

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

125-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ЮРІЯ ПОЛЯНСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ

З АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНИ

ВИПУСК 21

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ:

АРХІВНА І МУЗЕЙНА СПАДЩИНА

ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Львів 2017

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES

**MATERIALS AND STUDIES ON ARCHEOLOGY
OF SUB-CARPATHIAN AND VOLHYNIAN AREA
VOLUME 21**

**HISTORY OF ARCHAEOLOGY:
ARCHIVAL AND MUSEUM HERITAGE
OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE**

Lviv 2017

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. – 487 с.

У збірнику вміщено статті та публікації архівних документів щодо розвитку археологічних знань на теренах України і Польщі протягом ХІХ–ХХІ ст. Висвітлюються різноманітні аспекти наукових біографій археологів, епістолярна спадщина дослідників, досвід та сучасні виклики комунікативного простору наукової спільноти.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н. *Олександр Ситник*, д.і.н. *Микола Литвин* (головні редактори),
д.і.н., член-кореспондент НАН України *Володимир Баран*, д.і.н. *Віктор Войнаровський*,
д.і.н. *Леонтій Войтович*, д.і.н. *Віра Гупало*, проф. *Ян Махнік*, д.і.н. *Леонід Мацкевий*,
проф. *Сильвестр Чопек*, к.і.н. *Наталя Булик* (заступник головного редактора),
к.і.н. *Руслан Коронецький*, канд. арх. *Юрій Лукомський*, *Володимир Петегирич*,
к.геогр.н. *Олена Томенюк* (відповідальний секретар), к.і.н. *Анна Яненко*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Протокол № 9 від 16 листопада 2017 р.

Комп'ютерна верстка:
Наталя Булик,
Руслан Коронецький, *Олена Томенюк*

Коректура:
Анна Яненко, *Ірина Луцик*

Переклад англійською:
Руслан Коронецький та автори

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16446-4918Р від 19.02.2010 р.

Обкладинка: Злата. Розкопки і рисунок З. Ленартовича. 1892 р.
Тексти публікуються в авторській редакції

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та автори статей
ISSN 2223-1218

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 21. History of archaeology: archival and museum heritage of Central and Eastern Europe. – Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. – 487 p.

The digest contains articles and publications of archive documents which represent development of archaeological knowledge in Ukraine and Poland during the XIX–XXI centuries. Various aspects of scientific biographies of archaeologists, epistolary heritage of researchers, experience and current challenges of communicative space of research community are highlighted.

EDITORIAL STAFF:

professor *Olexandr Sytnyk*, professor *Mykola Lytvyn* (chief editors),
professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine *Volodymyr Baran*, professor *Viktor Voinarovsky*, professor *Vira Hupalo*, professor *Leontij Vojtovych*,
professor *Jan Machnik*, professor *Sylwester Czopek*, professor *Leonid Matskevych*,
Dr. *Natalia Bulyk* (vice chief editor), *Volodymyr Petehyrych*, Dr. *Yuriy Lukomskyi*,
Dr. *Ruslan Koropetskyi*, Dr. *Olena Tomeniuk* (managing editor), Dr. *Anna Yanenko*

Recommended for publication by the Scientific council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
Protocol № 9 from 16 November 2017

Computer modeling:
Natalia Bulyk,
Ruslan Koropetskyi, *Olena Tomeniuk*

Proofreading
Anna Yanenko, *Iryna Lutsyk*

Translation into English:
Ruslan Koropetskyi and authors

Certificate of state registration
KB № 16446-4918P from 19.02.2010

Cover: *Złota*. Excavations and drawing by *Z. Lenartowicz*. 1892
Texts of publications are given at authors' editing

© Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
and authors of articles
ISSN 2223-1218

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АМ КНУ** – Археологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- АМА ХНУ** – Архів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- АНЕ** – археологічна новобудовна експедиція
- АП УРСР** – Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
- АП** – Археологічні пам'ятки
- АРАН** – Архів Російської академії наук
- АЗ** – Археологічний з'їзд
- ВДИ** – Вестник древней истории
- ВІМ** – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка у Києві
- ВОКК** – Вісник Одеської комісії краєзнавства
- ВПВТ** – Всесоюзна постійна виставка техніки
- ВУАК** – Всеукраїнський археологічний комітет
- ВУЦВК** – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВХРРМ** – Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні
- ГАИМК** – Государственная Академия истории материальной культуры
- Госархив Курской обл.** – Державний архів Курської обл.
- Госархив Ростовской обл.** – Державний архів Ростовської обл.
- ДАІФО** – Державний архів Івано-Франківської обл.
- ДАІМК** – Державна Академія історії матеріальної культури
- ДАЛО** – Державний архів Львівської області
- ДДУ** – Дніпропетровський державний університет
- Держархів Полтавської обл.** – Державний архів Полтавської обл.
- Держархів Харківської обл.** – Державний архів Харківської обл.
- ДНУ** – Дніпропетровський національний університет
- ЗКМ** – Закарпатський краєзнавчий музей
- Записки НТШ** – Записки Наукового товариства ім. Шевченка
- ИГАИМК** – Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- ИИАК** – Известия Императорской археологической комиссии
- ІА НБУВ** – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
- ІАК** – Імператорська археологічна комісія
- ІВІТ** – Імператорське російське воєнно-історичне товариство
- ІМК** – Інститут історії матеріальної культури
- ІР НБУВ** – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
- КВЖК** – Київські Вищі жіночі курси
- КСИА** – Краткие сообщения Института археологии
- АН** – академія наук
- КСИИМК** – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- ЛОО УТОПІК** – Львівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
- ІМАТ/МАТ** – Імператорське Московське археологічне товариство
- МДАПВ** – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- МІА** – Материалы и исследования по археологии
- МПК** – Московський попередній комітет
- НА ВА ІУ НАН України** – Науковий Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
- НА ІА НАНУ** – Науковий Архів Інституту Археології НАН України.
- НА ІМК РАН** – Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (м. Санкт-Петербург)
- НА НМІУ** – Науковий архів Національного музею історії України
- НА НММХ** – Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків
- НА НХМУ** – Науковий архів Національного художнього музею України
- НА ОАМ НАНУ** – Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України
- НМІУ** – Національний музей історії України
- НКО** – Народний комісаріат освіти
- НКПІКЗ** – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
- ОГАМ** – Одесский государственный археологический музей
- ОПИ ГИМ** – Відділ писемних джерел Державного історичного музею
- ОПТэ** – Общество пролетарского туризма и экскурсий.
- ЮТАКЭ** – Південно-Туркменістанська археологічна комплексна експедиція
- РА НА ИИМК РАН** – Рукописний архів Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук
- РГИА** – Російський державний історичний архів
- РНК** – Рада народних комісарів
- САДУ** – Середньоазійський державний університет
- САТІ** – Сімейний архів Тереножкіних-Ллінських
- ТАКЕ/ТАКЭ** – Термезької археологічної комплексної експедиції
- УАН/ВУАН** – Всеукраїнська академія наук
- УТОПІК** – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
- ХІФТ** – Харківське історико-філологічне товариство
- ХПК** – Харківський попередній комітет
- ХГУ** – Харківський державний університет
- ХДУ** – Харківський державний університет
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України** – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДАМЛІМ України** – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
- ЦДІАЛ України** – Центральний державний історичний архів України, м. Львов
- ЦДІДАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
- ЦИАМ** – Центральний історичний архів Москви
- ЦІМ** – Центральний історичний музей
- ЦІМТ** – Центральний Музей Техніки
- ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна** – Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- Укзюмстаріс** – Узбекістанський комітет з охорони пам'яток старовини та мистецтва/ Узбекістанський комітет по охороне пам'яток старовини и искусства
- Средазкомстаріс** – Середньоазійський комітет старовини та мистецтва
- ААС** – Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
- А Польскі** – Archeologia Polski, Warszawa
- МАК ОІНіА** – Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum
- РА** – Památky Archeologické, Praha
- РМА** – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
- Prz. Arch.** – Przegląd Archeologiczny, Poznań–Wrocław

ЗМІСТ

<i>Олена Томенюк, Андрій Богуцький, Олександр Ситник. В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ.....</i>	11
ПЕРСОНАЛІЇ	
<i>Тарас Романюк. Любор Нідерле і розвиток чеської славістики та археології у контексті українського національного поступу.....</i>	41
<i>Ірина Якімова. Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності (за матеріалами архівних джерел) .....</i>	59
<i>Дар'я Черкаська. Музейницький вектор у науковій та адміністративній діяльності Лазаря Мойсейовича Славіна.....</i>	67
<i>Олександра Бузько. Дівчина і тигри. Як Марія Вязьмітіна захищала дисертацію.....</i>	77
<i>Валерій Саєнко. Монгольський напрям у науковій біографії Олексія Тереножкіна.....</i>	101
<i>Ruslan Koropetskyi, Oleksandr Sytnyk. Stages of life and scientific achievements of Lviv archaeologist Volodymyr Savych.....</i>	109
<i>Василь Ільчишин. В'ячеслав Ілліч Канівець: сторінки життя.....</i>	120
ЛИСТУВАННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ	
<i>Олександр Принь. Листи Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова як джерело до історії української археології та музейництва.....</i>	132
<i>Сергій Палієнко. Листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком та В.Ф. Генінгом як джерело з історії радянської теоретичної археології.....</i>	148
КОЛЕКЦІЇ	
<i>Дмитро Павлів. “Rysował na miejscu”. Львівські матеріали перших досліджень пам'ятки Злота в Польщі.....</i>	159
<i>Катерина Чуєва. Акварелі Мстислава Фармаковського з Наукового архіву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.....</i>	167
<i>Adrianna Szczerba. Antiquarian and archeological collections and museums in Poland since 1918 – a thematic outline.....</i>	175
<i>Олена Романова. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі. (Колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України).....</i>	182
<i>Галина Станиціна. “Скарби на склі”: колекція негативів на склі з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України.....</i>	198
<i>Яна Яковичина, Оксана Куценяк. Формування трипільської колекції у фондах Львівського історичного музею.....</i>	214
<i>Павло Пеняк. Бронзові скарби в колекції Закарпатського краєзнавчого музею.....</i>	224
<i>Володимир Петегирич, Андрій Гавінський. Потелицька збірка кераміки з Музею Наукового товариства ім. Шевченка.....</i>	232
<i>Валерій Скирда. Відновлення колекції Археологічного музею Харківського університету в другій половині 1940-х–1950-х рр. ....</i>	249

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

<i>Наталія Булик.</i> Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року.....	258
<i>Катерина Юхимчук.</i> Діяльність Ігоря Свешнікова у галузі охорони та збереження пам'яток України.....	285

МУЗЕЇ. БІБЛІОТЕКИ. АРХІВИ

<i>Piotr N. Kotowicz.</i> Muzeum towarzystwa “Łemkiwszczyzna” w Sanoku – przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym.....	296
<i>Олександр Каряка, Анна Яненко.</i> Матеріали обстеження державного заповідника “Ольвія” 1938 р.: боротьба за “цінну історичну одиницю”.....	324
<i>Світлана Сорокіна, Тетяна Радієвська, Оксана Завальна.</i> Археологічна експозиція Крайового музею до- і ранньої історії в м. Києві (1942–1943).....	347
<i>Ірина Ковальова, Анастасія Струкуленко.</i> Кабінет археології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.....	366
<i>Юлія Зиновіїва.</i> Формування археологічної бібліотеки Київського художньо-промислового і наукового музею: люди і книги.....	378
<i>Олена Мокроусова.</i> Альбом фотографій с. Білгородка з фонду архітектора Павла Альошина.....	386
<i>Ірина Скирда.</i> Архівні матеріали як джерело вивчення історії XII Археологічного з'їзду.....	397
<i>Наталія Білас.</i> Інституалізація археології у Львівському університеті у першій половині ХХ ст. (за матеріалами зарубіжних архівних фондів).....	416
<i>Ганна Вахрамеева.</i> Інформативність фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України у контексті створення каталогу Боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони.....	425
<i>Маргарита Гарига-Грихно.</i> Історіографія досліджень давньоруських курганів Чернігівщини у 50–80 рр. ХХ ст. (за матеріалами наукового архіву ІА НАН України)	431

ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ

<i>Ігор Цеунов.</i> Уявлення про темпоральність палеолітичної доби на території України у роботах археологів кінця ХІХ–першої половини ХХ ст.	440
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ПАМ'ЯТЬ

<i>Віктор Войнаровський.</i> Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры / ИА НАН Украины. – Киев, 2015. – 170 с.; 18 рис., 6 табл., илл.	447
<i>Емілія Зарубій, Оксана Куценяк.</i> Виставка “Ярослав Пастернак – дослідник “галицької Трої”.....	451
<i>Володимир Петегирич.</i> Двадцять випусків періодичного видання “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”.....	461
<i>Дмитро Павлів.</i> Жаринки в серці (світлій пам'яті Лариси Іванівни Крушельницької).....	481
<i>Вікторія Колеснікова.</i> Моя улюблена Жінка (пам'яті Лариси Крушельницької).....	485

CONTENT

<i>Olena Tomeniuk, Andriy Bogucki, Oleksandr Sytnyk. To the guardianship over Ukrainian ancientness: Yuriy Polanski and the Museum of Shevchenko Scientific Society.....</i>	11
PERSONALITIES	
<i>Taras Romanyuk. Lubor Niederle and the development of Czech slavic studies and archaeology in the context of Ukrainian national progress.....</i>	41
<i>Iryna Yakimova. The constructing of a new professional identity by women-archaeologists (based on archival sources).....</i>	59
<i>Darja Cherkaska. Museum vector in the scientific and administrative activities of Lazarus Slavin.....</i>	67
<i>Oleksandra Buzko. Girl and tigers. How Mariia Vyazmitina defended the thesis.....</i>	77
<i>Valeriy Sayenko. Mongolian intention in the scientific biography of Oleksiy Terenozhkin.....</i>	101
<i>Руслан Коропецький, Олександр Ситник. Віхи життя та науковий доробок львівського археолога Володимира Савича.....</i>	109
<i>Vasyl Ilchyshyn. Viacheslav Kanivets: pages of life.....</i>	120
CORRESPONDENCE AT THE INTELLECTUAL SOCIETY	
<i>Oleksandr Pryn. Letters of Mykhailo and Eugenia Rudynsky to academician Sergei Yefremov as a source for the history of ukrainian archeology and museology.....</i>	132
<i>Sergii Paliienko. Leo Klejn's correspondence with Yurii Zakharuk and Vladimir Gening as a source on the history of Soviet theoretical archaeology.....</i>	148
COLLECTIONS	
<i>Dmytro Pavliv. "Rysował na miejscu". Materials from Lviv of the first researches of Złota site in Poland.....</i>	159
<i>Kateryna Chuueva. Watercolor drawings by Mstislav Farmakovsy from the archive of the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts.....</i>	167
<i>Адріана Щерба. Антикварні й археологічні колекції та музеї у Польщі з 1918 р. – тематичний нарис.....</i>	175
<i>Olena Romanova. Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass (collection of glass negatives representing ancient Egypt objects in Institute of Archaeology of NASU).....</i>	182
<i>Halyna Stanytsina. "The treasures on glass": collection of photographic negatives in the fund of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.....</i>	198
<i>Jana Yakovyshyna, Oksana Kutseniak. Formation of Trypillya collection of Lviv Historical Museum.....</i>	214
<i>Pavlo Penyak. Bronze treasures from collection of the Transcarpathian local museum.....</i>	224
<i>Volodymyr Petehyrych, Andriy Havins'kyj. Potelych collection of ceramics from the Museum of Shevchenko Scientific Society.....</i>	232
<i>Valery Skyrda. Restoration of the collection of the Archaeological Museum of Kharkiv University in the second half of the 1940s–1950s.....</i>	249

PRESERVATION OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE

- Natalia Bulyk*. Archaeology and authorities: activity of archaeologists from Shevchenko Scientific Society in the context of site-protection reform of 1928..... 258
- Kateryna Yukhimchuk*. Igor Svieshnikov's activity in the field of protection and preservation of monuments in Ukraine..... 285

MUSEUMS. LIBRARIES. ARCHIVES

- Piotr N. Kotowicz*. Museum of "Lemkivshchyna" association in Sanok – a contribution to history of polish and ukrainian archaeology in interwar period..... 296
- Oleksandr Kariaka, Anna Yanenko*. The examination materials of the State Preserve "Olbia" in 1938: a struggle for "a valuable historical unit"..... 324
- Svitlana Sorokina, Tetiana Radievska, Oksana Zavalna*. Archaeological exposition of the Museum for prehistory and protohistory in Kyiv (1942–1943)..... 347
- Iryna Kovaliova, Anastasiya Strukulenko*. The Archaeological Cabinet of Oles' Honchar Dnipropetrovsk National University..... 366
- Iuliia Zynoviiva*. Forming of archaeological library of the Kyiv Artisanry and Science Museum: people and books..... 378
- Olena Mokrousova*. Bilohorodka village photo album from Pavlo Alioshyn the architect's personal fund..... 386
- Iryna Skyrda*. Archival materials as sources of history studying of the XII Archaeological congress 397
- Natalia Bilas*. Institutionalization of archaeology in Ivan Franko National University of Lviv during the first half of XX century (according to materials from foreign archival sources)..... 416
- Hanna Vakhrameieva*. The information value of the Scientific Archive of Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine in the movement of cataloging of Bosphorus terracottas of Demeter and Kore-Persephone..... 425
- Margaryta Garyga-Grychno*. Historiography of investigations of Old Rus burial mounds in Chernihiv region during the 1950s–1980s (based on materials from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine)..... 431

HISTORY OF CONCEPTS

- Ihor Tseunov*. The representations about the Paleolithic age by archaeologist of Russian Imperia-USSR in the end of XIX–first half of XX century..... 440

CHRONICLES. CRITICAL REVIEWS

- Viktor Vojnarovsky*. Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры / ИА НАН Украины. – Киев, 2015. – 170 с.; 18 рис., 6 табл., илл. 447
- Emilia Zarubiy, Oksana Kutsenyak*. Exhibition "Jaroslav Pasternak – researcher of the "Halician Troy"..... 451
- Volodymyr Petehyrych*. Twenty issues of periodicals "Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area"..... 461
- Dmytro Pavliv*. Embers in the heart (dedicated to blessed memory of Larysa Krushelnytska)... 481
- Viktoria Kolesnikova*. My darling Woman (devoted to memory of Larysa Krushelnytska)..... 485

В ОПІЦІ НАД УКРАЇНСЬКОЮ СТАРОВИНОЮ: ЮРІЙ ПОЛЯНСЬКИЙ І МУЗЕЙ НТШ

Олена ТОМЕНЮК^{1,2}, Андрій БОГУЦЬКИЙ¹, Олександр СИТНИК²

¹ Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: olena.tomeniuk@lnu.edu.ua, pleistocene@ukr.net

² Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: olexandr.sytnyk@gmail.com

Висвітлено основні аспекти наукової діяльності відомого українського геолога, геоморфолога й археолога проф. Ю. Полянського, пов'язані з його діяльністю у Науковому товаристві ім. Шевченка у міжвоєнний період. Проаналізовано шлях становлення молодого науковця як музейного співробітника від упорядника музейних збірок до директора Музею НТШ. Через призму наукової роботи вченого розглянуто становище української науки між двома світовими війнами. Показано роль і значення Наукового товариства ім. Шевченка у розбудові археологічної та природничої галузей знань, організації наукового життя в Галичині.

Детальніша увага приділена розгляду діяльності Музею, Математично-природописно-лікарської секції та Географічної комісії НТШ з точки зору опіки над українською старовиною, тобто археологічними пам'ятками та пам'ятками неживої природи. Висвітлено роль цих структур Товариства у творенні національної свідомості українців у міжвоєнний період, а також їхній вплив на підготовку і формування наукових кадрів.

Через міжособистісні контакти вчених розглянуто взаємодію між природничою та культурно-історичною ланками наукової роботи НТШ.

Ключові слова: музей, НТШ, міжвоєнний період, археологія, геологія, Юрій Полянський, Львів.

Висвітлення різних аспектів життя і діяльності певної особистості – це завжди відповідальна і доволі непроста справа, подекуди досить суб'єктивна. Адже авторам далеко не завжди відомі усі сторони життя і діяльності вченого, про кого вони пишуть. Особливо це стосується дослідження біографій тих науковців, чий імена стали в певний час “невигідними” з політичних мотивів владним структурам. Їхні праці вилучали з наукового простору, а їхній внесок у ту чи іншу галузь знань свідомо замовчували. Саме така доля випала і відомому українському вченому, професору Юрію Полянському, який у міжвоєнний період працював на ниві геології, археології, палеогеографії, геоморфології в Україні, а під час Другої світової війни вимушено емігрував спочатку до європейських країн, а у 1947 р. і на інший континент – до Аргентини, де вже у зрілому віці відзначився своїми науковими досягненнями, вивчаючи геологічну будову Анд. В Південній Америці заслуги вченого гідно оцінені. У 1950 р. його запрошено стати професором Державного університету в Буенос-Айресі [González Díaz, 2011]. Також він став почесним членом Аргентинського геологічного товариства та членом низки інших наукових товариств Аргентини, зокрема: почесним членом Асоціації геологів Аргентини, членом-кореспондентом Асоціації геологів Мендоси¹. Уряд Аргентини в 1964 р. за визначні геологічні праці відзначив Ю. Полянського почесною нагородою “Premio Dr. A. Misbashan”. Вченого обрали академіком Академії наук Аргентини [González Díaz, 2011].

¹ Провінція в Аргентині, де працював Ю. Полянський.

З отриманням незалежності і зміною політичних режимів настав час і в Україні віддати належне блискучому науковцю – професору Юрію Полянському, який віддав багато років своєї плідної праці на розвиток української науки. У цьому, 2017, році виповнюється 125 років від дня народження вченого, яке вшановуємо присвятою цього випуску збірника його постаті.

Життя Ю. Полянського почалося 6 березня 1892 р. у с. Жовтанці сучасного Кам'янка-Бузького р-ну на Львівщині в родині священника. Середню освіту здобув у гімназії м. Ярослав (тепер Польща), яку закінчив у 1910 р. Вчився на філософських факультетах (математично-природничий відділ) у Львівському, потім Віденському університетах, а згодом, після Першої світової війни, закінчив навчання у Львівському університеті. Під час Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. брав активну участь у бойових діях, командував артилерією як поручик гарматного полку і батареєю четвертого арtpолку УГА, був одним з визначних діячів Української військової організації (УВО), обіймав посаду першого крайового коменданта УВО.

Рис. 1. Юрій Полянський за опрацюванням остеологічного матеріалу. 1920-ті роки [З родинного архіву Полянських]

Fig. 1. Yuriy Polanski during his working on the osteological material. The 1920s [From the Polanski's family archive]

З 1920 р. Ю. Полянський відійшов від активної військово-політичної діяльності, хоча ще деякий час продовжував займатися нею підпільно. З 1920 по 1937 рр. Ю. Полянський був учителем географії та історії Академічної гімназії у Львові [Томенюк, 2009], а весь вільний час присвячував науковій роботі, працюючи в НТШ (рис. 1). У 1921–1923 рр. викладав також географію в Українському таємному університеті, а в 1933–1937 рр. (1931–1939, 1936–1938, за різними даними) – основи антропології у Греко-Католицькій Богословській Академії у Львові, ректором якої весь час її існування до Другої світової війни був о. Йосип Сліпий. На теренах тодішньої Польщі це був єдиний український вищий навчальний заклад. У другій половині 1930-х років Ю. Полянський працював інспектором середніх шкіл Львівської шкільної кураторії. У грудні 1939 р. Ю. Полянського як відомого вченого і педагога з великим досвідом призначили керівником Інституту географії Львівського університету, обрали професором, а 14 березня 1941 р. Вчена рада університету одногосно присвоїла йому вчений ступінь доктора географічних наук [Свинко, 2010, с. 17].

У кінці червня 1941 р., коли Львів захопили німці, українські громадські діячі запропонували кандидатуру Ю. Полянського на пост посади (мера) Львова, який він обіймав до 10 вересня

цього року. На цій посаді він займався вирішенням головно господарських та економічних питань, які забезпечували функціонування міста. Після звільнення з посади бургомістра Ю. Полянський повернувся до своїх обов'язків, які він виконував у польській кураторії, – став

працювати у шкільній адміністрації Львова [Кубійович, 2000, с. 139–144]. У 1943 р. з приходом радянських військ до Львова він вимушено евакуювався спочатку до Кракова, а потім до Відня і Мюнхена. Виїхавши за кордон, згодом у 1945 р. після перенесення Українського вільного університету з Праги до Мюнхена вчений став у ньому професором географії і геології [Holiat, 1964, р. 25], викладаючи їх також в УНРРА² [Кубійович, 2000, с. 139–144]. З 1947 р. Ю. Полянський жив і працював в Аргентині. 19 липня 1975 р. його життєвий шлях скінчився у далекому Буенос-Айресі.

Крок за кроком збираючи штрихи до просопографічного портрету Юрія Полянського, вже вдалося з'ясувати певні моменти, пов'язані з його педагогічною діяльністю в Академічній гімназії Львова [Томенюк, 2009], висвітлити головні наукові ідеї вченого у дослідженні палеоліту [Черниш, 1998; Ситник, 1998], лесів і терас Дністра [Томенюк, 2010, 2011], встановити наукові контакти з іншими вченими за допомогою аналізу епістолярної спадщини та відбитків наукових праць дослідника, які вдалося виявити на цей час [Ситник, Томенюк, 2010; Томенюк, 2013], тощо. Варто відзначити, що XVI українсько-польський семінар “Найдавніші ліси Поділля і Покуття: проблеми генези, стратиграфії, палеогеографії”, який відбувся 2009 р., був присвячений цьому “*видатному досліднику плейстоцену Подільського Придністер'я*” [Богуцький (ред.), 2009]. У цій статті розглянемо ще один аспект досі нерозкритої наукової та організаційної діяльності Юрія Полянського, який стосується відомої наукової та культурно-просвітницької установи – Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові і його Музею.

a

b

Рис. 2. Будинки НТШ (фото початку ХХ ст.): *a* – будинок, де знаходилася друкарня Товариства, і на першому поверсі якого мешкав Ю. Полянський (вул. Чарнецького, 26); *b* – будинок, в якому знаходилися бібліотека і Музей НТШ, де працював Ю. Полянський (вул. Чарнецького, 24)

Fig. 2. Buildings which were belonged to Shevchenko Scientific Society (photos made in early XX c.): *a* – the building, where Printing House was situated, and Yu. Polanski lived (26 Charnetski St.); *b* – the building, where the library and Museum, where Yu. Polanski worked, were situated (24 Charnetski St.)

Отже, наукова діяльність молодого Ю. Полянського була тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Шевченка. Роль і значення НТШ як провідної української наукової установи на заході України у міжвоєнний період значно послабились у порівнянні із 1914 р. Варто відзначити, що українська спільнота (і молодь, зокрема) після Першої світової війни була захоплена у вир національно-визвольних змагань. Усі вірили в омріяну, вже недалеку

² UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови) – міжнародна організація, створена державами антигітлерівської коаліції 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні для допомоги потерпілим у війні країнам. У Мюнхені УНРРА організувала міжнародний університет для студентів-втікачів, у якому вчилися багато українців, також викладали українські професори.

самостійність і за таких умов, звичайно, часу на науку не вистачало. Молодь цікавили перш за все політика й економічне життя. Але все-таки попри ці негаразди наукова робота в НТШ проводилася. Накопичений ще до війни науковий і технічний потенціал треба було впорядковувати після років воєнних лихоліть. Зокрема, необхідно згадати про наукову бібліотеку і працю Музею Товариства. Отож, стосовно наукової роботи Ю. Полянського в Україні, треба зазначити, що поруч з історично складеним підґрунтям для наукової роботи молодий дослідник мав достатньо енергії і бажання трудитися. Повернувшись з війни і відмовившись від військово-політичної кар'єри, всередині липня 1920 р. науковця зараховано у штат Музею НТШ на посаду упорядника для консервації і нагляду над його збірками [Полянський, 1920, с. 7]. У 1898 і 1912 роках НТШ придбало дві кам'яниці по вул. Чарнецького (сучасна вул. Винниченка) під номерами 26 і 24, відповідно. У першому будинку знаходилася друкарня, а у другому – бібліотека і Музей Товариства (рис. 2).

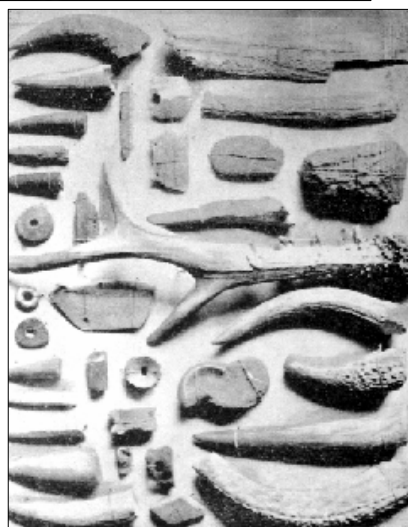

Рис. 3. Фрагменти експозицій Музею НТШ, 1911 р. [Тимчасовий катальог, 1911]

Fig. 3. Fragments of expositions of Museum of Shevchenko Scientific Society, 1911 [Тимчасовий катальог, 1911]

Варто навести кілька слів щодо історії створення Музею НТШ. Фактичним початком було положення про нього у статуті реорганізованого у 1892 р. Товариства і перші речі, отримані ним у 1893 р. [Кушнір, 2012б]. Проте перші надходження до музею мали випадковий і безсистемний характер. У грудні 1900 р. вперше для потреб музею виділено окрему кімнату поряд з друкарнею у будинку під 26 номером. Найбільше експонатів, які потрапляли на початку 1900-х років до музею, були етнографічними. Однак досить швидко розросталась і археологічна складова музею, яка серед перших експонатів отримала окремі археологічні знахідки з розкопок М. Грушевського та І. Шараневича. Зі зростанням кількості музейних експонатів у 1907 р. Музей НТШ отримав у своє розпорядження кілька кімнат в українському Академічному домі по вул. Супінського, 17 (тепер – Коцюбинського, 21), де на той час з уже зібраних матеріалів було організовано етнографічний та археологічний відділи [Хроніка, 1907]. До 1910 р. музею в Академічному домі передали ще чотири кімнати, тому в 1909 р. керівництво НТШ вирішило створити ще один відділ – природничий [Хроніка, 1910]. Наприкінці 1910 р. музей відкрито для широкого загалу, що дуже збільшило його популярність і розширило можливості як культурно-освітньої установи (рис. 3).

Приміщення Академічного дому не задовольняло потреб музею, оскільки через велику кількість музейних експонатів, які постійно поповнювалися, бракувало місця для розташування великої експозиції, відділи були розірвані по різних кімнатах між поверхами. Для покращення становища після придбання у 1912 р. великої триповерхової будівлі по вул. Чарнецького, 24, Товариство передало її своєму музеєві.

У 1913–1914 рр. відбувалось упорядкування музейних збірок вже у новому приміщенні у кімнатах на першому і другому поверхах. При музеї працював гурток молодих прихильників музейництва під керівництвом тодішнього управителя музею М. Залізняка, до якого також входив Ю. Полянський. У цей період варто відзначити заслуги молодого талановитого археолога В. Гребеняка (рис. 4), який упорядкував археологічні збірки та склав точний інвентарний список предметів (доля цього дослідника, на жаль, склалася трагічно – він загинув під час боїв неподалік Галича у 1915 р.) [Полянський, 1920, с. 1; Хроніка, 1918, с. 127–128].

Однак вибух Першої світової війни на довгі роки перервав гарно розпочате діло. За час 1914–1919 рр., коли неодноразово змінювалася влада, внаслідок численних ревізій і перевертань нищівного удару зазнали в першу чергу ще не розпаковані музейні експонати, зокрема текстильні вироби. В період окупації Львова російськими військами 1914 р. вилучено кілька килимів та цілу колекцію гуцульських кресів і пістоль. Музей тривалий час був опечатаний, з огляду на що не лише була неможлива будь-яка робота, але й через появу молі величезна колекція текстильних виробів, зокрема наддільнянських килимів і гобеленів, була втрачена [Хроніка, 1918, с. 141–144]. Після відступу російських військ у 1915 р. музей поступово продовжив роботу з упорядкування фондів, однак кілька разів ця справа починалася з початку через рішення вислати найцінніші речі до Відня на тимчасове зберігання на час можливої повторної окупації Львова, однак, як потім виявилось, передчасного. Усе заново розпаковували і укладали.

У 1914 р. відомий український географ С. Рудницький (рис. 5), який дуже тепло ставився до Ю. Полянського і цікавився усіма його польовими дослідженнями [Томенюк, 2013], подарував музею велику геологічну, петрографічну і палеонтологічну колекцію, зібрану зі своїми учнями під час експедицій по Галичині, яка стала основою нового (геологічного) підвідділу у природописному кабінеті музею. В той же час поступила в музей багата геолого-палеонтоло-

Рис. 4. Володимир Гребеняк

Fig. 4. Volodymyr Hrebaniak

гічна збірка з Кавказу, надіслана проф. М. Ковалевським. Вона містила близько 1000 зразків. Надходили також й інші менші дари.

У 1917 р. управа музею перейшла до рук проф. С. Рудницького і антрополога й зоолога проф. І. Раковського (рис. 5). Під їхнім керівництвом розроблено план упорядкування і розміщення музейних експонатів у таких п'яти відділах: археологічний, етнографічний, природописний, галерея образів (портретів), церковного мистецтва [Полянський, 1920, с. 3].

Формування археологічних і етнографічних колекцій, а також діяльність відповідних відділів Музею Наукового товариства ім. Шевченка досить повно представлена у публікаціях [Пастернак, 1962; Петегирич, Павлів, 1991; Гонтар, 1992; Петегирич, 1996; Булик, 2008, 2012, 2014; Ситник, 2013; Кушнір, 2012а, 2012б; Булгакова, 2015]. Натомість, за винятком декількох праць [Чайковський, 1998; Ровенчак, 2010; Романюк, 2014], мало висвітлена природнича складова діяльності Музею і секцій НТШ. У цій статті спробуємо частково заповнити цю прогалину.

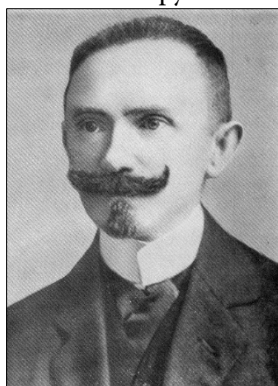
Іван Труш

Іван Раковський

Іван Крип'якевич

Філарет Колесса

Володимир Гнатюк

Степан Рудницький

Рис. 5. Визначні громадські діячі і вчені НТШ

Fig. 5. Prominent public figures and scientists of Shevchenko Scientific Society

Отже, із зрозумілих причин воєнний час не лише загальмував укомплектування музею і збирання нових матеріалів, але й вніс свою шкоду в стан збереження вже існуючих музейних збірок. Війна наклала на музей своє тяжке тавро. *“Тверда дійсність нівечить і ломить мрію і надію музейної комісії і Виділу Наукового Товариства, надію на скоре отворенє і відданє музею його власникові – Нації”*, – писав пізніше Ю. Полянський [Полянський, 1920, с. 6–7]. Під час Листопадових боїв за Львів 1918 р. завдано значних збитків приміщенню музею і його експонатам. Вибухами вибито вікна, частину портретів, килимів, музейних шаф пробито кулеметними кулями, втрачено низку інвентаризаційних номерів та етикеток на геологічних зразках, частина музейних кімнат зайнята під приватні помешкання. Через брак приміщень музей фактично знову перетворився в склад. В кінці 1918 р. і в першій половині 1919 р. практично не було нових надходжень до музею.

Тому в 1920 р. Ю. Полянський, щойно розпочавши свою музейну роботу, щоб хоча б якимось чином навести лад з музейними експонатами, написав своєрідний звіт про стан Музею НТШ в 1914–1920 рр. [Полянський, 1920], особливо відзначивши унікальні експонати, зокрема з українських земель: *“Проф. Іван Верхратський подарував величаву ентомологічну збірку. Збірка ся стала основою і перлиною на довгу будуччину зоологічного підвідділу... Збірка ся обіймає понад 10.000 примірників... Годиться піднести, що се перша ентомологічна збірка з українських земель в українських руках... І подібно як при збірках І. Верхратського, можемо ... із задоволенем зазначити, що зільник (гербарій. – авт.) д-ра Е. Волощака, се перша збірка українських рослин в українських руках”* [Полянський, 1920, с. 3–5]. Згадав Ю. Полянський і про збірку мінералів, подаровану В. Левицьким, і про неоціненну геологічну бібліотеку з колекцією геологічних та топографічних карт, яку передав у спадок професор і ректор Політехніки Ю. Медвецький. Окрім них, до музею до кінця 1919 р. надійшло багато пам'яток, пов'язаних з війною, а саме фотографій, відзнак, марок, ілюстрацій тощо.

Отже, працюючи в Музеї НТШ, Ю. Полянський займався впорядкуванням і систематизуванням його фондів матеріалів, створенням нових експозицій та виставок. В НТШ молодий науковець мав можливість спілкуватися і співпрацювати з відомими громадськими діячами і вченими, зокрема І. Трушем, І. Раковським, І. Крип'якевичем, Ф. Колесою, В. Щуратом, М. Тершаківцем, В. Гнатюком, Й. Пеленським та ін. (рис. 5). З деякими із них Ю. Полянський перетинався також і в Академічній гімназії. Це позитивно позначилося на його науковій роботі, розширило кругозір та заклало підвалини для широких горизонтів узагальнень під час подальших польових робіт у Подільському Придністер'ї.

Завдяки енергійній та альтруїстичній праці І. Труша, І. Раковського та Ю. Полянського впродовж короткого терміну (з 15 серпня до 30 жовтня 1920 р.) були впорядковані всі музейні збірки НТШ [Полянський, 1920, с. 8]. 31 жовтня 1920 р. сталася подія, на яку досить довго чекали, – експозиція Музею НТШ була офіційно відкрита для відвідувачів (по неділях). У 1920 р. музей містився у восьми окремих кімнатах першого та другого поверхів будинку НТШ³ і налічував вісім основних відділів: 1) археологічний; 2) етнографічний; 3) модерного мистецтва; 4) старого церковного мистецтва; 5) керамічний; 6) історичний; 7) архів карт та ілюстрацій; 8) природописний [Полянський, 1920, с. 9]. Відкриття музею знайшло відгомін у тогочасному суспільстві, оскільки з того часу почали активно збагачуватися його фонди. Зокрема і сам Ю. Полянський ще у 1920 р. подарував власну петрографічну збірку з Альп.

Однак навіть після відкриття для відвідувачів музей не зміг включитися в активну наукову роботу, оскільки саме у його приміщеннях знаходилися наукові кабінети новоствореного Українського таємного університету. З навчально-науковою метою використовували і музейні колекції, зокрема ентомологічну збірку І. Верхратського та гербарій О. Волощака [Чайковський, 1998, с. 218]. У своїй автобіографії 1939 р. Ю. Полянський писав: *“До липня 1923 р. на тайному українському університеті читав лекції по фізичній географії і геології. Перестав читати на писемну загрозу польської влади позбавлення зар[обітної] плати”* [Архів Львівського університету, Особова справа...].

У цей час Ю. Полянський продовжував свою організаційну роботу як член Начальної Колегії Української військової організації. Саме з його ініціативи в 1921 р. у Львові відновлено Українську видавничу спілку, яка діяла перед Першою світовою війною. Українська видавнича спілка вирішила знову розпочати видання у Львові місячника “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ). За участі Ю. Полянського було скликано Редакційну колегію ЛНВ у складі Дмитра Донцова (головний редактор), Володимира Дорошенка і Володимира Гнатюка (рис. 5) як технічного, мовного редактора і коректора. Відновлений “Літературно-науковий вістник” під новою редакцією почав виходити у Львові з 1 травня 1922 р. [Ясінський, 2000, с. VII–VIII].

³ Тепер в цьому будинку по вул. Винниченка, 24 міститься відділ археології та Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Відновленню діяльності природничого відділу Музею НТШ сприяло надходження у 1924 р. великого дару мінералів, порід та палеонтологічних зразків від Кружка українських гірничих і гутничих студентів “Каменярі” з Пршибраму (чеськ. Příbram, Чехія) [Чайковський, 1998, с. 218]. Цей Кружок був створений з числа українських студентів, які після Першої світової війни залишилися у військовій еміграції на території тодішньої Чехословаччини. Ними створена Мінералогічна комісія, метою якої було збирання матеріалів для українських вищих і середніх шкіл. Комісію підтримало і НТШ, даючи їй членам конкретні замовлення стосовно збору порід і мінералів для колекції музею. Мінералогічній комісії з числа студентів вдалося досягти неабияких успіхів. Міністерство праці Чехословаччини на її клопотання видало розпорядження до керівників усіх копалень і заводів (приватних і державних) з дорученням заготувати укомплектовані збірки порід і мінералів з усієї території Чехословаччини і переслати їх на адресу комісії. За час своєї діяльності Мінералогічна комісія збирила п'ять тонн різних експонатів з мінералогії, петрографії, геології, фіто- і зоопалеонтології тощо. Зібрані матеріали означували, інвентаризували та розділяли окремо для вищих і середніх шкіл. До збирання і комплектування цих зразків серед інших членів комісії великі зусилля доклали Северин Пастернак (рис. 6, брат археолога Ярослава Пастернака) і Євген Чайковський, які стали активними співробітниками природничого відділу Музею НТШ після повернення до Львова (їх направила комісія для допомоги у впорядкуванні мінералогічної збірки в Музей НТШ). Коли було організовано першу пересилку колекції, з метою уникнення пошкодження збірок під час митного контролю, місцева влада делегувала свого урядовця, який на кожен скриню поставив урядові пломби і завірив транспортні документи. Саме завдяки цьому всі посилки транспортувалися без втрат і безперешкодно прибували до свого місця призначення (Львова), а ще, як науковий матеріал, були звільнені від митних зборів [Чайковський, 1998, с. 218–219].

Рис. 6. Северин Пастернак
Fig. 6. Severyn Pasternak

Факт передачі великої геологічної колекції до Музею НТШ був дуже позитивним для подальшого існування природничого відділу музею, діяльність якого відновлено у січні 1927 р., оскільки ці багаті збірки подали гарний приклад і лягли в основу післявоєнного відновлення надходжень.

Рис. 7. Ярослав Пастернак
Fig. 7. Jaroslav Pasternak

Влітку 1928 р. до Львова з Праги повернувся вже відомий на той час український археолог Ярослав Пастернак (рис. 7), який очолив відділ матеріальної культури (згодом Культурно-історичний) Музею НТШ, а Ю. Полянський з 1920 р. був управителем, а з 1927 р. очолив Природописний (згодом Природознавчий) відділ цього музею [Хроніка, 1926, 1930]. На період з 1927 по 1939 рр. припав час найбільшого розквіту Музею Наукового товариства ім. Шевченка.

Щороку музей поповнювався новими оригінальними експонатами, більша частина з яких була зібрана особисто Ю. Полянським під час його власних польових експедицій, які частково асигнувало НТШ. Це була перша і найбагатша частина поповнення. *“Друга частина це принагідні знахідки моїх учеників, які збирали матеріали на поверхні землі по моїм вказівкам... Вкінці третю групу матеріалів творять принагідні знахідки учителів, священників і селян, які в почуттю важности збереження археологічних пам'яток*

прислалі до Музея поодинокі знайдені предмети”, – згадував Ю. Полянський [Полянський, 1928, с. 9]. У 1928 р. він так писав про нові археологічні знахідки з Галичини: “В останніх чотирьох роках призбирано біля 1000 предметів, які мусів я в Музею зінвентаризувати...” [Полянський, 1928, с. 9].

Наступна цитата з праці Ю. Полянського характеризує його як дуже відповідального і об’єктивного дослідника, який свідомо ставився до наукових матеріалів і був відкритим до дискусій: “Я знаю, що неодно датовання дрібної знахідки покажеться в будучині сумнівним і неточним, так, що щойно нові розкопки на місці кинуть новий жмут світла на дану археологічну пам’ятку. Дальше мушу замітити, що матеріали, які походять з принагідних, не моїх власних збірок, були перемішані і ненауково зібрані. Це ускладнює мою працю; тому я старався матеріал в міру можності поклясифікувати на типологічній основі. Наведені застереження уважаю за конечне подати читачеві до відома” [Полянський, 1928, с. 10].

Варто зазначити, що Ю. Полянський не лише відкрив багато нових археологічних пунктів, а й радо ділився ними з іншими науковцями, залишивши за собою право на дослідження палеоліту: “Не розпоряджуючи ані часом ані фондами на дальші досліді на місцях, відкриваю отсим кождому дослідникови можність переняти розкопки на всіх становисках мною відкритих. Для себе і свого співробітника п. С. Круковського резервую лишень усі без виїмку стоянки палеолітичні, а для Музея експлюатацію енеолітичних селищ в Заліщиках і Ланівцях” [Полянський, 1928, с. 10].

До теренових праць у Музеї НТШ залучено низку відомих українських дослідників, які науково опікувалися нововиявленими археологічними пам’ятками, а подеколи здійснювали рятівні розкопки, щоб уберегти їх від знищення. Серед них був і знаний український археолог О. Кандиба, який згодом у 1937 р. писав: “В осени 1928 та в літку 1929 р. мені довелося відбути з доручення Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові подорож по двох повітах галицького Поділля, – борщівському та заліщицькому. Мета її була – оглянути передісторичні становища, відкриті переважно проф. д-р Ю. Полянським, та в’яснити можливості дослідчої праці в цих околицях. З браку часу треба було обмежитися пробними розкопками та врятуванням тих пам’яток, що їм загрожувало знищення. Увесь здобутий матеріал зберігається в археологічному відділі Музею” [Кандиба, 1937, с. 1].

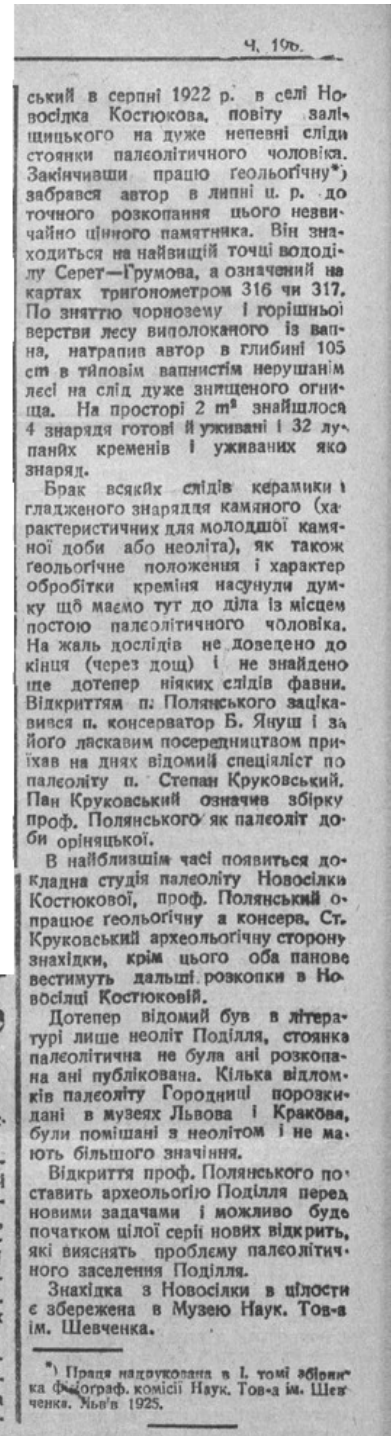

Рис. 8. Повідомлення про виявлення Ю. Полянським стоянки палеолітичної людини на Борщівщині [Б.п., 1925]

Fig. 8. The announcement about revealing of the Palaeolithic site near Borshchiv by Yu. Polanski [Б.п., 1925]

Варто також додати, що Наукове товариство ім. Шевченка дбало про законність археологічних робіт, а саме клопотало про видачу дозволів на проведення археологічних розкопок своїми членами, зокрема Ю. Полянським та Я. Пастернаком. Аспектам взаємодії археологів НТШ і влади присвячена окрема стаття у цьому збірнику [Булик, 2017].

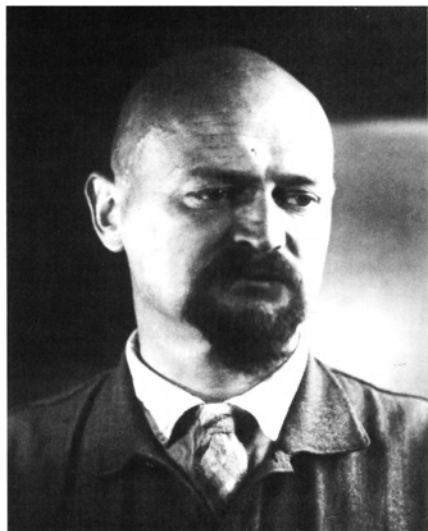

Рис. 9. Стефан Круковський
Fig. 9. Stefan Krukowski

Тогочасна преса активно слідкувала за усіма сферами життя в Галичині і часто висвітлювала діяльність наукових установ, зокрема й НТШ. Так, на сторінках газети “Діло” за 4 вересня 1925 р. (ч. 196) наведено велике повідомлення про відкриття Ю. Полянським стоянки палеолітичної людини в околицях с. Новосілки-Костюкової⁴ на Борщівщині (рис. 8). Цьому важливому науковому відкриттю присвячена одна з його робіт у співавторстві з відомим польським палеолітознавцем Стефаном Круковським (рис. 9) [Polanśkyj, Krukowski, 1926].

Співпраця цих двох вчених являла собою вдале поєднання комплексності у наукових дослідженнях, адже Ю. Полянський відповідав за природничу складову, а С. Круковський – за археологічну. Вона принесла цікаві результати не лише в українську, але і європейську археологію. З їхнього листування (усі листи Ю. Полянського написані на бланках Музею НТШ), яке зберігається у фонді документації у Державному археологічному музеї у Варшаві, можна почерпнути багато цікавої інформації стосовно спільних польових та публікаційних робіт, методів досліджень, обміну науковою літературою, інтерпретації матеріалів і просто міжособистісних контактів цих науковців. Ці матеріали опубліковані [Ситник, Томенюк, 2010]. У цій статті наведемо лише деякі цитати, які доповнюють аспекти музейної роботи Ю. Полянського.

Ю. Полянський часто консультувався з С. Круковським стосовно правильності визначення археологічних матеріалів, які зберігалися в Музеї НТШ або були виявлені ним особисто під час польових геологічних та археологічних робіт. Один із перших листів (від 4 вересня 1925 р.⁵), який зберігся з їхнього листування, розпочинається такими словами: *“Впорядковую ще раз матеріали, які Пан визначив як палеолітичні”*. Отже, трохи раніше Ю. Полянський і С. Круковський зустрічалися, мабуть, у Львові і, ймовірно, в Музеї НТШ, що стає зрозумілим з подальшого. Ситуацію з археологією в музеї характеризують такі слова: *“Дрібні відщепики, поставлені др. Раковським в шафіці Мізинь, походять зовсім не із Звенигорода, а з Чех – повіту Броди, що розкопані Грушевським і помилково визначені як неоліт”*. Згадуються археологічні матеріали в Музеї НТШ з Рудні коло Овруча, з Городниці та ін. *“Далі приємно Пану повідомити, що мені вдалося з кам’яних уламків Новосілки-Костюкової скласти майже цілий пласт, над яким Пан буде мати можливість проводити докладні дослідження над технікою розколювання. В часописі “Діло” з’явилася інформація Секції Математично-Природничих наук тов. Шевченка про відкриття палеоліту на Поділлі”*. До цього листа додана вирізка згадуваного повідомлення (рис. 8).

⁴ Сучасне село Новосілка Борщівського р-ну Тернопільської обл. Тут доречно згадати, що з того села походила дружина Ю. Полянського Марія Боярська – дочка священика Омеляна Боярського та поетеси Клементини Попович-Боярської. Отож не було жодних проблем з організацією побуту під час розкопок. Очевидно, що саме з цієї причини район Придністерського Поділля був обраний Ю. Полянським як опорний для проведення своїх геологічних та археологічних робіт.

⁵ Дата написання цього листа, очевидно, пов’язана з виходом друком повідомлення у газеті “Діло” про їхні спільні дослідження у Новосілці (рис. 8), яким Ю. Полянський поспішав поділитися з колегою.

У листі від 9 грудня 1925 р. Ю. Полянського ділився роздумами про місце галицького палеоліту в системі кам'яного віку Європи. Розпочинається лист зі згоди на виготовлення “відливів” – муляжів з крем'яних виробів стоянки Новосілка-Костюкова. Треба відзначити, що в ті роки досить популярним був метод виготовлення (і продажу в музеї) муляжів з різних археологічних предметів, в тому числі і з палеолітичних наконечників, рубил тощо. Робили муляжі зі звичайних різців, скребачок, пластин і відщепів. “...Прошу зробити відливи за мій коштів або ж прислати форми. Хочу сам послати їх до Акад. музею в Університет в Київ взаємін за відбитки Костьонки і Києва (маються на увазі крем'яні знаряддя зі стоянок Костьонки на Дону і Кирилівської стоянки в Києві. – авт.)”.

У цьому ж листі Ю. Полянський зазначав: “Дуже вдячний був би Пану, якби Пан запропонував мені яких добрих творів – з палеоліту і неоліту (найперше про опис та характеристику кременів), тому що з наших козловських (йде мова про праці проф. С. Козловського, який у той час працював у Львові в університеті. – авт.) робиться в голові чоловіка галамаха. Я не морочив би собі голову археологією, якби не Музей і необхідність знання палеоліту у дилювіальних (плейстоценових, тобто геологічних. – авт.) дослідженнях. І ще, нарешті, завжди нові речі самі пхаються мені в руки під час геологічних досліджень”.

Отже, з наведених цитат видно, що Ю. Полянський головним предметом своїх польових робіт бачив геологічні дослідження, але оскільки він працював у Музеї НТШ, то йому часто доводилось мати справу з археологією, впорядковуючи експонати і проводячи теренові виїзди. Він прагнув робити це на відповідному науковому рівні.

Наукове товариство імені Шевченка мало в своєму складі низку секцій і комісій. За значні досягнення в пошуковій, культурно-освітній та науковій роботі на засіданні Управи НТШ 24 березня 1927 р. Ю. Полянського обрано дійсним членом НТШ [Хроніка, 1930, с. 112], секретарем Математично-природописно-лікарської секції (на цьому пості він виконував свої обов'язки до 1939 р.), а 29 грудня 1929 р. – заступником голови його новоствореної Географічної комісії (головою якої став В. Кубійович, що мешкав у Кракові) [Ровенчак, 2010, с. 11]. З того часу вчений став членом і постійним учасником засідань Математично-природописно-лікарської секції, Географічної, Фізіографічної, Науково-технічної комісій Товариства (рис. 10) [Хроніка, 1930, 1935, 1937]. У 1929 р. Природописний музей одержав власний статут, ставши автономним інститутом НТШ [Чайковський, 1998, с. 220].

Рис. 10. Управа і члени НТШ (20.11.1932). Ю. Полянський стоїть у верхньому ряду п'ятий праворуч
Fig. 10. The Board and members of the Shevchenko Scientific Society (20.11.1932). Yu. Polanski stands in the top row and is the fifth to the right

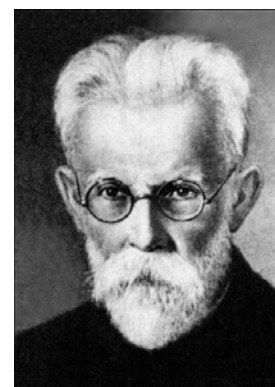
Варто відзначити, що дійсними членами НТШ (зокрема, його Математично-природописно-лікарської секції) також були вчені, чії імена широко відомі в наукових колах України, а також у світі (рис. 11). Зокрема, серед них є дослідники з Наддніпрянської України, які зробили значний внесок у вивчення плейстоценових відкладів і форм рельєфу, професори Володимир Крокос та Володимир Різниченко⁶, обрані 13 квітня 1929 р.; вчений-енциклопедист, природознавець акад. Володимир Вернадський, обраний 17 вересня 1924 р.; серед закордонних дійсних членів НТШ були видатний німецький геолог і географ проф. Альбрехт Пенк, один із творців альпійської схеми зледінінь, обраний 7 вересня 1918 р.; всесвітньо відомі вчені-фізики, лауреати Нобелівської премії – професори Макс Планк і Альберт Ейнштейн, обрані 29 грудня 1923 р. та 17 березня 1929 р., відповідно, та ін. [Хроніка, 1930, с. 111–118].

В. Крокос

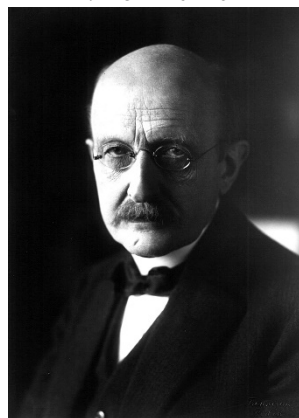
В. Різниченко

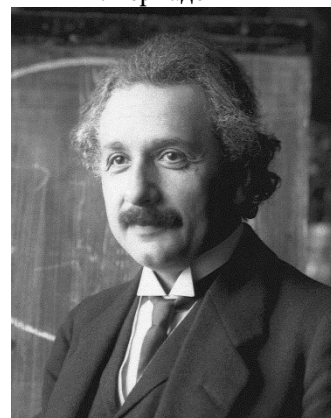
В. Вернадський

А. Пенк

М. Планк

А. Ейнштейн

Рис. 11. Дійсні та закордонні члени НТШ

Fig. 11. Full and foreign members of the Shevchenko Scientific Society

Також згадаємо про дружні стосунки і плідну співпрацю Ю. Полянського з видатним українським ученим-географом, демографом і картографом Володимиром Кубійовичем (рис. 12). Вони познайомилися у червні 1927 р. під час II Конгресу слов'янських географів і етнографів у Польщі й продовжили співробітничати в НТШ, пронісши товаришування і

⁶ В. Крокос – один із основоположників стратиграфічної схеми плейстоценових відкладів України, що лягла в основу сучасної загальноприйнятої схеми, затвердженої УРМСК. Вони разом з Ю. Полянським незалежно один від одного і практично одночасно працювали над питаннями стратиграфії лесових і палеоґрунтових горизонтів у Придніпров'ї та Придністер'ї, відповідно, [Томенюк, 2011] і дійшли до подібних висновків про кількість і вік зледенінь та міжльодовикових епох на території України. Ю. Полянський підтримував з В. Крокосом і В. Різниченком наукові контакти, вони були обізнані з науковим доробком один одного, судячи із цитувань у їхніх працях [Томенюк, 2013].

взаємну співпрацю через усе життя [Кубійович, 2000]. Як писав проф. О. Шаблій, “Разом з В. Кубійовичем упродовж двадцяти років (1927–1947) вони утворювали своєрідний географічний тандем: Ю. Полянський очолював природничо-географічну, а В. Кубійович – антропогеографічну складову західноукраїнської географії” [Шаблій, 2010, с. 5].

Рис. 12. Володимир Кубійович
Fig. 12. Volodymyr Kubiyovych

Від самого початку їхнього знайомства між двома колегами зародилися дружні стосунки. В. Кубійович у той час жив і працював у Кракові і через Ю. Полянського позичав з бібліотеки НТШ, яка на той час дуже добре комплектувалася, в т.ч. по обміну з науковими установами з Наддніпрянської України, велику кількість книг, які використовував під час написання своєї дисертації.

В. Кубійович, тепло згадуючи свого приятеля і колегу Юрія Полянського, писав у своїх мемуарах: “Бувши дійсним членом НТШ і директором його Природничого музею, він подбав, щоб і я також став дійсним членом НТШ (з 1930 р.), висунув мене в український науковий світ і віддав перше місце в нашому “маленькому українському географічному світі”. Ми разом заснували Географічну комісію й видали (на жаль, лише один) збірник її праць. Я брав участь у першому з’їзді українських географів у Львові і влаштував при допомозі Юрія й інших виставку географічних карт України (1933 р.)” [Кубійович, 2000, с. 140]. Отже, з цієї цитати очевидно, що колеги “по цеху” були й друзями по життю.

Рис. 13. Юрій Полянський (стоїть другий справа) з дружиною Марією (поруч нього) і дочкою Мартою біля будинку, у якому вони мешкали по вул. Чарнецького, 26 (Львів, близько 1940 р.) [З родинного архіву Полянських]

Fig. 13. Yuriy Polanski (stands the second to the right) with his wife Maria (near him) and their daughter Martha nearby the building, where they lived on 26 Charnetski St. (Lviv, about 1940) [From the Polanski’s family archive]

Тут доцільно буде зазначити, що у будинку НТШ по вул. Чарнецького під 26-им номером також були кімнати, в яких мешкали співробітники НТШ, зокрема і Ю. Полянський з родиною – дружиною Марією і донькою Мартою (рис. 13). Їхнє помешкання не раз ставало гостинним прихистком для колег і друзів вченого, які у справах приїздили до Львова з інших міст. Зокрема, і проф. В. Кубійович, який часто бував у Львові у наукових справах, у своїх мемуарах згадував, що неодноразово мешкав у Юрія і Марії Полянських у будинку на вул. Чарнецького, 26. А в одному зі своїх листів до проф. Р. Єндика, будучи вже на еміграції, у 1962 р. писав: “... Приємно прочитати Вашу згадку, як ми познайомилися в 1933 р. Можна ще б додати, що це було в гостинному домі проф. Полянського під час обіду, влаштованому гарною пані Ноцею [так друзі називали Марію Полянську. – авт.]. Це вже майже 30 років тому було; маленька Марта доходить до 40 років, Юрко скінчив 70...” [Кубійович, 2000, с. 867].

Ю. Полянський і В. Кубійович разом творили і географічну науку на просторах НТШ (рис. 14). Одними із важливих організаційних завдань, яке мала перед собою очолювана ними Географічна комісія, а також загалом Математично-природописно-лікарська секція, секретарем якої був Ю. Полянський, було проведення з’їздів українських географів, природників і лікарів, публікації географічних праць у збірниках НТШ, виступи з доповідями на засіданнях, формування української географічної наукової термінології тощо. Частину з цих завдань вдалось успішно реалізувати.

Власне, у збірниках і записках НТШ опубліковано більшість наукових праць Ю. Полянського. Класична монографія вченого “Подільські етюди: тераси, леси і морфологія галицького Поділля над Дністром” вийшла у 1929 р. у збірнику Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка. Завдяки зусиллям багатьох науковців – членів НТШ – під керівництвом В. Кубійовича у 1935 р. з’явився збірник наукових статей “Праці Географічної Комісії” (вип. 1). У ньому вміщено чотири великі статті, серед яких і праця Ю. Полянського “Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції” (німецькою мовою), а також роботи В. Кубійовича, В. Огоновського та В. Січинського. Кожна з цих праць була свіжим словом в україністиці того часу. Статті стосувалися різних аспектів географії України: її палеогеографії, антропогеографії, фізичної географії, історії географії і картографії [Шаблій, 2010, с. 11–22].

Так, на засіданні Географічної комісії 6 жовтня 1935 р. Ю. Полянський виступив із доповіддю “Найстарші копальні кременю з кам’яної доби в Задарові коло Монастирицьк і в Дубівцях” [Ровенчак, 2010, с. 12].

В. Кубійович поступово об’єднав довкола себе та Географічної комісії НТШ “Галицьке географічне ґроно”, до якого в той час належали Олена Степанів, Стефанія

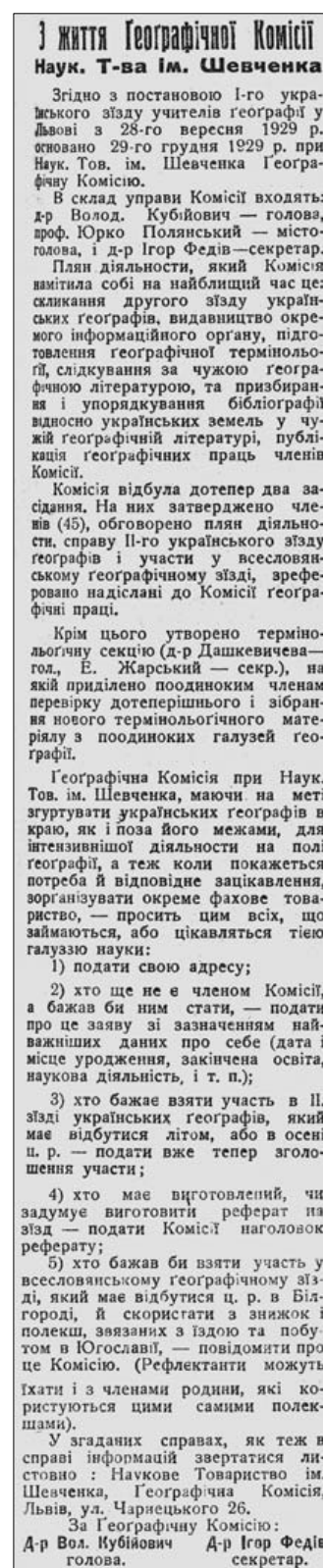

Рис. 14. Інформація про створення Географічної комісії НТШ [Кубійович, Федів, 1930]

Fig. 14. Information about establishment of Geographical Commission of SSS

Пашкевич, Григорій Дрогомирецький, Микола Кулицький, Володимир Огоновський, Іван Тесля, Ігор Федів, а також Юрій Полянський [Шаблій, 2010]. Саме з цими вченими В. Кубійович зреалізував свій найбільший науковий проект у міжвоєнний період – видав “Атлас України та суміжних країв” (1937) і “Географію українських та суміжних земель” (1938) [Кубійович (ред.), 1943]. Ю. Полянський безпосередньо брав у цьому проекті активну участь. Він створив геологічну карту України (рис. 15) і написав розділ “Геологія” в цих виданнях.

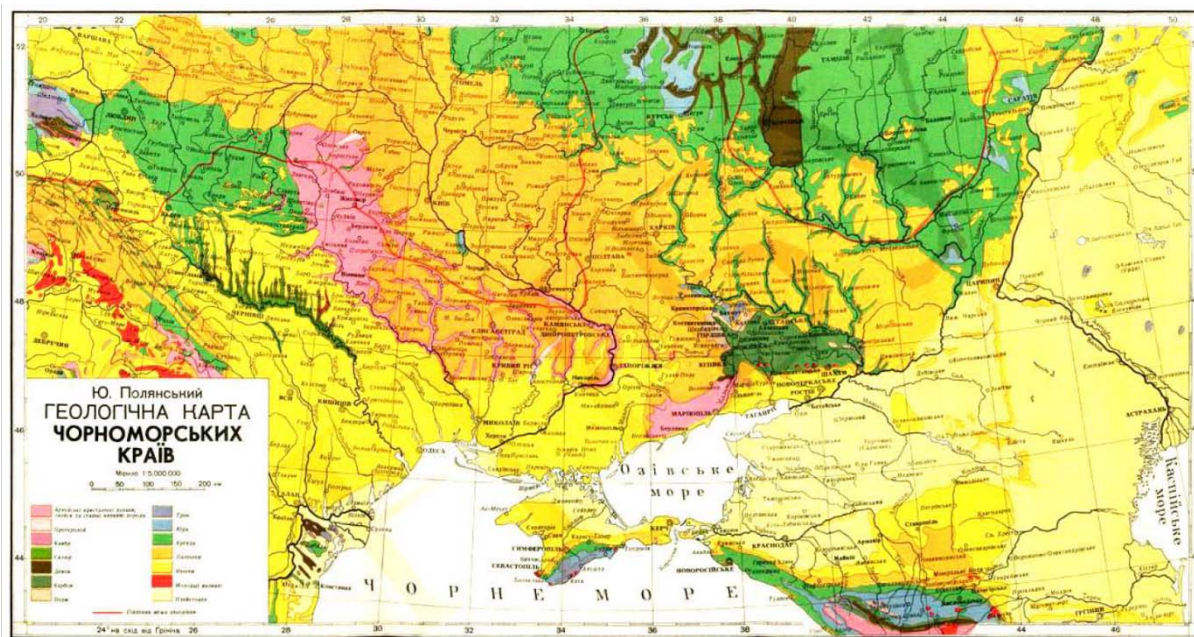

Рис. 15. Геологічна карта України, виконана Ю. Полянським (1938) [Кубійович, 1943]

Fig. 15. Geological map of Ukraine made by Yu. Polanski (1938) [Кубійович, 1943]

На базі Математично-природописно-лікарської секції і Музею НТШ за активної участі Ю. Полянського (рис. 16) було організовано і проведено низку з'їздів українських природників і лікарів⁷, а саме:

- листопад 1924 р. – Перший з'їзд українських природників і лікарів (відбувся поза межами НТШ);
- 5–6 червня 1927 р. – Другий з'їзд українських природників і лікарів, в якому взяло участь понад 100 українських та закордонних членів. Свої вітання учасникам з'їзду надіслав з Києва М. Грушевський. Ю. Полянський був у секретаріаті з'їзду, а також виголосив доповідь “Стоянка ділювіального чоловіка в Лисичниках над Серетом”. Саме до початку цього з'їзду було приурочене відкриття Музею НТШ для відвідувачів після тривалої реконструкції;
- 24–25 травня 1931 р. – Третій з'їзд українських природників, лікарів та інженерів відбувався в залах Музею НТШ. У природничій секції з'їзду взяло участь понад 30 учених. Ю. Полянський виступив з доповіддю про нові погляди на сліди зледеніння в околицях Валяви над Сяном, а також провів екскурсію Природописним музеєм НТШ учасникам з'їзду. Прийнято низку важливих рішень, зокрема про утворення при Математично-природописно-лікарській секції Природописно-термінологічної комісії; щодо звернення до відповідних владних структур з проханням створення української

⁷ Інформація про з'їзди українських природників і лікарів наведена за матеріалами газети “Діло” з 1927 по 1937 рр., яка дуже активно і широко висвітлювала ці події у пресі, а також Хронік НТШ [Хроніка, 1930, 1935, 1937].

ради для охорони природи і українського заповідника; збільшення кількості годин у школах для вивчення природничих предметів;

- 6–7 травня 1933 р. – Четвертий з'їзд українських природників і лікарів відбувся в залах Музею НТШ. Ю. Полянський виступив з двома доповідями “Сліпці з лесу Поділля” і “Причини затоплення і заболочення Полісся”. В. Кубійович презентував етнографічну карту України;
- 20–22 квітня 1935 р. – П'ятий з'їзд українських природників і лікарів відбувся в залах Природописного музею НТШ, екскурсію по якому проводили кустош Ю. Полянський, О. Мриц (Комісія охорони природи НТШ), інж. Є. Чайковський. До президії з'їзду, окрім інших, входили Ю. Полянський і В. Кубійович. Ю. Полянський виголосив доповідь “Повстання подільських ярів в освітленні абсолютної хронології”, а В. Кубійович – “Про населення українських земель у світлі останніх статистик” і “Зміни українського населення у Сове́тах у останніх літах”;
- 16–17 травня 1937 р. – Шостий з'їзд українських природників і лікарів. Ю. Полянський виступив з доповіддю “Майбутня правітчина оріньяцької людини”.

У березні 1936 р. НТШ відвідали міністр освіти і віросповідань Польщі та куратор Львівського шкільного округу. Вони мали екскурсію будинками НТШ, в т.ч. оглянули бібліотеку і Природописний музей [Савенко В., Савенко Т., 2007].

Отже, із перелічених наукових заходів видно, що Математично-природописно-лікарська секція в цілому і Музей НТШ зокрема активно працювали на розвиток і опікувалися українською наукою у міжвоєнний період. На жаль, Шостий з'їзд українських природників і лікарів був останній. У передчутті війни наукова діяльність відійшла на другий план. Дедалі гостріше відчувався брак площі для розміщення експозиції і фондів музею. Через фінансові труднощі і тривалі судові позови НТШ, асигнування музею дедалі зменшувалося. Його вистачало хіба що на часткову оплату праці очільників відділів музею і кількох працівників.

На хвилі піднесення національного духу у зв'язку з сенсаційними археологічними відкриттями у Крилосі 1936 р. Успенського кафедрального собору XII ст., у 1937 р. Я. Пастернак з метою поширення ідеї національного музейництва серед найширших верств громадськості виступив зі зверненням від Товариства із закликом до створення Товариства прихильників Музею НТШ: *“Завдання музеїв всенароднього чи хоч би краевого характеру таке різнобічне, що годі його очеркнути стереотипним зворотом “скарбниця давньої культури”. Бо хоча кожна поважно подумана і за раціональною провідною думкою систематично ведена музейна збірка може стати цією скарбницею, де зберігаються культурні цінності даної області чи ділянки людської чинності, то за центральними музеями залишається багато важких завдань, а саме: організувати у себе варстату наукової праці з усіх ділянок матеріальної і духової культури народу для своїх та чужих дослідників, створити своїми збірками можливо повний образ цієї культури на всій*

Рис. 16. Юрій Полянський, 1930-ті роки
[З родинного архіву Полянських]
Fig. 16. Yuriy Polanski, about 1930s
[From the Polanski's family archive]

етнографічній території, репрезентувати гідно цю культуру в першу чергу перед чужинецькими науковими дорадниками, цим виробити у них належну пошану для ступня і старовинності культури народу, а собі самим добути моральну карту вступу на рівнорядне місце у сімю інших великих народів. Завдання, як видно, дуже велике і не під силу самій лиш управі музею, яка в наших обставинах ніколи не грішить надміром робочих сил. Коли краєвий чи всенародній музей має стати поважною науковою установою та репрезентувати весь культурний, духовий і матеріальний дорібок свого народу від найдавніших, ще доісторичних часів, коли він має бути дзеркалом усіх інтелектуальних здібностей народу і водночас найкращим свідоцтвом для його рівня культури, самопошани та самостійної життєздатності, тоді вже не вистачать хоч-би найкращі зусилля нечисленного музейного персоналу. Тоді виринає вже поважний обов'язок для цілого загалу піддержувати свій краєвий музей морально й матеріально, щоб ним було можна справді похвалитися, щоб він став заслуженими гордощами не лиш матірнього товариства, виділу чи кураторії, але й усього громадянства, цілого народу... "Громада по нитці – бідному сорочка" а Музеєві НТШ буде доказ, що його дотеперішня праця, зокрема у ділянці добування на денне світло наших цінних історичних пам'яток при помочі систематичних археологічних розкопів та зберігання сьогоднішніх ціннощів народньої культури, виказує трівкі успіхи та заслуговує на підтримку" [Пастернак, 1937, с. 4].

У листопаді 1939 р. радянська влада взялася за розформування Наукового товариства імені Шевченка. У січні 1940 р. на Надзвичайних зборах Товариства оприлюднено Постанову Академії наук УРСР про розпуск НТШ [Федорук, 1998]. Фонди його Природничого музею приєднано до Природничого музею ім. Дідушицьких і новостворений музей отримав назву Науково-природознавчий музей АН УРСР (сьогодні це Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, вул. Театральна, 18). Зокрема, у Малакологічному фонді цього музею знаходиться колекція молюсків, виявлена і визначена Ю. Полянським під час його теренових мандрівок на Поділлі і Поліссі [Полянський, 1929, 1932]. Збереглися й оригінальні етикетки, власноруч підписані вченим на фірмовому папері Музею НТШ (рис. 17).

Рис. 17. Малакофауністичні матеріали, виявлені Ю. Полянським, які зараз зберігаються у фондах Державного природознавчого музею НАН України: 1 – *Pseudanodonta complanata* (Unionidae), Україна, Тернопільська обл., околиці с. Касперівці, 1934 р.; 2 – *Viviparus contectus* (Viviparidae), Україна, Волинська обл., околиці с. Дольськ, оз. Скоринь, 1932 р. [Державний природознавчий музей НАН України, Малакологічний фонд]

Fig. 17. Malacological materials, which were found out by Yu. Polanski and now are stored in funds of State Museum of Natural History of NAS of Ukraine: 1 – *Pseudanodonta complanata* (Unionidae), Ukraine, Ternopil Region, near Kasperivtsi village, 1934; 2 – *Viviparus contectus* (Viviparidae), Ukraine, Volhynian Region, near Dolsk village, Skoryn lake, 1932

У каталозі, який виданий у 2012 р. співробітниками Державного природознавчого музею НАН України [Гураль-Сверлова, Гураль, 2012, с. 222], є низка пунктів, яка засвідчує, що Ю. Полянський, вивчаючи геолого-геоморфологічні особливості території, принагідно дбав про різнопланове поповнення не лише мінералогічної і петрографічної, але й малакологічної частини фондів музею, директором якого він був. У цьому каталозі є повні дані щодо малакологічної колекції, яка надійшла у спадок від Природничого музею НТШ. Зокрема, про матеріали Ю. Полянського з рис. 17 у каталозі зазначено так: *“Україна, Тернопільська обл., Залищицький р-н, с. Касперівці, р. Серет, 6.07.1934, 2 екз., coll. Полянський Ю., det. Полянський Ю. [інв. № В642; з музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка]”* (рис. 17, 1) [Гураль-Сверлова, Гураль, 2012, с. 222]; *“Україна, Волинська обл., Любешицький р-н, с. Дольськ, оз. Скоринь, 08.1932, 40 екз., coll. Полянський Ю. [інв. № G671; з музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка]”* (рис. 17, 2) [Гураль-Сверлова, Гураль, 2012, с. 24].

У часи німецької окупації Львова НТШ знову відновило свою діяльність. Історичною секцією керував І. Крип'якевич, археологічною – Я. Пастернак. Крім Я. Пастернака, до секції входили О. Кандиба, В. Козловська, Ю. Полянський, М. Смішко, Л. Чикаленко. *“На їхніх сходинах були обговорювані поточні наукові праці, приміром, деякі проблеми історії культури старого Галича й бронзові нашийники бастарнів лятенської доби (Я. Пастернак), орнаментика трипільських мисок (Л. Чикаленко), хронологія пізньоримських тілопальних могил (М. Смішко), старша трипільська культура в Галичині (О. Кандиба) та ін.”* [Пастернак, 2006, с. 11].

Географічна комісія НТШ з 1940 р. організаційно перестала існувати, але її члени продовжували працювати для української географічної науки та культури. З ініціативи В. Кубійовича відновлюваний з'їзд НТШ відбувся 30 березня 1947 р. у Німеччині (рис. 18). У Загальних Зборах взяли участь 17 дійсних членів та 16 звичайних членів, які станом на 1 вересня 1939 р. були членами НТШ. Ще 12 дійсних членів та 7 звичайних надіслали свої уповноваження. Таким чином, у Загальних Зборах взяло участь 52 члени Товариства, серед яких був і Ю. Полянський. Тоді ж В. Кубійовича обрано генеральним секретарем НТШ (а з 1952 р. – головою), а Ю. Полянський очолив відновлену Математично-природописно-лікарську секцію, яка налічувала 29 членів. Однак, як виявилось, ненадовго. Як згадував В. Кубійович, *“...досить швидко чималою перешкодою в нашій праці почала бути еміграція наших членів і співробітників поза межі Німеччини, головне до ЗДА [США. – авт.] і до Канади. Вже у перші тижні після відновлення НТШ за океан виїхали два дійсні члени (проф. Юрій Полянський до Аргентини, проф. Роман Смаль-Стоцький до ЗДА)...”* [Кубійович, 1973, с. 20].

Емігрувавши з України, Ю. Полянський підтримував контакти з членами НТШ. Він написав низку гасел до українсько- та англomовного варіантів “Енциклопедії українознавства”, організатором видання якої був В. Кубійович. Під час вимушеної еміграції Ю. Полянського В. Кубійович допомагав йому за кордоном [Кубійович, 2000]. Навіть після виїзду родини Полянських в Аргентину колеги по роботі й друзі продовжували співпрацювати і спілкуватись.

Ю. Полянський уболівав за долю України, долю відновленого в Європі НТШ. У листі до В. Кубійовича від 18 березня 1949 р. він писав: *“Дорогий Влодку! Дуже тішуся, що Ти живеш спокійно, але все ж таки треба думати, де осісти! Що робити з НТШ? З Твого листування виходить, що в Європі немає відповідного місця – треба думати про Америку. Мені видається, що вже пора! Бо чи скорше, чи пізніше, там будуть у Вас приятелі зі сходу. Це, за тутешніми міркуваннями, тільки питання часу. З хвилиною, коли Китай до решти буде опанований червоними, прийде черга на збіднілу Європу. Пізніше буде запізно тікати. Май це на увазі і не рахуй надто на бомбу цих наївних американців”* [Кубійович, 2000].

Ще один цікавий момент, який свідчить про велику повагу і довіру у взаємовідносинах двох науковців, є в листі Ю. Полянського до В. Кубійовича від 8 вересня 1950 р.: *“Може Бог дасть у недалекій будуччині буде треба Твоїх сил для конкретно творчої роботи. Подумай про це! Порада ця іде від Твоїх приятелів. Не зуживай своїх сил та імені на дрібні справи! Бо таких організаторів, як Ти, у нас мало”* [Кубійович, 2000].

Цікаво склалися стосунки двох давніх колег – очільників двох відділів (Природничого та Культурно-історичного) Музею НТШ після еміграції Ю.Полянського в Аргентину, а Я.Пастернака в Канаду. З кількох листів, які збереглися з їхнього листування, видно, що опинившись у складних життєвих умовах і навіть у різних півкулях планети, вони підтримували теплі стосунки: обмінювалися науковими працями, ділилися новинами з професійної діяльності та моментами з особистого життя. Так, у листі до Я.Пастернака від 28.09.1960 р. Ю.Полянський писав: “З великим задоволенням отворив та прочитав твого приемного листа... Скільки спогадів віджило з Твоїм листом! Спасибі! Відносно поміщення моєї фотознимки у Твоїм підручнику “Археології України” – то я собі маю за високу честь твою пам’ять та приятельські інтенції – але, об’єктивно беручи, така честь для мене може була б пересадна, так як я нічого не опублікував з археології, що мало б якусь стійкість наукову... Зрештою всі взяли би за зле, що Ти вирізняєш мене тільки з рації приязни. Так мені видається і я переконаний, що признаєш слушність моїм думкам. Маю повне пересвідчення, що Твоя книжка буде знаменитим вкладом у нашу науку... Бажаю тоді належного Тобі повного успіху... Відносно самого себе і моєї родини, то можу Тобі сказати, що тепер незле нам тут на антиподах Львова хоч початки були трудні... Моя Пані чується добре... вона чується добре, а я з нею... Наша доня Марта має двоє гарних діточок, доню Ліліану та 2 річного хлопчика Юрчика. Обоє дуже любимо цю гарну пару “бахорків”, що дуже кохані, але вчинюють страшні збитки (*diabluras*). Юрчик вспів олівцем подекорувати усі стіни хати...” [Крушельницька, 2013, с. 216–217].

Рис. 18. Відновлювальний з’їзд НТШ у вересні 1947 р. у Міттенвальді. Сидять (зліва направо): перший – Я. Пастернак, п’ятий – В. Кубійович

Fig. 18. Reviving Congress of Shevchenko Scientific Society in September 1947 in Mittenwald. Sitting (from the left to the right): the first – J. Pasternak, the fifth – V. Kubiyovych

У грудні 2014 р. у Національному музеї імені Андрея Шептицького відкрили виставку творів з фондів Музею НТШ [Крижанівська, 2014], що беззаперечно свідчить про те, що Музей НТШ відігравав важливу роль у творенні національної свідомості українців не лише у міжвоєнний період, але й продовжує це робити сьогодні.

Мабуть, робота у фондах Музею НТШ та активна діяльність у різних секціях та комісіях НТШ вивели Ю. Полянського на широкі горизонти узагальнень, дали йому змогу проявити себе універсальним дослідником кількох суміжних дисциплін. Багато з наукових ідей вченого були перспективними і отримали свій подальший розвиток. Зокрема, варто відзначити комплексний підхід дослідника у вивченні питань палеоліту і плейстоценових відкладів, саме так працюють сучасні дослідники [Богуцький та ін., 2012; Ситник та ін., 2016, Яцишин та ін., 2016; Łanczont et al., 2014, 2015; Sytnyk, 2015; Sytnyk et al., 2010]. Вважаємо своїм обов'язком навести перелік праць, опублікованих Ю. Полянським. Очевидно, що стверджувати, що це повний перелік наукових праць Ю. Полянського, нелогічно, оскільки невідомо, скільки праць було вилучено з наукового простору і пам'яті про них не залишилося, однак цього достатньо, щоб "кинути новий жмут світла" на чималий внесок, зроблений видатним науковцем у розвиток науки (геології, палеогеографії, геоморфології та археології) і музейної справи в ХХ ст. Його наукові здобутки мають величезне практичне та теоретичне значення і сьогодні, збагачуючи українську і світову науку.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЮРІЯ ІВАНОВИЧА ПОЛЯНСЬКОГО

1920

Стан музею в 1914–1920 рр. – 12 с.

1924

(Рецензія). Рудницький С. Основи землезнання України. Перша книга. Фізична географія України. Львів, 1924 // Літературно-науковий вістник. – Т. 85. – С. 86–88.

(Рецензія). Висоцький І. Макрокліматичні схеми України. З 12 картами в тексті. Київ, 1922 // Літературно-науковий вістник. – Т. 85. – С. 93.

1925

Геологічно-морфологічні помічання в районі Новосілки Костюкової (Заліщики) і ділювальна циклічна схема полудневого Поділля // Зб. Фізіограф. комісії НТШ. – Вип. 1. – С. 3–24.

Неолітичні обсидіани Східної Галичини // Відбитка із Записок НТШ. – Т. 23–24. – С. 1–2.

Bericht. Ein neuentdeckter Paläolith Podoliens // Sitsber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sek. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 2. – S. 9–10.

Das naturwissenschaftliche Museum der Ševčenko Gesellschaft // Sitsber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sek. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 2. – S. 11.

1926

Підплитовий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики // Відбитка з Літературно-наукового вісника. – Львів. – Т. 89. – Кн. 3.– С. 1–4.

Скарб з Межиріча Корецького (пов. Рівне) на Волині // Записки НТШ. – Т. 144–145. – С. 216–223.

Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien) // Збірник Мат.-природ.-лікар. секції НТШ. – Т. 25. – 23 с. (співавт. S. Krukowski).

(Рецензія). Раковський І. Наша земля, її утворення, будова і минувшина. Основи геології. Львів, 1925 // Літературно-науковий вісник. – Т. 89. – С. 187–189.

(Рецензія). Коротке звітлення за археологічні дослідження року 1925. (Українська Акад. Наук. Всеукраїнський Археологічний Комітет). Київ, 1926 // Літературно-науковий вісник. – Т. 90. – С. 362–364.

1927

Нові праці про плейстоцен Бессарабії // Відбитка зі зб. Фізіограф. комісії НТШ. – Львів. – Вип. 2. – С. 1–14.

Geologische Untersuchungen in Berezavycia, Rudki und Mariampol // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 5. – S. 3–4.

Bericht // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 5. – S. 9–10.

Homo sapiens fossilis aus Walawa // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Heft 5. – S. 1–4.

Neue Palaolithstationen Podoliens // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Heft 7. – S. 6.

Loess en Podolie et son valeur pour la stratigraphie et morphologie // II Zjazd słowiańskich geografów i etnografów w Polsce. – S. 1–2.

1928

Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів. – Т. 149. – С. 9–35.

Lessy warstwowane w świetle archeologicznych badań Ludwika Sawickiego // Nadbitka z Wiadomości Archeologicznych. – Warszawa. – Т. 10. – S. 1–12.

Dryastone am Sanflusse // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 9. – S. 3–4.

Neue Palaolithstationen in Podolien // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 9. – S. 5.

Dryasflora bei Rudki // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 9. – S. 5–6.

Postteriäre Krustendewegungen Podolien // Sitzber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sekt. D. Ševčenko Ges. – Lemberg. – Heft 10.

1929

Подільські етюди: тераси, ліси і морфологія галицького Поділля над Дністром // Збірник Мат.-природ.-лікар. секції НТШ. – Львів. – Т. 20. – 191 с.

1930

Sprawozdanie z badań utworów posarmatskich na arkuszu Jagelnica–Czernelica // Posiedz. nauk. P.J.G. – Warszawa. – N 27. – S. 69–70.

1932

Завваги до хронології палеолітичної стоянки в Журавці та молодоплейстоценських терас середнього Дніпра // Відбитка зі зб. Фізіограф. комісії НТШ. – Львів. – Вип. 4–5. – С. 1–8.

Матеріали до пізнання малякофавни західного Полісся // Зб. Фізіограф. комісії НТШ. – Львів. – Вип. 4–5. – С. 83–101.

1933

Staroaluwjalny taras Polesia i jego stanowisko w historii zatorfienia // Odbitka z wydawnictwa: Postęp prac przy Meljoracji Polesia (Sprawozdanie za lata 1931–1932). – Brześć nad Bugiem. – S. 1–10.

Stratygrafia dyluwjum i tarasy centralnego Polesia // Odbitka z wydawnictwa: Postęp prac przy Meljoracji Polesia (Sprawozdanie za lata 1931–1932). – Brześć nad Bugiem. – S. 11–16.

Wyniki badań geologicznych w zachodniej części Polesia // Czasop. Geogr. – Lwów. – Z. 4. – Vol. 11. – S. 215–216.

1934

Листи геологічних карт: Брест-Литовський, Ветли, Любешів (масштаб 1 : 100 000) // Carte géologique de la Polesie du Sud-Ouest 1 : 350 000 dressée par Lencewicz d'après Karaszewicz, Polanski.

1935

Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бессарабської провінції // Праці Географічної комісії НТШ. – Львів. – Вип. 1. – 23 с.

1936

Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz // Відбитка з Праць Географічної комісії НТШ. – Львів. – Вип. 1. – 23 с.

1937

Die Urheimat des Aurignacien // Sitsber. Der Mat.-naturw.-arztl. Sek. D. Ševčenko Ges. – Heft 25.

1938

Позаєвропейські краї та моря: Підручник географії для III класи середніх загальноосвітніх шкіл. – Львів. – 215 с.

Геологія / Географія українських і сумежних земель / за ред. В. Кубійовича. – Львів. – С. 27–64.

1943

Геологія / Географія українських і сумежних земель / за ред. В. Кубійовича [друге видання]. – Львів. – С. 33–77.

[Б.м.: Б.в., Б.р]

М'якуни дріасових глин у Валяві над Сяном. – 38 с.

1949

El bloque de San Rafael. Dirección de Minas de Mendoza (unpublished report), Mendoza.

1953

Calderas del cerro El Pozo (Departamento de San Carlos, Provincia de Mendoza) // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 8. – N 1. – P. 54–59.

Supuestos englazamientos en la llanura pedemontana de Mendoza // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 8. – N 4. – P. 195–213.

1954

Contribución al conocimiento y a la sistemática del englazamiento actual de la Alta Cordillera de Mendoza // Revista de la Asociación Geologica Argentina. – Buenos Aires. – Vol. 9. – N 4. – P. 232–245.

Rasgos geomorfológicos del Territorio de la Provincia de Mendoza // Ministerio Economía, Instituto Investigaciones económicas y tecnológicas. Cuadernos de investigaciones y estudios, Mendoza. – N 4. – P. 4–10.

1956

Estructura de imbricación hercínica en la Alta Cordillera de Mendoza // XX Cong. Geol. Intern. Resúmenes. – México.

1957

Prolegómeno a la estratigrafía y tectónica del Terciario de la Depresión Intermontánea del Alto Tunuyán. (provincia de Mendoza) // Universidad de Buenos Aires, Facultad de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, Contribuciones científicas. – Vol. 1. – N 2. – P. 95–139.

1958

El Bloque Varíscio de la Cordillera Frontal de Mendoza // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 12. – N 3. – P. 165–193.

Sobre algunos metodos paleogeograficos de investigacion del Cuartario pedemontano de Mendoza // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 12. – N 4. – P. 211–232.

1960

Cenoglomerado del Quemado (provincia de Mendoza) // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Buenos Aires. – Vol. 15. – N 3–4. – P. 159–179.

1961

Nota Bibliografica : W.D. Thornbury. Principios de Geomorfologia. Traducción del Dr. Juan Carlos M. Turner. – Edición Kapelusz // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Buenos Aires. – Vol. 15. – N 1–2. – P. 115.

Cenoglomerado del Quemado (Provincia de Mendoza) // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Buenos Aires. – Vol. 15. – N 3–4. – P. 159–179.

1962

Interpretación tectónica de la geomorfología del borde oriental de la Cordillera Frontal de Mendoza // Anales de las Primeras Jornadas Geológicas Argentinas. – Buenos Aires. – T. II. – P. 245–256.

1963

Carta geológico-económica de la República Argentina. 25a, Volcán San José, Provincia de Mendoza by Argentina. – Servicio Geológico Nacional.

Estratigrafía, neotectónica y geomorfología del Pleistoceno pedemontano, entre los ríos Diamante y Mendoza // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 17. – N 3–4. – P. 127–349.

1964

Descripción geológica de la Hoja 25a – Volcán San José (Provincia de Mendoza), carta geológico-económica de la República Argentina (escala 1 : 200 000) // Boletín – Dirección Nacional de Geología y Minería. – N 98. – 94 pp.

Descripción geológica de la Hoja 26c – La Tosca (provincia de Mendoza). Explanatory text of Sheet 26 c, La Tosca (Mendoza), carta geológico-económica de la República Argentina (escala 1 : 200 000) // Boletín – Dirección Nacional de Geología y Minería. – N 101. – 86 p.

1965

Descripción geológica de la Hoja 24a, Cerro Juneal y 24-b, Cerro Tupunga to // INIGM, Ined.
The maximum glaciacion in the Argentine Cordillera // Bull. Geological Society of America. Special Paper 84. – P. 453–472.

1966

Flujos rápidos de escombros rocosos en zonas áridas y volcánicas // Manuales de la Editorial Universitaria de Buenos Aires. – XVII. – 67 pp.

Edades de eruptivas suprapaleozoicas asociadas con el diastrofismo varscico // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 21. – N 1. – P. 5–19.

1970

Paleozoico Superior de la Argentina. Manual de la Editorial Universitaria de Buenos Aires. – 216 pp.

Carbónico y pérmico de la Argentina. Manual de la Editorial Universitaria de Buenos Aires. – 216 pp.

1972

Descripción geológica de la Hoja 24a-b, Cerro Tupungato, provincia de Mendoza. Carta geologico-economica de la Republica Argentina (escala 1 : 200 000) // Boletín – Dirección Nacional de Geología y Minería. – Buenos Aires. – N 128. – 110 pp.

1974

Geografía Física General. Manual de la Editorial Universitaria de Buenos Aires. – 296 pp.

1978

Carbónico y pérmico de la Argentina. Manual de la Editorial Universitaria de Buenos Aires [second edition]. – 216 pp.

1993⁸

Геологічна історія України // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / за ред. проф. В. Кубійовича. – Київ. – Т. 1. – С. 368–372.

1994

Геологія України // Енциклопедія українознавства: Загальна частина / за ред. проф. В. Кубійовича. – Київ. – Т. 1. – С. 38–54.

ЛІТЕРАТУРА

Архів Львівського університету. – Особова справа професора Львівського університету Юрія Полянського, 1939–1940 pp., 9+2 арк.

Богуцький А., Яцишин А., Дмитрук Р., Томенюк О., Завалій Д., Ланчонт М. (2012). Високі тераси Дністра в околицях с. Довге на Івано-Франківщині // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – Вип. 40. Ч. I. – С. 123–131.

Богуцький А. (ред.). (2009). Найдавніші леси Поділля і Покуття: проблеми генези, стратиграфії, палеогеографії: збірн. наук. праць (до XVI укр.-пол. семінару. Скала-Подільська, 13–16 вересня 2009 р.). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка. – 246 с.

[Б.п.⁹] (1925). Важне археологічне відкриття // Діло. – 4 вересня. – Ч. 196. – С. 4.

Булгакова Л. (2015). Колекція вишивки Музею Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка: персоніфікація історії // Історико-культурна спадщина в демократичному суспільстві: сприяння діалогу, примиренню та відповідальності: тези II-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 квітня 2015 р. – Львів. – С. 68–75.

Булик Н.М. (2008). Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 407–428.

Булик Н.М. (2012). Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії на Заході України до Першої світової війни // Археологія і давня історія України. – Київ. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – С. 58–67.

---

⁸ Енциклопедія українознавства // за ред. В. Кубійовича. – Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1955–1984 років.

⁹ [Б.п.] – без підпису.

Булик Н.М. (2014). Львівська археологія XIX–початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський інститут економіки і туризму. – 304 с.

Булик Н. (2017). Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року // МДАПВ. – Вип. 21. – С. 258–284.

Гонтар Т. (1992). Етнографічні колекції Музею НТШ // Записки НТШ. – Том ССХХІІІ. Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів. – С. 417–427.

Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.І. (2012). Наукові колекції Державного природознавчого музею. Вип. 4. Малакологічний фонд. – Львів. – 253 с.

Державний природознавчий музей НАН України. Малакологічний фонд. – URL: <http://www.pip-mollusca.org/page/history/phg/Polinski/index.php>

Кандиба О. (1937). Досліди на галицькому Поділлі в р.р. 1928 та 1929 // Записки НТШ. – Т. 154. – С. 1–14.

Крижанівська М. (2014). Львів'янам пропонують потрапити в уже неіснуючий Музей НТШ. URL: https://zaxid.net/lvivyanam_proponuyut_potrapiti_v_uzhe_neisnuuyuchiy_muzei_ntsh_n1333615

Крушельницька Л. (2013). Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака. – Львів. – Зош. 1. – 308 с.

Кубійович В. (ред.). (1943). Географія українських і сумежних земель / [друге видання]. – Краків–Львів: Українське видавництво. – 520 с.

Кубійович В. (1973). Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. // Український історик. – Ч. 1–2 (37–38). – С. 8–42.

Кубійович В. (2000). Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / [упорядн. О. Шаблій]. – Париж–Львів: Фенікс, Українська академія друкарства. – Том II. – 1024 с.

Кубійович В., Федів І. (1930). З життя географічної комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка // Новий час. – 21 березня. – Ч. 32 (790). – С. 5.

Кушнір В. (2012а). Формування археологічних колекцій українських музеїв Галичини (1918–1939 рр.) // Народознавчі зошити. – № 1 (103). – С. 150–159.

Кушнір В. (2012б). Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції // Народознавчі зошити. – № 5 (107). – С. 824–832.

Пастернак Я. (1937). Прихильникам Музею НТШ // Діло. – 14 жовтня, Ч. 226.

Пастернак Я. (1962). Ті, що розкрили підземний архів України (пам'яті видатних археологів України) // Терем. Проблеми української культури. Україна на досвітку історії. – Детройт. – С. 7–12.

Пастернак Я. (2006). Наукове товариство ім. Шевченка в час Другої світової війни і його історична секція // Вісник НТШ. – Осінь-зима. – Ч. 36. – С. 11.

Петегрич В. (1996). Доля археологічної колекції музею НТШ // Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка: книги і люди. – Львів. – С. 59–67.

Петегрич В., Павлів Д. (1991). Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів. – С. 412–426.

Полянський Ю. (1920). Стан музею в 1914–1920 рр. / [відбитка]. – Львів. – 12 с.

Полянський Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів. – Т. 149. – С. 9–35.

Полянський Ю. (1929). Подільські етюди: тераси, леси і морфологія галицького Поділля над Дністром // Зб. Матем.-природ.-лікар. секції НТШ. – Т. 20. – 191 с.

Полянський Ю. (1932). Матеріали до пізнання малакофауни західного Полісся // Відбитка зі зб. Фізіогр. комісії НТШ. – Вип. 4–5. – С. 1–19.

Ровенчак І. (2010). Географічна комісія НТШ (до 80-річчя створення) // Вісник НТШ. – Львів. – Ч. 44. – С. 11–13.

Романюк Т. (2014). Бібліотека професора Миколи Мельника (1875–1955) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Вип. 6. – С. 440–467.

Савенко В., Савенко Т. (2007). Наукова діяльність НТШ в міжвоєнний період (1918–1939) // Збірник праць ТО НТШ. – Т.: Рада. – Т. 3 : Українсько-польські відносини вчора і сьогодні. – С. 47–60. – (Україна і Польща: суспільно-політичні відносини).

- Свинко Й.М. (2010). Основні штрихи тернистого життєвого шляху / Професор Юрій Полянський / [за ред. О. Шаблія]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. – С. 12–19.
- Ситник О.С. (1998). Біля витоків формування палеолітичної науки в Україні (Ю. Полянський) // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів. – Вип. 7. – С. 16–20.
- Ситник О.С. (2013). Ярослав Пастернак – визначний український археолог ХХ ст. (до 120-річчя з дня народження) // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 11–21.
- Ситник О., Богуцький А., Ланчонт М., Томенюк О., Коропецький Р., Стандзіковський К., Мрочек П. (2016). Маріямпіль V – нова середньопалеолітична пам'ятка Галицького Придністер'я // МДАПВ. – Львів. – Вип. 20. – С. 221–236.
- Ситник О., Томенюк О. (2010). Юрій Полянський та Стефан Круковський – геологічно-палеолітичний тандем // АДЛУ. – Львів. – Вип. 13. – С. 7–52.
- Тимчасовий каталог українського національного музею при Науковім товаристві імені Шевченка у Львові. Відділи археології і етнографії. – Львів, 1911. – 31 с.
- Томенюк О. (2009). Педагогічна діяльність професора Юрія Полянського в Академічній гімназії Львова // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 322–335.
- Томенюк О. (2010). Юрій Полянський – дослідник терас Дністра // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 38. – С. 340–356.
- Томенюк О. (2011). Дослідження лесів Волино-Поділля – наріжний камінь наукових пошуків Юрія Полянського // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 39. – С. 342–363.
- Томенюк О. (2013). Наукові контакти професора Юрія Полянського (за матеріалами епістолярної спадщини) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 41. – С. 336–357.
- Федорук Я. (1998). Нові документи про розформування НТШ у Львові // З історії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – С. 242–249.
- Хроніка НТШ (1907). – Львів. – Ч. 29.
- Хроніка НТШ (1910). – Львів. – Ч. 41.
- Хроніка НТШ (1918). – Львів. – Ч. 60–62. – 164 с.
- Хроніка НТШ (1926). – Львів. – Ч. 67–68. – 159 с.
- Хроніка НТШ (1930). – Львів. – Ч. 69–70. – 136 с.
- Хроніка НТШ (1935). – Львів. – Ч. 72. – 98 с.
- Хроніка НТШ (1937). – Львів. – Ч. 73. – 126 с.
- Чайковський Є. (1998). Природознавчий музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1912, 1927–1944 роки // З історії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – С. 217–231.
- Черниш О.П. (1998). Археологічна діяльність Юрія Полянського // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів. – Вип. 7. – С. 14–16.
- Шаблій О.І. (2010). Замість “Передмови” / Професор Юрій Полянський / [за ред. О. Шаблія]. – Львів. – С. 5–11.
- Ясінський Б. (2000). Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). – К.: Смолоскип. – 544 с.
- Яцишин А., Богуцький А., Дмитрук Р., Томенюк О., Ланчонт М., Мадейська Т. (2016). Лесові покриви на терасах нижньої течії Свічі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 50. – С. 412–426.
- González Díaz E. F. (2011). Doctor Jorge Polanski (1892–1975) // Revista de la Asociación Geológica Argentina. – Vol. 68 (3). – P. 357–364.
- Holiat R. (1964). Short History of the Ukrainian Free University // Shevchenko Scientific Society Papers. – New York. – No 21. – 33 p.
- Łanczont M., Madeyska T., Bogucki A., Mroczek P., Hołub B., Łącka B., Fedorowicz S., Nawrocki J., Frankowski Z., Standzikowski K. (2015). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej / Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 55–458.
- Łanczont M., Sytnyk O., Bogucki A., Madeyska T., Krajcarz M., Krajcarz M.T., Koropeczyj R., Zogała B., Tomek T., Kusiak J. (2014). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovytsia site (Podolia, the Ukraine) // Quaternary International. – Vol. 326–327. – S. 213–234.

Polanskyj G., Krukowski S. (1926). Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien) // 36. Матем.-природ.-лікар. секції НТШ. – Т. 25. – 23 с. (Separatabdruck).

Sytnyk O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy / Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 691–835.

Sytnyk O., Bogucki A., Łanczont M., Madeyska T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes // Quaternary International. – Vol. 220. – P. 31–46.

REFERENCES

Arkhiv Lvivskoho universytetu. Osobova sprava profesora Lvivskoho universytetu Yuriiia Polianskoho, 1939–1940 rr., 9+2 ark. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Jacyshyn, A., Dmytruk, R., Tomeniuk, O., Zavalij, D., & Łanczont, M. (2012). High terraces of the Dnister River at environs of the village Dovhe. *Visnyk of the Lviv University. Series Geography*, 40(1), 123–131 (in Ukrainian).

Bogucki, A. (Ed.) (2009). Naidavnishi lesy Podillia i Pokuttia: problemy henezy, stratyhrafi, paleoheohrafi (do XVI ukr.-pol. seminaru. Skala-Podilska, 13–16 veresnia 2009 r.). Lviv, 246 pp. (in Ukrainian).

[Without signature] (1925, September 4). Vazhne arkeolohichne vidkryttia. *Dilo*, 196, pp. 4 (in Ukrainian).

Bulhakova, L. (2015). Kolektsiia vyshyvky Muzeiu Naukovoho tovarystva im. T.H. Shevchenka: personifikatsiia istorii. Proceedings from *Istoryko-kulturna spadshchyna v demokratychnomu suspilstvi: spriannia dialohu, pryrenniu ta vidpovidalnosti*. Lviv, 68–75 (in Ukrainian).

Bulyk, N.M. (2008). Arkeolohichni kolektsii u muzeiakh Lvova (1823–1914). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 407–428 (in Ukrainian).

Bulyk, N.M. (2012). Naukove tovarystvo imeni Shevchenka ta arkeolohichni studii na Zakhodi Ukrainy do Pershoi svitovoi viinyu. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 9, *Istoriia arkeolohii: doslidnyky ta naukovi tsentry*. Kyiv, 58–67 (in Ukrainian).

Bulyk, N.M. (2014). *Lvivska arkeolohiia XIX–pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Lvivskyi instytut ekonomiky i turyzmu, 304 pp. (in Ukrainian).

Bulyk, N. (2017). Arkeolohiia i vlada: diialnist arkeolohiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v konteksti pam'iatkookhoronnoi reformy 1928 roku. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 21, 258–284 (in Ukrainian).

Hontar, T. (1992). Etnohrafichni kolektsii Muzeiu NTSh. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, CCXXIII. Pratsi Sektzii etnohrafi ta folklorystyky*. Lviv, 417–427 (in Ukrainian).

Hural-Sverlova, N.V., & Hural, R.I. (2012). *Naukovi kolektsii Derzhavnoho pryrodoznavchoho muzeiu, 4. Malakolohichniy fond*. Lviv, 253 pp. (in Ukrainian).

Derzhavnyi pryrodoznavchyi muzei NAN Ukrainy. Malakolohichniy fond. URL: <http://www.pip-mollusca.org/page/history/phg/Polinski/index.php> (in Ukrainian).

Kandyba, O. (1937). Doslydy na halytskomu Podilli v r.r. 1928 ta 1929. *Zapysky NTSh*, 154, 1–14 (in Ukrainian).

Kryzhanivska, M. (2014). *Lviv'ianam proponuiut potrapyty v uzhe neisnuiuchy Muzei NTSh*. URL: https://zaxid.net/lvivyanam_proponuyut_potrapiti_v_uzhe_neisnuyuchiy_muzei_ntsh_n1333615 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. (2013). *Epistoliarna spadshchyna Yaroslava Pasternaka. Zosh. 1*. Lviv. 308 pp. (in Ukrainian).

Kubiyovych, V. (ed.). (1943). *Heohrafiia ukrainskykh i sumezhnykh zemel* (2nd ed.). Krakiv–Lviv: Ukrainske vydavnytstvo, 520 pp. (in Ukrainian).

Kubiyovych, V. (1973). Naukove tovarystvo im. Shevchenka u 1939–1952 pp. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2(37–38), 8–42 (in Ukrainian).

Kubiyovych, V. (2000). *Memuary. Rozdumy. Vybrani lysty, II*. O. Shablii (Compil.). Paryzh–Lviv: Feniks, Ukrainska akademiia drukarstva, 1024 pp. (in Ukrainian).

- Kubiyovych, V., & Fediv, I. (1930, May 21). Z zhyttia heohrafichnoi komisii Nauk. Tovarystva im. Shevchenka. *Novyi chas*, 32(790), p. 5 (in Ukrainian).
- Kushnir, V. (2012a). Formuvannia arkheolohichnykh kolektsii ukrainskykh muzeiv Halychyny (1918–1939 rr.). *Narodoznavchi zoshyty*, 1(103), 150–159 (in Ukrainian).
- Kushnir, V. (2012b). Muzei Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi: vid zasnuvannia do stvorennia pershoi zahalnodostupnoi ekspozytsii. *Narodoznavchi zoshyty*, 5(107), 824–832 (in Ukrainian).
- Pasternak, J. (1937, October 14). Prykhylnykam Muzeiu NTSh. *Dilo*, 226 (in Ukrainian).
- Pasternak, J. (1962). Ti, shcho rozkryly pidzemnyi arkhiv Ukrainy (pam'iaty vydatnykh arkheolohiv Ukrainy). *Terem. Problemy ukrainskoi kultury. Ukraina na dosvitku istorii*. Detroit, 7–12 (in Ukrainian).
- Pasternak, J. (2006, autumn-winter). Naukove tovarystvo im. Shevchenka v chas Druhoi svitovoi viiny i yoho istorychna sektsiia. *Visnyk NTSh*, 36, 11 (in Ukrainian).
- Petehyrych, V. (1996). Dolia arkheolohichnoi kolektsii muzeiu NTSh. *Biblioteka Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: knyhy i liudy*. Lviv, 59–67 (in Ukrainian).
- Petehyrych, V., & Pavliv, D. (1991). Arkheolohiia u doslidzhenniakh chleniv NTSh. *Zapysky NTSh. Pratsi istoriko-filosofovskoi sektsii*. Lviv, 412–426 (in Ukrainian).
- Polanski, Yu. (1920). Stan muzeia v 1914–1920 rr. (separ.). Lviv, 12 pp. (in Ukrainian).
- Polanski, Yu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky NTSh*, 149, 9–35 (in Ukrainian).
- Polanski, Yu. (1929). Podilski etyudy: terasy, lesy i morfolohiia Halytskoho Podillia nad Dnistrom. *Zbirnyk matematychno-pryrodopysno-likarskoi sektsii NTSh*, 20, 191 pp. (in Ukrainian).
- Polanski, Yu. (1932). Materialy do piznannia malakofavny zakhidnoho Polissia. *Vidbytky zi zbirnyka Fiziohrafichnoi komisii NTSh*, 4–5, 1–19 (in Ukrainian).
- Rovenchak, I. (2010). Heohrafichna komisiia NTSh (do 80-richchia stvorennia). *Visnyk NTSh*, 44, 11–13 (in Ukrainian).
- Romaniuk, T. (2014). Biblioteka profesora Mykoly Melnyka (1875–1955). *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 6, 440–467 (in Ukrainian).
- Savenko, V., & Savenko, T. (2007). Naukova diialnist NTSh v mizhvoiennyi period (1918–1939). *Zbirnyk prats TO NTSh*, 3, *Ukrainsko-polski vidnosyny vchora i sohodni*. T.: Rada, 47–60 (in Ukrainian).
- Svynko, I.M. (2010). Osnovni shtrykhy ternystoho zhyttievoho shliakhu. In O. Shablii (Ed.). *Profesor Yuriy Polanski* (pp. 12–19). Lviv: LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Sytnyk, O.S. (1998). Bilia vytokiv formuvannia paleolitychnoi nauky v Ukraini (Yu. Polanski). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7, *Postati ukrainskoi arkheolohii*. Lviv, 16–20 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O.S. (2013). Yaroslav Pasternak – vyznachnyi ukrainskyi arkheoloh XX st. (do 120-richchia z dnia narodzhennia). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 11–21 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki A., Łanczont M., Tomeniuk O., Koropetskyi R., Standzikowski K., & Mroczek P. (2016). Mariampil V – a new Middle Palaeolithic site in Halych-Dnister Region. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 20. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 221–236 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Tomeniuk, O. (2010). Yurii Polians'kyi and Stephan Krukowski – Geologic-Paleolithic Tandem. *Archaeological Studies of the Lviv University*, 13. Lviv, 7–52 (in Ukrainian).
- Tymchasovyi katalog ukrainskoho natsionalnoho muzeia pry Naukovim tovarystvi imeny Shevchenka u Lvovi. Viddily arkheolohii i etnohrafii* (1911). Lviv, 31 pp. (in Ukrainian).
- Tomeniuk, O. (2009). Pedagogical activity of Professor Yuriy Polianskyi in Academic gymnasium in L'viv. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 13, 322–335 (in Ukrainian).
- Tomeniuk, O. (2010). Yuriy Polians'kyi as a researcher of terraces of Dniester River. *Visnyk of the Lviv University. Series Geography*, 38, 340–356 (in Ukrainian).
- Tomeniuk, O. (2011). Exploration of loesses in Volyn–Podillia Region as a cornerstone of Yuriy Polians'kyi's scientific quests. *Visnyk of the Lviv University. Series Geography*, 39, 342–363 (in Ukrainian).

- Tomeniuk, O. (2013). Scientific contacts of Professor Yuri Polianski (based on epistolary heritage). *Visnyk of the Lviv University. Series Geography*, 41, 336–357 (in Ukrainian).
- Fedoruk, Ia. (1998). Novi dokumenty pro rozformuvannia NTSh u Lvovi. *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 242–249 (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1907), 29. Lviv (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1910). 41. Lviv (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1918). 60–62. Lviv, 164 pp. (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1926). 67–68. Lviv, 159 pp. (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1930). 69–70. Lviv, 136 p. (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1935). 72. Lviv, 98 pp. (in Ukrainian).
- Khronika NTSh* (1937). 73. Lviv, 126 pp. (in Ukrainian).
- Chaikovskiy, Ie. (1998). Pryrodoznavchyi muzei Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. 1912, 1927–1944 roky. *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 217–231 (in Ukrainian).
- Chernysh, O.P. (1998). Arkheolohichna diialnist Yuriiia Polianskoho. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7, *Postati ukrainskoi arkheolohii*. Lviv, 14–16 (in Ukrainian).
- Shablii, O.I. (2010). Zamist “Peredmovy”. In O. Shablii (ed.). *Profesor Yuriy Polanski* (pp. 5–11). Lviv: LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Iasynskiy, B. (2000). *Literaturno-naukovyi vistnyk. Pokazhchyk zmistu. Tom 1–109 (1898–1932)*. Kyiv: Smoloskyp, 544 pp. (in Ukrainian).
- Yatsyshyn, A., Bogucki, A., Dmytruk, R., Tomeniuk, O., Lanczont, M., & Madeyska, T. (2016). Loess covers on the terraces in the lower course of Svicha River. *Visnyk of the Lviv University. Series Geography*, 50, 412–426 (in Ukrainian).
- González Díaz, E. F. (2011). Doctor Jorge Polanski (1892–1975). *Revista de la Asociación Geológica Argentina*, 68(3), 357–364.
- Holiat, R. (1964). Short History of the Ukrainian Free University. *Shevchenko Scientific Society Papers*, 21. New York, 33 pp.
- Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łacka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., & Standzikowski, K. (2015). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (55–458). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).
- Łanczont M., Sytnyk O., Bogucki A., Madeyska T., Krajcarz M., Krajcarz M.T., Koropeckij R., Zogała B., Tomek T., Kusiak J. (2014). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovytsia site (Podolia, the Ukraine). *Quaternary International*, 326–327, 213–234.
- Polanskyj, G., & Krukowski, S. (1926). Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien). *Zbirnyk Matematychno-pryrodopysno-likarskoi sektsii NTSh*, 25. 23 pp. (Separatabdruck).
- Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (691–835). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., & Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46.

Стаття: надійшла до редакції 05.07.2017
прийнята до друку 18.07.2017

TO THE GUARDIANSHIP OVER UKRAINIAN ANCIENTNESS:
YURIY POLANSKI AND THE MUSEUM OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Olena TOMENIUK^{1,2}, Andriy BOGUCKI¹, Oleksandr SYTNYK²

¹ Ivan Franko National University of Lviv,

P. Doroshenko Str., 41, 79007, Lviv, Ukraine,

e-mail: olena.tomeniuk@lnu.edu.ua, pleistocene@ukr.net

² Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,

Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: olexandr.sytnyk@gmail.com

The main aspects of the scientific activity of famous Ukrainian geologist, geomorphologist and archaeologist Professor Yuriy Polanski that related to his work at the Shevchenko Scientific Society during the interwar period were highlighted. The path of developing of a young scientist as a museum employee from a compiler of museum collections to a director of the Museum of Shevchenko Scientific Society is analyzed. Through the prism of scientific work of the scientist, the status of Ukrainian science between two World wars is reflected. The role and significance of the Shevchenko Scientific Society in the development of archaeological and natural sciences, organization of scientific life in Galicia are shown.

More attention is paid to the consideration of the activities of the Museum, the Mathematical-Natural-Medical Section and the Geographic Commission of Shevchenko Scientific Society in terms of guardianship over Ukrainian ancientness, i.e. archaeological monuments and monuments of inanimate nature. The role of these institutions of the Society in the creating of national consciousness of Ukrainians in the interwar period, as well as their influence on the training and formation of scientific personnel, are highlighted.

Through the interpersonal contacts of scientists, the interaction between the natural and cultural-historical branches of the scientific work of the Shevchenko Scientific Society is considered.

Key words: museum, Shevchenko Scientific Society, interwar period, archaeology, geology, Yuriy Polanski, Lviv.

ПЕРСОНАЛІЇ

ЛЮБОР НІДЕРЛЕ І РОЗВИТОК ЧЕСЬКОЇ СЛАВІСТИКИ ТА АРХЕОЛОГІЇ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

Тарас РОМАНЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна, e-mail: romanykt@yahoo.com

У статті висвітлено діяльність чеських вчених кінця XVIII–XIX ст. щодо вивчення слов'янських народів, справу яких продовжив видатний чеський славіст, археолог, історик, етнограф, філолог Любор Нідерле (1865–1944). Вчений здобув добру тогочасну європейську освіту з антропології та археології навчаючись в Німеччині і Франції та під час наукових поїздок до Великобританії, Італії, Німеччини, Росії, балканських країн. Зібраний матеріал ліг в основу першої ґрунтовної монографії про людство в передісторичній добі, зокрема на землях заселених слов'янами. Серед великої кількості надрукованих досліджень найважливішою була багатотомна монографія “Слов'янські старожитності”, в якій вчений відтворив історію слов'ян за часів первіснообщинного ладу та раннього середньовіччя. Працями Л. Нідерле активно цікавилися українські вчені (М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Біляшівський, В. Гнатюк та ін.) та справедливо критикували його русофільську позицію, обстоювання сумнівних тез російських дослідників щодо української історії.

Ключові слова: чеська славістика, Любор Нідерле, слов'янські старожитності, українці.

Професор Любор Нідерле відомий у науковому світі як неперевершений дослідник у слов'янознавстві. Його науковий доробок надзвичайно багатий і ґрунтовний, а сама діяльність припала на переломний період, коли в умовах правління династії Габсбургів діячі чеського національного відродження досягли значних результатів і у відповідальний історичний момент спромоглися утвердити ідею незалежної Чехословацької республіки.

Наприкінці XVIII ст. вивчення слов'янських народів досить впевнено розгорнулося саме за участі чеських дослідників. Під впливом європейських ідей просвітництва почав суттєво змінюватися інтелектуальний клімат австрійської монархії. Ця обставина дозволила також поставити загальне питання збереження і вивчення старожитностей на значно вищій щабель наукового пізнання. Дослідники почали більш раціонально застосовувати накопичений досвід у безсистемному колекціонуванні і розпочали сприймати віднайдені нерухомі історичні об'єкти та рухомі артефакти як джерела “суцїої” (дійсної, справжньої) історії [Smolík, 1880].

Чеський коронний край належав до розвинутого в промислово-економічному відношенні регіону центральної Європи. Відповідно соціальні і громадські стосунки перебували в значно кращому управлінському та освітньому стані. 1781 р. цісар Йосиф II запровадив у монархії свободу віровизнання та вільного друку. У цій ситуації когорта інтелектуалів з церковного середовища із надзвичайним ентузіазмом і впертістю розпочали прокладати шляхи для різноманітних галузей знань та матеріального збагачення власного народу. Чимало передових людей почали цікавитися народною мовою, народними звичаями та усною творчістю. Загальне піднесення національної самосвідомості чеського народу базувалося на вивченні та збагаченні історичної й культурної спадщини. Найперше найголовніше завдання полягало у захисті та утвердженні рідної мови.

1792 р. у німецькому університеті Праги була створена катедра чеської мови та літератури, а очолив її професор Франтішек Мартін Пельцль (František Martin Pelcl, 1734–1801). Саме під його впливом розпочав наукову діяльність Йозеф Добровський, якого згодом

охрестили “*натріярхом європейської славістики*”, а його праця “*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*” вважається першим вагомим внеском у розвиток слов’янознавства, зокрема у мовну класифікацію [Смаль-Стоцький, 1925, с. 2]. Хоч його праці й написані здебільшого німецькою мовою та латиною, вони дали колосальний поштовх для наукового і літературного процесу саме чеською мовою. Наступні покоління діячів слова і пера наполегливо впроваджували й утверджували це “право” чеської мови. Тривалий час нова книжна мова – “*vysoka čestina*” – була навіть малозрозуміла для широких верств громадянства [Дорошенко, 1922, с. 187–188]. Але саме народність і мова були тими чинниками, які сприяли великій плеяді чеських романтиків у національному відродженні.

1792–1793 рр. у пошуках слов’янських рукописів Йозеф Добровський здійснив ознайомчу подорож до Санкт-Петербургу та Москви. За весь час свого перебування у Росії він не знайшов жодної освіченої особистості, яка б серйозно цікавилася славістичною проблематикою. У його ж нотатках з мандрівки “*Litterarische Nachrichten von einer Reise nach Schweden und Russland*” (Praha, 1796) можна знайти і таку характеристику: “*Наші любі словянські брати ще ті самі, як їх описав Прокон*” [Брик, 1925, с. 3]. Загалом наукові зацікавлення та дослідницькі пошуки на сході Європи залишалися у зародковому стані. Гість з Праги міг хіба ознайомитися з науковими працями Міхаїла Ломоносова (1711–1765) чи Васілія Тредьяковського (1703–1769).

Йозефу Добровському довелося проводити перші археологічні розкопки на території Чеського краю. Окрім здобуття практичних навиків дослідження праісторичних віків, йому між іншим вдалося розвинути зацікавлення й правдиве захоплення історією та старожитностями у свого покровителя графа Євгена Черніна з Худеніц (Eugen hrabě Czernin z Chudenic, 1796–1868). У своїх володіннях він розпочав самостійні пошуки, зокрема у місті Клатови і в околиці головної резиденції замку Петрограде (Petrohrad) округу Лойни у північній Чехії. Саме тут нагромаджувалися здобуті різноманітні речі та коштовності, що стали першою вагомою збіркою пам’яток минулого. На жаль, чимало експонатів загинуло у великій пожежі замку, що сталася 1915 р. [Čechura, 2010, с. 15].

У подальшому неухильному зміцненні наукових принципів у дослідженнях прадавньої та середньовічної доби вирізняються дві постаті – це Ян Воцел (Jan Erazim Vocel, 1803–1871) і Йозеф Піч (Josef Ladislav Píč, 1847–1911). Своєю кропіткою працею вони заклали тривкі основи чеської національної археології. Яну Воцелу належить першість у фаховому зростанні. Він один із перших членів Археологічного товариства у Празі (1843). Значний вплив на його патріотичне виховання та національне усвідомлення мали визначні чеські просвітителі Франтішек Палацький (František Palack, 1798–1876) і Павел Шафарик (Pavel Josef Šafařík, 1795–1861). У 1848 р. входив до чесько-словацької делегації на Слов’янському конгресі у Празі, а згодом був обраний послом до чеського сейму та віденського парламенту. 1850 р. Ян Воцел призначений надзвичайним професором археології, історії мистецтва та чеської літератури університету Праги (з 1862 р. звичайний професор). 1854 р. започаткував перший фаховий часопис “*Památky archaeologické a místopisné*”, як науковий орган чеського Народного музею. У його доробку десятки статей і публікацій чеською та німецькою мовами, присвячені історичним проблемам, архітектурним та мистецьким пам’яткам, становищу чеського народу, музейним справам, новим методам досліджень. У 1866–1868 рр. вийшла основна наукова праця Яна Воцела у двох томах під назвою “*Pravěk země české*”, що стала своєрідним наріжним каменем у фундаменті новітньої археологічної науки. Після смерті дослідника 1871 р. не знайшлося гідного послідовника справи вивчення національної старовини [Birnbau, 1942; Sklenář, 1981].

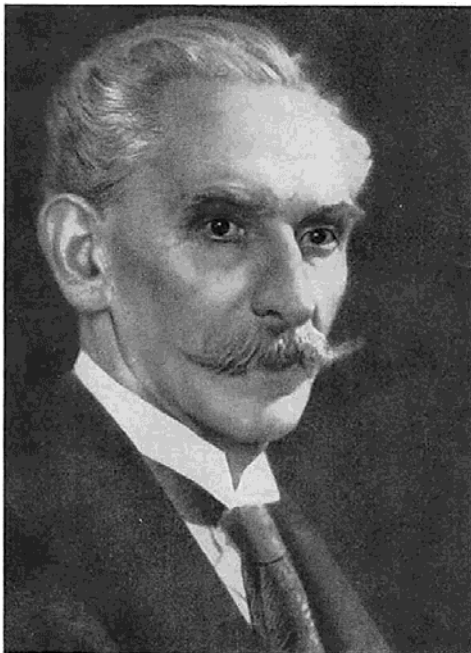
І тільки через певний відрізок часу, з появою Йозефа Піча археологічні студії отримали новий напрям досліджень. Слід підкреслити, що 1882 р., зусиллями чеських політичних та культурних діячів, найстаріший у центральній Європі університет у Празі був поділений на окремі два навчальні заклади з німецькою та чеською мовою викладання. У Йозефа Піча з’явилася нагода випробувати себе у нових умовах. 1883 р. він здобув звання доцента, а 1905 р.

призначений професором і зайняв катедру австрійської та слов'янської історії на філософському факультеті чеського університету. Тоді ж він обійняв посаду куратора праісторичної збірки Народного музею у Празі. Завдяки його стараннями була опрацьована й експонована рідкісна колекція археологічних матеріалів.

1888 р. Йозеф Піч спільно з Карлом Адамеком (Karel Adámek, 1840–1918) та Ченеком Ризнером (Čeněk Ryzner, 1845–1923) створили Товариство охорони чеських старожитностей, яке 1893 р. розпочало видавати власний часопис “*Časopis Společnosti přátel starožitností českých v Praze*”, що і донині залишається органом державної системи охорони національних пам'яток Чеської республіки. Довкола постаті Йозефа Піча згуртувалася група ентузіастів, які глибоко цікавилися історичним минулим і прагнули допомогти вченому в експедиційних дослідженнях. Широка наукова діяльність в терені дозволила йому докладно обстежити ряд пам'яток і зібрати цінний матеріал для праісторичного відділу Музею. Так, наприклад, в місцевості Велка Добра (Velká Dobrá), неподалік міста Кладно (Kladno), у 1890–1892 рр. був виявлений і досліджений могильник бронзової доби. Нині на цьому місці встановлений спеціальний монумент на згадку про проведені успішні археологічні розкопки під керівництвом Йозефа Піча. Свої багаторічні спостереження про розвиток археологічної науки та огляд отриманих власних результатів досліджень Йозеф Піч узагальнив у праці “*Přehled české archaeologie*” (Praha, 1908). Ця публікація стала нерозривною частиною найважливішого його твору “*Starožitnosti země české*” у трьох томах, над якою науковець працював упродовж 1899–1909 рр.

Любору Нідерле (Lubor Niederle, 1865–1944) (рис. 1) судилося продовжити розвивати чеську археологічну науку і стати засновником модерної школи археології. Народився він 20 вересня 1865 р. у сім'ї професора гімназії Індіріха Нідерле (Jindřich Niederle, 1840–1875) у

Prof. L. Niederle

Рис. 1. Любор Нідерле (1865–1944)
Fig. 1. Lubor Niederle (1865–1944)

місті Клатови (Klatovy), через три роки батько отримав посаду учителя класичних мов в академічній гімназії у Празі. У 10-річному віці Любор лишився без батька і тоді ж розпочав навчання у гімназії. 1887 р. закінчив філософський відділ чеського університету у Празі. Спочатку він уважно вивчав класичну філологію та класичну археологію під керівництвом професора Мірослава Тирша (Miroslav Tyrš, 1832–1884). Пізніше завдяки професору чеського університету Томашу Масаріку (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937), звернув увагу на антропологічний аспект наукової проблеми як допоміжну галузь у соціологічних і етнологічних пошуках. Перші публікації Любора Нідерле з'явилися у часописі “*Athenaeum, listy pro literaturu a kritiku vědeckou*”, заснованому 1883 р. Томашом Масаріком.

Після здобуття 1888 р. ступеню доктора філософії Любор Нідерле отримав матеріальну підтримку для подальших студій та можливість присвятити літній семестр досліддам в антропологічно-доісторичній лабораторії професора Йоганеса Ранке (Johannes Ranke, 1836–1916) університету в Мюнхені. Згодом він продовжив знайомитися з науковими досвідом і досягненнями у лабораторії Антропологічного інституту в Парижі під керівництвом професора Леона Манувріє (Léonce Manouvrier, 1850–1927). Упродовж наступних чотирьох років здійснив кілька довготривалих наукових поїздок до Великої Британії,

Німеччини, Італії, Росії та ряду балканських країн. Це дало йому змогу на початку самостійної наукової праці ознайомитися зі всіма відомими на той час музейними колекціями та досить детально розглянути загальну картину досліджень доісторичного минулого Європи. Зібраний матеріал ліг в основу першої ґрунтовної монографії про людство в передісторичній добі, зокрема на землях заселених слов'янами (рис. 2) [Niederle, 1893–1894]. Ця наукова робота здобула досить широкий розголос серед дослідників і, насамперед, серед знавців історії слов'янських народів. Невдовзі з'явилися переклади російською та польською мовами. Свого часу відомий антрополог Федір Вовк ознайомився у Празі з оригінальним виданням, а через декілька років спромігся видати книгу у перекладі в Санкт-Петербурзі [Нідерле, 1898]. Польську версію перекладу здійснив Ксаверій Хамець (Ksawery Chamiec, 1848–1910), який помістив текст окремими розділами в археологічному щорічнику “Światowit” під редакцією Еразма Маєвського (Erazm Majewski, 1858–1922) [Niederle, 1900–1902; 1904; 1906].

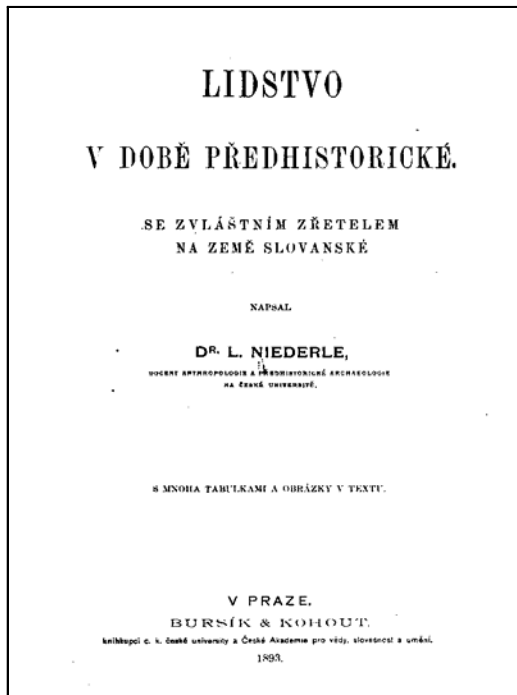

Рис. 2. Титульна сторінка праці Л. Нідерле
Fig. 2. Tittle page of Lubor Niederle's work

Ця книга Любора Нідерле стала універсальним підручником для багатьох студентів і відіграла важливу роль у подальших дослідженнях передісторії людства. Професор університету в Києві Володимир Антонович у своїй рецензії вказав, що згаданий російський переклад перевищує усі відомі до того часу наукові праці. Автор не обмежувався дослідженням однієї країни чи декількох, або ж описом одного періоду чи одного типу пам'яток. Він намагався згрупувати в одне ціле усі епохи доісторичного часу і на усьому просторі Європи. У порівнянні з існуючими працями Джона Лаббока (John Lubbock, 1834–1913), Бера і Надельяка автор значно повніше представив археологічні відомості з притаманним йому стриманим і об'єктивним судженнями щодо класифікації пам'яток. В одному категорично не погодився рецензент, відкинувши спробу Любора Нідерле пов'язати городища з неолітичною добою [В.А., 1898, с. 107].

На вихід у світ праці у російському перекладі відгукнувся і Михайло Грушевський, який у власній рецензії підкреслив намагання автора заповнити відчутну прогалину в європейській науковій літературі стосовно передісторичної археології слов'янських земель. У своєму листі від 3 березня

1899 р. Любор Нідерле самокритично відгукнувся на зауваження опонента про згадану працю: “K celku pak připoměl že práci svou vydanou česky r. 1893 mám sám jen za psáci “jugenarbeit” a že bych zajisté už dnes po 6 letech v mnohém byl vyhovél co dnes tam postrádate” [Наулко, 2006, с. 633]. І хоча чеський науковець вніс певні правки у російський переклад, на думку Михайла Грушевського, на тлі добре представленого доробку чеських археологів, зібраний археологічний матеріал східної Європи був поданий в дещо хаотичному стані [Грушевський, 1898, с. 2].

У березні 1891 р. Любор Нідерле, на основі наукової праці “Úvod do předhistorické archeologie Evropy”, склав габілітацію на доцента катедри антропології та праісторичної археології чеського університету Праги. 1898 р. він призначений екстраординарним, а 1904 р. ординарним професором археології і етнології. Його напрям досліджень був спрямований на ґрунтовну та всеохоплюючу систематизацію значного археологічного матеріалу, пов'язаного з слов'янськими старожитностями. Визначною заслугою його викладацької діяльності в

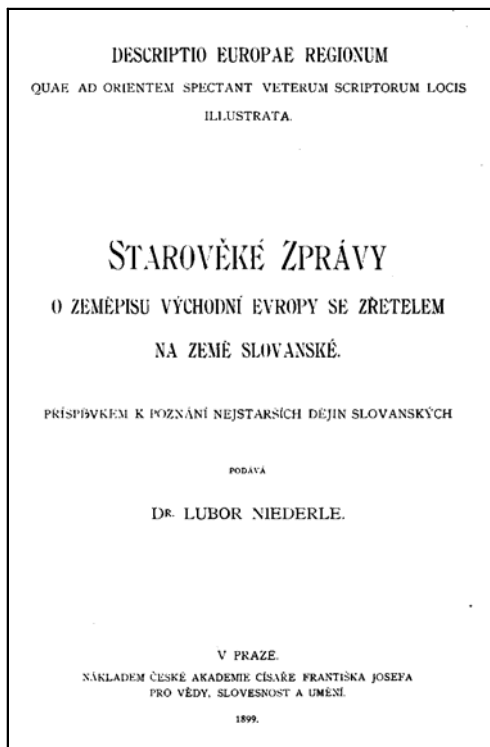

Рис. 3. Титульна сторінка праці Л. Нідерле
Fig. 3. Tittle page of Lubor Niederle's work

чеському університеті став, організований 1907 р., Археологічний семінар та відкриття спеціального Археологічного кабінету, котрий згодом, у 1911/1912 академічному році, був перетворений на Археологічний інститут, що розмістився у старому університетському корпусі Klementinum у Празі.

Свій поступ у формуванні окремого напрямку в археології дослідник окреслив у статті під назвою "Několik slov o pěstování české archeologie", що з'явилася 1892 р. у часописі "Český Lid". В археологічній практиці вчений запровадив новочасні дослідницькі методи, котрі базувалися на критично-аналітичних засадах опрацювання здобутої інформації. Разом зі своїм колегою Карлем Бухтелю (Karel Buchtela, 1864–1946) він піддав критиці погляди Йозефа Піча на старожитності чеських земель щодо періодизації та ідентифікації. Під час дискусії, що виникла між ними, обстоювалися концептуальні напрямки розвитку чеської археології, які базувалися на відмінних принципах методики досліджень та опрацювання археологічного матеріалу. Опоненти розходилися в питаннях інтерпретації джерел: на противагу т. зв. "музейній школі" була теоретично обґрунтована т. зв. "університетська школа". 1910 р. Любор Нідерле, у співавторстві з Карелом Бухтелю, видав своєрідний підручник "Rukověť české archeologie", у якої були

подані важливі думки щодо розвитку та цілей чеської археологічної науки в контексті слов'янознавчої науки.

Любор Нідерле був одним із натхненників та організаторів великої Етнографічної виставки в Празі [Národopisná, 1895], що відбулася 1895 р. і стала важливою історично-цивілізаційною подією у житті чеського і словацького народів. Діячі культурного відродження доводили, що саме народ, основна маса якого представляла сільський люд, здатен досягти за допомогою освіти та науки політичної і господарської сили [Коцан, 2004. с. 84]. За узгодженим планом увесь виставковий матеріал був спрямований на відтворення у повноті всього багатства народного життя, його здобутків від археології до демології. Виставка діяла з 15 травня до 23 жовтня, і за цей час її оглянуло понад два мільйони охочих гостей [Коцан, 2004, с. 89]. Безпосередню участь у ній брав Іван Франко, який спеціально приїжджав з Відня, а згодом опублікував у львівській пресі детальний репортаж про свої відвідини чеської столиці. У своєму дописі Іван Франко високо оцінив зусилля численних товариств, комітетів та окремих осіб, що з самовідданою енергією, старанністю та пієтизмом у величезних експозиціях намагалися умістити увесь матеріальний та інтелектуальний набуток аби представити самотність розвитку народного життя від найдавніших часів до наших днів [D-r I. Fr., 1895, s. 1; Франко, 1985, с. 231–232]. Всеслов'янський характер виставки викликав потужний імпульс у подальших дослідженнях та сприяв створенню подібних виставок в інших країнах.

1896 р. Любор Нідерле підготував перший путівник Народного музею у Празі [Niederle, 1896]. Раніше 1891 р. велика експозиція була розміщена у спеціально збудованій, за проектом Йозефа Шульца (Jozef Schulz, 1840–1917), споруді на Вацлавській площі (нині це найбільший музей Чеської республіки). Початки формування установи пов'язані з колекцією графа Каспера Штернберга (Kašpar Maria Šternberk, 1761–1838), який 1820 р. вирішив організувати публічний музей для культурних потреб чеського народу. 1827 р. історик Францішек Палацький розпочав

видавництво фахового журналу "Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách". У 1924 р. Народний музей розширив свої експозиційні площі: у міському районі Сміхов було передане для використання нове приміщення т. зв. вілла князів Кінських, що стало основою формування згодом цілком самостійного Етнографічного музею у Празі (Narodopisne muzeum). А на звільнених площах були наново облаштовані три великі експозиційні зали відділу історичної археології Народного музею [Průvodce, 1932, s. 66].

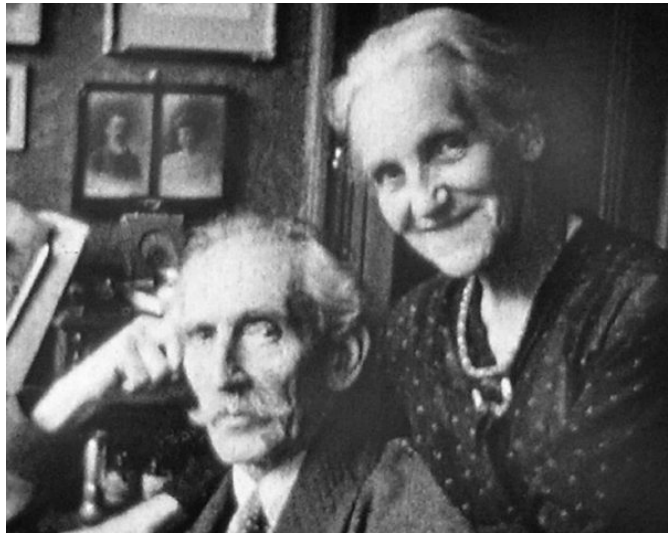

Рис. 4. Любор Нідерле з дружиною, 1943 рік

Fig. 4. Lubor Niederle with his wife, 1943

Любор Нідерле брав участь в XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 р. У своїй доповіді, базуючись на нових антропологічно-археологічних даних, він розглянув тему переселення слов'янських племен із північної території їх прабатьківщини в районі ріки Вісла через Карпатські гори в область сучасної північної Угорщини [Б'яшевській, 1899, с. 278]. Представники Російського імператорського археологічного товариства, як організатори заходу, завжди залучали до роботи іноземних вчених (істориків, музейників, колекціонерів). Здебільшого це були польські, чеські, болгарські науковці, що студіювали слов'янську проблематику. І саме з'їзд у Києві був останнім, на якому збиралися представники слов'янських країн. Подібне спостереження наводить історик і археолог Павло Пеняк, припускаючи, що у події втрутилися серйозні політичні колізії, зокрема, формування у Європі військово-політичних блоків [Пеняк, 2008, с. 436].

Цей форум вчених залишив досить прикрий слід в історії науки. Конфлікт виник довкола участі членів Історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що попередньо отримали запрошення на з'їзд. В свою чергу Михайло Грушевський доклав чимало зусиль аби підготовленні наукові реферати прозвучали на засіданнях українською мовою. На подібну національну маніфестацію галицької делегації не могла погодитися імперська влада Росії. Тому усі потенційні учасники заходу постановили відмовитися від поїздки до Києва, а опрацьовані матеріали надрукувати у науковому органі Товариства у Львові [Записки, 1899–1900]. Представницька автура свідчить про неабиякий рівень львівської школи істориків, етнографів та мовознавців (Михайло Грушевський, Володимир Шухевич, Мирон Кордуба, Степан Рудницький, Володимир Гнатюк, Олександр Колесса, Олександр Барвінський, Іван Франко, Михайло Павлик, Іван Верхратський, Володимир Коцовський, Денис Коренець, Володимир Охримович, Ілля Кокорудз).

З 1891 р. Любор Нідерле підтримував тісні контакти з Федором Вовком, про що свідчить їх взаємне листування та обмін науковою літературою. В архіві Інституту археології у Києві зберігається 59 листів Любора Нідерле (до 1910 р.) [Наулко, 2003]. На жаль, листів Федора Вовка поки не вдалося виявити в установах Праги [Франко О., 1998, с. 570–572]. У чеських виданнях друкувалися статті Федора Вовка, зокрема у "Narodopisna Společnost československa v Praze" та "Věstník slovanské starožitnosti", а також кілька рецензій наукових публікацій Любора Нідерле середини 90-х рр. XIX ст. Після смерті у Болгарії Михайла Драгоманова, Федір Вовк прагнув отримати місце завідувача катедри загальної етнографії в університеті Софії, але міністерство освіти відмовило йому, незважаючи на подану рекомендацією Любора Нідерле [Франко О., 2006, с. 39]. В іншому листі до Кирила Студинського від 14 квітня 1902 р. з Парижа

Федір Вовк, обговорюючи справу своєї університетської посади у Львові, вказував на представників французької та австрійської науки, що могли б рекомендувати його міністерству просвіти Габсбурзької монархії. Серед інших він назвав і Любора Нідерле: “*He знаю, чи має яке значення у Відні проф. пражського університету Dr. Lubor Niederle, він мій дуже великий приятель, і на его теж можна здатись*” [У півстолітніх..., 1993, с. 89]. 1900 р. Федір Вовк був учасником Міжнародного конгресу доісторичної археології та археологічної антропології, на якому виголосив реферат “*L’industrie prémycénienne dans les stations néolithiques de l’Ukraine*” (Індустрія у неолітичних знахідках України) [Congres, 1900; Франко О., 2006, с. 40]. Покликався Любор Нідерле і на відому статтю Федора Вовка французькою мовою “*Le traîneau dans les rites funéraires de l’Ukraine*” [Volkov, 1896].

1912 р. Федір Вовк розпочав досить активно впроваджувати ідею створення центру антропологічних досліджень, який би об’єднував зусилля усіх існуючих “*слов’янських академій і наукових товариств*”. Спеціально на засіданні відділення російської мови і словесности імператорської Академії наук в Санкт-Петербурзі він виступив із цією пропозицією, підкреслюючи важливість вирішення проблеми походження слов’ян, їх етнічного складу та розселення, а також визначення давньослов’янського типу [Волков, 1912]. В архіві вченого зберігся нарис статті “*Славяне*”, в якій автор робить спробу охарактеризувати слов’янські народи зі статистичного, історичного і антропологічного аспектів досліджень. Вчений вважав, що попередні досягнення у вивченні слов’янських народів (серед інших таких дослідників як Олексій Івановський (1866–1934), Любор Нідерле, Юліян Талько-Гринцевич (1850–1936)), ще не зовсім відповідають можливостям антропологічної науки [Франко О., 2000, с. 173–174].

Найголовніше завдання Любора Нідерле було спрямоване на комплексне вивчення відомостей, пов’язаних зі слов’янськими народами та територією їх розселення. Безпосередньо університетські лекції *ab ovo* вимагали створення узагальненого огляду нових наукових здобутків та методів [Нідерле, 1904, с. VIII]. У своєму прагненні подати “*ucelený obraz předhistorické minulosti všech Slovanů*” він спирався на здобуток свого попередника Павела Шафарика і його працю у двох томах “*Slovanské starožitnosti*” (Praha, 1836–1837). Нова амбітна ціль супроводжувалася упродовж десятиліття низкою публікацій відповідного спрямування: “*Příspěvky k anthropologii zemi českých*” (Praha, 1891, 1894); “*O původu Slovanů. Studie k slovanským starožitnostem*” (Praha 1896); “*Starověké zprávy o zeměpisu východní Evropy se sřetelm na země slovanské*” (Praha, 1899); “*O kolébce národa slovanského*” (Praha, 1899); “*O počátcích dějin zemi českých*” (Praha, 1900).

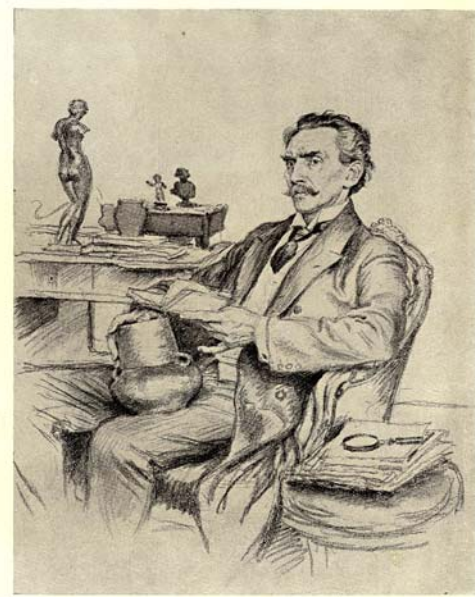
Внаслідок тривалої пошукової роботи з’явилася фундаментальна праця під тою ж назвою “*Slovanské starožitnosti*” (Praha, 1902–1924), яка й донині залишається неперевершеним збірником (компендіумом) з історії та культури слов’ян. У чотирьох частинах автор подав прадавню історію слов’ян у Європі та окремо зупинився на походженні і розвитку південних, західних та східних слов’янських народів. Паралельно науковець опрацював і видав п’ять томів, присвячених матеріяльній культурі слов’ян під назвою “*Život starých Slovanů*” (Praha, 1911–1925). Любор Нідерле не випадково залишив стару назву, використану ще Павелем Шафариком (йому і посвятив працю автор). Це свідчення високого визнання внеску свого попередника, а також доказ неодмінного продовження розпочатої великої праці. Видатні особистості чеського наукового світу залишилися ідейно близькими у поглядах на історію і етногенез слов’ян, а своїм дослідницьким талантом збагатили і увіковічили скарбницю науки [Третьяков, 1956, с. 5].

Перший том праці “*Slovanské starožitnosti*” Любора Нідерле рецензував Миколи Біляшівський у Києві. Свого часу здібний студент навчався на правничому відділенні університету св. Володимира, але під впливом лекцій професора Володимира Антоновича, захопився історією та старожитностями і став незмінним учасником археологічних розкопок на терені України. Очевидно, що ця обставина кардинально змінила його подальший професійний вибір. Вже 1887 р. на запрошення редакції часопису “*Киевская старина*” Микола Біляшівський став провадити читацьку сторінку, присвячену поточним подіям у музейницькій

та археологічній сфері. Згодом ця рубрика перетворилася на спеціальний розділ під назвою “Археологическая летопись Южной России”, що став важливим чинником наукового життя у колишніх губерніях України. У подальшому, щоб систематизувати археологічні відкриття та об’єднати дослідницькі зусилля, Микола Біляшівський разом з однодумцями, започаткував окреме видання. В нових умовах наука про старовину потребувала конкретизованої програми, спрямованої на висвітлення і вивчення такої багатой і різноманітної національної культури.

У січні 1903 р. з’явився під редакцією Миколи Біляшівського перший науковий збірник “Археологическая летопись Южной России”. Наступного року в додатку до щорічника був поміщений фрагмент “Славянских древностей” Любора Нідерле [Нідерле, 1904]. Переклад російською мовою здійснила Антоніна Скриленко, що 1899–1904 рр. працювала у міському музеї старожитностей та мистецтв у Києві і одночасно деякий час виконувала обов’язки помічника й секретаря знаного археолога Вікентія Хвойки. Сам переклад був переглянутий і доповнений автором, а дозвіл цензури на друкування з’явився 23 серпня 1904 р. Загалом планувалося видати повністю перший том та з початком 1905 р. “Археологическая летопись” припинила своє існування. Отже, було опубліковано лише одну главу, окрім того поміщено інформацію про діяльність професора Любора Нідерле, а також список наукових скорочень використаної літератури. З передмови можна довідатися про великий обсяг здійснених досліджень у різних галузях науки та принципи взяті на озброєння у висвітленні головних стадій розвитку слов’янства з єдиного цілого та напрямки розселення протягом століть. Перша спроба видання російською мовою залишилися нереалізованою і лише 1956 р. під науковою редакцією Александра Монгайта (1915–1974) з’явилася неповна версія “Славянских древностей”¹ [Нідерле, 1956]. Це був скорочений виклад первісного фундаментального твору за виданням 1953 р. під назвою “Rukověť slovanských starožitností”, підготовленим Яном Айзнером (Jan Eisner, 1885–1967). Переклад польською мовою праці Любора Нідерле здійснив той же Ксавері Хамец [Niederle, 1907, 1910].

У своїй праці Любор Нідерле досить ґрунтовно зупинився на проблемі локалізації слов’янських племен, що первісно займали простір між річками Віслою і Дніпром до передгір’я Карпат, а згодом опанували територію від ріки Одр на заході до ріки Волга на сході. У реалізації своєї титанічної праці автор черпав відомості з різних наукових дисциплін: історіографії, археології, візантології, антропології, філології, етнології та соціології. Любор Нідерле, за висловом російського історика й мовознавця Александра Погодіна, отримав за 60 років після Павела Шафарика значно ширший діяпазон наукових можливостей та поважний об’єм результатів у вивченні слов’янських пам’яток [Погодин, 1906, с. 24]. Його попередник здійснив спробу видання, узагальнюючи у ньому здобуті знання та підводячи підсумок досліджень визначних на той час дослідників: Ян Колар (Ján Kollár, 1793–1852), Вацлав Ганка (Václav Hanka, 1791–1861), Йоахім Лелевель (Joachim Lelewel, 1786–1861). Той же Александр Погодін вважав, що найбільш сприятливий ґрунт для розвитку слов’янофільського

ПРОФЕСОРЪ ЛЮБОРЪ НИДЕРЛЕ
Съ анварельн. портрета раб. М. Швабинскаго

Рис. 5. Професор Любор Нідерле
Fig. 5. Professor Lubor Niederle

¹ Вихід цієї книги пов’язують з т.зв. відлигою у роки правління Нікити Хрущова. А зміст становили два розділи: “История древних славян” и “Жизнь древних славян”.

напрямку досліджень на позитивістських принципах був саме у чеських науковців, які в ньому знаходили моральну опору в культурній боротьбі з німецькими впливами [Погодин, 1906, с. 21]. За зізнанням самого Любора Нідерле це була усе ж недовершена спроба створити цілісну картини давньослов'янської культури та побуту. І як наслідок всебічне вивчення проблеми вимагає нових спільних зусиль слов'янського світу [Нідерле, 1924, с. 9].

Наприкінці ХІХ ст. визначення Любора Нідерле *“етнічних кордонів”* увійшло в наукову термінологію і стало домінуючим у географічно-демографічному вивченні територіальних меж компактного проживання населення у різних регіонах. У своїх висновках він передовсім зважав на мовний аспект, також враховував інші самотутні ознаки. Зокрема, Любор Нідерле присвятив кілька праць походженню населення Карпат та окресленню етнічних меж між словаками та українцями [Niederle, 1900]. Жваву заочну дискусію з цього приводу вів Володимир Гнатюк, який прискіпливо відстежував ситуацію в чеському науковому середовищі (зокрема звертав увагу не тільки на публікації Любора Нідерле, але й Франтішека Пастрнека (František Pastrnek, 1853–1940), Йозефа Пата (Josef Páta, 1886–1942) і неодноразово рішуче критикував матеріали, де народознавчі проблеми не виходили за рамки, встановлені російською історіографією [Гнатюк, 1901]. Зі свого боку Любор Нідерле повною мірою використовував праці Володимира Гнатюка про етнічні відносини між словаками та українцями на Закарпатті. І хоч самі погляди його мало чим відрізнялися від основної частини чеських слов'янознавців щодо українців як самостійного народу, все ж таки Володимир Гнатюк дуже високо цінував доробок науковця, зокрема праці в ділянці слов'янської мітології, які вважав найкращими і неперевершеними в усьому слов'янському світі [Mušínska, 1967, s. 190].

Загалом уся наукова діяльність Любора Нідерле перебувала під постійною увагою українських науковців, що зосереджувалися у НТШ. Особливо скрупульозно до публікацій чеського вченого ставився Михайло Грушевський. Перше його рецензійне повідомлення з'явилося у *“Записках НТШ”* 1897 р. [Грушевський, 1897]. Поза науковими публікаціями важливим елементом наукової оцінки була і редакторська справа. Так 1898 р. Любор Нідерле створив нове видання, у якому планував друкувати огляди літератури слов'янської тематики під назвою *“Věstník slovanských starožitností”* [Грушевський, 1898]. У формі щорічника у ньому містилася інформація про появу друкованих праць з археології, етнології, історії, лінгвістики. До співпраці були залучені відомі вчені-славісти різних країн, а матеріали подавалися різними мовами. Найперше у М. Грушевського викликало подив трактування чеськими колегами *Ukrainic'и*, що виглядало так ніби *“редактори старалися не ввійти в конфлікт з панросійськими поглядами”* [Грушевський, 1901].

У Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається сім листів Любора Нідерле до Михайла Грушевського, що наочно доводять суттєві розбіжності у їх поглядах. Початкове листування 1898–1899 рр. не внесло якогось порозуміння між дослідниками, а в подальшому взагалі припинилося. На адресу Михайла Грушевського значно пізніше надійшли лише офіційні послання від імені організації *“Narodni rada Česka”* та установи *“Archeologický kabineet c.k. České university”* за підписом Любора Нідерле. У першому випадку йшлося про Всеслов'янську виставку у Празі, яку планувалося провести 1912 р. А в другому – повідомлялося про обрання 7 січня 1914 р. Михайла Грушевського закордонним ординарним членом Чеського королівського наукового товариства [Наулко, 2006, с. 637–638].

Як кожна велика особистість у науці Любор Нідерле проводив всебічну організаційну та видавничу діяльність. Був ініціатором творення товариств та інституцій, відомий як видавець, редактор або член редакційної колегії багатьох часописів. Здійснив перші випуски *“Věstníku Národopisného musea”*, в *“Českém lidu”* редагував антропологічну та археологічну частини. Був видавцем *“Věstníku slovanských starožitností”* (пізніше *“Věstník slovanské filologie a starožitností”*), редактором *“Moravské Slovensko”*, *“Obzor prehistorický”*, входив до редакційної колегії *“Památek archeologických”*. Започаткував часопис *“Anthropologie”* та наукове видання *“Byzantinoslavica”*, що перетворилося на міжнародний збірник студій з візантійсько-слов'янської проблематики. 1891 р. разом з Ченеком Зібртом (Čeněk Zíbrt, 1864–1932) Любор Нідерле розпочав видавати в

Празі науковий часопис “*Česky lid*” [Валашкова, 1992], присвячений фольклорним питанням. Свого часу Іван Франко підготував бібліографічний огляд публікацій перших трьох томів цього часопису. Один лист Любор Нідерле від лютого 1895 р. зберігається в архіві Івана Франка Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Автор як співробітник Чесько-словацького етнографічного музею звертався з пропозицією обміну музейних видань (“*Věstník muzea*”, “*Sborník národopisný*”) з друкованим виданням “*Житє і Слово*” [Зв’язки, 1957, с. 552].

У 1895 р. почав виходити у світ “*Česky Časopis Historický*” – науковий орган історичного семінару чеського університету у Празі. Кожен річник часопису містив цілий розділ поточної бібліографії, насамперед чеської історіографії. Щодо українського наукового життя, то на сторінках часопису спостерігається дуже слабке зацікавлення, яке свідчить про відсутність зв’язків між українськими та чеськими вченими. До того ж редакція журналу сповідувала притаманну чеському суспільству русофільську позицію: 1) у кожному числі можна віднайти багатий матеріалу *Rossica*; 2) у публікаціях взагалі оминався термін “український” [Наріжний, 1929, с. 448]. Деякі матеріали, присвячені українській тематиці, належать Їржі Полівці (Jiří Polívka, 1858–1933), Ярославу Бідло (Jaroslav Bidlo, 1868–1937) (рис. 6), Яну Славіку (Jan Slavík, 1885–1978), вже відомим діячам та своєю роллю в чесько-українських взаєминах. Зокрема, професор східноєвропейської та слов’янської історії Ярослав Бідло відгукнувся на випуск нової праці Любора Нідерле “*Slovanský Svět*” (Praha, 1910), в якій дуже виразно висловив свій критичний погляд щодо становища українського народу в наукових концепціях відомого історика. Уся рецензія Ярослава Бідло йшла в розріз редакційної політики, тому в примітці було зазначено, що редакція не завжди згідна із судженнями автора (подібна практика не траплялася за попередні роки видання) [Наріжний, 1929].

У наукових переконаннях щодо окремішності українського народу Любор Нідерле опирався на відому декларацію Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі. 1905 р. зусиллями Фьодора Корша (1843–1915), Алексея Шахматова (1864–1920) і Філіпа Фортунатова (1848–1914) вийшла постанова під заголовком “*Объ отмены стѣсненій малорусского печатного слова*”, що визначала певні права на розвиток культурного життя серед українців [Бузук, 1925, с. 131]. Для багатьох українських діячів самозрозумілим було питання: а чи може російська академія наук визначати місце народу, що володіє своєю мовою, сповідує свої традиції, плекає свою усну творчість. Для Любора Нідерле подібна еволюційна проблема була надто складна та й взагалі неприйнятна. Окрім того він залишався під серйозним політичним впливом, який вимагав чіткого визначення: “*В моїх очах ся одність – чи краще сказати – та єдина підстава, існує і буде існувати далі, хоч-би Україна здобула повну самостійність політичну, так само як існує спільна єдина підстава Чехів і Словаків*” [Грушевський, 1925].

Післяреволюційні події та розвал імперій у центрально-східній Європі кардинально вплинули на історичні дослідження і, зокрема, у Чесько-Словацькій республіці. З появою нових держав і відповідно нових можливостей, постало чимало значущих завдань, які

Рис. 6. Ярослав Бідло (1868–1937)

Fig. 6. Jaroslav Bidlo (1868–1937)

необхідно було вирішувати. 1919 р. у Парижі був створений Інститут слов'янських студій (*Institut d'études slaves*). У рамках цієї установи подано французькою мовою скорочений виклад відомої праці Любора Нідерле про слов'янські старожитності. Саме видання частково перероблене і доповнене, але і в ньому, за оцінкою Михайла Грушевського, автор й надалі обстоював сумнівні тези російських дослідників. Для Любора Нідерле *"Біла, Велика і Мала Русь зістались і до наших днів зістаються частинами єдиної нації, і дай то Боже хоча з сеї одности виключають український нарід, навіть до тверджень, що він не руського походження"* [Грушевський, 1924, с. 183]. Поява рецензії Михайла Грушевського викликала гостру реакцію у середовищі російської еміграції у Франції. На думку одного з дописувачів, академік Всеукраїнської академії наук у Києві посмів критикувати *"знаменитаго и маститаго чешскаго учёнаго"* та *"высокоавторитетнаго слависта"* [Е.К., 1924]. Про постійне зацікавлення діяльністю Любора Нідерле свідчить лист Михайла Грушевського від 31 грудня 1926 р. до Кирила Студинського, в якому адресат повідомив про отримання п'ятикілограмової поштової посилки з комплектом книг Любора Нідерле куплених спеціально для Всеукраїнської АН у Празі [Листи, 1998, с. 200].

Слід виокремити ще одну подію у руслі слов'янських досліджень українських учених, яка мала місце у повоєнний період і пов'язана з Дмитром Дорошенком. У 1922 р. він став редактором часопису *"Українське слово"*, що виходив у Берліні, а 1923 р. разом із Михайлом Грушевським та Олександром Колесою був обраний членом-кореспондентом Вищої школи слов'янських студій лондонського університету *"Slavonic and East European Review"* [Кордуба, 1923]. Найбільшу увагу викликає його видання у трьох томах під назвою *"Славянський світ в його минулому й сучасному"*, яке стало певним підсумком діяльності представників української науки і культури та належною відповіддю на монопольну опіку т.зв. *"славянофільських кругів"*. У передмові автор намагався в нових політичних умовах окреслити місце та відносини українського народу посеред слов'янських народів: *"Тепер коли життя українського народу зсунулося вже з мертвої точки і коли йому в огні війни й соціальної революції доводиться виковувати собі свою долю, завойовувати собі будучність, взаємини до славянських народів, що майже всі вибороли собі державно-національну незалежність, набирають для нас иншого характеру й значіння, далеко більш реального й практичного"* [Дорошенко, 1922, с. 7].

Нові можливості для широких досліджень відкрився перед чеською наукою після проголошення незалежності Чехословацької республіки у жовтні 1918 року. Професор Любор Нідерле став одним із провідних діячів науки і культури нової демократичної держави. Особисті приятельські стосунки з президентом Томашом Масариком сприяли створенню 12 листопада 1919 р. у рамках Міністерства шкільництва та освіти Археологічного інституту (*Státní ústav archeologický*), а 1924 р. Любор Нідерле став першим директором установи. 1920 р. празький парламент прийняв закон т.зв. *"Lex Mareš"*, згідно з яким чеський університет переймав традиції давньої королівської фундації з 1348 р. і отримував історичну назву *"Universitas Carolina"*. До новоутворених університетських катедр були запрошені габілітовані професори: 1920 р. Альбін Стоцький (Albín Stocký, 1876–1934); 1921 р. Еміль Шіmek (Emanuel Šimek, 1883–1963); 1922 р. Йозеф Шраніль (Jozef Schráníl, 1883–1940).

Головні зусилля професора Любора Нідерле були спрямовані на підготовку молодих наукових кадрів. Під його керівництвом виплекана і сформована ціла генерація чеських вчених-археологів. Першою докторською дисертацією з археології відзначився Ян Айзнер – згодом професор прадавньої та слов'янської археології університету ім. Яна Коменського в Братиславі. Наступним доктором археології іменований Еміль Шіmek, що від 1931 р. працював на кафедрі передісторії університету в Брно. Післявоєнними докторантами стали Ян Філіп (Jan Filip, 1900–1981), Ярослав Бьом (Jaroslav Böhm, 1901–1962), Міодраг Грбіч (Миодраг Грбић,

1901–1969)², Ярослав Пастернак, що навчалися на семінарі Любора Нідерле в один час. Пізніше здобули науковий ступінь Їржі Неуступни (Jiří Neustupný, 1905–1981), Іван Борковський (Ivan Borkovský, 1897–1975), Олег Кандиба.

З появою у Празі, після тривалого перебування за кордоном, першого президента Чесько-словацької республіки Томаша Гаріґа Масарика, чеська археологія отримала першочергове державне завдання. Осідком глави знову стали історичні Градчани. Відповідно проблема резиденції розглядалася на найвищому рівні, а процес реконструкції і модернізації стародавнього королівського двору та пристосування окремих архітектурних і сакральних ансамблів до вимог часу і потреб суспільства відбувався під наглядом уряду. В оздобленні внутрішнього інтер'єру приміщень відобразилися також особисті уподобання і самого президента, який у відомих діалогах з письменником Карелом Чапеком якимось признався: *“Це досить важко перетворити цісарський замок на замок демократичний”* [Чапек, 2010, с. 362].

Спеціальний генеральний план перетворень виготовив словінський архітектор професор празької художньо-промислової школи Йозеф Плечнік (Jože Plečnik, 1872–1957), практичною реалізацією займався головний архітектор Праги Карел Фіяла (Karel Fiala, 1862–1939). У нових умовах необхідно було достеменно прослідкувати всі періоди від заснування постійного поселення, етапи формування і укріплення городища до планування та забудови окремих земельних ділянок. До створеної 1924 р. Комісії архітектурно-археологічних досліджень увійшли Любор Нідерле, Альбін Стоцький (Albín Stocký, 1876–1934), Карел Гут (Karel Guth, 1883–1943), Войтех Бірнбаум (Vojtěch Birbaum, 1877–1934), а також керівник відділу охорони пам'яток міністерства шкільництва, науки і мистецтва Зденек Вірт (Zdeněk Wirth, 1878–1961) та голова канцелярії президента Пржемысл Шамал (Přemysl Šámal, 1897–1941). Згодом замість Любора Нідерле до складу Комісії був включений Карел Бухтела, який розробив загальний план досліджень на кілька років [Florik, 2005]. Для реалізації завдання було залучено до сотні робітників, а витрати на розкопки щорічно сягали півмільйона чеських корон [Пастернак, 1978, с. 67]. Одразу до систематичних розкопок приступили випускники університету, вихованці наукової школи Любора Нідерле: Ярослав Бьом, Ян Філіп, Ярослав Пастернак. Кожен з них займався конкретним обсягом робіт і провадив дослідження згідно нових методик з докладною щоденною документацією та фіксацією всіх знахідок та шарів ґрунту.

У вересні 1925 р. в Чехословацькій республіці відбулося урочисте відзначення 60-річного ювілею професора Любора Нідерле. З нагоди цієї події Ярослав Пастернак підготував до наукового збірника на пошану вченого наукову статтю [Pasternak, 1925]. До збірника ввійшли також статті Миколи Макаренка, Яна Бьома, Яна Кніса (Jan Knies, 1860–1937), Йозефа Шраніла (Jozef Schráníl, 1883–1940), Ніко Жупаніча (1876–1961), Йована Ердельяновича (1874–1944), Войтеха Бірнбаума, Антоніна Матейчака (Antonín Matějček, 1889–1950) та інших авторів.

10 жовтня 1923 р. на засіданні Виділу Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Любор Нідерле обраний дійсним членом Історико-філософської секції [Хроніка, 1926, с. 50]. Питання обрання чеського науковця дійсним членом Товариства обговорювалося досить вимогливо. Зокрема, Степан Смаль-Стоцький у своєму листі до Кирила Студинського від 16 жовтня 1923 р. з Праги критично поставився до цієї пропозиції: *“Безперечно – це дуже поважний учений, але до нашої народної справи відноситься негативно і з тої причини не повинні ми за нього розпинати ся. Так не роблять інші народи. Нашими іменуваннями повинні ми зазначувати завсіди, що ми шануємо наших приятелів”* [У півстолітніх..., 1993, с. 400]. Празькі часописи встигли поширити повідомлення про дане відзначення, але диплому на підтвердження він не отримав. З цього приводу Вадим Щербаківський, який тісно співпрацював з Любором Нідерле в Народному музеї у Празі, звернувся до керівництва НТШ у

² По закінченні навчання Міодраг Грбіч повернувся до Югославії, де був прийнятий асистентом катедри історії мистецтва белградського університету. Пізніше зайняв посаду кустоса в Національному музеї у Белграді (Народни музеј). Після Другої світової він – один із співредакторів часопису Археологічного товариства Югославії *“Archaeologia Jugoslavica”*.

Львові з питанням, чи не вийшло якої помилки у газеті чи на пошті. У листі від 6 лютого 1925 р. він згадав про учасників чеської державної археологічної експедиції (Ярослава Пастернака і Івана Борковського), підтвердив прихильне ставлення його до українців, особливо в тяжкий час еміграції, і зазначив, що лекції професора “високо об’єктивні, необычайно корисні як раз для розвитку нашої археологічної науки і навіть нашої національної гідності” [ЦДАІЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 220, арк. 9].

Вагомою працею та науковими зверненнями у сфері дослідження слов’янського світу в Центральній та Східній Європі Любор Нідерле здобув міжнародне визнання. Чимало своїх праць надсилав до закордонних наукових часописів, вважаючи, що чеська наука потребує ширшого розголосу та утвердження як самодостатня галузь досліджень. Його було обрано членом ряду національних Академії наук (Београд, Санкт-Петербург, Прага, Софія, Загреб), він входив до складу численних наукових інституцій³ та цілої низки археологічних, етнологічних, антропологічних товариств (Братіслава, Вашингтон, Вільнюс, Гельсінки, Київ, Константинополь, Лондон, Львів, Москва, Новий Сад, Одеса, Париж, Познань, Прага, Софія). У своєму викладі основних положень слов’янської етнології Любор Нідерле досить чітко і послідовно притримувався існуючих у чеському науковому середовищі поглядів, що зорувалися на російську історіографію. Відповідно появу нової історичної школи дослідників у Львові сприймав з певним упередженням, допускаючи у своїх публікаціях термінологічне ігнорування у визначенні територіальних, етнографічних чи політичних аспектів історії України та українського народу. І все ж його прагнення з’єднати в одну струнку лінію історичні, археологічні і мовні аргументи розвитку слов’янських народів залишається гідним уваги та належної оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

- Бьяшевский Н.* (1899). Археологический съезд въ Киевѣ // Киевская старина. – Ч. 10. – С. 278.
- Брик І.* (1925). Йосиф Добровський і українознавство. Причинки до історії словянської фільольогії // Записки НТШ. – Львів. – Т. CXLI–CXLIІІ. – С. 1–35.
- Бузык П.* (1925). [Рецензія] Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původa a počátku slavanů Vychodnich: Oddíl I. Svazek IV. Praha, 1924. 286 s. // Україна. – К. – Кн. 6 (15). – С. 130–134.
- В.А[нтонович]* (1898). [Рецензія] Д-ръ Люборъ Нидерле. Человѣчество въ доисторическія времена. Переводъ съ чешскаго Ф.К. Волкова; подъ редакціею Д.Н. Анучина. С-Петербург, 1898 // Киевская старина. – К. – Т. LX. – С. 105–108. – (Библиографія).
- Валашкова Н.* (1992). Україністика та найстарший чеський етнографічний часопис “Český lid” (До сторіччя його заснування) // Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету. Метеріали міжнародної наукової конференції (Пряшів-Свидин, 12–15 червня 1991 р.). – Київ-Львів-Пряшів. – С. 344–349.
- Волков Ф.* (1912). Об организации антропологических исследований славянских племен. – СПб. – 4 с.
- Гнатюк В.* (1901). Словаки чи русини? Причинок до вьяснення спору про національність західних русинів // Записки НТШ. – Львів. – Т. XLII. – Кн. IV. – С. 1–81.
- Грушевський М.* (1897). [Рецензія] Dr. Lubor Niederle. O původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem. Praha, 1896. 149+2 s. // Записки НТШ. – Львів. – Т. XX.
- Грушевський М.* (1898). [Рецензія] Др. Люборъ Нидерле. Человѣчество въ доисторическія времена. Доисторическая археология Европы и въ частности славянскихъ земель / Переводъ съ чешскаго Ф. К. Волкова; подъ редакціей Д. Н. Анучина. Санктъ-Петербургъ, 1898. Ст. XXVII+655 // Записки НТШ. – Львів. – Т. XXVI.
- Грушевський М.* (1899). [Рецензія] Věstník slovanské starožitností. Praha, 1898. Т. I. 135 s. // Записки НТШ. – Львів. – Т. XXVII.

³ Зокрема, Слов’янського інституту в Парижі (Institut des études slaves) та Школи слов’янський і східноєвропейських досліджень у Лондоні (School of Slavonic and East European studies).

- Грушевський М.* (1901). [Рецензія] *Věstník slovanské filologie a starožitností*, vydavaji L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polivka, J. Zubaty. P. I. Praha., 262 s. P. II. 1902 // *Записки НТШ*. – Львів. – Т. LIII.
- Грушевський М.* (1924). [Рецензія] *Niederle L. Manuel de l'antiquité slave. T 1: l'histoire*. Paris, 1923. VIII+246 p. // Україна. – К. – Кн. 1–2.
- Грушевський М.* (1925). [Рецензія] *Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původa a počátku slavanů Vychodnich: Oddíl I. Svazek IV*. Praha, 1924. 286 s. // Україна. – К. – Кн. 6(15). – С. 134–138.
- Дорошенко Д.* (1922). *Славянський світ в його минулому й сучасному*. – Т. I. – Берлін. – 210 с.
- Е.К.* (1924). *М. Грушевський противь Л. Нидерле // Возрождение*. – Париж. – 17 серп.
- Записки Наукового товариства ім. Шевченка (1899)*. – Львів. – Т. XXXI–XXXII. Перша половина: археологія, історія, етнографія.
- Записки Наукового товариства ім. Шевченка (1900)*. – Львів. – Т. XXXIV–XXXV. Друга половина: язик і історія літератури.
- Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками (1957)*. / Упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк. – Братіслава.
- Кордуба М.* (1923). [Рецензія] *Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному*. Том I–III. Берлін: Вид-во “Укр. слово”, 1922. 210+258+264 с. // *Літературно-науковий вістник*. – Львів. – Т. LXXX. – Кн. VI.
- Коцан О.* (2004). *Розвиток етнологічних вчень (чеська традиція) // Народна творчість та етнографія*. – К. – Ч. 6. – С. 84–89.
- Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)*. (1998). – Львів-Нью Йорк.
- Наріжний С.* (1929). *Ucrainica v Českomu Istorickomu Časopisi (Česky Časopis Historický) // Записки НТШ*. – Львів. – Т. CL. – С. 445–458.
- Наулко В.* (2003). *Листування Любора Нідерле з Федором Вовком (Нові віднайдені листи) // Вісник Київського славистичного університету*. – К. – Вип. 14. – С. 283–300.
- Наулко В.* (2006). *Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник*. – К. – Вип. 10/11. – С. 631–639.
- Нидерле Л.* (1898). *Человѣчество въ доисторическіе времена. Доисторическая археологія Европы и въ частности славянскихъ земель / Переводъ съ чешскаго Ф. К. Волкова; подъ редакціей Д. Н. Анучина*. – Санктъ-Петербургъ.
- Нидерле Л.* (1904). *Славянскія древности. Перевод с чешскаго Антонины Скриленко*. Т. I. *Происхождение и начало славянскаго народа*. – К. – XX+36 с.
- Нидерле Л.* (1924). *Бытъ и культура древнихъ славянъ. Введение*. – Прага.
- Нидерле Л.* (1956). *Славянские древности / Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова; предисловие проф. П.Н. Третьякова; редакция А.Л. Монгайта*. – М.: Издательство Иностранной литературы. Редакция литературы по историческим наукам. – 450 с.
- Пастернак Я.* (1978). *Мої зустрічі зі старовиною // Український історик*. – Нью Йорк-Торонто-Мюнхен. – Ч. 1–3.
- Пеняк П.* (2008). *Із історії археологічних з'їздів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – Львів. – Вип. 12. – С. 436–438.
- Погодин А.* (1906). *Две эпохи в изучении славянских древностей // Временникъ ставропигійскаго Института съ мѣсящесловомъ на год 1907*. – Львов.
- Смаль-Стоцький С.* (1925). *Розвиток поглядів на семью словянських мов і їх взаємоспоріднення // Записки НТШ*. – Львів. – Т. CXLI–CXLIИ. – С. 1–42.
- Третьяков П.* (1956). *Любор Нидерле и его “Славянские древности” // В кн.: Нидерле Л. Славянские древности*. – М.
- У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. (1993). – К.
- Франко І.* (1985). *З гостювання у Празі // Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. – К. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 231–232.
- Франко О.* (1998). *Федір Вовк у Чехії // Визвольний шлях*. – Лондон-К. – Ч. 5. – С. 570–572.
- Франко О.* (2000). *Федір Вовк – вчений і громадський діяч*. – К. – 378 с.

- Франко О. (2006). Наукові міжнародні зв'язки Федора Вовка: погляд через століття // Етнічна культура українців. – Львів.
- Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1926). – Львів. – Ч. 67/68.
- Чапек К. (2010). Бесіди з Томашем Масариком / Переклад з чеської Лідія Кіцила. – Львів.
- ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 220.
- Birnbaum V. (1942). Jan Erazím Vocel, zakladatel našich dějin umění. – Praha. – 31 s.
- Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie prehistorique Compte rendu de la 12-me Session (1900). – Paris. – P. 401–404.
- Čechura M. (2010). Počátky archeologického bádání na severním Plzeňsku // Vlastvědný sborník. Čtvrtletník pro regionální dějiny severního Plzeňska. – Plzeň. – Č. 3.
- D-r I. Fr. (1895). Z gošciny w Pradze // Kurjer Lwowski. – Lwów. – № 210. – 31 jul. – S. 1; № 212. – 2 ser. – S. 1; № 213. – 3 ser. – S. 1–2; № 215. – 5 ser. – S. 1.
- Florik J. (2005). 80 let archeologického výzkumu Pražského hradu // Akademický Bulletin. – Praha. – Nr. 6.
- Mušinka M. (1967). Volodymyr Hnat'uk a Čechy (Příspěvek k ukrajinsko-českým kulturním stykům) // Práce z Filosofické fakulty university P. J. Šafaříkav Prešově. – Prešov.
- Národopisná Výstava Československá v Praze 1895. (1895). Pořádají: Karel Klusáček, Emanuel Kovář, Lubor Niederle, František Schlaffer a František Adolf Šubert. – Praha.
- Niederle L. (1893–1894). Lidstvo v době předhistorické se zvláštním zřetelem na země slovanské. – Praha. – XXXIX+760 s.
- Niederle L. (1896). Průvodce po Národopisném Museu Československém. – Praga. – 56 s.
- Niederle L. (1900). Narodopisná mapa uherských Slováků. – Praha. – 206 s.
- Niederle L. (1900–1902, 1904, 1906). Ludzkość w dobie przeddziejowej z szczególnym uwzględnieniem ziem słowiańskich. (Streszczenie Ksawery Chamiec // Światowit. – Warszawa. – T. II. – S. 188–221; T. III. – S. 171–199; T. IV. – S. 163–193; T. V. – S. 187–203; T. VII. – S. 3–39.
- Niederle L. (1907, 1910). Starożytności słowiańskie. – T. 1. Pochodzenie i początki narodu słowiańskiego / Przełożył z czeskiego i wydał Ksawery Chamiec. – Warszawa. – Z. 1–2.
- Pasternak J. (1925). Podkarpatská Rus v mladší době kamenné // Niederlův Sborník. – Praha. – S. 150–155.
- Penyak P. (1998). Cestí účastníci archeologickeho deni v Rusku // Casopis spolcnosti pratel starozitnosti. – № 4. – Rocnik 106. – S. 228–231.
- Průvodce sbírkami Národního musea v Praze. I. Sbíрка v hlavní budove Národního musea v Praze (1932) Václavské náměstí. – Praha. – II.
- Sklenář K. (1981). Jan Erazim Vocel: zakladatel české archeologie. – Praha.
- Smolík J. (1880). Kdo psali o nálezech z doby předhistorické v Čechách ve století XVI. Až XVIII? // Památky archaeologicke a místopisné. – Praha. – Č. 11. – S. 337–354.
- Volkov T. (1896). Le traîneau dans les rites funéraires de l'Ukraine // Revue des traditions populaires. – Paris. – T. XI. – Nr. 5.

REFERENCES

- Biliashvskii, N. (1899). Arkheolohycheskii siezd v Kievi. *Kievskaiia staryna*, 10, pp. 278 (in Ukrainian).
- Bryk, I. (1925). Yosyf Dobrovskiy i ukrainoznavstvo. Prychynky do istorii slovianskoi filologii. *Zapysky naukovooho tovarystva im. Shevchenka*, 141–143, Lviv, 1–35 (in Ukrainian).
- Buzuk, P. (Review). (1925). Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původa a počátku slavanů Vychodnich: Oddíl I. Svazek IV. Praha, 1924. 286 s. *Ukraina*, 6(15). Kyiv, 130–134 (in Ukrainian).
- V.A[ntonovych]. (Review). (1898). D-r Ljubor Niderle. Chelovechestvo v doistoricheskija vremena. O.K., Volkova (Translation from Czech). D.N., Anuchina. (Ed.). S-Peterburg, 1898. *Kievskaja starina*, 60. Kiev, 105–108 (in Russian).
- Valashkova, N. (1992). Ukrainistyka ta naistarshyi cheskyi etnohrafichnyi chasopys "Český lid" (Do storichchia yoho zasnuvannia). *Vid Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka do Ukrainskoho Vilnoho Universytetu. Meterialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (Priashiv-Svydyn, 12–15 chervnia 1991 r.)*. Kyiv–Lviv–Priashiv, 344–349 (in Ukrainian).

- Volkov, F. (1912). *Ob organizacii antropologicheskikh issledovaniy slavjanskikh plemen*. SPb., 4 pp. (in Russian).
- Hnatiuk, V. (1901). Slovaky chy rusyny? Prychynok do vyiasnennia sporu pro natsionalnist zakhidnykh rusyniv. *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka*, 42(4). Lviv, 1–81 (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1897). Dr. Lubor Niederle. O původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem. Praha. 1896, 149+2 pp. *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka*, 20 (in Ukrainian), (in Czech).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1898). Dr. Ljubor Niderle. Chelovechestvo v doistoricheskije vremena. Doistoricheskaja arheologija Evropy i v chastnosti slavjanskikh zemel'. O.K., Volkova (Translation from Czech). D.N., Anuchina. (Ed.). S-Peterburg, 1898, 27+655. *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka*, 27. Lviv (in Russian).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1899). *Věstník slovanské starožitností*, 1. Praha, 1898, 135 pp. *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka*, 27 (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1901). *Věstník slovanské filologie a starožitností*, vydavaji L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polivka, J. Zubaty. P. I. Praha, 1902, P. II., 262 pp. *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka*, 53 (in Ukrainian), (in Czech).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1924). Niederle L. Manuel de l'antiquité slave, 1: l'histoire. Paris, 1923. VIII+246 p. *Ukraina*, 1–2. Kyiv (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M. (Review). (1925). Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původa a počátku slavanů Vychodnich: Oddíl I. Svazek IV. Praha, 1924, 286 pp. *Ukraina*, 6(15), 134–138 (in Ukrainian), (in Czech).
- Doroshenko, D. (1922). *Slavianskyi svit v yoho mynulomu i suchasnomu*, 1. Berlin, 210 pp. (in Ukrainian).
- E.K. (1924). M. Grushevskij protiv L. Niderle. *Vozrozhdenie*. Parizh, 17 serp. (in Russian).
- Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* (1899). 31–32. Lviv. Persha polovyna: arkeologiiia, istoriia, etnografiia (in Ukrainian).
- Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* (1900). 34–35. Lviv. Druha polovyna: yazyk i istoriia literatury (in Ukrainian).
- Molnar, M., & Mundiak, M. (Ed.) (1957). *Zv'iazky Ivana Franka z chekhamy ta slovakamy Uporiadkuvaly*. Bratislava (in Ukrainian).
- Korduba, M. (Review). (1923). Doroshenko, D. Slavianskyi svit v yoho mynulomu i suchasnomu, 1–3. Berlin: Vyd-vo "Ukr. slovo", 1922. 210+258+264 pp. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 80(6). Lviv (in Ukrainian).
- Kotsan, O. (2004). Rozvytok etnologichnykh vchen (cheska tradytsiia). *Narodna tvorchist ta etnografiia*, 6. Kyiv, 84–89 (in Ukrainian).
- Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932 rr.)*. (1998). Lviv–New York (in Ukrainian).
- Narizhnyi, S. (1929). Ucrainica v Cheskomu Istorychnomu Chasopysi (Česky Časopis Historický). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 150. Lviv, 445–458 (in Ukrainian).
- Naulko, V. (2003). Lystuvannia Liubora Niderle z Fedorom Vovkom (Novi vidnaideni lysty). *Visnyk Kyivskoho slavistychnoho universytetu*, 14. Kyiv, 283–300 (in Ukrainian).
- Naulko, V. (2006). Lysty Liubora Niderle do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 10(11). Kyiv, 631–639 (in Ukrainian).
- Niderle, L. (1898). V doistoricheskije vremena. Doistoricheskaja arheologija Evropy i v chastnosti slavjanskikh zemel'. O.K., Volkova (Translation from Czech). D.N., Anuchina. (Ed.). S-Peterburg. (in Russian).
- Niderle, L. (1904). Slavjanskija drevnosti, 1. Proishozhdenie i nachalo slavjanskago naroda. Skrilenko A. (Translation from Czech). Kiev, 20+36 pp. (in Russian).
- Niderle, L. (1924). *Byt i kul'tura drevnih slavjan*. Vvedenie. Praga (in Russian).
- Niderle, L. (1956). *Slavjanskije drevnosti*. Kovalevoj, T., & Hazanova, M. (Translation from Czech). Tret'jakov, P.N. (preface), Mongajta, A.L. (Ed.). Moskva, 450 pp. (in Russian).
- Pasternak, Ia. (1978). Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3. New York–Toronto–Miunkhen (in Ukrainian).
- Peniak, P. (2008). Iz istorii arkheologichnykh z'izdiv. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12. Lviv, 436–438 (in Ukrainian).
- Pogodin, A. (1906). Dve jepohi v izucheniii slavjanskikh drevnostej. *Vremennik' stavropigijskago Instituta s m'sjaceslovom' na god 1907*. Lvov (in Russian).

- Smal-Stotskyi, S. (1925). Rozvytok pohliadiv na semiu slovianskykh mov i yikh vzaiemosporidnennia. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 141–143. Lviv, 1–42 (in Ukrainian).
- Tret'jakov, P. (1956). Ljubor Niderle i ego "Slavjanskije drevnosti". *Niderle, L. Slavjanskije drevnosti*. Moskva. (in Russian).
- U pivstolitnikh zmahanniakh. Vybrani lysty do Kyryla Studynskoho (1891–1941)*. (1993). Kyiv. (in Ukrainian).
- Franko, I. (1985). Z hostiuvannia u Prazi. *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh*, 46(2). Kyiv, 231–232 (in Ukrainian).
- Franko, O. (1998). Fedir Vovk u Chekhii. *Vyzvolnyi shliakh*, 5. London–Kyiv, 570–572 (in Ukrainian).
- Franko, O. (2000). *Fedir Vovk – vchenyi i hromadskiy diiach*. Kyiv, 378 pp. (in Ukrainian).
- Franko, O. (2006). Naukovi mizhnarodni zv'iazky Fedora Vovka: pohliad cherez stolittia. *Etnichna kultura ukraintsv*, Lviv (in Ukrainian).
- Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi (1926)*. 67(68). Lviv (in Ukrainian).
- Chapek, K. (2010). *Besidy z Tomashem Masarykom*. Kitsyla, L. (Translation from Czech). Lviv. *Tsentrálny derzhavnyi istorychnyi arkhiv mista Lvova*. F. 309. Op. 1. Spr. 220.
- Birnbaum, V. (1942). *Jan Erazim Vocel, zakladatel našich dějin umění*. Praha, 31 pp. (in Czech).
- Čechura, M. (2010). Počátky archeologického bádání na severním Plzeňsku. *Vlastvědný sborník. Čtvrtletník pro regionální dějiny severního Plzeňska*. Plzeň, 3 (in Czech).
- D-r I. Fr. (1895). Z gościny w Pradze. *Kurjer Lwowski*, 210, 31 jul. Lwów, 1; 212, 2 ser., 1; 213, 3 ser., 1–2; 215, 5 ser., 1. (in Polish).
- Florik, J. (2005). 80 let archeologického výzkumu Pražského hradu. *Akademický Bulletin*, 6. Praha. (in Czech).
- Mušinka, M. (1967). Volodymyr Hnat'uk a Čechy (Příspěvek k ukrajinsko-českým kulturním stykům). *Práce z Filosofické fakulty university P. J. Šafaříkav Prešově*. Prešov. (in Czech).
- Národopisná Výstava Československá v Praze 1895*. (1895). Pořádají: Karel Klusáček, Emanuel Kovář, Lubor Niederle, František Schläffer a František Adolf Šubert. Praha (in Czech).
- Niederle, L. (1893–1894). *Lidstvo v době předhistorické se zvláštním zřetelem na země slovanské*. Praha, 39+760 pp. (in Czech).
- Niederle, L. (1896). *Průvodce po Národopisném Museu Československém*. Praga, 56 pp. (in Czech).
- Niederle, L. (1900). *Národopisná mapa uherských Slováků*. Praha, 206 pp. (in Czech).
- Niederle, L. (1900–1902, 1904, 1906). Ludzkość w dobie przeddziewowej z szczególnym uwzględnieniem ziem słowiańskich. (Streszczenie Ksawery Chamiec. *Światowit*, 2. Warszawa, 188–221; 3, 171–199; 4, 163–193; 5, 187–203; 7, 3–39 (in Czech).
- Niederle, L. (1907, 1910). Starożytności słowiańskie, 1(1–2). Pochodzenie i początki narodu słowiańskiego. Ksawery Chamiec (Translation from Czech). Warszawa (in Czech).
- Pasternak, J. (1925). Podkarpatská Rus v mladší době kamenné. *Niederlův Sborník*. Praha, 150–155 (in Czech).
- Penyak P. (1998). Cesti ucastnici archeologickeho deni v Rusku. *Casopis spolecnosti pratel starozitnosti*, 4(106), 228–231 (in Czech).
- Průvodce sbírkami Národního musea v Praze*. (1932). I. *Sbírka v hlavní budove Národního musea v Praze II. Václavské náměstí*. Praha (in Czech).
- Sklenář, K. (1981). *Jan Erazim Vocel: zakladatel české archeologie*. Praha (in Czech).
- Smolík, J. (1880). Kdo psali o nálezech z doby předhistorické v Čechách ve století XVI. Až XVIII? *Památky archaeologické a místopisné*, 11. Praha, 337–354 (in Czech).
- Volkov T. (1896). Le traîneau dans les rites funéraires de l'Ukraine. *Revue des traditions populaires*, 9(5). Paris (in French).

Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 10.05.2017

LUBOR NIEDERLE AND THE DEVELOPMENT OF CZECH SLAVIC STUDIES AND ARCHAEOLOGY
IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL PROGRESS

Taras ROMANYUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: romanykt@yahoo.com*

Activities of Czech scientists of the late XVIII–XIX centuries. concerning the study of the Slavic peoples, continued by the prominent Czech Slavic scholar, archaeologist, historian, ethnographer, philologist Lubor Niederle (1865–1944) are discussed at the article. The scientist had a good European education on anthropology and archeology, studying in Germany and France and during his scientific trips to Great Britain, Italy, Germany, Russia, and the Balkan countries. Collected material formed the basis of his first comprehensive monograph about humanity during the prehistoric era, in particular on the lands inhabited by the Slavs. Among the large number of published researches, most important was the multivolume monograph “Slovanské starožitnosti”, in which scientist analyzed history of the Slavs from the prehistoric period till the early Middle Ages. Publications of L. Niederle were of great interest to Ukrainian scholars (M. Hrushevskyi, F. Vovk, M. Bilyashivskyi, V. Hnatyuk, etc.). They criticized his Russophile position and defending of the dubious claims of Russian researchers about Ukrainian history.

Key words: Czech Slavic studies, Lubor Niederle, Slavic antiquities, Ukrainians.

КОНСТРУЮВАННЯ ЖІНКАМИ-АРХЕОЛОГАМИ НОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ)

Ірина ЯКИМОВА

*Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького,
пр. Д. І. Яворницького, 18, 49027, м. Дніпро, Україна
e-mail: irishka_xxx20@mail.ru*

Проаналізовано особливості інтеграції жінок в археологічне наукове товариство другої половини XIX–30-х рр. XX ст., а також розглянуто конструювання професійної ідентичності жінок-археологів на прикладі життєвого та творчого шляху Ю. Абази, Г. Турчанінової, П. Уварової, К. Скаржинської, А. Миклашевської, К. Мельник-Антонович, А. Скриленко, І. Фабриціус, Н. Полонської-Василенко, В. Козловської, М. Вязьмітіної.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепція статусів еґо-ідентичності канадського психолога Дж. Марсії, яка ґрунтується на теорії ідентичності Е. Еріксона. На основі двох критеріїв (професія та ідеологія) Дж. Марсія виокремив та описав чотири статуси ідентичності: дифузна ідентичність (Identity Diffusion); визначена ідентичність (Foreclosure Identity); “мораторій” (Moratorium); досягнута ідентичність (Identity Achievement).

Застосування концепції еґо-ідентичності Дж. Марсії в поєднанні з результатами дослідження Р. Джосельсон надало можливість висвітлити питання щодо мотивацій, професійної самоідентифікації жінок-археологів та конструювання ними власної ідентичності, а також окреслити шляхи їх входження до археологічного наукового співтовариства.

Ключові слова: археологія, професійна ідентичність, життєвий сценарій, гендерний фактор, жінка-археолог, криза ідентичності.

Проблема пошуку жінками власної ідентичності у сучасному суспільстві прямо пов’язана з проблемою професійної самоідентифікації, а отже, з проблемою конструювання жінками нової професійної ідентичності – жінка-археолог.

Розширення життєвого простору жінки у другій половині XIX–30-х рр. XX ст. призвело до пошуків нею власного місця в соціокультурній та інтелектуально-професійній сфері, простіше кажучи, у цей період вона займається творенням своєї власної ідентичності. З цієї точки зору проблема появи жінки-археолога є досить актуальною та недостатньо дослідженою.

Інтеграція “жіночого елемента” в археологічну науку свідчить про те, що жінка почала освоювати нетипову для своєї статі інтелектуально-професійну сферу, адже археологія досить тривалий час вважалася сферою діяльності лише чоловіків. Підтвердженням цього слугують спроби відтворення життєвих і творчих шляхів деяких представниць археологічної науки зазначеного періоду: П. Уварової, К. Мельник-Антонович, А. Карцової-Миклашевської, А. Скриленко, Н. Полонської-Василенко, В. Козловської, І. Фабриціус, М. Вязьмітіної та ін. Слід зазначити, що феномен появи “жінки-археолога” є яскравим прикладом пошуку та конструювання ними власної професійної ідентичності.

Сам термін “ідентичність” з’явився у середині XX ст.; основоположником цього поняття вважають австрійського психолога Е. Еріксона, який у працях “Дитинство та суспільство” (“Childhood and Society”) [Еріксон, 2000], а також “Ідентичність: юність та криза” (“Identity: Youth and Crisis”) [Еріксон, 2006] найбільш повно схарактеризував основні засади своєї

концепції. Згідно з його уявленнями, ідентичність – це почуття тотожності самому собі, цілісності, безперервності свого існування у просторі та часі, можливість контролю над собою й одночасно усвідомлення того факту, що твої тотожність і безперервність визнаються оточуючими [Еріксон, 2006, с. 58, 76]. Генетично поняття ідентичності походить зі сфери психології, психоаналізу, а засобами вивчення є історія, соціальна психологія. Дійсно, поняття ідентичності має два виміри. З онтологічної перспективи (буття) ідентичність виступає як засіб соціалізації особистості, входження її до суспільства. Процес соціалізації відбувається внаслідок ототожнення особистості спочатку з батьками, пізніше з учителями, референтними постатями, а згодом, через усвідомлення власної самоцінності, самодостатності, оригінальності, неповторності в конкретному мікросоціумі [Колесник, 2013, с. 193]. Простіше кажучи, це уявлення людини про саму себе, причому перед нею стоїть два питання: хто я є зараз і ким мені бути в майбутньому? Тому ми будемо використовувати саме таке трактування поняття ідентичності як загальноприйняте.

Важливо також зазначити, що Е. Еріксон, описуючи основні концепти ідентичності, приділив певну увагу і гендерному фактору. У своїй праці “Ідентичність: юність та криза” [Еріксон, 2006] один розділ присвячений дослідженню жіночої ідентичності. В ньому дослідник дав опис цього явища, базуючись на анатомічних відмінностях між статями згідно з традиційною психоаналітичною теорією [Gilani, 1999, с. 42]. Не дивлячись на обмеженість такого підходу, Е. Еріксона можна вважати одним із перших дослідників, який заклав основи вивчення ідентичності, не ігноруючи гендерного фактору.

Прихильником та продовжувачем еріксонівської теорії ідентичності, без сумніву, можна вважати канадського психолога Дж. Марсію (J. Marcia), якого називають “живим класиком у галузі психології ідентичності” [Татарко, 2009, с. 1]. У праці “Его-ідентичність: посібник з соціальної психології” (“Ego Identity: Handbook for Psychosocial Research”) за редакцією дослідника та його колег – А. Вотермена, Д. Меттісона, С. Арачер і Дж. Орлофські, ґрунтуючись на теорії ідентичності Е. Еріксона, Дж. Марсія сформулював свою концепцію статусів ідентичності.

Головне питання, яке постало перед дослідником під час розробки цієї концепції, – “*За допомогою яких критеріїв можна визначити стан ідентичності?*” Дж. Марсія вважав, що найбільш чітко критерії будуть проявлятися “*при вирішенні індивідом виникаючих перед ним проблем*” [Антонова, 1996, с. 132]. Осмислення та здійснення вибору з можливих численних варіантів та реалізація прийнятого рішення робить внесок у розвиток ідентичності, сприяє набуттю почуття безперервності, спрямованості та осмисленості життя [Татарко, 2009, с. 3]. Спираючись на це, Дж. Марсія зупинився на розгляді двох сфер життя, відповідно до уявлень Е. Еріксона, найбільш важливих для формування ідентичності – професії та ідеології [Еріксон, 2006, с. 40]. Згідно з Е. Еріксоном, під ідеологією розуміються “*образи, ідеї та ідеали, які подають переконливу картину світу, неусвідомлений набір цінностей і передумов, що відображають релігійне, наукове та політичне мислення культури*” [Еріксон, 2006, с. 199]. На їхню думку, людина, “*яка володіє ідентичністю*”, незалежно від того, чоловік то чи жінка, повинна прийняти обов’язки у цих двох сферах – професії та ідеології.

На основі цих двох критеріїв (професія та ідеологія) Дж. Марсія виокремив та описав чотири статуси ідентичності:

1. Дифузна ідентичність (Identity Diffusion) – це відсутність визначеної ідентичності: ані пошук, ані вибір рішення індивідом не здійснювалися. Такий тип людей ще можна схарактеризувати, як “*куди дує вітер, туди вони і йдуть*” [Kroger, 2003, с. 121].
2. Визначена ідентичність (Foreclosure Identity) – статус, при якому власний внутрішній пошук не був здійснений індивідом, а рішення прийнято під впливом зовнішніх обставин. Індивіди з таким статусом мають наперед задані цілі, правила поведінки та ідеали, мало що підлягає коригуванню. План на майбутнє складений батьками або іншими авторитетними особами [Marcia, 1993, с. 98].

3. Для статусу “мораторій” (Moratorium) характерний здійснюваний в цей момент активний пошук вирішення проблеми, при цьому саме рішення ще не прийнято. На цій стадії індивід знаходиться в процесі конструювання ідентичності – переходу від відсутності почуття ідентичності або від визначеної ідентичності до сконструйованої (досягнутої) ідентичності [Marcia, 1993, с. 145].
4. Досягнута ідентичність (Identity Achievement) характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми і прийняттям такого ж рішення. Особи з досягнутою ідентичністю мають власні, відмінні від батьківських, плани на майбутнє. Ці плани за необхідності можуть бути переглянуті, оскільки, з точки зору людей з досягнутою ідентичністю, майбутнє існує для самореалізації, а не для досягнення ідеалів, заданих заздалегідь кимось іншим [Marcia, 1966, с. 552, 557].

Проте слід зазначити, що жінці складніше здійснити вибір у професійній сфері, адже гендерна роль, яка приписана їй суспільством, обмежує жінок у прийнятті рішення стосовно свого майбутнього. Тому Р. Джесельсон вирішила “розглянути жіночу ідентичність у жіночих термінах” [Kellogg, с. 2], використавши для цього концепцію его-ідентичності Дж. Марсії. Її дослідження базоване на вивченні життєвого і творчого шляху окремо взятої жінки. Отримані результати дозволяють розширити і покращити розуміння конструювання жіночої ідентичності як окремого феномену.

На наш погляд, застосування концепції его-ідентичності Дж. Марсії у поєднанні з результатами дослідження Р. Джесельсон [Josselson, 1987] дозволить відповісти на деякі питання щодо мотивацій, професійної самоідентифікації жінок-археологів та конструювання ними власної ідентичності, а також окреслити шляхи входження жінки в археологічне наукове товариство. Тому в статті на прикладі життєвих і творчих шляхів жінок-археологів, розглянемо процес конструювання ними власної професійної ідентичності.

Отже, дифузну ідентичність (Identity Diffusion) характеризується відсутністю визначеної ідентичності: ні пошук, ні вибір рішення індивідом не здійснювалися [Kroger, 2003, с. 121]. Дж. Марсія вказує, що ідентичність індивідів з таким статусом більшою мірою “розсипана” і незрозуміла. Формування їхніх уподобань та захоплень залежить від вимог часу та “моди” на той чи інший вид занять. Цей тип ідентичності притаманний жінкам-аматорам, для яких археологія була одним із багатьох видів їхньої діяльності. Сюди, на наш погляд, слід віднести жінок, які перебували біля витоків входження “дамського елементу” в археологічну науку України. Серед них О. Турчанінова, відома загалом як поетеса, та Ю. Абаза – співачка-дилетантка німецького походження [ІР НБУВ, ф. І, спр. 7780, арк. 5]. Обидві захоплювалися старовиною, брали участь у проведенні розкопок, витрачаючи власні кошти. Проте це не було визначальним у їхній діяльності, археологія для них була чимось на кшталт хобі, як правило, недовготривалого й такого, що не вимагало оволодіння професією.

Визначена ідентичність (Foreclosure Identity) характеризується наслідуванням жінкою життєвих проєктів, які були складені не нею особисто, а авторитетними особами (батьком, чоловіком). У такому випадку жінка практично не бере участі в “побудові власного життя” [Андросова-Байда, 2008, с. 30]. Тобто розвиток жіночої ідентичності “відбувається через ідентифікацію, а не через індивідуалізацію” [Josselson, 1987, с. 5]. Р. Джесельсон описує таких жінок як працьовитих та здібних, досить успішних в обраній ними кар’єрі. Проте після втрати зовнішнього локусу контролю (батьків, чоловіка чи наставника) може настати період “кризи ідентичності” [Еріксон, 2000], під час якого жінка або далі слідує шляхом, обраним авторитетними особами, або міняє статус ідентичності на дифузну чи мораторій. Слово “криза”, стверджував Е. Еріксон, вживається “в контексті уявлень про розвиток для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни” [Колесник, 2013, с. 194].

Не дивлячись на це, більшість дослідників (Дж. Марсія, Дж. Крогер та ін.) дотримуються думки, що особистості з визначеною ідентичністю дуже рідко переживають періоди кризи. Вищезазначений тип ідентичності притаманний, насамперед тим жінкам, у сім’ї яких батько або інші авторитетні родичі вже займалися археологією або колекціонуванням. Серед них

К. Скаржинська, котра захопилася археологічними дослідженнями завдяки своєму родичеві Г. Кириякову та удосконалила свої знання після знайомства з І. Камінським – відомим краєзнавцем та археологом [Супруненко, 2000].

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і в долі А. Карцової-Міклашевської. Її батько, А. Міклашевський, займався колекціонуванням та проводив археологічні розкопки курганів на власних землях. Згодом донька почала працювати разом із батьком, у подальшому – проводила розкопки самостійно. Авторитетною особою, яка відіграла суттєву роль у конструюванні ідентичності А. Карцової після батька, став Д. Яворницький, який надав їй потрібні знання у царині археології.

Прикладом може слугувати й І. Фабріціус, вітчм якої І. Гошкевич був відомим українським археологом. У своїй автобіографії вона зазначила: *“Вовлечена в нее (археологію. – І.Я.) была и я, с детства войдя в практику археологии под постоянным руководством Гошкевича, имевшего хорошую библиотеку и приучившего меня пользоваться ею”* [НА ІА НАНУ, особова справа І.В. Фабріціус, арк. 1]. І. Фабріціус пішла по слідах свого вітчима, згодом змінила його на посаді директора Херсонського музею та все життя професійно займалася археологією, досліджуючи *“українське Причорномор’я”* [НА ІА НАНУ, особова справа І.В. Фабріціус, арк. 1].

До цього ж типу ідентичності слід віднести й А. Скриленко. Знаковою постаттю у конструюванні її ідентичності як археолога став В. Антонович, якого вона у листах називала *“другом и учителем во многих отношениях”* [Лист..., 1997, с. 485]. Саме він заклав основи її професійної ідентичності, якій вона слідувала протягом відомого нам часу її життя.

Перехідну ланку серед жінок з визначеною ідентичністю посідає Н. Полонська-Василенко, яка конструювала свою ідентичність археолога під впливом свого батька Д. Меньшова – завзятого ентузіаста історичної науки, одного з фундаторів та активних членів Київського відділу ІВІТ. Саме за його дієвої участі товариство отримало широкий історико-археологічний розвій [Верба, 2008, с. 38]. Тому не виникає сумніву, що первинне зацікавлення Н. Полонської-Василенко археологією визначається інтересами її батька. Окрім цього, навчання на Київських вищих жіночих курсах, спілкування із провідними археологами того часу, особиста участь у розкопках сприяли самовизначенню Н. Полонської-Василенко в якості професійного археолога. Проте згодом вона вийшла заміж за М. Василенка – українського вченого-історика – та під його впливом змінила свою ідентичність з археолога на історика. Цю ідентичність вона продовжувала зберігати до кінця життя, наслідуючи ідейні уподобання чоловіка [Полонська-Василенко, 2011].

Цей тип ідентичності мали також жінки-археологи, які стали дружинами видатних науковців-археологів зазначеного хронологічного періоду, зокрема П. Уварова і К. Мельник-Антонович.

Для П. Уварової провідником у світ археологічної науки став її чоловік Олексій Сергійович Уваров, який на той час вже здобув славу авторитетного археолога, відомого за низкою успішних розкопок на території Криму, російського Нечорнозем’я та був одним із членів-засновників Імператорського Російського археологічного товариства в Петербурзі (1846) та Московського археологічного товариства. Наукові зацікавлення останнього сприяли тому, що молода дружина почала поступово освоювати таку нетипову для жінок її соціального стану діяльність – археологічні дослідження.

1884 рік став переломним у житті П. Уварової, адже вона втратила не лише коханого чоловіка, а й свого наставника, який сконструював її ідентичність. У такому випадку, особи з визначеною ідентичністю, як правило, слідують життєвому сценарію, котрий був прописаний авторитетною особистістю, у цьому разі О. Уваровим, та продовжують його справу. Саме такий варіант і був обраний Прасковією Сергіївною після смерті її чоловіка – йти *“по проложенной мужем тропе”* [Уварова, 2005, с. 132]. У цьому вона вбачала мету свого життя *“...мы, сознавая его заслуги на общественном и научном поприщах, должны были продолжать его работы, развивая и углубляя все его начинания”* [Уварова, 2005, с. 130].

Наслідуючи кращі риси археолога свого часу, притаманні її чоловікові, П. Уварова поступово сама стає цілком самостійним дослідником, організатором науки, авторитетним діячем археології та інтелектуальним лідером МАТ. В історії археології П. Уварову вважають першою жінкою-археологом, адже вона не лише освоїла нетипову для жінки галузь науки, а й заклала основи формування нової жіночої ідентичності.

До жінок із визначеною ідентичністю, на наш погляд, слід віднести і Катерину Миколаївну Мельник-Антонович. Опановувати археологічні знання вона почала завдяки своєму наставникові, а згодом і чоловікові В. Антоновичу. У науковому середовищі В. Антонович був знаковою фігурою, авторитетним істориком, археологом та археографом XIX–XX ст., який заклав основи історико-археологічного напрямку в дослідженні минулого України. Після смерті чоловіка 1908 р. К. Мельник-Антонович продовжувала слідувати життєвому сценарію, який допоміг їй прописати В. Антонович [ЦДІАК України, оп. 1, спр. 198, арк. 5]. Для особистості з визначеною ідентичністю це найбільш прийнятне рішення у випадку втрати свого наставника. Вона продовжила і далі працювати в царині археології, наслідуючи ідеї й настанови В. Антоновича, побудувала успішну кар'єру професійного археолога, реалізувала себе як жінка і як науковець.

Досягнута ідентичність (Identity Achievement) характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми і прийняттям відповідного рішення [Marcia, 1966, с. 552, 557]. До цього типу ідентичності ми відносимо В. Козловську і М. Вязьмітіну – наймолодших представниць другої генерації жінок-археологів.

Валерія Євгенівна Козловська походить із сім'ї службовців, її батько працював на залізниці. Сім'я була велика, п'ятеро дітей, включаючи саму В. Козловську, яка була другою дитиною в родині. Для жінки зі своєї соціальної верстви отримання освіти надавало можливість у майбутньому забезпечити себе та допомогти батькам. Тому, навчаючись на Київських вищих жіночих курсах, В. Козловська цілеспрямовано займалася археологією та брала участь у розкопках під час практики, де знайомилася з В. Хвойкою, який взяв її собі в асистенти. *“Валерія Євгенівна перша “самовизначилась”: вона цікавилася археологією і лише археологією. Це захоплення вона зберегла на все життя”* [Полонська-Василенко, 2011, с. 211]. Невдовзі В. Козловська самостійно здійснювала розкопки, на підставі яких публікувала наукові статті, залучала до формування музейних колекцій тощо. Цілеспрямовано йшла по обраному шляху і будувала успішну кар'єру археолога.

У подібній ситуації опинилася і М. Вязьмітіна, яка походила зі збіднілого дворянського роду [НА ІА НАНУ, особиста справа М. І. Вязьмітіної]. Цікавитися археологією почала ще у студентські роки, під час навчання на Київських вищих жіночих курсах. Вирішила і далі студіювати археологію, тому вступила до аспірантури та написала роботу під керівництвом Ф. Шміта, відомого мистецтвознавця та археолога, фахівця в галузі мистецтва християнського і мусульманського Сходу, який у той час був головою Археологічної комісії ВУАН [Документи...]. Здобувши ступінь кандидата, М. Вязьмітіна все життя працювала за обраною нею професією археолога.

Вищевикладене дає змогу прослідкувати еволюцію конструювання жінками професійної ідентичності – археолога. Адже у процесі самореалізації вони пройшли шлях від дифузної ідентичності (яка характеризується як невизначення особи, чим би вона хотіла займатися) через визначену ідентичність (у якій жінка слідує заздалегідь прописаному авторитетною особистістю сценарію) до досягнутої ідентичності (в якій вона самостійно робить свій життєвий вибір, тобто власноруч конструює свою ідентичність). Це надає нам можливість розкрити шлях входження жінки до наукового археологічного співтовариства та констатувати факт, що обрання професії археолога ототожнюється не лише з чоловічою статтю.

ЛІТЕРАТУРА

Андросова-Байда Д. (2008). Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізм творення нової ідентичності // *Историографические исследования в Украине*. – М.: Институт истории Украины НАН Украины. – № 19. – С. 23–41.

Антонова Н.В. 1996 Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // *Вопросы психологии*. – № 1. – С. 131–143.

Верба І.В. (2008). Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин. – 324 с. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). – Ф. І: Літературний фонд. – Спр. 7780: Дневник раскопок произведенных Ю. Ф. Абаза возле селения Сигнаевка август 1894 г. – 5 арк.

Документи біографічного походження та ін. // НА ІА НАНУ. – Ф. 34 (особовий фонд Марії Вязьмітіної). – У процесі науково-технічного опрацювання. – 143 арк.

Колесник І. 2013 Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України. – 566 с.

Лист А.А. Скриленко до Д.І. Яворницького від 20.01.1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Прицак, Н.Г. Чередник. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 485–486.

НА ІА НАНУ. – Особова справа М.І. Вязьмітіної. – 15 арк.

НА ІА НАНУ. – Особова справа І. В. Фабріціус. – 26 арк.

Полонська-Василенко Н. 2011 Спогади. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”. – 591 с.

Супруненко О.Б. 2000 Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). – К.; Полтава: Археологія. – 392 с.

Татарко С. 2009 Измерение идентичности в рамках статусной модели Дж. Марсии // *Психологическая диагностика*. – № 1. – С. 1–39.

Уварова П.С. 2005 Былое. Давно прошедшие счастливые дни. – М. – 294 с.

ЦДІАК України. – Ф. 832 (особовий архів Володимира Антоновича). – Оп. 1. – Спр. 198:

Автобіографія, анкети і справки Е.Н. Мельник-Антонович. 1931 г. – 5 арк.

Эриксон Э. Детство и общество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klex.ru/6ea>

Эриксон Э. 2006 Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс. – 352 с.

Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research / Eds. J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer, J.L. Orlofsky. – N. Y.: Springer-Verlag, 1993.

Gilani P.N. 1999 A Detailed Review of the Theories and Research on Female Identity // *Pakistan Journal of Psychological Research* – Vol. 14, Nos. 1–2. – P. 41–57.

Gilchrist R. 1999 Gender and Archaeology: contesting the past. – London. – 209 p.

Josselson R. 1987 Finding Herself. Pathways to Identity Development in Women. – San Francisco; London. – 324 p.

Kellogg A. Josselson's Pathways to Identity In Women [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uiowa.edu/~epls/faculty/pascarel/papers/kellogg.pdf. – P. 1–12.

Kroger J. Identity Development during Adolescence // *Identity in Adolescence: The Balance Between Self and Other* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://academic.udayton.edu/jackbauer/Readings%20595/Kroger.pdf>

Marcia J.E. 1966 Development and validation of ego-identity status // *Journal of Personality and Social Psychology*. – Vol. 3. – P. 551–558.

REFERENCES

Androsova-Baida, D. (2008). Fenomen zhinky-istoryka 1920-kh rr.: mekhanizm tvorennia novoi identychnosti. *Istoriograficheskie issledovaniya v Ukraine*, 19. Moskva: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 23–41 (in Ukrainian).

Antonova, N.V. (1996). Problema lichnostnoj identichnosti v interpretacii sovremennogo psihoanaliza, interakcionizma i kognitivnoj psihologii. *Voprosy psihologii*, 1, 131–143 (in Russian).

Verba, I.V. (2008). Zhyttia ta tvorchist Natalii Polonskoi-Vasylenko (1884–1973). Nizhyn, 324 pp. (in Ukrainian).

Instytut rukopysu Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. I: Literaturnyi fond. Spr. 7780: Dnevnik raskopok proizvedennyh Ju. F. Abaza vozle selenija Signaevka avgust 1894 g. 5 ark. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty biohrafichnoho pokhodzhennia ta in. F. 34 (osobovyi fond Marii Viazmitinoi). U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia. 143 ark. (in Ukrainian).

Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafii: kontseptualna istoriia*. Kyiv, 566 pp. (in Ukrainian).

Abrosymova, S.V., Perkova, A.I., Pritsak, O.V., & Cherednyk, N.H. (Compl.) (1997). Lyst A.A. Skrylenko do D.I. Yavornytskoho vid 20.01.1904 r. *Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho, 1: Lysty vchenykh do D.I. Yavornytskoho*. Dnipropetrovsk: Hamaliia, 485–486 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobova sprava M.I. Viazmitinoi. 15 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobova sprava I. V. Fabritsius. 26 ark. (in Ukrainian).

Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademii”, 591 pp. (in Ukrainian).

Suprunenko, O.B. (2000). *Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskyi muzei K.M. Skarzhynskoi)*. Kyiv–Poltava: Arkheolohiia, 392 pp. (in Ukrainian).

Tatarko, S. (2009). Izmerenie identichnosti v ramkah statusnoj modeli Dzh. Marsii. *Psihologicheskaja diagnostika, 1*, 1–39 (in Russian).

Uvarova, P.S. (2005). *Byloe. Davno proshedshie schastlivye dni*. Moskva, 294 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. F. 832 (osobovyi arkhiv Volodymyra Antonovycha). Op. 1. Spr. 198: Avtobyohrafiia, ankety y spravky E.N. Melnyk-Antonovych. 1931 h. 5 ark. (in Ukrainian).

Jerikson, Je. *Detstvo i obshchestvo*, available at: <http://www.klex.ru/6ea> (in Russian).

Jerikson, Je. (2006). *Identichnost': junost' i krizis*. A.V. Tolstyh (Ed.). Moskva: Flinta: MPSI: Progress, 352 pp. (in Russian).

Marcia, J.E., Waterman, A.S., Matteson, D.R., Archer, S.L., & Orlofsky, J.L. (Eds.) (1993). *Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research*. New York: Springer-Verlag (in English).

Gilani, P.N. (1999). A Detailed Review of the Theories and Research on Female Identity. *Pakistan Journal of Psychological Research, 14*(1–2), 41–57 (in English).

Gilchrist R. (1999). *Gender and Archaeology: contesting the past*. London, 209 pp. (in English).

Josselson R. (1987). *Finding Herself. Pathways to Identity Development in Women*. San Francisco–London, 324 pp. (in English).

Kellogg, A. *Josselson's Pathways to Identity In Women*, available at: www.uiowa.edu/~epls/faculty/pascarel/papers/kellogg.pdf (in English).

Kroger, J. Identity Development during Adolescence. *Identity in Adolescence: The Balance Between Self and Other*, available at: <http://academic.udayton.edu/jackbauer/Readings%20595/Kroger.pdf> (in English).

Marcia, J.E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology, 3*, 551–558 (in English).

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016

**THE CONSTRUCTING OF A NEW PROFESSIONAL IDENTITY BY WOMEN-ARCHAEOLOGISTS
(BASED ON ARCHIVAL SOURCES)**

Iryna YAKIMOVA

*Dnipropetrovsk national historical museum named after D. Javornitsky,
np. D. I. Javornitsky, 18, 49027, Dnipro, Ukraine, e-mail: irishka_xxx20@mail.ru*

In this paper I analyze the characteristics of the integration of women in archaeological scientific community in the second half of XIXth and the 30s of XXth centuries, and also I consider the constructing professional identity of female-archaeologists on the example of life and career Y. Abaza, G. Turchaninova, P. Uvarova, K. Skarzhynskoyi, A. Myklashevsky, K. Melnyk-Antonovich, A. Skrylenko, I. Fabricius, N. Polonskaya-Vasilenko, V. Kozlovsky, M. Vyazmitinoyi.

Theoretical and methodological basis of the study is the canadian psychologist J. Marcia's concept of ego-identity statuses, is based on E. Erikson's theory of identity. It is based on two criteria (profession and ideology). J. Marcia has identified and described four identity statuses: Identity Diffusion, Foreclosure Identity, "Moratorium", Identity Achievement.

Applying the concept of J. Marcia's ego-identity combined with results from R. Josselson provided an opportunity to highlight issues of motivation, professional identity of female-archaeologists and construction of their own identity, and to outline ways of entering the archaeological scientific community.

Key words: archeology, a professional identity, life scenario, a new woman, gender, female archaeologist, identity crisis.

**МУЗЕЙНИЦЬКИЙ ВЕКТОР У НАУКОВІЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ЛАЗАРЯ МОЙСЕЙОВИЧА СЛАВІНА***Дар'я ЧЕРКАСЬКА**Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна
e-mail: dcherkasskaya@gmail.com*

У діяльності фахового археолога питання збереження археологічної спадщини є рівноцінним з дослідженням об'єкту. Це пов'язано в першу чергу зі специфікою вивчення археологічної пам'ятки: в ході розкопок археологи частково або повністю руйнують археологічний об'єкт і важливою є точна фіксація всіх етапів досліджень. Після проведення археологічного дослідження нерухому частину об'єкта (архітектурні конструкції, рештки фундаментів і т.ін.) консервують та/або музеєфікують, а рухомі об'єкти передають до Музейного фонду.

З 1935 р. Л. Славін виконував обов'язки помічника начальника Ольвійської експедиції, а з 1936 р. безпосередньо керував дослідженнями Ольвії та її хори. У середині 1938 р. вчений був направлений з Ленінградської державної академії історії матеріальної культури до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР. Як керівник Ольвійської експедиції Л. Славін з кінця 1930-х рр., слідуючи прикладу свого вчителя Б.В. Фармаковського, активно залучав до участі в дослідженні Ольвійського полісу представників різних музеїв.

Після завершення Другої світової війни перед Л. Славіним, як директором ІА, та його колегами постало два основних завдання:

- реєвакація музейних цінностей;
- відновлення музейної експозиції.

Найважливішим аспектом музейницької діяльності в роботі Л. Славіна стало створення музеєзнавчого напрямку підготовки на створений вченим в 1944 році кафедрі археології при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. З моменту створення кафедра була орієнтована не тільки на випуск археологів-дослідників, але й готувала музейних фахівців. Проте офіційно як спеціальність "музеєзнавство" було запропоновано Управлінням з справ вищої школи в 1947/48 навчальному році.

Наукова та науково-організаційна діяльність Л. Славіна була тісно пов'язана з музейництвом. Науковець використовував свої знання та досвід в організації музейних експозицій (виставка на кафедрі археології КДУ імені Тараса Шевченка та музей в Ольвійському заповіднику), та як науковий консультант.

Ключові слова: Лазар Славін, музейна справа, кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вища освіта в УРСР, музейна археологія.

У діяльності фахового археолога питання збереження археологічної спадщини є рівноцінним із дослідженням об'єкту. Це пов'язано насамперед зі специфікою вивчення археологічної пам'ятки: в ході розкопок археологи частково або повністю руйнують археологічний об'єкт і важливою є точна фіксація всіх етапів досліджень. Після проведення археологічного дослідження нерухому частину об'єкта (архітектурні конструкції, рештки фундаментів і т.ін.) консервують та/або музеєфікують, а рухомі об'єкти передають до Музейного фонду.

У сучасній історіографії представлено цілу низку праць, присвячених різним аспектам вивчення музейної справи, зокрема музейній археології. Це і низка загальних студій з охорони культурної та археологічної спадщини [Акуленко, 1991; Кепін, 2015], так і дослідження, присвячені історії різних інституцій (музеїв, експедицій і т. д.) та вивчення доробку археологів та музейників [Яненко, 2012; 2013; Костенко, 2016].

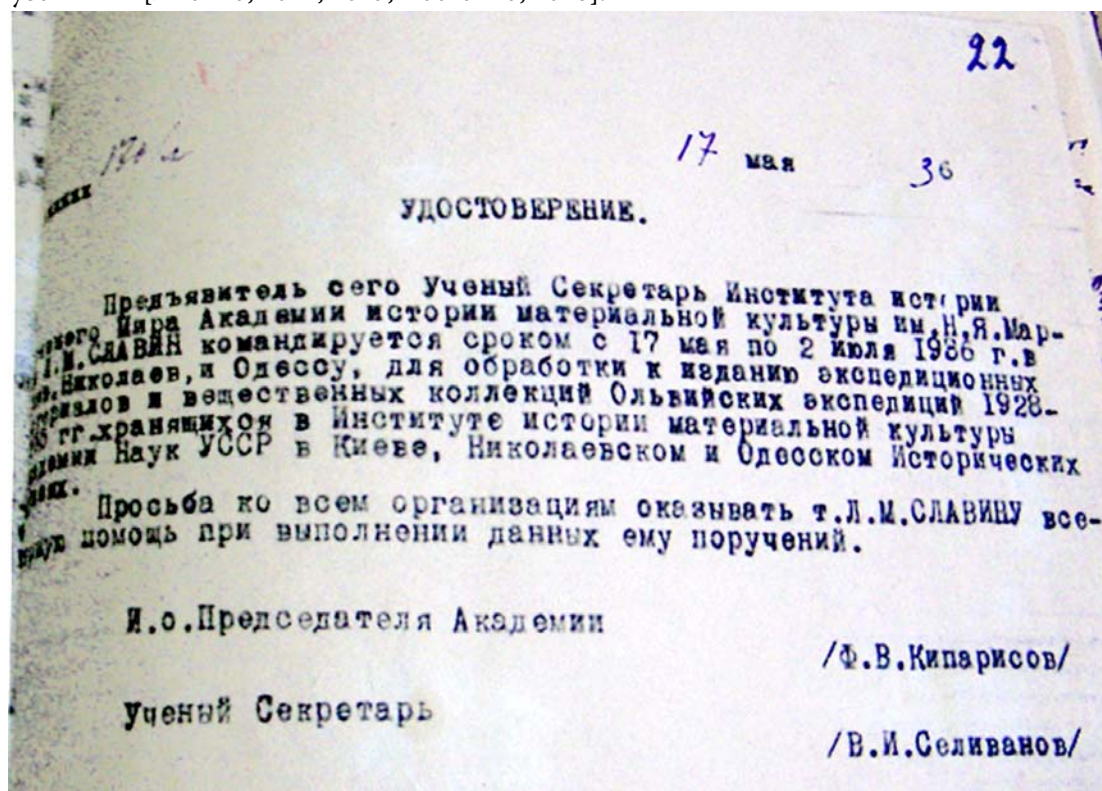

Рис. 1. Посвідчення Лазаря Славина для роботи з музейними колекціями в Києві, Миколаєві та Одесі. 1936 р. (НА ІІМК РАН, ф. 35, оп. 5, спр. 282)

Fig. 1. Lazarus Slavin's certificate for work with museum collections in Kyiv, Mykolaiv and Odesa. 1936

Л. Славін, який був не тільки відомим дослідником античних пам'яток, але й фундатором кафедри археології та музеєзнавства при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, виховав не одне покоління не тільки археологів, але й спеціалістів музейної справи. Крім того, як багаторічний начальник Ольвійської експедиції і керівник Ольвійського заповідника, він на практиці опікувався музеєм.

Як керівник Ольвійської експедиції Л. Славін з кінця 1930-х рр., наслідуючи приклад свого вчителя Б. Фармаковського, активно залучав до участі в дослідженні Ольвійського полісу представників різних музеїв (рис. 1). Також це була частина політики Л. Славина з укріплення міжрегіональних зв'язків та переймання досвіду в період, коли він займав посаду заступника директора (1939, 1945–1950) та директора Інституту археології АН УРСР (1940–1941, 1944–1945). Згідно з його звітом за 1944 р. [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 147, арк. 18 зв.] у період з 1938 по 1941 р. на території УРСР Інститутом археології АН УРСР проводилося близько 30 експедицій. Крім співробітників Інституту археології, участь в них брали працівники низки краєзнавчих та історичних музеїв Києва, Одеси, Нікополя, Чернігова, Коростеня, Умані. Така практика не була винаходом Л. Славина, але враховуючи, що в кінці 1930-х рр. українська наука втратила багатьох обдарованих працівників, які були репресовані, то посилення зв'язків з регіональними музеями давало можливість хоча б частково перекрити катастрофічну нестачу кадрів та не переривати археологічні дослідження в УРСР. Ще один важливий аспект, на який

варто звернути увагу, – це участь в дослідженнях археологічних пам'яток УРСР представників наукових інституцій з Москви і Ленінграда. Певно залучення, а часто верховенство вчених з цих центрів у веденні археологічних досліджень стало основним інструментом в поєднанні трьох найбільших археологічних осередків на місцях: Москви, Ленінграду та Києва, – та об'єднання їх у спільному баченні вивчення матеріальної культури – історичному матеріалізмі відповідно до марксистсько-ленінсько-сталінської концепції історії.

Рис. 2. У фондах Одеського археологічного музею (НА ІА НАНУ, ф. 17, спр. 146)

Fig. 2. In Odesa Archaeological Museum stocks

У середині 1938 р. Л. Славін направили з Ленінградської державної академії історії матеріальної культури до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР. Спочатку це переведення мало бути на один рік [НА ПМК РАН, ф. 35, оп. 5, спр. 282, арк. 35], але так сталося, що вчений залишився працювати в Інституті археології АН УРСР до своєї смерті 30 листопада 1971 р. Запрошення на керівну посаду Інституту археології вченого з Ленінграду відповідало важливій задачі, яка вписувалась в ідеологічні засади марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології, – об'єднати на спільних науково-методично-ідеологічних засадах основні наукові археологічні центри ще з часів Російської імперії: Москви, Ленінграда (Санкт-Петербургу) та Києва. Основою такого об'єднання стала відмова від “буржуазного речознавства”, тобто від дослідження конкретного об'єкта, відірваного від загального контексту пам'ятки або групи пам'яток, націленого на пошук предметів, до вивчення самої пам'ятки для подальшої реконструкції того суспільства, яке залишило її. Такий підхід цілком вписувався в марксистську парадигму тогочасної науки. Важливим стало здобуття усього комплексу матеріалів з досліджуваної пам'ятки. Усе це цілком узгоджувалася з тими методологічними засадами, які були закладені Б. Фармаковським для вивчення античних пам'яток, що використовували в роботі і його учні, одним з яких і був Л. Славін.

Рис. 3. Сигнальна станція під час відновлювальних робіт. Орієнтовно 1947 р. (НА ІА НАНУ, ф. 17, спр. 146)
Fig. 3. The Signal station under reconstruction. Approximately 1947

поза участі Л. Славіна. Крім того, важливим фактором було те, що за офіційними даними (на 1946 р.) в музеях УРСР на зберіганні було близько 1 млн. експонатів, 40 % – предмети, що склали археологічну групу, 20 % – нумізматичні предмети [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 594, арк. 8].

Яскравим прикладом стану музеїв після звільнення території УРСР може слугувати Державний республіканський історичний музей (тепер Національний музей історії України). Згідно з доповідною запискою про його стан на 1945 р. [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 410, арк. 98], музей мав у своїх колекціях унікальні експонати (особливо у відділі “Київська Русь”), історія його колекцій сягала ще дореволюційних часів. Археологічна колекція була однією з найкращих в СРСР¹. Основою ж експозиції, присвяченої античним містам Північного Причорномор’я, були артефакти, передані з розкопок Ольвії, які очолював сам Л. Славін. Протягом 1939–1948 рр. до колекції музею передано 1600 одиниць зберігання з Ольвійської експедиції [Хомчик, 1996, с. 41]. Відповідно до доповідної записки збитки Музею становили понад 220 млн. руб.; фонди історичних відділів були відсутні, єдине, що було збережено з колекцій – частина археологічних експонатів та частина золотих речей. Ці експонати були евакуйовані 1941 р. до Уфи, а згодом повернулися до Києва [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 410, арк. 98]. Ймовірно, що долею цих експонатів опікувався Л. Славін, що зумовило їхнє швидке повернення до Києва.

Як керівник Ольвійської експедиції і директор Ольвійського заповідника Л. Славін за першої можливості почав відновлення досліджень пам’ятки. У 1946 р., коли археологи почали перший повоєнний сезон, основним завданням стала оцінка масштабів руйнування та відновлення науково-дослідної роботи. Музей заповідника розграбовано та частково вивезено нацистами [НА ІА НАНУ, ф. Адміністративні матеріали, спр. 47, арк. 4–6]. Будівля Сигнальної станції, де знаходився музей, сильно постраждала під час бойових дій (рис. 3–4). Але вже 1950 р. експозиція була повністю відновлена і відвіданням музею завершувалися всі екскурсії Ольвійським заповідником [НА ІА НАНУ, ф. 17, спр. 147, арк. 1–8]. Цей факт є надзвичайно

¹ Ця теза викликає певний скептицизм. По-перше, таке формулювання було традиційне під час опису будь-якого великого музею, а, по-друге, на жаль, Державний історичний республіканський музей був створений на основі колекцій інших музеїв, а загальновідомо, що починаючи ще з дореволюційних часів, зберігши цю традицію у 1920–30-х рр. всі найцікавіші експонати направляли для вивчення та зберігання в музеї Москви чи Ленінграду.

важливим для розуміння того, яке значення Л. Славін надавав Ольвійському заповіднику та його музею. В цей період вчений крім дослідницької та викладацької діяльності ще й обіймав досить високі адміністративні посади – директор, а потім заступник директора ІА АН УРСР. Але власним прикладом, опікуючись і переймаючись справами власної експедиції, якою він керував з 1936 р., він показував важливість швидкого відновлення тих втрат, яких завдала війна культурній спадщині країни.

Рис. 4. План приміщення біля Сигнальної станції. 1947 р. (НА ІА НАНУ, ф. 17, спр. 146)
Fig. 4. Plan of the building Signal stations. 1947

погляди була звільнена або арештована [Крушельницька, 2014, с. 12]. Кафедра археології Львівського університету була приєднана до кафедри історії стародавнього світу. Постраждали і музеї заходу України. Крім тих збитків, що завдала війна колекціям, приміщенням, кадровому складові, великою проблемою для радянської ідеологічної машини стала невідповідність побудови експозиції загальноприйнятій марксистсько-ленінсько-сталінській концепції трактування історії. Насамперед, особливої уваги заслуговували відділи з історії давніх слов'ян, Київської Русі, присвячені козацтву та сучасній історії.

В цей час до музеїв заходу України з перевітками приїжджають представники музеїв з центру та сходу України. Наприклад, 1946 р. з такою перевіркою Львівський республіканський історичний музей, Дрогобицький обласний історико-краєзнавчий та Самбірський історико-етнографічний музеї відвідав директор Харківського історико-краєзнавчого музею С. Сегада. У свої доповідній записці він наголошував: "Місцеві (у Львові на 95 %, а в Дрогобичі та Самборі на 100 %), виховані на основі буржуазної націоналістичної ідеології, кадри музеїв створили з історії Київської Русі та історії України яскраві, художньо оформлені і експонатами колишніх польських музеїв експозиції – стовідсотково – за концепцією «школи М. Грушевського»" [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 410, арк. 101].

Перші повоєнні роки (1945–1947) характеризувались в історичній науці не тільки поновленням досліджень, відновленням кадрового складу, матеріально-технічної бази, але й потужним процесом боротьби з історичною школою М. Грушевського та з "українським буржуазним націоналізмом" в цілому. Крім істориків та археологів під прицілом опинилися і співробітники музеїв. Цей процес почався з перевірок музеїв на заході України, оскільки, на думку представників владної ідеології, передусім Львів був тим центром, тієї колискою історичної школи М. Грушевського, де продовжували жити і працювати його учні. Офіційно таку прискіпливу увагу до наукових кіл Львова пояснювали тим, що вчені цього міста якщо не відкрито підтримували нацистів, то принаймні співчували їм [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 394, арк. 4–5]. Ретельні перевірки пройшов Львівський відділ Інституту археології АН УРСР (створений за часів перебування Л. Славіна на посаді директора ІА АН УРСР) і тільки через якісну та результативну роботу не був ліквідований у 1947 р. Але частина його співробітників за політичні

Водночас Л. Славіна, як члена авторського колективу низку видань Інституту історії з історії України (в тому числі), гостро розкритикували в ЦК КП(б)У за підтримку історичної концепції М. Грушевського (передусім за невідтримку тези про спільне походження трьох братніх народів – російського, українського та білоруського).

Одним з результатів цієї широкомасштабної кампанії стало передання скарбів західноукраїнських архівів та музеїв до Польщі (насамперед, це твори польських митців, письменників і т.ін., але й частково до колекцій польських музеїв передано й археологічні артефакти). Для того, щоб заповнити “білі плями” в музеях та підігнати експозицію до “ідеологічно вірного” трактування історії музеями центру та сходу України довело передати свої колекції до фондів західноукраїнських музеїв з тих напрямів, експонатів яких в цих музеїв не було (наприклад, з історії ранніх слов’ян або античності).

Подібних перевірок зазнали не тільки музеї заходу України. У 1946–1947 рр. інструктор Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Мараханов відвідав з інспекцією Одеський історико-археологічний (рис. 2), Миколаївський та Херсонський історико-краєзнавчі музеї [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 594, арк. 8]. Інспекція саме цих музеїв цікава у контексті вивчення діяльності Л. Славіна тим, що, по-перше, співробітники всіх цих музеїв брали участь у дослідженнях Ольвійського полісу під керівництвом Лазаря Мойсейовича, а по-друге, в колекціях цих музеїв зберігались експонати з Ольвії. Відповідно до результатів цієї перевірки *“большая часть экспозиции посвящена показу экономики, культуре и идеологии древнегреческих колоний Причерноморья. При чем экспозиция построена так, что роль случайных колонизаторов идеализируется, а культура исходного населения того периода (скифов) прималается”* [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 594, арк. 8]. Важко зрозуміти, що саме мав на увазі т. Мараханов, але скоріш за все обурила його побудова експозиції, що підтверджує тезу, висловлену Л. Славіним у “Нарисі історії України”: *“Рабовласницькі грецькі міста-держави, які були сусідами скіфів (зокрема, Ольвія), зробили сильний вплив на весь устрій скіфського суспільства, посиливши процес утворення класів”* [Нарис..., 1942, с. 24]. Це твердження суперечило популярній в той час науковій теорії – марризму, згідно з якою, архаїчна грецька культура стала результатом заснування скіфських міст з подальшою їхньою елінізацією [Вахонеев, 2011, с. 7].

Результат інспекції був досить категоричний: у побудові експозиції не враховано марксистсько-ленінську ідеологію, неправильний напрям науково-дослідної роботи. Водночас про рівень обізнаності та кваліфікації перевіряючого свідчить його зауваження до директора Херсонського музею т. Сафронова з приводу того, що той виділив 1947 р. на проведення археологічних досліджень 15 000 рублів, а в результаті отримав лише *“ящик останков (черепков) греческой керамики, которой музей и без того имеет много”* [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 594, арк. 8]. Очевидно, що під час підготовки експозиції співробітники звертались хоча б за консультацією до Л. Славіна, який був знаним фахівцем з античної археології, але підсумки інспекції партійного функціонера, який, судячи з його висновків, абсолютно не орієнтувався в археологічній науці, а сліпо наслідував постулати марксистсько-ленінської ідеології, засвідчують повний контроль політики над наукою.

Наступного, 1948 р. з подібною перевіркою до Херсонського історико-археологічного музею поїхав вже сам Л. Славін. Ця поїздка відбулась за ініціативи Музейного управління Комітету у справах культурно-просвітницьких закладів при Раді Міністрів УРСР. У музеї працювала колега Л. Славіна, з якою вони були знайомі по Ольвійській експедиції, І. Фабріціус. Л. Славін у своїй доповідній записці підкреслив значення Херсонського музею та його багатих колекцій [НА ІА НАНУ, ф. 17, спр. 13, арк. 22]. Проте також він зазначав, що колекції музею були пограбовані нацистськими окупантами, а також їх *“запроданцями: Швелевім, Куриннім и др.”*². Порухивши питання відновлення Херсонського музею, Л. Славін

² Не зважаючи на однозначне трактування радянською історіографією подібних епізодів часів Другої світової війни, на сьогоднішній день, враховуючи ситуацію, такі дії вчених фактично рятували музейні архіви та колекції від

запропонував підключити до цього партійні органи, а також Київський і Одеський історичні музеї, Ольвійський заповідник та Інститут археології АН УРСР. Фактично це означало, що ці інституції мали поділитися частинами своїх колекцій для відновлення фондів Херсонського музею. Л. Славін у своїй доповідній записці ще й прописав рекомендації для майбутньої реорганізованої експозиції музею, зазначивши з яких інституцій могли б надійти експонати, яких не вистачає з конкретної тематики.

Напевно найважливішим аспектом музейницької діяльності в роботі Л. Славіна стало започаткування музеєзнавчого напрямку підготовки на створеній вченим 1944 р. кафедрі археології при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. З моменту створення кафедра була орієнтована не тільки на випуск археологів-дослідників, але й готувала музейних фахівців. Проте офіційно як спеціальність “музеєзнавство” запропоновано Управлінням з справ вищої школи в 1947/48 навчальному році [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 1082, арк. 130]. Ця пропозиція стосувалась не тільки Київського, а й Львівського і Харківського університетів. Процес реорганізації – від цієї пропозиції до остаточного перетворення кафедри археології на кафедру археології та музеєзнавства – тривав до початку 1953 р. [Самойленко, 2007, с. 44]. Напрямом музеєзнавства опікувалась учениця Л. Славіна Галина Георгіївна Мезенцева. Але варто зазначити, що і сам Л. Славін активно розвивав цей напрям і виступав ініціатором багатьох починань, в тому числі застосовуючи власні контакти та знайомства, організовував практики, екскурсії та зустрічі з музейними фахівцями. Протягом цього періоду керівництвом та викладачами кафедри створено базу для проходження музейної практики в музеях Києва (Київський історичний музей, заповідник “Софія Київська”, музей В. І. Леніна, Музей російського мистецтва і т.д. [Особова справа..., арк. 56]). А враховуючи специфіку вивчення археології при кафедрі з моменту заснування, силами Л. Славіна та його студентів, не зважаючи на перешкоди (відсутність приміщень, фінансування) постійно піднімалося питання створення навчального археологічного музею. В перші роки існування кафедри це була тимчасова виставка в історичному кабінеті [Держархів м. Київ, ф. Р-1246, оп. 13, спр. 365, арк. 12]. Поступово виставка перетворилась на кафедральний музей, для оформлення експозиції якого залучали не тільки студентів кафедри, але й її випускників, які вже були фахівцями з музейної справи і мали практичний досвід (наприклад, Т. Мовшу, яка в той час працювала в Державному історичному музеї). Основою експозиції стали археологічні знахідки, які були отримані в результаті роботи експедицій, в яких проходили безпосередню польову практику студенти кафедри.

Важливо згадати також низку праць вченого, де піднімалась тема музейної справи: “Археологічні пам'ятки, їх вивчення і охорона” (1950), “Нариси музейної справи” (у співавторстві з М. Бондарем і Г. Мезенцевою; 1959), “Археологічний гурток у школі” (1959), “Археологічне вивчення рідного краю” (1960). У цих роботах Л. Славін зокрема вказував на основні принципи організації музейної експозиції, правила шифрування та інвентаризації археологічних об'єкт, умови їхнього зберігання тощо.

Отже, у своїй науковій і педагогічній діяльності Лазар Мойсейович Славін завжди важливе місце приділяв музейній справі та проблемі охорони і збереження археологічної спадщини. Важливо підкреслити, що Л. Славіну доводилося, з одного боку, підкорятися вимогам влади, а з іншого, – залишатися об'єктивним і відстоювати свої наукові погляди. Хоча Л. Славіна і не можна називати фахівцем з музейної справи, але протягом життя він тісно був пов'язаний з музейними колекціями та з людьми, що ними опікувалися.

знищення та розграбування. Але ціною цього порятунку стало розкидання речей з однієї колекції по різним музеям, втрата супровідної документації, псування експонатів під час транспортування або зберігання в невідповідних умовах. Долі музейних колекцій у воєнні та повоєнні роки активно досліджують, але в цій царині все ще є чимало “білих плям”.

ЛІТЕРАТУРА

- НА ПМК РАН³. Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 282. – 35 арк.
- Особова справа Л.М. Славина (1944–1970 рр.) // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 67 арк.
- Держархів м. Києва. Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 365. – 12 арк.
- НА ІА НАНУ Ф. 17. – Спр. 13. – 35 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 17. – Спр. 147. – 161 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. “Адміністративні матеріали 1946/47”. – Спр. 47. – 16 арк.
- ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 147. – 40 арк.
- ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 394. – 5 арк.
- ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 410. – 127 арк.
- ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 594. – 32 арк.
- ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1082. – 130 арк.
- Акуленко В.І. (1991). Охорона пам’яток культури в Україні (1917–1990). – К.: Вища школа. – 274 с.
- Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. (1959). Нариси музейної справи. – К.: Наук. думка. – 190 с.
- Вахонєєв В. (2011). Історіографія грецької колонізації Боспору Кіммерійського 1930–1950-х рр.: марризм і “Емпоріальна” теорія // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К. – Вип. 104. – С. 7–11.
- Кепін Д.В., Титова О.М. (2015). Охорона палеоприродної та археологічної спадщини. – К. – 151 с.
- Костенко А.В. (2016). Вчитель, археолог, музейник: пунктир життя Георгія Петровича Крисіна // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–20 лютого 2016 р.). – Дніпропетровськ. – С. 12–16.
- Крушельницька Л.І. (2014). Замість заспіву // МДАПВ. – Вип. 18. – С. 11–14.
- Нарис історії України / Ред. К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. – Уфа, 1942. – 212 с.
- Самойленко Л.Г. (2007). Педагогічна діяльність професора Л.М. Славина // Археологія. – № 1. – С. 40–50.
- Славін Л.М. (1960). Археологічне вивчення рідного краю. – К. – 72 с.
- Славін Л.М. (1959). Археологічний гурток у школі. – К. – 43 с.
- Славін Л.М. (1950). Археологічні пам’ятки, їх вивчення і охорона. – К. – 35 с.
- Станиціна Г.О. (2007). Особистість Л.М. Славина за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України // Археологія. – № 1. – С. 21–30.
- Хомчик М.А. (1996). Вклад Л.М. Славина в формування ольвійської колекції Національного музею історії України // Мир Ольви. К 90-літтю проф. Л.М. Славина. – К. – С. 41–42.
- Яненко А.С. (2012). Комбінат Чорноморських археологічних експедицій Народного комісаріату освіти УСРР (30-ті рр. ХХ ст.) // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної конференції (27–28 квітня 2012 р.). – Миколаїв. – С. 96–98.
- Яненко А.С. (2013). Музеї Західної України і перспективи археологічних досліджень регіону в 1945–1946 рр. (за матеріалами архіву М. Рудинського) // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 295–300.

REFERENCES

- Institut istorii materialnoi kultury Rosiiskoi akademii nauk*. F. 35. Op. 5. Spr. 282. 35 ark. (in Ukrainian).
- Osobova sprava L.M. Slavina (1944–1970 rr.)*. *Arkhiv Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 67 ark. (in Ukrainian).
- Derzharkhiv m. Kyieva*. F. R 1246. Op. 13. – Spr. 365. – 12 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 17. Spr. 13. 35 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 17. Spr. 147. 161 ark. (in Ukrainian).

³ Автор висловлює щирю подяку за сприяння в роботі з документами з цього архіву Любові Григорівні Самойленко.

- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. "Administratyvni materialy 1946/47". Cpr. 47. 16 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy*. F. 1. Op. 70. Spr. 147. 40 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy*. F. 1. Op. 70. Spr. 394. 5 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy*. F. 1. Op. 70. Spr. 410. 127 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy*. F. 1. Op. 70. Spr. 594. 32 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy*. F. 1. Op. 70. Spr. 1082. 130 ark. (in Ukrainian).
- Akulenko, V.I. (1991). *Okhorona pam'iatok kultury v Ukraini (1917–1990)*. Kyiv: Vyshcha shkola, 274 pp. (in Ukrainian).
- Bondar, M.M., Mezentseva, & H.H., Slavin, L.M. (1959). *Narysy muzeinoi spravy*. Kyiv: Nauk. Dumka, 190 pp. (in Ukrainian).
- Vakhonieiev, V. (2011). Istoriohrafii hretskoi kolonizatsii Bosporu Kimmeriiskoho 1930–1950 rr.: marryzm i "Emporialna" teoriia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 104. Kyiv, 7–11 (in Ukrainian).
- Huslysty, K., Slavin, L., & Yastrebov, F. (Eds). (1942). *Narys istorii Ukrainy*. Ufa, 212 pp. (in Ukrainian).
- Kepin, D.V., & Tytova, O.M. (2015). *Okhorona paleopryrodnoi ta arkheolohichnoi spadshchyny*. Kyiv, 151 pp. (in Ukrainian).
- Kostenko, A.V. (2016). Vchytel, arkheoloh, muzeinyk: punktyr zhyttia Heorhiia Petrovycha Krysina. *Liudske spivtovarystvo: aktualni pytannia naukovykh doslidzhen. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Dnipropetrovsk, 19–20 liutoho 2016 roku)*. Dnipropetrovsk, 12–16 (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L.I. (2014). Zamist zaspivu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 18, 11–14 (in Ukrainian).
- Samoilenko, L.H. (2007). Pedahohichna diialnist profesora L.M. Slavina. *Arkheolohiia*, 1, 40–50 (in Ukrainian).
- Slavin, L.M. (1960). *Arkheolohichne vyvchennia ridnoho kraiu*. Kyiv, 72 pp. (in Ukrainian).
- Slavin, L.M. (1959). *Arkheolohichnyi hurtok u shkoli*. Kyiv, 43 pp. (in Ukrainian).
- Slavin, L.M. (1950). *Arkheolohichni pam'iatky, yikh vyvchennia i okhorona*. Kyiv, 35 pp. (in Ukrainian).
- Stanitsyna, H.O. (2007). Osobystist L.M. Slavina za materialamy Naukovoho arkhivu IA NAN Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, 21–30 (in Ukrainian).
- Homchik, M.A. (1996). Vklad L.M. Slavina v formirovanie ol'vijskoj kolekcii Nacional'nogo muzeja istorii Ukrainy. *Mir Ol'vii. K 90-letiju prof. L.M. Slavina*. Kyiv, 41–42 (in Russian).
- Yanenko, A.S. (2012). Kombinat Chornomorskykh arkheolohichnykh ekspedytsii Narodnoho komisariatu osvity USRR (30 ti rr. XX st.). *Arkasivski chytannia: materialy II Mizhnarodnoi konferentsii (27–28 kvitnia 2012 r.)*. Mykolaiv, 96–98 (in Ukrainian).
- Yanenko, A.S. (2013). Muzei Zakhidnoi Ukrainy i perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen rehionu v 1945–1946 rr. (za materialamy arkhivu M. Rudynskoho). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 295–300 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 14.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016

MUSEUM VECTOR IN THE SCIENTIFIC AND ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF LAZARUS SLAVIN

Darja CHERKASKA

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Bulvarno-Kudriavaka Str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine, e-mail: dcherkasskaya@gmail.com*

This article examines scientific and science-organizational activity of Lazarus Slavin in the context of development of museum science and his role as one of the founders of “museum science” as a specialization in the curriculum of higher education institutions of Soviet Ukraine.

Since 1935 L. Slavin held the responsibility of assistant chief of Olbian expedition and since 1936 he was in charge of research of Olbia and its khora (χώρα). In the middle of 1938 the scientist was sent from Leningrad’s State Academy of Material Culture to Kiev to serve as assistant director of Archeology Institute at the Academy of Sciences of Ukrainian SSR. The activities of a professional archaeologist the topic of preservation of archaeological heritage is just as important as the research of a found object. It mostly has to do with the specifics of how an archaeological monument is studied; during the excavation process archaeologists frequently destroy the object, either partially or fully, and it is very important to document all phases of research process. Upon completion of archaeological research the immobile part of the object (architectural details, remains of a foundation, etc.) gets conserved and/or “musee-fied” and movable objects get handed over to the Museum Fund.

As a leader of Olbian expedition L. Slavin since late 1930’s, following the tradition of his mentor, Boris Farmakovsky, has invited representatives from various museums to join in the research of Olbian polis.

After the Second World War has ended, there were two main problems that L.Slavin and his colleagues were facing:

- Re-evacuation of museum’s treasures
- Restoration of museum’s expositions

The initiation of museum science specialization on the basis of department of archaeology that was created by L. Slavin in 1944 at Taras Shevchenko Kiev State University has become the main aspect of his museum science development work.

Since the moment of creation the department has been focused on training not just archaeologists but also museum scientists. However, “museum science” as an officially recognized specialty has only started being offered by Ministry of Higher Education in 1947/48 school year.

Even though Lazarus Slavin cannot be called a museum scientist his entire career has been focused around museum collections and the people that were managing them.

Key words: Lazarus Slavin, museology, Department of Archaeology and Museology Taras Shevchenko Kyiv National University, high education in Ukrainian SSR, museum of archaeology.

ДІВЧИНА І ТИГРИ. ЯК МАРІЯ ВЯЗЬМІТІНА ЗАХИЩАЛА ДИСЕРТАЦІЮ*Олександра БУЗЬКО*

*Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
вул. Григорія Сковороди, 204655, м. Київ, Україна,
Інституту археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12,04210, м. Київ, Україна,
e-mail: alexandrabuzko@gmail.com*

У 1947 р. Марія Вязьмітіна – мистецтвознавиця і археологиня – захистила дисертацію “Памятники кушанского искусства в Айртаме” і отримала звання кандидата історичних наук. Робота написана на основі двох статей, за підсумками розкопок 1937 р., в яких Марія Вязьмітіна брала безпосередню участь.

Спочатку захист планувався у Києві, в Академії архітектури, однак через негативний відгук професора М. Бакланова його перенесли до Середньоазійського державного університету в Ташкенті, де на той час працювали друзі та колеги Марії Іванівни. У Науковому архіві Інституту археології НАН України, у персональному фонді Марії Вязьмітіної збереглися цікаві свідчення: позитивні відгуки на роботу, написані археологами М. Массоном, В. Шишкіним, а також мистецтвознавцем і близьким другом М. Вязьмітіної В. Зуммером. Останній підтримував Марію Іванівну порадами, а також займався її документами до захисту, поки вона була на розкопках в Туркменії. Про це ми дізнаємося з листування, що також збереглося у фонді М. Вязьмітіної.

У висновку до своєї дисертації Марія Вязьмітіна робила акцент на культурних зв'язках Середньої Азії з Причорномор'ям, виходячи на проблему скіфо-сарматського мистецтва. Таким чином вона намагалася пов'язати свою “екзотичну” тему з українською археологією.

Ключові слова: Марія Вязьмітіна, Всеволод Зуммер, біографістика, епістолярій, історія археології, Середня Азія, Центральна Азія, Кушанське царство, мистецтвознавство.

Марія Вязьмітіна (1896–1994) (рис. 1) захистила за життя три дисертації. За першу, “Синтаксис русских пословиц”, вона отримала звання кандидата філологічних наук, захистивши її 1922 р., по закінченню слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету Київських Вищих жіночих курсів. Другою дисертацією можна вважати її промоційну роботу на звання науковця-мистецтвознавця “Мусульманський інкрустований бронзовий посуд часів розквіту” (1929), після чого вона стала першою завідувачкою відділу мистецтва Сходу в Музеї мистецтв ВУАН¹. Третю роботу, “Памятники кушанского искусства в Айртаме”, Марія Вязьмітіна захистила 1947 р., під час завідування Науковою бібліотекою Академії архітектури УРСР, і за неї отримала звання кандидата історичних наук.

Ще до війни, у 1937 р., Марія Вязьмітіна брала участь у роботі Термезької археологічної комплексної експедиції (ТАКЕ) в Узбекистані під керівництвом Михайла Євгеновича Массона². Експедиція досліджувала “греко-бактрійське царство”, державу кушанів, рух

¹ Сьогодні Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

² Термезька археологічна комплексна експедиція (ТАКЕ), очолювана М. Массоном, проводила розкопки кушанського та середньовічного Термеза протягом 1936–1938 рр. Це була багатозагінна експедиція, в якій, окрім співробітників Узкомстарис, брали участь співробітники ПМК, Ермітажу, Центрального антирелігійного музею в Москві та Сурхандар'їнського окружного музею. Мистецтвознавиця М. Вязьмітіна (Київ, Дім архітектора), разом з археологом І. Сухаревим (Самаркандський музей) займалися вивченням давньої кали Термеза у 1937 р. Вони ж, разом з колектором Кахаровим, брали участь у розкопках городища Айртам [Массон, 1940, с. 113; 1945, с. 3]. Як довідуємося зі статті М. Вязьмітіної, історія вивчення городища почалася з розвідки М. Массона 1933 р., під час якої він знайшов на березі Амудар'ї кам'яну плиту із зображенням музикантів. Це був факт знахідки в межах Середньої

Рис. 1. Марія Вязьмітіна (1896–1994)
Fig. 1. Mariia Vyazmitina (1896–1994)

народів, місцевий буддизм. Це була найбільша на той час експедиція в Середній Азії, в якій працювали переважно співробітники Узкомстарис³. Беручи відпустку у бібліотеці Київського Будинку архітекторів, у весняний сезон 1937 р. Марія Вязьмітіна очолювала загін на розкопках городища Айртам, що на правому обривистому березі Амудар'ї, неподалік міста Термеза (рис. 2–3).

Дві статті про підсумки розкопок – “Раскопки на городище Айртам” і “Керамика Айртама времени кушанов”, – опубліковані у Ташкенті вже після війни, у 1945 р. [Вязьмитина, 1945, 19456]. Можемо припустити, що після виходу друком цих двох праць М. Вязьмітіна захотіла зробити з них дисертацію⁴. З документів випливає, що 22 та 25 жовтня 1945 р. вона успішно склала іспити кандмінімуму і мала право захищати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавчих або архітектурних наук. Іспити вона склала із загальної історії мистецтв та зі спеціального курсу історії східної архітектури, а також із французької мови [Копія довідки...]. У цей час вона працювала в

Науковій бібліотеці Академії архітектури УРСР⁵ (рис. 4), яку в 1944 р. на прохання Українського філіалу Академії архітектури сама утворила і очолила. Здійснюючи велику роботу

Азії архітектурної пам'ятки греко-буддійської культури [Вязьмитина, 1945, с. 25–26]. М. Вязьмітіна продовжила у 1937 р. розкопки храмового приміщення на городищі, яке М. Массон попередньо визначив як “буддійський монастир або палац правителя з культовим приміщенням” і датував I ст. н. е., відмітивши у ньому як східно-елліністичні елементи, так і індійські. Дослідження дозволило прослідкувати п'ять періодів в житті монастиря – від останніх століть до н. е. до часу напередодні арабського завоювання. Час зведення монастиря (I ст. до н. е. – початок I ст. н. е.) встановили за бронзовою монетою “Безіменного царя”, знайденою на підлозі “святилища” та за стилістичним аналізом кам'яного фризу з музикантами [Вязьмитина, 1945, с. 33–34].

³ Узбекистанський комітет з охорони пам'яток старовини та мистецтва (“Узбекистанский комитет по охране памятников старины и искусства”) – після 1928 р. прийшов на зміну діяльності Средазкомстарис – Середньоазійського комітет старовини та мистецтва (“Среднеазиатский комитет старины и искусства”). Тут і далі ці аббревіатури подаються у російськомовній транскрипції.

⁴ Не зупиняючись на переказі змісту дисертації та її висновків (це тема окремої публікації), відмітимо, однак, суттєвий, на наш погляд, момент. Якщо яскрава кам'яна скульптура часу кушанів вже ставала об'єктом досліджень, то кераміці Айртама періоду кушанів М. Вязьмітіна приділила увагу першою (на чому вона сама і наголошувала). Розподіливши конкретний керамічний матеріал, отриманий із приміщення монастиря, а також зі сміттевої ями свого розкопу, на три групи (будівельний матеріал; побутові посудини; статуетки культового характеру), мистецтвознавиця Марія Вязьмітіна, в новій для себе іпостасі археологині, “*видя процесс вскрытия предметов in situ, фиксируя их de visu*” [Відгук М.Є. Массона], основним об'єктом свого розгляду зробила саме побутовий інвентар – залишки глиняного посуду – “*ці скромні, однак красномовні свідки історичних епох, що зникли, та побутового устрою різноманітних етапів суспільного життя, що є подеколи єдиним матеріалом, на основі якого можна встановити ті чи інші важливі історичні факти і, таким чином, відновити бракуючі ланки в довгому ланцюгу історичного розвитку*” [Вязьмитина, 19456, с. 39].

⁵ Нинішня Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного. Утворена 26 березня 1944 р. як Наукова бібліотека при Президії Української філії Академії архітектури СРСР. З самого початку її фонд містився у трикімнатній квартирі одного з київських житлових будинків по вул. Великій Житомирській, потім – у Митрополичому будинку на території Софії Київської, з 1985 р. – у Гостиному дворі на Подолі. Після пожежі 2013 р. бібліотека розташовується за адресою пр. Перемоги, 50, поряд з метро Шулявська. До 120-річного ювілею М. Вязьмітіної, першої директорки бібліотеки, 22 квітня 2016 р. у бібліотеці відбулася наукова конференція

Рис. 2. Розкопки кушанських пам'яток (1937 або 1938 р.)
Fig. 2. Excavation of Kushan monuments (1937 or 1938)

з укомплектування бібліотеки, складання алфавітного і систематичного каталогів, під час відпустки, з осені 1946 р. М. Вязьмітіна знову брала участь в археологічній експедиції М. Массона. Тепер в Туркменії вона проводить розкопки парфянського акрополя та могильника межі н. е. на городищі Нова Ніса⁶.

Дисертація захищена не одразу після задуму, а через два роки. Успішному захисту передувала низка обговорень, тривале листування з колегами, поради і консультації, пошук інституції, де міг би відбутися захист, з огляду на “міждисциплінарність” теми (археологія, архітектура та мистецтвознавство). Зупинились на САДУ⁷, де працювала більшість колег Марії Іванівни. Однак, як саме прийшли до цього рішення, ми довідемося завдяки матеріалам, які збереглися в її персональному фонді⁸.

Так, в архіві зберігаються рецензії від основних фігурантів захисту – археологів-сходознавців Василя Афанасійовича Шишкіна (рис. 5), Всеволода Михайловича Зуммера (рис. 6) і Михайла Євгеновича Массона (рис. 7).

В. Шишкін⁹ у листі з Ташкента писав¹⁰:

“Бібліотекарки України: Марія Вязьмітіна”, матеріали якої готуються до друку. Зі звітом про роботу конференції наразі можна ознайомитися на сайті бібліотеки у рубриці “Заходи бібліотеки” [<http://www.dnabb.org>]. Також про внесок М. Вязьмітіної у роботу бібліотеки – див. [Артамонова, 2004].

⁶ Південно-Туркменістанська археологічна комплексна експедиція (рос. ЮТАКЭ, далі в тексті подається в російськомовній транскрипції) під керівництвом М. Массона у сезон 1946 р. тривала з 1 вересня до 9 листопада для основних учасників. М. Вязьмітіна очолювала 2-й загін на городищі “Нова Ніса” [Массон, 1949, с. 5–8].

⁷ Середньоазійський державний університет (рос. САГУ). Таку назву університет мав у 1923–1959 рр. 21 січня 1954 р. університету присвоєно ім'я В.І. Леніна [Рахимбеков, 1970]. Отже, листівка, представлена нижче (рис. 11), з сувенірного фотоальбому про Ташкент, датована 1954–1959 рр. З 1960 р. – Ташкентський університет ім. В.І. Леніна. Нинішня назва університету – Національний університет Узбекистану ім. Мірзо Улугбека.

⁸ Фонд Марії Іванівни Вязьмітіної (№ 34) зберігається у НА ІА НАН України і зараз перебуває у процесі науково-технічного опрацювання. Далі в тексті – посилання на матеріали з цього фонду: матеріали до захисту дисертації (рецензії, відповіді на рецензії, чернетки листів, супутні записи тощо), а також на листи від колег (з датами та без).

⁹ Василь Афанасійович Шишкін (1894–1966) – радянський та узбецький археолог і сходознавець, член-кореспондент АН Узбецької РСР. Брав участь у великих експедиціях, зокрема Зарафшанській експедиції Узкомстарис і Державного Ермітажу, яку очолював О. Якубовський (1934), Термезькій експедиції М. Массона

Рис. 3. Розкопки кушанських пам'яток (1937 або 1938 р.)

Fig. 3. Excavation of Kushan monuments (1937 or 1938)

“Мария Ивановна!

Теперь Вы уже, конечно, знаете, что на телеграммы я ответил согласием. Больше того – в одной из своих телеграмм я обаялся выслать рецензию 5 мая. Слово свое было сдержал: рецензия была во время написана и приготовлена к отправке, но... я получил Ваше письмо (очень кстати присланное) и заготовленная мною рецензия оказалась написанной совсем не в том духе, как это нужно. Я именовал в ней Вашу работу “диссертацией на соискание ученой степени кандидата исторических наук”, а в самой рецензии расхваливал Вас за то, что Вы – опытный и знающий археолог.

Теперь эту рецензию мне пришлось переделать. Буду хвалить Вас как искусствоведа...”
[Листи від В.А. Шишкіна до М.І. Вязьмітіної, від 9.05.1947 р.]

У переробленому варіанті рецензії В. Шишкін писав:

“Диссертация посвящена важному в истории культуры народов Средней Азии, и в то же время мало изученному, вопросу об искусстве времен Кушанского царства (I–IV вв. н. э.), искусству, показывающему наиболее ясно выраженные черты культуры эллинизма в Средней Азии.

Исследование М.И. Вязьмитиной базируется на всей сумме памятников этого периода, вскрытых археологическими работами последнего времени, с незначительными пробелами. Эти пробелы объясняются, впрочем, тем, что и во время писания диссертации исследовательские работы производились, и результаты их еще мало известны. К исследованию привлечен также большой сравнительный материал по эллинистическому

(1936–1938), експедиції О. Якубовського з вивчення городища Пайкенд (1939), Державної експедиції (комісії) з вивчення поховань Тимура і тимуридів в мавзолі Гур-і-Емір в Самарканді (1941). З 1937 р. проводив самостійні дослідження в Бухарській обл. У 1943–1945 рр. читав курси з історії стародавнього Сходу та давньої історії Середньої Азії на історичному факультеті САДУ. З 1943 р. (організація Академії наук Узбецької РСР та Інституту історії та археології) – старший науковий співробітник і керівник відділу (сектору) археології. 1948 р. проводив розкопки решток обсерваторії Улутбека в Самарканді. Останні роки життя очолював археологічну експедицію на городищі Афрасіаб в Самарканді [Биобиблиографические очерки..., 1977, с. 305–308].

¹⁰ Авторська орфографія і стилістика тут і далі в цитованих матеріалах збережена.

западу, Передней Азии и Индии, использована большая литература на главнейших западно-европейских языках. Здесь следует отметить, что на наш взгляд несколько недостаточно использование материалов и литературы, относящейся к памятникам Восточного Туркестана (в частности – трудов А. Штейна¹¹).

Специальным предметом исследования являются те крайне интересные предметы древнего искусства, которые были получены при раскопках городища Айртам близ Термеза (остатки архитектурных сооружений, каменной и глиняной скульптуры, терракоты, различной формы и величины сосуды и т. п.) Значительная часть этих предметов явилась результатом раскопок, производившихся под руководством автора диссертации, и впервые ею опубликована.

Рис. 4. Будинок митрополита при Софії Київській, де після війни розташовувалась Академія архітектури та її Наукова бібліотека. 1956 р.
Fig.4. Metropolitan's house over Saint Sophia Cathedral, where Architecture Academy and its Scientific library, after World War II was 1956

Большим достоинством работы М.И. Вязьмитиной является то, что, не довольствуясь внешним искусствоведческим описанием и анализом рассматриваемого ею материала, она использует данные точного технологического и химического анализа изучаемых предметов, что к сожалению так редко встречается в искусствоведческой литературе...” [Відгук В.А. Шишкіна].

Навіть тут, у відгуку, розрахованому на контекст здобуття вченого ступеню кандидата мистецтвознавчих наук, ми бачимо підкреслення сильної археологічної складової роботи. Рецензія датована 10 травня 1947 р., а отже, призначалась для Академії архітектури, де спочатку планувався захист. Ще в жовтні 1946 р. Марія Новицька¹² відмовляла Марію Вязьмітінку захищатись у Києві: “Я уговариваю (письмами) Мар¹³ захищати свою роботу где-нибудь у Вас в Ср[едней] Азии на археолога, а не у нас на искусствоведа, хотя вчера получено утверждение ученого совета” [Листи від М.О. Новицької до В.М. Зуммера, від 5.10.1946 р.]. Писала вона і дисертантці:

“тебе лучше было бы защищать диссертацию у Массона там в Ср[едней] Азии или если нет у него права, то в Москве. Работа у тебя такая, что можно даже легче чем искусствоведа получить археолога, а это сейчас несколько не хуже, а возможно значительно лучше. Подумай, поговори и посоветуйся” [Листи від М.О. Новицької до М.І. Вязьмітіної, без дати].

Тим часом 21 лютого 1947 р. відбулося засідання Ради Інституту історії та теорії архітектури, на якому слухали доповідь М. Вязьмітіної, рецензії та відгуки. Ухвалили: “1. Вважати роботу т. Вязьмітіної М.І. серйозною мистецтвознавчою працею, складеною як на основі археологічних досліджень самим автором в натурі, так і долучення всесвітньої

¹¹ Марк Аузел Стейн (Marc Aurel Stein) (1862–1943) – угорський етнограф, археолог, сходознавець, мандрівник, один із піонерів в дослідженні Східного Туркестану. З роками сфера його зацікавлень змішувалась південно-західніше – у бік Кушанського царства [Кочергина, 1984].

¹² Марія Олексіївна Новицька (1896–1965) – українська мистецтвознавиця, музейна співробітниця. Дочка академіка Олексі Новицького, учениця Данила Щербаківського. Близька подруга Марії Вязьмітіної, з якою вони разом вчилися, а потім проживали за адресою Калініна (пізніше Софійська), 25, разом поховані на Байковому кладовищі.

¹³ Мар (Марія Вязьмітіна) і Мус (Марія Новицька) – так розрізняли подруг у листуванні близькі друзі.

наукової літератури, що стосується цього питання, що містить новий ще у науці невідомий, досить цінний матеріал для історії мистецтва народів СРСР перших століть н. е. 2. Визнати дану роботу такою, що заслуговує бути поставленою на публічний захист для здобуття вченого звання канд[идата] мистецтвознавчих наук” [Виписка з протоколу № 4...].

Рис. 5. Василь Шишкін (1894–1966)
Fig. 5. Vasyly Shyshkin (1894–1966)

Рис. 6. Всеволод Зуммер (1885–1970)
Fig. 6. Vsevolod Zummer (1885–1970)

Однак 7 червня 1947 р. з Академії архітектури М. Вязьмітіній прийшла відмова, де було перераховано чотири причини, чому робота не може бути визнана такою, що достатньою мірою задовольняє вимоги до дисертацій. Серед них – недостатній ілюстративний матеріал та відсутність плану розкопаного місця; відсутність висновків щодо “художніх”¹⁴ якостей знайдених матеріалів; недоврахування останньої літератури по темі; неправильність припущення щодо застосування цегляних склепінь на сирцевих стінах [Відмова...].

Слід припустити, що фактичною підставою і причиною для відмови став критичний відгук архітектора і художника професора М. Бакланова¹⁵ (рис. 8), члена союзу архітекторів СРСР. Відгук цей серед паперів М. Вязьмітіної не зберігся (очевидно, гостра критика була направлена в Академію архітектури напряму), однак збереглася досить різка відповідь М. Вязьмітіної на цей відгук, датована 10 червня 1947 р.:

“Моя робота “Памятники кушанского искусства в Айртаме” (состоящая из двух статей, помещенных в Трудах Академии УзССР и напечатанных в Ташкенте 1945 г.), кажется вызвала у проф. Н.Б. Бакланова большое возмущение. Но не меньшее возмущение вызывает и рецензия проф. Н.Б. Бакланова.

Мне кажется, что каждый рецензент, правильно строящий свою рецензию, не может не забывать той конечной цели, которую всякая научная критика должна преследовать – раскрыть все достоинства и недостатки рецензируемой работы и указать возможные пути

¹⁴ Підкреслення тут і далі – згідно з оригіналом.

¹⁵ Микола Борисович Бакланов (1881–1959) – художник, архітектор, професор Всесоюзної Академії мистецтв, член-кореспондент АН СРСР, член Союзу художників СРСР та Союзу архітекторів СРСР. У 1946–1948 рр. перебував на посаді завідувача кафедри композиції Ленінградського художньо-промислового училища.

для ее усовершенствования или переработки. Причем свои выводы он должен строить на тех же “углубленных научных обоснованиях”, какие он справедливо предъявляет автору рецензируемой работы.

К большому моему сожалению из рецензии проф. Бакланова кроме оглушительного треска общих, ничем не подкрепленных фраз, я, полезного для себя ничего не смогла извлечь; никаких серьезных обоснованных опровержений моих положений, никакого анализа существа моей работы, никакой вообще деловой критики, подкрепляемой ссылками на то или иное место рецензируемой работы, приведением цитат или посылкой на страницы. Все это делает утверждения рецензента, когда он говорит о [том] что в рецензир[у]емой работе отсутствуют обобщения и выводы о художественном качестве и характере обнаруженных предметов, или о том, что материалы, справки и аналогии (какие материалы, какие справки, к чему аналогии, где об этом говорится) исключительно археологические (как будто археология не достойна звания науки) не имеют углубленного научного обоснования и т. д. – являются голословными и, я бы сказала, тенденциозными. Каким то случайным является недоумение проф. Бакланова по поводу слова “святилища”, условно данного М.Е. Массоном одному из помещений раскопанного в Айртаме здания, где были найдены фрагменты статуй Будды. Наличие глазомерного плана (на отсутствие которого указывает проф. Бакланов) как будто ничем не помогло бы выяснению художественных качеств Айртамского фриза.

Рис. 7. Михайло Массон (1897–1986)
Fig. 7. Mykhailo Masson (1897–1986)

Рис. 8. Микола Бакланов (1881–1959)
Fig. 8. Mykola Baklanov (1881–1959)

Обращая внимание на мелочи (вроде “святилища”) рецензент не взял на себя труда хотя бы в кратких словах охарактеризовать самую суть темы кушанского искусства, указать, какое она имеет значение и интерес, исследовалась ли она раньше или о ней никто еще ничего не написал.

Большим недостатком работы проф. Бакланов считает неиспользование автором литературы, изданной за последние годы в СССР и за рубежом, в частности, работы члена-корреспондента Академии Наук СССР К.В. Тревер¹⁶, изданной в 1940 г.

¹⁶ Камілла Василівна Тревер (1892–1974) – радянська історикиня, археологиня та мистецтвознавиця, член-кореспондентка АН СРСР (1943). Авторка робіт з історії, культури та мистецтва Середньої Азії, Закавказзя та Ірану. Її праця “Памятники греко-бактрийского искусства” [Тревер, 1940] присвячена питанню культури та мистецтва греко-бактрийського царства – державного утворення на території Бактриї та суміжних з нею областей Середньої Азії

На Києво от 28 III. ^{13 IV 1947}
 Дорогая Софьюшка! ^{тільки донішо} здоровіте - ще скорше! Ведь, весна
 на дворе - подходящее ли это время для того, чтобы
 болеть! СНАК (странно, что вы не научились этому
 ласковому слову) = Студентский, Высший Архео-
 логический курс, но введенный своей кафедрой мех. Физ.
 традиционно проводится совместно с мех. А не поставил
 Ваши писания на его одобрение, и не поставил бы де-
 вашего веденія и еженеделья, так что болящая Вася впереди
 то. нидьб мне посылатъ не ризи. Но я думаю, что
 эти люди, Ваши сотрудники по работе, лучше могут
 судить о Ваших писаниях и лучше поведут. бы вы
 своим советам: я думаю только о Вашей работе. Ва-
 шинка палеантолога Оля, которая Мария Митр. про-
 тая из моего Киева о здешней моей жизни, серьезно
 сказала: "Это уже стабильная энергия!" И сейчас вы
 по ответа Вася надо бы мне подготовить доклад о ела-
 мковском художнике который я читаю впереди в сек-
 тории Музея искусств. Такой образ жизни и задержки-
 вист разбурнуто рецензия, - как мне выколотить из
 Вас Ваше самостоятельное? Ваша работа - научная
 работа, совершенно объективная, для великого, бесспорная
 - кроме Вас. Это твоего медовоответа собой мужика
 держать про себя, не давая ему переработать в доререв
 екую маленько, когда все из рук вылетает, - Музею
 говорить его, как именуется к деятельности, никбелю,
 не показывая. Кто в доисторическом своем уверен сам,
 поти и других уверить в этом слове: "уверенность
 в себе и веро Вам возмущивать - дела зацмты, дела
 действительной работы. А веро в связи Украины с восточ-
 ными евреями, веро, что украинские ехолозавство - не
 помешкающая деревня, что оно объективно подготов-
 ныи подход к материалу украинского искусства, - и
 тедя благодарю: Шестой пою-ше стезю, Мария
 Митр. советует мне девободивше ехать прямо в Киев,
 чтобы увидеть твоя людей: и. в, я так и сделаю. Письма
 от имени твоя не получал, - надо Вася на имени твоя

Рис. 10. Лист від В. Зуммера від 13.4.1947 р.

Fig. 10. Letter from V. Zimmer, 13.4.1947

документированными материалами по кушанскому искусству и не имеем до сих пор хотя бы простого их описания или самой общей сводки. Эти материалы надо еще, во-первых, найти или вернее откопать, собрать, детально их изучить и тогда уже опубликовать, а это значит написать новую работу, которая уже не подойдет под рубрику "освежения". В советских изданиях последних лет, кроме кратких упоминаний, или указаний среди других материалов,

никакого более или менее подробного исследования по кушанскому искусству в Средней Азии мы не найдем.

На какое-либо исчерпывающее исследование кушанского искусства в своей работе я и не претендую. В вопросе кушанского искусства есть еще много проблематического, требующего еще дальнейшего изучения и самой тщательной проверки. Здесь всегда будут новые дополнения и новые работы, не лишённые подчас и ошибок.

Что же касается работы К.В. Тревер, к которой я отношусь с большим уважением за ее изыскания в области греко-бактрийского искусства и о неиспользованной работе которой, изданной в 1940 г. упоминает проф. Бакланов, работе, в которой опубликован Айртамский фриз с подробным описанием всех его частей, кстати безо всякого художественного анализа, то эта работа хорошо мне известна. Вступить в полемику с К.В. Тревер, как то мне советовал проф. Бакланов, в то время, когда мне известно, что она пишет об упомянутом фризе новую работу – естественно я не могу. Для того, чтобы опровергать или соглашаться с выводами К.В. Тревер и подвергать анализу ее работы, я должна прежде всего эти выводы знать, а следовательно терпеливо ждать их скорейшего опубликования.

Я думаю, что проф. Н.Б. Бакланов в этом случае находится в одинаковом со мной положении.

Если проф. Н.Б. Бакланов [утверждает], что рецензируемая им работа ни в какой мере не удовлетворяет предъявляемым к ней требованиям, то я не могу не сказать, что и рецензия проф. Бакланова не отвечает требованиям, которые предъявляются ко всякой научной обоснованной критике. Ведь проф. Бакланов ничего не сказал по существу рецензируемой работы, не опроверг ни одного из высказанных там положений. Несмотря на все уважение к авторитету проф. Н.Б. Бакланова, я не могу его рецензию принять всерьез и согласиться с ней” [Відповідь М.І. Вязьмітіної на відгук М.Б. Бакланова].

Як ми можемо припустити, після відмови Академії архітектури, викликаній відгуком М. Бакланова, захист остаточно вирішили робити на історичному факультеті САДУ в Ташкенті. У примірнику рецензії В. Шишкіна, який зберігся в архіві, наприкінці рецензії “кандидат искусствоведческих наук” закреслено і ручкою виправлено на “кандидат исторических наук” [Відгук В.А. Шишкіна]. Очевидно, що В. Шишкіну знову належало хвалити М. Вязьмітіну як археолога.

25 жовтня 1947 р. датована рецензія В. Зуммера¹⁷, сходознавця, вчителя і друга М. Вязьмітіної, під впливом якого вона почала займатися мистецтвом Сходу. В. Зуммер зазначає: “Между моментом окончания работ экспедиции (1937), написания и сдачи руководству названных статей, имевших, в основном, отчетное значение, и моментом выхода из печати термезского сборника (1945) протекло 8 лет, на протяжении которых автор, находившийся в Киеве, лишен был возможности внести какие бы то ни было изменения в текст своих статей. Между тем, все возрастала потребность связать два отдельных экскурса в общую картину развития кушанского искусства, перевернуть и обогатить свои выводы накопившимися за это время данными новых экспедиций (Г.В. Григорьева)¹⁸,

¹⁷ Всеволод Михайлович Зуммер (1885–1970) – радянський історик східного мистецтва, мистецтвознавець, ісламознавець, археолог, музеєзнавець, доктор історії і теорії мистецтв. Один із фундаторів орієнтального мистецтвознавства в Україні у 1920-х рр. У 1940–1949 рр. – професор Середньоазійського державного університету, завідувач кафедри історії мистецтв САДУ. В 1949 р., в період боротьби з “космополітизмом”, відсторонений від посади, виїхав з Ташкента. Повернувшись в Україну, не отримав дозволу жити в Києві. 1952 р. оселився у м. Остер, працював в Остерському краєзнавчому музеї. Близький друг М. Вязьмітіної [Люди и судьбы, 2003].

¹⁸ Георгій Васильович Григор'єв (1898–1941) – історик, археолог, етнограф, спеціаліст із середньоазійської проблематики. З 1934 р. проводив археологічні дослідження в районі Самарканду, де виявив низку домусульманських пам'яток (городища Каунчі-тепе і Талі-барзу). 1941 р. заарештований за статтю “антирадянська агітація”, помер в тюрмі від голоду [Люди и судьбы, 2003].

А.И. Тереножкина¹⁹, С.П. Толстова²⁰, В.А. Шишкина, А.Ю. Якубовского²¹) и публикаций (среди них – “Памятники греко-бактрийского искусства” К.В. Тревер). Этой потребности в значительной мере удовлетворяет представленная работа, где статьи объединены плавными вступлением и заключением, в текст введены, напр., развернутый анализ Айртамского фриза и ряд новых вставок, переделок, дополнений, примечаний, указаний на литературу. Сохранить старый текст диссертанта побудило, повидимому, то, что этот текст имеет значение первой публикации материала, а также и то, что предполагать его известным читающему работу нельзя: вышедши крайне ограниченным тиражом, термезский сборник с самого момента своего напечатания стал библиографической редкостью²² [Відгук В.М. Зуммера]. Однако, висловлюючись про недоліки роботи, В. Зуммер таки зауважує, що правильніше було б написати нову узагальнюючу роботу, приєднавши статті з Термезького збірника як історичний матеріал.

У своєму відгуку Михайло Євгенович Массон²³, засновник Середньоазійської школи археології і безпосередній керівник Термезької експедиції, так висловлювався про роботу М. Вязьмітіної: “Хорошую эрудицию автора демонстрируют приведенные многочисленные ссылки из использованной литературы на русском, английском, французском, немецком и голландском языках. При этом следует иметь в виду, что цитируемая литература только вскользь и иногда очень отдаленно затрагивает близкие автору вопросы, так как тема ее труда

¹⁹ Олексій Іванович Тереножкін (1907–1981) – радянський археолог, доктор історичних наук, професор. У 1937–1939 рр. брав участь в роботі Хорезмської археолого-етнографічної експедиції АН СРСР. 1940 р. здійснював розвідки на Ташкентському каналі та розкопки поселення Ак-Тепе поблизу Ташкента. Протягом 1945–1947 рр. проводив розкопки городища Афрасіаб в Самарканді (завідував Самаркандською археологічною базою Інституту історії та археології АН УзРСР). У 1947–1948 рр. брав участь в роботі Согдійсько-Таджицької археологічної експедиції О. Якубовського, розкопуючи давнє согдійське місто Пянджикент. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію “Согд і Чач”. З 1949 р. завідував відділом археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР в Києві [Библиографические очерки..., 1977, с. 161–163; Гречишкіна, 2010].

²⁰ Сергій Павлович Толстов (1907–1976) – радянський історик, етнограф, археолог, професор, член-кореспондент АН СРСР, АН НДР в Берліні, почесний академік АН УзРСР. Досліджував історію народів Середньої Азії, історію, етногенез та культуру каракалпакського народу. У 1942–1965 рр. – директор Інституту етнографії АН СРСР, у 1950–1951 рр. – директор Інституту сходознавства АН СРСР. Організував у 1937 р. і протягом 1945–1969 рр. керував (а потім був науковим консультантом) однією з найбільших наукових експедицій радянського часу – Хорезмською археолого-етнографічною експедицією АН СРСР [Библиографические очерки..., 1977, с. 164–168].

²¹ Олександр Юрійович Якубовський (1886–1953) – радянський історик-сходознавець, археолог, доктор історії, професор, член-кореспондент АН СРСР, дійсний член АН ТаджРСР. Фахівець з історії південно-східної Європи, Середньої і Передньої Азії, Кавказу, Золотої Орди. У 1934 р. організував і очолив Зарафшанську археологічну експедицію (хоча безпосередньо не керував розкопками), що вивчала пам'ятки вздовж торгового шляху Самарканд–Бухара. У 1939–1940 рр. експедиція досліджувала городище Пайкент і Талі-Барзу під Самаркандом. З 1945 р. керував Согдійсько-Таджицькою археологічною експедицією, що вивчала давній Пянджикент (зокрема образотворче мистецтво та архітектуру). Під час війни керував середньоазійським кабінетом Інституту сходознавства АН СРСР в Ташкенті, очолював кафедру історії Середньої Азії в САДУ [Библиографические очерки..., 1977, с. 344–349].

²² Авторці цієї розвідки пощастило ознайомитися з примірником збірника з особистої бібліотеки Марії Вязьмітіної, що зберігається в Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України.

²³ Михайло Євгенович Массон (1897–1986) – радянський та узбецький археолог, історик-сходознавець, професор, академік АН Туркменської РСР, популяризатор науки. З 1923 р. М. Массон працював в Ташкенті в Туркестанському (пізніше – Узбецькому) Комітеті зі справ музеїв та охорони пам'яток старовини та мистецтва як завідувач археологічного відділу Головного Середньоазійського музею. Протягом 1936–1938 рр. – керівник Термезької археологічної комплексної експедиції, що здійснювала розкопки кушанського та середньовічного Термеза. З 1940 р. – завідувач кафедри археології при САДУ (яку очолював майже 30 років). У 1945–1968 рр. – керівник ЮТАКЭ, якій належить низка відкриттів світового значення (на городищах Ніси і Старого Мерва) [Библиографические очерки..., 1976, с. 375–379]. У цій експедиції, як уже зазначалось, брала участь і Марія Вязьмітіна, протягом чотирьох сезонів з 1946 р. проводячи розкопки на парфянському городищі Нова Ніса в якості начальника 2-го загону.

совершенно нова, и по существу у М.И. Вязьмитиной в части изучения керамики Средней Азии времени кушанов нет предшественников. Ее исследование вполне оригинально и самостоятельно. Для получения правильной ориентации в оценке этого труда следует иметь в виду, что ни на одном языке нет совершенно работ по подобной керамике вообще; что еще несколько лет назад объекты ее из Средней Азии центральными и местными специалистами определялись, как относящиеся ко времени не ранее V в. н. э. и что на этом основании делались неверные выводы по истории среднеазиатских городов... Точное определение во времени комплекса керамики кушанского времени сыграло важную роль во всех последующих археологических изысканиях на территории Средней Азии. Следует констатировать, что на сегодняшний день эта керамика после работы М.И. Вязьмитиной изучена лучше всех других комплексов археологической среднеазиатской керамики” [Відгук М.Є. Массона].

Ще один фрагмент з висновку М. Массона свідчить про цінність особистого досвіду розкопок М. Вязьмітіної для опанування теми. Зокрема, він писав, що історико-археологічні роботи почасти пишуть за чужими матеріалами, при чому автори іноді зовсім не бувають причетними до теренових досліджень, натомість вивчають матеріал попередників, відвідуючи музеї, бібліотеки та архіви. “Перед такого рода работами труд М.И. Вязьмитиной имеет неоспоримое преимущество в том, что она непосредственная участница полевого изучения объекта, сама является производителем земляных работ по раскопке его и получила возможность делать археологические наблюдения на месте, кропулезно расчищая археологические наслоения по ярусам в 0,25 м., видя процесс вскрытия предметов *in situ*, фиксируя их *de visu*, в условиях обнаружения и набираясь только и уловимых лишь в полевой обстановке впечатлений от их залегания” [Відгук М.Є. Массона].

Про умови експедиції ми також дізнаємось з його рецензії: “Если автор в своих статьях ничего не говорит об условиях полевых работ, то моя обязанность отметить и эту сторону изначального момента в создании ее опубликованного научно-исследовательского труда. Жара, превышавшая порой +40°; гнетущая духота при отсутствии тени в условиях пребывания на постоянном солнцепеке рабочих площадок; изматывающие организм дни, когда по полутора суткам непрерывно дует несущий песок горячий ветер “афганец”. К этим чисто климатическим трудностям надо добавить обособленность пребывания отряда от базисного лагеря ТАКЭ, от которого его отделяло свыше 30 км. Лагерь М.И. Вязьмитиной находился в совершенно пустынной обстановке пограничного района, где на узкую береговую полосу Амударьи вплотную насаждают сыпучие пески и где при отсутствии вблизи жилья налицо обилие зверей и диких птиц. В бытность мою на Айртаме лагерь отряда дважды посещался тигром, а из соседнего тугая временами сквозь камыш проглядывали ветвистые рога бактрийского оленя” [Відгук М.Є. Массона].

Тема захисту широко представлена у листуванні. Всеволод Зуммер всіляко дружньо підтримував Марію Вязьмітіну і їй допомагав. Збереглась, зокрема, чернетка листа М. Вязьмітіної до В. Зуммера (рис. 9), в якій вона писала: “Я ни на минутку не сомневаюсь в Ваших ко мне добрых отношениях и всяческих благих намерениях, дорогой Всеволод Михайлович, но право же я свои писания посылала Вам не для того, чтобы Вы ставили их на обсуждение СНАК’а (спаке, по английски, змея, а по нашему?)

Я посылала их специально для Вас, интересуясь в данном случае Вашим личным мнением и чувством литературного стиля, а также надеясь получить от Вас совет, как это лучше для аудитории подать. На счет дівчини-українки, отважно расхаживающей среди тигров в пустынях Таджикистана – я с Вами не согласна. На наших слушателей это может произвести нежелательное впечатление. Тигры, о которых в своем отзыве упомянул М. Евг. [Массон], только вызвали улыбку и ставят меня в комическое положение, не относясь к сути дела (это все тот же павлиньий хвост). Не подумайте только об этом рассказать М. Евг. [Массону]...

И так уже я получила две павлиньи телеграммы с торжественными поздравлениями и благопожеланиями – в том, в чем я совершенно не повинна (результат преждевременного разглашения не состоявшихся действий: прошла только ученый совет института Академии –

это только предварительная рекомендательная инстанция – лишь ступенька к Ученому совету Академии (публичная защита).

Хочу снова предварительно поинформировать Вас о своих делах. Только, чур никому их не разглашать, а то Вы этим можете меня отпугнуть от подобных бесед с Вами.

Вопрос об оппонентах. Долго не решался Академией (сюжет диковинный, где взять искусствоведов и притом специалистов вопроса?) Писать снова Массону я отсоветовала, т. к. это может затянуться еще на год. Настаивать на Вашей кандидатуре я не смею, т.к. это может у некоторых людей (например, в Баку) расстравить былые раны²⁴.

Предварительное решение: вызвать из Москвы Н.М. Бачинского²⁵ (он, вероятно, сможет приехать²⁶) и просить письменную рецензию у В.А. Шишкина. Оба – участники ТАКЭ. Как Вы на это смотрите? Конечно, это только предположение и б. м. Акад.[емия] назначит совершенно других оппонентов. И это может случиться.

Поэтому очень Вас прошу не сообщать этого Вас. Аф. [Шишкину], чтобы не получилось неловкости. И вообще ничего о моей защите не говорите ни с кем. Когда все вполне официально будет утверждено и оформлено, я сообщу об этом Вам, напишу Вас. Аф. [Шишкину] (если на нем остановится выбор)” [Листи від М.І. Вязьмітіної до В.М. Зуммера, без дати].

На це В. Зуммер відповів: “СНАК (странно, что Вы не научились этому массонскому слову) = Студенческий Научный Археологический Кружок, но заседания своей кафедры Мих. Евг. [Массон] традиционно проводит совместно с ним. Я не поставил Ваши писания на его обсуждение, и не поставил бы без Вашего веденія и согласия, так что боятся Вам впредь что-нибудь мне посылать нет резона. Но я думал, что эти люди, Ваши сотрудники по работе, лучше могут судить о Ваших писаниях и лучше помогли бы Вам своими советами: я думал только о Вашей пользе” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 13.4.1947 р.] (рис. 10).

Ще одна відповідь В. Зуммера: “Поздравительные телеграммы Массонов объясняются, повидимому тем, что я сказал (кажется, Массону-сыну, а не то Литвинскому²⁷) о том, что Ваша работа допущена к защите и о тех сроках предположительных, когда она может быть на защиту поставлена. Они, очевидно, и умозаключили *ab posse ad esse*²⁸. Преждевременность поздравления мало что меняет в ситуации: огласите телеграммы в день защиты, вот и все. Чтобы допущенная к защите работа не была защищена, – такого в академической практике

²⁴ Кого саме має на увазі М. Вязьмітіна – невідомо. Згідно з автобіографією В. Зуммера, з 1923 р. він був професором Азербайджанського державного університету в Баку, де організував кафедру історії мистецтв і завідував нею до 1930 р. При університеті захистив дисертацію “Ал. Иванов, материалы и исследования” (1924), вивчав мистецтво Азербайджану, для чого здійснював поїздки в Середню Азію. Після перетворення Азербайджанського університету на Педагогічний інститут і закриття кафедри мистецтв, восени 1931 р. перейшов на роботу до Харкова. 21 жовтня 1933 р. заарештований і направлений на 5 років на будівництво Байкало-Амурської магістралі. Був достроково звільнений за ударну роботу 23 лютого 1937 р. [ЦДАМЛМ України, ф. 1287, оп. 1, спр. 3, арк. 2–4]. Справу щодо звинувачення переглянуто 1958 р. і постанову судової трійки відмінено.

²⁵ Микола Михайлович Бачинський – архітектор, разом з М. Вязьмітіною брав участь у роботі ТАКЕ, вивчаючи будівлі з сирцевої цегли в присурханській групі руїн Термеза. Результатом досліджень стала стаття у тематичному збірнику “Сырцовые здания Древнего Термеза” [Массон, 1945, с. 4]. На момент розкопок 1937 р. працював в ПМК, а станом на 1947 р. – в Інституті історії мистецтв АН СРСР в Москві.

²⁶ З його приятного листа до М. Вязьмітіної видно, що відгук він вислав, однак наразі його у фонді не виявлено. Зокрема, він зазначає у листі, що йому відомо, що на захист їде М. Бакланов у якості опонента і що захист відбудеться, як було припущено: “...я этому очень рад, т.к. проваливать защиту из за отсутствия оппонентов было бы просто грустно. Сам я искренне сожалею о том что не мог поехать в Киев побывать на Вашей защите, повидать Вас...” [Листи від М.М. Бачинського до М.І. Вязьмітіної].

²⁷ На той час молоді, а в майбутньому відомі спеціалісти з археології Центральної Азії Вадим Михайлович Массон (1929–2010), син Михайла Євгеновича Массона, та Борис Анатолійович Литвинський (1923–2010).

²⁸ “*Ab esse ad posse valet, a posse ad esse non valet consequentia*” (латинська схоластична сентенція) – “з дійсності можна зробити висновок про можливість, з можливостей про дійсність зробити висновоків не можна”.

не бывает. И я даже подумал, не пошлют ли и мне такую телеграмму впрок” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 4.4.1947 р.].

Дружина М. Массона Г. Пугаченкова²⁹ писала М. Вязьмітіній: “Получили ли Вы наши поздравительные телеграммы? М.Е. [Массон] огорчил меня сообщением, что информация В.М. Зуммера о состоявшейся защите была преждевременной. Когда же, наконец, кончится для Вас эта трепка нервов?” [Листи від Г.А. Пугаченкової до М.І. Вязьмітіної, від 28.3.1947 р.].

Рис. 11. Середньоазійський Державний університет ім. В.І. Леніна. Фото Н.С. Грановського

Fig. 11. Middle Asia State University n. a. V.I. Lenin. Photo by N.S. Granovsky

Тим часом В. Зуммер всіляко підбадьорював дисертантку, культивуючи в ній впевненість у своїх силах: “Как мне выколотить из Вас Ваше самоуничужение? Ваша работа – научная заслуга, совершенно объективная, для всякого бесспорная, кроме Вас. Это чувство недовольства собой нужно держать про себя, не давая ему перерастать в дюреровскую меланхолию, когда все из рук валится, – нужно пользоваться его, как импульс к деятельности, никому не показывая. “Кто в достоинстве своем уверен сам, тот и других уверит в этом сможет”: уверенность в себе и надо Вам воспитывать – для защиты, для дальнейшей работы. Я верю в связи Украины с восточными соседями, верю, что українське сходознавство – не потемкинская деревня, что оно обеспечивает плодотворный подход к материалу украинского искусства, – и тебя благословляю: шествуй тою же стезею”³⁰ [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 13.4.1947 р.].

Давав В. Зуммер М. Вязьмітіній і практичні поради, зокрема, як побудувати доповідь на захисті: “Выступление перед защитой можно посторить в обоих, предусмотренных Вами направлениях, – в сторону раскрытия содержания и в сторону истории работы. Думаю, что для Вас эффективнее рассказать, как Вы все это раскапывали в пустыне за тридевять земель от Украины” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 18.3.1946 р.].

²⁹ Галина Анатоліївна Пугаченкова (1915–2007) – археологиня і мистецтвознавиця, академkinя АН Узбекистану. Брала участь в експедиції ТАКЕ 1937–1938 рр., протягом 1940-х рр. – в експедиціях на території сучасних Узбекистану, Киргизії, Туркменістану. В 1942–1961 рр. викладала на кафедрі археології Середньої Азії та кафедрі мистецтвознавства САДУ. Протягом 1946–1959 рр. – начальниця 7-го (архітектурного) загону ЮТАКЭ (керівник М. Массон). З 1959 р. очолювала постійно діючу Узбекистанську мистецтвознавчу експедицію, яка, серед іншого, виявила і досліджувала кушанські пам'ятки [Библиографические очерки..., 1977, с. 37–41].

³⁰ Кінцівка вірша М. Добролюбова “Милый друг, я умираю...” (1861).

Однак, як ми вже знаємо, захисту в Україні не судилося відбутись. На наступний день після відмови з Академії архітектури М. Вязьмітіна отримала листа від В. Шишкіна, який, однак, ще не в курсі проблем киянки:

“Уважаемая Мария Ивановна!

Никаких особых замечаний об исторических неточностях в Вашей работе у меня нет. Конечно, с тех пор, как она Вами была написана, в археологии и изучении древнего периода истории Средней Азии произошли кое-какие события: экспедиции Толстова, Бернштама³¹,

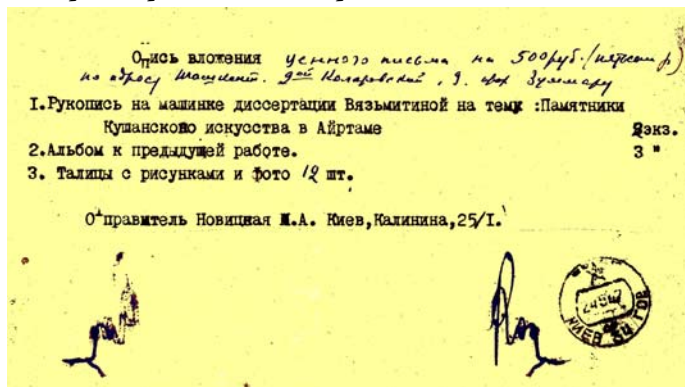

Рис. 12. Опис вкладення цінного листа до В. Зуммера
Fig. 12. List of enclosure of insured letter to V. Zummer

некоторые мои работы в Бухаре и т.д., но все эти новые исследования в разрез с Вашей статьёй не идут, расширяются только горизонты.

Что же касается появления новых работ в печати, приходится констатировать грустный факт: в Узбекистане по интересующим Вас вопросам за последнее время ничего не печаталось. Только теперь мы сдали в печать небольшой сборник археологических работ, но когда он выйдет еще пока сказать трудно. Готовим к печати и надеемся в ближайшее время тиснуть капитальную “Историю на-

родов Узбекистана”. Второй том этого коллективного труда, охватывающий время с XVI в. до 1917 г. предполагается выпустить к тридцатилетию Октября (выходит под ред. С.В. Бахрушина и моей). Первый том, написанный Воронцом³², Тревер и Якубовским, выйдет несколько позднее³³.

Археологическая работа в Узбекистане идет вяло, но все же кой что делается: есть ряд интересных наблюдений у А.И. Тереножкина, работающего на Афрасиабе, в Кашкадарьинской области проводит разведки С.К. Катанов, я собираюсь опять, по примеру прежних лет, в Бухарский оазис.

Рассчитываете ли попасть в этом году в Ташкент?

Если осчастливит посещение столицу солнечного Узбекистана, не забудьте, что у Вас есть друзья на Театральной ул., в доме № 5, кв. 2, где Вам всегда будут очень рады.

³¹ *Олександр Натанович Бернштам (1910–1956) – радянський археолог Середньої Азії, доктор історичних наук, професор Ленінградського державного університету. У 1932–1935 рр. науковий співробітник Державного Ермітажу, в 1934–1956 рр. – ДАІМК – ПМК АН СРСР. У 1936–1956 рр. досліджував пам'ятки Семиріччя, Тянь-Шаню, Паміру і Фергани. Виділив періоди виникнення археологічних пам'яток Середньої Азії від II тис. до н. е. до XV ст. Розробляв питання етногенезу, соціальної організації та економіки кочових народів Центральної Азії, вивчав епіграфіку та нумізматику, досліджував роль усунських племен в становленні держави Кушан [Биобиблиографические очерки..., 1976, с. 107–109].*

³² *Максиміліан Еммануїлович Воронець (1883–1954) – радянський археолог, спеціаліст з історії первісного суспільства на теренах Узбекистану. З 1912 р. – молодший хранитель Відділу первісних старожитностей Історичного музею в Москві. Після 1937 р. працював в Узкомстарис, з 1944 р. – в Музеї історії народів УзРСР, де сприяв створенню експозиції відділу археології Узбекистану. Впродовж 1938–1942 рр. викладав основи археології в САДУ. Відкрив пам'ятки епохи бронзи в межах Ташкентського оазису та Фергани (включаючи Чустську стоянку).*

³³ *1947 р. в Ташкенті за редакцією С. Бахрушина, В. Непомніна і В. Шишкіна вийшов другий том “Истории народов Узбекистана”, укладений Інститутом історії та археології АН УзбРСР за участі Інституту історії АН СРСР. Перший том “С древнейших времен до начала XVI века” вийшов у Ташкенті 1950 р. за редакцією К. Тревер, О. Якубовського і М. Воронця.*

Пол. Андр. и дочь шлют привет” [Листи від В.А. Шишкіна до М.І. Вязьмітіної, від 8.06.1947 р.].

Наприкінці вересня 1947 р. М. Вязьмітіна поїхала на розкопки Нової Ніси в Туркменістан³⁴ і писала до Марії Миколаївни Ігнат'євої³⁵: “Когда в поезде на минутку высунула нос в окно и вдохнула воздух, пахнувший свежестью и скошенным сеном, почувствовала, что так я проворонила все лето, лес, лодку со всеми прелестями природы. Единственное утешение, если хоть немножко наверстаю утраченное в солнечной стране, куда я еду, среди симпатичных, воспитанных людей” [Листи від М.І. Вязьмітіної до М.М. Ігнат'євої, від 23.9.1947 р., Москва].

У цей час в Ташкенті почалася підготовка до захисту. В. Зуммер, мабуть, найактивніше включився в роботу. Лист від 1 жовтня 1947 р.:

“На письма от 23 и 25 IX, писанные в такси, в аэропорте, на самолете, пером и карандашом”.

“Лучшее враг хорошего”³⁶.

“Чтобы сделать соус из зайца, нужно иметь зайца”³⁷.

“Я уехал из Киева два месяца назад, и зайца хотел увезти с собой. Я Вас не видел, – так Вы спешно писали, – и не дописали. С переделанным фризом – или не переделанным. С выправленными ошибками машинистки – или с не выправленными. От Муси из Киева – или от Вас из Ашхабада. Но должен же я получить некий исходный материал, – работу, заявление о желании защищать ее?! Без этого никакого соуса не выйдет. А тем временем, еще не наладившись дело начинает понемногу разлаживаться. Может быть, уедет в Крым председатель ученого совета исторического факультета. Может быть, уедет на раскопки Васаф [Шишкин]. Может быть, придется делать это не при САГУ, а при институте истории АНУЗ³⁸...? Торопите Луканьку, шлите заявления и подписанные Вами бланки, – на всякий случай: Вашего доверия я не обману...” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 1.10.1947 р.].

В тому ж листі В. Зуммер писав, де дисертантка зможе оселитися під час захисту: “Если не удастся испоместить Вас у соседки, – у меня, ведь, кроме моего угла на Коларовском – три комнаты кафедры искусств в университете. На ночь поставим Вам койку в нашей ночлежке, – а целые дни я в университете: с 4-х часов там пустеет, – а этажем ниже буфет, а рядом в сквере (пуп Ташкента, откуда радиально расходятся улицы) – кабак, мороженое, газвода, – рай для беспризорного дедушки. Университет стоит на берегу сквера, и с моего третьего этажа красиво смотреть на зеленую архитектуру. И видные из окна над зеленью куранты отзванивают четверти...” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 1.10.1947 р.] (рис. 11).

Всеволод Зуммер пише і Марії Новицькій, подрузі Марії Вязьмітіної, яка, живучи з нею, також всіляко допомагала: “Луканю, сердце! Из писем Мариньки, писанных в такси, в аэропорте, на самолете, пером и карандашом, явствует, что ее диссертацию, которую я два

³⁴ ЮТАКЭ під керівництвом М. Массона працювала в сезон 1947 р. з 1 вересня до 25 листопада. М. Вязьмітіна продовжувала очолювати роботу 2-го загону на городищі “Нова Ніса” [Массон, 1951, с. 7–9].

³⁵ Марія Миколаївна Ігнат'єва (1866–1953) – дочка дипломата графа Миколи Павловича Ігнат'єва та Катерини Леонідівни (уродженої княжни Голіциної, яка була хрещеною матір'ю М. Вязьмітіної). Єдина з семи дітей Ігнат'євих лишилась у Києві, опікувалась долею сімейних реліквій.

³⁶ “Le mieux est l'ennemi du bien” (фр.). Прийнято вважати автором цього афоризму Вольтера, який використовував його у своєму “Філософському словнику”. До нього ця думка зустрічається в коментарі італійського автора М. Джіованні до “Декамерона” Бокаччо, а також в У. Шекспіра в трагедії “Король Лір”: “Прагнути кращого, ми часто псуємо хороше”.

³⁷ “Чтобы сделать соус из зайца, надо зайца. Чтобы уверовать в Бога, надо Бога” – слова Миколи Ставрогіна з роману “Біси” Ф. Достоевського.

³⁸ Інститут історії та археології АН УзРСР, створений в 1943 р. на базі Інституту мови, літератури та історії Узбецького філіалу АН СРСР.

месяца назад должен был увезти и которую она спешно дописывала, так что я ее не видел, – должны прислать мне Вы, – правда, с непеределанным фризом, правда, с невыправленными ошибками машинистки, и т. д. Этих материалов я жду два месяца, каждый день кусая себе локоть от сознания своего бессилия: без этого я не могу дать ход этому делу, – чтобы изготовить соус из зайца, нужно иметь зайца. Я не пойму, что делала с этим два месяца Маринька, – раз ничего не сделано. Но в каком-бы то ни было виде мне нужно это получить. Не задержите хоть Вы” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 2.10.1947 р.]

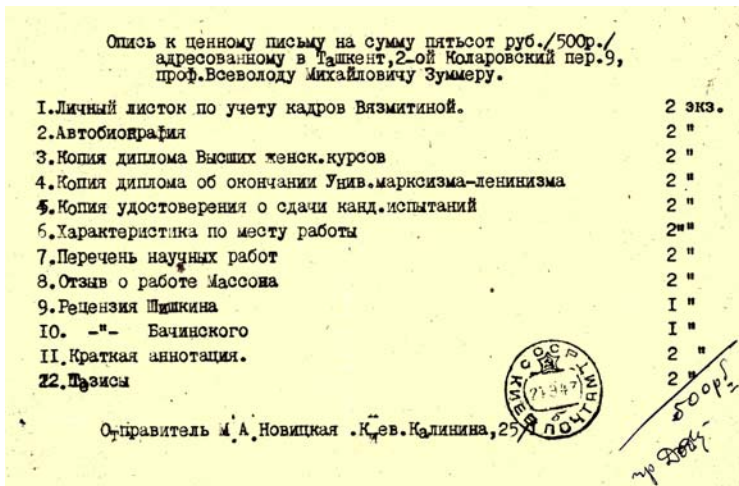

Рис. 13. Опис до цінного листа до В. Зуммера
Fig. 13. List to insured letter to V. Zummer

Отримавши нарешті з Києва документи, дисертацію і альбоми (рис. 12–13), В. Зуммер писав М. Вязьмітіній: “Сегодня я уже жестикулировал своей получкой у нас на факультете... Когда конец Вашим раскопкам? Когда конец Вашему отпуску (Вы ведь выехали с опозданием)? Декан при председателе ученого совета говорил, что вряд ли удастся заседание совета устроить раньше 2-ой ½ ноября. До сих пор не выяснено, поедет ли университет на сбор хлопка, и это путает все карты. ВасАф [Шишкин] уезжает 10 октября, возвратится 5 ноября. В документе о сдаче кандидатского минимума нашего зам. ректора по

научной части смутили слова относительно права защищать диссертацию на кандидата искусствоведческих или архитектурных наук: “а это нас не лимитирует?” Я старался ему внушить аналогию с археологами, которые на кандидатском сдают археологию, а затем получают степень кандидата исторических наук. Он обещал это дело выяснить. Я послал Вам телеграмму: “Документы диссертацию получил, защита после октябрьских праздников”. О всем дальнейшем буду немедленно ставить Вас в известность, – не бравили пример с Вас” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 7.10.1947 р.]

Лист від В. Зуммера на наступний день:

“Я отправил Вам сегодня телеграмму и заказное письмо, а, придя домой, нашел Ваше письмо. Пусть Массон поскорее от’экзаменует Вас там по археологии и пришлет сюда удостоверение об этом, чтобы отпали разговоры, что Ваш кандидатский минимум дает право Вам защищать диссертацию на кандидата искусствоведческих или архитектурных наук. И пусть М.Е. [Массон] напишет разъяснение относительно того, что его археологи сдают как основной предмет на кандидатском минимуме археологию, а степень получают кандидата исторических наук. Это для того, чтобы Вам не нужно было еще и [по] истории держать. Не задерживайте этого дела, – без этого Ваш кандидатский минимум могут рассматривать, как незаконченный, и дело не сможет принять законного начала. М. Евг-чу [Массону] оппонентом быть придется, и вот почему: я до сих пор не утвержденный доктор, ВасАф [Шишкин] – кандидат, – нужно подпереть это дело доктором. Он – руководитель экспедиции, – не руководитель работы, – он имеет право выступать, как оппонент. Вот он отзыв свой и прочтет. Мне очень досадно, что до сих пор не удалось мне добиться утверждения доктором, – и вследствие этого я не могу настаивать и на праве факультету присуждать кандидата искусствоведческих наук. Как было бы тогда просто Вам – но, к

сожалению, сие от нас не зависит. Я оппонентом буду, дело не в этом, но и М. Евг. [Массон] необходим. Машинистка у меня высококвалифицированная. Письмо Султану Умаровичу³⁹ передам не то завтра, не то послезавтра. [По поводу] поправок не переживайте:

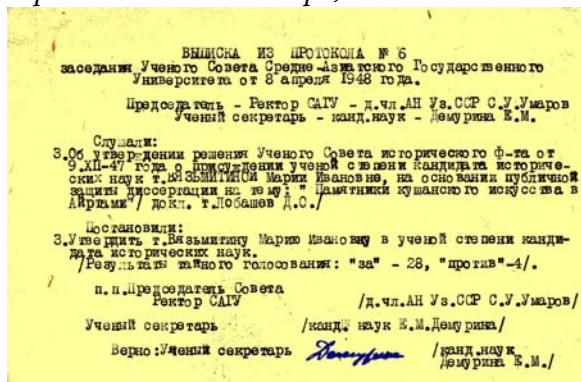

Рис. 14. Виписка з протоколу № 6 засідання Вченої ради Середньоазійського державного університету від 8 квітня 1948 р.

Fig. 14. Extract from record № 6 of Middle Asia State University's Academic Board session from 8.4.1948

задерживаться Вам с ними не надо, но и внести их я смогу потом, – кроме нас троих (М. Евг.[Массон], ВасАф [Шишкин], я) едва ли кто читать будет. Не надорвитесь там, днем копали, ночь писали: у меня перед глазами страшный пример нервного, мозгового переутомления, – моя ученица, которая счастлива была учиться, а теперь из-за этого вынуждена учебу бросить. Экзамен по археологии пуццай Вам проведут в комиссии, с Галиной Анатолиевной [Пушаченковой], и на удостоверении заверят подписи и приложат печать ТФАН⁴⁰. Жалею, что вместо письма делового не могу написать письма бездельного” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 8.10.1947 р.].

В одной из ответов Марии Новицкой Всеволоду Зуммеру читаемо: “Думаю, что сейчас Вы уже все получили, и должны были

вложить много энергии и времени, чтобы довести до пути. Неужели все будет закончено за эти месяцы, и она по-настоящему у Вас “остепенится”. В библиотеке у нее большие неприятности, туда она уже не вернется. Поэтому степень ей особенно нужна...” [Листи від М.О. Новицкої до В.М. Зуммера, дата нерозбірлива, ймовірно, від 25.10.1947 р.].

3 Ашхабада М. Вязьмітіна писала до М. Ігнат'євої: “Отослала в Ташкент все свои тезисы и дополнения к диссертации, которые смогла закончить только здесь в тиши ночной, в своей хужре⁴¹, вдали от шума городского и киевской сутолоки и неприятностей библиотеки. Уже получила телеграмму, что документы, высланные Мусей, получены и защита назначается после октябрьских праздников” [Листи від М.І. Вязьмітіної до М.М. Ігнат'євої, від 10.10.1947 р., Багір].

1 листопада В. Зуммер писав М. Вязьмітіній: “Только-что отправил Вам телеграмму: “Резолюцию Умарова высылаю, защита ориентировочно 25-го”. У нас защиты по вторникам, – это дни заседаний ученого совета факультета. На Вашем заявлении ректор написал: “Истфак. Согласен. С.У. [Умаров]” (это на случай, если бы Вы, из под печати, не разобрали). Нужно обеспечить теперь выступление Мих. Е-ча [Массона], как оппонента. Думаю, что к 26-му подтянется и Вас Аф [Шишкин]. Диссертация в первоначальном виде лежит в секретариате у-та, 2-ой экземпляр сдан в переписку. Переписываться будет все сплошь, иначе путаница с нумерацией страниц и примечаний была бы совершенно несусветная. Когда будет готово, я подменю экземпляр на выправленный. На хлопок мы выехали 27-го, – и я со студентами. Сбирал хлопок, переключился на транспорт – таская на взвешивание собранную другими пихту, выпустил на 29-ое, к юбилею комсомола, огромную стенгазету, участвовал в вечере торжественном, оставил им материал для самостоятельности... Студенты, повидимому, вернутся перед праздниками, – если не доберут, возможно, поедут

³⁹ Умаров Султан Умарович (1908–1964) – кандидат фіз.-мат. наук, професор, академік АН Узбекистану і АН Таджикистану. В 1942, 1945–50 рр. – ректор САДУ.

⁴⁰ Туркменський філіал Академії наук СРСР.

⁴¹ Скромне житлове приміщення в учбових або монастирських будівлях (медресе, текіє), що призначене для учнів та викладачів, ченців. Мало місце в спорудах багатьох країн мусульманського Сходу, зокрема, Середньої Азії.

вторично после праздников. Для Вас это значения не имеет, – из членов совета на хлопке только зам. декана. За две недели до защиты (если 25-го защита, – значит, 11-го) нужно уже сдать объявление. 16–18 у нас предполагена научная сессия – “Искусство УзССР за 30 лет” (изо, театр, музыка): не интересуетесь? Если не удастся Вас встретить с вокзала, поезжайте до Жуковской ул., по Жуковской направо, идти до отходящего направо 1-го Коларовского (на углу поликлиника), а от 1-го Коларовского отходит налево 2-ой Коларовский; примета 9-го № – наружу дома нет, глиняный дувал⁴², посередине калитка, – кирпичной дорожкой до первой двери, – это и есть мы! До свидания!” [Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної, від 1.11.1947 р.].

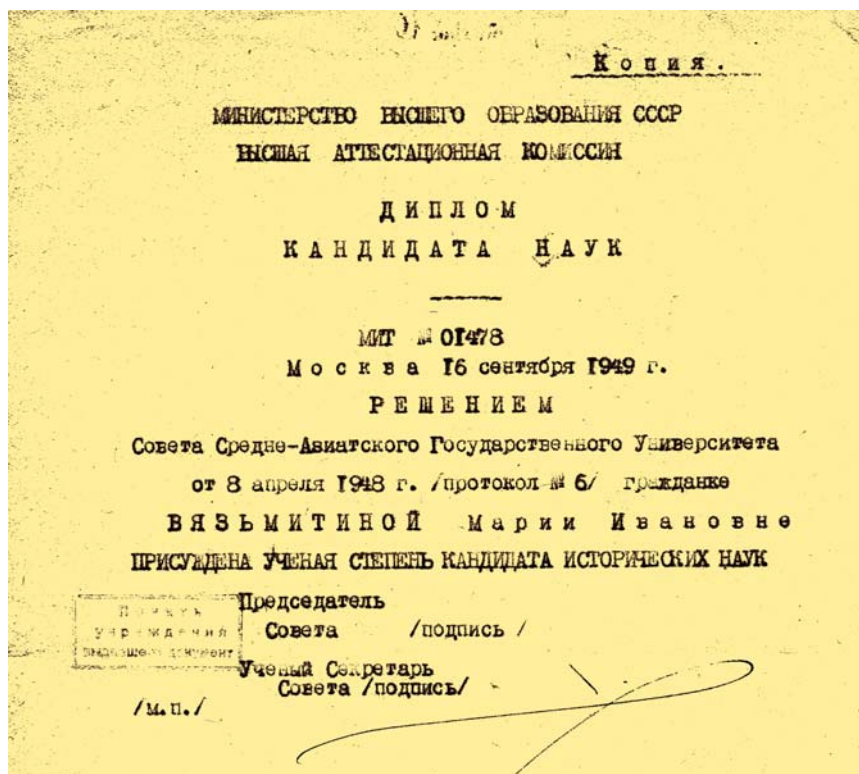

Рис. 15. Копія диплому кандидата наук М. Вязьмітіної
Fig. 15. Copy of diploma of Candidate of Sciences (PhD) M. Vyazmitina

З чернетки листа М. Вязьмітіної до В. Зуммера ми дізнаємось, що квиток у м'який вагон їй планували взяти на 18 листопада: “Следовательно, 20-го я увижу Вас из окна вагона на платформе Ташкентского вокзала во всем блеске Вашей ассирийской красоты и с исправленными из'янами (отмеченными мною в Киеве).

Приехавшая сегодня В.Г. Машкова⁴³ сообщила, что в Ташкенте хорошая погода, следовательно, шуба мне пока не нужна.

Рассказывала о сенсационных результатах экспедиции Толстова, о найденных им античных раскрашенных статуях, о ярких богатых росписях и т. д. и т. д. в Топрак-Кале.

О большой хлопковой кам[n]ании в Узбекистане.

⁴² Глинобитный паркан або стіна в Середній Азії, що відділяє внутрішній двір житла від вулиці.

⁴³ В.Г. Машкова – історикня-етнографиня з Ташкента, дослідниця культури туркмен, учасниця ЮТАКЭ, яка у польові сезони 1946–1947 рр. була начальницею 5-го маршрутного змішаного етнографо-археологічного загону (археолог – Б. Литвинський), що був сформований для вивчення району Така-Язира-Дуруна [Массон, 1949, с. 5–8; 1951, с. 7–9]. На час друку збірника (1951) її уже не було в живих, про що свідчить траурна рамка.

Я надеюсь, что это не отразится на моей защите? В смысле ее перенесения на декабрь?” [Листи від М.І. Вязьмітіної до В.М. Зуммера, без дати].

Захист таки запланували на 2 грудня, однак через хворобу одного з опонентів він відклався ще на тиждень.

Нарешті, згідно з випискою з протоколу засідання Вченої Ради історичного факультету САДУ, 9 грудня 1947 р. ухвалили: “затвердити т. Вязьмітіну Марію Іванівну у вченому ступені кандидата історичних наук” [Виписка з протоколу № 6...].

Про цей день М. Вязьмітіна написала з Ташкента М. Ігнат'євій: “Выступление мое, по словам Вс. Мих. [Зуммера], было прочитано отлично и голос звучал хорошо, хотя я перед этим и не спала ночь, т. к. надо было спешно выправлять перепечатанное на машинке.

В общем сейчас все уже в прошлом...” [Листи від М.І. Вязьмітіної до М.М. Ігнат'євої, від 15.12.1947 р.].

Рішення затверджено 8 квітня 1948 р. (рис. 14–15). В. Зуммер писав М. Новицькій: “8-го апреля ее защиту утвердил ученый совет университета (33 члена совета, 28 за, 4 против, один пустой бюллетень)” [Листи від В.М. Зуммера до М.О. Новицької, від 13.4.1948 р.]. А вже з 25 лютого 1948 р. Марія Вязьмітіна зарахована старшим науковим співробітником скифо-античного відділу Інституту археології АН УРСР. Цим розпочинається нова сторінка її наукової біографії. Всеволод Зуммер щиро радів за неї: “Сердце мое! Никто больше меня не радуется Вашим удачам. 1) И так, Вы уже – скифская девушка, ни стаж, ни жалованье Ваши не прерываются, Вы имеете общественное положение, Вам не нужно будет жить охотой и грабежом. Научная работа – лучше библиотечной, а скифы – такой богатый сюжет, что, конечно, он втянет Вас, – это Вам не айртамские черепочки, не несиньи оскребыши. Что много изучено – не беда: Ваши среднеазиатские происхождения обеспечивают Вам оригинальный подход к материалу, – Вы новыми глазами на него взглянете, у Вас большая наглядка в варварском антике. И вот когда пригодятся Ваши филологические премудрости: слышу умолкнувший звук божественной эллинской речи...”⁴⁴ [Листи від В.М. Зуммера, від 29.2.1948 р.].

ЛІТЕРАТУРА

Академия наук в интеллектуальной истории Узбекистана / Ред. Д.А. Алимova, У.А. Абдурасулов. – Ташкент, 2012. – 230 с.

Артамонова С. (2004). Марія Іванівна Вязьмітіна – організатор і перший директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного // Бібліотечний вісник. – № 3. – С. 40–42.

Бернштам А.Н. (1947). Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет // ВДИ. – № 3. – С. 83–94.

Бернштам А.Н. (1996). Советская археология Средней Азии // Антология советской археологии. – М. – Т. III: 1941–1956. – С. 179–187.

Биобиблиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. / Сост. Б.В. Лунин. – Т. 1. – Ташкент, 1976. – 439 с. – Т. 2. – Ташкент, 1977. – 424 с.

Виписка з протоколу № 4 засідання Ради Інституту історії і теорії архітектури від 21.2.1947 р. // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.

Виписка з протоколу № 6 засідання Вченої Ради Середньоазійського державного університету від 8.4.1948 р. // НА ІА НАН України. – Ф. 34 (особовий фонд Марії Вязьмітіної). – У процесі науково-технічного опрацювання.

Відгук В.А. Шишкіна // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.

Відгук В.М. Зуммера // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.

⁴⁴ “На перевод Илиады” О. Пушкина. Присвячено виходу перекладу “Іліади” Гомера, зробленого М. Гнедичем. “Слышу умолкнувший звук божественной эллинской речи; Старца великого тень чую смущенной душой” (1830).

- Відгук М.Б. Бакланова // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Відгук М.Є. Массона // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Відмова від Академії архітектури від 7.6.1947 р. // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Відповідь М.І. Вязьмітіної на відгук М.Б. Бакланова // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Вязьмитина М.И.* (1945а). Раскопки на городище Айртам // Труды Академии наук УзССР. – Серия 1. История, Археология: Термезская археологическая экспедиция. – Ташкент. – Т. 2. – С. 23–34.
- Вязьмитина М.И.* (1945б). Керамика Айртама времени кушанов // Труды Академии наук УзССР. Серия 1. История, Археология: Термезская археологическая экспедиция. – Ташкент. – Т. 2. – С. 35–64.
- Гречишкіна М.В.* (2010). Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії (1929–1941 рр.) // Археологія. – № 2. – С. 102–107.
- История народов Узбекистана. – Ташкент, 1950. – Т. 1: С древнейших времен до начала XVI века. – 474 с.
- Итина М.А.* (1997). К 90-летию С.П. Толстова и 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции // Российская археология. – Вып. 4. – С. 189–199.
- Копія довідки про кандидатські іспити, складені М.І. Вязьмітіною, від 11.4.1947 р. // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Кочергина Н.П.* (1984). Аурел Стейн и его исследования Восточного Туркестана // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. – М. – С. 188–200.
- Листи від В.А. Шишкіна до М.І. Вязьмітіної // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмітіної // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від В.М. Зуммера до М.О. Новицької // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від Г.А. Пугаченкової до М.І. Вязьмітіної // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від М.І. Вязьмітіної до В.М. Зуммера // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від М.І. Вязьмітіної до М.М. Ігнат'євої // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від М.М. Бачинського до М.І. Вязьмітіної // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від М.О. Новицької до В.М. Зуммера // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Листи від М.О. Новицької до М.І. Вязьмітіної // НА ІА НАН України. – Ф. 34. – У процесі науково-технічного опрацювання.
- Лунин Б.В.* (1968). История и памятники материальной культуры кушанского периода в советской литературе. Библиографический указатель // Общественные науки в Узбекистане. – Вып. 8. – С. 65–82.
- Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991) / Изд. подгот.: Я.В. Васильков, М.Ю. Сорокина. – СПб., 2003. – 496 с.
- Майко І.* (2012). Товариш Ернста Всеволод Зуммер // Пам'ятки України. – № 10. – С. 48–55.
- Массон М.Е.* (1940). Термезская археологическая комплексная экспедиция (ТАКЭ) // КСИИМК. – Вып. 8. – С. 113–116.
- Массон М.Е.* (1945). Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937 и 1938 гг. // Труды Академии наук УзССР. – Серия 1. История, Археология: Термезская археологическая экспедиция. – Ташкент. – Т. 2. – С. 23–35.
- Массон М.Е.* (1949). Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ) 1946 года // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. – Ашхабад. – Т. 1. – С. 5–15.

Массон М.Е. (1951). Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ) 1947 года // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. – Ашхабад. – Т. 2. – С. 7–72.

Рахимбеков Р.У. (1970). Из истории изучения природы Средней Азии. – Ташкент. – 266 с.

Тревер К.В. (1940). Памятники греко-бактрийского искусства. – М.-Л. – 180 с. + 50 табл.

ЦДАМЛМ. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Спр. 3.

Якубовский А.Ю. (1940). ГАИМК – ИИМК и археологическое изучение Средней Азии за 20 лет // КСИИМК – Вып. 6. – С. 14–23.

REFERENCES

Alimova, D.A., & Abdurasulov, U.A. (Ed.) (2012). *Akademija nauk v intellektual'noj istorii Uzbekistana*. Tashkent, 230 pp. (in Russian).

Artamonova, S. (2004). Marija Ivanivna Vjaz'mitina – organizator i pershij direktor Derzhavnoi naukoivoi arhitekturno-budivel'noi biblioteki imeni V.G.Zabolotnogo. *Bibliotechnij visnik*, 3, 40–42 (in Ukrainian).

Bernshtam, A.N. (1947). Sredneaziatskaja drevnost' i ee izuchenie za 30 let. *Vestnik drevnej istorii*, 3, 83–94 (in Russian).

Bernshtam, A.N. (1996). Sovetskaja arheologija Srednej Azii. *Antologija sovetskoj arheologii*, 3(1941–1956). Moskva, 179–187 (in Russian).

Biobibliograficheskie ocherki o dejateljah obshhestvennyh nauk Uzbekistana, 1. (1976). Sost. B.V. Lunin. Tashkent, 439 pp. (in Russian).

Biobibliograficheskie ocherki o dejateljah obshhestvennyh nauk Uzbekistana, 2. (1977). Sost. B.V. Lunin. Tashkent, 424 pp. (in Russian).

Vypyska z protokolu № 4 zasidannia Rady Instytutu istorii i teorii arkhitektury vid 21.2.1947 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vypyska z protokolu № 6 zasidannia Vchenoi Rady Serednoaziiskoho derzhavnogo universytetu vid 8.4.1948 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34 (osobovy fond Marii Viazmitinoi), U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidhuk V.A. Shyshkina. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidhuk V.M. Zummera. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidhuk M.B. Baklanova, *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidhuk M.Ie. Massona. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidmova vid Akademii arkhitektury vid 7.6.1947 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vidpovid M.I. Viazmitinoi na vidhuk M.B. Baklanova. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovu-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Vjaz'mitina, M.I. (1945a). Raskopki na gorodishhe Ajrtam. *Trudy Akademii nauk UzSSR. Istorija, Arheologija: Termezskaja arheologicheskaja jekspedicija*, 1(2). Tashkent, 23–34 (in Russian).

Vjaz'mitina, M.I. (1945b). Keramika Ajrtama vremeni kushanov. *Trudy Akademii nauk UzSSR. Istorija, Arheologija: Termezskaja arheologicheskaja jekspedicija*, 1(2). Tashkent, 35–64 (in Russian).

Hrechyshkina, M.V. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia O.I. Terenzhkina v Serednii Azii (1929–1941 rr.). *Arkheolohiia*, 2, 102–107 (in Ukrainian).

Istorija narodov Uzbekistana, 1(S drevnejshih vremen do nachala XVI veka). (1950). Tashkent, 474 pp. (in Russian).

Itina, M.A. (1997). K 90-letiju S.P.Tolstova i 60-letiju Horezmskoj arheologo-jetnograficheskoi jekspedicii. *Rossijskaja arheologija*, 4, 189–199 (in Russian).

Kopiiia dovidky pro kandydatski ispyty, skladeni M.I. Viazmitinoiu, vid 11.4.1947 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Kochergina, H.P. (1984). Aurel Stejn i ego issledovanija Vostochnogo Turkeстана. *Vostochnyj Turkestan i Srednjaja Azija. Istorija. Kul'tura. Svjazi*. Moskva, 188–200 (in Russian).

Lysty vid V.A. Shyshkina do M.I. Viazmitinoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid V.M. Zummera do M.I. Viazmitinoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid V.M. Zummera do M.O. Novytskoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid H.A. Puhachenkovo do M.I. Viazmitinoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid M.I. Viazmitinoi do V.M. Zummera. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid M.I. Viazmitinoi do M.M. Ihnatievoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid M.M. Bachynskoho do M.I. Viazmitinoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid M.O. Novytskoi do V.M. Zummera. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lysty vid M.O. Novytskoi do M.I. Viazmitinoi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 34, U protsesi naukovo-tekhnichnoho opratsiuvannia (in Ukrainian).

Lunin, B.V. (1968). Istorija i pamjatniki material'noj kul'tury kushanskogo perioda v sovetsoj literature. Bibliograficheskij ukazatel'. *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane*, 8, 65–82 (in Russian).

Ljudi i sud'by. Biobibliograficheskij slovar' vostokovedov – zhertv politicheskogo terrora v sovetsoj period (1917–1991). (2003). Izd. podgot. Ja.V. Vasil'kov, M.Ju. Sorokina. Sankt-Peterburg, 496 pp. (in Russian).

Maiko, I. (2012). Tovarysh Ernsta Vsevolod Zummera. *Pam'iatky Ukrainy*, 10, 48–55 (in Ukrainian).

Masson, M.E. (1940). Termezskaia arheologicheskaja kompleksnaja jekspedicija (TAKJe). *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury Akademii nauk SSSR*, 8. Moskva, 113–116 (in Russian).

Masson, M.E. (1945). Raboty Termezskoj arheologicheskoi kompleksnoj jekspedicii (TAKJe) 1937 i 1938 gg. *Trudy Akademii nauk UzSSR. Istorija, Arheologija: Termezskaia arheologicheskaja jekspedicija*, 1(2). Tashkent, 23–35 (in Russian).

Masson, M.E. (1949). Juzhno-Turkmenistanskaja arheologicheskaja kompleksnaja jekspedicija (JuTAKJe) 1946 goda. *Trudy Juzhno-Turkmenistanskoi arheologicheskoi kompleksnoj jekspedicii*, 1. Ashhabad, 5–15 (in Russian).

Masson, M.E. (1951). Juzhno-Turkmenistanskaja arheologicheskaja kompleksnaja jekspedicija (JuTAKJe) 1947 goda. *Trudy Juzhno-Turkmenistanskoi arheologicheskoi kompleksnoj jekspedicii*, 2. Ashhabad, 7–72 (in Russian).

Rahimbekov, R.U. (1970). *Iz istorii izuchenija prirody Srednej Azii*. Tashkent, 266 pp. (in Russian).

Treuer, K.V. (1940). *Pamjatniki greko-baktrijskogo iskusstva*. Moskva–Leningrad, 180 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. F. 1287. Op. 1. Spr. 3 (in Ukrainian).

Jakubovskij, A.Ju. (1940). Gosudarstvennaja Akademiija istorii material'noj kul'tury – Institut istorii material'noj kul'tury i arheologicheskoe izuchenie Srednej Azii za 20 let. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury Akademii nauk SSSR*, 6. Moskva, 14–23 (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 11.11.2016
прийнята до друку 24.11.2016

GIRL AND TIGERS. HOW MARIIA VYAZMITINA DEFENDED THE THESIS

Oleksandra BUZKO

*National University of Kyiv-Mohyla Academy, Skovorody, 2, 04655, Kyiv, Ukraine,
Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Heroiv Stalingradu, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: alexandrabuzko@gmail.com*

In 1947 Mariia Vyazmitina, art historian and archaeologist, defended a thesis “Antiquities of Kushan art in Airtam” and became a candidate of historical sciences. Her thesis was written on a base of two articles following the results of excavations of 1937 where Mariia Vyazmitina was a head of particular brigade.

In the beginning defense was planning to be in Kyiv, in Architecture academy, but due to negative report on the thesis by Professor M.B. Baklanov defence was re-located to Middle Asia State University in Tashkent, where then were working friends and colleagues of Mariia Ivanivna. In Scientific Archive of the NASU Institute of Archaeology, in the personal fund of M.I. Vyazmitina, interesting evidences are kept: positive reports on the thesis written by archaeologists M.Ye. Masson and V.A. Shyshkin. Art historian V.M. Zummer, a close friend of M. Vyazmitina, supported her not only with a positive report, but also with recommendations in his letters, which are kept in the personal fund of M. Vyazmitina as well. Moreover, he helped her with all the documents while she was making excavations in Turkmenia.

In the conclusion to her thesis Mariia Vyazmitina stressed cultural contacts of Middle Asia with Black Sea region, coming up to problem of Scythian and Sarmathian art. Thus, she tried to combine her “exotical” topic with Ukrainian archaeology.

Key words: Mariia Vyazmitina, Vsevolod Zummer, biographic studies, epistolary, history of archaeology, Middle Asia, Central Asia, Kushan Empire, art history.

МОНГОЛЬСЬКИЙ НАПРЯМ У НАУКОВІЙ БІОГРАФІЇ ОЛЕКСІЯ ТЕРЕНОЖКІНА*Валерій САЄНКО**вільний історик, e-mail: saykolaksay@gmail.com*

Географія дослідницьких інтересів та особистих польових спостережень видатного археолога Олексія Івановича Тереножкіна охоплює величезні території – від Центральної Європи до “глибин Азії”. Він вивчав впливи Гальштату на генезу скіфських культур на українських землях, а в пам’ятках на сході постійно шукав додаткової аргументації для підтвердження свідоцтв про міграційний шлях скіфів.

Ще на початку своєї наукової кар’єри О.І. Тереножкін планував виїхати до Монголії на два роки для проведення досліджень. Цей епізод взагалі жодного разу не згадано у написаних на сьогодні біографічних розвідках та в опублікованих джерелах.

Наведено три листи періоду 1932–початку 1933 рр. з переписки між О.І. Тереножкіним та геологом М.А. Меєровим, виявлені в особистому архіві вченого, де висвітлено зазначені події.

Те, що вчений звернувся до геологічної експедиції, пояснюється частково тим, що археологічні дослідження в країні в цей період значно скоротилися. Втім учений мав й інші зв’язки безпосередньо з геологічними установами чи відділами.

Треба наголосити, що в ці роки О. Тереножкін не просто проводив розкопки в Середній Азії та цікавився її старожитностями “взагалі”, а став спеціалізуватися саме на середньовічній історії та археології.

Вчений також займався підготовкою праці з історії Монголії. Він був упевнений у своїх силах та планував у випадку переїзду написати за один-два роки підручник. І лише через низку обставин Олексій Іванович не став одним із засновників монгольської археології.

Ключові слова: біографістика, епістолярій, історія археології, Олексій Тереножкін, Центральна Азія, Монголія.

Географія дослідницьких інтересів та, що важливо, особистих польових спостережень видатного археолога-“енциклопедиста” Олексія Івановича Тереножкіна охоплює величезні території – від Центральної Європи до “глибин Азії”. Він вивчав впливи Гальштату на генезу скіфських культур на українських землях, а в пам’ятках на сході постійно шукав додаткової аргументації для підтвердження свідоцтв про міграційний шлях скіфів. Учений послідовно дотримувався центральноазійської теорії щодо походження скіфської культури, принесеної у Передкавказзя та Надчорномор’я вже в готовому вигляді. Після славнозвісних розкопок кургану Аржан він відгукнувся на публікацію матеріалів ґрунтовою рецензією.

Але ще на початку своєї наукової кар’єри О. Тереножкін сам мало не потрапив до Монголії. Цей епізод взагалі жодного разу не згадано у написаних на сьогодні біографічних розвідках та в опублікованих джерелах [див. напр.: Из жизни..., 2006; Гречишкіна, 2011, с. 141–144]. Втім із переписки вченого з геологом М. Меєровим можна дізнатися про його наміри виїхати туди на два роки, або й на довший час, для музейної роботи та, напевно, для проведення археологічних досліджень.

Нижче публікуються три листи, виявлені в особистому архіві О. Тереножкіна. Треба зазначити, що вчений дуже уважно ставився до різноманітних документів, зокрема, й до свого листування, – вони зберігалися, незважаючи на переїзди, сімейні негаразди та лихоліття війни.

Перший лист М. Меєрова прийшов з Омська до Москви у липні 1932 р. З його змісту можна зрозуміти, що О. Тереножкін шукав собі роботу археолога в геологічній експедиції.

Нагадаємо, що в польові сезони 1929 і 1930 рр. він співпрацював з експедиціями М. Воеводського та А. Бернштама і провів розвідки в долинах річок Чу і Талас в Киргизії.

Цікаво, що, як писав В. Кольченко [Кольченко, 2002, с. 47], “можна, припустити, що 1931 р. він працював у Центральному Казахстані, оскільки точно відомо про роботу О. Тереножкіна у Західному Казахстані, на берегах Уралу, які, так би мовити, закривали його розвідки у степовій частині Азії”. Але 1931 р. О. Тереножкін вимушений був після виключення з університету провести літо в Заураллі та обмежитись фіксацією наскельних писаниць. Утім наступного року він усе ж намагався потрапити ще далі на схід Азії, можливо, насправді, діючи за певним планом (тоді В. Кольченко в цілому не помилявся у своїх аналітичних спостереженнях щодо існування якоїсь стратегії експедиційних досліджень, якою міг керуватися О. Тереножкін).

Те, що вчений звернувся до геологічної експедиції, пояснюється частково тим, що археологічні дослідження в цей період значно скоротилися.

Довідавшись з листа, що роботи для нього поки немає, О. Тереножкін узяв відпустку і самостійно проводив розвідки по узбережжю р. Урал – з 14 серпня по 6 вересня 1932 р.

Десь 18 жовтня вчений отримує другого листа від М. Меєрова, вже з Улан-Батора. З нього він дізнався про запрошення працювати в Монголії, в столичному музеї (схоже, що там був тоді тільки один краєзнавчий музей етнографічно-геологічного профілю, де історична частина була представлена невиразно). З 1924 р. в Ургі працював Монгольський народний музей, а влітку 1927 р. А. Сімуков організував відкриття цього музею в колишньому палаці Богдо-Гегена. Він був директором Державного музею до початку 1931 р. Схоже, що саме на цю посаду запрошували О. Тереножкіна.

Також геолог питав, чи вийшла його книжка. Очевидно, вона повинна була друкуватися через Товариство пролетарського туризму – там О. Тереножкін на той час працював (можливо, через це товариство вони і познайомилися). Водночас, вчений мав й інші зв'язки безпосередньо з геологічними установами чи відділами. Так, він викладав партійно-історичні дисципліни у Алапаєвському геологорозвідувальному технікумі (з 24.10.1930 р. по 01.08.1931 р.) [САТІ, трудовий список, арк. 1]; під час роботи в Московському обласному музеї (з 15.08 по 12.09.1931 р.) організовував виставки корисних копалин [САТІ, довідка від 25.11.1931 р.]; працював на посаді завідувача геологорозвідувального відділу (з 15.11.1931 р. по 15.01.1932 р.) в Управлінні по організації та будівництву ВПВТ та ЦМТ¹ [САТІ, довідка від 21.04.1932 р.].

О. Тереножкін відповів згодою на пропозицію їхати до Монголії та надіслав свою автобіографію.

Рис. 1. Олексій Тереножкін. Дата на звороті – 7 вересня 1929 р.

Fig. 1. Oleksiy Terenozhkin. The indorse date 7 September, 1929

¹ Постанова про організацію Центрального музею техніки та Всесоюзної постійної виставки техніки була ухвалена 1931 р.

Рис. 2. Олексій Тереножкін. Кінець 1920-х–початок 1930-х рр.
Fig. 2. Oleksiy Terenozhkin. The end of 1920s–the beginning of 1930s

Рис. 3. Олексій Тереножкін. Дата на звороті – 5 травня 1934 р.
Fig. 3. Oleksiy Terenozhkin. The indorse date 5 May, 1934

Потім вчений отримав ще одного листа від М. Меєрова, який на сьогодні виявити не вдалося (там геолог, ймовірно, дорікав О. Тереножкіну, що той досі не їхав), і вже на нього пише відповідь, яка збереглася в його архіві у вигляді чернетки (лист закінчується заявою з кількома правками про прийняття на роботу, а документ повинен бути на окремому аркуші і без перекреслень). Схоже, що лист писали на початку 1933 р. О. Тереножкін підтвердив своє бажання працювати у Монголії, говорив про готовність оперативно виїхати, але видно, що він вже “пустив коріння” у Державному історичному музеї та ДАІМК – з 1 квітня збирався працювати там за сумісництвом. Перспектива виконувати обов’язки завідувача відділу та створювати підрозділ з історії феодалізму Середньої Азії була вельми заманливою.

Влітку 1933 р. вчений домовився про роботу на новобудовах в експедиції Б. Гракова, теж сподіваючись на якісь наукові здобутки не лише для одного начальника. Потім він у березні 1934 р. подав документи до аспірантури і переїзд втратив сенс. 5 травня О. Тереножкін звільнився з Товариства пролетарського туризму [САТІ, трудовий список, арк. 3] і отримав відрадження з 1 липня по 1 жовтня в експедицію у Хорезм [САТІ, посвідчення]².

Треба наголосити, що О. Тереножкін не просто проводив розкопки в Середній Азії та цікавився її старожитностями “взагалі”, а став спеціалізуватися в ті роки саме на середньовічній історії та археології.

Підводячи підсумок своїх юнацьких захоплень епохою пізньої бронзи Заволжя, вчений підготував статтю “Поселения времени родового общества на р. Иргизе” (вона й досі чекає на публікацію), а наступні свої роботи присвятив вже виключно питанням азійського середньовіччя. Першими з них були дві рецензії на праці А. Якубовського “К вопросу о

² Але на посаду старшого наукового співробітника відділу обліку та охорони пам’яток Державного історичного музею О. Тереножкін зарахований лише після повернення з експедиції – з 25.10.1934 р. [САТІ, трудовий список, арк. 4].

происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке” [Тереножкин, 1932, с. 75–77] і “Феодализм на Востоке”³ та повідомлення за результатами розвідок 1929 р. [Тереножкин, 1935, с. 138–150]. Також відомо, що вчений написав статті: “Татарские погребения под Орском”⁴, [рукопис зберігся: НА ІА НАНУ, ф. 27, спр. 4]; “Струнный музыкальный инструмент из могилы половецкого феодала”; і працював над роботою “Феодализм в Золотой Орде по памятникам материальной культуры” [САТІ, анкета]. Останні два рукописи поки не виявлено.

26-річний вчений також займався підготовкою праці з історії Монголії. Він був впевнений у своїх силах та планував у випадку переїзду написати за один-два роки підручник. І лише через низку обставин (зокрема, через поганий поштовий зв'язок між Улан-Батором та Москвою) Олексій Іванович не став одним із засновників⁵ монгольської археології – задовго до експедицій С. Кісельова⁶, А. Окладнікова та В. Волкова.

* * *

[М. Меєров – О. Тереножкіну, відправлено з Омска до Москви, 30 червня 1932 р., 1 арк., 2 стр.; написано олівцем; подано мовою оригіналу зі збереженням особливостей правопису].

30/VI-32. Омск

Тереношкин?! 27/VI говорил по поводу тебя с нач. экспедиции. Как и предполагал, сейчас тебе предложит работу нельзя. Твои услуги могут понадобиться летом 1933 года. Поэтому уже с мая или даже с апреля тебе надо будет оформляться для поездки.

Через месяца 4 (к концу этого года), я уже смогу прислать тебе условия работы: твой “чин”, оклад, обязанности и пр. Твой склад работника для экспедиции нужен – поэтому думаю, что через год в это время я уже увижу тебя у себя в гостях.

Посылаю тебе несколько строк для лекции к викторинам. Думаю, что головоломки надо использовать.

Пока, крепко жму руку

М. Меєров

Фото пришлет Плясуновский.

* * *

[М. Меєров – О. Тереножкіну, відправлено 28 вересня 1932 р.⁸ з Улан-Батора до Москви, отримано 18 жовтня 1932 р. 1 арк., 4 стр.; написано чорним чорнилом; конверт; подано мовою оригіналу зі збереженням особливостей правопису].

27/IX-32. У.[лан] Батор.

Добрый день, тов. Тереношкин!

Пишу тебе третье письмо, не надеясь, что первые два попали к тебе в руки. До сих пор Ангара сильно разлита, сообщение с СССР скверное и письма идут очень долго. У меня к тебе есть серьезное дело. Здесь, в Улан-Баторе, существует очень интересный по содержанию, но беспорядочно содержащийся музей. Штат его – человек 15, включая фотографа, столяра, макетчика (без уборщиков, сторожей и т. д). Эти люди в музейной работе очень мало

³ Якубовский А. Феодализм на Востоке. Столица Золотой Орды – Сарай Берке. Исторический очерк к выставке в зале 31 Государственного Эрмитажа. – Л.: Изд-во ГАИМК, 1932. – 52 с.

⁴ Рукопис готували для “Известий ГАИМК”.

⁵ Раніше археологічні дослідження в Монголії проводила експедиція П. Козлова у 1924–1926 рр. В її складі працювали С. Теплоухов і Г. Боровка.

⁶ С. Кісельов (1905–1962) досліджував у 1947–1949 рр. столицю Каракорум та інші міста. До речі, він давав Олексію Івановичу рекомендацію для вступу до аспірантури [САТІ, рекомендація].

⁷ Безсумнівно, що в обох наведених листах кореспондент пише прізвище Тереножкіна з помилкою – графіка ж та и у нього досить відмінна. Натомість сам Олексій Іванович писав ці букви практично однаково, що і ввело в оману М. Меєрова.

⁸ На поштовому штемпелі конверта зображена свастика – з часів середньовіччя розповсюджений в Монголії символ.

разбираются, на работу в музей попали случайно – поэтому масса материала этнографического и геологического лежит неиспользованным. Музей обратился к нам с просьбой выделить кого либо из геологов для работы у них. Мы этого сделать не могли, ибо своей работы по горло. А из Москвы на запросы отвечают отказом.

Не взял ли бы ты на себя обязанности зав. музеем года на два? Только работать придется, вероятно, не в одном гос. музее. У нас, при экспедиции, тоже через месяца два-три начнется организация небольшого музея (уже есть помещение, заказана мебель, витрины и пр). Придется и ему помочь или консультациями, или непосредственной работой.

Жизнь здесь в материальном и бытовом отношении хороша. Питание, одежда, обувь – прекрасна и дешева.

Советская колония имеет свой клуб, где довольно живо ведется работа. Это, примерно, похоже на центральный клуб какого либо профсоюза в Москве. Даже коллектив массовиков, спаянный, живой, энергичный работает в нем (этот уж организованный мной).

Подумай серьезно над возможностями твоей работы в Монголии и сообщи мне результаты по адресу: Монголия. Улан-Батор. Геолого-Разведочная Экспедиция. М.А. Меерову. Вышла ли моя книжка? Если вышла, пришли по этому же адресу.

Крепко жму руку

М. Мееров

Быстрее сообщи твое мнение о работе здесь. Пошли письмо воздушной почтой.

* * *

[О. Тереножкін – М. Меерову, початок 1933 р. (?), Москва. 1 арк., 4 стр.; написано синім чорнилом; чернетка; подано мовою оригіналу зі збереженням особливостей правопису].

Здравствуй, Мееров!

Спасибо, что ты не забываешь обо мне и ругаешься, очень доволен, большое спасибо!

Желания работать у Вас в Монголии я не изменил нисколько, пыл к Монголии не остыл. Твое первое письмо я получил и отвечал, но видно оно до тебя не дошло. В нем я писал и о своем согласии и прилагал свою биографию, для того чтобы ты мог начать действовать за меня и тем самым ускорить разрешение этого вопроса. Но видно мое письмо не дошло до тебя. А если бы оно дошло до тебя, я может быть, был бы уже у Вас.

В этом письме я посылаю то же, что и в первом письме, т. е. биографию, которая у меня сохранилась и заявление, к которому ты припиши сам имя того учреждения или лицо, к которому его нужно адресовать.

Работаю так же как работал и раньше методистом сектора кадров. Хотел перейти работать в исторический музей, проще сказать, меня пригласил директор этого музея т. Воробьев⁹. Звал он меня на хорошее дело – начать организацию отдела Средне-Азиатского феодализма. Такого отдела в Историческом музее нет и не было. Перспектива разработки его мне весьма улыбалась. Но ... у Истор. муз. не оказалось квартир; я же живу в квартире ЦС ОПТэ, а раз я уйду из ЦС, то и буду вынужден освободить и квартиру. Такое прекрасное дело распалось из за квартиры. Договорился работать по совместительству, к чему и приступлю с первого апреля.

Над историей Монголии немного работаю, особенно за последнее время, в связи с разрабатываемой по Московск. отделению Гос. Акад. Мат. культ. [МО ГАИМК] теме – мусульманство и ламаизм в Золотой Орде.

Ты пишешь, что у вас нет учебников, и в частности отсутствует учебник по истории Монголии, это пустяки: через один год работы мы сумеем его состряпать, а за два года у нас будет прекрасный учебник. Литература и другие источники есть и довольно богатые.

⁹ Воробйов Павло Іванович (1892–1937) – радянський науковець-сходознавець, займався переважно організаційно-педагогічною та видавничою справами. У 1926–1930 рр. працював директором Руського музею, з 1934 р. він директор Музею етнографії. Историчним музеєм у Москві завідував у 1932–1934 рр. З 1936 р. – урядовий радник у МНР, потім репресований за надуманим звинуваченням у шпигунстві на користь Японії.

Так вот по этому поводу я хотел еще вот о чем поговорить с тобой. Библиотека у Вас там, конечно, имеется, но я сомневаюсь только в том, достаточно ли она богата литературой специального назначения – исторической. Если уже я поеду, то считаю необходимым провести в Москве и Ленинграде подготовительную работу, чтобы приехав на место не ахать от отсутствия некоторых мелочей. Если некоторые вещи и окажутся дублетными, если они окажутся уже имеющимися в Улан Баторе, то это Монголии будет только на пользу. Для закупки такой библиотеки я думаю нужно тысяч тридцать на первое время. Без нее трудно будет начинать работать, необходимо закупить хотя бы основное, главное. Я только не знаю как это можно бы было оформить, но это очень важно. Книги основа работы, в шутку сказать, без них историю не напишешь. Ты об этом поговори серьезно, может это можно проделать каким нибудь образом через Монгольское представительство или посредством особого поручения мне лично через Московское отделение Государственной Академии Материальной Культуры (Красная Площадь, 2).

О себе. Выхать я могу во всякое время. Для этого нужна лишь законченная договоренность. Могу ехать на два года. [закреслено: Как минимум для меня и даже более] Вместе со мной должен будет поехать мой брат, 18 летний парень – мой воспитанник¹⁰. Жена моя должна будет остаться в Москве для окончания Медфака.

Еще, по заключению договора перед отъездом на работу намерен обязательно побывать у своих домашних в Геленджике на Северном Кавказе¹¹, сроком на две недели или на три недели. Я их, своих родных, три последние года не видал – пропутешествовал.

Заявление

[закреслено: Прошу] Предлагаю свои услуги по работе в Монголии прошу [закреслено: Вашего] Вас назначить меня на должность научного сотрудника по разделу истории Монголии.

[підпис:] А Тереножкин

ЛИТЕРАТУРА

САТІ

Анкета О.І. Тереножкіна для вступу до аспірантури ДАІМК. 27.03.1934 р.

Лист М.А. Меєрова до О.І. Тереножкіна. 30.06.1932 р.

Лист М.А. Меєрова до О.І. Тереножкіна. 18.10.1932 р.

Лист О.І. Тереножкіна до М.А. Меєрова. Початок 1933 р.

Рекомендація С.В. Кісельова О.І. Тереножкіну для вступу до аспірантури ДАІМК. 27.03.1934 р.

Довідка, видана О.І. Тереножкіну, що він працював у Московському обласному музеї 25.11.1931 р.

Довідка, видана О.І. Тереножкіну, що він працював в Управлінні по організації ВПВТ та ЦМТ. 21.04.1932 р.

Трудовой список. Тереножкин Алексей Иванович. 1931–1938 рр.

Посвідчення. 26.06.1934 р. [О.І. Тереножкін відряджається в Південний Хорезм].

Гречишкина М.В. (2011). А.И. Тереножкин – малоизвестные факты научной биографии (1930–1935 гг.) // История археологии: личности и школы. – СПб. – С. 141–144.

Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном) (2006) / А. Ильинский. – К. – 112 с.

Кольченко В.А. (2002). Археологические исследования в Кыргызстане в 1928–1930 гг. (работы М.П. Грязнова, М.В. Воеводского, А.И. Тереножкина и Палеоэтнологической экспедиции ГАИМК) // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы конференции, посвященной 100-летию М.П. Грязнова. – Кн. I. – СПб. – С. 43–46.

¹⁰ Василь Тереножкін народився 1914 р. Вчився в Московському державному університеті. Під час війни загинув на фронті (пропав безвісті у вересні 1941 р.).

¹¹ У м. Геленджик переїхали маги Олексія Івановича, його сестра Варвара та брат Олександр.

НА ІА НАНУ Ф. 27. – Спр. 4: Тереножкин А.И. Татарские могилы около г. Орска: Машинопис, малюнки, фото.

Тереножкин А.И. (1932). Ремесленная промышленность Сарая Берке // Известия ГАИМК. – № 5–6. – С. 75–77.

Тереножкин А.И. (1935). Археологические разведки по р. Чу в 1929 г. // Проблемы докапиталистических обществ. – № 5–6. – С. 138–150.

Тереножкин А.И. (1932). Якубовский А.Ю. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке, Известия ГАИМК, 1931: Рецензия // Сообщения ГАИМК. – Л. – № 5–6. – С. 75–77.

REFERENCES

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Anketa O.I. Terenozhkina dlia vstupu do aspirantury DAIMK. 27.03.1934 r. (in Ukrainian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Lyst M.A. Meerova do O.I. Terenozhkina. 30.06.1932 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Lyst M.A. Meerova do O.I. Terenozhkina. 18.10.1932 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Lyst O.I. Terenozhkina do M.A. Meerova. Pochatok 1933 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Rekomendatsiia S.V. Kiselova O.I. Terenozhkinu dlia vstupu do aspirantury DAIMK. 27.03.1934 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Dovidka, vydana O.I. Terenozhkinu, shcho vin pratsiuвав u Moskovskomu oblasnomu muzei 25.11.1931 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Dovidka, vydana O.I. Terenozhkinu, shcho vin pratsiuвав v Upravlinni po orhanizatsii VPVT ta TsMT. 21.04.1932 r. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Trudovyi spysok. Terenozhkyn Aleksei Ivanovych. 1931–1938 rr. (in Russian).

Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh Illinskykh. Posvidchennia. 26.06.1934 r. [O.I. Terenozhkin vidriadzhaetsia v Pivdennyi Khorezm] (in Ukrainian).

Grechishkina, M.V. (2011). A.I. Terenozhkin – maloizvestnye fakty nauchnoj biografii (1930–1935 gg.). *Istorija arheologii: lichnosti i shkoly.* Sankt-Peterburg, 141–144 (in Russian).

Il'inskij, A.A. (Compl.) (2006). *Iz zhizni Alekseja Terenozhkina (napisano ego rukoj, sobrano ego synom).* Kiev, 112 pp. (in Russian).

Kol'chenko, V.A. (2002). Arheologicheskie issledovanija v Kyrgyzstane v 1928–1930 gg. (raboty M.P. Grjaznova, M.V. Voevodskogo, A.I. Terenozhkina i Paleojetnologicheskoi jekspedicii GAIMK). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e. Materialy konferencii, posvjashhennoj 100-letiju M.P. Grjaznova, 1.* Sankt-Peterburg, 43–46 (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkhologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 27. Spr. 4: Terenozhkin A.I. Tatarskie mogily okolo g. Orska: Mashinopis, maljunki, foto (in Russian).

Terenozhkin, A.I. (1932). Remeslennaja promyshlennost' Saraja Berke. *Izvestija GAIMK*, 5–6, 75–77 (in Russian).

Terenozhkin, A.I. (1935). Arheologicheskie razvedki po r. Chu v 1929 g. *Problemy dokapitalisticheskikh obshhestv*, 5–6, 138–150 (in Russian).

Terenozhkin, A.I., (1932). Jakubovskij, A.Ju. K voprosu o proishozhdenii remeslennoj promyshlennosti Saraja Berke, *Izvestija GAIMK*, 1931. *Soobshhenija GAIMK*, 5–6. Leningrad, 75–77 (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 01.11.2016

MONGOLIAN INTENTION IN THE SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF OLEKSIY TEREZOZHKIN

Valeriy SAYENKO

independent reseacher, e-mail: saykolaksay@gmail.com

The geography of the research interests and the personal field explorations of the prominent archeologist Oleksiy Ivanovich Terenozhkin embraces the widest territories – from the Central Europe to “the depths of Asia”. He investigated the impact of Hallstatt on the genesis of Scythian culture at the territory of Ukraine and searched for the additional argumentation for the confirmation of evidences of Scythian migration paths in the monuments of the East.

At the beginning of his scientific carrier, O. Terenozhkin has even planned to go to Mongolia for two years in order to carry out the respective researches and to proceed with the Mongolian history studies. The expectancies haven't been mentioned ever before up to now in any written research or publication devoted to the biography of O. Terenozhkin.

These intentions are illustrated by three letters from the correspondence between O. Terenozhkin and geologist M. Meyerov dated from summer of year of 1932 to the beginning of 1933 which had been found in the personal archive of O. Terenozhkin and published and analyzed in the article.

The application of O. Terenozhkin to the geological expedition to realize these plans was partially explained by the situation that the archeological explorations in the country had been significantly cut by that moment. In addition, the scientist kept other partner cooperation and relationship directly with the geological research institutions before.

It's necessary to emphasize that in 30th years of XX century O. Terenozhkin didn't simply carry out archeological excavations in the Central Asia and is interested in the monuments and antiquities of the region 'in general' and for 'nice to know' but started to specialize exactly in medieval archeology and history.

The scientist was also preparing the study on Mongolian history that time. He was sure in the sufficiency of his knowledge and abilities to fulfil the plan and intended to complete this textbook in one-two years in case if the moving to Mongolia realized. So only because of whole range of obstacles Oleksiy Ivanovich didn't become the one of the prominent founders of the archeological research of Mongolia.

Key words: biographic studies, epistolary, history of archaeology, Oleksiy Terenozhkin, Central Asia, Mongolia.

STAGES OF LIFE AND SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF LVIV ARCHAEOLOGIST VOLODYMYR SAVYCH

Ruslan KOROPETSKYI, Oleksandr SYTNYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: ruskor@ukr.net, olexandr.sytnyk@gmail.com*

The article includes overview of the main stages of biography and scientific career of Lviv archaeologist Volodymyr Savych. The latter was connected with two archaeological centers – the Lviv Historical Museum and the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of USSR. In the museum, V. Savych worked from 1952 to 1967. Here he qualified as a field researcher, working as a member of museum expeditions on the sites from different periods – from Bronze Age to Middle Ages. In the same time, V. Savych explored his first Paleolithic sites.

Almost simultaneously scientific and personal contacts of the researcher with the Institute of Social Sciences are being developed. From 1954 to 1960 he studies at postgraduate school of the Institute. Then, lost lasting cooperation between V. Savych and his teacher, the well-known researcher of Paleolithic O. Chernysh, began. In 1967, the scientist moved to the Department of Archeology of the Institute and focused completely on the study of Paleolithic of South-Western Volhynia.

Also, the publication briefly describes the history and main results of field research of the most significant sites excavated by V. Savych. They include multilayer ones from the territory of Rivne and Ternopil regions: Lypa I and VI, Kulychivka. The most important scientific works, published by the scholar, are presented.

Opinion of V. Savych about cultural and chronological interpretation of the sites and interconnections of the population of South-Western Volhynia with the neighboring regions during the period from final stage of Middle Paleolithic to Upper Paleolithic are outlined. Decisive role in them of the concept of genetic development of the material culture of Upper Paleolithic of Volhynia from Mousterian of Dnister region is emphasized.

Key word: Volodymyr Savych, Upper Paleolithic period, “Lypska culture”, Volhynia, Kulychivka.

Second half of XX century became an important stage in the study of Paleolithic on the territory of Ukraine. During this period, methodology of research is being improved, interdisciplinary approach to analysis of prehistoric settlements is developing, amount of archaeological sources is growing significantly, new sites appear on archaeological map. Along with regular surveys and stationary expeditions, large-scale rescue studies were carried out. The latter were caused by construction works, melioration works etc. One of the scientists who fruitfully worked in the mentioned period was Volodymyr Savych. He was the representative of potent center of archaeology in Lviv, apprentice of famous researcher of Paleolithic of Western Ukraine Olexandr Chernysh.

Early years. Education

V. Savych was born July 27, 1923 in the village Igrovytza near Ternopil. He studied in 1931–1938 and 1939–1940 at the elementary school in his village. In 1944, he graduated from secondary education in town of Zolochiv (Lviv region). In 1944 he was conscripted to Soviet Army and participated in operations of the 610 antitank regiment of the 3-rd Belarusian Front, in particular at battle near Königsberg. Later, he was transferred to the Eastern Theater of War, where, as a member of 536 antitank regiment of the Trans-Baikal Front fought against Japan in Manchuria and China. V. Savych was awarded with orders and medals: “For Courage”, “For Victory over Germany”, “For

Capturing of Königsberg”, “For Victory over Japan” [Савич, Анкета...]. He was demobilized only in 1947. Right after returning V. Savych continued his education – he studied at the Faculty of history of Lviv State pedagogical institute during 1947–1952.

Beginning of scientific career. Work at the Lviv Historical museum and first excavations

After graduating from the Institute, he became an employee of the Lviv Historical museum, where he worked until 1967 initially as a junior researcher and since 1959 as the head of the department of history of primitive society. At the same time, he completed correspondence postgraduate studies (1954–1960) in archeology at the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of USSR. O. Chernysh became his scientific supervisor. It must be emphasized, that this famous specialist influenced greatly on formation of V. Savych as archaeologist, first of all – on his methods of excavating of sites, definition and interpretation of cultural layers, approach to generalizing cultural-historical conclusions. Even later, conducting his own researches, V. Savych often consulted with his mentor.

V. Savych also took part at social activities, widely popularized archaeological science. In particular, in 1950-s, he led the historic-archeological group organized for high school students on the basis of Historical Museum, helped to organize school museums, reported popular lectures on archeology, took part in creation of museum guidebook [Савич, 1966].

Fig. 1. V. Savych. The Lviv Historical Museum. 1950-s

Рис. 1. В. Савич. Львівський історичний музей. 1950-ті роки

Education and work at the Historical museum finally joined V. Savych's life with Lviv. In this city his private life is also settled. In 1953 he married Olga Kotygoroshko. Soon the couple were born two sons.

Experience obtained by V. Savych during his work in the museum became useful for him more than once later. In particular, in 1970-s and 1980-s he consulted the construction of exhibitions in

local historical museums of Ternopil and Kremenets, collections of which, moreover, were replenished by materials from Paleolithic sites, excavated by him. Work at the Historical museum also expanded V. Savych's scientific outlook. As a participant of expeditions, organized by the museum, he explored sites from different periods throughout Western Ukraine, worked under the lead of I. Sveshnikov in Zvenyhorod, excavating area of medieval city and burial complexes [Свешніков, 1959, с. 3–28]; studying sites of Trypillia culture, Bronze Age, Scythian period and Urnfield culture on the territory of Lviv, Rivne and Ternopil regions [Савич, 1959, с. 114–118].

However, the main field of scientific interests of the scholar has already been defined. He became a researcher of the Paleolithic. That is why V. Savych worked at the Dniester Paleolithic expedition of the Institute of social sciences of the Academy of Sciences of USSR, led by his mentor O. Chernysh and at Kostenky Paleolithic expedition (1960). Subject of his PhD dissertation was connected with the Paleolithic too. And, of course, first stationary excavations, headed by him, were also the exploration of Paleolithic site.

Since 1960 V. Savych carried out complex studies of the region of South-Western Volhynia. These territories were not blind-spot on the archaeological map. Study of Paleolithic sites here began already at the turn of XIX and XX centuries. Such scientists as L. Sawicki, O. Cynkałowski, M. Ostrovskiy, M. Rudynskiy discovered dozens of sites and separate finds, conducted surveys and stationary excavations. However, with a few exceptions, they were sporadic, their results were often not published completely. Some sites remained known only as a places of surface finds.

V. Savych's explorations had two main goals. First, to carry out large-scale surveys of the territory of South-Western Volhynia to create a general picture of the population of this region by ancient people during Paleolithic period. Second, by stationary excavations, to explore the most perspective sites. Activity of the scientist in both fields brought a significant result. He discovered more than fifty new sites, thus tripling number of known Paleolithic sites in the region. In addition, he introduces for scientific using three multilayered sites, studied by long-term excavations.

Lypa VI was the first in this series. The site is located on the semi-oval cape of northern slope of Zbytn Plateau in Zagoroda and Glynysko Places [Савич, 1961, с. 2–3]. Previously there were two Late Paleolithic sites distinguished, but V. Savych's researches proved that they were the parts of a single site [Савич, 1975, с. 51]. Excavations continued during four field seasons – from 1960 to 1963. In the excavated area of 353 м², the remains of six Late Paleolithic cultural layers were discovered (three lower layers were found on an area of 150 м²) [Савич, 1975, с. 51].

The raw material for artifacts was the flint from Turonian outcrops. This local flint, which is also called “Volhynian”, was used as the basic raw material on all sites of the region. High quality of this flint became the cause of appearance of workshops in the places of its outcrops, which specialized in manufacturing of stone tools not only for their own using but also, probably, for exchange. This specialization simultaneously with surplus of raw materials affected technology of flint producing (in particular, it concerns Kulychivka site).

Together with stone tools Lypa VI site represents interesting collection of artifacts made of animal bones and horns, concentrated in layers with largest amount of finds. This collection includes heads of javelins, hammer-shaped tools, handles, as well as artworks: beads and fragment of carved human figure. A series of blanks and remains of manufacturing of bone tools were found there. It allowed V. Savych to conclude about the local production of them [Савич, 1969, с. 136–141]. Researcher compared materials from all cultural layers of Lypa VI with sites of the Dniester region, primarily with Late Paleolithic cultural layers of Molodovo V [Савич, 1962, с. 19–27; 1975, с. 51–102].

Idea of genetic affinity of Paleolithic sites of Volhyn and Dnister regions passes through all V. Savych's works and became the main base for all his further interpretive conclusions. At the same time, he emphasized certain local specificity of Volhynia region, which shows itself primarily in archaic traits of local technology of flint producing (presence of a large number of Middle Paleolithic cores, differences in typology of tools). However, all these peculiarities are considered by V. Savych as

secondary, appeared as a result of “specific characteristics of Paleolithic culture of this region” [Савич, 1968, с. 110–111].

He argues that: “on the territory of South-Western Volhynia, Middle and Upper Dnister regions, similar features of Paleolithic culture prevail, which evidence the unity of their development. All this gives us a reasons to believe that South-Western Volhynia was populated by people who came from Upper Dnister region [Савич, 1968, с. 110–111]... Infiltration from the Upper Dnister region... began at the Mousterian period” [Савич, 1975, с. 126]. Such position had a decisive influence on V. Savych's opinion about local cultures, presence of which on the territory of Volhynia was noted by other researchers. In particular, it refers to so-called “Lypska culture”, defined at the first time by M. Ostrovskiy and G. Grigoriev in the beginning of 1960-s. V. Savych at his publications regularly emphasized that the results of his researches do not confirm hypothesis about existence of Lypska culture [Савич, 1975, с. 36; 1975а, с. 51; 1987а, с. 56]. However, following his mentor, O. Chernysh, he did not accepts existence of archeological cultures in the Late Paleolithic at all.

Lypa I, second important site, excavated by V. Savych, was discovered by him in 1960. It is located on the cape of high slope of Zbytyyn Plateau in Mokrenshchyna Place. After small surveys in 1963, large-scale exploration of the site began. It lasts only one season in 1967. Excavations showed that there were only one cultural layer in the site [Савич, 1975, с. 37]. Cultural remains were studied on an area of 111 m². A large collection of flint artifacts, small amount of faunal remains were discovered in the site, [Савич, 1968а, с. 203–204]. Analyzing collection of stone artifacts from Lypa I, researcher emphasized a number of archaic features and specific characteristics that distinguished it between other synchronous sites from nearby territories and relate the cultural layer of this site to the pre-Magdalenian [Савич, 1975, с. 49] or Aurignacian-Solutrean [Савич, 1968а, с. 204] periods. The nearest analogies for it researcher found among the materials of Molodove V (layer VII) [Савич, 1975, с. 50]. V. Savych published results of researches of sites near Lypa at scientific articles, reported at conferences in Kyiv, Moscow, Leningrad. Materials from Volhynia attracted attention of Soviet researchers of Paleolithic: P. Boryskovskyi, O. Rogachev, G. Grigoriev, P. Efyomenko and others shown interest in the work of archaeologist from Lviv.

Work at the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of USSR. Researches of Kulychivka site

In 1967 V. Savych moved to the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of USSR. It, obviously, was well considered decision. Work at the Institute gives him a new opportunities and made it possible to pay more attention to scientific studies. At the same time, new phase of his field researches began. It lasted more than 20 years and mostly associated with the only site - Kulychivka. It was the peak and at the same time – last stage on the long path of archaeologist. Not least because of this site name of Volodymyr Savych was established in science about ancient history of human society. Materials from Kulychivka became the base for monographic work and most of articles of researcher.

V. Savych was not the discoverer of this site. It was already known in scientific literature. Back in 1937, O. Cynkałowski surveyed this area and mentioned the presence of heavily patined flint of Aurignacian period [Cynkałowski, 1961, s. 12]. Large amount of flint artifacts, which occurred in the loess outcrops on the northern slope of the mountain, were repeatedly noted by researchers later. In 1957, Dubno-Kremenets expedition, headed by M. Rudynskiy carried out surveys here [Рудинський, 1952, с. 143–154]. Obviously, V. Savych knew about the results of previous studies, starting his own excavations. However, not only this information caused scientist's interest in a perspective site. Part of the mountain, exactly the place, where the site was located, were ruined by the chalk quarry belonged to the factory of household goods, situated at the foot of the mountain. Thus, during the first years (later the factory and quarry stop their activity) researches of Kulychivka had primarily a rescuing character.

The site is located on the mountain with the same name in town of Kremenets – district center in Ternopil region, at the edge of northern Podillya, on one of the cape-like protrusions, surrounded by washes. This cape is now called “Rozkop (The Excavation)” by local residents (in such way V Savych's studies “influenced” topography of Kremenets). The name “Kulychivka” now associated with the upper part of the mountain, located south-west of the excavated area. Explorations began in 1967. As a junior researcher of the Institute, V. Savych carried out surveys near Kremenets and, in particular, collected archaeological material from the surface on Kulychivka mountain. Tables with images of his first finds from the site were not included to the field reports and preserved only in archives.

Fig. 2. Volodymyr Savych reports lecture for young participants of his Paleolithic expedition. Kremenets (Kulychivka site). 1973

Рис. 2. Володимир Савич читає лекцію для юних учасників палеолітичної експедиції. Кременець (стоянка Куличівка). 1973 р.

Stationary excavations began in 1968. During the field researches of the site two main stages can be distinguished. The first one lasted from the beginning of excavations till 1979. During these ten years, the initial accumulation of data took place. At this stage, situation with the location of cultural layers looked at first sight pretty clear. Researcher distinguished four levels of deposition of cultural remains on the site: upper layers of the Bronze and Early Iron Ages, and two Late Paleolithic layers. To understand features of the deposition of ground horizons on the site, V. Savych invited geologists: A. Bogutski and I. Ivanova. Conclusions of last one were published later [Иванова, Ренгартен, 1975, с. 52–68]. They also were used by V. Savych, when he characterized stratigraphic situation of Kulychivka. However, he does not agree with certain remarks of I. Ivanova, in particular regarding situation of sterile layers. V Savych, tried to gain maximum clarity in the interpretation of the examined object. Of course, it included general picture of location of cultural horizons. Unfortunately, Kulychivka did not give him such a clear picture. Ground horizons on the significant part of the site were shifted remarkably by natural factors, which caused displacement (and even

mixing) of the cultural layers. Sometimes it questioned the very possibility of definition of cultural layers on the site.

It was well understood by geologists who worked on the site. V. Savych, obviously, also realized the situation (even if he not always admitted it). Although scientist faced this problems only in the late 1970-s and 80-s (with the distinction of layers III and IV), it probably disturbed him from the beginning of researches. Nevertheless, on the first stage of excavation of Kulychivka by V. Savych, two Paleolithic layers can be clearly observed. They are distinguished by typological look of inventory, condition of preservation of the artifacts and depth of deposition of them.

Fig. 3. Exploration of upper cultural layer. Kremenets (Kulychivka site). 1973

Рис. 3. Розбір верхнього культурного шару. Кременець (стоянка Куличівка). 1973 р.

The first one (or upper, as V. Savych named it in publications and field documentation) represented more developed, in comparison with the lower layers, Upper Paleolithic technology of flint producing. V. Savych considered such sites as Lypa I, Pushkari, Molodovo V (layer 7) an analogy for it [Савич, 1975, с. 27–36; 1975a, с. 47–50]. Second layer in field reports and publications was always named by V. Savych as the lowest. It should be noted, that this name were used by him even after discovery of third (and later – of fourth) layer of Kulychivka. Technique of producing of flint artifacts from this layer has noticeable Late Mousterian features. They appeared in complexes of blades, flakes and debris; in secondary processing of blanks. V. Savych found analogies for the materials from second Upper Paleolithic layer of Kulychivka in collections from such sites as Korman IV (layers 7–8), Molodovo V (layers 9–10), Radomyshl, Babyn I (lower layer) [Савич, 1975, с. 16–27; 1975a, с. 42–47].

In 1979 new cultural layer III was discovered at the first time on southern part of excavated area. It was investigated initially in 1976. At that time only two layers were noted there. The reasons why V. Savych returned to already excavated (according to his field report from 1976) sector of the site are not explained on the pages of his publications or in field documents. Typology of the complex of flint artifacts from layer III and the peculiarities of production of blanks allowed V. Savych to conclude about presence of significant archaic features in this collection. According to researcher's opinion, these characteristics confirmed genetic link between local Middle and Late Paleolithic. That is why, he interpreted layer III as a site of transitional period (between Middle and Upper Paleolithic) – initial stage of Late Paleolithic. Researcher considered such sites as Radomyshl, Korman IV (layers 7–8), Vogelherd (Germany), Willendorf, Bečov, Golodec, Jeneralka (Czech Republic and Slovakia) as analogies for this site [Савич, 1995, с. 22–25].

Fig. 4. During description of stratigraphy. Kremenets (Kulychivka site). 1973

Рис. 4. Опис стратиграфії. Кременець (стоянка Куличівка). 1973 р.

Situation with layer IV is quite special. It was mentioned in the reports only twice (1984–1985 and 1986) and not mentioned at all in generalizing publications during late 1980-s–1990-s. [Ситник, 1998, с. 29] Both times in the field documents V. Savych noted that “remains of sixth settlement represented by the fourth Late Paleolithic cultural layer were discovered recently” [Савич, 1986, с. 3; 1987, с. 3]. Instead, none of the previous reports included information about fourth layer, and in the field report from 1979, layer III was called the oldest and stratigraphically deepest [Савич, 1980, С. 3]. Since 1987, researcher wrote about only three Upper Paleolithic sites of Kulychivka [Савич, 1988, с. 18–19]. The only description of stratigraphy of layer IV and its collection of artifacts is contained in the field report from 1984–1985. [Савич, 1986, с. 144]. Analyzing collection of layer IV, V. Savych wrote about features of Late Mousterian period in producing of flint artifacts. He does not present any analogies for this collection, emphasizing necessity of further researches [Савич, 1986, с. 25]. It must be emphasized, that V. Savych did not consider field researches of Kulychivka finished even in late 1980-s. In his final articles, published in 1980–1990-s he wrote about the necessity of further explorations of the site.

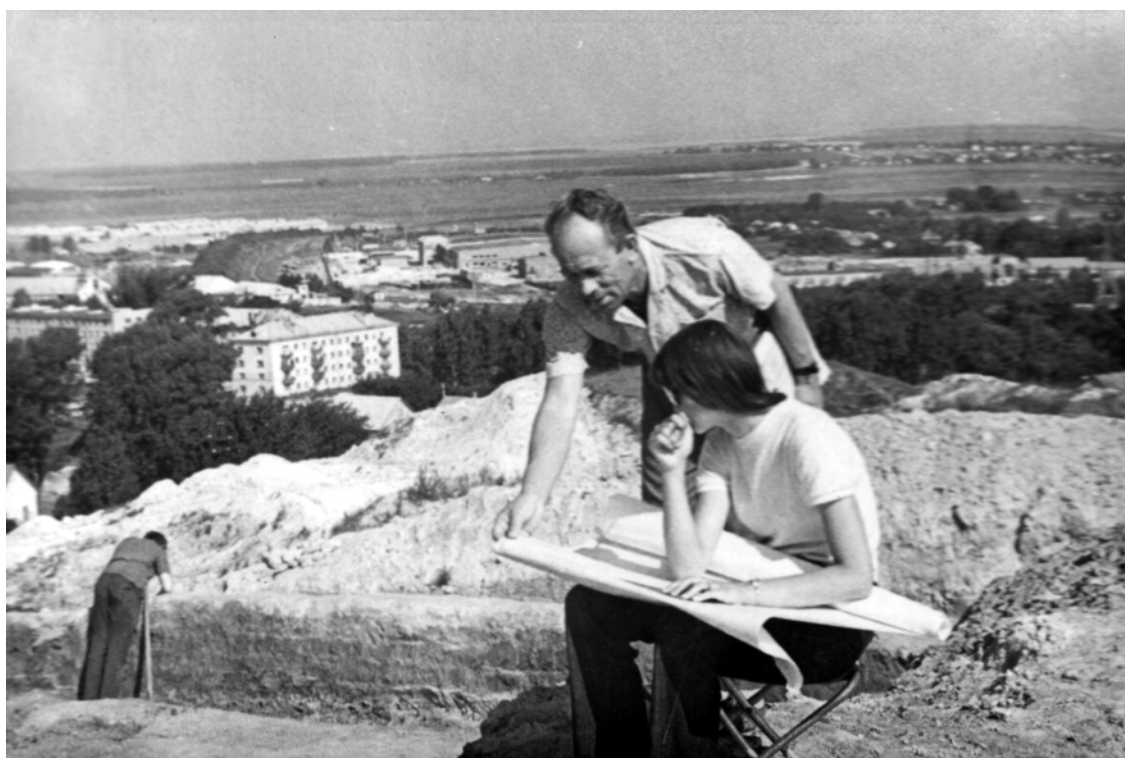

Fig.5. Drawing of the plan of situation of cultural remains of upper cultural layer. Kremenets (Kulychivka site). 1973

Рис. 5. Зняття плану залягання культурних решток верхнього шару. Кременець (Куличівка). 1973 р.

In 1989, he started new section of excavation, expanding the excavation area IV to the east. However, circumstances that were far from science make him to stop field researches, and worsening of his health did not favored continuing of field archaeological activity. But even at this stage, it seems that the data collected by researcher on Kulychivka was sufficient to create complete image of its cultural appearance. Perhaps it was even too much information. Considering complexity of stratigraphic situation on the site, presence of large collections of flint artifacts here can only interfere the clarity of general picture. Sometimes it forced V. Savych to doubt seriously his own conclusions made earlier. Situation with layer IV is a good example. It also seems that he was not entirely sure of relevancy of distinguishing of layer III (probably thus he called layer II the “lowest” even in latest field documents). In one way or another, studying of Kulychivka was, perhaps, the main stage in path of V. Savych as archeologist. It allowed him to show the best his features as a scientist – first of all, self-organization, logicity, scrupulousness.

Meanwhile, V. Savych's career at the Institute of Social Sciences progressed gradually, without sudden risings and falls. Six years (from 1967 to 1972) he holds a post of junior researcher. During this period, defense of his PhD dissertation (1969) took place. The thesis became generalizing result of the decade of V. Savych's scientist's activity as researcher of Paleolithic. It's theme – “Sites of Late Paleolithic population of South-Western Volhynia” was the declaration of chronological and territorial framework of the field of his scientific interests. In 1972 he became the senior research worker. In 1975 he published his first monograph “The Late Paleolithic Population of South-Western Volhynia” which included materials from his dissertation and the most important results of researches of 1970–1972. The work consists of three parts: history of the researches of the region, three chapters devoted to most important sites excavated by V. Savych (Lypa I, VI, and Kulychivka) and in the end – summery, which includes attempt to reconstruct economic life of Late Paleolithic

population of the region and to confirm researcher's opinion on cultural-chronological position of sites Volhynia region among synchronous sites of Central and Eastern Europe.

Despite the fact that this monograph is based on the results of early field excavations carried out by V. Savych, ideas, reflected in it remain unchanged throughout the entire scientific career of the scholar. In the late 1970-s – early 1980-s, V. Savych's health gradually worsened. However, until death he does not abandon archeological researches. After he reached pension age in 1990, scientist continued to work on his post at the Institute. He finished field activity, instead focused on the analysis of archaeological material accumulated previously. The need for such works was really great. Only on Kulychivka Paleolithic site over 200000 flint artifacts were collected and only a tenth part of them were published (from excavations conducted in 1968–1972). The last synthetic articles written by the researcher focused mostly on Kulychivka site [Савич, 1987а, 1995]. Although they include an analysis of later excavated sites and information about the Late Paleolithic cultural layer III of Kulychivka, actually almost completely repeated conclusions about the upper layers of this site. It should also be noted that these works are not informative enough as for generalizing publications. In particular, the general plans of cultural layers (except for the second one) are not presented there, exact number of objects (dwellings and hearths) is not given (for layers I and III), for the layer II there is no amount of flint artifacts (only percentages) [Савич, 1995, с. 22–30]. Probably, these articles were only preliminary sketches for the new monograph, on which scientist worked at that time. On this monograph he continued to work during last years of his life. It was completely devoted to the Kulychivka site. But it remained only at the stage of projects and previous publications.

In 1995 V. Savych died. He leaved for the new generations of researchers of prehistory a priceless scientific legacy – results of decades of field explorations and tedious laboratory works. Thanks to him new complex of Paleolithic sites appeared on the archaeological map of the region. Some of this sites attract attention of archaeologists from all over the world till nowadays.

ЛІТЕРАТУРА

Иванова И.К., Ренгартен Н.В. (1975). Материалы к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва. – № 44. – С. 52–68.

Рудинський М. Я. (1952). Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // АП УРСР. – Київ. – Т. IV. – С. 143–154.

Савич В. Анкета ветерана Великої вітчизняної війни // Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Савич В.П. (1959). Нові пам'ятки доби політ поховань на території Львівської і Тернопільської областей // МДАПВ. – Вип. 2. – С. 114–118.

Савич В.П. (1961). Звіт про археологічні дослідження Львівського історичного музею на Волині у 1960 р. – Львів. – 68 с.

Савич В.П. (1962). Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI // МДАПВ. – Львів. – Вип. 4. – С. 19–27.

Савич В.П. (1966). Львівський історичний музей. Відділ історії первісного суспільства. Путівник. – Київ. – 78 с.

Савич В.П. (1968). До питання про співвідношення пам'яток пізнього палеоліту південно-західної Волині і Придністров'я // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів. – С. 110–111.

Савич В.П. (1968а). Исследование позднепалеолитической стоянки Липа I на Волини // АО 1967 года. – Москва. – С. 203–204.

Савич В.П. (1969). Костяные изделия стоянки Липа VI // БКИЧП. – № 36. – Москва. – С. 136–141.

Савич В.П. (1975). Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – Київ. – 136 с.

Савич В.П. (1975а). Позднепалеолитические поселения на горе Куличивка в г. Кременец (Тернопольская область УССР) // БКИЧП. – Москва. – № 44. – С. 41–51.

Савич В.П. (1980). Звіт про роботу Палеолітичного загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1979 р. – Львів. – 118 с.

Савич В.П. (1986). Звіт про роботу Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР 1984–1985 роки. – Львів. – 161 с.

Савич В.П. (1987). Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1986 р. – Львів. – 165 с.

Савич В.П. (1987а). Поздний палеолит Волини // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – Київ. – С. 43–65.

Савич В.П. (1988). Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1987 р. – Львів. – 95 с.

Савич В.П. (1995). Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // МДАПВ. – Львів. – Вип. 6. – С. 22–31.

Свейніков І.К. (1959). Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів. – С. 3–28.

Ситник О.С. (1998). Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів. – Вип. 7. – С. 28–30.

Сынгаловски А. (1961). Materiały do pradziejow Wołynja i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 302 s.

REFERENCES

Ivanova, I.K. & Rengarten, N.V. (1975). Materialy k geologii i paleogeografii paleoliticheskoy stojanki Kulichivka (Ternopol'skaja oblast' USSR). *Bjulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 44, 52–68 (in Russian).

Rudynskyi, M.Ia. (1952). Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4, 143–154 (in Ukrainian).

Savych, V. Anketa veterana Velykoi vitchyznianoї viiny. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy*. (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1959). Novi pam'iatky doby poliv pokhovan na terytorii Lvivskoi i Ternopilskoi oblasti. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 2, 114–118 (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1961). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho istorychnoho muzeiu na Volyni u 1960 r.* Lviv, 68 pp. (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1962). Bahatosharova paleolitychna stoianka Lypa VI // *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 4, 19–27 (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1966). *Lvivskiy istorychniy muzei. Viddil istorii pervisnogo suspilstva. Putivnyk.* Kyiv, 78 pp. (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1968). Do pytannia pro spivvidnoshennia pam'iatok piznogo paleolitu pivdenno-zakhidnoi Volyni i Prydnistrov'ia. *Materialy druhoi Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*, 110–111 (in Ukrainian).

Savich, V.P. (1968a). Issledovanie pozdnepaleoliticheskoy stojanki Lipa I na Volyni. *Arheologicheskie otkrytija 1967 goda*, 203–204 (in Russian).

Savich, V.P. (1969). Kostjanye izdelija stojanki Lipa VI. *Bjulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 36, 136–141 (in Russian).

Savych, V.P. (1975). *Piznopaleolitychne naselennia Pivdenno-Zakhidnoi Volyni.* Kyiv, 136 pp. (in Ukrainian).

Savich, V.P. (1975a). Pozdnepaleoliticheskie poselenija na gore Kulichivka v g. Kremenec (Ternopol'skaja oblast' USSR). *Bjulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 44, 41–51 (in Russian).

Savych, V.P. (1980). *Zvit pro robotu Paleolitychnoho zahonu Volyno-Podilskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR u 1979 r.* Lviv, 118 pp. (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1986). *Zvit pro robotu Volyno-Podilskoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR 1984–1985 roky.* Lviv, 161 pp. (in Ukrainian).

Savych, V.P. (1987). *Zvit pro robotu Ternopilskoi hospdohovirnoi oblasnoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR za 1986 r.* Lviv, 165 pp. (in Ukrainian).

Savich, V.P. (1987a). Pozdnij paleolit Volyni. *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (Kamennyj vek)*, 43–65 (in Russian).

Savych, V.P. (1988). *Zvit pro robotu Ternopilskoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR za 1987 r.* Lviv, 95 pp.

Savych, V.P. (1995). Pidsumky doslidzhen piznopaleolitychnykh poselen Kulychivky u m. Kremetsi. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 6, 22–31 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.K. (1959). Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952–1957 rr. *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952–1957 rr.*, 3–28 (in Ukrainian).

Sytnyk, O.S. (1998). Volodymyr Savych – doslidnyk paleolitu Kulychivky. *Postati ukrainskoi arkheolohii. Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7, 28–30 (in Ukrainian).

Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejow Wołynja i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 302 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 25.05.2017*

ВІХИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВИЙ ДОРОБОК ЛЬВІВСЬКОГО АРХЕОЛОГА ВОЛОДИМИРА САВИЧА

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ, Олександр СИТНИК

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна, e-mail: ruskor@ukr.net, olexandr.sytnyk@gmail.com*

У статті подано нарис основних етапів біографії та наукової кар'єри львівського археолога Володимира Савича. Остання пов'язана із двома археологічними осередками – Львівським історичним музеєм та Інститутом суспільних наук АН УРСР. У музеї В. Савич працював з 1952 до 1967 рр. Тут він здобув кваліфікацію як польовий дослідник, працюючи у складі музейних експедицій на різночасових пам'ятках – від доби бронзи до середньовіччя. У цей же період В. Савич досліджував свої перші палеолітичні стоянки.

Майже паралельно зміцнювалися наукові та особисті контакти дослідника із Інститутом суспільних наук. З 1954 по 1960 рр. він навчався у аспірантурі при Інституті. Тоді ж почалася багаторічна співпраця В. Савича із його учителем – відомим вченим-палеолітознавцем О. Чернишом. У 1967 р. вчений перейшов на роботу до відділу археології Інституту та повністю зосередився на дослідженні палеоліту Південно-Західної Волині.

Також у публікації коротко схарактеризовано історію та головні результати польових досліджень найбільш значимих пам'яток, розкопаних В. Савичем. До їхнього числа входять багаточисельні стоянки з території Рівненської та Тернопільської областей: Липа I та VI, Куличівка. Побіжно проаналізовано основні друковані праці вченого.

Окреслено погляди В. Савича на культурно-хронологічну приналежність досліджених ним стоянок та взаємозв'язки населення Південно-Західної Волині із сусідніми регіонами у період від перехідного етапу між середнім та верхнім палеолітом до доби фінального палеоліту. Відзначено провідну роль у них концепції про генетичний розвиток матеріальної культури верхнього палеоліту Волині із мустье Придністер'я.

Ключові слова: Володимир Савич, доба пізнього палеоліту, липська культура, Волинь, Куличівка.

В'ЯЧЕСЛАВ ІЛЛІЧ КАНІВЕЦЬ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ...

Василь ІЛЬЧИШИН

Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини,
вул. Бродівська, 44, 46020, м. Тернопіль, Україна,
e-mail: w_ilchyshyn@ukr.net

Стаття присвячена археологу В'ячеславу Канівцю, який був яскравою особистістю повоєнної археології України. За короткий проміжок часу, що провів в Україні (до 1955 р.), він зробив значний внесок у дослідження пам'яток доби пізньої бронзи – ранньозалізного віку заходу України, зокрема, у вивчення пам'яток висоцької культури, по тематиці якої у 1954 р. він захистив кандидатську дисертацію. У 1955 р. дослідник переїхав до Дагестану, де основним науковим зацікавленням стали пам'ятки епохи бронзи. 1958 р. В. Канівець переїхав у Сиктивкар (Республіка Комі) і там працював до кінця свого короткого життя. На Півночі дослідник був першовідкривачем палеолітичних пам'яток на Приполяррі. Став засновником первісної та середньовічної археології. Трагічно загинув В. Канівець у 1972 р. в експедиції на р. Печора.

Значна частина наукової спадщини, як в Україні, так і в Росії, на сьогодні неопублікована і зберігається в архівах наукових установ у вигляді рукописів, зокрема, й підготовлений до друку ще у 1950-х рр. рукопис “Висоцький могильник”, на якому В. Канівець дослідив 139 поховань.

Ключові слова: В'ячеслав Канівець, біографія, висоцька культура, пізня бронза, захід України, Сиктивкар.

В'ячеслав Ілліч Канівець був яскравою особистістю повоєнної археології України, який за досить короткий проміжок часу наукової діяльності в Україні зробив значний внесок у дослідження пам'яток доби пізньої бронзи–ранньозалізного віку заходу України. Він залишив велику наукову спадщину, але, на жаль, майже весь здобутий та підготовлений до друку В. Канівцем матеріал на сьогоднішній день так і не опублікований, зокрема, результати його власних досліджень пам'яток висоцької культури та праці, присвячені проблематиці цієї культури. Як відмітили Л. Крушельницька та М. Бандрівський, “...якнайшвидша публікація висоцьких матеріалів, здобутих В. Канівцем, дасть можливість багатьом з нас гідно оцінити науковий доробок призабутого нашого колеги...” [Крушельницька, Бандрівський, 1998, с. 60].

Народився В'ячеслав Канівець 30 січня 1927 р. в Києві у родині науковців. 1941 р. евакуйований в Алма-Ату, де у 1944 р. закінчив середню школу та поступив до Казахського гірсько-металургійного інституту. Паралельно протягом 1942–1944 рр. працював гідрогеологом-спостерігачем Казгеологоуправління. У липні 1944 р. реевакуювався до Києва та вступив на заочний відділ юридичного факультету Київського університету і одночасно працював метеорологом-спостерігачем Київської агрометстанції МСХ УРСР. 1947 р. перевівся на третій курс історичного факультету (археологічний відділ) Київського університету (рис. 1).

Важливим інформативним джерелом про студентські роки є особова справа В. Канівця¹. З неї, зокрема, дізнаємось про те, що він був успішним відмінником, щорічно звільнявся від плати за навчання. По закінченню навчання В'ячеслав рекомендований до асистентури

---

¹ Автор статті висловлює щирю вдячність завідувачці археологічного музею Київського національного університету ім. Т. Шевченка Самоїленко Любов Григорівні за допомогу в ознайомленні із особою справою В. Канівця та фотоматеріали періоду його студентських років.

університету, що не зовсім відображало бажання молодого дослідника щодо майбутньої реалізації себе як археолога. Про це В. Канівець зазначав у своєму зверненні до директора Інституту археології АН УРСР.

У листі він просив прийняти його до аспірантури (рис. 3). З цього звернення також дізнаємося про зацікавлення молодого дослідника археологією західних слов'ян [Архів АМ КНУ, ф. 2, особова справа В. І. Канівця, арк. 47]. Здійснення бажання вступити до аспірантури та працювати в Інституті археології, як виявляється, не було таким простим. Можливо, в Київського університету на В. Канівця були свої плани. Позитивні зрушення у питанні академічного майбутнього В. Канівця з'явилися лише після прямого звернення директора Інституту археології АН УРСР П. Єфименка до ректора Київського державного університету ім. Т. Шевченка В. Боднарчука. П. Єфименко зазначив, що Інститут археології гостро відчуває потребу в підсиленні кадрів молодими спеціалістами, на що є пряма вказівка ЦК КП(б)У (рис. 4). Вже в цьому ж році, з 1 жовтня 1950 р., після конкурсних екзаменів В. Канівець зарахований в аспірантуру Інституту археології АН УРСР (рис. 5) [Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В. І. Канівця, арк. 5, 10].

Рис. 1. В'ячеслав Канівець – студент III курсу історичного факультету Київського університету. 1947 р. [Архів АМ КНУ, ф. 2, особова справа В. І. Канівця]

Fig. 1. Vjacheslav Kanivets – student of III year of historical faculty of Kyiv University. 1947. [Archive of AM of KNU, f. 2, personal file of V. I. Kanivets]

околицях Нетішина та Острога, перевіряючи отриману інформацію про пункти виявлення давніх артефактів від працівників Острозького музею та місцевих жителів [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1950/20, арк. 20]. У цих районах він продовжив працювати і в 1952 р., детальніше досліджуючи виявлені пам'ятки [Крушельницька, Бандрівський, 1998, с. 59].

Польовий сезон 1951 р. для В. Канівця став дебютом та піком у масштабній польовій практиці в Україні, одночасно відкривши черговий етап досліджень пам'яток висоцької культури. Адже тоді розпочато планові дослідження епонімного могильника в околицях с. Висоцьке Заболотівського р-ну (тепер Бродівського) Львівської обл. Впродовж 27 днів – з 9 жовтня по 5 листопада, – В. Канівець закрив три розкопки загальною площею 441 кв. м, де виявив 139 поховань² (рис. 6).

Перебуваючи в експедиції на Висоцькому могильнику, В'ячеслав Канівець спільно із Т. Тітенко та С. Березанською здійснив розвідки в околицях села Ясенів. Локалізуючи місце

² Про наукове значення досліджень Висоцького могильника В. Канівцем детально описано в студії Л. Крушельницької і М. Бандрівського [1998].

виявленого К. Гадачеком могильника та поселення в урочищі Сморки, вивчив топографію пам'яток та відкрив два нових поселення в урочищах Кам'яна Гора та Монастирок. Під час шурфування вивчив культурний шар. Окрім матеріалів висоцької культури, там же було виявлено кераміку комарівської культури з типовим орнаментом [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166, арк. 45]

Рис. 2. Випускники історичного факультету Київського університету. У першому ряду сидять (зліва направо): Т. Кіктенко, викладач В. Богусевич, завідувач кафедри Л. Славін, викладач М. Бондар, Л. Губанова. Другий ряд: В. Канівець, Ф. Погорелова, Г. Клименко, Д. Рудакова, М. Блажиевська, Н. Бескоровайна, В. Дворніков. У третьому ряду стоять: М. Голімбіовська, І. Костюченко, Є. Петровська, Ф. Шапіро, Є. Пикіна, Ю. Колесніченко. 1950 р. [Архів АМ КНУ, ф. 2]

Fig. 2. Graduates of historical faculty of Kyiv University. In the first row sit (from left to right): T. Kiktenko, lector V. Bogusevych, head of the Chair L. Slavin, lector M. Bondar, L. Gubanova. Second row: V. Kanivets, F. Pogorelova, G. Klivenko, D. Rudakova, M. Blazhievskaya, N. Beskorovajna, V. Dvornikov. In third row stand: M. Golimbiovskaya, I. Kostjuchenko, E. Petrovska, F. Shapiro, E. Pykina, Yu. Kolesnichenko. 1950 [Archive of AM of KNU, f. 2]

Польовий сезон В. Канівця 1952 р. охопив розвідками територію Львівської, Рівненської, Тернопільської і тодішньої Кам'янець-Подільської областей, в період з 10 вересня по 9 листопада. Разом із В. Канівцем до складу тодішньої Волинської експедиції входив старший лаборант А. Савчук. У цьому сезоні, як і у попередніх, спроби віднайти сліди поселення висоцької культури в околицях могильника біля с. Висоцьке так і не увінчалися успіхом. Проте дослідник обстежив частину могильника, яка зазнала руйнувань під час земляних робіт – копання траншеї в квітні цього ж року. Траншеєю була перерізана площа могильника із західної сторони від розкопу III 1951 р. Траншея проходила із заходу на схід обабіч дороги від

х. Гаї до х. Кучаків. У викиді траншеї, як зазначив В. Канівець, виявлена велика кількість уламків людських кісток.

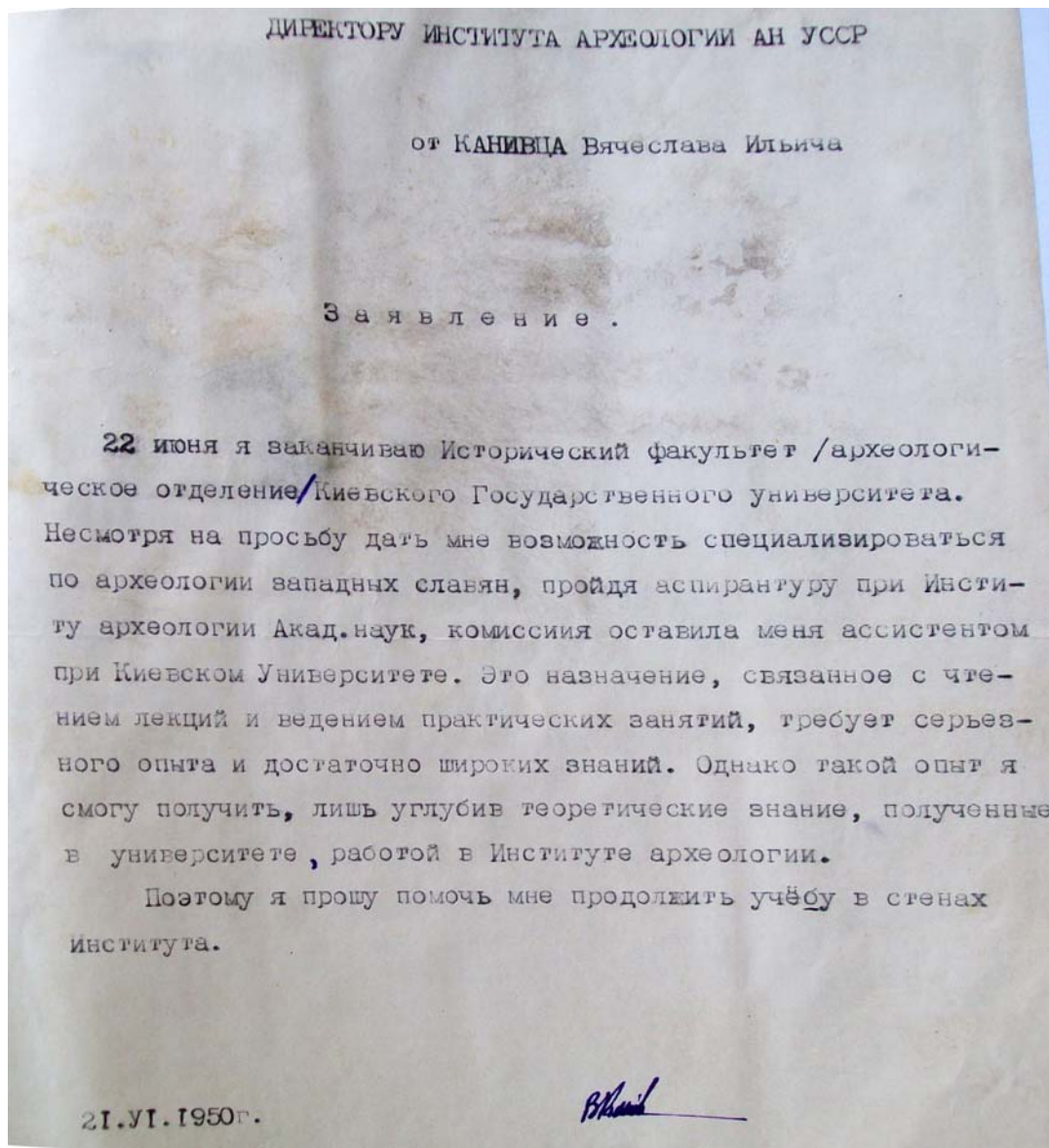

Рис. 3. Лист В. Канівця до директора Інституту археології АН УРСР П. Єфименка [Архів АМ КНУ]
Fig. 3. Letter from V. Kanivets to the director of the Institute of archaeology of Academy of sciences of Ukrainian SSR – P. Ephymenko [Archive of AM of KNU]

Водночас від місцевих жителів він отримав знахідки зі зруйнованих поховань: кам'яну сокиру із просвердленим отвором та бронзову нашійну гривну із “ялинковим” орнаментом. Гривна виявлена безпосередньо біля черепа і, вочевидь, походила з інгумаційного поховання [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166, арк. 45]. Судячи з опису, зробленого В. Канівцем у звіті, виявлені речі походили із різних зруйнованих поховань. Сокира, відповідно до світлин, належить до культури шнурової кераміки. На цей час складно пояснити наявність знахідки на території могильника висоцької культури. Можливо, вона знаходилась у зруйнованому похованні шнурової культури, або ж її повторно використали у висоцький час, або ж це взагалі може бути випадкова згуба.

Доказом того, що на могильнику є інші культурно-хронологічні горизонти, є знахідки вінця горщика давньоруського часу XII–XIII ст. та розвал горщика ранньослов'янського часу (кв. 9-и розкопу I) [Колекції Наукових фондів..., 2007, с. 114–155], виявлені автором статті під час аналізу фондів ІА НАН України – колекції матеріалів із могильника висоцької культури біля с. Висоцьке Бродівського р-ну з досліджень В. Канівця 1951 р.

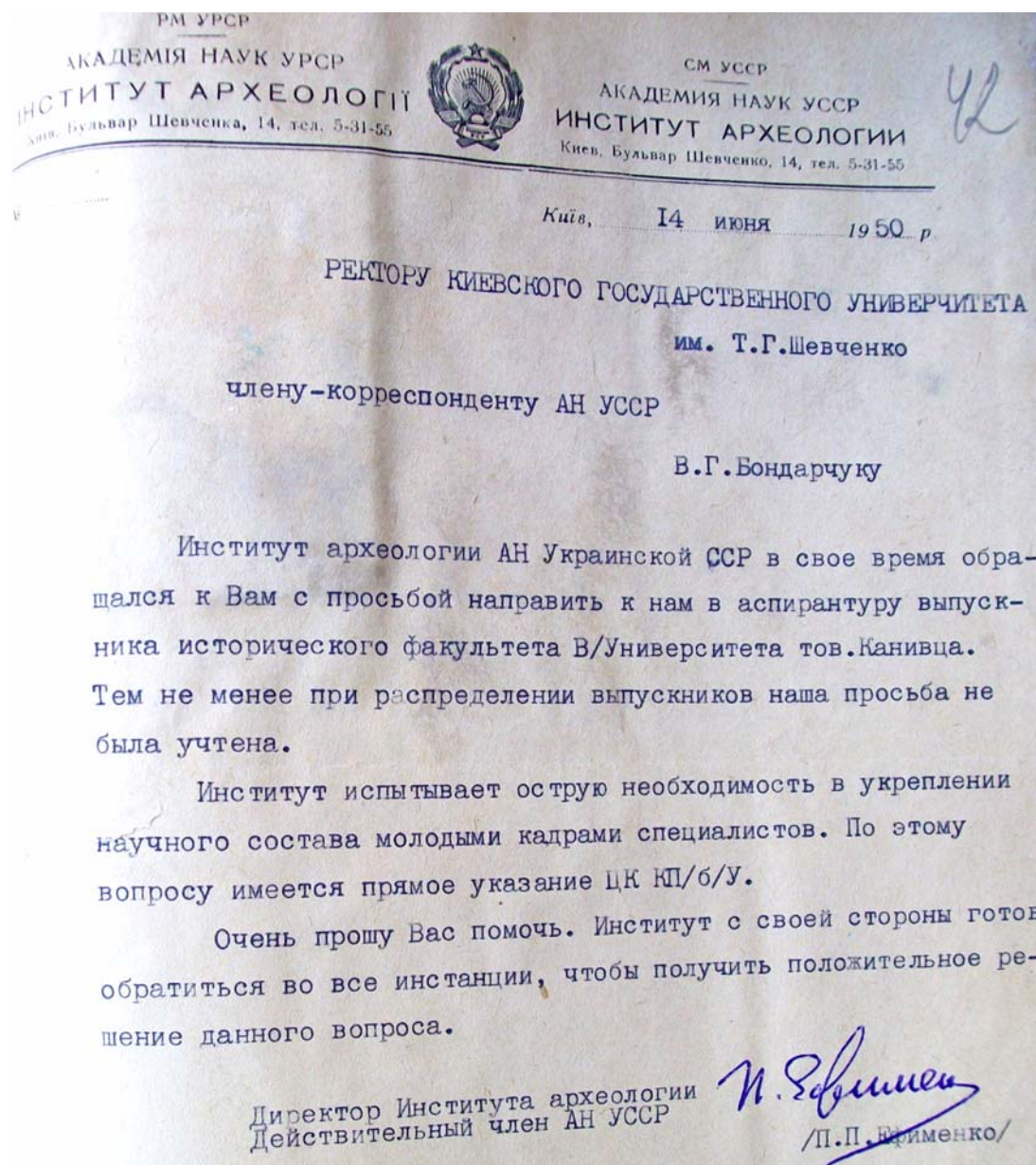

Рис. 4. Лист директора Інституту археології АН УРСР П. Єфименка до ректора Київського державного університету ім. Т. Шевченка В. Бондарчука [Архів АМ КНУ, ф. 2, особова справа В.І. Канівця]

Fig. 4. Letter from the director of the Institute of archaeology of Academy of sciences of Ukrainian SSR P. Ephymentko to the rector of Taras Shevchenko State University of Kyiv V. Bondarchuk [Archive of AM of KNU, f. 2, personal file of V.I. Kanivets]

Одночасно В'ячеслав Ілліч обстежував територію на схід від с. Висоцьке. В околицях с. Голосковичі у підніжжі гори дослідник виявив обух кам'яної сокири з просвердленим отвором, яка, як і попередня, можливо, теж належить культурі шнурової кераміки. Обабіч

дороги на с. Пониковицю з с. Висоцьке тоді ж виявлено поселення комарівської культури [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166, арк. 45].

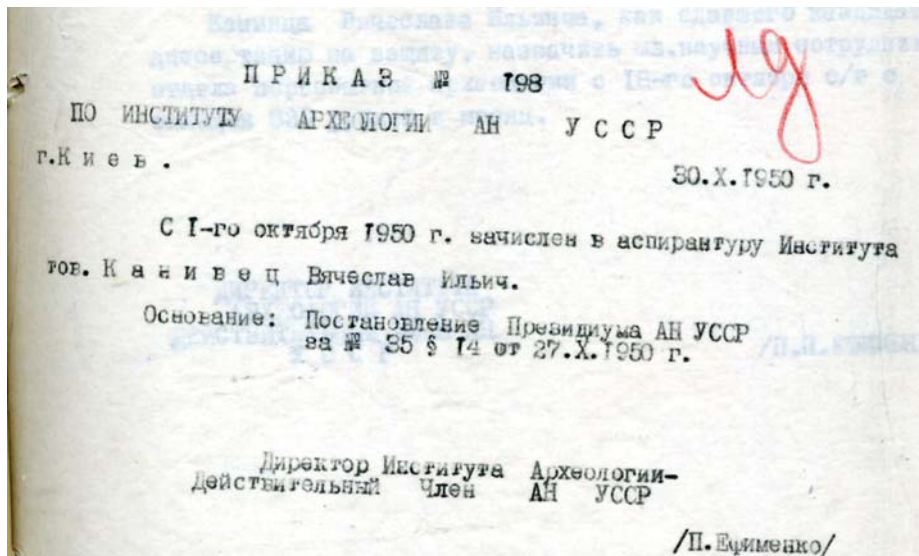

Рис. 5. Наказ про зарахування В. Канівця до аспірантури ІА АН УРСР [Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.І. Канівця]

Fig. 5. Decree about taking of V. Kanivets to postgraduate school of IA of Academy of sciences of Ukrainian SSR [Archive of the human resources department of Institute of archaeology of NAS of Ukraine, personal file of V.I. Kanivets]

Рис. 6. Під час досліджень могильника неподалік с. Висоцьке. 1951 р. На задньому плані, ймовірно стоїть автор досліджень (судячи по специфічній статури, ледь нахилений вправо, яка повторюється і на пізніших фото (див. рис. 11) [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/15а, табл. IV]

Fig. 6. During investigations of the burial complex near Vysotske. 1951. Author of researches probably on the background (based on specific stature, slightly slanted to the right that repeated on the later photos (see fig 11) [Scientific archive of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine, f. 64, file 1952/15a, table IV]

Неподалік с. Смільне В. Канівець здійснив спробу віднайти місце відомого в літературі Смільнянського могильника висоцької культури. Утім пошуки виявилися безрезультатними.

Хоча, археолог виявив сліди двох поселень епохи пізньої бронзи – початку раннього залізного віку за р. Суховілкою в урочищі Кемпа. Цікавими були результати розвідок неподалік с. Бовдури: у північній околиці села виявлено поселення зі слідами залізобного виробництва. В. Канівцем зібрано з цього пункту значну кількість уламків шлаку, криці та фрагмент глиняного сопла. На цьому поселенні зібрано уламки кераміки ранньозалізного часу та епохи бронзи (можливо, комарівської культури). Неподалік від цього ж пункту, з протилежного боку струмка, В. Канівець знайшов ймовірне місце могильника пізньобронзового віку з обрядом трупоспалення [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166, арк. 45].

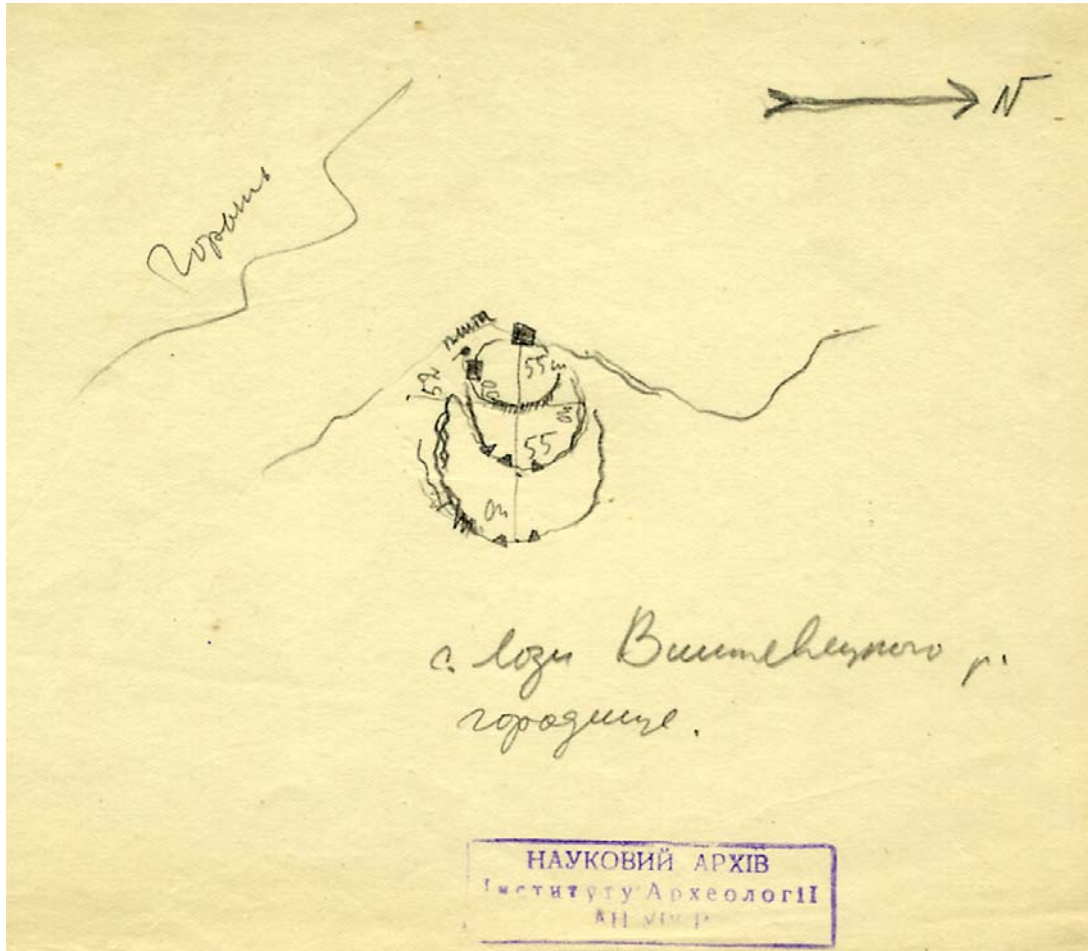

Рис. 7. Польовий план городища в околицях с. Лози Збараського р-ну на Тернопільщині, виконаний В. Канівцем у 1950 р. [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166]

Fig. 7. Field plan of the hill-fort in suburbs of Lozy in Zbarazh district, Ternopil region, made by V. Kanivets in 1950 [Scientific archive of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine, f. 64, file 1952/166]

У Золочівському р-ні цього ж року В. Канівець здійснив розвідки в околицях сіл Гончарівка, Почапи та Жуличі, локалізуючи й досліджуючи вже відомі пункти висоцької культури. На могильниках в Гончарівці автор дослідив 11 поховань, а Жуличах – 6 поховань [Крушельницька, Бандрівський, 1998, с. 59].

Того ж 1952 р. В'ячеслав Ілліч провів розвідки на території Тернопільської обл. по маршруту Почаїв–Вишнівець–Ланівці. Розвідки проводили за течією річок Ікви та Горині. В. Канівець виявив низку різночасових пунктів в околицях сіл Попівці, Муховець, Лози, Манево, Передмірки та Борсуки. Завдяки розвідкам і науковій педантичності В'ячеслава Іліча

ми маємо єдиний збережений план і детальний опис майже зруйнованого давньоруського городища неподалік с. Лозів Збараського р-ну (рис. 7) [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/166, арк. 45].

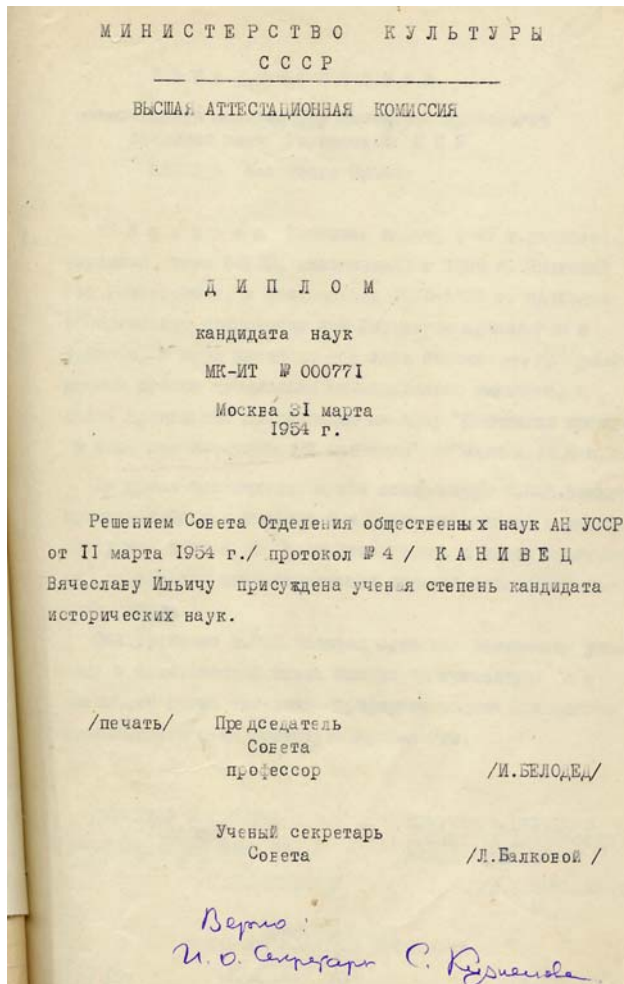

Рис. 8. Копія диплому кандидата наук В. Канівця [Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.І. Канівця]

Fig. 8. Copy of V. Kanivets's diploma of the candidate of historical sciences [Archive of the human resources department of Institute of archaeology of NAS of Ukraine, personal file of V.I. Kanivets]

досі неопубліковані. Наприклад, у Науковому архіві ІА НАН України виявлено підписи й ілюстрації до роботи “Мистецтво висоцької культури”, яка так і не побачила світ. Вона мала складатись із п'яти таблиць. Окрім наукових робіт, відома також науково-популярна стаття В. Канівця у співавторстві з С. Березанською – “До питання про виховання дитини в первісному суспільстві” [Березанська, Канівець, 1954].

На жаль, у 1955 р. В. Канівець з невідомих причин змушений був переїхати з Києва в Дагестан, де пропрацював до 1958 р. (рис. 10). У Дагестані він обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії, мови та літератури Дагестанського філіалу АН СРСР. Короткий період перебування та досліджень В. Канівця в Дагестані був досить

Окрім робіт на заході України В. Канівець проводив рятівні археологічні дослідження могильника епохи бронзи біля с. Чернин на Київщині у 1950 р. [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1950/1з, арк. 39], розвідки в околицях Києва та розкопки могильника епохи бронзи біля с. Погреби Броварського р-ну в 1952 р. [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1952/15а, арк. 5]. 1954 р. здійснив рятівні розкопки кургану ямної культури біля с. Первомаївка Херсонської обл. [НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1954/2г, арк. 9].

У 1954 р. В'ячеслав Ілліч успішно захистив кандидатську дисертацію “Памятники Высоцкого типа как исторический источник” (рис. 8), значну частину якої становили матеріали з його власних досліджень [Савельева, 1997, с. 3]. Зокрема з могильників у Висоцьку та Гончарівки.

Після захисту кандидатської дисертації 1955 р. завершився “український” етап життя та наукової діяльності В. Канівця. На цей час колекція матеріалів із досліджень могильника висоцької культури неподалік с. Висоцьке знаходиться у фондах ІА НАН України (Київ), і налічує понад 200 одиниць. Значна її частина виставлена в експозиції археологічного музею ІА НАН України (рис. 9). Значним науковим внеском В. Канівця передовсім є перегляд (подавлення) хронології висоцької культури на підставі здобутих матеріалів із власних досліджень могильників із с. Висоцьке й с. Гончарівка та співставлення їх із відомими на той час матеріалами [Канівець, 1955, с. 94]. Більшість наукових досягнень, матеріалів польових досліджень, рукописів, звітів В. Канівця “українського” періоду

плідним. Археолог продовжив вивчати пам'ятки доби бронзи, дослідив низку поселень та курганних могильників. Окрім цього, вивчав наскельні зображення в долині Сулака. Підсумком короткого етапу життя та праці в Дагестані стала низка статей і рукописів, присвячених бронзовій добі Дагестану, проблемам періодизації та хронології [Савельєва, 1997, с. 25–26].

Рис. 9. Матеріали висоцької культури з могильників біля с. Висоцьке та с. Гончарівка. Дослідження В. Канівця (фрагмент вітрини археологічного музею ІА НАН України)

Fig. 9. Materials of Vysotska culture from burial complex near Vysotske and Goncharivka. Researches led by V. Kanivets (fragment of showcase of archaeological museum of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine)

Протягом 1959–1972 рр. дослідник працював у відділі історії Уральського наукового центру (Уро) філіалу Академії наук СРСР Республіки Комі в м. Сиктивкар. У Республіці Комі В. Канівець зробив чимало сенсаційних відкриттів та досягнув неймовірних наукових висот. Загалом молодий дослідник провів 14 нелегких польових сезонів на Печорському Приураллі, був першовідкривачем середньопалеолітичних і пізньопалеолітичних найпівнічніших стоянок Північно-Східної Європи. З них найвідомішими є стоянки в Канинській і Медвежій печерах, стоянка Бизовська неподалік Полярного Кола та ін. Окрім первісної археології Крайньої Півночі, В. Канівець, на підставі наявних та здобутих матеріалів, виділив низку археологічних культур та варіантів, починаючи від неоліту і до пізнього середньовіччя. Наприклад, археолог виділив два культурні варіанти корінного населення Печорського Приуралля – ванвиздинський і нижеобський (IV–XV ст.), – на підставі масштабних досліджень святилища в так званому “Священному лісі” (рис. 11).

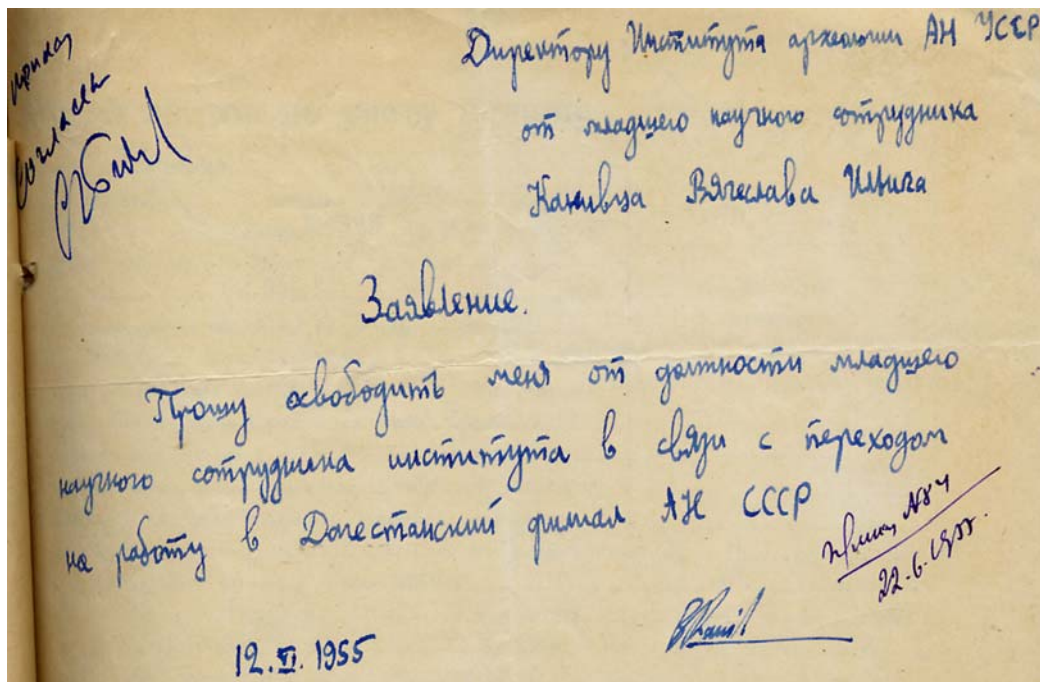

Рис. 10. Заява В. Канівця про звільнення з ІА АН УРСР та перехід на роботу в Дагестанський філіал АН СРСР [Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.І. Канівця]
Fig. 10. V. Kanivets's letter of resignation from the Institute of archaeology of Academy of sciences of Ukrainian SSR and shift work to the Dagestan branch of Academy of sciences of USSR [Archive of the human resources department of Institute of archaeology of NAS of Ukraine, personal file of V.I. Kanivets]

Рис. 11. Фотоколаж, складений кінооператором та журналістом Д. Петрайтісом про експедицію В. Канівця на Далекий Півночі в Республіці Комі (Росія) [Петрайтіс, 2000]
Fig. 11. Photo-collage, made by cameraman and journalist D. Petraitis about expedition of V. Kanivets in Far North in Komi Republic (Russia) [Петрайтіс, 2000]

В цілому польові дослідження на Півночі були нелегкою задачею, про що свідчить цитата з щоденника В. Канівця: “...В конце мая 1959 г. Печерский археологический отряд, состоящий из восьми человек, был переброшен на самолёте из Сыктывкара в г. Ухту, затем на автомашинах в село Троицко-Печерск и далее на самоходной барже по Печере и Унье до деревни Усть-Бердыш. Отсюда, после 750-километрового пути и начался маршрут к Уньинской пещере. В эти дни, накануне северного лета выпал последний снег, а на реке исчезла шурга. Первоначально была сделана попытка подняться выше Усть-Бердыша на самоходной барже. Судно с трудом преодолевало бурное течение полноводной Уньи, и людям, стоя по пояс в ледяной воде, пришлось подтягивать самоходную баржу на бечеве через перекаты. На особенно трудном перекате судно было отброшено потоком к берегу, при этом оказалась раздавленной одна из экспедиционных лодок...” [Савельева, 1997, с. 9].

Перебуваючи в експедиції 11 липня 1972 р., саме на одному із таких річкових перекатів, експедиційна баржа перевернулася, забравши із собою життя Вячеслава Ілліча разом із його єдиним сином [Савельева, 1997, с. 3].

ЛІТЕРАТУРА

- Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Особова справа В.І. Канівця.
Архів АМ КНУ. – Ф. 2: Історія кафедри археології та музеєзнавства. – Особова справа В.І. Канівця.
Березанська С.С., Канівець В.І. (1954). До питання про виховання дитини в первісному суспільстві // Дошкільне виховання. – № 4.
Канівець В.І. (1955). Вопросы хронологии высококой культуры // КСИА АН УССР. – К. – Вып. 4. – С. 94–96.
Канівець В.І. (1953) Памятники высококого типа как исторический источник: автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к. и. н. – К.
Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С. та ін. – К.: Академперіодика, 2007. – 356 с.
Крушельницька Л., Бандрівський М. (1998). Вклад В. Канівця у дослідження пам’яток висоцької культури // МДАПВ. – Вип. 7. – С. 58–60.
НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – Спр. 1950/1з: Канівець В.І. Отчет о раскопках могильника у с. Чернин Выше-Дубечанского района Киевской обл. в сентябре–ноябре 1950 г.
НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – Спр. 1950/20: Канівець В.І. Отчет об археологической разведке в Западной Украине в июле–августе 1950 г.
НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – Спр. 1952/15а: Канівець В.І. Отчет о проведенной разведке 26 апреля 1952 г. в окрестностях г. Киева.
НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – Спр. 1952/16б: Канівець В.І. Звіт про археологічну розвідку в Західній Україні в 1952 р.
НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – Спр. 1954/2г: Канівець В.І. Отчет о раскопках кургана у с. Первомаевка Верхнерогачикского р-на Херсонской области в 1954 г.
Петрайтис Д. (2000). Святылище Биармии // Секретные материалы XX века. – М. – Вып. 20.
Савельева Э.А. (1997). Вячеслав Ильич Канівець / Рос. акад. наук. Урал. отд-ние. Коми науч. центр. – Сыктывкар. – 32 с. – (Серия: “Люди науки”; вып. 27).

REFERENCES

- Arkhyv viddilu kadriv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobova sprava V.I. Kanivtsia (in Ukrainian).
Archive of AM of KNU. F. 2: Istoriia kafedry arkheolohii ta muzeieznnavstva. Osobova sprava V.I. Kanivtsia (in Ukrainian).
Berezanska, S.S., & Kanivets, V.I. (1954). Do pytannia pro vykhovannia dytyny v pervisnomu suspilstvi. *Doshkilne vykhovannia*, 4 (in Ukrainian).

Kanivec, V.I. (1955). Voprosy hronologii vysockoj kul'tury. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN USSR*, 4. Kiev, 94–96 (in Russian).

Kanivec, V.I. (1953). *Pamjatniki vysockogo tipa kak istoricheskij istochnik. Doctoral Dissertation*. Kiev (in Russian).

Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh (2007). Blazhevych, N.V., Burdo, N.B., Vitryk, I.S. et al. Kyiv: Akadempriodyka, 356 pp. (in Ukrainian).

Krushelnynska, L., & Bandrivskyi, M. (1998). Vklad V. Kanivtsia u doslidzhennia pam'iatok vysotskoi kultury. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7, 58–60 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). Spr. 1950/1z: Kanivec V.I. Otchet o raskopkah mogil'nika u s. Chernin Vyshe-Dubechanskogo rajona Kievskoj obl. v sentjabre–nojabre 1950 g. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). Spr. 1950/20: Kanivec V.I. Otchet ob arheologicheskoy razvedke v Zapadnoj Ukraine v ijule–avguste 1950 g. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). Spr. 1952/15a: Kanivec V.I. Otchet o provedennoj razvedke 26 aprelja 1952 g. v okrestnostjah g. Kieva (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). Spr. 1952/16b: Kanivets V.I. Zvit pro arkheolohichnu rozvidku v Zakhidnii Ukraini v 1952 r. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). Spr. 1954/2g: Kanivec V.I. Otchet o raskopkah kurgana u s. Pervomaevka Verhnerogachikskogo rajona Hersonskij oblasti v 1954 g. (in Russian).

Petrajtis, D. (2000). *Svjatilishhe Biarmii. Sekretnye materialy XX veka*, 20. Moskva (in Russian).

Savel'eva, Je.A. (1997). *Vjacheslav Il'ich Kanivec. Ljudi nauki*, 27. Syktyvkar, 32 pp. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 08.02.2017

прийнята до друку 20.03.2017

VIACHESLAV KANIVETS: PAGES OF LIFE...

Vasyl ILCHYSHYN

*Historical and Cultural Monuments Protection Inspectorate of Ternopil region,
Brodivska Str. , 44, 46020, Ternopil, Ukraine, e-mail: w_ilchyshyn@ukr.net*

The article is devoted to an archaeologist Viacheslav Kanivets who was a brilliant person in post-war archeology of Ukraine. For a short period of time of his being in Ukraine (till 1955) he made a great contribution to investigation of the Late Bronze age sites – the Earle Iron age in Western Ukraine. In particular the scientist made a valuable contribution to study of the Vysotska culture sites. In 1954 he defended a thesis on the themes of the Vysotska culture. In 1955 the researcher moved to Daghestan where the Bronze age sites became an object of his scientific interests. In 1958 V. Kanivets moved to Siktivcar (the Komi Republic) where he worked for the rest of his short life. In the North the investigator become a discoverer of the Pripolyare Paleolithic sites. In fact V. Kanivets laid down the foundations of primitive and medieval archaeology of Pripolyare. V. Kanivets perished tragically during the expedition on the Pechora river in 1972.

A considerable part of V.Kanivets's scientific legacy of both in Ukraine and in Russia has not yet been published and it has been preserved as manuscripts in the scientific institutions archives. And among these manuscripts there is the manuscript "Vysotski burial ground", which was prepared for printing as far back, as 1950s. The Vysotski burial ground was the site where V. Kanivets excavated 139 burial places.

Key words: Viacheslav Kanivets, biography, Vysotska culture, Bronze age, west of Ukraine, Syktyvcar.

ЛИСТУВАННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

ЛИСТИ МИХАЙЛА ТА ЄВГЕНІЇ РУДИНСЬКИХ
ДО АКАДЕМІКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЙНИЦТВА

Олександр ПРИНЬ

*Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського,
вул. Володимирська, 62, 01033, м. Київ, Україна, e-mail: al_iskander@meta.ua*

Стаття присвячена аналізу та публікації нових архівних джерел з історії української археології та музейництва, раніше невідомих широкому загалу науковців, що надійшли на збереження з архівів КДБ до Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

В статті проаналізовано листування відомого українського археолога та музейника Михайла Рудинського (1887–1958), його рідної сестри Євгенії Рудинської (1885–1977) – української музейниці – до академіка Сергія Єфремова (1876–1939). Загальна кількість листів Михайла та Євгенії Рудинських до Сергія Єфремова у колекції становить 11 документів, що хронологічно охоплюють період з 7 серпня 1923 р. до 7 грудня 1926 р. За часом та місцем роботи Рудинських 10 листів відносяться до полтавського періоду життя та 1 – до київського.

Так, основними темами, що піднімали Михайло та Євгенія Рудинські в листах до Сергія Єфремова, є: згорання та переміщення етнографічного відділу Полтавського музею та боротьба за цілісність його колекції, затвердження статуту та поточна діяльність Полтавського наукового товариства при ВУАН, опрацювання архівів та матеріалів П. Мирного, В. Горленка, І. Тобілевича, проведення археологічних робіт на теренах Полтавщини, спроби пошуку Михайлом Рудинським роботи в музеях та установах Києва, Дніпра, Харкова тощо.

У додатку до статті наведено 10 повнотекстових листів, археографічно опрацьованих із збереженням стилістичних особливостей мови авторів.

Ключові слова: академік, Сергій Єфремов, Михайло Рудинський, Євгенія Рудинська, Полтавське наукове товариство при ВУАН, Центральний пролетарський музей Полтавщини, Всеукраїнський історичний музей, пам'ятка археології, музей.

До наукової спадщини Михайла Яковича Рудинського в сучасній українській історіографії звертались І. Шовкопляс [1959], сестри Євгенія та Марія Рудинські [1962], О. Нестуля [1991], В. Граб [1992], О. Супруненко [1992; 2007], В. Ханко [2003], А. Пудовкіна (Яненко) [2011] та ін.

Внесок Михайла та Євгенії Рудинських у розвиток музейної справи та археології довгий час замовчувався, насамперед, через переслідування їх репресивно-каральними органами тоталітарної держави. На них були заведені кримінальні справи й вони постійно перебували в полі зору органів безпеки. Через сумнозвісну справу “СВУ” у слідчих матеріалах кримінальної справи С. Єфремова, що знаходилась в архіві КДБ УРСР, відклалося чимало епістолярію (листів) представників української інтелігенції, відомих широкому загалу.

У 1990 р. Академія наук УРСР на хвилі перебудови та демократизації суспільства звернулася до КДБ УРСР з проханням передати до архіву АН УРСР матеріали реабілітованих українських науковців. 20 березня 1990 р., на запит керівництва АН УРСР, з архіву КДБ УРСР, за підписом голови комітету М. Галушка, почали надходити окремі архівні документи

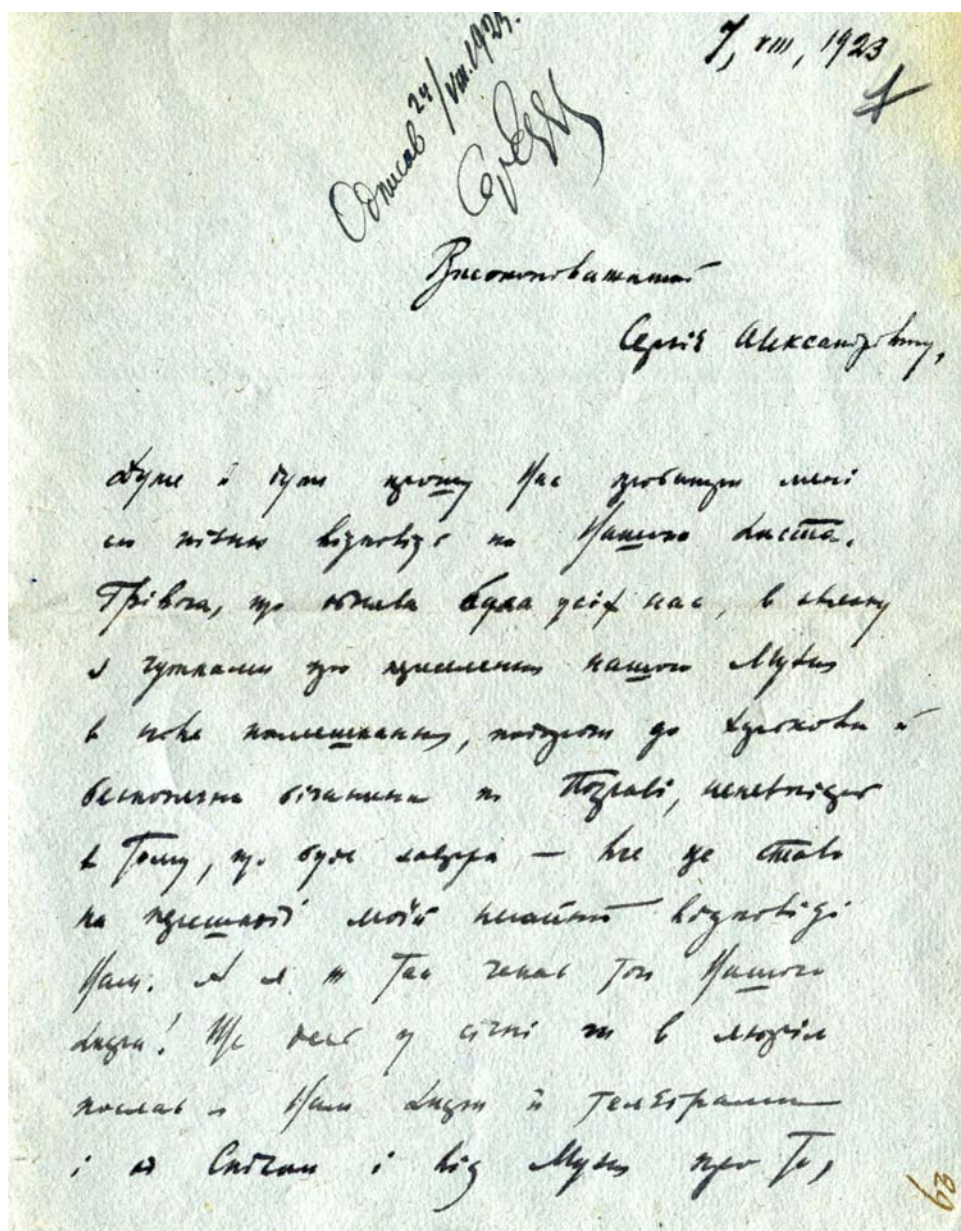

Рис. 1. Фрагмент листа М. Рудинського
Fig. 1. A fragment of Mykhailo Rudynsky's letter

українських вчених, репресованих у 1930-ті рр. та реабілітованих згодом. Серед них – справи П. Демчука, С. Рудницького, А. Кримського, М. Слабченка, В. Фінкільштейна, С. Симковського (Бронштейна). Пізніше, 12 квітня 1990 р., передані матеріали зі справ репресованих за справою “Спілки визволення України” В. Ганцова, В. Доги, В. Отамановського, С. Єфремова та ін. [ІА НБУВ, ф. 257].

Метою статті є аналіз та публікація листів музейних працівників із Полтавщини Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова, що дозволять більш змістовно розкрити окремі аспекти історії археології та музейної справи Полтавщини та України в цілому.

Серед документів віце-президента ВУАН академіка С. Єфремова, переданих з архіву КДБ УРСР, є щоденники, вітальні листівки, книги, фотографії, візитівки та листи (на 552 аркушах).

Листування представлено від кореспондентів, зокрема, академіків ВУАН І. Горбачевського, В. Гнатюка, А. Кримського, В. Перетца, М. Слабченка; музейних працівників К. Моценка, М. Рудинського, Є. Рудинської, І. Свенціцького; викладачів, науковців, літераторів Т. Слабченка, М. Тарновського, К. Хохлича, М. Чернявського, Є. Чикаленка, В. Щепотьєва та ін.

Питання музейної роботи та археологічних досліджень, насамперед, піднімались у листах К. Моценка, М. Рудинського, Є. Рудинської, І. Свенціцького.

Загальна кількість листів Михайла та Євгенії Рудинських до Сергія Єфремова у колекції становить 11 документів (листів), що хронологічно охоплюють період з 7 серпня 1923 р. до 7 грудня 1926 р. За часом та місцем роботи Рудинських 10 листів відносяться до полтавського періоду життя та 1 – до київського (рис. 1).

Наведемо короткі біографічні відомості про головних дійових осіб на момент написання листів.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури; дійсний член ВУАН (1919), віце-президент ВУАН (1922–1928) (рис. 2).

Рудинський Михайло Якович (1887–1958) – український археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець. У 1920–1924 рр. – завідувач відділу археології та директор Центрального пролетарського музею Полтавщини. У 1924 р. переїхав до Києва, де працював завідувачем відділу шиття і тканин Лаврського музею, нештатним співробітником Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Член (з 1924 р.) та вчений секретар ВУАК (1925–1929).

Рудинська Євгенія Яківна (1885–1977) – музейний працівник, літературознавець, перекладач. До 1924 р. працювала в Центральному пролетарському музеї Полтавщини, у 1926–1930 рр. – у Музеї українських діячів науки та мистецтва ВУАН, спочатку – консерватором, згодом – директором музею (1930–1934) (рис. 3).

Між родиною Рудинських та С. Єфремовим склалися теплі дружні стосунки. Ось як Сергій Єфремов згадував у своєму щоденнику відвідини Полтави: “...Опинився вчора у Полтаві [10.12.1923. – прим. автора]... спинився у Рудинських... Рудинські (дві сестри й брат, ще не вернулися з Києва), видко хороші, сердешні люде. З ними яось легко...” [Єфремов, 1997, с. 44].

У своїх листах Михайло та Євгенія Рудинські ділились з С. Єфремовим своїми нагальними справами. 1924 р. для Михайла Рудинського став дуже болючим, саме в цей рік він був звільнений з завідування музеєм та відділом археології, що згодом стало поштовхом для переїзду майже всієї родини Рудинських до Києва.

Основними темами в листах до С. Єфремова стали: згортання й переміщення етнографічного відділу музею та боротьба за цілісність його експозиції (Документи № 1–7); затвердження статуту й поточна діяльність Полтавського наукового товариства при ВУАН (Документи № 2, 5, 8); опрацювання архівів і матеріалів П. Мирного, В. Горленка, І. Тобілевича (Документи № 3, 4, 6–8); археологічні справи (Документи № 7–9); приїзд проф. І. Гревса (Документи № 8, 9); пошук роботи в музеях та установах Києва, Дніпра, Харкова (Документ № 9); особисте прохання про працевлаштування від спільної знайомої Н. Мірзи-Авякянц (Документ № 10); поточні справи й атмосфера музейної роботи у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка, де, зокрема, згадані А. Виницький, А. Онищук, Д. Щербаківський,

Рис. 2. Сергій Єфремов (1876–1939)
Fig. 2. Serhiy Yefremov (1876–1939)

Рис. 3. Євгенія Рудинська (1885–1977)
Fig. 3. Yevheniia Rudynska (1885–1977)

В. Козловська, В. Грущенко, К. Мощенко, С. Магура, А. Носів, Є. Дзбановський [ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 89, арк. 1–4]. Лист М. Рудинського до С. Єфремова від 07 грудня 1926 р., археографічне опрацювання цього документу й аналіз подій варті окремої публікації і тому в цій статті текст зазначеного листа не наведено.

Найбільш резонансною справою, що проходить майже через всі листи, є боротьба М. Рудинського за очолюваний ним музей та пов'язані з цим переживання. Для з'ясування об'єктивної ситуації, яка склалася з Полтавським музеєм на рубежі 1923–1924 рр., долучено документальні матеріали архівних фондів ЦДАВО України.

Центральний пролетарський музей Полтавщини за своїм статусом належав до категорії музеїв загальнодержавного значення, перебував у безпосередньому віданні НКО УСРР, співпрацював із низкою наукових установ. Саме тому М. Рудинський прийняв рішення апелювати до авторитетних наукових установ із клопотанням про підтримку музею. 3 липня 1923 р. полтавський музей звернувся до ВУАН із клопотанням захистити його від несправедливого та недоцільного виселення до іншого приміщення. Наслідком цього

стало звернення 26 липня керівництва ВУАН до ВУЦВК, РНК, НКО та НКВС УСРР з клопотанням залишити музей у старому приміщенні [ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1425, арк. 122–122 зв.]. На деякий час ці заходи подіяли, але вже у листопаді чиновники знову пішли у наступ. Михайло Рудинський, перебуваючи у від'їзді у м. Харкові, 14 листопада 1923 р. отримав спішну телеграму від музею з загрозовою інформацією про наміри керівництва губерньського відділу народної освіти провести оптимізацію розміщення відділів музею, об'єднавши їх під одним дахом у будинку бывшего Полтавського губерньського земства. На той час експозиції відділів музею знаходились у двох приміщеннях по вулиці Короленка (основна будівля) та Гоголя (додаткова), де знаходився етнографічний відділ – “Музей українського народного мистецтва”, – з 22 000 експонатів. Об'єднання відділів під одним дахом фактично означало руйнування всього устаткування етнографічного відділу (музею), пристосованого до цього конкретного будинку та специфіки експонатів. Відділ містив колекції предметів дерев'яної скульптури (сницарство), живопис місцевих шкіл (церковне народне мистецтво XVIII–XIX ст.), місцеве народне мистецтво Полтавщини (вироби з дерева, гончарство, вишивка, шитво, ткацтво, металеві вироби, скло, писанки, скульптура тощо).

З приводу загрози музеєві та спроби протидіяти перенесенню етнографічного відділу М. Рудинський вже 15 листопада 1923 р. особисто звернувся до заступника НКО УСРР Я. Ряппо з письмово викладеним питанням [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 174]. За резолюцією Я. Ряппо питання винесено на розгляд Наукового комітету та Головного політикоосвітнього комітету НКО УСРР. На звороті звернення Я. Ряппо написав: “... *Научный комитет неоднократно высказывал свое мнение по поводу вопроса о перенесении Полтавского музея. Переселитъ этот музей – значит вообще вычеркнуть его из страниц истории Украинской культуры. Печальный прецедент с перевозкой музея искусств в Харькове, еще более подтверждает это мнение. Целый ряд ответственных работников из Полтавы высказываются против перенесения, кроме Завгубоно, который почему то считает это явление нормальным и поддерживает в Исполкоме решение взять здание*” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 174 зв.]. Того ж дня до Полтавської губполітосвіти надійшла

телеграма від НКО УСРР про заборону переміщення Музею українського народного мистецтва Полтавщини без дозволу Головополітосвіти НКО УСРР.

Утім вже 2 січня 1924 р. полтавський музей отримав звістку про рішення президії Полтавського губернського виконавчого комітету від 27 грудня 1923 р. за № 87: *“...Вследствие разрушения дома им. Короленка, перевести Общественную библиотеку в здание б. Народного дома слив ее с научной библиотекой. Находящийся в этом здании Музей перевести в здание Центрального Пролетарского Музея...”*. На підготовку і переїзд чиновники відводили 10 діб [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 191, арк. 4]. І знову М. Рудинський взявся за перо й чорнила і звернувся до НКО УСРР та ВУАН. І знову надійшли листи та телеграми підтримки музею від НКО УСРР (11.01.1924), РНК УСРР (13.02.1924), ВУЦВК (13.02.1924) до Полтавського губвиконкому, якими забороняли переміщення музею до іншого приміщення [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 191, арк. 9].

У результаті довгих перемовин про переселення музею досягнуто тимчасового рішення про згортання етнографічного музею на першому поверсі та залишення за етнографічним відділом 2 поверху

Рис. 5. Улюблений пес Михайла Рудинського Буля
Fig. 5. Mykhailo Rudynsky's favorite pet Bulia

Рис. 4. Марія Рудинська з дочкою Галочкою
Fig. 4. Maria Rudynska with her daughter Halochka

будівлі. Та, незважаючи на постанову ВУЦВК та численні звернення науковців із вимогами припинити виселення музею, Полтавський губвиконком все ж постійно вимагав звільнити приміщення, що його займав музей. Відчуваючи безрезультатність своїх дій, М. Рудинський і К. Мощенко (завідувач етнографічного відділу) звільнилися з музею.

Врешті-решт, етнографічний відділ (музей) перенесено до іншого приміщення й тим самим позбавлено подальшого розвитку [ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1425, арк. 122–122 зв.]. У січні етнографічні матеріали Музею українського мистецтва перевезено до головного будинку; процеси підготовки, прийомки і перевозки тривали 31 робочий день.

Таким чином, розглянутий епістолярій Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова дозволяє розглянути один зі складних періодів у житті Михайла Рудинського в Полтаві, зануритися у 20-ті роки, відчутти переживання та хвилювання музейного діяча й археолога, небайдужого до своєї справи. Окрім дослідників історії археології та музейної справи, наведений епістолярій буде корисним та інформативним і для істориків літератури.

Додатки*

Документ № 1

Лист Михайла Рудинського від 07.08.1923 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

Одписав 24/VIII 1923 [підпис] С. Єфремов

7.VIII.1923

Високоповажний

Сергіє Олександровичу,

Дуже і дуже прошу Вас пробачити мені сю пізню відповідь на Вашого листа.

Тривога, що обняла була у всіх нас в зв'язку з чутками про переселення нашого Музею в нове помешкання, подорож до Харкова й бесконечна біганина по Полтаві, невпевність в тому, що буде завтра – все це стало на перешкоді моїй негайної відповіді Вам. А я ж там чекав того Вашого листа! Ще десь у січні ж в лютім послав я Вам листа й телеграми і Спілки і від Музею про те що все оформлено, і що ми ждемо Вас. Отже відповіді ні Спілка, ні Музей не дістали, а я вирішив, що значить писати не треба.

Тепер, іще з більшою радістю ждатимемо Вашого приїзду.

Відповідно до умов, гарантованих Вам Спілкою, вона повинна виплатити Вам 1/3 нагороди відразу разом із оплатою Вашої подорожі до Полтави. Отже, ласкаво прохаю Вас написати до Райспілки (Полтавська Райспілка, Сінний пляц, вл. будинок). Тижні за два – три до Вашого від'їзду з Києва, щоб вона перевела Вам належну суму, і одночасно повідомили й Музей, коли саме Ви думаєте приїхати.

К. Л. Хохлич¹ живе недалеко Музею по Кам'яній вулиці в б. № 5. Він сподівається, що Ви житимите в нього. Моє бажання підготувати Вам кімнату при Музеї, щоб Ви мали змогу вибрати. Отже – приїздіть! Ждемо в надії, що приїдете напевне.

Бувайте здорові! До побачення в Полтаві.

Готовий до послуг Ваш

[підпис] Михайло Рудинський

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 90, арк. 1–2].

Документ № 2

Лист Михайла Рудинського від 22.01.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

22-I, 1924

Високоповажний Сергіє Олександровичу,

Тривожні події, зв'язані з Музеєм К. В. Мощенко², що тои думали й думають перенести в головний будинок (про це Ви довідаєтесь з наших паперів до Академії) затягли справу з посилань нашої заяви про ствердження статута Наук.[ого] Т[оварист]ва.

Просимо ласки прискорити справу. Може з нашим статутом багато буде клопоту (итати, переводи) і т.и., так накажіть нам жити за статутом, що його ухвалено Академією для інших Т[оварист]в при ВУАН. Може се полегшить справу й прискорить її?

Поки що виступатимем під флагом Музея, сподіваючись, що тижнів зо два-три можна буде оформити наше юридичне становище.

Крім двох примірників Полт.[авського] Наук.[ового] Т[оварист]ва³, підписаного п'ятьма особами, вкладаю ж старий статут із підписаних 20-х, як вимагали в свій час для перереєстрації.

Зробіть ласку – поверніть нам один з їх (з двох підписаних 5-ма) бо в мене 3-^{го} не має, а передрукувати було ніяк.

Пробачте за турбування.

* Тексти листів публікуються зі збереженням усіх стилістичних і орфографічних особливостей мови авторів.

¹ **Хохлич** (Хохліч) Кость Лукич – у 1920-ті рр. член правління Полтавської спілки споживчих товариств.

² **Мощенко Костянтин Васильович** (1876–1963) – український архітектор, музейник, етнограф, художник, краєзнавець, дослідник українського народного мистецтва.

³ Полтавське наукове товариство при ВУАН (1924–1930) – науково-громадська організація, що діяла в Полтаві. У 1930 р. припинила діяльність.

Всі наші вітають Вас, завши згадують і ждуть до Полтави, дякують за книжки і пишуть. Сими днями висилаємо Гурова, Докучаєва. Підбираємо все, що можна, для Академії і тоді вишлемо великого пакета.

Бувайте здорові й благополучні!

Готовий до послуг [підпис] Михайло Рудинський

Дякую за книжку і од серця вітаю Вас, дорогий Сергіє Олександровичу! Ми постійно згадуємо Вас і ждемо до Полтави, як найшвидче!

Всього доброго
[підпис] М. Руд[инський]

26-І, 1924

Вельмишановний Сергіє Олександровичу,

Забув вкласти свого листа в пакет із статутами Полт[авського] Наукового Товариства. Пробачте, та голова йде ходом.

Гот[овий] до послуг [підпис] М. Рудин[ський]

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 90, арк. 3–4].

Документ № 3

Лист Євгенії Рудинської від 22.01.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

Одержав 30.І
Одписав 2/ІІ 1924
[підпис] С. Єфр[емов]

Полтава

Короленківська вул. 1.

22/І 1924 р.

Вельмишановний Сергію Олександровичу! Спасибі Вам за Ваш лист, такий хороший, за книжки. Лист Ваш розвіяв трохи сумний настрій, що був в ті дні у всіх нас, а коли вчора Михайло читав нам чарівні рядки “Синьої далечини”⁴ – всім трьом було добре і якимось світліше на душі. Вашу книжечку я почала читати, спасибі ще раз.

А чого сумний настрій, чого темно на душі? Все з тої ж причини, що працюємо з людьми, що дуже нагадують не дуже розумного героя одної народної казки.

До Вас – яко віце-президента Академії летить “велике послання”, з якого Ви довідаєтесь про справу в деталях. Вона полягає в тому, що знову Музею загрожує переселення, руйнація того, що зроблено. В десятиденний термін повинні ми були перенести Музей Мистецтва в головний будинок – очистити себ то для нього місце – зруйнувати себ то враз один і другий. Зав.[ідуючий] Губполітосв.[іти] правда говорив, що можна все на горище скласти... На Академію, власне кажучи на Вас и на Мик.[олу] Федот.[овича] Біляш[івського]⁵. покладаємо великі надії. Треба все зробити, щоби не руйнувати верхнього поверху Музея Мист.[ецтва] та ще щоби й нижній було звільнено тимчасово.

Співка і Мороз мовчать. Послала їм запитання, одержавши Вашого листа, але відповіді же не маю. Формуляр ми передрукували для Вас. Притягла я була до переписування потрібних Вам матерьялів членів свого семінара, та надто їм трудно читати руку Мирного⁶. Одже три речі переписала Вам, останню надішлю сими днями.

⁴ Йдеться про збірку лірики М. Рильського “Синя далечина”, що вийшла друком у м. Київ 1922 р.

⁵ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – український мистецтвознавець, етнограф, археолог, громадський діяч. Один із засновників та академік Української академії наук (1919); дійсний член ВУАК при ВУАН.

⁶ Літературний псевдонім Панаса Яковича Рудченка (1849–1920) – українського прозаїка і драматурга.

“Горленка”⁷ закінчую. На своє здивування, перечитавши свій доклад, я побачила що там мною використано некролога з “України”⁸ підписан. Д. Д-м. Старію, пам’ять псується. Одже я сподіваюсь прислати листи Горленка і невеличку статтю до них, коли Ви не роздумали помістити їх в “Записках”⁹.

Спасибі Вам, що потрудилися запитати в Держ.[авному] Видавн.[ицтві] про мій рукопис. Я одержала з Харкова листа від секретаря, що мені вислано гроші по “небывалой расценке” – 15 тис. карб. – аркуш – , але тут в Полт.[авській] Конторі нічого нема, ніякого повідомлення і я не жду ще скорого кінця цій заплутаній справі.

Живіть щасливі і здорові. Пишіть, що треба ще з паперів Мирного, рада Вам прислати їх.

[підпис] Є. Рудинська

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 88, арк. 2–2 зв.]

Документ № 4

Лист Євгенії Рудинської від 26.02.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

одержав 10/III

одписав 18.III.1924

[підпис] С. Єфрем[ов]

[м. Полтава] Короленк.[івська] вул. 1. 26/II 1924 р.

Вельмишановний Сергію Олександровичу!

Ви певно думаєте, що в Полтаві живуть і в Полтавському музею працюють самі невдячні люде. Та се не так. Не вмію Вам сказати, як я була зворушена тим гарячим співчуттям, що Ви виявили до нашої справи. Але, як ми сподівались, прочитавши те, що Ви написали, захищаючи нас, ті, до кого були послані Ваші “увещання”, дуже розгнівалися на нас. Завгубполтосвітою в розмові з Мих.[айлом] дуже роздратовано говорив про мабілізацію “общественного мнения”, говорив рішуче, що тут ми нічого не доб’ємось, що досить того, що одстояли той будинок, і в ньому мають бути сконцентровані Полтавські музеї. Кілька днів тому дано знов наказа на складання кошторису на згортання и перенесення верхнього поверху Музея Мистецтва. На всі заперечання відповідається, що се ще не є саме перенесення, а потрібно для деяких міркувань. К.[остянтин] Вас.[ильович] приступив до складання сього кошторису. Нічого не можна зробити. Ждем обіцяного приїзда з Харкова представників Головополітосвіти¹⁰, може купой вони нам допоможуть.

Але я в Губоно справа стоїть тож, що тільки стане тепло – почнеться концентрація Музейів. Ходимо по наших влаштованих відділах і з жахом думаєчи: що ми робитимем, коли доведеться все руйнувати в головному будинку, щоб, зруйнувавши все там, в будинку ім. Гоголя – убивши дитину К.[остянтина] Вас. [ильовича] [Моценка] (можете собі уявити його настрої!) десь, якось розміщатись абсолютно наново. А ми мріяли напружено екскурсювати з початком тепла, стільки плянів, стільки мрій загине рядом з сим перенесенням.

Пишу про се все Вам абсолютно приватно, знаю як Вас се все цікавить, Ви ж були в Полтаві трохи увійшли в наше життя. Допомогти нам очевидячки зараз не можна. Почекаємо трохи, ми не губимо надії.

Як отак недобре стоїть справа, а працюємо не покладаючи рук.

Оце в неділю відкрили виставку звітню за рік – всіх здобутків цього року. Були збори, на яких зачитано було справоздання цілого Музея, окремих відділів, окремих екскурсій. Відбиток фотографічний

⁷ Горленко Василь Петрович (1853–1907) – український письменник, літературний критик, мистецтвознавець, фольклорист.

⁸ “Україна” – науковий журнал з питань українознавства, що виходив у Києві в 1924–1930 рр. як друкований орган Історичної секції УАН.

⁹ Згадана праця: Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883–1905 / Музей укр. діячів науки та мистецтва УАН. – К.: 3 друк. УАН, 1928. – IV с. – С. 3–106, [2] с., [6] арк. фотогр. – (Збірник істор.-філол. Відділу, № 60).

¹⁰ Головний політико-освітній комітет НКО УСРР.

надішлемо пізніше Вам для Академії, коли се цікаво. Тепер готуємось до виставки "Ювілей Укр.[аїнського] друку"¹¹. Буде й урочисте засідання з докладами.

Коли Ви собі уявите всю чергову роботу в Музею і дома, Ви подаруйте нам, що так довго ніхто не писав Вам.

Мороз обіцяв мені, що в сьому місяці вже почнемо переписку рукописів, але все ще вони ведуть переговори з видавництвами, нам нічого не говорять і я зовсім вже не вірю в те, що се колись буде. Кошторис складено, подано давно, ходила сама двічі в книгарню до Мороза, казала тому, що Ви мене запитуєте, старалась "наплинути" на нього, але поки що наслідків немає. А мене турбує, що задержується Ваша книжка про Мирного. Дуже прошу Вас писати, що Вам треба переписати і чи найшли Ви листи до М. П. Старицького¹² в Києві?

Коли буде час, напишіть, будьте ласкаві, про всі Ваші справи. Чи вийшла книжка записок, Ваш Карпенко¹³?

В листах до Маркевича¹⁴ знайшла я кілька листів Карпенка, 15 листів Мирного. Може б вони Вам були інтересні?

Дома у нас все було б добре, коли б Михайлушка¹⁵ не був подібний до мертвяка, а Мусінка¹⁶ не турбували б так сильно своїми легенями і загальним станом здоров'я (рис. 4).

Позаяк Ви і скоти милуєте¹⁷, дозвольте Вас розмішити: Варварка оказалась не Варваркой і не кішкою, а котом – Воркором, навчилась пити молоко лапкою з склянки, що завузька внизу для її голови і доставляла нам хвилини справжньої розваги.

Буля¹⁸ має чотирьох осоружних рябих сабачат, яких жде мабуть не дуже солодке життя в майбутньому, але навіть Фрося, хоч має погрожуючи нотки в голосі – не наважилась зменшити їх кількість (рис. 5).

Бувайте здорові. Вибачте за не дуже складний лист. Почуваю себе не дуже добре фізично, та не хочу більше відкладати відповіді на Ваш ласкавий лист.

Ваша [підпис] Євгенія Рудинська

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 86, арк. 1–3].

Документ № 5

Лист Михайла Рудинського від 19.03.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

Одержав 21/III

Одписав 25/III 1924

[підпис] С. Єфремов

19 – III. 1924

Вельмишановний Сергіє Олександровичу,

За страшними подіями нашими полтавськими (адже 1 поверх Музею К.[ультури] У.[країни]¹⁹ згортаємо й переносимо) пропустив на сором, велике свято 5 ліття Академії. Не поставьте нам цього за провину.

¹¹ Маслов С. І. Каталог ювілейної виставки українського друкарства: Ювілей українського друку. 1574–1924. – К.: Державне видавництво України, 1925. – 54 с.

¹² Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український письменник, театральний і культурний діяч.

¹³ Літературний псевдонім Тобілевича Івана Карповича (1845–1907) – українського письменника, драматурга, актора.

¹⁴ Маркевич Григорій Іпатійович (1849–1923) – український літератор і фольклорист, книговидавець, громадський діяч у м. Полтава.

¹⁵ Михайлушка – Михайло Рудинський.

¹⁶ Мусінка – Марія Рудинська, рідна сестра Михайла і Євгенії Рудинських.

¹⁷ Вислів зі Старого Заповіту гл. 12, п. 10: "Піклується праведний життям худоби своєї (блаженний, іже і скоти милує)".

¹⁸ Собака, домашня улюблениця родини Рудинських.

Влаштували прилюдні збори Н.[аукового] Т.[оварист]ва, присвячені укр.[аїнській] книзі і виставку. Не маю часу хоч подати коротеньку замітку до "Бібл.[іологічних] Вістей"²⁰.

Надсилаємо до Академії три наші прохання і ласкаво просимо, як найшвидше відповісти.

Уже почав складати звіт за нашу роботу в Т[оварист]ві за рр. 1922 і 23, щоб – відповідно до положення статуту надіслати до Академії. Справу з Мирним не порушено через Мороза. Може б Ви найшли хвилинку та написали б до Спілки в цій справі. Мені буде дуже гірко, як нічого не буде зроблено по переписуванню рукописів за ці місяці, і – значить – Ви не приїдете в ближчому часі.

Так хочеться весни і тепла! На дворі – справжня віхола, так ніби десь у грудні та січні, а в музеї холод страшний – припиняємо опалення, бо нема чим топити.

Бувайте здорові, радісні!

Вибачте за турбування. Всі наші Вас сердечно вітають, вітають і завше ждуть.

Готовий до послуг [підпис] М. Рудинський

PS. Спасибі велике за Карпенка-Карого!

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 89, арк. 5–5 зв.].

Документ № 6

Лист Євгенії Рудинської від 20.03.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

Одержав 22/III

Одписав 25/III 1924

[підпис] С. Єфр[емов]

Музей

20/III.1924 р.

Вельмишановний і дорогий Сергію Олександровичу!

Пишу Вам нашивку через учасницю мого етнографічного семінарія, хочу неодмінно написати Вам через okazію а не поштою.

Справа наша з "музейчиком" маленьким – погана. Були всякі погрози "відповідальніших, коли не подано кошторису, коли не почнемо підготовки до перенесення Музея і. т. инше. Врешті до Гик'а"²¹ приходили різні телеграми: спочатку після Ваших заходів – не виселять; потім – виселять, по новім докладі звідсіль (страшно люті на ВУАН за її допомогу нам і на нас за "мобілізацію" общ.[ественного] мнения).

Тоді знову – "пріостановить". А ми знаємо з приватних джерел – а на ділі – працює комісія по перенесенню Музея, ассігновано 3000 карб. на все – ми згортаємо нижній поверх по Гогол.[івській] вулиці і тут готуємось прийняти речі звідтіль. Але ми все таки до останнього сподіваємось, що верхнього поверху – саме народнього мистецтва, не займуть. Були у нас випадково впливові люде з Харкова, любувались музеями, двома нашими виставками, і вчора ми одержали листа, що Буценко категорично проти виселення і що приїде представник Головополітосв.[іти] упорядкувати все. Вчора ж Завгубоно"²² і Завгубполітосв.[іти]"²³ привели члена Вуціка"²⁴ Шлихтера"²⁵, що ревізує Полтавщину – інспірували його

¹⁹ Мова йде про Музей народного українського мистецтва у Полтаві, створений 1906 р., який став історично-етнографічним відділом після об'єднання всіх музеїв Полтави 1920 р. у Центральний пролетарський музей Полтавщини.

²⁰ "Бібліологічні вісті" – фаховий науковий журнал, що видавався Українським науковим інститутом книгознавства (УНІК) з 1923 р. до 1930 р.

²¹ Гик – скорочення з рос. – губернский исполнительный комитет (укр. – губвиконком – губернський виконавчий комітет).

²² Завідувач губернським відділом народної освіти.

²³ Завідувач губернським відділом політико-освітньої роботи губернського відділу народної освіти.

²⁴ Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) – вищий законодавчий, розпорядчий та контролюючий орган державної влади в УСРР (1920–1935).

добре, і кажись на вернули на свій бік. Тепер ясно, що сили в Харкові будуть говорити, погляд маючи, хто на власні очі бачив, – візьме гору.

Ми в жахливому стані – на раздоріжжю. Тут говорять одно, з Харькова пишуть друге. Ми таскаємо якісь шафи, щось робимо без певности що се все дурнісінько.

Абсолютно зашивишись з оддачею низу, де церковне мистецтво, що їм очі коле, ми всі з одчаєм ждемо руїни верхнього поверху.

Пишу Вам, и все знаючи, що Ви так цим цікавитесь. Допомогти нам може звичайно тільки Господь-Бог.

Спасибі Вам велике за книжку, я її читаю зкрая. Пишіть, будь ласка, що Вам треба для Мирного. Мороз мені сказав, що Книгоспілка ввійшла в переговори з Всевидатом²⁶ і справа вирішиться сими днями. В Києві Книгоспілці якась невідома особа (Марковський?) пропонувала рукописи недрукованих творів П.[анаса] Мирн.[ого]. Се вводить в сумнів Видавництво – що крім Полтави десь ходять ще недруковані твори.

Всього доброго Вам. Пишіть. Ваша [підпис] Є. Руд[инська]
[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 88, арк. 3–4 зв.].

Документ № 7

Лист Михайла Рудинського від 12.06.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.

одержав 26/VI,

одписав 30/ VI

[підпис] С. Єфремов

12/VI 1924

Із справжнім сумом дивлюся на дату останньої звісточки од Вас, дорогий Сергіє Олександровичу. Скоро місяць, як я не розповідав Вам за наші справи – і хороші, і сумні і трагічні. Проїшов із своїми молодими співробітниками мало не всей Коломак²⁷, знайшов дуже цікаві для свого відділу археологічного речі, запалився плянами літніх розкопів, одпочив трохи... і вернувся до Полтави.

Як годиться, зразу ж купа всяких ускладнень, турбот, а через тиждень по тому смерть Галини Миколаївни Філянської²⁸ (дочки поета), що працювала в мене, в відділі. Страшно стає, коли отак пересвідচিতся несподівано, які ми нещасні, які самотні й покинуті. Жило, ходило, сміялося молоде і прекрасне створіння, тут, увесь час серед людей – і здається ж не лихих – і ввесь час ховалася від них, мовчки страждала, а потім взяла, не сказавши й слова, пішло собі у безвість. Глибока і страшна трагедія, що її ніхто з нас (крім рідних) не знав, що про неї ніхто не думав.

На мене се звалилось з усією силою – скрізь, куди не гляну, до чого не доторкнуся, – сліди її вчораїшньої праці.

І на тлі тої безконечної журби, що оповила нас усіх – ускладнення з відношенням до Музея. Мене вони обвинувачують в упертому небажанні вести роботу в відповідному напрямі. Я протестував. Отже наслідків жодних. Подав заяву в Головополітосвіту про бажання відійти від адміністрації і працювати лише як спеціаліст-археолог. Жду санкціонування.

Єдине, що поки що держить, – глибоке переконання, що від свого нікуди не втечеш, і скрізь буде те саме – і в Харкові і в Києві.

Отже – сижу і якось працюю.

²⁵ Шліхтер Олександр Григорович (1868–1940) – партійний і державний діяч, учений-економіст. Член ВУЦВК (1924), академік ВУАН (1929).

²⁶ Всеукраїнське державне видавництво при Народному комісаріаті освіти УСРР (1921–1930).

²⁷ Коломак – річка, ліва притока Ворскли, протікає на території Полтавщини та Харківщини.

²⁸ Дочка Філянського Миколи Григоровича (19.12.1873–12.01.1938) – літератора, поета-прозаїка, художника-аквалериста, музейного діяча. М. Філянський працював науковим співробітником Центрального пролетарського музею Полтавщини (1924–1925).

Які Ваші наміри? Чи ни приїдете попрацювати й одпочити в нас. У нас добре. Тільки ж така спека, така спека, навіть у Музеї нічим дихати.

Хочу пробігтися до Харкова, зайти в Книгозбірню і з'ясувати ще раз справу з Мирним. Полтавська Райспілка уперто саботує. Писали Ви до їх? Що вони одповіли? А хотілось б, що Ви приїхали!

Сестри сердечно вітають Вас.
Бувайте здорові й радісні!

Кріпко Вас цілую.
Ваш [підпис] Михайло Рудинський
[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 90, арк. 5–5 зв.].

Документ № 8

Лист Євгенії Рудинської від 07.07.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Полтава до м. Київ.
одписав 20.07[підпис] С. Єфремов

[м. Полтава] Короленківська вул. 1
7/VII [1]1924 р.

Дорогий Сергію Олександровичу!

Давно не писала Вам, заклопотана всіми справами й засмучена сумними подіями нашими. Мих.[айло] каже, що коли вмерла Галочка Філ.[янська], він питав сам себе: що се – ж не початок руїни. І так воно й є.

Зараз у нас таке діється. Після багатьох випадків, де ясно ворожий настрій яскраво виявився, Мих.[айло] вирішив податися у демісію²⁹. 2 тижні Головополітосвіта мовчала. Тоді він поїхав до Харкова, де виявив повну її безсилість і бажання “помиритися местними діятелями”. Добившись одставки, він не докінчивши всіх справ, повернувся додому і враз вирішив кидати все, заявив про своє бажання піти й від завідування археологічним відділом – колегії і Губоно.

Ми – товариші з одного боку – й сестри з другого, дуже прохали і ще прохаємо його залишитись, бо бачимо, що археологія є єдиною коханкою, що взяла його мислі й почуття. Ясно також, що Полтавищина – лісово-степова країна, його найбільше цікавить. Та дійсно знервувався він до краю й нічого не хоче слухати.

Ви уявляєте собі наслідки сього у нас дома. Можливість скорої розлуки журбою огортає нас обох. Від'їзд всіх з Полтави обриває роботу – а перспективи не має привабної. Та і як його при наших засобах переїхати в раз. Ліквідувати все, що нас втішало серед сірих буднів щоденності, теж не так то добре. Я не хочу підлягати сумові, держусь бадьоро, думаю, що може се привід Михайлові розгорнути ширше крила, треба пережити добу перехідну.

Але візьміть на увагу виснаженість усіх, сам янгол не вніс би світу в сумні сутинки того настрою. Отож веду боротьбу з сумом, але навкруги стільки негарного і морального духу, стільки, слабости людської, що повагу до них втрачаєш, а любови щоб “font comprendre et font pardonner”³⁰ не вистачає...

З 15 го думаємо і раніш одпочивати, хочу, щоб перед тим Михайло побував у Києві, розважився трохи, побачився з колегами.

Завтра до мене приїздить проф. Гревс Ів.[ан] Мих.[айлович] жду нашого забачення й боюся трохи, пам'ятає я Вам розповідала про його відношення до нас – українців?

Уявляю собі Вас заваленого роботою! Коли ж таки вирветься годинка справжнього одпочинку!

На днях купила цікавий рукописний збірничок заборонених віршів Шевченка. Хочу зробити про нього невеличкий доклад в Наук.[овому] Товаристві, коли зробимо всю роботу порівняння з друкованим текстом. Рукопис 89 р. Полтавський.

²⁹ Податися у демісію – відставку або звільнитися.

³⁰ З французької – зрозуміти і пробачити.

Про Марковського³¹ й Ткаченка³² (читали в Черв[оному] Шл[яху]³³?) не турбуюсь а ніскільки. Я не належу до людей, що їм треба слави й ймення. Я з легкою душею кинула свою підготовку до проф.[есорської] кар'єри й поїхала в Полтаву вчителькою гімназії, я з великою охотою попрацювала над рукописами П. Мирного, сподіваюсь що когось колись це згодиться, в житті для мене важніше не мій успіх, а успіх діла.

Горленко у мене готовий давно. Я не прислала, бо Ви не згадували. А коли можна я пришлю на Ваш суд. Найдете можливим друкуйте, я б хотіла, щоб ці листи були відомі всім.

Сердешно вітаю Вас. Хай буде Вам добре й світло на душі Ваша [підпис]

Є. Рудинська

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 87, арк. 1–2].

Документ № 9

Спільний лист Михайла Рудинського та Євгенії Рудинської від 05.08.1924 р. до Сергія Єфремова з м. Ново-Санжарів до м. Київ.

5/VIII 1924

Н. Санджарів³⁴

Дорогий Сергіє Олександровичу,

Спасибі Вам велике за пам'ять і за Ваші заходи, що до роботи в Києві. Коли б справдилися наміри Академії відновити діяльність археологічного Комітету і коли б, справді, мені і можна було взяти участь в його працях – то більшого я й не хотів би.

Поки що не маю змоги приїхати до Києва, а коли приїду, розповім Вам усі наші дальші пригоди.

Знаючи, як важко (як неможливо, власне) стати до роботи в Київських Музеях, написав недавно Дм.[итру] Ів.[ановичу] Еварницькому³⁵ і може поїду до Катеринослава. Не хотілось кидати археологічних студій і археологічних розшукув. Навіть після того, як натрапиш на щось цікаве й нове. Вже повернувся з розкопів у Кантемирівці³⁶, де виявив дуже й дуже цікаву культуру, що про неї й сподіватися в тому місці не смів.

Потомившись од поставлених справ, виїхали ми на два – три тижні до Н. Санджарова відпочити й попрацювати. Женя виїздила до Полтави проводити Ів.[ана] Мих.[айловича] Гревса, то й вирішив написати отсі кілька рядків.

Бувайте здорові! Кріпко Вас цілую! Спасибі!

[підпис] Мих.[айло] Рудинський

[від автора – в цьому ж листі допис рукою Євгенії Рудинської]

Дорогий Сергію Олександровичу!

Не вмію висловлювати, як вдячна я Вам за Вашого коротенького листа, що прийшов саме в таку хвилину, як найбільше хотілося дружньої піддержки. В ту хвилину стояв двірник коло воріт, ми їхали

³¹ Марковський Михайло Миколайович (1869–1947) – літературознавець, критик. Член Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства (1919), старший бібліотекар ВБУ (1919), дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України (у 1920-х роках) та Історичної секції ВУАН (1928).

³² Ткаченко Микола Михайлович (1892–1965) – археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець. Аспірант (1924–1927), науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України (1927–1930).

³³ “Червоний шлях” – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, заснований 1923 р. у Харкові, виходив до лютого 1936 р.

³⁴ Нові Санжари – нині селище міського типу, адміністративний центр Новосанжарського р-ну Полтавської обл.

³⁵ Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) – український історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, дослідник історії українського козацтва, академік ВУАН (1929).

³⁶ Кантемирівка – нині село в Чутівському р-ні Полтавської обл.

одпочивати, але в на душі було сумно. Надія на те, що може й буде знову робота по археології, що так глибоко в неї поринув Мих.[айло] – підняла в ньому дух. Він бо остаточно хоче кидати Полтаву, але ні Харківські видавництва, ні Катеринославський навіть Музей (після Полт.[ави] провінціалістична) тож не валять.

Може ще й не буде так, але те що майнула та надія тоді було дуже добре.

Я пробула в Полтаві ще п'ять днів. Мій одпочинок буде надто коротким се літо. Сьогодні я провожаю Ів.[ана] Мих.[айловича] Гревса³⁷ до Києва. Він хоче дуже познайомитись з Вами. У нього є друзі в Києві і тому нічого не треба, крім побачитись з Вами і довідатись від Вас про цікаві для нього речі. Я дуже хочу, щоб Ви знали його. Пробути з ним місяць, після того як наші полтавські безпритульні діячі довели майже до розпаду – було дійсно якимсь світом, празником духа.

Сьогодні довідалась від курєрів бібліотеки, що Музей не перевозитимуть. А душі наші пошматовані, а Михайло пішов з Музею!

Живіть щасливі і здорові!

Ваша [підпис] Євг[енія] Руд[инська]

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 90, арк. 5–6 зв.].

Документ № 10

Лист Євгенії Рудинської до Сергія Єфремова з [м. Полтава] до м. Київ. Не раніше червня 1924 р.

Вельмишановний Сергію

Олександровичу!

Наталія Юстовна Мірза-Авак'янц³⁸ прохала мене написати Вам в справі пред'явниці сьго нашої знайомої Мілиці Вікторовни.

Її обіцяно посаду в Нац.[іональний] бібліот.[еки] але щоби її зайняти, треба бути рекомендованою. Знаю її, а ще більше двох її сестер, як дуже енергійних робітниць своїх колег по школі. Коли Ви зможете щось для неї зробити, я знаю зробите. Вибачте, що і я в числі тих, хто до Вас "в'язне" з усякими проханнями.

Вчора одіслала Вам листа.

Ваша [підпис] Є. Рудинська

[ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 88, арк. 1].

ЛІТЕРАТУРА

Граб В.І., Супруненко О.Б. (1992). Доля Михайла Рудинського (1887–1958) // Археологія. – № 4. – С. 91–100.

Єфремов С.О. (1997). Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ "Газета «РАДА»". – 848 с.: іл. – (Серія "Мемуари").

ІА НБУВ. – Ф. 257 (Колекція документів вчених України, репресованих у 30–50-х рр. ХХ ст.). – 39 арк.

ІА НБУВ. – Ф. 257. – Оп. 5. – Спр. 89. – Арк. 1–4.

Нестуля О. (1991). Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство. – Київ–Хмельницький. – С. 275–278.

Пудовкіна А.С. [Яненко А.С.]. (2011). Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924–1934 рр.) // Переяславка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". – Вип. 5 (7). – С. 216–219.

Рудинская Е.Я., Рудинская М.Я. (1962). Археолог М.Я. Рудинский // Краевед. зап. / Ахтырский краеведческий музей. – 1962. – Вып. 3. – С. 82–89.

Супруненко О.Б. (2007). З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. – К.; Полтава: Видавництво ПП "Гротеск", ВЦ "Археологія". – 124 с.

³⁷ Гревс Іван Михайлович (1860–1941) – російський історик, педагог, краєзнавець, громадський діяч.

³⁸ Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна (1889–[1942]) – український історик. У період з кінця 1918 р. до середини 1924 р. працювала у Полтавському вчительському інституті, Полтавському ІНО.

Ханко В.М. (2003). Полтавський період життєвої долі М. Рудинського (1917–1924 рр.) та епістолярій його сестри Є. Рудинської // Полтавська Петлюріана: Матеріали шостих петлюрівських читань. – Полтава. – Кн. 5. – С. 191–224.

ЦДАВО України. – Ф. 166. Оп. 4. Спр. 191.

ЦДАВО України. – Ф. 166. Оп. 4. Спр. 192.

ЦДАВО України. – Ф. 539. Оп. 3. Спр. 1425.

Шовкопляс І.Г. (1959). Рудинский М.Я. (1887–1958) // КСИА АН УССР. – К. – Вып. 8. – С. 175–178.

REFERENCES

Hrab, V.I., & Suprunenko O.B. (1992). Dolia Mykhaila Rudynskoho (1887–1958). *Arkheolohiia*, 4, 91–100 (in Ukrainian).

Yefremov, S.O. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv: ZAT “Hazeta «RADA»”, 848 pp. (Seria “Memuary”). (in Ukrainian).

Institut arkhivoznavstva Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. 257 (Kolektsiia dokumentiv vchenykh Ukrainy, represovanykh u 30–50-kh rr. XX st.). 39 ark. (in Ukrainian).

Institut arkhivoznavstva Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. 257. Op. 5. Spr. 89. Ark. 1–4 (in Ukrainian).

Nestulia, O. (1991). Nevtomnyi doslidnyk pam’iatok Ukrainy (M.Ia. Rudynskiy). *Represovane kraieznavstvo*. Kyiv–Khmelnitskyi, 275–278 (in Ukrainian).

Pudovkina, A.S. [Yanenko, A.S.]. (2011). Naukovo-orhanizatsiina ta praktychna diialnist Mykhaila Yakovycha Rudynskoho pid chas roboty u Kyievi (1924–1934 rr.). *Pereiaslavika: naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav”*, 5(7), 216–219 (in Ukrainian).

Rudinskaja, E.Ja., & Rudinskaja, M.Ja. (1962). Arheolog M.Ja. Rudinskij. *Kraeved. zap. Ahtyrskij kraevedcheskij muzej*, 3, 82–89 (in Russian).

Suprunenko, O.B. (2007). *Z istorii arheolohichnykh doslidzhen na Poltavshchyni: Korotkyi narys*. Kyiv–Poltava, 124 pp. (in Ukrainian).

Khanko, V.M. (2003). Poltavskiy period zhyttievoi doli M. Rudynskoho (1917–1924 rr.) ta epistoliarrii yoho sestry Ie. Rudynskoi. *Poltavska Petliuriana: Materialy shostykh petliurivskykh chytan*, 5. Poltava, 191–224 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy. F. 166. Op. 4. Spr. 191 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy. F. 166. Op. 4. Spr. 192 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy. F. 539. Op. 3. Spr. 1425 (in Ukrainian).

Shovkoplyas, I.G. (1959). Rudinskij M.Ja. (1887–1958). *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN USSR*, 8. Kiev, 175–178 (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 08.10.2016

прийнята до друку 01.11.2016

LETTERS OF MYKHAILO AND EUGENIA RUDYNSKY TO ACADEMICIAN SERGEI YEFREMOV
AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF UKRAINIAN ARCHEOLOGY AND MUSEOLOGY

Oleksandr PRYN

*Archival Institute of Vernadsky National Library of Ukraine,
Volodymyrska Str., 62, 01033, Kyiv, Ukraine, e-mail: al_iskander@meta.ua*

This article is devoted to analyzis and publication of new archival sources on the history of Ukrainian archaeology and muzeology, which were previously unknown to the general public of researchers. They were received for preservation by the Archival Institute of Vernadsky National Library of Ukraine from the KGB archive.

In the article the correspondence of the famous Ukrainian archaeologist and museologist Mykhailo Rudynsky (1887–1958) and his sister Eugenia Rudynska (1885–1977), Ukrainian museologist to Academician Sergiy Yefremov (1876–1939) have been analyzed.

The total number of letters of Mykhailo and Eugenia Rudynsky to Sergiy Yefremov in the collection are 11 documents. They chronologically cover the period from August 7, 1923 to December 7, 1926. At the time and place ten of these letters relate to the Poltava life period and one – to the Kyiv one.

Thus, the main topics raised by Mykhailo and Eugeniya Rudynsky in theirs letters to Sergiy Yefremov are: folding and moving the ethnographic Poltava museum department and the struggle for the integrity of its collection, approval the charter of the Poltava Scientific Society of the Ukrainian Academy of Sciences and its current activities, processing of archive material of P. Mirny, V. Gorlenko, I. Tobilevich, archeological works on the territory of Poltava region, searching the work in museums and institutions of Kyiv, Dnipro, Kharkiv by Mykhailo Rudynsky, etc.

Attached to full-text article contained 10 letters which have been archaeography processed while maintaining stylistic features of author's language.

Key words: academician, Sergiy Yefremov, Mykhailo Rudynsky, Eugenia Rudynska, Poltava Scientific Society, Central Proletarian Museum of Poltava, Ukrainian Museum of History, archeological monument, museum.

ЛИСТУВАННЯ Л.С. КЛЕЙНА З Ю.М. ЗАХАРУКОМ ТА В.Ф. ГЕНІНГОМ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Сергій ПАЛІЄНКО

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна, e-mail: svpaliy777@gmail.com

У статті розглянуто листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом з особистого архіву Л.С. Клейна, надане автору статті для фотокопіювання і подальшого введення до наукового обігу. Ці документи є цінним джерелом з історії радянської теоретичної археології. Із 31 документу 24 одиниці – це листування з Ю.М. Захаруком, датоване головним чином 1970-ми роками, 7 одиниць – листування з В.Ф. Генінгом, що належить до початку 1980-х і 1990-х рр. Частина з них у вигляді фрагментів або повністю опублікована Л.С. Клейном у його мемуарах.

Листи містять цінну інформацію з історії радянської теоретичної археології періоду її становлення – початку 1970-х, коли організовано та проведено засідання теоретичних секцій на Пленумах ІА АН СРСР, присвячених підсумкам польових досліджень 1971 і 1972 рр., про взаємовідносини вчених теоретиків у 1970-ті – на початку 1990-х, труднощах, пов'язаних з публікацією статей Л.С. Клейна, загальним станом теоретичних досліджень у радянській археології.

Подальше детальне вивчення листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом дозволить відновити невідомі раніше факти з історії організації теоретичних секцій Пленумів ІА АН СРСР, котрі, на думку автора, були першими ознаками формування теоретичної археології у СРСР як окремої субдисципліни, оцінити роль кожного із учених у цьому процесі, а також розкрити вплив міжособистісних взаємовідносин на подальший розвиток методологічних досліджень у радянській археології.

Ключові слова: Клейн Л.С.; Захарук Ю.М.; Генінг В.Ф.; радянська теоретична археологія; джерельна база.

Історія післявоєнної археології у СРСР є однією з найменш вивчених тем у історіографії. Радянська теоретична археологія, що виникла на початку 1970-х також залишається *Terra incognita*. Як явище радянська археологія 1970-х – початку 1990-х у загальних рисах розглянута у монографії Л.С. Клейна [Клейн, 1993] та її іноземних перевиданнях [Klejn, 1997; 2012], а також у праці Г.С. Лебедева [Лебедев, 1991]. Однак тут варто зазначити, що авторами цих досліджень є представники тільки одного напрямку – “строгої археології” (“чистої археології”). Водночас сам Лев Клейн був активним учасником дискусії про об’єкт і предмет археології, яка мала місце в ці роки, тому його оцінки діяльності головних опонентів – Володимира Генінга і Юрія Захарука часто вельми суб’єктивні. Це підтверджують і нові фундаментальні праці цього автора з історії світової та російсько-радянської археології, які видані нещодавно.

Так, у двотомній “Історії світової археологічної думки” своїм опонентам він присвятив лише один абзац – вельми критичний. Про своїх колег – В.М. Масона і В.Ф. Генінга він писав наступне:

“У останні десятиліття радянської влади з методологічними розробками у дусі соціологічного історизму виступав і Вадим Масон у Ленінграді (стаття 1974 р. і книга 1976 р.). А В.Ф. Генінг у Києві висунув докладне методологічне обґрунтування “соціологічної археології”, як він її розуміє – цілком у дусі 30-х років (книги 1982, 1983 і 1989 рр.). Рекомендації Масона не

виходять за межі пошуку стереотипних відповідників соціальним структурам в археологічних матеріалах, а розлогі праці Генінга відрізняються чималим догматизмом і схоластикою. Так що, можна сказати, напрямок вичерпався” [Клейн, 2011, с. 23].

У новій монографії хоч і є розділ, присвячений В.Ф. Генінгу [Клейн, 2014, с. 448–464], проте оцінка його внеску у розвиток радянської теоретичної археології, на думку автора цієї статті, також занадто суб’єктивна.

Слід зазначити, що вивчення недалекого минулого нашої науки вимагає особливої обережності, зокрема, щодо старшої генерації учених, які були очевидцями, а, нерідко, й учасниками подій, які вивчаються. Так, книги О.О. Формозова про післявоєнну радянську та сучасну російську археологію [Формозов, 2004; 2005] викликали вельми неоднозначну реакцію [Герасимова, 2006; Молодин, 2006; Савинов, 2006; Черных, 2006; Шер, 2006]. Щоб уникнути подібних ситуацій необхідно спиратися на джерела, насамперед, архівні, проте й суб’єктивний досвід очевидців не варто відкидати повністю.

Останніми роками автор активно займається дослідженнями з історії радянської теоретичної археології, приділяючи значну увагу й проблемам джерелознавства. Так, окремі статті присвячено джерелам з історії методсемінару ЛОІА АН СРСР [Палієнко, 2012] і можливості використання у дослідженнях записів “усної історії” [Палієнко, 2012]. Аналіз джерелознавчої бази обов’язково був присутній і в інших статтях автора [Палієнко, 2014; Палієнко, 2015б].

Поряд з архівними джерелами – протоколами засідань відділів і теоретичних семінарів – велике значення мають джерела особистого походження – передовсім, епістолярна спадщина вчених-теоретиків. Вивчення листування учасників численних теоретичних дискусій дозволяє встановити багато невідомих раніше подробиць, зрозуміти приховані мотиви тих або інших дій, ширше побачити картину подій того періоду. Прикладом цьому є листування В.Ф. Генінга з редакцією часопису “Радянська археологія” під час дискусії про об’єкт і предмет науки на сторінках цього видання, розглянуте автором в окремій статті [Палієнко, 2015а]. Робота з пошуку нових джерел з історії радянської теоретичної археології триває.

Так, Л.С. Клейн надав автору цієї статті можливість зробити фотокопію свого листування з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом з його приватного архіву для подальшого введення до наукового обігу. Джерелознавча характеристика саме цих документів є метою цієї публікації.

Зібрання включає 31 одиницю: листи обох вчених-теоретиків Л.С. Клейну, а також другі екземпляри або чернетки його відповідей, при цьому деякі з них вже були частково або повністю опубліковані у мемуарах Льва Самуїловича [Клейн, 2010]. Усі листи відсортовано автором цієї статті у хронологічному порядку і пронумеровано для зручності опрацювання. Повний перелік скопійованих документів поданий нижче у таблиці.

Матеріали листування Л.С. Клейна та Ю.М. Захарука включають 24 документи, що охоплюють період з 1971 по 1980 рр., а також один лист 1995 р. Із них 16 – це оригінали листів Ю.М. Захарука, і ще 8 – це чернетки і другі машинописні екземпляри листів Л.С. Клейна у відповідь. Для зручності опрацювання автор розмістив усі листи у хронологічному порядку і пронумерував, проте оскільки на деяких документах дати були відсутні, то їхнє приблизне датування здійснювали контекстуально. Розглянемо матеріали цього листування докладніше.

Виходячи зі змісту, серед листів можна виділити декілька тематичних груп:

1. Первинне планування спільної роботи в області археологічної теорії:
  - лист Ю.М. Захарука № 1 від 16.08.1971;
  - лист Ю.М. Захарука № 2 від 15.11.1971;
  - лист Ю.М. Захарука № 3 від 06.12.1971.
2. Планування дискусії на теоретичній секції Пленуму Інституту археології АН СРСР за підсумками польових досліджень 1971 р. (Москва, 1972):
  - лист Ю.М. Захарука № 4 від 17.02.1972.

3. Планування роботи Бюро секції “Теорії та методики археології” у зв’язку із проведенням Пленуму Інституту археології АН СРСР за підсумками польових досліджень 1972 р. (Самарканд, 1973); обговорення і підготовка колективної доповіді:

– лист Ю.М. Захарука № 5 від 31.10.1972;

– лист Л.С. Клейна № 6 від 09.11.1972;

– лист Ю.М. Захарука № 7 від 21.11.1972 із запрошенням на Бюро секції та План спільної доповіді;

– лист Ю.М. Захарука № 8 від 28.11.1972;

– лист Ю.М. Захарука № 9 від 09.01.1973;

– лист Ю.М. Захарука № 10 від 20.03.1973;

– лист Ю.М. Захарука № 11 без дати, вірогідно, початок квітня 1973 р.

4. Пояснення з приводу критичного листа Л.С. Клейна щодо підготовки спільної доповіді на Пленум:

– лист Ю.М. Захарука № 12 від 05.05.1973;

– лист Л.С. Клейна № 13 без дати, вірогідно, травень 1973 р.

5. Обговорення можливої участі радянської делегації у роботі конференції “Марксистський підхід до археологічних досліджень” (США, 1974):

– лист Л.С. Клейна № 14 без дати, вірогідно, друга половина 1973 р.;

– лист Ю.М. Захарука № 15 без дати, вірогідно, друга половина 1973 р.

6. Обговорення питань, пов’язаних із підготовкою до публікації статті Л.С. Клейна “Предмет археології”:

– лист Л.С. Клейна № 16 від 07.05.1974;

– лист Л.С. Клейна № 17 від 18.09.1974.

7. Обговорення питань, пов’язаних із підготовкою до публікації статті Л.С. Клейна “Поняття типу в сучасній археології”:

– лист Л.С. Клейна № 18 без дати, вірогідно, весна 1976 р.;

– лист Л.С. Клейна № 19 від 13.03.1978;

– лист Ю.М. Захарука № 20 від 31.05.1978.

8. Обговорення поточних питань, обмін літературою тощо:

– лист Ю.М. Захарука № 21 від 21.12.1978;

– лист Л.С. Клейна № 22 від 15.01.1979;

– лист Ю.М. Захарука № 23 від 13.05.1980.

9. З приводу статті О.О. Формозова у “Російській археології”:

– лист Ю.М. Захарука № 24 від 18.11.1995.

Окремі листи зі свого листування з Ю.М. Захаруком Л.С. Клейн опублікував у своїх мемуарах “Трудно бути Клейном”. Так, у книзі наявні окремі фрагменти наступних листів:

– лист Ю.М. Захарука № 3 від 06.12.1971 [Клейн, 2010, с. 227];

– лист Ю.М. Захарука № 4 від 17.02.1972 [Клейн, 2010, с. 227];

– лист Л.С. Клейна № 6 від 09.11.1972 [Клейн, 2010, с. 227–228];

– лист Ю.М. Захарука № 12 від 05.05.1973 [Клейн, 2010, с. 227–228];

– лист Л.С. Клейна № 13 без дати, вірогідно, травень 1973 р. [Клейн, 2010, с. 229];

– лист Л.С. Клейна № 17 від 18.09.1974 [Клейн, 2010, с. 229–230];

– лист Л.С. Клейна № 18 без дати, вірогідно, весна 1976 р. [Клейн, 2010, с. 230].

При цьому лист Ю.М. Захарука № 12 опублікований практично повністю. У мемуарах також є повні тексти листа Л.С. Клейна № 22 від 15.01.1979 [Клейн, 2010, с. 232–233] і листа Ю.М. Захарука № 23 від 13.05.1980 [Клейн, 2010, с. 233].

Фрагменти або повні тексти зазначених вище листів використані Л.С. Клейном для ілюстрації свого суб’єктивного погляду на події життя, що є відмінною рисою мемуарів як історичного джерела. Тому співставлення опублікованих фрагментів і повних текстів листів може виявити деякі нюанси, невліпові у мемуарах.

У якості прикладу розглянемо текст листа Ю.М. Захарука № 4 від 17 лютого 1972 р., у якому опубліковані у книзі фрагменти виділені жирним шрифтом [Клейн, 2010, с. 227]:

Дорогой Лев Самойлович!

Итак, в этом году на конференции Института будет работать секция “Теории и методики археологии” (Курсив Л.С. Клейна. – С.П.). **Надеюсь, что Вы и ваши ленинградские коллеги примут участие в работе секции и выступят с докладами и сообщениями.** На первый раз, как нам казалось, не следовало лимитировать тематику работы секции. О формах и организации ее работы поговорим уже на секции. Согласно программы конференции, секции будут работать три дня, всего 6 заседаний. Думаю, что желающих выступить на секции не будет так уж много[,] и у нас[,] наверно[,] будет время и для проведения дискуссии на какую[-]нибудь тему. **Не посчитаете ли Вы целесообразным организованную вами дискуссию о понятии “тип” продолжить и на секции. Этим самым включить в нее большее число участников. Конечно, дискуссия прошла бы под вашим, то ли в личном смысле, то ли Оргсектора Вашего семинара, руководством и эгидой.** Мы бы смогли разослать заблаговременно предложенные Вами вопросы (Арк. 1).

Как Вы полагаете?

Можно (українізм Ю.М. Захарука. – С.П.) было бы организовать дискуссию и по многим другим вопросам, но вряд ли мы это уже успеем. **Ваша дискуссия кажется уже более организованной.**

Прошу Вас ответить.

Конечно[,] мы ждем от ленинградцев большую группу участников секции. Присылайте темы докладов и тезисы.

Очень бы хотелось побывать у Вас на дискуссии. Не знаю[,] как выйдем со временем.

Не взыщите, что посылаю Вам, а не на имя Оргкомитета дискуссии, ответы на вопросы.

Крепко жму вашу руку

Ваш Ю. Захарук. (Курсив Л.С. Клейна. – С.П.)

г. Москва, 17.ІІ.72. (Арк. 1 зв.)

Отже, в опублікованому фрагменті основний наголос зроблений на пропозицію Ю.М. Захарука Л.С. Клейну організувати, точніше продовжити на теоретичній секції Пленуму, організовану на проблемному семінарі у Ленінграді, дискусію щодо поняття “тип”. При цьому автор листа прямо пропонує, щоб вона пройшла *“нід вашим, чи то персональним, чи то Оргсектору Вашого семінару, керівництвом та егідою”*, оскільки *“здається вже більш організованою”*. Ці фрагменти ілюструють визнання Ю.М. Захаруком заслуг Л.С. Клейна як організатора та дослідника в області теоретичної археології та його внесок у проведення дискусії з проблеми типу.

Не заперечуючи цього і не применшуючи заслуг Льва Самуїловича, (а результатом цієї дискусії стало проведення двох конференцій і видання збірки [Типы..., 1979]), із неопублікованої частини листа стає зрозуміло, що пропозиція Ю.М. Захарука також пов'язана з тим, що *“бажаючих виступити на секції не буде дуже багато, и у нас, мабуть, буде час і для проведення дискусії на яку-небудь тему”*, при цьому, *“можна було б організувати дискусію і з багатьох інших питань, проте навряд чи ми це вже встигнемо”*.

Тобто в умовах цейтноту, на думку московського вченого, було доцільніше не починати все з нуля, а продовжити вже почате, тим більше, що сам Ю.М. Захарук, наскільки можна судити із тексту, також взяв у цій дискусії участь, надавши відповіді на надіслані йому до цього питання з питальника, розробленого, вочевидь, Л.С. Клейном.

Цитування у мемуарах фрагменту листа не викривляє його змісту, проте дещо зміщує наголоси. Адже Ю.М. Захарук, дійсно, з великою повагою ставився до Л.С. Клейна і визнавав його авторитет стосовно теорії, що, зокрема, видно з їхнього листування, особливо, до появи критичного листа ленинградського науковця з приводу колективної доповіді [докладніше, див. Клейн, 2010, с. 225–226].

Забігаючи трохи наперед, варто відмітити, що пізніше сам Ю.М. Захарук у своєму заключному слові про роботу секції теорії та методики Пленуму 1972 р. заявив: “На жаль, нам не вдалася дискусія з проблеми «типу»” [АРАН, ф. 1909, оп. 1, од. зб. 1063, арк. 34], хоча на секції обговорювалося багато інших важливих проблем, включаючи об’єкт і предмет науки, а сам факт її проведення можна вважати народженням радянської теоретичної археології.

Другу частину скопійованого архіву складає листування Л.С. Клейна і В.Ф. Генінга – всього 7 листів. Із них 3 – листи В.Ф. Генінга, а 4 – листи Л.С. Клейна, які охоплюють період з 1979 по 1982 рр., а також – 1991 р. Автор цієї статті їх також розмістив у хронологічному порядку і продовжив нумерацію. Ці листи можна поділити на декілька тематичних груп:

1. Прохання В.Ф. Генінга про допомогу у заповненні лакун у біографіях радянських археологів 1920-х–1930-х рр. у зв’язку з підготовкою його книги з історії радянської археології цього періоду:

– лист В.Ф. Генінга № 25 від 09.09.1979.

2. Підготовка Відділом теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР робочого семінару “Актуальні проблеми методології археології”:

– лист В.Ф. Генінга № 26 без дати, вірогідно, кінець 1980 р. або перша половина січня 1981 р.;

– листи Л.С. Клейна № 27 від 21.01.1981 (1 офіційний і 1 “неофіційне” доповнення).

3. Про поточний стан справ:

– лист Л.С. Клейна № 28 від 23.11.1982.

4. Щодо статті-відгуку Л.С. Клейна на книгу В.Ф. Генінга про об’єкт і предмет науки в археології, а також підготовки Л.С. Клейном анотованої бібліографії:

– лист Л.С. Клейна № 29 від 10.05.1991;

– лист В.Ф. Генінга № 30 від 23.05.1991;

– лист Л.С. Клейна № 31 від 09.07.1991.

У своїх мемуарах Л.С. Клейн повністю опублікував своє листування з В.Ф. Генінгом 1991 р. [Клейн, 2010, с. 501–503].

Також, на думку автора цієї статті, значний інтерес становлять листи 1981 р., які дуже добре відображають стан справ у радянській теоретичній археології на той час. Тому має сенс навести їхні тексти повністю:

Лист В.Ф. Генінга № 26 (машинопис, без дати, вірогідно, кінець 1980 р. або перша половина січня 1981 р.)

Глубокоуважаемый Лев Самуилович! (вписано від руки. – С.П.)

В современной археологии все чаще поднимаются актуальные проблемы методологии-ческого характера, вызывающие нередко оживленные дискуссии. По-видимому, настало время организовать встречу ученых, которые занимаются специальными исследованиями в области методологии археологии.

Отдел теории и методики археологических исследований Института археологии АН УССР предлагает провести летом 1981 г. рабочий семинар по теме:

“АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДОЛОГИИ АРХЕОЛОГИИ”.

Для более организованного и плодотворного проведения встречи было бы желательно получить ВАШИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ по ряду перечисленных ниже вопросов:

1. Какие проблемы методологии археологии, по ВАШЕМУ мнению, следовало бы обсудить в первую очередь?

2. По каким конкретно вопросам методологии Вы могли бы выступить на семинаре, предварительно представив текст?

3. Какую лучше, по ВАШЕМУ мнению, избрать ФОРМУ работы семинара, учитывая ограниченное количество участников (до 20 чел.)

4. В какие сроки было бы для ВАС удобно участие в работе семинара?

5. Кого из специалистов, по Вашему мнению, было бы желательно пригласить на семинар?

Надеюсь на Ваше активное участие в подготовке и проведении нашего семинара.
С искренним уважением

252014, КИЕВ – 14
ул. Выдубецкая, 40
Институт археологии
АН УССР. Генингу В.Ф.

В.Ф. Генинг
Зав. Отделом теории и методики
археологических исследований
Института археологии АН УССР

Листи Л.С. Клейна № 27 (машинопис, 21 січня 1981 р.)

Глубокоуважаемый Владимир Федорович,

очень признателен Вам за приглашение на семинар “Актуальные проблемы методологии археологии”. Я, конечно, постараюсь принять участие в этом деле. Отвечаю на Ваши вопросы.

1. Сам этот вопрос и стоило бы прежде всего обсудить. Это значит: Перспективы теоретических исследований по археологии в СССР. Включая организационные задачи. Из содержательных проблем главной, на мой взгляд, остаётся: Проблема преемственности и смены археологических культур.

2. Кроме уже названных, также: Структура теоретической археологии; Археолого-этнографические параллели; Современная ситуация в теоретической археологии на Западе. Можно и другие, по договоренности. Позвоните или напишите.

3. Два-три доклада и их обсуждение (круглый стол). Максимальное предварительное ознакомление участников с подготовленными текстами, чтобы высвободить время для живой беседы. Максимум публикации и ее оперативность.

4. Сроки мне лично годятся любые после 20 июня (когда заканчиваются экзаменационная сессия и защита курсовых и дипломных), но для многих лето – трудная пора: экспедиции.

5. Из ленинградцев: Вадим Сергеевич Бочкарев, Павел Маркович Долуханов и Вадим Михайлович Массон (ЛОИА), Глеб Сергеевич Лебедев и Евгений Михайлович Колпаков (вместе со мной на кафедре ЛГУ), Яков Абрамович Шер (Эрмитаж).

Из москвичей: И.С. Каменецкий, В.Б. Ковалевская, Ю.Н. Захарук (ИА), Г.А. Федоров-Давыдов (ЛГУ). Также Формозов и Е.Н. Черных (ИА).

Из Иркутска – Герман Иванович Медведев, из Свердловска – В.Д. Викторова, из Сыктывкара – Наталья Николаевна Чеснокова. Кроме того Валерий Павлович Лынша (из Иркутска, защитился у нас, место работы еще не ясно, скорее всего Сыктывкар; связаться можно через меня).

Может быть, также философов: Вадима Николаевича Боряза из Ленинграда (кафедра философии АН СССР) и Эдуарда Саркисовича Маркаряна из Еревана.

С искренним уважением
Л.С. Клейн

Дорогой Владимир Федорович,

добавлю к “официальному” ответу конфиденциальный. Поздравляю с добрым начинанием.

Я думаю, что главными будут всё же организационные задачи: конструирование теоретической археологии. Важнейшая из этих задач – создание теоретического ежегодника, в котором бы не распоряжались ни Рыбаков, ни другие маститые эмпирики. Если это не удастся, то всё останется на уровне интеллигентного трёпа или – в лучшем случае – взаимного консультирования двух десятков человек, которое не изменит их деятельности.

Сейчас время развивать теоретическую археологию не только вглубь, но и вширь (и уже через это – вглубь). Поэтому я придаю особое значение возможности привлечь молодежь. Привлечь и на это совещание. Из названных мною в “официальном” ответе Лынша – кандидат, палеолитчик, очень начитан в теории, Чеснокова – аспирантка, по сравнению с Лыншей – начинающая, но толковая (она сейчас примерно на том уровне, на котором Викторова была при нашей первой встрече в Москве), Колпаков – студент, но, пожалуй, посильнее многих кандидатов (да он и не юноша, отец семейства, после армии и рабфака поступал). Он был со мной на Всесоюзной междисциплинарной школе-семинаре по теории классификации в Борке, а недавно выступал с методологическим докладом на “идеологической” конференции в Москве, где его доклад очень понравился Долуханову & С^о (вписано від руки. – С.П.) (П.М. считает его лучшим докладом конференции) и очень не понравился Крайнову & С^о (вписано від руки. – С.П.), что, на мой взгляд, говорит в пользу докладчика. Если решите его пригласить, учтите, что нам, возможно, нужно будет высвободить его от какой-нибудь обязательно практики и т.п., так что пришлите [,] пожалуйста, мотивированное приглашение: что-нибудь со ссылкой на Ваше знакомство с тезисами его интересного доклада (они напечатаны) и откликами участников конференции. Между прочим, Захарук им интересовался, пригласил к себе в кабинет и час беседовал на теоретические темы. Парень и в самом деле интересный. Вопреки опасениям, очень скромный, хотя и не робкий.

Выбор темы, с которой я мог бы приехать, зависит от того, что вообще будет запланировано, с чем будут выступать другие (у меня заделов больше, поэтому мне легче подстроиться).

Держите меня, пожалуйста, в курсе дела. Можно по телефону (мой домашний ###-##-##) (номер досі актуальний. – С.П.). Кто уже дал согласие? Мне неудобно спрашивать других ленинградцев, чтобы не нарваться на таких, которых Вы не пригласили и приглашать не собираетесь.

Желаю Вам всяческого успеха и готов помогать.

Искренне Ваш

Л. Клейн

Отже, наведені листи добре відображують загальний стан радянської теоретичної археології на початок 1981 р., містять перелік актуальних на той момент теоретичних проблем, а також список найактивніших вчених-теоретиків. Останній, на думку автора цієї статті, можна було б доповнити палеолітознавцями-співробітниками ЛОІА АН СРСР – О.М. Рогачовим, М.В. Аніковичем і Г.П. Григор'євим, які постійно брали участь у теоретичних дискусіях і були авторами актуальних публікацій з методології.

Таким чином, листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом з особистого архіву Л.С. Клейна є цінним джерелом з історії радянської теоретичної археології. З 31 документу 24 одиниць – це листування з Ю.М. Захаруком, датоване головним чином 1970-ми рр., 7 одиниць – листування з В.Ф. Генінгом, що належить до початку 1980-х і 1990-х рр. Частина з них у вигляді фрагментів або повністю опублікована Л.С. Клейном у його мемуарах.

Ці листи містять цінну інформацію з історії радянської теоретичної археології періоду її становлення – початку 1970-х, коли організовано та проведено засідання теоретичних секцій на Пленумах ІА АН СРСР, присвячених підсумкам польових досліджень 1971–1972 рр., про взаємовідносини вчених теоретиків у 1970-ті–на початку 1990-х рр., труднощах, пов'язаних з публікацією статей Л.С. Клейна, загальним станом теоретичних досліджень у радянській археології.

Подальше детальне вивчення листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом дозволить відновити невідомі раніше факти з історії організації теоретичних секцій Пленумів ІА АН СРСР, які, на думку автора, були першими ознаками формування теоретичної археології

у СРСР як окремої субдисципліни, оцінити роль кожного із учених у цьому процесі, а також розкрити вплив міжособистісних взаємовідносин на подальший розвиток методологічних досліджень у радянській археології. Тому автор планує продовжити роботу в цьому напрямку у найближчий час і ще раз висловлює щире подяку Льву Самуїловичу Клейну за можливість використання матеріалів з його приватного архіву.

**Листування Л.С. Клейна з Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом
(приватний архів Л.С. Клейна)**

№	Автор	Дата	Характеристика	Обсяг
<i>Листування Л.С. Клейна і Ю.М. Захарука</i>				
1.	Ю.М. Захарук	16.08.1971	рукопис	1 аркуш зі зв. (4 ст.)*
2.	Ю.М. Захарук	15.11.1971	рукопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
3.	Ю.М. Захарук	06.12.1971	машинопис	1 аркуш
4.	Ю.М. Захарук	17.02.1972	машинопис	1 аркуш зі зв.
5.	Ю.М. Захарук	31.10.1972	рукопис	1 аркуш зі зв. (4 ст.)
6.	Л.С. Клейн	09.11.1972	чернетка, рукопис	1 аркуш
7.	Ю.М. Захарук	21.11.1972	машинопис + запрошення на Бюро секції + План спільної доповіді	1 аркуш + 1 аркуш + 2 аркуші зі зв. (3 ст.)
8.	Ю.М. Захарук	28.11.1972	рукопис	1 аркуш зі зв. (4 ст.)
9.	Ю.М. Захарук	06.01.1973	рукопис	1 аркуш зі зв.
10.	Ю.М. Захарук	20.03.1973	машинопис	1 аркуш зі зв.
11.	Ю.М. Захарук	без дати, вірогідно, початок квітня 1973 р.	рукопис	1 аркуш зі зв.
12.	Ю.М. Захарук	05.05.1973	машинопис	1 аркуш зі зв. (3 ст.)
13.	Л.С. Клейн	без дати, вірогідно, травень 1973 р.	чернетка, рукопис	2 аркуші зі зв. (6 ст.)
14.	Л.С. Клейн	без дати, вірогідно, друга половина 1973 р.	машинопис	1 аркуш зі зв.
15.	Ю.М. Захарук	без дати, вірогідно, друга половина 1973 р.	машинопис	1 аркуш
16.	Л.С. Клейн	07.05.1974	чернетка, рукопис	1 аркуш зі зв. (4 ст.)
17.	Л.С. Клейн	18.09.1974	чернетка, рукопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
18.	Л.С. Клейн	весна 1976 р.	машинопис	2 аркуші зі зв. (3 ст.)
19.	Л.С. Клейн	13.03.1978	машинопис	2 аркуші зі зв. (3 ст.)
20.	Ю.М. Захарук	31.03.1978	машинопис	1 аркуш
21.	Ю.М. Захарук	21.12.1978	рукопис	1 аркуш
22.	Л.С. Клейн	15.01.1979	чернетка, рукопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
23.	Ю.М. Захарук	13.05.1980	рукопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
24.	Ю.М. Захарук	18.11.1995	машинопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)

* Деякі листи написано або надруковано вздовж аркушу, тому іноді містять до 4 сторінок.

<i>Листування Л.С. Клейна і В.Ф. Генінга</i>				
25.	В.Ф. Генінг	09.01.1979	рукопис	1 аркуш зі зв. (3 ст.)
26.	В.Ф. Генінг	без дати, вірогідно, кінець 1980 р. або перша половина січня 1981 р.	машинопис	1 аркуш
27.	Л.С. Клейн	21.01.1981	машинопис + неофіційне доповнення	1 аркуш + 1 аркуш
28.	Л.С. Клейн	23.11.1982	машинопис	1 аркуш
29.	Л.С. Клейн	10.05.1991	машинопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
30.	В.Ф. Генінг	23.05.1991	рукопис	1 аркуш зі зв. (2 ст.)
31.	Л.С. Клейн	09.07.1991	машинопис	1 аркуш

ЛІТЕРАТУРА

АРАН Ф. 1909. – Оп. 1. – Од. зб. 1063 (Пленум Інститута археології, посвящений итогам полевых исследований 1971 г. Секция теории и методики (25–28 апреля 1972 г.)). – 35 арк.

Герасимова М.М. (2006). “Филькина грамота” А.А. Формозова (Письмо в редакцию) // РА. – № 3. – С. 176–177.

Клейн Л.С. (1993). Феномен советской археологии. – СПб. – 128 с.

Клейн Л.С. (2010). Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах. – СПб. – 724 с.

Клейн Л.С. (2011). История археологической мысли. – СПб. – Т. 2. – 624 с.

Клейн Л.С. (2014). История российской археологии: учения, школы и личности. – СПб. – Т. 2: Археологи советской эпохи. – 640 с.

Лебедев Г.С. (1991). История отечественной археологии. 1700–1917. – СПб. – 464 с.

Молодин В.И. (2006). Человек, наука и Формозов // РА. – № 3. – С. 173–176.

Палиєнко С.В. (2012). Источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР // Евразийский археолого-историографический сборник. – СПб.; Красноярск. – С. 169–175.

Палиєнко С.В. (2014). Обсуждение книги В.Ф. Генінга “Объект и предмет науки в археологии” на методологическом семинаре ЛОИА АН СССР: обстоятельства и факты // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. – К. – Вип. 89 (10). – С. 147–152.

Палиєнко С.В. (2012). Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – № 111. – С. 44–46.

Палиєнко С.В. (2015а). За лаштунками дискусії про предмет археології: листування В.Ф. Генінга з редакцією “Радянської археології” // Праці Центру пам’яткознавства: зб. наук. пр. – Вип. 28. – К. – С. 204–212.

Палиєнко С.В. (2015б). Методологічні семінари наукових установ АН СРСР та УРСР як засіб розвитку радянської теоретичної археології // МДАПВ. – Вип. 19. – С. 392–397.

Савинов Д.Г. (2006). О “юбилейных книгах” А.А. Формозова // РА. – № 3. – С. 169–173.

Типы в культуре. Методологические проблемы классификации, систематики и типологии в социально-исторических и антропологических науках (1979). – Л. – 184 с.

Формозов А.А. (2004). Рассказы об ученых. – Курск. – 124 с.

Формозов А.А. (2005). Человек и наука: Из записей археолога. – М. – 224 с.

Черных Е.Н. (2006). Об “историографической” серии книг А.А. Формозова: литературно-психологические ассоциации // РА. – № 3. – С. 177–181.

Шер Я.А. (2006). О некоторых особенностях освещения новейшей истории российской археологии // РА. – № 3. – С. 165–169.

Klejn L.S. (1997). Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang. – 412 s.

Klejn L.S. (2012). Soviet archaeology: schools, trends, and history. – Oxford. – 411 p.

REFERENCES

- Arhiv Rossijskoj akademii nauk.* F. 1909. Op. 1. Od. zb. 1063. (Plenum Instituta arheologii, posvjashhennyj itogam polevyh issledovanij 1971 g. Sekcija teorii i metodiki (25–28 aprelja 1972 g.)). 35 ark. (in Russian).
- Gerasimova, M.M. (2006). “Fil'kina gramota” A.A. Formozova (Pis'mo v redakciju). *Rossijskaja arheologija*, 3, 176–177 (in Russian).
- Klejn, L.S. (1993). *Fenomen sovetskoj arheologii*. Sankt-Peterburg, 128 pp. (in Russian).
- Klejn, L.S. (2010). *Trudno byt' Klejnom. Avtobiografija v monologah i dialogah*. Sankt-Peterburg, 724 pp. (in Russian).
- Klejn, L.S. (2011). *Istorija arheologicheskoy mysli, 2*. Sankt-Peterburg, 624 pp. (in Russian).
- Klejn, L.S. (2014). *Istorija rossijskoj arheologii: uchenija, shkoly i lichnosti, 2: Arheologi sovetskoj jepohi*. Sankt-Peterburg, 640 pp. (in Russian).
- Lebedev, G.S. (1991). *Istorija otechestvennoj arheologii. 1700–1917*. Sankt-Peterburg, 464 pp. (in Russian).
- Molodin, V.I. (2006). Chelovek, nauka i Formozov. *Rossijskaja arheologija*, 3, 173–176 (in Russian).
- Paljenko, S.V. (2012). Istochniki po istorii metodseminara LOIA AN USSR. *Evrazijskij arheologo-istoriograficheskij sbornik*. Sankt-Peterburg. Krasnojarsk, 169–175 (in Russian).
- Paljenko, S.V. (2014). Obsuzhdenie knigi V.F. Geninga “Ob'ekt i predmet nauki v arheologii” na metodologicheskom seminare LOIA AN USSR: obstojatel'stva i fakty. *Hileia: naukovyi visnyk*, 89(10). Kyiv, 147–152 (in Russian).
- Paljenko, S.V. (2012). Usna istoriia yak dzherelo do vyvchennia radianskoj teoretychnoi arkeolohii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Istorii*, 111, 44–46 (in Ukrainian).
- Paljenko, S.V. (2015). Za lashtunkamy dyskusii pro predmet arkeolohii: lystuvannia V.F. Heninha z redaktsiieiu “Radianskoj arkeolohii”. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 28. Kyiv, 204–212 (in Ukrainian).
- Paljenko, S.V. (2015). Metodolohichni seminary naukovykh ustanov AN SRSR ta URSR yak zasib rozvytku radianskoj teoretychnoi arkeolohii. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19, 392–397 (in Ukrainian).
- Savinov, D.G. (2006). O “jubilejnyh knigah” A.A. Formozova. *Rossijskaja arheologija*, 3, 169–173 (in Russian).
- Typy v kul'ture. Metodologicheskie problemy klassifikacii, sistematiki i tipologii v social'no-istoricheskij i antropologicheskij naukah* (1979). Leningrad, 184 pp. (in Russian).
- Formozov, A.A. (2004). *Rasskazy ob uchenyh*. Kursk, 124 pp. (in Russian).
- Formozov, A.A. (2005). Chelovek i nauka: Iz zapisej arheologa. Moskva, 224 pp. (in Russian).
- Chernyh, E.N. (2006). Ob “istoriograficheskij” serii knig A.A. Formozova: literaturno-psihologicheskie asociacii. *Rossijskaja arheologija*, 3, 177–181 (in Russian).
- Sher, Ja.A. (2006). O nekotoryh osobennostjah osveshhenija novejshej istorii rossijskoj arheologii. *Rossijskaja arheologija*, 3, 165–169 (in Russian).
- Klejn, L.S. (1997). *Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 412 pp. (in German)
- Klejn, L.S. (2012). *Soviet archaeology: schools, trends, and history*. Oxford, 411 pp. (in English).

Стаття: надійшла до редакції 01.10.2016
прийнята до друку 01.11.2016

**LEO KLEJN'S CORRESPONDENCE WITH YURII ZAKHARUK AND VLADIMIR GENING
AS A SOURCE ON THE HISTORY OF SOVIET THEORETICAL ARCHAEOLOGY**

Sergii PALIIENKO

*Education at National Pedagogical Dragomanov University,
Pirogova Str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine, e-mail: svpaliy777@gmail.com*

The article deals with Leo Klejn's correspondents with Yurii Zakharuk and Vladimir Gening from Leo Klejn's private archive. All these scholars were the main theorists and organizers of theoretical archaeology in the USSR. I had the owner's acceptance to make photocopies of letters for further research. There are 31 documents. 24 items are from L. Klejn's correspondents with Yu. Zakharuk dated predominantly the 1970s and 7 items belongs to L. Klejn's correspondents with V. Gening written at the beginning of the 1980s and the 1990s. Letters were partly published in L. Klejn's memoirs.

These documents contain information on the initial period of the Soviet theoretical archaeology history when at the beginning of the 1970s theoretical section sessions on Annual Plenums of IA AS of the USSR dedicated to results of 1971 and 1972 field seasons were organized. In my opinion the work of these sessions was evidence that the Soviet theoretical archaeology had formed as a subdiscipline in the USSR. It was an unique phenomenon as the New archaeology was for the West.

New facts in the history of theoretical archaeology in the USSR could be established by these sources. There are interrelations between theorists at the beginning of the 1970s – the beginning of the 1990s, their contribution and influence to the archaeological theory development, difficulties with Leo Klejn's theoretical articles publication and a general situation in this field during referred above period. All these topics will be explored in my further research.

Key words: Klejn Leo; Zakharuk Yurii; Gening Vladimir; Soviet theoretical archaeology; source studies.

КОЛЕКЦІЇ

“RYSOWAŁ NA MIEJSCU”. ЛЬВІВСЬКІ МАТЕРІАЛИ
ПЕРШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ’ЯТКИ ЗЛОТА В ПОЛЬЩІ

Дмитро ПАВЛІВ

*Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: datamitra@gmail.com*

В архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України зберігаються 12 аркушів, на яких зображено розкопані інгумаційні поховання. Рисунки виконані олівцем майстерно і детально. На аркушах є рукописний текст польською мовою із коротким описом виявленого поховання, зазначено дату, коли зроблено рисунок – 1892 р., підпис – ZL та допис “Rysował na miejscu”.

Характерна форма та орнаментация посуду з поховань дали можливість визначити, що йдеться про відому археологічну злочку культуру доби енеоліту, пам’ятки якої розташовані на Сандомирській височині над Віслою.

Першовідкривачем цієї культури був художник і аматор археології Здіслав Ленартович. У 80-х роках XIX ст. він розпочав у Злотій розкопки, які тривали 30 років. Збереглося лише кілька його нотаток і описів поховань. Всі знахідки з розкопок 1892 р. З. Ленартович, очевидно, продав Леону Вернеру, який відразу продав їх графу Володимиру Дідушицькому до Музею Дідушицьких у Львові. Це була велика збірка археологічних матеріалів, яку професор Львівського університету Кароль Гадачек опрацював і 1907 р. опублікував.

Рисунки з архіву відділу археології є оригінальними рисунками З. Ленартовича, зробленими під час його розкопок 1892 р. Два рисунки потрапили до Львова разом із придбаною для Музею Дідушицьких колекцією знахідок зі Злотої, інші 10 рисунків музей отримав у 1894 р. Таким чином, Львів посідає вагомим місце у вивченні злочкої культури, оскільки тут знаходяться велика колекція археологічних матеріалів та оригінали рисунків і нотаток одних із перших розкопок могильника, також у Львові К. Гадачком вперше було науково опрацьовано і опубліковано ці матеріали.

Ключові слова: культура Злота, Здіслав Ленартович, рисунки, Львів, Музей Дідушицьких, Кароль Гадачек.

В архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України зберігаються 12 окремих аркушів, на яких зображено розкопані тілопокладні поховання – скорчені людські кістяки та посуд поблизу них. П’ять аркушів із детальнішими рисунками і описами мають розмір 20,5×28 см, три аркуші з більш схематичними рисунками розміром 13×19,5 см, ще два розміром 10×17 см. Два рисунки зроблено на листках трапецеподібної форми (ймовірно, вирізані з листа більшого формату). Рисунки виконані майстерно, очевидно, людиною із доброю художньою освітою, олівцем на спеціальному досить штивному папері для художнього рисунку. Видно, що автор рисунків чудово знав анатомію, також досить точно намальовано посуд різноманітних форм та його орнаментацию. Окрім рисунку, на аркуші є рукописний текст (також написаний олівцем) польською мовою із коротким описом виявленого поховання, де подані розміри, глибини, певні особливості розташування кістяків та інвентаря, інколи його детальніша характеристика, характер ґрунтів та їх залягання. На кожному аркуші зазначено дату, коли зроблено рисунок – 1892 р., підпис – ZL та допис “Rysował na miejscu”.

Всі кістяки, зображені на аркушах, добре збережені, скорчені, розташовані на правому або лівому боці, спрямовані головою на захід або південний захід, лежать на ґрунті або на майданчику, викладеному з кам'яних плиток. В деяких випадках у похованні зафіксовано лише черепи та окремі довгі кістки скелета (зруйновані або порушені поховання?). Глиняний посуд знаходився в ногах похованих або ж поруч голови і піднесених до голови легко зігнутих рук. Посуду в похованнях, як правило, багато – від однієї до 13 штук. Форми посуду різноманітні – тут бачимо опуклобокі з короткими вінцями амфори з маленькими ручками та заглибленим орнаментом на плічках, s-подібної форми горщики з маленькими вушками або наліпним хвилястим валиком під вінцями, глибокі миски з розхиленими вінцями, орнаментовані різьбленими хвилястими лініями, кубки та дзбанки, прикрашені відбитками шнура. Кераміка згрупована в різні комбінації, часто один посуд знаходиться всередині іншого або стоїть один на одному.

Рис. 1. Злата, урочище "Nad Wawrem", поховання I. Розкопки і рисунок З. Ленартовича. 1892 р.
Fig. 1. Złota "Nad Wawrem" Place, burial I. Excavations and drawing by Z. Lenartowicz. 1892

Так, на одному з рисунків (аркуш 1)¹, де замальовано, згідно з написом, поховання I, бачимо чотири черепи, дві довгі кістки скелета та два скупчення посуду. В одному скупченні п'ять посудин знаходяться на майданчику з кам'яних плиток, інше скупчення із трьох посудин розташоване ближче до черепів. Кожна посудина пронумерована. Через все поховання прокреслено стрілку, над якою написано "рѣтнос". Ймовірно, на малюнку зображено рештки зруйнованого колективного поховання (рис. 1). Зверху зліва на рисунку зазначено чорним

¹ Нумерація автора.

чорнилом "Grób I.", нижче написана синім олівцем літера "a" У правій частині рисунку напис: "Це поховання відкрив 10 травня. Складалося з чотирьох кістяків і одинадцяти попільниць², які утворювали ніби хрест до західної сторони. Шість попільниць лежали на камінні, інші 5 на голій землі поряд із трьома черепами. Попільниці, як і черепи, лежали на глибині одного метра. Череп, який був найдалі розташований від попільниць, лежав на відстані 50 см. Все поховання із заходу на схід нараховує 1 метр 20 см, із півночі на південь 1 метр. Окрім попільниць і черепів, знайшов кілька крем'яних відщепів поблизу черепів. Земля над попільницями була чорна, натомість навколо них глина. ZL. 1892 р."³. На звороті аркуша зверху зліва напис олівцем: "Брак в муз. (музеї?) однієї посудини". Зазначимо, що цей напис зроблено, очевидно, іншою людиною.

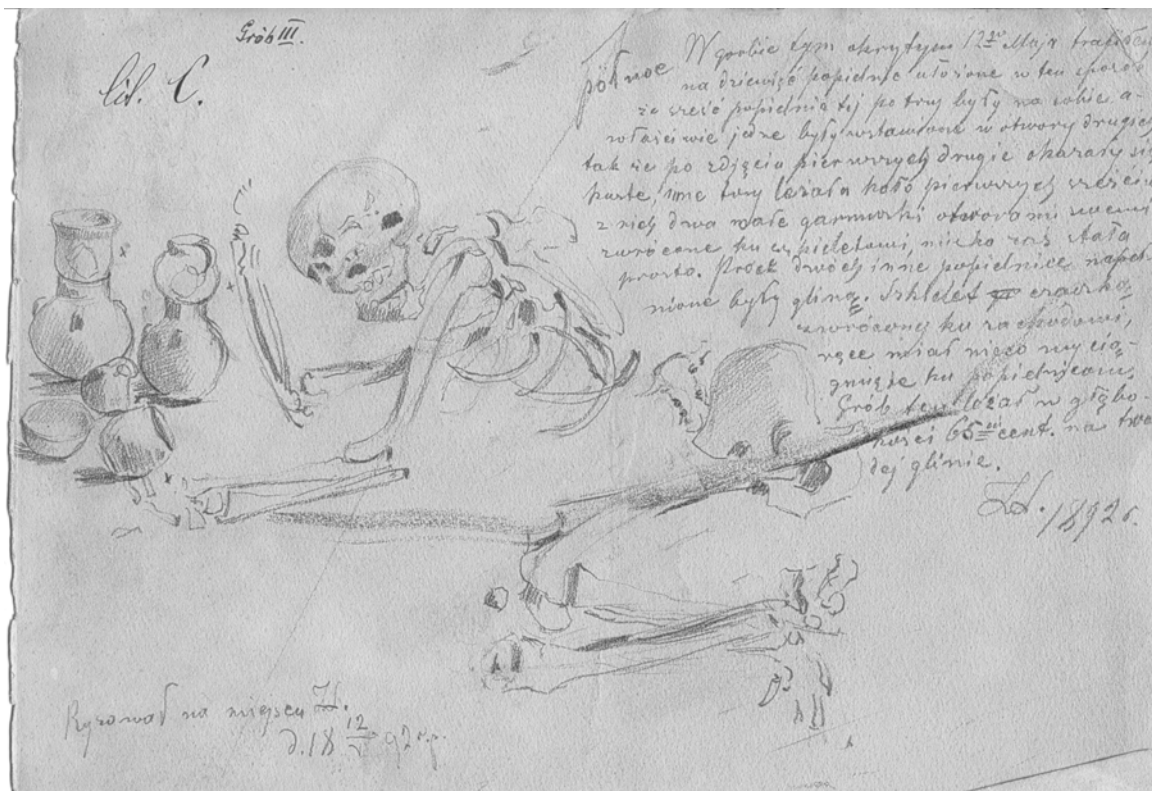

Рис. 2. Злата, урочище "Nad Wawrem", поховання III. Розкопки і рисунок З. Ленартовича. 1892 р.
Fig. 2. Złota "Nad Wawrem" Place, burial III. Excavations and drawing by Z. Lenartowicz. 1892

На аркуші 2 нарисовано кістяк, який лежить на правому боці із сильно підігнутими ногами, дещо зігнутими, піднятими до лицевої частини черепа руками. Поблизу рук і черепа стоять сім посудин різних форм, причому два менші дзбанки чи кубки стоять на вінцях більших горщиків, а в кожному з них всередині по одній невеличкій посудинці. Через весь рисунок навскоси прокреслено стрілку з написом "rótnos" (рис. 2). Зверху зліва зазначено чорним чорнилом "Grób III.", нижче "lit. C.". Напис на рисунку: "В похованні цьому, відкритому 12го травня, натрапив на дев'ять попільниць, покладених в такий спосіб, що шість попільниць по три були на собі, а властиво одні були вставлені в отвори других так, що після того, як зняли перші, другі виявились порожніми, інші три лежали поблизу перших шести, з них два

² Попільницями в польській археологічній, історичній, краєзнавчій та й художній літературі XIX ст. називали ритуальний посуд, який ставився не лише у кремаційні, а також в інгумаційні поховання.

³ Тут і далі – переклад з польської автора з дотриманням стилю оригіналу.

малі горщики отворами своїми повернені до скелета. Окрім двох, інші попільниці були наповнені глиною. Скелет черепом повернений до заходу, руки мав децю витягнуті до попільниць. Це поховання залягало на глибині 65 сант. на твердій глині. ZL. 1892 р. Рисував на місці. дня 18¹²/v 92 р." На звороті аркуша зверху зліва написано: "бракує 5 посудин".

На аркуші 3, де замальовано поховання IV, бачимо кістяк, який лежить на лівому боці із зігнутими ногами, головою на північ, а поруч гомілкових кісток ніг знаходиться скупчення посуду різноманітних форм, розташованого по лінії схід-захід. Так само, як на попередніх аркушах, через весь рисунок навкоси прокреслено стрілку з написом "rółnoc". У верхньому правому куті чорним чорнилом написано: "Lit. F. Grób IV." (рис. 3). Напис на рисунку: "Шістнадцятого травня відкрив шість попільниць, які лежали одна біля одної, лише в мисочці лежав маленький горщечок. Ці попільниці лежали поруч скелета, а властиво на ногах скелета. Скелет своїм черепом повернений був до півдня, ногами до півночі. Всі ті предмети знаходились на глибині 50 см в глині, децю пересипаній чорною землею. Уламків кременю не було. ZL. 1892 р."

Поховання V на четвертому аркуші зображено не так докладно, як попередні. Кістяк із зігнутими ногами лежить на правому боці на майданчику, викладеному камінням, і супроводжується трьома горщиками, крем'яною сокирою та кістяним знаряддям у вигляді голки. Розташування поховання відносно сторін світу зазначено стрілкою і написом "rółnoc" У верхній частині аркуша над рисунком напис: "Рисував на місці ZL. 18⁹/ix 92 р." У верхньому правому куті аркуша чорним чорнилом зазначено: "L. E. Grob V." На звороті аркуша напис олівцем: "Дев'ятого вересня на глибині 50 сантиметрів на нерівних каменях лежав скелет, черепом повернений до південно-східної, а ногами до західно-північної сторони. Дві великі попільниці стояли вверх дном на стопах скелета, після того, як їх вийняли, між дрібними кісточками знайшов кістяне знаряддя, подібне до голки. Малий горщик лежав отвором своїм до черепа на лопатці так, що частина її була в горщику. На схід від черепа на відстані 10 см знайшов крем'яну сокирку, яка лежала на каменях. Поховання⁴ було викладене нерівними каменями, довжина від черепа до попільниць становила 1 метр, а глибина 50 см. Рисував на місці ZL. 1892 р."

На п'ятому аркуші зображено кістяк із зігнутими ногами, який лежить на правому боці головою на південний захід на майданчику, викладеному з кам'яних плиток. У західній частині поховання неподалік черепа знаходилось шість посудин: три цілі форми (одна з яких – округла амфора – стояла в іншій великій посудині, від якої збереглася лише придонна частина) та дві роздавлені посудини. Судячи з напису, на пальцях або зап'ястку лівої руки знаходились дрібні прикраси з бурштину, можливо, у вигляді намиста. Детальнішого опису немає, на малюнках роздавлених посудин написано "połłuczone" (роздавлені), на зап'ястку лівої руки – "Bursztyn, wisiorki, krążki, gudziczki bursztynowe" (Бурштин, підвіски, кружальця, гудзички бурштинові), через рисунок прокреслено стрілку з написом "rółnoc" і внизу аркуша напис "Grób bursztynowy" (Поховання з бурштином) та "ZL. 1892 р".

Аркуш 6 має більш схематичний рисунок кістяка і лаконічніший текст: "Рисував на місці ZL. дня 18²/vi 92 р. На глибині 80 сант. лежав скелет, повернений головою до заходу, а на відстані 50 сант. лежала одна попільниця кшталту пудла наповнена глиною. Окрім глини, нічого більше не було. Відкрив другого червня. ZL 1892 р."

На аркуші 7 (це найбільший за розмірами рисунок, виконаний на твердому картоні) бачимо кістяк, який лежить на лівому боці із зігнутими ногами на майданчику, викладеному з кам'яних плиток. В ногах кістяка знаходилось велике скупчення кераміки (13 посудин різноманітних форм). Написів на рисунку немає, на звороті аркуша напис великими літерами чорним чорнилом: "Od Lenartowicza 16^a Maja 1894. Sam układał". Почерком цей напис відрізняється від написів, зроблених олівцем на рисунках всіх аркушів.

Невеличкі аркуші 8 і 9 – це замальований посуд, рештки людських скелетів, кістки тварин із, можливо, зруйнованих поховань. Напис на аркуші 9: "Це поховання викладене з нерівних

⁴ Очевидно, йдеться про дно поховальної ями.

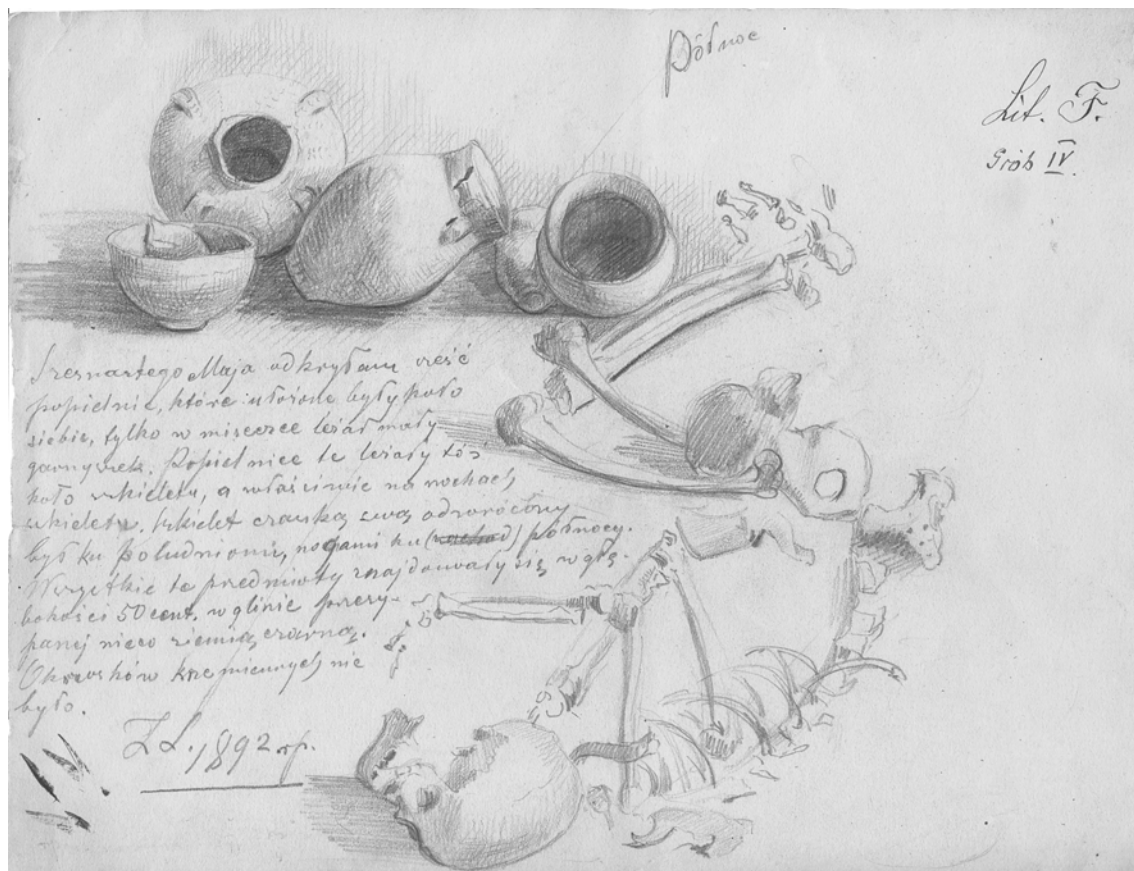

Рис. 3. Злата, урочище "Nad Wawrem", поховання IV. Розкопки і рисунок З. Ленартовича. 1892 р.
 Fig. 3. Złota "Nad Wawrem" Place, burial IV. Excavations and drawing by Z. Lenartowicz. 1892

каменів, було в ньому 4 попільниці і два черепи. Відкопував дня 10/IX 1892 р. в присутності пань Залевських. ZL.". У лівому верхньому куті аркушів чорним чорнилом написано літеру "a".

На аркушах 10–12 дуже схематично, очевидно, нашвидкоруч, замальовано скорчені кістяки на кам'яних вимостках, посуд, інколи на самому рисунку підписано і рисками вказано, де знаходились інші дрібніші знахідки або частини скелетів, зазначено розміри поховання.

Постають запитання: що це за пам'ятка, до якого часу і культури вона належить, хто проводив розкопки і хто є автором цих цікавих рисунків? Знаємо лише рік (1892), коли зроблено рисунки і, очевидно, проведено розкопки, та ініціали (ZL) автора робіт.

Особливості розташування кістяків та характерна форма і орнаментация посуду в похованнях, зображених на рисунках, дали можливість визначити, що йдеться про відому археологічну злочку культуру доби енеоліту, пам'ятки якої розташовані на південно-східному краї лесової Сандомирської височини, яка межує з долиною Вісли [Krzak, 1970, s. 7–196; Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 134].

Відомо, що першовідкривачем цієї локальної синкретичної культури був художник, вчитель рисунку, аматор археології Здіслав Ленартович. У 80-х роках XIX ст. він розпочав у Злотій перші принагідні, несистематичні розкопки. Впродовж 30-ти років ним розкопано близько 50 поховань на могильнику енеолітичного часу в урочищі "Nad Wawrem". З. Ленартович не був знайомий із методикою археологічних досліджень, його цікавили передусім давні речі, здебільшого цілі керамічні форми, менше звертав увагу на деталі поховального обряду та інші знахідки. Зі всіх розкопок З. Ленартовича збереглося лише кілька його нотаток і описів поховань. Дослідник продавав і дарував різним музеям і приватним

особам більші чи менші колекції посуду, які поділив на свій розсуд за виглядом, а не відносно комплексів в окремих похованнях, тому дуже важко тепер матеріали ідентифікувати, не маючи документації, передовсім рисунків поховань. Перші свої розкопки в Злотій З. Ленартович провів у 1888 р., відкривши, очевидно, два поховання, які супроводжувались великою кількістю глиняного посуду, виробами з кістки та кременю. Невелику частину знахідок він подарував Кабінету археології Ягеллонського університету в Кракові [Antoniewicz, 1925, s. 197; Gałgorowska-Chudobaska, 2015, s. 125–126]. Ймовірно, наступні вже ширші дослідження в Злотій З. Ленартович провів у 1892 р., виявивши щонайменше 10 поховань.

Всі знахідки з розкопок 1892 р. З. Ленартович продав (подарував ?) якомусь Леону Вернеру, який того ж 1892 р. відпродав їх графу Володимиру Дідушицькому до Музею Дідушицьких у Львові [Nadaczek, 1907, s. 3]⁵. Це була велика збірка археологічних матеріалів (101 загалом добре збережена посудина, кілька кам'яних виробів, а також одне поховання разом із його цілим спорядженням) і два рисунки, виконані олівцем, які були єдиною документацією і своєрідним звітом про одні з перших розкопок відомої тепер пам'ятки. Кароль Гадачек, професор кафедри класичної археології та праісторії Львівського університету, а також кількالكітній працівник Музею Дідушицьких [Булик, 2014, с. 233] опрацював і 1907 р. опублікував ці матеріали. Вчений досить детально описав знахідки, здебільшого керамічний посуд, поділивши його на окремі групи, відзначивши їхній виразний характер щодо форм, технології виготовлення та особливо орнаментального стилю. К. Гадачек, очевидно, опираючись на рисунки З. Ленартовича, де зображено кістяки на кам'яних вимостках, зробив хибний висновок, що поховання в Злотій здійснені в кам'яних "скринях". Зазначимо, що стаття ілюстрована досить якісними (як на той час) фото типових знахідок і репродукцією рисунку одного з поховань, зробленого З. Ленартовичем [Nadaczek, 1907, s. 3–10]. Робота К. Гадачека стала першою більшою фаховою науковою публікацією могильника в Злотій.

Без сумніву, описані нами рисунки з архіву відділу археології є оригінальними, до цього часу невідомими рисунками З. Ленартовича, зробленими під час першого, передвоєнного етапу його розкопок. Але не всі вони потрапили до Львова у 1892 р. разом із придбаною для музею Дідушицьких колекцією археологічних знахідок зі Злотої.

Як вже зазначалося, на аркушах із рисунками З. Ленартовича, окрім його записів олівцем є написи, зроблені чорнилом чорного кольору досить каліграфічним почерком, який виразно відрізняється від почерку З. Ленартовича. Ймовірно, що ці написи зроблені пізніше К. Гадачеком під час опрацювання львівської збірки матеріалів могильника в Злотій. Львівський археолог намагався певним чином впорядкувати колекцію, зокрема вияснити, який посуд до якого поховання міг би належати. Але чому Кароль Гадачек згадував у своїй роботі лише про два "шкіци" З. Ленартовича (один з яких опублікував) невідомо. Можливо, решту рисунків, які стосувалися розкопок 1892 р., З. Ленартович на прохання Музею Дідушицьких надіслав до Львова пізніше – у 1894 р., про що може свідчити напис К. Гадачека на звороті аркуша 7: "*Od Lenartowicza 16° Maja 1894. Sam układa!*".

Отже, Львів посідає вагоме місце у вивченні злоцької культури, оскільки тут знаходяться велика колекція археологічних матеріалів та оригінали рідкісних рисунків і нотаток розкопок епонімного могильника в Злотій З. Ленартовичем у 1892 р., також у Львові К. Гадачеком вперше науково опрацьовано і опубліковано ці матеріали і поставлено питання про виділення окремої культурної групи – тепер культури Злота.

⁵ Не виключено, що Леон Вернер був просто посередником у стосунках між З. Ленартовичем і В. Дідушицьким.

ЛІТЕРАТУРА

- Булик Н. (2014). Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів. – 304 с.
- Antoniewicz W. (1925). Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow. Sandomierskim // Wiadomości archeologiczne. – Warszawa. – Т. IX. – З. 3–4. – S. 191–245.
- Hadaczek K. (1907). Neolityczne cmentarzysko we wsi Złotej w Sandomierskiem // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków. – Т. IX. – S. 3–10.
- Gągorowska-Chudobka J. (2015). Późnoneolityczne i wczesnobrązowe materiały z badań Zdzisława Lenartowicza w Złotej, pow. Sandomierz w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach // Materiały Archeologiczne. – Kielce. – Т. XL. – S. 125–159.
- Kaczanowski P., Kozłowski J. K. (1998) Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.). – Kraków. – 382 s.
- Krzak Z. (1970). Cmentarzysko kultury złockiej "Nad Wawrem" w Złotej. – Wrocław-Warszawa-Kraków. – 203 s.

REFERENCES

- Bulyk, N. (2014). Lvivska arkeologia XIX – pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei. Lviv, 304 pp. (in Ukrainian).
- Antoniewicz, W. (1925). Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow. Sandomierskim. *Wiadomości archeologiczne*, 9(3–4), 191–245 (in Polish).
- Hadaczek, K. (1907). Neolityczne cmentarzysko we wsi Złotej w Sandomierskiem. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, 9, 3–10 (in Polish).
- Gągorowska-Chudobka, J. (2015). Późnoneolityczne i wczesnobrązowe materiały z badań Zdzisława Lenartowicza w Złotej, pow. Sandomierz w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. *Materiały Archeologiczne*, 40, 125–159 (in Polish).
- Kaczanowski, P., & Kozłowski, J.K. (1998). *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Kraków, 382 pp. (in Polish).
- Krzak, Z. (1970). *Cmentarzysko kultury złockiej "Nad Wawrem" w Złotej*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 203 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 10.05.2017

**"RYSOWAŁ NA MIEJSCU". MATERIALS FROM LVIV OF THE FIRST RESEARCHES
OF ZŁOTA SITE IN POLAND**

Dmytro PAVLIV

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: datamitra@gmail.com*

At the archive of the Department of archaeology of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine 12 pages with images of excavated inhumation burials are preserved. Pictures were made skillfully and in details. Handwritings in Polish with brief description of discovered burials are presented at the pages with indication of date, when pictures were made – 1892, signature – ZL and postscript "Rysował na miejscu".

Characteristic form and ornamentation of ceramic ware from the burials allow to define that they belong to famous Złota archaeological culture from Eneolithic period. Sites of this culture are located on Sandomierz Upland above Vistula river.

Artist and amateur of archaeology Zdislaw Lenartowycz was the discoverer of this culture. In 80-th of XIX century he began excavations in Złota, which continued during 30 years. Only a few of his notes and

descriptions of burials are preserved till now. All finds from the excavations, carried out in 1892 were transferred by Z. Lenartowycz to Leon Werner, who sold them to Włodzimierz Dzieduszycki for Dzieduszycki's Museum in Lviv. It was a large collection of archaeological materials, which was studied and published in 1907 by Karol Hadaczek, professor of Lviv University.

Drawings from the archive of the Department of archaeology are the original pictures of Z. Lenartowycz, made by him during the first excavations. Two of these drawings, probably, appeared in Lviv together with collection from Złota, bought for the Dzieduszycki's Museum in 1892, other 10 drawings – in 1894. So, Lviv took an important part at the studying of Złota culture, because large collection of archaeological materials, originals of the drawings and field notes from the one of the first excavations of the burial complex are located there. Also in Lviv K. Hadaczek conducted scientific studies of these materials and published results of his researches at the first time.

Key words: Złota culture, Zdislaw Lenartowicz, drawings, Lviv, Dzieduszycki Museum, Karol Hadaczek.

АКВАРЕЛІ МСТИСЛАВА ФАРМАКОВСЬКОГО З НАУКОВОГО АРХІВУ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ

Катерина ЧУЄВА

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків,
вул. Терещенківська, 15–17, м. Київ, 01004, Україна, e-mail: katelyna.chu@gmail.com

Вперше розглядається нещодавно віднайдене джерело з історії античної колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Київ) – 37 акварельних малюнків із зображеннями предметів античного скла, кераміки та теракот, виконані російським художником і реставратором Мстиславом Фармаковським (1873–1946), братом відомого російського археолога Бориса Фармаковського та учнем знаного антикознавця, директора Одеського археологічного музею Ернста фон Штерна. Подано загальну характеристику малюнків та супровідних написів і позначок на аркушах і папці, в якій вони зберігаються, що дозволяє уточнити атрибутивні дані самих аркушів та зображених на них предметів, висловлено припущення щодо обставин та дати виконання недатованих малюнків, наведено перелік 12 предметів, що збереглися в музеї до сьогодні тощо. Акварельні малюнки публікуються вперше.

Ключові слова: Мстислав Фармаковський, антична колекція, Музей Ханенків, акварельні малюнки.

У 2014 р. під час систематизації (індексація, каталогізація) книжкового фонду наукової бібліотеки Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків¹ серед великоформатних видань виявлено стару картонну папку на зав'язках із акварельними малюнками скляних та керамічних посудин. Ані папка, ані малюнки не мали сучасних облікових номерів і були негайно передані до наукової частини для вивчення та взяття на облік².

На обкладинці папки збереглися паперові наклейки, що позначали її вміст. Перша наклейка (рис. 1) прямокутної форми розмірами приблизно 12×15 см, із написом чорнилом у 9 рядків, написана рукою Фані Мойсеївни Штігельман (1914–1992), наступного змісту:

Фототека отдела античного искусства

Инв. № 255–291 “А”

Рисунки (акварельные) античного собрания

Б.И. Ханенко (керамика, терракота, стекло),

исполненные М.В. Фармаковским

32 рис. на картоне, 5 рис. на бумаге (всего 37 рис

Переданы из библиотеки музея по

акту от 14/V – 1961 г.

Инв. № № Библиотеки: 880, 5233 и 5733

Друга наклейка (рис. 2) також прямокутної форми, розмірами до 9×13 см (краї обдерті, папір пожовклий, із заломами, потребує реставрації), містить кілька ідентифікаційних та облікових написів, нанесених один поверх одного, по вертикалі та горизонталі наклейки. Найдавнішим є напис чорнилом, вочевидь, рукою Г. Лукомського³ у три рядки:

¹ До 1999 р. – Київський музей західного та східного мистецтва; у тексті згадано також назву музею середини 1920-х–середини 1930-х рр. “Музей мистецтв У.А.Н.”.

² На разі папка зарахована до НА НММХ (Оп. 2, од. зб. 623), однак, враховуючи, що акварелі належать до творів графіки та потребують відповідного режиму зберігання, розглядається можливість включення їх до складу основного фонду графіки музею.

³ Принагідно висловлюю подяку співробітникам наукової бібліотеки та архіву Музею Ханенків М. Кулініч, Т. Михайлової та Н. Ємельяновій за допомогу у перевірці документів музею з метою ідентифікації облікових номерів та почерків.

Е. (?)

Б.И.(?) Ханенко

Дворцова наб. 24

Якщо ідентифікація почерку вірна, то напис на папці не міг бути виконаний пізніше кінця 1919 р. – відомо, що Г. Лукомський познайомився з В. Ханенко наприкінці січня 1919 р. і

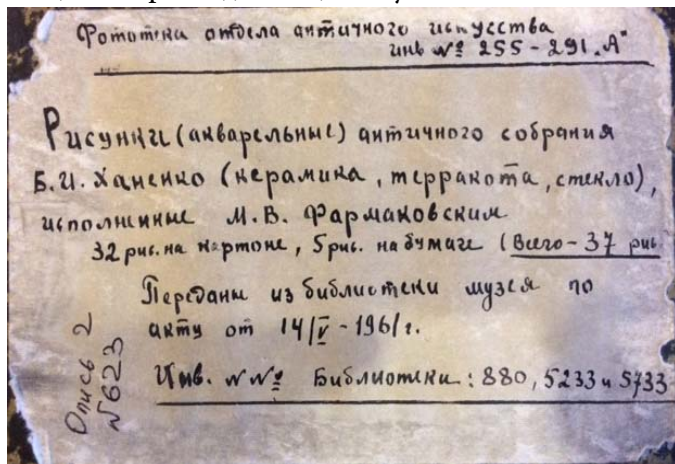

Рис. 1. Паперова наклейка з написом, зробленим Фанею Штітельман (імовірно, 1960-ті роки)

Fig. 1. Paper sticker with the inscription by Fanya Shtitelman (1960s)

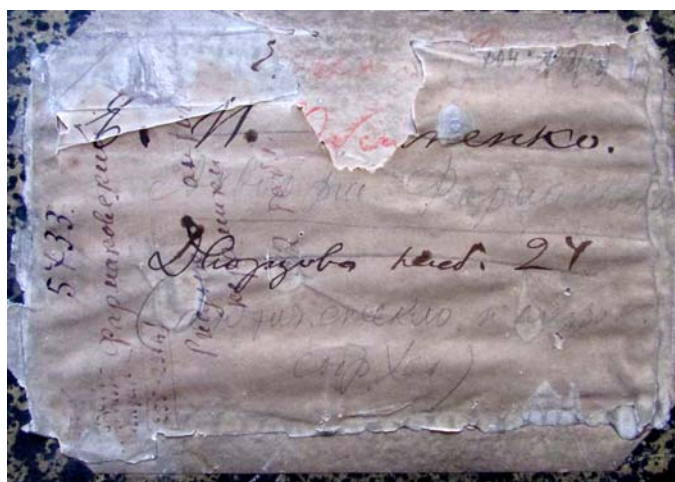

Рис. 2. Паперова наклейка з написом, зробленим Георгієм Лукомським (не пізніше кінця 1919 р).

Fig.2. Paper sticker with the inscription by Georgiy Lukomsky (not later than end of 1919)

Нарешті, ще одна крихітна наклейка розмірами 1,3×2,7 см збереглася у лівому нижньому куті і містить проставлений чорнилом або тушшю від руки шифр 748:741(034) Ф 24.

Крім написів на наклейках, на різних частинах папки збереглися ще деякі позначки. Так, на внутрішньому боці задньої стінки папки в лівому нижньому куті – напис від руки чорнилом “37 рисунковъ”. На зворотному боці обкладинки папки збереглися проставлені від руки напис у лівому верхньому куті “37 рис” та номери вздовж правого краю “880” (закреслений), “5733”,

переїхав до музею, з 12 лютого 1919 р. розпочала роботу комісія з упорядкування колекції, експозиції та бібліотеки Музею Ханенків, однак вже наприкінці цього ж року Г. Лукомський емігрував [Лукомський, 2005а, с. 96; 2005б, с. 117 і далі]. Поверх цього напису – напис олівцем рукою Г. Бабич у три рядки:

Акварели Фармаковскаг(..)

(Антич. стекло и террак.

собр. Хан)

Заява Г. Бабич на затвердження до аспірантури при музеї датована 9 серпня 1926 р. [НА НММХ, оп. 1, од. зб. 51, спр. 26, арк. 23зв.], отже, напис навряд чи міг з'явитися раніше цієї дати. У правому верхньому куті – шифр олівцем від руки: 7(?)04.738(28). У лівому нижньому куті, перпендикулярно напису Г. Лукомського, – номери фототеки античного відділу, аналогічні наведеним вище, проставлені чорнилом рукою Ф. Штітельман. По лівому краю наклейки чорнилом від руки вздовж короткої сторони, зверху по напису Г. Лукомського: 5733

Фармаковский

Рисунки античной

керамики

(32 табл.)

Описана друга наклейка, яка є поверх ще однієї, початкової наклейки прямокутної форми з обрізаними куточками, за розмірами майже ідентичної другій наклейці. На початковій наклейці збереглися сліди напису червоним олівцем від руки, однак дослідити її сьогодні можливо тільки з допомогою реставраторів паперу.

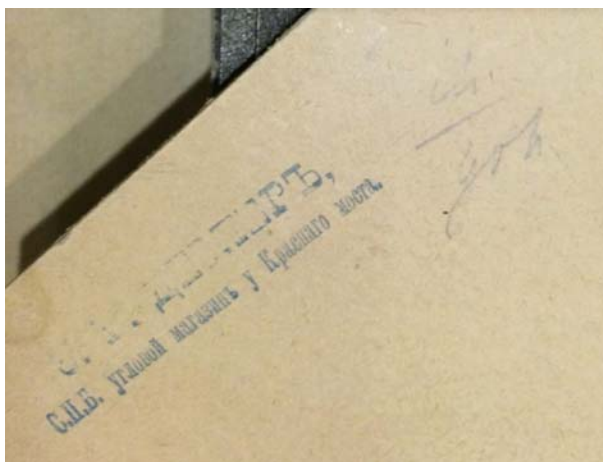

Рис. 3. Штамп магазину в Санкт-Петербурзі
Fig. 3. Stamp of the shop in St. Petersburg

Рис. 4. Монограма Мстислава Фармаковського та дата виконання акварелі № 8

Fig. 4. Monogram of Mstyslav Farmakovskyy and the date of watercolor composition N 8

позначка Ф. Штітельман – інвентарні номери фототеки відділу античного мистецтва (зміст аналогічний наклейці) та номер “770” (закреслений).

На частинах папки, що загортаються всередину, збереглися:

- номер чорнилом від руки “5733”;

- ще одна позначка рукою Ф. Штітельман, чорнилом, із зазначенням згаданих інвентарних номерів фототеки відділу античного мистецтва та нижче – напис чорнилом від руки у два рядки:

32 рис на картоне

5 рис на бумаге;

- штамп магазина (рис. 3) з написом у два рядки:

З.М. ДОЗЛЕРЪ (?)

С.П.Б. угловой магазинъ у Краснаго моста

Праворуч штампу – позначка олівцем, інтерпретувати яку наразі не вдалося.

Папка містить 37 акварельних малюнків, які можна поділити на дві групи. Перша група – це п'ять аркушів різного розміру (від 24,3×14,7 см до 30,2×22 см) та різного стану збереженості, папір тонкий, жовтуватого кольору. Містять зображення скляних посудин, яких на сьогодні в колекції Музею Ханенків не виявлено. У лівому верхньому кутку кожного з аркушів зберігся номер, проставлений олівцем від руки (від № 4 до № 8). Чотири аркуші (№ 4, № 6, № 7, № 8) містять виконану блакитною фарбою авторську монограму у вигляді прописної літери “F” праворуч від зображення предмета, з них три аркуші мають дати. На аркуші № 8 рукою автора монограми проставлено дату 13.V.04, на аркуші № 4 – 14.V.04 (рис. 4). На аркуші № 6 у правому нижньому куті, окрім монограми, блакитною фарбою поверх нижнього завитка монограми проставлено два ініціали, імовірно, “J.F.” (?) та дата 10.X.03. Аркуш № 5 авторських позначок не має.

До другої групи можна віднести 32 аркуші, розміри яких майже ідентичні, близько 51×36,5 см, – це зображення одиничних предметів зі скла та теракоти на цупкому папері на білому тлі (5 аркушів) та чорному тлі (27 аркушів). Кілька аркушів мають обрізаний лівий або правий вертикальний край, імовірно, для роботи використано аркуші великого формату, розрізані на менші аркуші потрібного розміру. На 15 аркушах збереглася відтиснута емблема виробника паперу –

Рис. 5. Штамп фірми-виробника паперу
Fig. 5. The paper manufacturer's stamp

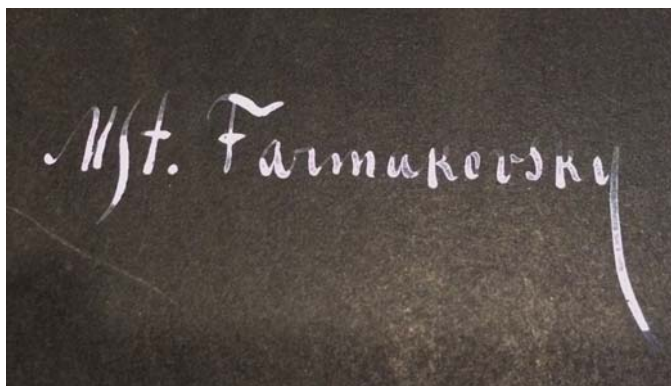

Рис. 6. Підпис Мстислава Фармаковського
Fig. 6. Mstyslav Farmakovsky's signature

Рис. 7. Фігурна посудина (Музей Ханенків, інв. № 123 АТК). Акварель М. Фармаковського
Fig. 7. Figured cantharos (The Khanenko Museum Collection, inv. N 123 ATK). Watercolor by M. Farmakovsky

Рис. 8. Таріль (?) синього скла (Музей Ханенків, інв. № 49 АТК). Акварель М. Фармаковського
Fig. 8. Plate (?) of blue glass. The Khanenko Museum Collection, inv. N 49 ATK). Watercolor by M. Farmakovsky

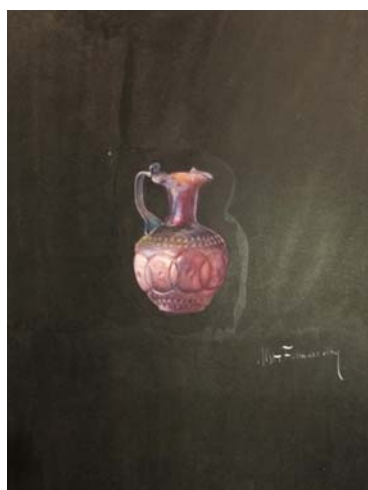

Рис. 9. Ойнохо́я (Музей Ханенків, інв. № 67 АТК). Акварель М. Фармаковського

Fig. 9. Oenochoe (The Khanenko Museum Collection, inv. N 49 АТК). Watercolor by M. Farmakovsky

“SCHOELLERSHAMMER * SCHUTZMARKE”⁴ (рис. 5). На аркушах (на звороті, на аркушах з білим тлом – також подекуди на лицьовому боці) збереглися пізні позначки та номери.

Зокрема, на звороті всіх аркушів у лівому нижньому куті стоїть печатка “Бібліотека Музею Мистецтва У.А.Н.”, а праворуч – проставлені у 1960-х Ф. Штительман від руки чорнилом номери фототеки відділу античного мистецтва.

Аркуші на білому тлі містять самі зображення, без авторських позначок. Всі аркуші на чорному тлі праворуч нижче від зображення предмету містять нанесений поверх гла білою фарбою авторський підпис від руки: “Mst. Farmakovsky” (рис. 6). Чорне тло на деяких акварелях, імовірно, відновлювалося у більш пізній час.

Автентичні монограми і підписи на аркушах першої й другої групи та написи на папці, на наш погляд, дозволяють атрибутувати дані акварелі Мстиславу Володимировичу Фармаковському (1873–1946). Додатковим свідченням на користь підтвердження авторства є також інформація з публікації Н. Сорокіної, про яку піде мова нижче. На момент публікації цієї статті віднайти в архівах інших українських установ підписні акварелі М. Фармаковського не вдалося, однак пошуки тривають⁵ – адже, за свідченнями сучасників, протягом 1902–1917 рр. М. Фармаковський виконав понад 4000 малюнків предметів археології і мистецтва [Корнилов, 1947, с. 48, прим. 1].

Рис. 10. Розпис чорнофігурного лекіфа. Розгортка. Акварель М. Фармаковського

Fig. 10. Black-figure lekythos. Watercolor by M. Farmakovsky

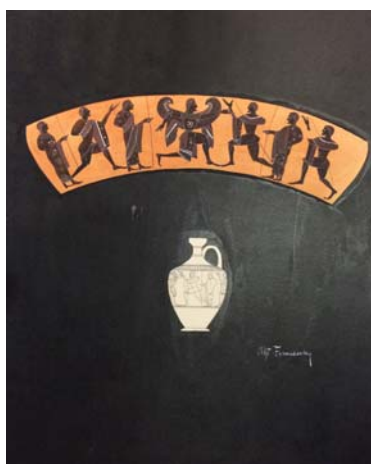

Рис. 11. Фігурна ойнохо́я. Акварель М. Фармаковського

Fig. 11. Figured oenochoe. Watercolor by M. Farmakovsky

Рис. 12. Скляний амфориск. Акварель М. Фармаковського

Fig. 12. Amphoryskos. Watercolor by M. Farmakovsky

⁴ Фабрика Schoellershammer, заснована ще наприкінці XVIII ст. в м. Дюрен (Німеччина), до сьогодні є одним з відомих виробників якісного паперу, а сучасний логотип компанії також містить зображення молота [див. <http://www.schoellershammer.de/>].

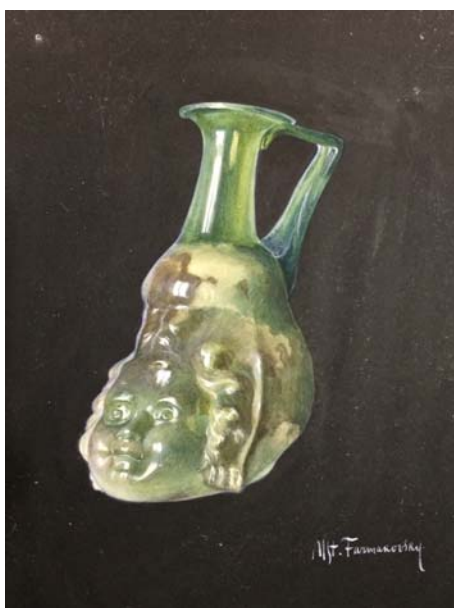

Рис. 13. Фігурна скляна посудина.
Акварель М. Фармаковського
Fig. 13. Figured glass vessel. Watercolor
by M. Farmakovskiy

Точний рік (роки) виконання акварелей, на яких не проставлені дати, наразі встановити не вдалося. Можемо лише припускати, що акварелі першої групи виконані у той самий час, що й датовані екземпляри – 1903–1904 рр., тоді як датування акварелей другої групи потребує уточнення, так само як і місце їхнього написання та з'ясування обставин знайомства Б. Ханенка з М. Фармаковським. Останнє відбулося, можливо, завдяки Ернсту фон Штерну, учнем якого був Мстислав Фармаковський і з яким Богдан Ханенко, вочевидь, співпрацював у питаннях, що стосувалися античної колекції, зокрема, придбав частину (?) колекції І. Конельського не раніше 1907 р. [Чуєва, 2008, с. 149–154]. З огляду на те, що деякі предмети зі змальованих М. Фармаковським, за інформацією з наукових карток Ф. Штігельман, також походять із колекції І. Конельського, на разі можемо припустити, що акварелі другої групи виконані між 1907 і 1917 роками. Ці припущення почасти підтверджують відомі з некрологу дані з біографії М. Фармаковського: у 1902–1905 рр. він перебував в Одесі, працюючи з Ернстом фон Штерном та братом Борисом Фармаковським, протягом 1905–1908 рр. працював за кордоном, а з 1908 р. мешкав спочатку в Петергофі, а потім – у Петербурзі, де з 1913 р. входив до Археологічної комісії [Иессен, 1947, с. 165–166].

Зміст написів на наклейках та папці дозволяє в загальних рисах окреслити історію переміщення папки та її унікального вмісту. За вказаною у написі Г. Лукомського адресою в Санкт-Петербурзі знаходилася квартира Ханенків, де зберігалася частина колекції, перевезена до Києва по смерті Б. Ханенка [Пескова, Строкова, 2012, с. 22]. Листування з приводу “ханенківського аска”⁶, який разом з деякими іншими предметами Варвара Ханенко передавала на вивчення до Ермітажу, свідчить, як видається, про те, що принаймні частина ханенківських антиків також зберігалася у їхній квартирі в Петербурзі [Чуєва, 2007, с. 383–384]. Цікавою підказкою щодо часу упорядкування матеріалів міг би слугувати штамп магазину, якщо вдасться ідентифікувати власника. Щодо самого “углового магазину у Красного моста”, то насамперед спадає на думку відома кутова будівля – торговий дім С. Есдерса і Н. Схейфальса, що, за інформацією з відкритих джерел⁷, був зведений у 1905–1907 рр. за адресою Набережна ріки Мойки, 73 – на куті біля Красного мосту. Однак, чи достеменно йдеться про один і той самий будинок і які саме магазини могли розташовуватися в ньому, потрібно уточнювати.

До київського будинку Ханенків папка, імовірно, потрапила по смерті Богдана Ханенка, але не пізніше 1919 р. На жаль, у старих інвентарних книгах бібліотеки музею, які збереглися до сьогодні, під номерами 5733, 5233 та 880 ця папка не фігурує, тому на разі не вдалося встановити, в якому році вона зарахована до бібліотеки та як обліковувалася після Другої світової війни. З 1961 р. вона зберігалася у відділі античного мистецтва, як свідчить позначка Ф. Штігельман. Вочевидь, назад у бібліотеку папка повернулася після звільнення Фані Мойсеївни у 1971 р. або наприкінці 1980-х рр., коли музей зачинився на реконструкцію.

⁵ Висловлюю щирю подяку О. Шостак за консультації щодо підписів, а також А. Бойку, О. Каряці, А. Колесніченко, які відгукнулися на прохання перевірити, чи збереглися підписні роботи М. Фармаковського в деяких інших інституціях.

⁶ Іонійський чорнофігурний аск з зображенням комастів, VI ст. до н. е. з колекції Богдана та Варвари Ханенків, сучасний інв. № 99 АТК.

⁷ <http://guida-spb.com/torgovuj-dom-esders-i-skhejfal.html>; https://ru.wikipedia.org/wiki/Гороховая_улица

Лише 12 з 37 аркушів містять зображення предметів, які збереглися у фонді мистецтва Стародавнього світу Національного музею мистецтв до сьогодні (1 малюнок на білому, решта – на чорному тлі). З них 5 – це фігурні керамічні посудини та елліністичні теракоти:

- статуетка няні з дитиною, Греція, Танагра, IV–III ст. до н. е., інв. № 109 АТК;
- гутус у вигляді качечки, Греція або Італія, V–IV ст. до н. е., інв. № 91 АТК;
- фігурна посудина у вигляді голови силена (підробка) (рис. 7);
- фігурна посудина у вигляді голови “ефіюпа” (підробка), інв. № 85 АТК;
- ойнохоя фігурна у вигляді статуетки силена з малим Діонісом на руках (підробка), інв. № 106 АТК;

Решта 7 аркушів – зображення 6 посудин зі скла з фондів музею римського та середньовічного часу:

- таріль (?) синього скла, інв. № 49 АТК, зображений на двох аркушах, виконання різниться насиченістю і відтінками кольорів (рис. 8);
- посудина з чотирма вертикальними ручками, інв. № 25 АТК;
- ойнохоя, інв. № 67 АТК (рис. 9);
- флакон із кулеподібним корпусом та двома тонкими вертикальними ручками, інв. № 81 АТК;
- зооморфна посудинка та скляна фігурка пташки, що у 2005 р. були переведені з фонду античного мистецтва до фонду мистецтва Близького Сходу, інв. №№ 1364 БВ та 1367 БВ.

Приналежність предметів, зображених на решті аркушів, до колекції Ханенків на разі не має іншого підтвердження, окрім написів на наклейках з обкладинки папки; пошук цих предметів триває. Серед зображень увагу привертають, зокрема, промальовка розпису чорнофігурного лекіфа, зображення фігурної ойнохої, “мегарської чаші” та різноманітних скляних посудин (рис. 10, 11, 12). У 1960-х рр. з трьох аркушів із зображеннями фігурних скляних посудин зроблено фотографії для публікації в статті Н. Сорокіної [Сорокіна, 1968, с. 181–189, рис. 3, 4, 5, 6]⁸ (рис. 13). Н. Сорокіна висловила подяку Ф. Штігельман за надання фотографій з акварелей та зазначила, що ці посудини, відтворені на акварелях, зникли під час Другої світової війни [Сорокіна, 1968, с. 188, прим. 42]. На разі невідомо, чи це зауваження може бути прикладене і до інших посудин, змальованих М. Фармаковським. Питання потребує подальшого дослідницького пошуку. Без сумніву, акварелі Мстислава Фармаковського є унікальним джерелом інформації про склад ханенківської збірки античного мистецтва, науковий потенціал якого не вичерпаний цією публікацією.

ЛІТЕРАТУРА

- Иессен А.А.* (1947). Мстислав Владимирович Фармаковский // КСИИМК. – Вып. XVI. – С. 163–167.
- Корнилов П.* (1947). М.В. Фармаковский // Сообщения Государственного Русского музея. – Вып. II. – С. 48–49.
- Лукомський Г.К.* (2005а). Музей Ханенків. Історичний нарис і короткий опис колекцій Київського державного музею імені Ханенків // Георгій Лукомський і українська художня традиція. Ч. I: Український культурологічний альманах. – Вип. 61–62. – С. 84–113.
- Лукомський Г.К.* (2005б). Ті, що пішли. Пам’яті Б.І. та В.М. Ханенків. Сторінка музейно-художнього життя Києва // Георгій Лукомський і українська художня традиція. Ч. I: Український культурологічний альманах. – Вип. 61–62. – С. 114–120.
- Пескова А.А., Строчкова Л.В.* (2012). Христианские древности Византии в сирийской коллекции Б.И. и В.Н. Ханенко. – СПб.-К.: Петербургское Востоковедение. – 224 с.
- Сорокіна Н.П.* (1968). Фигурный стеклянный сосуд из Кеп // Советская археология. – № 4. – С. 181–189.
- Чуєва К.* (2007). До історії вивчення колекції старожитностей Музею мистецтв ім. Б.І. та В.Н. Ханенків (1900–1930-ті роки) // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної

⁸ Щиро дякую О. Пуклій, яка звернула мою увагу на цю публікацію Н. Сорокіної.

конференції “Пам’ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки”. – С. 383–388.

Чуєва Е.Е. (2008). Коллекция древностей Б.И. и В.Н. Ханенко: к вопросу об одесских приобретениях // Н.К. Рерих и его современники. Коллекции и коллекционеры. Материалы научно-практических конференций 2005–2006 гг. – Одесса. – С. 149–154.

REFERENCES

Iessen, A.A. (1947). Mstislav Vladimirovich Farmakovskij. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, XVI, 163–167 (in Russian).

Kornilov, P. (1947). M.V. Farmakovskij. *Soobshhenija Gosudarstvennogo Russkogo muzeja*, II, 48–49 (in Russian).

Lukomskiy, H.K. (2005a). Muzei Khanenkiv. Istorychnyi narys i korotkyi opys kolektsii Kyivskoho derzhavnoho muzeiu imeni Khanenkiv. *Heorhii Lukomskiy i ukrainska khudozhnia tradytsiia. Ch. I: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, 61–62, 84–113 (in Ukrainian).

Lukomskiy, H.K. (2005b). Ti, shcho pishly. Pam'iaty B.I. ta V.M. Khanenkiv. Storinka muzeino khudozhnoho zhyttia Kyieva. *Heorhii Lukomskiy i ukrainska khudozhnia tradytsiia. Ch. I: Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*, 61–62, 114–120 (in Ukrainian).

Peskova, A.A., & Strokova, L.V. (2012). *Hristianskie drevnosti Vizantii v sirijskoj kollekcii B.I. i V.N. Hanenko*. Sankt-Peterburg–Kiev: Peterburgskoe Vostokovedenie, 224 pp. (in Russian).

Sorokina, N.P. (1968). Figurnyj stekljannyj sosud iz Kep. *Sovetskaja arheologija*, 4, 181–189 (in Russian).

Chueva, K. (2007). Do istorii vyvchennia kolektsii starozhytnosti Muzeiu mystetstv im. B.I. ta V.N. Khanenkiv (1900–1930-ti roky). *Sofiiskii chytannia. Materialy III mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii “Pam'iatky Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiiia Kyivska» ta suchasni tendentsii muzeinoi nauky”*. 383–388 (in Ukrainian).

Chueva, E.E. (2008). Kollekcija drevnostej B.I. i V.N. Hanenko: k voprosu ob odesskih priobretenijah. *N.K. Rerih i ego sovremenniki. Kollekcii i kolekcionery. Materialy nauchno-prakticheskikh konferencij 2005–2006 gg.* Odessa, 149–154 (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 10.05.2017*

WATERCOLOR DRAWINGS BY MSTISLAV FARMAKOVSY FROM THE ARCHIVE OF THE BOHDAN AND VARVARA KHANENKO NATIONAL MUSEUM OF ARTS

Kateryna CHUYEVA

*The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts,
Tereshchenkivska Str., 15–17, Kyiv, 01004, Ukraine, e-mail: kateryna.chu@gmail.com*

The article is focused on the newly discovered source of the history of collections of The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts (Kyiv) – 37 watercolor drawings of ancient objects (figured terracotta vessels, Roman glass etc.) dates back to the beginning of the XX century by Russian artist and restorer Mstislav Farmakovsky (1873–1946), who was a brother of well-known archaeologist Boris Farmakovsky and a student of one of the prominent specialists on Greek and Roman antiquities in Russian Empire, director of the Archaeological Museum in Odessa Ernst von Stern. This publication contains: general description of the drawings and inscriptions and marks on the sheets and the folder where they are stored, that allow specifying the attributive data of the sheets and the objects depicted; suggestions concerning the circumstances of creation and the dating of undated pictures; a list of the 12 items, both original and fakes, preserved in the museum to nowadays etc.

Key words: Mstislav Farmakovsky, ancient collection, Khanenko Museum, watercolor drawings.

**ANTIQUARIAN AND ARCHEOLOGICAL COLLECTIONS AND MUSEUMS
IN POLAND SINCE 1918 – A THEMATIC OUTLINE***Adrianna SZCZERBA**University of Lodź, Archaeology Institute,
Narutowicza, Str., 65, 90-131, Lodź, Poland, e-mail: adaszcerba@uni.lodz.pl*

The aim of this article is to draw attention to the complexity of the emergence of ancient and archeological collections and museums in Poland since 1918, without exploring the history of each partition. Polish archeology is particularly indebted to them since, as a scientific discipline, it developed during the times of lack of statehood after the partitions of Polish territories. The politics of the invaders, even though different in each partition, did not favor the development of scientific institutions in which archeology could have found support. Till 1918 only individual collections and museums established by scientific societies or other social organizations were developing on Polish grounds. State institutions collecting monuments aroused only after the First World War.

Key words: History of Polish archaeology, antiquarian collections, archaeological collections and museums.

Historical curiosity and passion for collecting constitute the basis of archeology as a science; however, it was only when people interested in the past times moved from collecting ancient items to elaborating means of using them for a rational reconstruction of ancient times that archeology began evolving into a separate discipline. It is thus fair to say that collections and museums, along with scientific societies, were the cradle of archeology. Polish archeology is particularly indebted to them since, as a scientific discipline, it developed during the times of lack of statehood after the partitions of Polish territories. The politics of the invaders, even though different in each partition, did not favor the development of scientific institutions in which archeology could have found support. In this situation, collections and museums became treasuries of knowledge of sort, and knowledge was essential for conducting research and educating future generations of archeologists. In this article, I would like to draw attention to the complexity of the emergence of ancient and archeological collections and museums in Poland since 1918, without exploring the history of each partition. The activities of collectors of Silesia and Pomerania (that in this period were not part of the Polish state) also remain outside my considerations [Jażdżewski, 1983, p. 3–6].

When examining the history of collecting and museum management in general, a reference worth making is to an inspiring essay of Krzysztof Pomian, an outstanding philosopher and historian and expert in the history of European collecting and museum activity, entitled “*Archeology, Nation, History*”. In this essay, he makes references to the three ways of thinking and methods of describing the past, namely, 1. Biblical history, general history, understood as the history of how all mankind was saved by Jesus Christ and the Church; 2. The history of Rome, general history, understood as the history of the unification of mankind by the Roman Empire; 3. Ethnic history that describes the history of particular nations taking into consideration their distinctiveness [Pomian, 2002, pp. 9–15]. Formed in the Middle Ages, these three perspectives are typical for Latin Christian tradition and are interconnected. According to K. Pomian, it is those three outlooks that determine the place and role of archeology in the European culture, and by doing so, they define the kind of archeological materials that are being collected.

From the 11th to 15th century, when the inhabitants of Latin world were united in Christianity, Biblical history was the dominating one but the common past was also ancient history. It was a common practice of chronicle authors to situate the history of their nations within this history creating so called ethnogenetic legends which functioned as traditions about pagan past [Pomian, 1968, p. 14; 2002, p. 10]. Due to the process of Christianization, the latter one was becoming more and

more remote for intellectual elite groups, and with time, also for inhabitants of rural areas. The memory of ancient defensive constructions and places of worship as well as places of settlement was gradually fading. It was similar with objects. Clay ashtrays or ancient axes made of flint, the remnants of “pagan” history, were being forgotten and were becoming difficult to understand even for the scientists. They became parts of private collections as creations of nature – “pots growing from the ground” and “lightening stones”. Several centuries of research and reflections were necessary for them to be yet again regarded as made by humans, and even longer to have their age determined.

From the 16th to 18th century, only ancient past was universally considered valid. Biblical history, in the face of reformation and bloody religious wars, lost the unifying effect [Pomian, 2002, p. 11]. The movement oriented towards ancient history became a significant element of culture of all the countries, while being an excellent antiquarian, i.e. ancient times expert, brought fame. More and more collections and excavation sites were emerging and the curiosity for the visible ruins and extracted artifacts became the foundation of scientific research conducted by the antiquarians of the Renaissance and Baroque, both on sites and based on historical items collections. In the middle of the 17th century, after the discovery and first examination of Herculaneum and Pompeii, which showed the Europeans what cognitive possibilities archeology holds, the cultural phenomenon called “the second renaissance of antiquity” took place [Mikocki, 1909, p. 5]. The cult of ancient times took over for four decades. The objects from ancient Greece and Rome were not only collected but also copied, whereas ancient motifs were used in decorative arts, painting, sculpture, architecture, and even fashion. Universal need for contact with ancient art was one of the elements that impacted the development of publicly available museums. Those, often funded from public money (British Museum, Louvre), interested in obtaining as many historical objects as possible, sponsored excavations in the Mediterranean area that were exceptionally widespread in the second half of the 19th century. Even though generally rather modest compared to the great European collections [Pomian, 1996; 2012], larger collections of ancient objects in Poland were created in the second half of the 18th century. The first artifacts of this kind came to our country already before that [Gąsiorowski, MCMXLVIII; Bieńkowski, 1976; Z dziejów, 1988]; however, it was only during the time of “*the second renaissance of antiquity*” that collecting ancient works of art, such as sculptures, ceramic, numismatic objects, or small artifacts became popular. Ancient art collectors were primarily aristocrats, under the leadership of the last king of Poland, Stanisław August Poniatowski (1723–1798) during whose patronage ancient art had one of the most prominent positions. According to Tomasz Mikocki, a classical archeologist and a researcher of reception of antiquity in Poland, during that time, 9 large¹ and approx. 20 smaller² private collections were created [Mikocki, 1991]. The only exceptions were two collections: the Puławy collection belonged to Princess Izabela Czartoryska and the Wilanów collection, the property of Count Stanisław Kostka Potocki. They were made available to the public in 1801 and 1805, respectively. The mentioned collections had different fates. Most of them were

---

¹ King Stanisław August Poniatowski in Warsaw, Princess Izabela Lubomirska (1736–1816) in Łańcut, Count Stanisław Kostka Potocki (1755–1821) in Wilanów, Princess Helena Radziwiłłowa (1752–1821) in Arkadia and Nieborów, Princess Izabela Czartoryska (1746–1835) in Powązki near Warsaw, in Warsaw and Puławy, Prince Stanisław Poniatowski (1755–1833) in Rome, General Ludwik Michał Pac (1780–1835) in Dowspud and Warsaw, Countess Anna Potocka (1779–1867) and Count Artur Potocki (1787–1832) in Krzeszowice [Mikocki, 1991].

² Antiques from the Branicki collection in Białystok, the collection of General Aleksander Chodkiewicz, the collection of Joachim Chreptowicz, the collection of Krzemieniec Lyceum, the collection of Knyszyn district head Tomasz Czapski, the collection of Princess Anna Jabłonowska in Siemiatycze, ancient art in the collection of Hugo Kołłątaj, ancient items belonging to General Józef Antoni Kossakowski, Bishop Ignacy Krasicki’s antiques, the collection of Jan Chrzyciel Mieroszewski, the collection of family Mikorski in Słubice near Płock, Julian Ursyn Niemcewicz’s antiques, the collection of Kazimierz Poniatowski, marbles of Count Adam Poniński, the collection of Count Franciszek Potocki, the collection of family Radziwiłł in Nieśwież, the collection of Franciszek Sapieha in Dereczyn, the collection of Count Michał Sołtyk, the collection of family Tarnowski in Dzików, the collection of Chamberlain Michał Walicki [Mikocki, 1991].

scattered (stolen by the Russians after the November Uprising or sold out by the heirs) and only few³, even though incomplete, currently form a part of Polish national patrimony.

It should be stressed that the studies of antiquity did have an effect on the general approach towards ethnic past. European nations that had their part in the creation of Greco-Roman classical European culture asked themselves how their nations contributed to the culture and began discovering that they introduced non-classical values that were their national values.

The ethnogenetic legends faced questioning and the search for “*national roots*” began. Starting in the 17th century, in France, there was a growing interest in Galls, in England – in Brits, in Germany – in Celts and Germans, in Scandinavia – in Goths, and in Russia and Poland – in Sarmatians, and at the end of the 18th century – in Slavs. Ethnic ancient times gained special value as they became a tool in creating national identity, and after the French Revolution (that was a turning point in how ethnic past was perceived), a common good. In the 19th century, national awareness of societies, emerging patriotism and nationalism gave even more force to the interest in own history and heritage. This love of the past and the historicism of the entire culture of this era caused the need for preserving its remnants, i.e. inventory, collecting, conservation, and protection. In Poland, this need was intensified by the loss of national autonomy [Piwocki, 1955; Szczerba, 2012].

The elimination of Poland from the political map of Europe and the plundering of our cultural heritage triggered in numerous Polish people a need for protecting all that was related to our past (hence the pietistic cult of Polish national heritage). Those objectives were perfectly described by Izabela Czartoryska, the founder of the first Polish museum in Puławy (Sybil’s Temple – 1801, Gothic House – 1809), who became a model figure of rescuing our monuments for many generations to come: “*When Poland ceased to exist, – the Princess wrote, – for the first time it occurred to me to collect Polish relics which I bestow upon the future generations*” [Puławy, 1962, p. 6]. Historical objects and “national relics” accumulated in her museum were to remind people of the greatness of the past eras, inspire optimism in the visitors, and serve the future according to the maxim “the past for the future” placed above the portal at the Sybil’s Temple. The repressions after the collapse of the November Uprising put an end to the activities of the Princess in Puławy. Her husband, Adam Jerzy Czartoryski, as the president of the National Government, received a default death sentence and all his possessions were confiscated. Fortunately, a large part of the museum collection was salvaged and moved first to Sieniawa in Galicia and then to Hotel Lambert in Paris. At the end of the 1870s, a part of the collection ended up in Gołuchów palace (Greater Poland) and another part in Cracow where it became the foundation of the 20th century’s Czartoryski Museum [Żygulski, 1962; Malinowski, 1970, p. 17–18].

The fall of the country and subsequent collapses of various national uprisings as well as surges of oppression intensified collecting activities among Polish people in all three partitions as they were considered through the perspective of national duty. In fact, it was only then that it became a significant and widespread element of the Polish culture. In the first half of the 19th century, it was aristocracy and gentry that were the most prominent collectors. They collected works of art, antiques, military objects, archeological items, natural, ethnographic, and mineralogical collections [Ajewski, 2001, p. I–VIII]. A few years after the final partition, a new phenomenon emerged. At the family seats of aristocratic and gentry families appeared first, specially designed museum buildings or, more commonly, certain rooms of the mansions that were adapted to serve as such. The museums created within the mansions were usually combined with libraries – archives. Such particular type of a mansion-museum or mansion-library-museum could also be found in Europe; however, in Poland it had a special function. In the 19th century, in the country divided by partitions and without its own statehood, the chances of having official public scientific institutions, such as museums or libraries, funded by the oppressing governments were rather slim. Only private persons could take free action

---

³ The collection of Princess Izabela Czartoryska (currently The Princes Czartoryski Museum in Cracow and the Museum at the Gołuchów Castle), the collection of Stanisław Kostka Potocki (Museum Palace at Wilanów), the collection of Izabela Lubomirska (National Museum in Warsaw), few objects from the collection belonging to Helena Radziwiłłowa (Museum at Nieborów and Arkadia), part of the collection belonging to General Pac (National Museum in Warsaw).

in the field of national culture in those specific circumstances. In the 19th century Poland, these actions were naturally taken by the representatives of aristocracy and gentry that no longer had political privileges but still had significant material resources at their disposal. Aware of their historical role, in their mansions, they established and managed private cultural institutions (made available to the public). Activities conducted in the area of culture and science became for them not only a substitute for political activity but most of all a manifestation of patriotism, the symbol of their generosity for the benefit of the nation. Those family mansions-museums included among others: Działyński palace in Kórnik, Raczyński palace in Rogalin, Działyński and Czartoryski palace in Gołuchów, Przedziecki library and museum in Warsaw, Krasieński library and museum in Warsaw, Zamojski library and museums in Warsaw, Pac palace in Dowspud, the castle in Nieśwież, Tarnowski palace in Dzików, Lubomiski library and museum in Lviv, Potocki palaces in Zator and Krzeszowice, Tarnowski and Branicki castle in Sucha, the castle in Podhorce, the castle in Wiśnicz, the castle in Łańcut, and Lanckoroński palace in Rozdół.

In the second half of the 19th century, collecting ancient objects and national relics became “democratic” and was largely related to conducted research, scientific, publishing, or literary studies. Obviously, the group of people who collected antiques lacked homogeneity. What served as scientific background for some, was simply a pleasant and useful pastime for others. Those who were involved in collecting ancient objects in the second half of the 19th century in the Kingdom of Poland primarily included landowners (for example Karol Rogawski (1819–1888), Gustaw Zieliński (1809–1881), Zygmunt Gloger (1845–1910)), doctors, veterinarians (for example, Alfons Budziński (1822–1883)), lawyers, officials, and industrialists (for example, Erazm Majewski (1858–1922) who owned a private archeological museum in Warsaw). As a side activity, teachers, professors, booksellers, librarians, and archivists also collected books and numismatic objects. Those included, among others, a librarian from Warsaw and a lecturer at the Main School Józef Przyborowski (1823–1896), a librarian from Łowicz Władysław Tarczyński (1845–1918), or the owner of a collection of drawings, Hipolit Skimborowicz (1815–1880), a librarian at the University of Warsaw. Painters Aleksander Lesser (1814–1884) and Franciszek Tarczyński (1833–1900) collected military materials and ancient items that served them in the creation of their historical compositions. Eager collectors of antiques, especially in provincial centers, included priests (for example, Jeremiasz Czetwertyński in the village of Uszlew in Podlaskie or Władysław Siarkowski (1840–1902) in the Kielce province). The collections of numismatic objects, archeological objects, decorative art, and books belonging to Counts Edward Rastawiecki (1804–1879) and Aleksander Przedziecki (1814–1871) are a fine example of collections created not for the sake of having a collection itself but primarily for historical and publishing works. Various collections (including archeological) were the basis of scientific, literary, and artistic work of Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887).

In the majority of cases, the collected exhibits in private collections were scattered with time. Some of them, usually at the wish of the owner of a given collection, became part of the collections owned by scientific societies or public museums [Kostrzewski, 1919–1921, p. 150–151; Wilder, 1905; Tomkiewicz, 1916, p. 3–15], thanks to which they had the chance of being preserved until present day.

It is worth noting that the overview of the 19th century collection were exhibitions of antiques and works of art. The first one was held in 1856 in Warsaw and it was the most significant archeological event of the 1850s in the capital city. The collectors from all the partitions participated in this exhibition. Three more exhibitions of ancient art were held in Warsaw: in 1881, 1887, and 1899. Similar cultural events were also organized on other Polish cities: in 1858 – Cracow, 1861, 1894 – Lviv, 1883 and 1885 – Radom, 1883 – Sieradz, 1891 – Radom, 1895 – Płock, 1898 – Łomża, 1890’s – Piotrków Trybunalski, 1900 – Kalisz, 1901 – Lublin, 1909 – Włocławek [Szczerba, 2011, p. 119–128].

Scientific societies that were emerging in the 19th and at the beginning of the 20th century had a major impact not only on the progress of archaeological research, but also on the development of museology⁴. Collecting all kinds of artifacts (including archeological) was often their statutory obligation,

---

⁴ Here is the list of major archaeological public collections/museums founded by scientific societies, schools or by a social effort till 1918: **The Polish Kingdom** – 1. The collection of the Warsaw Society of Friends of Learning (1800–1832);

whereas the objective of such activity was salvaging national heritage for the future generations as well as conducting scientific research. Due to Poland's tumultuous history, almost all the collections (especially in the Polish Kingdom and so called Western Krai⁵) endured various turns of fate as numerous societies faced restrictions, liquidations, or theft. When the founding organizations were being closed due to political reasons, the historical objects were scattered. More often, however, they were taken over by the strongest museums or social organizations located in a given area. It is also worth notifying that at the end of 19th and at the beginning of 20th century a permanent parts of local landscape were regional museums and those founded by clergy (for example the Diocesan Museum in Płock and in Sandomierz).

In the period just before World War I, according to the census of public museum collections developed by Mieczysław Treter, about one hundred various kinds of museums existed on Polish ground [Treter, 1918]. Most of them were owned by society or social organizations while museums in mostly European countries were rather state institutions (or at least donated by a state). However the occupant governments did not want to land a hand to create them on Polish lands, believing museums to be "the breeding establishments" of Polish patriotic feelings. Thus, only after regaining independence time had come to make up what – though not by our fault – was so far neglected.

The above mentioned Treter's article it is the first study devoted to Polish museums. However the most important, and to this day the only comprehensive attempt to approach the phenomenon of Polish collections proved to be Edward Chwalewik's book on title "*Zbiory Polskie*", firstly issued in 1916 (secondly in 1926, in two –volume edition). This compendium was written hastily, among the turmoil of war, when many Polish collections were destroyed or evacuated, so it situated the book in very important group of works, which were designed to determine the losses incurred by the Polish cultural heritage. At the same time the aim of this inventory – as E. Chwalewik said in the introduction to his study – "*was to give the world in this epochal moment of rebirth of our statehood yet another evidence in favor of our old and high culture*" [Chwalewik, 1926, p. VI].

---

2. The collection of the Lyceum of Krzemieniec (1805–1831); **3.** The Mazovian Museum in Płock (since 1912) established by The Płock Scientific Society (1815–1830; reactivated in 1907); **4.** The Office of Archaeology of the Warsaw University (1816–1831); **5.** The J. Chojnowski, E. Majewski and M. Bershon Museum at the Society for the Encouragement of Fine Arts in Warsaw (1860–1939); **6.** The Museum of Industry and Agriculture in Warsaw (1975–1939; archaeological finds from private collections of the following archaeologists were in the possession of this institution: K. Jagmin, A. Pawińskiego, ks. F. Siarkowski, L. Dudrewicza, J. Przyborowskiego, W. Gerson, Z. Wolski, I. Gasiorowski, Z. Glover, J. Zawisza (only a few exhibits), Żeromskiego (collection of the Neolithic objects from Nałęczów), W. Olechnowicz (part of the excavated monuments in the Lublin region), S. Czarnowskiego (from Prądnik valley), L. Krzywickiego (Lithuania), M. Wawrzeńckiego. Collections were destroyed along with the building of the museum in 1939); **7.** The collection of the Main School (1862–1869; then transferred to the Imperial Warsaw University 1869–1915); **8.** Museums of Sightseeing established by the Polish Sightseeing Society (in Warsaw, Kielce, Kalisz, Piotrków, Ojców and Suwałki (1908), Łomża and Włocławek (1909), Łowicz and Miechów (1910), Olkusz and Sosnowiec (1911), Lublin (1914)); **9.** The Museum of Erazm Majewski at the Warsaw Scientific Society. **Galica** – **1.** The Museum of Archaeology in Cracow (since 1850) established by the Cracow Scientific Society (1816–1872; then the Polish Academy of Learning); **2.** The Office of Archaeology established in 1866 by Józef Łepkowski at the Jagiellonian University; **3.** The Museum of the Princes Czartoryski (since 1878); **4.** The National Museum in Cracow (since 1879); **5.** The Museum of Emeryk Hutten Czapski in Cracow; **6.** The Ossolineum and the Museum of the Princes Lubomirski in Lviv; **7.** The Dzieduszycki Museum in Lviv; **8.** The National Museum in Lviv; **9.** The Stauropedia Museum. **The Grand Duchy of Posen** – **1.** The Museum of Polish and Slavic Antiquities (since 1883 the Mielżyński Museum) founded in 1857 by the Poznań Society of Friends of Learning; **2.** The Museum of the Toruń Scientific Society; **3.** The Museum of the Society of Historical Noteć District in Bydgoszcz. **The Russian Seizure** – **1.** The Vilnius Archaeological Commission and Museum of Antiquities (1855–1865); **2.** The collection of the Society of Friends of Antiquities and Folklore in Vilnius (1899–1906); **3.** The Museum of the Society of Friends of Science in Vilnius (1906–1939); **4.** Collections of the Society of the Museum of Science and Art in Vilnius (1907–1914); **5.** The Museum in Grodno (since 1910).

⁵ Western Krai is an unofficial name of the westernmost parts of the Imperial Russia, excluding the territory of Congress Poland. The term embodies lands annexed by the Russian Empire during subsequent partitions of Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 18th century, in 1772, 1793 and 1795. This area is known in Poland as *Ziemia Zabrana* (Taken Lands, Stolen Lands) but most often they are referred to in Polish historiography and in common talk as part of *Zabór Rosyjski* (literally *Russian Seizure*).

BIBLIOGRAPHY

- Ajewski K. (2001). Polskie siedziby rodowe – muzea w XIX w. // *Spotkania z zabytkami*. – 2001/4. – P. I–VIII.
- Chwalewik E. (1916). *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*. Stołeczne Miasto Warszawa 1916, 302 p.
- Chwalewik E. (1926). *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. – Warszawa–Kraków. – T. 1–2.
- Gąsiorowski S. J., *Badania polskie nad sztuką starożytną. Relacje podróżników – kolekcjonerstwo – badania naukowe*. Kraków MCMXLVIII, 58 p.
- Jażdżewski K. (1983). Znaczenie muzeów dla rozwoju archeologii polskiej // *Muzealnictwo*. – N 26/27. – P. 3–6.
- Kostrzewski J. (1919–1921). Nieistniejące już zbiory prywatne wykopalisk // *Przegląd archeologiczny*. – Vol. 1. – Z. 3–4. – P. 150–151.
- Malinowski K. (1970). *Prekursorzy muzeologii polskiej*. – Poznań. – 160 p.
- Mikocki T. (1990). *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce: lata 1750–1830*. – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – 123 p.
- Piowcki K. (1995). *Rozwój badań nad sztuką narodową i zagadnienie starożytnictwa*. – Warszawa. – 57 p.
- Pomian K. (2002). *Archeologia, historia, naród // Archeologia toruńska. Historia i terażniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych*, red. R. Uziębło and B. Wawrzykowska. – Toruń. – P. 9–15.
- Pomian K. (1996). *Kolekcjonerstwo i filozofia. Narodziny nowożytnego muzeum // Drogi kultury europejskiej. Trzy studia*. – Warszawa. – P. 109–172.
- Pomian K. (2012). *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*. – 400 p.
- Pomian K. (2010). *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. – Warszawa. – 396 p.
- Lorentz S. (red.). (1962). *Puławy*. – Warszawa.
- Szczerba A. (2011). *Przyczynek do kolekcjonerstwa i muzealnictwa polskiego. Wystawy starożytności w Królestwie Polskim // Sztuka Polski Środkowej. Studia V*. – P. 119–128.
- Szczerba A. (2012). *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*. – Łódź. – 287 p.
- Treter M. (1918). *Muzea współczesne. Studium muzeologiczne II. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i ich przyszły rozwój // Muzeum Polskie*. – II. – 70 p.
- Tomkiewicz S. (1916). *Obecny stan archiwów i bibliotek w Królestwie Polskim pod okupacją austriacką // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*. – T. 2, nr 5. – P. 3–15.
- Wilder H. (1905). *Polskie archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze, Odbitka z “Rocznika Naukowo-Literacko-Artstycznego”*.
- Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*, red. A. Sadurska, Warszawa, pp. 303.
- Żygulski Z. jr. (1962). *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki) // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. – T. 3. – 367 p.
- Żygulski Z. jr. (1982). *Muzea na świecie: wstęp do muzealnictwa*. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 73 p.

REFERENCES

- Ajewski, K. (2001). *Polskie siedziby rodowe – muzea w XIX w. Spotkania z zabytkami*, 4. I–VIII (in Polish).
- Chwalewik, E. (1916). *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, *Stołeczne Miasto Warszawa*, 302 (in Polish).
- Chwalewik, E. (1926). *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, 1–2. *Warszawa–Kraków* (in Polish).
- Gąsiorowski, S. J. *Badania polskie nad sztuką starożytną. Relacje podróżników – kolekcjonerstwo – badania naukowe*, MCMXLVIII. *Kraków*, 58 pp. (in Polish).
- Jażdżewski, K. (1983). *Znaczenie muzeów dla rozwoju archeologii polskiej. Muzealnictwo*, 26/27, 3–6 (in Polish).

- Kostrzewski, J. (1919–1921). Nieistniejące już zbiory prywatne wykopalisk, *Przegląd archeologiczny*, I(3–4), 150–151 (in Polish).
- Lorentz, S. (Ed.). (1962). *Puławy*. Warszawa (in Polish).
- Malinowski, K. (1970). *Prekursorzy muzeologii polskiej*. Poznań, 160 pp. (in Polish).
- Mikocki, T. (1990). *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce: lata 1750–1830*. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 123 pp. (in Polish).
- Piowcki, K. (1995). *Rozwój badań nad sztuką narodową i zagadnienie starożytnictwa*. Warszawa, 57 pp. (in Polish).
- Pomian, K. (2002). Archeologia, historia, naród. In R. Uziębło & B. Wawrzykowska (Eds.). *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych*. Toruń, 9–15 (in Polish).
- Pomian, K. (1996). Kolekcjonerstwo i filozofia. Narodziny nowożytnego muzeum. *Drogi kultury europejskiej. Trzy studia*. Warszawa, 109–172 (in Polish).
- Pomian, K. (2012). *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, 400 pp. (in Polish).
- Pomian, K. (2010). *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. Warszawa, 396 pp. (in Polish).
- Sadurska, A. (Ed.). (1991). *Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*. Warszawa, 303 pp. (in Polish).
- Szczerba, A. (2011). *Przyczynek do kolekcjonerstwa i muzealnictwa polskiego*. Wystawy starożytności w Królestwie Polskim, "Sztuka Polski Środkowej. Studia V", 119–128 (in Polish).
- Szczerba, A. (2012). *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*. Łódź, 287 pp. (in Polish).
- Treter, M. (1918). Muzea współczesne. Studium muzeologiczne II. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i ich przyszły rozwój. *Muzeum Polskie, II*, 70 pp. (in Polish).
- Tomkiewicz, S. (1916). Obecny stan archiwów i bibliotek w Królestwie Polskim pod okupacją austriacką. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, 2(5), 3–15 (in Polish).
- Wilder, H. (1905). Polskie archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze. *Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny* (in Polish).
- Żygulski, Z. jr. (1962). Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki). *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*, 3, 367 pp. (in Polish).
- Żygulski, Z. jr. (1982). *Muzea na świecie: wstęp do muzealnictwa*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 73 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 14.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016

АНТИКВАРНІ Й АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ТА МУЗЕЇ У ПОЛЬЩІ З 1918 Р. – ТЕМАТИЧНИЙ НАРИС

Адріана ЩЕРБА

Інститут археології Лодзького університету,
вул. Нарutowича, 65, 90-131, м. Лодзь, Польща, e-mail: adaszczcerba@uni.lodz.pl

Метою статті є показати складність розуміння процесу формування антикварних й археологічних колекцій та музеїв у Польщі після 1918 р. без висвітлення детальної історії кожної збірки. Польська археологія особливо завдячує їм, оскільки як наукова дисципліна сформувалась у період браку державності, після поділу Польщі. Політика загарбників, нехай і відмінна у різних частинах країни, не сприяла розвитку наукових інституцій, у яких археологи знайшли б підтримку. До 1918 р. на польських землях існували лише приватні колекції та музеї, засновані науковими товариствами чи іншими громадськими організаціями. Державні інституції, які займалися збором археологічних пам'яток, з'явилися вже після Першої світової війни.

Ключові слова: історія польської археології, антикварна колекція, археологічні колекція, музей, міжвоєнний період.

**СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ В КИЄВІ: ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ НА СКЛІ
(КОЛЕКЦІЯ НЕГАТИВІВ НА СКЛІ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКИХ
ПРЕДМЕТІВ В ІНСТИТУТІ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)**

Олена РОМАНОВА

*Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна, e-mail: olenaromanova@yahoo.com*

Стаття відкриває досі невідому сторінку історії київських музейних колекцій давньоєгипетських пам'яток у другій половині 1930-х рр. У фокусі дослідження опинилися візуальні джерела – негативи на склі з колекції Наукового архіву Інституту археології НАН України. В цій збірці можна виокремити дві групи негативів. Перша (32 одиниці) – це репродукції низки ілюстрацій деяких книг, написаних німецькою, англійською, французькою, італійською, польською та російською мовами. Схоже, що ці негативи є частиною ілюстративного ряду до якоїсь книги, що присвячена історії та культурі Стародавнього Єгипту. До другої групи негативів (108 одиниць) належать зображення, зроблені в процесі реставрації давньоєгипетських пам'яток у реставраційних майстернях Всеукраїнського музейного городка, починаючи від 1935 р. На цих негативах можна виокремити такі об'єкти, як дерев'яні саркофаги, ящик для ушебті, мумії та їхні частини тощо. В сумі вдалось ідентифікувати 12 артефактів, зокрема, два дерев'яні саркофаги з колекції університету Святого Володимира, один із яких походить із так званого Лоту № 6 дару хедіва Єгипту різним країнам в 1893–1894 рр.

На підставі аналізу візуальних матеріалів із НА ІА НАН України, а також текстуальних документів із інших архівів зроблено висновок, що реставрація давньоєгипетських пам'яток здійснена відомим українським художником і реставратором Миколою Касперовичем. Цей дослідник (який відомий як реставратор українського та європейського станкового живопису й ікон) був заарештований та розстріляний 1938 р. під час репресій розгорнутих радянською владою проти українського інтелектуального співтовариства. Тому ця його діяльність та спадщина забуті протягом десятиліть і лише щойно відкриті заново. Ця стаття дає змогу побачити окремі епізоди його реставраційної діяльності.

Ключові слова: пам'ятки Стародавнього Єгипту, історія музеїв Києва, реставрація давньоєгипетських пам'яток, Микола Касперович, негативи на склі НА ІА НАН України.

Дослідження присвячене аналізу візуальних джерел, які дозволяють побачити в усіх сенсах цього слова раніше невідому сторінку історії української музейної справи, а саме, як українські дослідники першої половини минулого століття працювали з пам'ятками Стародавнього Єгипту, які зберігали в музеях Києва. Разом з тим це дослідження продовжує тематику студій Галини Олександрівни Станиціної про негативи на склі, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, оскільки ці розвідки висвітлюють ситуацію з частиною колекції негативів на склі, саме ту частину, яка зображає давньоєгипетські артефакти.

Співпраця з опрацювання цих негативів розпочалась 15 квітня 2016 р., від першого засідання науково-методичного семінару з історії археології та мистецтвознавства України Секції археології і давнього мистецтва ІСОМ-України та Наукового архіву Інституту археології НАН України¹. Тут будуть коротко представлені перші результати цього опрацювання.

---

¹ Г. Станиціна та завідувач НА ІА НАН України О. Каряка вирішили долучити мене до вивчення цих негативів, за що висловлюю їм щире подяку. Також хочу подякувати за допомогу у підготовці цього дослідження та

Насамперед, варто сказати, що всі негативи, про які буде мова, зараз належать до фонду 57 “Фонд довоєнних негативів (1894–1941)”, опис 1, колекція “Стародавній Єгипет”. Всі негативи вже мають нові інвентарні номери, саме за ними і здійснено цитування в цій статті.

Отже, на разі в Науковому архіві зберігається 140 скляних негативів, що містять зображення пам’яток Стародавнього Єгипту. Оскільки колекція негативів ще не опрацьована повністю, цілком можливо, що кількість негативів, які репрезентують давньоєгипетські предмети може зрости в майбутньому.

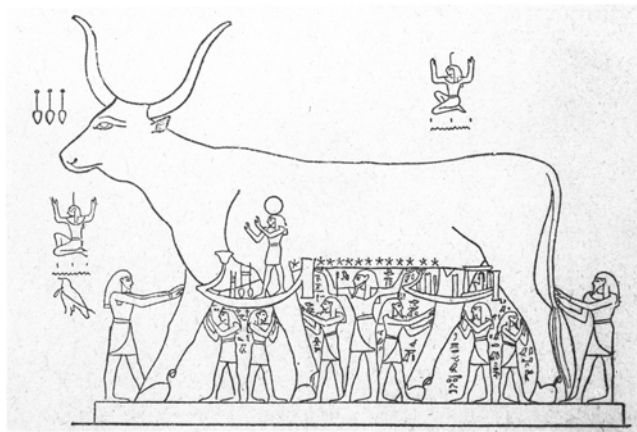

Рис. 1. Фотонегатив № 118. Репродукція єгипетської космологічної сцени, напис на папері містив підпис до ілюстрації: “16. Небо в виде коровы по религиозным представлениям египтян”

Fig. 1. Photographic negative N 118. Reproduction of Egyptian cosmological scene, inscription on a piece of paper is: “16. Heaven as a cow in accordance to religious beliefs of the Ancient Egyptians”

ної нумерації архіву. Ці номери на негативах меншого розміру (9×12 см) проставлені на самих скляних пластинах (при скануванні вони зазвичай перевернуті), і на конвертах, в які ці негативи були упаковані. Пластини більшого розміру (12×18 см) не мають нумерації на склі, вона проставлена на конвертах, але значна частина із них мають приклеєні чи вкладені в конверти листи паперу (переважно цигаркового), на яких написані не лише номери, а й назви ілюстрацій, що зображені на скляних пластинах. Опрацювання всієї наявної інформації дає підстави для висновку, що нумерація скляних пластин здійснена не тими, хто робив негативи, а пізніше, оскільки вона порушує послідовність відтворення певного об’єкту з різних боків. Низка негативів взагалі не має номерів.

Всі негативи можна поділити на дві частини, залежно від того, що на них зображено. Перша частина – репродукції давньоєгипетських пам’яток та відомих місць, наприклад, піраміди, Великий Сфінкс, храми Стародавнього Єгипту. Як правило, це перефотографовані ілюстрації з книг англійською, німецькою, французькою, італійською, російською, польською мовами. Це видно за підписами до ілюстрацій та текстом, вміщеним на сторінках поряд із ілюстраціями, які фотографували для майбутньої книги. Судячи зі змісту підписів до ілюстрацій, зроблених або на самих негативах, або на листах паперу, приклеєного до цих негативів. Це були ілюстрації до якоїсь книги, яка мала розповідати про історію єгипетської цивілізації та її культуру. Таких негативів на разі є 32 [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 109–140], серед них є пластини більшого і меншого розмірів (рис. 1; 2).

Частина із цих негативів – скляні пластини розміром 9×12 см, а частина – пластини розміром 12×18 см. Під час обмірювання виявилось, що розміри окремих негативів можуть різнитися в міліметрах, самі пластини, як правило, на декілька міліметрів більші від стандарту, але не суттєво. Здебільшого негативи збереглися добре, хоча є й розбиті на декілька частин, чи з відбитими фрагментами, іноді значними; трапляються незначні пошкодження чи втрати в деяких місцях фотоемульсії, передовсім по периметру пластини, що не заважає ідентифікувати давньоєгипетський об’єкт, зображений на світлинці. Наразі всі знайдені негативи вже скановані і готуються до публікації у вигляді каталогу.

Варто сказати, що більшість негативів мають номери, хоч на сьогодні не виявлено документального підтвердження, що ця нумерація є частиною інвентарної.

в ідентифікації пам’яток, які зараз перебувають в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, головному зберігачу Г. Полюшко, співробітникам А. Яненко і Р. Качану.

Друга частина – пам'ятки Стародавнього Єгипту, які зберігались в музейній колекції Києва на час фотографування. Цей час можна визначити як друга половина 1930-х рр., про що буде сказано далі. Ця колекція складається з 108 негативів [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 1–108]. Як і у випадку з репродукціями, тут є негативи маленького і великого розмірів. Починаються ці негативи з номеру 24 і закінчуються номером 251, але ця нумерація не суцільна. Нумери першої сотні взагалі переважно одиничні, ряди номерів другої сотні перериваються відсутністю низки інших номерів. Якщо орієнтуватись на співвідношення наявних нині пластин (108) і останнього номеру (251), то виходить, що більша частина із негативів, що зображали саме єгипетські артефакти, втрачена, чи ще не віднайдена. Як зазначила Г. Станиціна, інша частина цієї колекції негативів може виявитись у архівах інших інституцій, між якими поділили фонди Інституту історії матеріальної культури, чи в результаті інших переміщень колекцій. До окремих із цих пластин також приклеєні шматки паперу із підписами до ілюстрацій, у яких зазначено, що це процес реставрації саркофагу. Наприклад, негатив № 65 має напис на папері: “65. *Египет. Процес реставрації саркофага*”² [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 95]. Ці підписи мають велику історичну цінність, адже вони засвідчують факт, що в Києві у другій половині 1930-х рр. хтось здійснював не лише фотографування, а й реставрацію давньоєгипетських об'єктів.

На разі не зрозуміло, чи ці дві частини були ілюстративним рядом до однієї книги, яка, можливо, мала стати каталогом музейних об'єктів давнього Єгипту, які зберігали в одному із музеїв Києва, чи це дві незалежні роботи. Якщо це одна збірка, то це мала бути дуже велика за обсягом книга, з великою та багато ілюстрованою передмовою, яка присвячувалась історії та культурі Єгипту. Нумерація в обох частинах репродукцій і фотонегативів київських пам'яток, майже не повторюється, більше того, номери негативів репродукцій та номери негативів із зображеннями київських об'єктів гарно доповнюють один одного в першій сотні номерів, що нібито може бути підставою для того, щоб вважати що це одна книга, в якій таким чином було як мінімум 251 ілюстрація, чи один альбом або ще якийсь проект, якщо вважати, що світлин забагато для книги. Але є один збіг – одна репродукція, яка має номер 24 і підпис: “24. *Египет. Наказание неплательщиков податей*” [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 125] з відповідним зображенням, і такий же номер має ще один негатив [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 20], на якому зображено бічна сторона скрині саркофагу, який нині зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Арх-828). З цієї причини, а також зважаючи, що значна частина номерів відсутні, не можна цілком ствердно сказати, що це одна й та ж нумерація, а не дві.

Водночас, якщо для нумерації репродукцій, які йдуть першими, проглядається певна система, нумерація тієї частини негативів, яка репрезентує давньоєгипетські об'єкти, не співпадає із порядком їхнього фотографування, і в результаті зображення одного і того ж предмета з різних боків виявляється розкиданим по різних номерах. Наприклад, маска римського періоду, яка нині зберігається в Національному музеї мистецтв імені Богдана та

Рис. 2. Фотонегатив № 109. Репродукція ілюстрації, що зображає Великого Сфінкса

Fig. 2. Photographic negative № 109. Reproduction of some illustration picturing the Great Sphinx

² Тут і далі подано зі збереження орфографічних особливостей оригіналу.

Варвари Ханенків, відтворена на негативах із такими номерами № 238, 245, 246, 249, 250, 251 (рис. 3) [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 78–83].

Навряд чи в книзі мали бути представлені пам'ятки в такому хаотичному порядку. Наприклад, щоб низка світлин одного предмету переривалася фотографією іншого предмету. Якщо припустити, що ці негативи виникли в результаті документування процесу реставрації давньоєгипетських об'єктів, то в цьому випадку теж незрозумілою є їхня хаотична нумерація.

Рис. 3. Фотонегатив № 78. Маска, яка нині зберігається в Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків

Fig. 3. Photo negative № 78. Mask, now is in the Bohdan and Varvara Khanenko's National Museum of Arts

Отже, це змушує дійти висновку, що нумерація негативів зроблена пізніше, ймовірно, людьми, які не брали участі у процесі фотографування цих пам'яток, і які із самими давньоєгипетськими артефактами не знайомі, тому проставляли номери в порядку, в якому брали з певного місця, першу скляну пластину, що потрапляла під руку. Оскільки, як уже зауважували, при нумеруванні негативів – репродукцій все ж таки певний порядок прослідковується, і якщо зважати на той факт, що вони в основному менші, ніж номери тих негативів, що показують київські об'єкти, то, можливо, що нумерація репродукцій, як і підписи до них якраз належать тим, хто готував репродукції до публікації, якщо це була одна книга чи один проект. А далі, можливо, ця робота над книгою про історію і культуру Стародавнього Єгипту (чи вступу до каталогу) була перервана із якихось причин, як і фотодокументування давньоєгипетських пам'яток. А нумерація скляних пластин здійснена чи продовжена через певний період вже співробітниками архіву, куди потрапили ці негативи. Ймовірно, що репродукції та негативи, зроблені в процесі реставрування давньоєгипетських речей, були тоді об'єднані випадково.

На разі можна встановити приблизну дату, коли мало місце проведення реставрації та фотографування артефактів. Справа в тому, що у процесі розкриття саркофагів та їхнього всебічного фотографування, мумії, які там зберігались, були вийняті, їх поклали на підлозі, підстеливши під них газети. Мумії так і сфотографували, таким чином, негативи зафіксували дату *ante quad non*. На негативі № 72 видно, що це газета "Известия", і її український відповідник "Вісті" (рис. 4) [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. № 72]. Крім того, видно також заголовок однієї із статей, російськомовних "Известий": "...передовых комбайнеров и комбайнерок СССР...". Нижче проглядаються ще два заголовки: "Речь тов. Г.С. Марджаняна" та "Речь тов. С.Г. Агеева". Тобто, це число "Известий" повідомляє про з'їзд комбайнерів СРСР, який відбувся 1 грудня 1935 р. "Совещание передовых комбайнеров и комбайнерок СССР с членами ЦК ВКП(б) и Правительства"³. Перевірка підшивки цього періодичного видання виявила, що це дійсно газета "Известия" від 3 грудня 1935 р., № 280 (5833), яка на другій сторінці має вказаний заголовок статті і речі двох цитованих передовиків виробництва (рис. 5).

Місце проведення цього фотографування – це одне із приміщень на території нинішнього НКПІЗ, яке у 1930-х рр. займали реставраційні майстерні.

³ Дякую Сергію Павленку, співробітнику Інституту археології НАН України, який підказав мені дату цієї події та звернув увагу на існування відповідних матеріалів за темою цього з'їзду, які засвідчують, що вказані доповідачі – передовики-учасники цього з'їзду, що полегшило пошуки дати газети.

Проглянувши візуальний ряд давньоєгипетських предметів, що зображені на негативах, я змогла встановити, що частина з них показує об'єкти, які нині зберігаються в таких музеях Києва, як Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків та НКПІКЗ, або в Одеському археологічному музеї НАН України, куди були свого часу передані разом із іншими давньоєгипетськими речами із київських музеїв [Romanova, 2008, p. 337].

Рис. 4. Фотонегатив № 72. Мумія на газеті “Известия”
Fig. 4. Photographic negative N 72. A mummy is put on the newspaper “Izvestiya”

який здійснив серію описів давньоєгипетських пам'яток в різних музеях тодішньої Російської імперії станом на 1900 р., зокрема, в музеях Одеси та Києва, про що буде сказано детальніше трохи згодом.

Дослідження історії збирання колекції Одеського археологічного музею проводили співробітники цього музею, значний внесок тут зробив С. Доніч⁴, згодом був продовжений Л. Латишевою [Латышева, 1963, с. 123–129], а потім Н. Доконт [Доконт, 1965, с. 206–212], яка працювала у тісній співпраці з російськими дослідниками О. Берлевим⁵ та С. Ходжаш. Саме завдяки сукупній роботі усіх цих дослідників з архівними матеріалами та документацією музеїв на сьогодні відомий факт, що одеська колекція комплектувалась частково із київських пам'яток Стародавнього Єгипту. Варто зазначити, що вказані російські єгиптологи не обмежились лише вивченням давньоєгипетських об'єктів в музеях Одеси чи Києва, а провели колосальну роботу зі збору інформації про пам'ятки Стародавнього Єгипту, що перебували в музеях СРСР, їхнього опису та каталогізації. Її результати увінчались англomовним каталогом, який вийшов у Швейцарії вже після розвалу самого Союзу [Berlev, Hodjash, 1998]. У приватній розмові із автором цієї статті С. Ходжаш повідомила, що в зв'язку із грандіозністю завдань, вони з О. Берлевим зосереджувались насамперед на самих пам'ятках Стародавнього Єгипту (в тому числі тих, що зберігаються в музеях Києва, Одеси та інших міст України), їхньому дослідженні і виданні, ніж на розшуках в архівах інформації щодо історії їх потрапляння в музеї та історії зберігання, експонування чи реставрації. Дійсно таке завдання передбачало б

⁴ Його спадщина залишилась майже не опублікованою [Романова, 2004, с. 12–23].

⁵ Неопублікований каталог давньоєгипетських пам'яток із Одеського археологічного музею, підготовлений Н. Доконт і О. Берлевим, який нині зберігається в Науковому архіві Одеського археологічного музею, включав, зокрема, і нарис про окремі епізоди з історії єгипетської збірки цього музею [НА ОАМ НАНУ, без номера: Берлев О.Д., Доконт Н.Г. Каталог памятников Древнего Египта Одесского археологического Музея АН УССР. Одесса, 1983, машинопис, с. 1–11].

багаторічні пошуки в десятках архівів у різних містах і різних республіках СРСР, і було неможливим для двох дослідників. І на разі ця тематика ще залишається величезним цілиним полем, яке лише почали розорювати.

Рис. 5. Газета "Известия" від 3 грудня 1935 р., № 280 (5833)

Fig. 5. The newspaper "Izvestiya", issue from December, 3, 1935, N 280 (5833)

Александровича. Тут на 1905 р. було 135 давньоєгипетських артефактів, закуплених для музею Б. Ханенком в Каїрі⁷. Інформацію про це В. Хвойка вмістив у своєму "Покажчику", де зокрема писав: *"Предметы из собрания египетских древностей, находящихся в нашем музее, приобретены в Египте и, за немногим исключением, куплены в Каире, в египетском музее, который продаёт дубликаты предметов, происходящих из раскопок. Конечно, собрание нашего музея дает только весьма слабое понятие об искусстве древнего Египта, но все же оно может служить для характеристики его бытовой стороны, собрание египетских памятников, получившее ныне только основание, при сочувствии любителей просвещения, может пополниться и занять в нашем музее соответствующее значение"* [Киевский художественно-промышленный..., 1905, с. 57].

Значну колекцію давньоєгипетських пам'яток мав на початку ХХ ст. Археологічний музей при Імператорському університеті Святого Володимира. Вона нараховувала 33 артефакти, зокрема ушебті, статуетки єгипетських божеств, скарабеї, фрагменти мумій, а також два саркофаги, перелік цих пам'яток відомий завдяки опису Б. Тураєва [Тураєв, 1900, с. 198–208]. Ці саркофаги обидва є на фотонегативах із колекції НА ІА НАН України, обидва вони зараз

У Києві на початку ХХ ст. було декілька музеїв, у яких зберігались пам'ятки давнього Єгипту, крім того, тут існували ще декілька приватних колекцій. Якщо у 2014 р. на конференції Ханенківські читання я озвучувала загальну цифру як не менше ніж 400 давньоєгипетських артефактів у Києві [Романова, в друці], то в результаті дослідження нових архівних матеріалів, можна сказати, що їх було понад 568 як мінімум.

Найбільшою колекцією міг похвалитися Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Покажчик збірки цього музею, складений М. Петровим, принаймні його друге видання 1897 р., фіксує тут 241 предмет Стародавнього Єгипту (мумія, статуетки, скарабеї, папіруси та інші артефакти) [Петров, 1897, с. 1–6]⁶. Цей "Покажчик" став основою для опису Б. Тураєва, до якого увійшла 201 пам'ятка, і ще декілька артефактів, позначених російським єгиптологом як *"бронзи александрійські"*, без зазначення їхньої кількості [Тураєв, 1900, с. 191–198].

Другою за кількістю єгипетських пам'яток збіркою в Києві був Київський художньо-промисловий і науковий музей Його Величності Государя Імператора Ніколая

⁶ Дякую Роману Качану за надання мені доступу до цього каталогу.

⁷ [Киевский художественно-промышленный ..., 1905, с. 52–63]; ту ж кількість пам'яток в цьому музеї і ті ж обставини їхньої купівлі фіксує перевидання цього Покажчика 1908 р. [Киевский художественно-промышленный ..., 1908, с. 53–61].

перебувають в Одеському археологічному музеї НАН України, куди були перевезені 1959 р. [Romanova, 2008, р. 337]. Це саркофаг Несі-мут (нині ОАМ НАН України, інв. № 71695), який разом з іншими саркофагами входив до подарунку хедіва Єгипту Аббаса II Хельмі Росії, і коли в 1894 р. був привезений до Одеси, потрапив за розподілом до університету Святого Володимира в Києві (рис. 6). Окрім нього, тут ще був саркофаг Хонсу-ірдіс (нині ОАМ НАН України, інв. № 71700) (рис. 7).

Також варто згадати, мабуть, найбільшу київську приватну колекцію, яку зібрав художник і дослідник стародавнього мистецтва проф. Адріан Вікторович Прахов, яка включала 159 пам'яток [Тураєв, 1900, с. 208–217], в тому числі статуетки, ушебті, фрагменти саркофагів, ієратичний папірус, фрагменти мумій тощо. Ймовірно, що деякі із предметів, представлених на негативах НА ІА НАН України, можуть походити із його колекції, наприклад, рука людської мумії, хоч для точного визначення чи спростування цього припущення варто продовжувати архівні пошуки.

Рис. 6. Фотонегатив № 66. Віко жіночого саркофага, нині зберігається в Одеському археологічному музеї НАНУ, інв. № 71695

Fig. 6. Photographic negative № 66. Lid of female coffin, now Odessa Archaeological Museum of NASU, inv. nr. 71695

можна зробити висновок, що ці негативи фіксують окремі пам'ятки вказаних музеїв. Цей факт, в свою чергу, засвідчує, що на середину 1930-х рр. давньоєгипетські артефакти перебували якщо не в одній колекції, то хоча б в одному місці.

Єгипетська колекція Церковно-археологічного музею, очевидно, перейшла разом із іншими до створеного на початку 1920-х рр. Музею культів і побуту⁸, який пізніше, після реорганізації, увійшов до складу державного історико-культурного заповідника "Всеукраїнський музейний городок" (у 1931 р. у складі заповідника створили відділ – Музей історії релігії). Коли 29 вересня 1926 р. був створений Всеукраїнський музейний городок [Полюшко, 2012, с. 40–56], сюди поступово звозились експонати із інших музеїв Києва. Так, у зв'язку з ліквідацією Археологічного музею при Інституті народної освіти, який замінив університет Святого Володимира, єгипетські речі разом із іншими пам'ятками цього музею були передані до Всеукраїнського музейного городка 1928 р., про що свідчать протоколи про розподіл майна

Не буду детально зупинятися на всіх пертурбаціях і змінах, які пережили ці музеї після 1917 р. у зв'язку із політичними подіями на теренах України та колишньої Російської імперії. Відзначу, що єгипетські колекції трьох вищезгаданих музеїв, схоже, були зведені до однієї. Порівнюючи інформацію про склад київських колекцій із "Покажчика" до колекцій Церковно-археологічного музею, складеного М. Петровим [Петров, 1897, с. 1–6], та таких же "Покажчиків" Київського художньо-промислового і наукового музею, виданих свого часу В. Хвойкою [Киевский художественно-промышленный..., 1905, с. 52–63; 1908, с. 53–61], разом із описом київських колекцій Бориса Тураєва [Тураєв, 1900, с. 179–217] з одного боку, і зовнішній вигляд саркофагів та інших артефактів, зображених на негативах НА ІА НАН України,

⁸ Про створення Музею культів і побуту див. [Качан, 2006, с. 9–10].

Рис. 7. Фотонегатив № 38. Віко жіночого саркофага, нині зберігається в Одеському археологічному музеї НАНУ, інв. № 71700

Fig. 7. Photographic negative N 38. Lid of female coffin, now in Odessa Archaeological Museum of NASU, inv. nr 71700

арк. 33–33 зв, 34]¹⁰, тоді як “Покажчики” 1905 і 1908 рр. фіксували 135 пам’яток, але натомість, цей архівний документ, схоже, додає нові предмети, які були подаровані музею не Богданом і Варварою Ханенками, а іншими особами. Того ж 1924 р. Перший державний музей перейменовано на Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, а 1935 р. – перевезено на територію Всеукраїнського музейного городка.

Серед матеріалів Київського художньо-промислового і наукового музею, згаданих у “Покажчиках” (1905, 1908), є дерев’яний зовнішній саркофаг пізньої чи навіть птолемеївської доби, чотирикутної форми зі склепінчастим віком, добре описаний і добре пізнаваний [Київський художественно-промисловий..., 1905, с. 58, № 2; 1908, с. 58, № 2]. Він представлений на негативах Інституту археології [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 1–14] (рис. 8), що засвідчує, що його реставрували на території ВМГ, хоч на разі нема ясності, чи він, як і інші давньоєгипетські пам’ятки із цього музею, були об’єднані в одну колекцію разом з тими, що належали Музею історії релігії, чи вони просто одночасно перебували на реставрації в реставраційних майстернях ВМГ, але юридично залишались в різних колекціях різних інституцій. Це питання потребує додаткового дослідження.

Коли Всеукраїнський історичний музей (з 1936 р. – Центральний історичний музей) розгорнув свою експозиційну діяльність на території колишньої Києво-Печерської лаври. Він мав декілька відділів і декілька виставок, серед них і виставку пам’яток Єгипту, про це можна судити із Покажчика музею, виданого 1941 р., в якому фіксується ця виставка, і вказано, що її підготувала Ф. Штігельман [Короткий довідник, 1941, с. 4–5]. Негативи із НА ІА НАН України засвідчують, що окремі пам’ятки цієї давньоєгипетської колекції фотографували і реставрували в реставраційних майстернях на території ВМГ в другій половині 1930-х рр. Вони ж фіксують, що разом з цими пам’ятками, проводили фотографування та реставрацію пам’яток Музею історії релігії, колекція якого, очевидно, включала дві збірки єгипетських артефактів –

цього музею [ІР НБУВ, ф. X, спр. № 10100; № 10102; № 10105]⁹. Саме саркофаги із цього музею показані на досліджуваних негативах, запис про підготовку до їх реставрації в 1929 р. теж знайдено, про це буде сказано окремо трохи згодом.

Давньоєгипетські матеріали із Першого державного музею, який постав 1919 р. на місці Київського художньо-промислового і наукового музею, станом на 29 серпня 1924 р. ще зберігались в музеї, у археологічному відділі. Про це свідчить архівний документ, що нині зберігається у Науковому архіві Національного художнього музею України, – перелік давньоєгипетських речей археологічного відділу цього музею. На жаль, цей перелік не повний, оскільки вціліли не всі його сторінки, він перелічує 75 давньоєгипетських артефактів [НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 33,

⁹ Дякую Анні Яненко за те, що вона звернула мою увагу на існування цих документів.

¹⁰ Висловлюю свою подяку Юлії Зінов’ївій, ученому секретарю Національного художнього музею України за ознайомлення мене із цим документом.

Рис. 8. Фотонегатив № 2. Дерев'яний прямокутний саркофаг зі склепінчастим віком, який був закуплений Б. Ханенком у Каїрському музеї для Київського художньо-промислового і наукового музею

Fig. 8. Photographic negative 2. Wooden rectangular coffin with vaulted lid, which was bought by B. Khanenko from Cairo Museum for the Kyiv Museum of Arts, Crafts and Sciences

певний час її завідувачем [Тимченко, 2001, с. 53]. У цьому дослідженні не ставиться за завдання повністю схарактеризувати всі сфери його реставраторської діяльності, тут прослідковується лише та її частина, що стосується саме опрацювання ним пам'яток Стародавнього Єгипту.

Коротку біографію М. Касперовича свого часу написав В. Зуммер, вона зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтв України. Із цього документу якраз і стає відомо про те, що М. Касперович *“Провів дуже копійку роботу відновлення прикрашеного живописом стародавнього єгипетського саркофагу (1936) і под. Реставрував музейні збірки інших міст України, – харківського Художньо-історичного музею (1928) і інші.”* [ЦДАМЛМ України, ф. 358, оп. 1, спр. 819, док. 1, арк. 1]. Ця дата узгоджується із датами газети *“Известия”* (грудень 1935 р.), на яку була викладена мумія для фотографування. Але підготовчі роботи до реставрування самих давньоєгипетських пам'яток розпочалися задовго до 1935–1936 рр.

Документи ЦДАВО України засвідчують, що М. Касперович вперше почав займатися давньоєгипетськими пам'ятками у 1924 р., принаймні у *“Відчиті по реставраційній майстерні”*, написаному ним особисто і датованому періодом від 1 жовтня 1924 р. до 24 липня 1925 р., знаходимо запис: *“4) зробив опис стану і техніки 4 енкаустичних ікон (№№ 3319, 3316, 3318, 3317) і єгипетської маски (№ 1)/ 15 днів”* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 3].

Ймовірно, що в наступних роках підготовчі роботи для проведення реставрації давньоєгипетських об'єктів не проводили, аж до 1928 р., принаймні про них відомостей не виявлено. У 1928–1929 рр. розроблений проект для зберігання та реставрації давньоєгипетських саркофагів, про це повідомляється у відповідному *“Звіті за пророблену роботу Реставраційної Майстерні Станкового Малярства при Всеукраїнському Музейному Городкові за час з 1 травня 1928 р. по 1/V-1929 р”* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 12]. Також в цей період складені описи стану єгипетських саркофагів збірки ВМГ, принаймні про

ту, що була в Церковно-археологічному музеї, і ту, що була в Археологічному музеї університету Святого Володимира, про що вже вказувалось вище.

Таким чином, можна констатувати, що фотографування давньоєгипетських пам'яток було частиною підготовчих робіт та частиною самого процесу реставраційних робіт в реставраційних майстернях Всеукраїнського музейного городка. Крім того, вже можна назвати ім'я того, хто робив реставрацію цих пам'яток.

Пошуки в архівах дозволяють припустити, що реставратором, який здійснював в другій половині 1930-х рр. реставрацію давньоєгипетських об'єктів, був відомий художник і реставратор Микола Іванович Касперович (1885–1938), учень М. Бойчука, який навчався реставраційної майстерності свого часу в Парижі і відомий як реставратор ікон та станкового живопису [Тимченко, 2001, с. 48–71]¹¹. Коли при ВМГ створено реставраційну майстерню, він почав працювати там, спочатку як єдиний штатний реставратор, а коли кількість реставраторів збільшилась, він навіть був

¹¹ У визначенні його як реставратора єгипетських пам'яток завдячую допомозі відомого сучасного мистецтвознавця та реставратора, кандидата мистецтвознавства Тетяни Тимченко.

це вказано у “Звіті за пророблену працю в Реставраційній Майстерні Станкового Малярства при В.М.Г. за час від 1/Х–1928 р. по 1/Х–1929 р.”: “4. Складено описи стану єгипетських саркофагів збірки ВМГ” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 11зв.].

Рис. 9. Фотонегатив № 18. Скриня саркофагу та мумія, нині зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (КПЛ-Арх-828)
Fig. 9. Photographic negative N18. Coffin case and mummy, now in National Kyiv-Pechersky Historical and Cultural Preserve (inv. nr KPL-Arch-828)

У науково-операційному плані Реставраційної майстерні станкового малярства ВМГ, складеному на наступний 1929–1930 академічний рік, у розділі “І. Реставрація та консервація” запланована під першим пунктом: “1) Загальна очистка єгипетських саркофагів (поступлення зі збірки ІНО) та поміщення їх до спеціально виготовлених меблів” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 9]. ІНО – Інститут народної освіти, що виник в результаті реорганізації Київського університету Святого Володимира, тобто археологічна збірка і єгипетські саркофаги поступили до ВМГ із колишнього Археологічного музею цього університету. У цьому ж плані передбачено: “2) Складання проекту для спеціальної меблі для єгипетських саркофагів (поступлення зі збірки ІНО)” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 9].

Судячи зі звіту за цей же період (1 жовтня 1929 р. – 1 жовтня 1930 р.), такий проект було вироблено [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 23–23зв.], і разом з тим, в цьому звіті в розділі про організаційну та науково-дослідну роботу реставраційної майстерні є пункт про проведення дослідження техніки створення стародавніми єгиптянами їх малювання: “2. Дослід техніки малювання, що полягали в описах стану єгипетських саркофагів та збірки Грецьких ікон також малювання XVII–XVIII ст. з рельєфним тлом” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 23зв.; Тимченко, 2001, с. 54].

У науковому плані Реставраційної майстерні на наступний рік (1 жовтня 1930 р. – 1 жовтня 1931 р.) передбачено: “3. Помістити єгипетські саркофаги до нових меблів” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 28]. Негативи на склі із НА ІА НАН України репрезентують окремі пам’ятки стародавнього Єгипту вже в скляних вітринах [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. № 17, 18, 104], засвідчуючи таким чином, що такі “спеціальні меблі” дійсно були виготовлені.

Як впливає зі звіту за 1932 р., діяльність Всеукраїнських художньо-реставраційних та репродукційних майстерень велася в дуже складних умовах, не було певності навіть в тому, чи продовжуватиме ця інституція своє існування [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 34]. Звіт за цей рік не згадує про які-небудь роботи із єгипетськими об’єктами, за винятком реставрації двох єгипетських артефактів зі скла, проведеної реставратором Д. Трипільським [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 37, арк. 44]. Таким чином, сучасним дослідникам стає відомим ім’я ще одного реставратора, який працював із єгипетськими пам’ятками, а точніше, зі склом Єгипту періоду середньовіччя. Варто зазначити, що наявні нині фотонегативи НА ІА НАН України не показують жодних скляних виробів, які б точно мали давньоєгипетське походження.

Однак уже в наступному плані роботи на 1933 р. запланували початок роботи саме над реставрацією саркофагів: “7. Переведення обслідування Єгипетської збірки ВМГ та переведення

пробних закріплень саркофагів” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 52зв.]. Цю роботу мала продовжити в 1934 р., принаймні в планах на 1933–1934 р. знову згадується серед завдань: “3. Дослідити та реставрувати Єгипетську збірку ВМГ (єгипетських саркофагів)” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 1зв.]. Збереглися навіть кошторис, в якому на реставрацію єгипетської збірки на 1933 р. закладено 1000 карбованців [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 11].

Варто сказати, що окрім реставраційних робіт, Реставраційна майстерня, а пізніше Всеукраїнські реставраційні майстерні ще від самого початку свого створення приділяли значну увагу фотографуванню об’єктів реставраційних робіт, тут організована фотонабораторія із штатним фотографом [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 9, 12, 15]. Усі реставраційні роботи мали обов’язково документуватися через фотографування і супроводжувались фотографуванням об’єктів реставрації на початку, в процесі, та в фіналі цієї роботи. Робилось декілька світлин, також документувалися пошкодження шляхом мікрофотографування, для цього залучалися ресурси мікрофотолабораторій Політехнічного інституту та Інституту судової експертизи [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 522, арк. 15].

Принцип необхідності такого фото-супроводу при реставруванні, який був запроваджений в діяльності Реставраційної майстерні ВМГ, пояснює наявність іноді двох світлин одного об’єкта з одного боку, як і велику кількість цих фотографій. Також серед досліджуваних негативів на склі можна виокремити ті, що показують різні етапи реставрації одного об’єкта. Відтак, можна стверджувати, що негативи НА ІА НАН України є документальним свідченням процесу фотографування давньоєгипетських пам’яток перед початком і в процесі їхньої реставрації. Чи планувалось надалі використати ці фотоматеріали для публікацій, зокрема для публікацій каталогу, на разі не відомо, як і невідомими залишаються ім’я чи імена тих фотографів, що робили знімки саме цих давньоєгипетських об’єктів, хоч тут можна висунути деякі припущення, про що буде сказано трохи нижче.

Роки 1932–1934 були трагічними для української науки й для українського суспільства взагалі: голодомор, масові арешти та розстріли української інтелігенції, реорганізація всієї структури української науки, закриття одних та відкриття інших інституцій. Поки що не можна напевно сказати, наскільки вплинули ці реорганізації на процес реставрації давньоєгипетських пам’яток, і чи дійсно такі роботи вели у 1933–1934 рр., чи саме реставраційні роботи над саркофагами розпочалися щонайраніше в грудні 1935 р., як засвідчує фотографія із мумією на газеті “Известия”. Поки нема підтверджень, що вони розпочалися раніше 1935 р.

Серед негативів на склі НА ІА НАН України є саркофаги та інші єгипетські речі, зняті в інтер’єрі, та один фотонегатив, який зображає реставратора за роботою [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. № 27] (див. статтю Г. Станиціної, рис. 8). Є ще декілька, де теж видно постать людини, але, як правило, без обличчя. Згаданий фотонегатив, єдиний, який показує всю постать реставратора, тому він має непересічне значення. Цей негатив зображає сивого чоловіка із віком саркофагу. Дата цього фото, за аналогією із іншими фотографіями, буде або 1935 р., або трохи раніший чи пізніший рік із середини 1930-х рр.

У Центральному державному архіві літератури і мистецтв України зберігається групове фото 1910 р. (копія), що має підпис: “Є.М. Бойчук у групі з дружиною, М. Касперовичем, С. Бодуен-Де-Куртене та ін.” [ЦДАМЛМ України, ф. 358, оп. 1, спр. 716, док. 1, арк. 1], на якому представлений і Микола Касперович, на той час молодий чоловік. Звичайно, що порівняння світлин різної давності не дає беззаперечних підстав для висновку про ідентичність. Більше того, на фотонегативі із НА ІА НАН України чоловік показаний радше в профіль, але, на обох фотографіях (тій, яка зображає М. Касперовича в Парижі у 1910 р.), і у дослідника біля саркофагу – присутній дуже характерний профіль носа. Тому вважаю за можливе висунути припущення, що фото реставратора біля віка саркофагу є однією із пізніх фотографій Миколи Касперовича.

Сукупний аналіз матеріалів різних архівів та інформації, що дають самі негативи на склі, супроводжуючі написи, періодика досліджуваного часу, є підставою констатувати, що сам процес реставрації пам'яток стародавнього Єгипту проводився Миколою Івановичем Касперовичем у 1928–1936 рр. у Реставраційній майстерні ВМГ Всеукраїнських художньо-реставраційних та репродукційних майстерень, хоча не можна бути певним в тому, що реставрація не мала перерв. Так, відомо, що з червня 1930 р. і до кінця функціонування реставраційної майстерні ВМГ, коли вона юридично ліквідована, а фактично реорганізована у ВХРРМ, М. Касперович припинив свою роботу в ній [Тимченко, 2001, с. 55], натомість він розпочав співробітництво із ВХРРМ.

Тут варто сказати декілька слів про інших реставраторів, які могли працювати разом з М. Касперовичем над єгипетськими саркофагами. До 1927 р. М. Касперович був єдиним офіційним співробітником реставраційної майстерні ВМГ, який займався реставрацією станкового живопису, 1927 р. сюди прийшов ще один реставратор – художник К. Кржемінський [Тимченко, 2001, с. 53]. Через рік один, а потім і ще один сини М. Касперовича, Іван і Тодось зачислені як “технічні реставратори”, фактично вони працювали помічниками свого батька [Тимченко, 2001, с. 53]. Після реорганізації майстерні у ВХРРМ восени 1931 р. у штаті з'явилося ще два реставратори станкового живопису – П. Таранущенко і Коленко, не кажучи про реставраторів інших видів матеріалів [Тимченко, 2001, с. 58]. При цьому К. Кржемінський і М. Касперович були, кажучи сучасними термінами, провідними реставраторами, які виконували найбільший обсяг роботи та найскладніші ділянки, а нові співробітники – їхніми помічниками та фактично учнями, їм доручали легші випадки, підготовчі роботи тощо. Утім, щодо згаданих осіб поки що не виявлено жодних відомостей, які б пов'язували їх із реставрацією давньоєгипетських пам'яток. Це ж можна сказати і щодо художника і реставратора К. Кржемінського. Крім того, цього реставратора звільнили 1933 р. під час “чисток апарату музейного Городка” [Тимченко, 2001, с. 59], що робить проблематичним припущення, що він міг реставрувати експонати протягом 1935–1936 рр.

Варто зауважити, що Іван Касперович, син Миколи Касперовича, фотографував ті об'єкти, що реставрували в майстерні. Після реорганізації майстерні ВМГ на ВХРРМ, він став там штатним фотографом [Тимченко, 2001, с. 53, 58], в обов'язки якого входило фотодокументування перед реставрацією, документування проблем експонатів та процесу реставрації. Отже, існує велика ймовірність, що саме він зробив фотонегативи давньоєгипетських пам'яток, які є об'єктом уваги в цій статті.

Грунтуючись на викладених вище матеріалах архівів та порівнюючи інформацію, яку можна отримати із аналізу зображень на негативах на склі, тепер можна хоч частково заповнити лакуну щодо інформації про діяльність ВХРРМ після 1934 р., адже у архівних документах свідчень щодо цього, як зазначає Т. Тимченко, не виявлено [Тимченко 2001, с. 59]. Таким чином візуальні матеріали гарно доповнюють текстову інформацію, фотонегативи на склі з НА ІА НАН України засвідчують один із епізодів діяльності реставраційних майстерень в 1935–1936 рр. Цілком ймовірно, що якісь із цих негативів зроблено і в 1937–1938 рр., але точно встановити це на разі не можливо.

Спробуємо деталізувати, яку саме нову інформацію дають досліджувані негативи. Зараз можна ідентифікувати 12 пам'яток Стародавнього Єгипту, які зображені на цілій низці негативів, і залишаються 16 одиничних негативів, на яких зафіксовані пам'ятки чи їх деталі, які неможливо з певністю співвіднести із вже ідентифікованими, хоч цілком можливо, що вони зображають певні деталі вже ідентифікованих об'єктів. На світлинах є такі артефакти, як скринька для ушебті, дерев'яний чотирикутний саркофаг із склепінчастим віком, два антропоморфних жіночих саркофаги, обидва мають скриню і віко, і нині перебувають в ОАМ (ОАМ, інв. № 71695; інв. № 71700, про них вже згадувалось вище), віко жіночого саркофагу та окремо скриня іншого (чоловічого) саркофагу (рис. 9) і віко ще одного саркофагу (всі три об'єкти із НКПКЗ), дві маски (одна нині зберігається в Національному музеї мистецтв ім. Богдана та

Варвари Ханенків), дві мумії (на жаль, точно визначити, до яких саркофагів вони належать, важко) та рука від третьої мумії.

Є й два негативи, на яких зафіксовано фрагмент декорації на дерев'яній дошці, можливо, це вцілілі шматки саркофагів, чи інших давньоєгипетських речей із декорацією. Схоже, що вони не стосуються ідентифікованих речей [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. № 13, № 93]. Оскільки кожний із цих негативів одиничний, і нема ще подібних, які показували б той же об'єкт, не можна робити висновок щодо того, чи ці два фрагменти були лише сфотографовані, чи робили їхню реставрацію.

В сумі можна констатувати, що негативи показують процес фотографування та підготовки до реставрації, і самої реставрації десяти об'єктів (це якщо рахувати саму скриню саркофагів і їхнє віко як один експонат, а не як два, в такому разі їх буде 12), а не одного саркофага, як повідомив про М. Касперовича В. Зуммер. Але наявні фотографії не дають підстави для висновку, що всі перелічені артефакти були повністю відреставровані, частина показана в процесі реставрації, або просто є світлини, що засвідчують, що об'єкт фотографували, як, наприклад, мумії, чи згадувані вже два фрагменти декорації. Можна припустити, що реставраційні роботи розпочаті над десятком давньоєгипетських пам'яток, як мінімум, але перервані в зв'язку із арештом М. Касперовича. Принагідно варто сказати, що кількість задіяних пам'яток, яку видно завдяки негативам НА ІА НАН України, показує, яким значним був масштаб реставраційної діяльності саме давньоєгипетських об'єктів.

3 березня 1938 р. М. Касперович був заарештований, а 7 травня цього ж року – розстріляний [Білокін, 1992, с. 49–54]. Отже, стає зрозуміло, чому в нумерації негативів на склі з НА ІА НАН України присутній певний хаос. Під час арешту проведено обшук і більша частина особистих матеріалів М. Касперовича конфісковані. Як стверджує С. Білокін, фотоапарат та фотоматеріали також були конфісковані, потім фотокамера та касети були повернуті сину М. Касперовича [Білокін, 1992, с. 49–54], котрий теж працював в реставраційній майстерні. На разі не можна з певністю стверджувати, що наявні негативи на склі з НА ІА НАН України точно були серед конфіскованих та повернутих матеріалів, як і те, що вони точно до таких не належать. М. Касперович з родиною проживали в помешканні на території Києво-Печерської лаври, і невідомо, чи слідчі НКВС також вилучали та перевіряли документи на робочому місці реставратора в майстернях та у фотолабораторії. Але навіть якщо ці архіви не були погромлені в результаті арешту, матеріали, що залишились від перерваної роботи репресованого реставратора, лежали деякий час забутими та нерозібраними, і лише згодом хтось намагався їх хоч якимось чином впорядкувати.

Досліджувані негативи на склі з НА ІА НАН України перевертають бачення історії вивчення давньоєгипетських предметів на теренах України протягом ХХ ст., оскільки вони показують те, що не лише єгиптологи з Москви та Санкт-Петербурга, а й українські дослідники серйозно вивчали і робили реставрацію цих предметів, до того ж ще у 1920–1930-х рр., задовго до того, як ними зацікавились столичні радянські єгиптологи. Проблема полягає в тому, що радянська влада не дозволила українським вченим цю роботу продовжити, фізично знищивши їх. Їхній спадок залишився забутим і лише завдяки негативам на склі нині стало можливим це побачити.

ЛІТЕРАТУРА

Білокін С. (1992). Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. – № 2. – С. 49–54. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Kasperovych.html> – Дата звернення: 17.11.2016.

Доконт Н.Г. (1965). Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // Вестник древней истории. – № 2. – С. 206–212.

ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 10100: Протокол засідання фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського ІНО 15/X 1928 р. – Арк. 49–49 зв.

ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 10105: Зауваження техпідкомісії при складанні передаточних відомостей (додаток до протоколу комісії від 12/XI 1928 р.). – Арк. 55–55 зв.

ІР НБУВ. – Ф. X. – № 10102: Протокол засідання Фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського ІНО 21/X 1928 р. – Арк. 51–51 зв.

Качан Р.І. (2006). Розвиток музейної справи на території Києво Печерської лаври у першій чверті ХХ ст. // Лаврський альманах. – Вип. 15. – С. 7–12.

Киевский художественно-промышленный и научный музей Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – Киев, 1905.

Киевский художественно-промышленный и научный музей Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – Киев, 1908.

Короткий довідник / Народний комісаріат освіти УРСР; Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві. – Київ, 1941.

Латышева Л.П. (1963). К истории египетской коллекции Одесского Археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ. – Одесса. – С. 123–129.

НА ІА НАНУ. – Ф. 57. – Оп. 1: Колекція негативів на склі: “Стародавній Єгипет”. – Од. зб. № 1–140.

НА НХМУ. – Оп. 1. – Од. зб. 33: Переписка с Государственным Эрмитажем, музеями, издательствами и др. организациями по вопросу приобретения и пополнения экспонатов и др. за 1924 год. – Арк. 33–34.

НА ОАМ НАНУ. – Без номеру: Берлев О.Д., Доконт Н.Г. Каталог памятников Древнего Египта Одесского археологического Музея АН УССР. Одесса, 1983, машинопис.

Петров Н.И. (1897). Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии. Второе издание, исправленное и дополненное. – Киев.

Полюшко Г. В. (2012). Лаврський музей культур та побуту і перетворення його у 1920-х роках на історико-культурний заповідник // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. – К. – С. 40–56.

Романова О.О. (2004). Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту Рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // Східний світ. – № 2. – С. 12–23.

Романова О.О. Колекції давньоєгипетських пам'яток в музеях України: історія формування та проблеми дослідження // Матеріали Міжнародної конференції “Ханенківські читання – 2014. Колекції давнього мистецтва та археології в музеях: історія формування, проблеми вивчення та презентації. До 100-річчя від дня народження Ф.М. Штігельман”. Київ, 2014 р. – У друці.

Тимченко Т. (2001). Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.) // Пам'ятки України. – Ч. 4. – С. 48–71.

Тураев Б.А. (1900). Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения (Императорского) Русского археологического общества. – XII. – СПб. – С. 179–217.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 522.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 528.

ЦДАМЛМ України. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 716. – Док. 1.

ЦДАМЛМ України. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 819. – Док. 1.

Berlev O.D., Hodjash S.I. (1998). Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. (OBO SA 17). – Fribourg. – 328 p. – 208 plates.

Romanova O. (2008). History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine // Studien zur Altägyptischen Kultur. Herausgegeben von Hartwig Altenmüller und Nicole Kloth. – Hamburg. – Band 37. – S. 327–338.

REFERENCES

- Bilokin, S. (1992). Smert Mykoly Kasperovycha. *Rozbudova derzhavy*, 2, 49–54, available at: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/Kasperovych.html> (in Ukrainian).
- Dokont, N.G. (1965). Drevneegipetskie pamjatniki v Odesskom gosudarstvennom arheologicheskom muzee. *Vestnik drevnej istorii*, 2, 206–212 (in Russian).

Instytut rukopysu Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. X. N 10100: Protokol zasidannia fakhovoi komisii Ukrnauky z rozpodilu maina Arkheolohichnoho muzeiu Kyivskoho INO 15/X 1928 r. Ark. 49–49 zv. (in Ukrainian).

Instytut rukopysu Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. X. N 10105: Zauvazhennia tekhpdkomisii pry skladanni peredatochnykh vidomosteï (dodatok do protokolu komisii vid 12/XI 1928 r.). Ark. 55–55 zv. (in Ukrainian).

Instytut rukopysu Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. F. X. N 10102: Protokol zasidannia Fakhovoi komisii Ukrnauky z rozpodilu maina Arkheolohichnoho muzeiu Kyivskoho INO 21/X 1928 r. Ark. 51–51 zv. (in Ukrainian).

Kachan, R.I. (2006). Rozvytok muzeinoï spravy na terytorii Kyievo Pecherskoi lavry u pershii chverti XX st. *Lavrskyi almanakh*, 15, 7–12 (in Ukrainian).

Kievskij hudozhestvenno-promyshlennyj i nauchnyj muzej Ego Velichestva Gosudarja Imperatora Nikolaja Aleksandrovicha. Otdel arheologii. Kratkij ukazatel' predmetov. Kiev (1905). (in Russian).

Kievskij hudozhestvenno-promyshlennyj i nauchnyj muzej Ego Velichestva Gosudarja Imperatora Nikolaja Aleksandrovicha. Otdel arheologii. Kratkij ukazatel' predmetov. Kiev (1908). (in Russian).

Korotkyi dovidnyk / Narodnyi komisariat osvity URSR; Tsentralnyi istorychnyi muzeï im. T.H. Shevchenka v m. Kyievi. Kyiv (1941). (in Ukrainian).

Latysheva, L.P. (1963). K istorii egipetskoï kolekcii Odesskogo Arheologicheskogo muzeja. *Kratkie soobshhenija o polevyh arheologicheskikh issledovanijah OGAM*. Odessa, 123–129 (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 57. Op. 1: Kolektsiia nehatyviv na skli: "Starodavniï Yehypet". Od. zb. 1–140 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy. Op. 1. Od. zb. 33: Perepiska s Gosudarstvennym Jermitazhem, muzejami, izdatel'stvami i dr. organizacijami po voprosu priobretennja i popolnennja jeksponatov i dr. za 1924 god. Ark. 33–34 (in Russian).

Naukovyi arkhiv Odesskogo arkheolohichnoho muzeiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Bez nomeru: Berlev, O.D. & Dokont, N.G. (1983). Katalog pamjatnikov Drevnego Egipta Odesskogo arheologicheskogo Muzeja AN USSR. Odessa, mashinopis (in Russian).

Petrov, N.I. (1897). *Ukazatel' Cerkovno-arheologicheskogo muzeja pri Kievskoj duhovnoj Akademii. Vtoroe izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe*. Kiev (in Russian).

Poliushko, H.V. (2012). Lavrskyi muzeï kultiv ta pobutu i peretvorennja yoho u 1920-kh rokakh na istoryko-kulturnyi zapovidnyk. *Ukrainska khudozhnia kultura: istoriia ta suchasni problemy*. Kyiv, 40–56 (in Ukrainian).

Romanova, O.O. (2004). Problema avtorstva rukopysu V.1123 Instytutu Rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho i naukova spadshchyna Serhii Volodymyrovycha Donicha. *Skhidnyi svit*, 2, 12–23 (in Ukrainian).

Romanova, O.O. Kolekcii davnoiehypetskykh pam'iatok v muzeïakh Ukrainy: istoriia formuvannja ta problemy doslidzhennja. *Materialy Mizhnarodnoi konferentsii "Khanenkovski chytannja – 2014. Kolekcii davnoho mystetstva ta arkheolohii v muzeïakh: istoriia formuvannja, problemy vyvchennja ta prezentatsii. Do 100-richchia vid dnia narodzhennja F.M. Shtitelman"*. Kyiv, 2014 r. in print. (in Ukrainian).

Tymchenko, T. (2001). Kyivska shkola restavratsii stankovoho maliarstva (1920–1930 rr.). *Pam'iatky Ukrainy*, 4, 48–71 (in Ukrainian).

Turaev, B.A. (1900). Opisanie egipetskykh pamjatnikov v russkikh muzejah i sobranijah. *Zapiski Vostochnogo otdelenija (Imperatorskogo) Russkogo arheologicheskogo obshhestva*, 12. Sankt-Peterburg, 179–217 (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy. F. 166. Op. 11. Spr. 522. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy. F. 166. Op. 11. Spr. 528. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzeï literatury i mystetstva Ukrainy. F. 358. Op. 1. Spr. 716. Dok. 1 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzeï literatury i mystetstva Ukrainy. F. 358. Op. 1. Spr. 819. Dok. 1 (in Ukrainian).

Berlev, O.D., & Hodjash S.I. (1998). *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States (OBO SA 17)*. Fribourg, 328 pp., 208 pl.

Romanova, O. (2008). History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Studien zur Altägyptischen Kultur. Herausgegeben von Hartwig Altenmüller und Nicole Kloth*, 37. Hamburg, 327–338.

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016

прийнята до друку 1.11.2016

ANCIENT EGYPT IN KYIV: MIRRORED ON GLASS (COLLECTION OF GLASS NEGATIVES REPRESENTING ANCIENT EGYPT OBJECTS IN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF NASU)

Olena ROMANOVA

*A.Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
M. Hrushevsky Str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine, e-mail: olenaromanova@yahoo.com*

The present article opens the unknown page of the history of Museum collections of Ancient Egyptian objects in Kyiv during the late 30th of XX century. The visual primary sources are the main focus of researching; it is the collection of the negatives on glass of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. There are two sets of the negatives in this collection. The first one (32 negatives) presents copies of several illustrations of some books, written in German, English, French, Italian, Polish and Russian. These negatives seem to be a part of illustrations prepared for unknown book, which studied the history and culture of Ancient Egypt.

The second set of negatives (108 objects) appear to belong to a group of photographic images made in process of restoration of Ancient Egyptian objects in the Restoration Workshop of the All-Ukrainian Museum City (Kyiv) since 1935. The objects represented on the negatives are wooden coffins, a box for shabties, mummies and their parts etc., 12 objects can be identified, in particular, two wooden coffins of Saint Vladimir University of Kyiv, one of them originates from the so-called Lot № 6 of Khedive's of Egypt gift to different countries in 1893–1894.

Based on the visual material from the Archive as well as on textual documents from other archives, the conclusion was made that restoration of Ancient Egyptian objects had been made by famous Ukrainian painter and art restorer M. Kasperovych. This person (who is known as an art restorer of European and Ukrainian paintings and icons) was arrested and murdered in 1938 during the repressions organized by Soviet authorities against Ukrainian intellectual elite. So his work and his heritage have been forgotten for decades, and have been open anew just now. The present paper allows observing some episodes of the restoration.

Key words: Ancient Egyptian objects in Ukraine, history of Kyiv museums, restoration of Ancient Egyptian objects, Mykola Kasperovych, negatives on glass of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine.

**“СКАРБИ НА СКЛІ”: КОЛЕКЦІЯ ФОТОНЕГАТИВІВ З ФОНДІВ НАУКОВОГО АРХІВУ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ**

Галина СТАНИЦІНА

*Інституту археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12, 04210, м. Київ, Україна, e-mail: galina_stanitsin@inbox.ru*

В Науковому архіві Інституту археології НАН України, крім матеріалів на паперовій основі, зберігається велика кількість фотонегативів як на плівках, так і на склі. Серед негативів на скляних пластинках є й зроблені ще до 1917 р. Вони відображають археологічні дослідження трипільської культури, слов'янських та давньоруських археологічних пам'яток, древнього Києва, Чернігова та інших міст, а також скіфських пам'яток, древньої Ольвії тощо.

Окрім того, у Науковому архіві зберігаються негативи на склі від 1924 р. до 1941 р., що фіксують продовження дослідження уже відомих археологічних пам'яток та роботи Дніпрельстанівської експедиції (1927–1932).

Не дивлячись на те, що після Другої світової війни негативи на скляних пластинках почали поступатись місцем плівкам, їх частково використовували ще до початку 1960-х рр., очевидно, з міркувань більшої доступності й якості зображення.

Водночас у Науковому архіві зберігається досить значна кількість безпаспортних негативів на скляних пластинах, які поступили після розподілу в квітні 1944 р. майна “Краєвого інституту до- та ранньої історії”, який існував під час нацистської окупації в Києві. Серед безпаспортних скляних негативів зустрічаються як світлини з публікацій, так і фотофіксація експедиційних археологічних досліджень. Серед них виявлено більше сотні світлин на тему Стародавнього Єгипту. Крім негативів, що стосуються археологічних досліджень, є також такі, що фіксують етнографічні, архітектурні пам'ятки, сюжети з історії християнства, краєзнавства та ін.

Ключові слова: історія археології, архівна спадщина, негативи на склі, археологічні дослідження, культурні цінності.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України, крім матеріалів на паперовій основі, зберігається велика кількість фотонегативів як на плівках, так і на склі. На цей час проводиться інвентаризація негативів на скляних пластинах та внесення їх до електронної бази даних. На разі вже обліковано негативи зі знімками, зробленими до 1941 р. Вони скомпоновані за хронологічним принципом (по роках): світлини за кожен рік виділені в окремий файл, а всі дореволюційні негативи на склі зібрані в одному файлі. До останнього увійшли фотонегативи з колекцій Ф. Вовка, В. Хвойки, С. Гамченка, Д. Щербаківського та інших вчених, чий особові фонди зберігаються в НА ІА НАН України. Також в архіві зберігається певна частина фотонегативів на склі інших дослідників, чий особові фонди сьогодні перебувають в інших інституціях. Це негативи таких відомих вчених, як М. Біляшівський (наприклад, розкопки на Княжій Горі), В. Антонович (розкопки в населеному пункті Кринички), К. Мельник-Антонович (дослідження “земель лучан”, а на одному з негативів – її портрет), Д. Самоквасова (розкопки кургану X ст. поблизу Києва в с. Прохорова, розкопки в Чернігові: Болдіна Гора, “Чорна Могила”, розкопки неподалік м. Глинське), негативи розкопок Десятинної церкви в Києві Д. Мілеєва та ін. Всього таких негативів на склі за дореволюційний час 1084 одиниці.

Довоєнні негативи на склі за період 1924–1941 рр. створені археологічними експедиціями, які проводив Інститут археології та його попередники – Археологічний Комітет при ВУАН (6 лютого 1922 р. – 12 грудня 1924 р.), ВУАК при ВУАН (13 грудня 1924 р. – січень 1933 р.), Секція історії матеріальної культури при ВУАН (1933–1934), Інститут історії

64.

В Дирекцію ЦА АН УССР

При обработке фондовых материалов
 Научного Архива ЦА АН УССР
 были обнаружены в архиве А. П. Новиц-
 кого две папки, содержащие фото
 и печатные оттиски (всего 472 шт.)
 с картин и рисунков Т. Ф. Шевченко
 Ввиду того, что означенные материалы
 не отвезают профилю материалов,
 хранящихся в ЦА АН УССР,
 считаю целесообразным передать обе
 папки из архива след. А. П. Новицкого
 в Институт Литература АН УССР,
 или же в Музей Т. Ф. Шевченко, где
 сосредоточены все подобные материалы

В. Петров

19-X-1952
 г. Киев

Рис. 1. Доповідна В. Петрова про передачу матеріалів з архіву О. Новицького
 Fig. 1. Victor Petrov's memorandum about transfer of materials from Oleksa Novytsky's archive

матеріальної культури ВУАН/АН УССР (1934–1938) та Інститут археології АН УССР (починаючи з 1938 р.). Ці негативи на склі фіксують результати різноманітних експедицій: розкопки трипільської культури (Верем'є, Жуківці, Балики, Сушківка, Халеп'є, Коломийщина, Колодяжне, Стіна тощо, які досліджували В. Козловська, П. Курінний, С. Гамченко в 1920-ті рр., а також Халеп'є, Коломийщина, Володимирівка – Т. Пассек, С. Магура, К. Коршак, Н. Кордиш, М. Макаревич у 1930-ті рр.); розкопки під керівництвом П. Смолічева такої відомої археологічної пам'ятки, як Шестовиця; дослідження території Дніпрогесу (1927–1932), де працювали Д. Яворницький, І. Левицький, П. Смолічев, А. Добровольський, О. Тахтай, Т. Кіранів, Т. Тесля, І. Спаський, В. Грінченко, П. Ковтун, П. Козар, Ф. Сап'ян та інші;

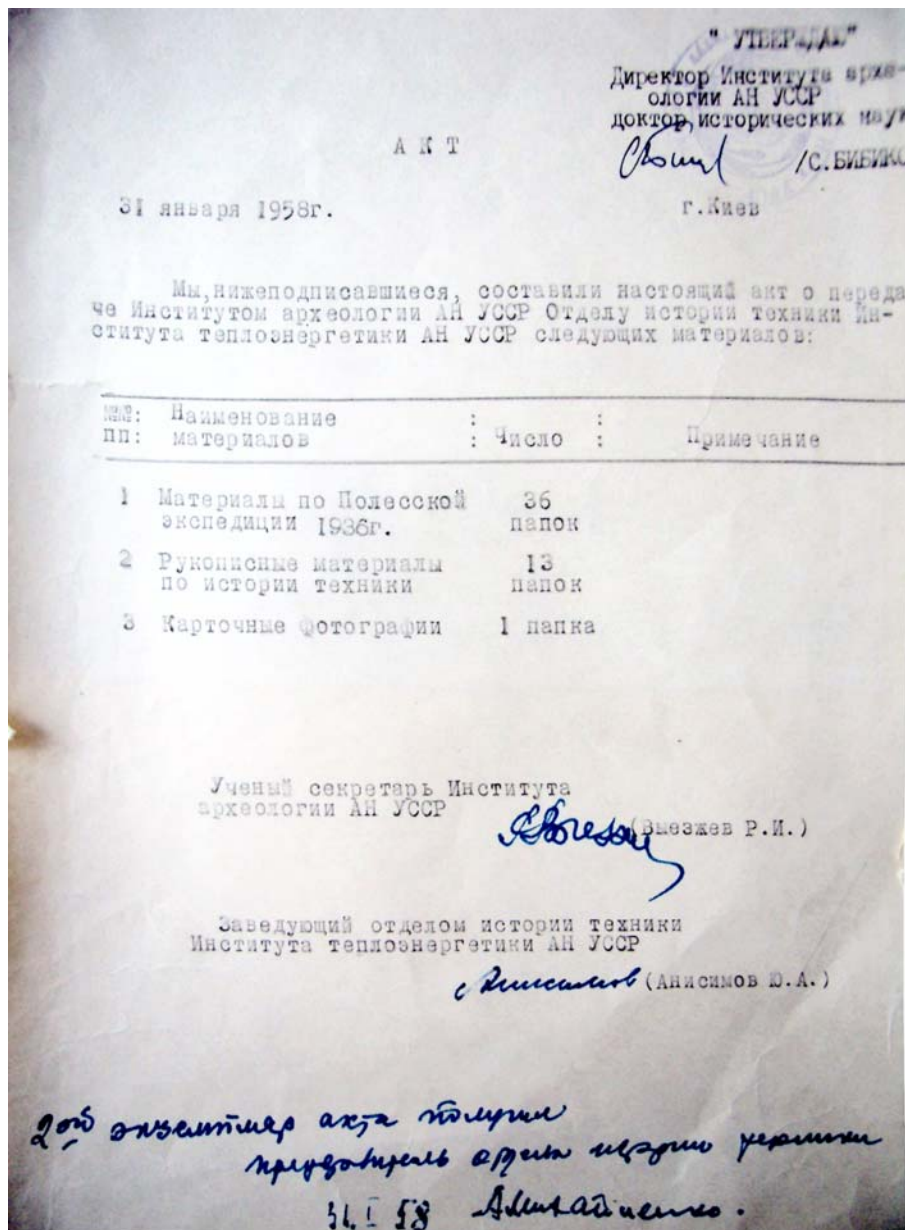

Рис. 2. Акт про передачу матеріалів Поліської експедиції

Fig. 2. The statement about transfer of Polissia expedition materials

археологічні дослідження Києва (розкопки садиби Трубецького С. Гамченком 1926–1927 рр. та С. Магурою 1935 р., садиби Петровського Т. Мовчанівським 1936 р.; розкопки на території Софіївського заповідника І. Самойловським і Т. Мовчанівським 1936 р.; археологічне вивчення Десятинної церкви В. Гончаровим 1935 р., Т. Мовчанівським у 1936–1937 рр., М. Каргером 1938 р.); дослідження на території Михайлівського монастиря під керівництвом Т. Мовчанівського 1934 р., С. Магури у 1934–1936 рр., М. Каргера 1938 р.).

Також у НА ІА НАН України зберігається більше трьох тисяч скляних негативів Ольвійської експедиції, яку з 1936 р. очолював Л. Славін; відклалися колекції з розкопок Райковецького городища (Т. Мовчанівським 1934 р. та В. Гончаровим 1935 р.); стародавнього Вишгорода (Т. Мовчанівським у 1935–1937 рр.) та інших пам'яток. Кількість довоєнних негативів на склі в Науковому архіві складає 13573 одиниці, включаючи і дореволюційні.

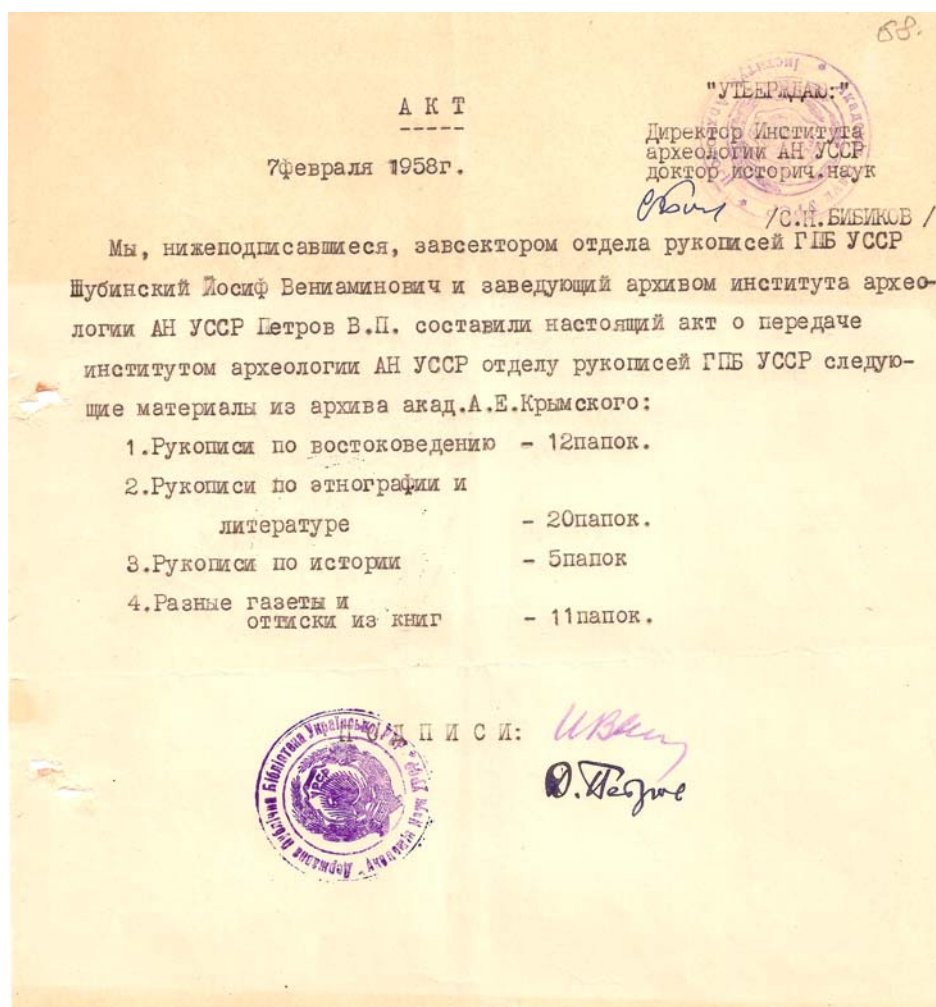

Рис. 3. Акт про передачу матеріалів з архіву Агатангела Кримського
 Fig. 3. The statement about transfer of materials from Ahatanhel Krymsky's archive

Порівняно невелика кількість негативів на скляних пластинах зроблена у повоєнний час. Вочевидь, плівок не вистачало, їхня якість викликала сумніви, або ж їх складно було дістати. Скляні пластини за 1945–1961 рр. прив'язані до наукових звітів, тобто мають ті самі шифри, що й звіти про проведення експедиційних археологічних досліджень. Водночас наявні й фотопластини з номерами, які до звітів не належать, це знімки, зроблені на замовлення науковцями для публікацій. Археологічні дослідження в післявоєнний час продовжено, з кожним роком кількість експедицій збільшувалась. Тривали дослідження таких відомих уже пам'яток, як Ольвія, Тіра, Київ, Чернігів тощо. Продовжувалися розкопки Масловського могильника, який в свій час досліджував П. Смолічев, і після війни – М. Макаревич. Археологи відновили дослідження в Запорізькій обл. на місці зруйнованого рукотворного моря, територію якого в свій час досліджувала Дніпрогесівська новобудівна експедиція (О. Бодяньський та А. Добровольський 1946 р., Д. Телегін та І. Шарафутдінова 1958 р.), а також дослідження інших пам'яток. Поступово негативи на склі поступалися місцем зручнішим у використанні плівкам, всього за цей час збереглось 3724 одиниць збереження скляних негативів.

Крім того, в Науковому архіві виявлена досить значна кількість (1897 од. зб. розміром 9×12 см) безпаспортних негативів на склі, які мають широкі хронологічні рамки та різну тематику. А з безпаспортними негативами більшого розміру (13×18 см) робота ще

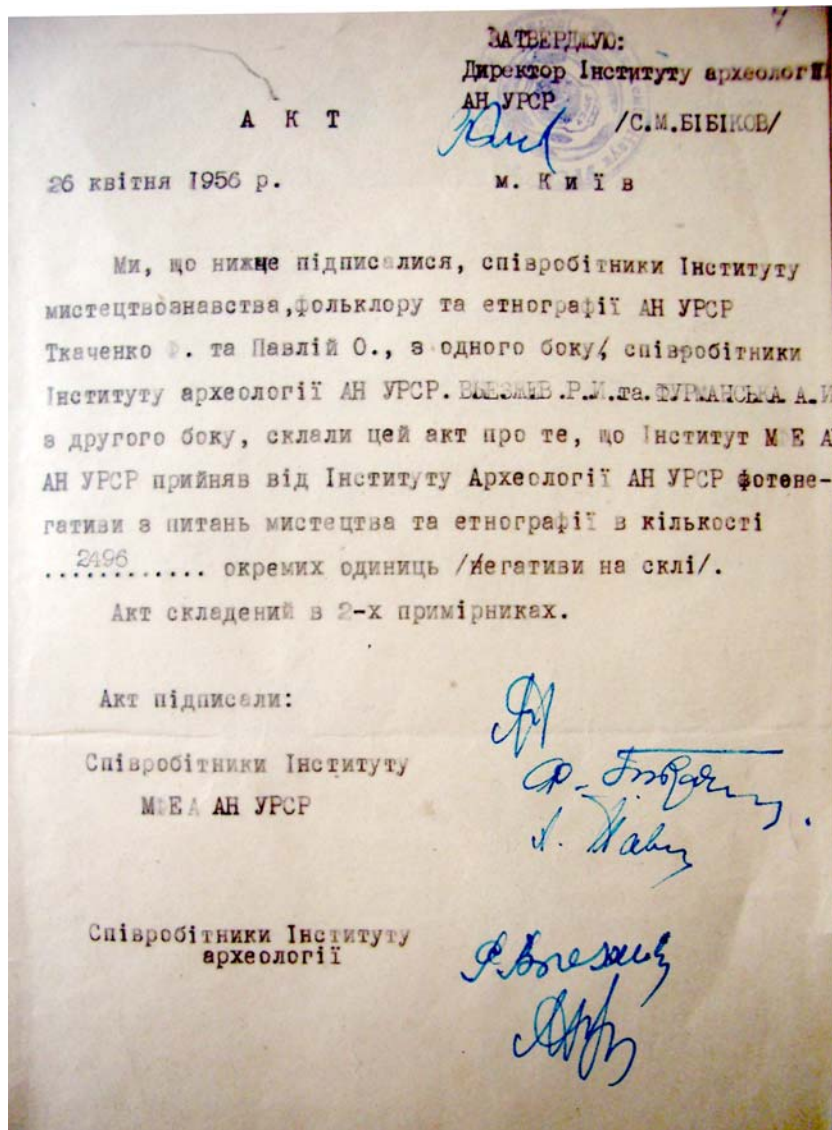

Рис. 4. Акт передачі Інститутом археології майже двох з половиною тисяч скляних негативів до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР

Fig. 4. The statement about transfer of more than 2500 glass photographic negatives from the Institute of archaeology to the Institute of art history, folklore studies and ethnography

продовжується. Під час опрацювання безпаспортних негативів не раз виникало питання: звідки вони надійшли до Наукового архіву і чому їх облікова документація була втрачена.

Відомо, що під час Другої світової війни в окупованому Києві існував так званий "Краєвий інститут до- та ранньої історії", куди були зібрані архівні матеріали з різних установ, зокрема й Інституту археології АН УРСР. На початку квітня 1944 р. архів "Краєвого інституту..." розділено між Інститутом археології та Історичним музеєм, що засвідчив документ:

"Відомості про архівні матеріали Інституту археології АН УРСР, одержані в наслідок розбору Центральним Історичним Музеєм і Інститутом археології архівних матеріалів після "Краєвого Інституту До та Ранньої історії" 1-13 квітня 1944 року.

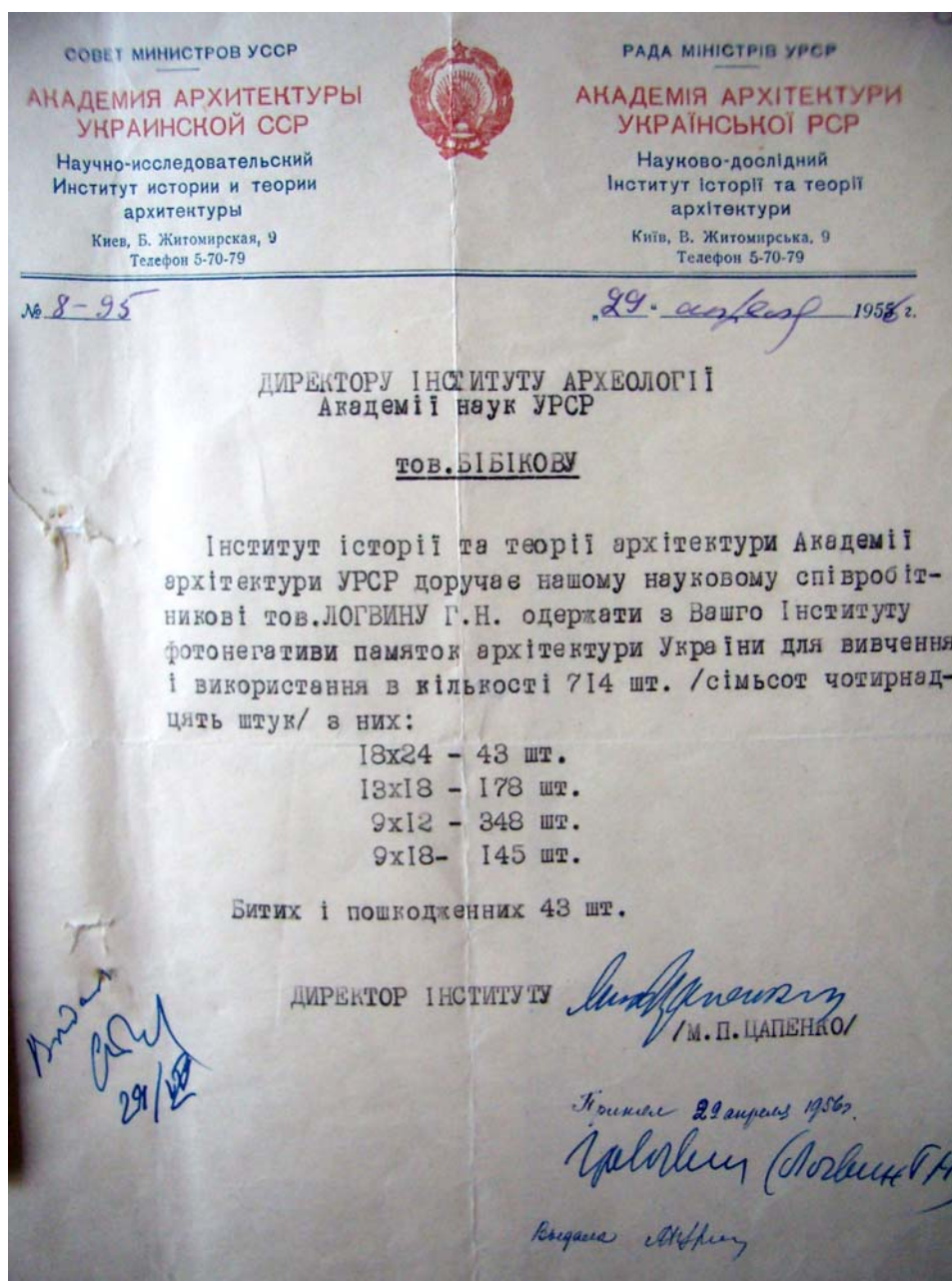

Рис. 5. Акт передачі Інститутом археології негативів на склі до Академії архітектури УРСР

Fig. 5. The statement about transfer of glass photographic negatives from the Institute of archaeology to the Academy of architecture of UkrSSR

1. Наукові археологічні, етнографічні, антропологічні матеріали, фотовідбитки, фотонегативи – 430 папок, пакунків.
2. Наукові матеріали, листування тощо особистих архівів (Хв. Вовка – 140 папок і пакунків, Хвойки – 3, Гамченка – 3, Щербаківського – 49, Новицького – 4, Бодянського 249, Белозерського – 99, Літвінової – 9, Кримського – 8 (всього 607 папок і пакунків).
3. Науково-організаційне листування і матеріали Інституту археології та раніших археологічних, етнографічних установ УАН (551 папок і пакунків).
4. Картографічні матеріали, плани, кресленики – 42 папок і пакунків.

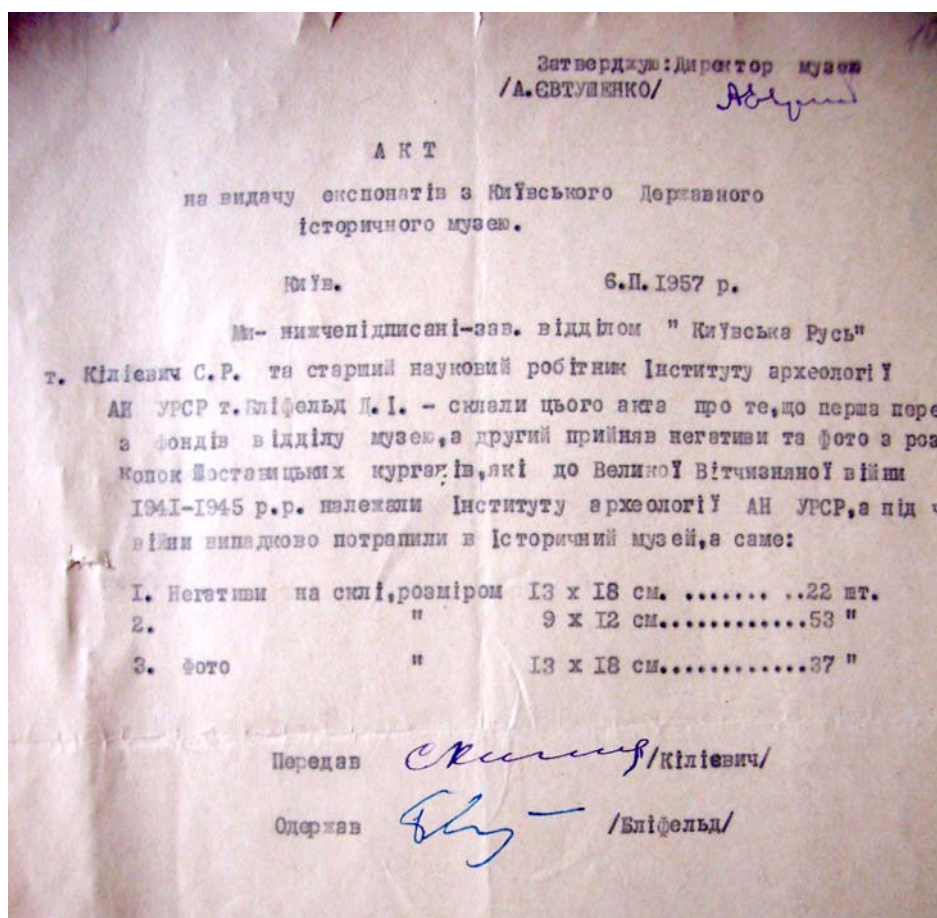

Рис. 6. Акт про передачу негативів на склі із Історичного музею до Інституту археології

Fig. 6. The statement about transfer of glass photographic negatives from Kyiv State Historical Museum to the Institute of archaeology

5. *Картотека: бібліографічні шухляди з бібліотечними і бібліографічними картками – 22 штук.*

6. *Історико-географічна картотека, шухляд – 7 штук* [НА ІА НАНУ, ф. 62, оп. 1, спр. 11, арк. 2].

На документі зазначена дата – 22.V-[19]44 р. Перші екземпляри цього документу, вочевидь, підписані Л. Славіним, його прізвище стоїть в кінці тексту. В Науковому архіві зберігається, ймовірно, четвертий чи навіть шостий машинописний екземпляр.

Крім того, архівні документи повідомляють, що частину архівних матеріалів Інституту археології вивезено до Німеччини, а потім щось повернено. Так в фонді 62 (діловодство) у документі під назвою *“Историческая справка...”*, датованому 1 вересня 1944 р., зазначено: *“Фашисты ограбили институт, уничтожили основное его оборудование и вывезли с собой основные части коллекции, библиотеки, архива, всю фототеку и целый ряд других материалов”* [НА ІА НАНУ, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 2зв., 3]. Документ підписано директором Інституту археології Л. Славіним. Нижче, маленькими цифрами хтось дописав дату *“1.09.44 г.”*. А в *“Акті № 9”*, складеному комісією, яка працювала в цей же день (1 вересня 1944 р.) в складі десяти співробітників Інституту археології та двох членів Районної ради депутатів трудящих вказано: *“Немецкие захватчики, оккупировавшие временно Киев, нанесли большой ущерб Институту археологии Академии Наук УССР. Из помещения Института выбросили книги,*

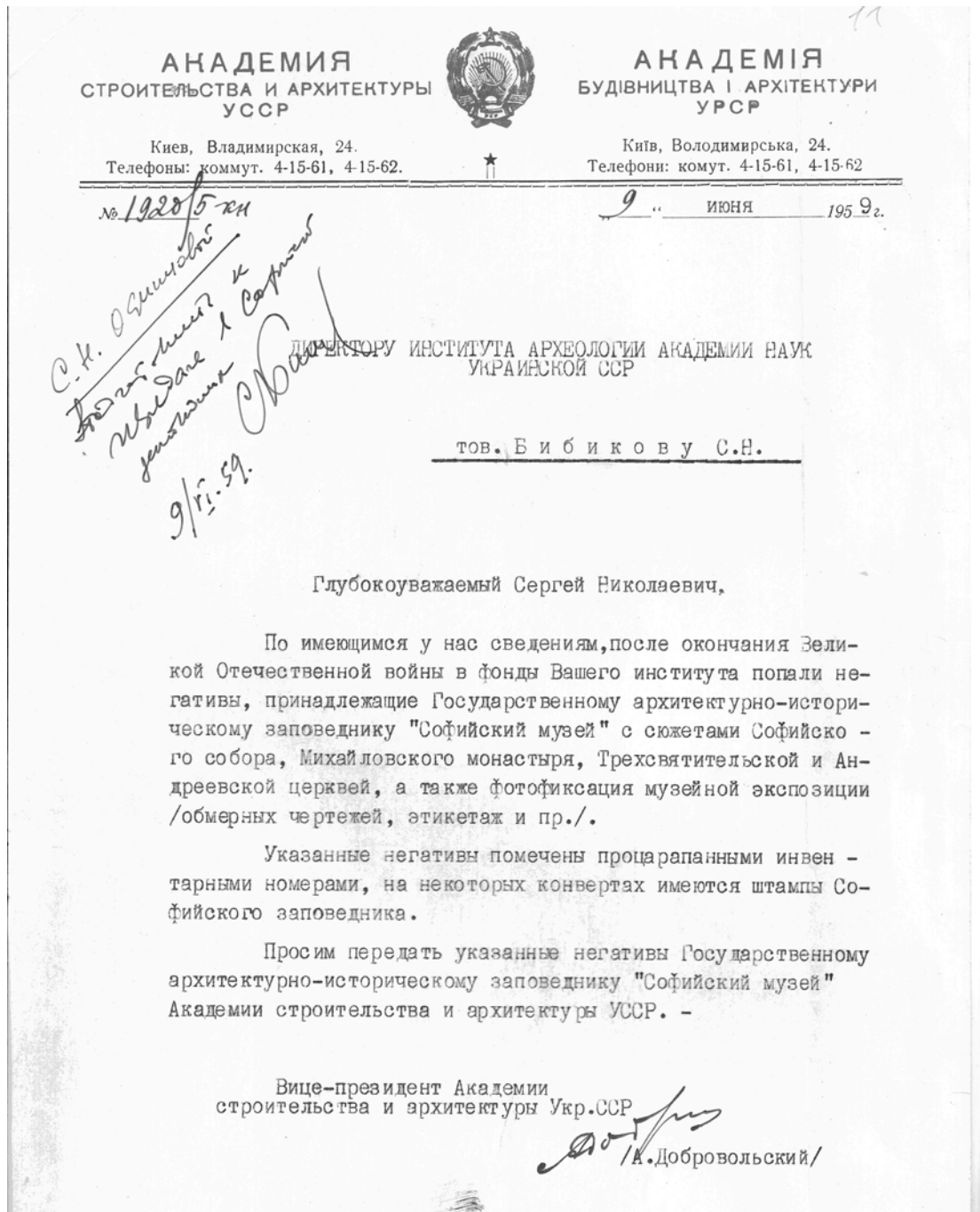

Рис. 7. Лист з проханням передати негативи, що раніше належали заповіднику "Софійський музей"

Fig. 7. The letter with request for transfer of glass photographic negatives earlier belonged to the Preserve "Sophia Museum"

Рис. 8. Співробітник Всеукраїнських художньо-реставраційних та репродукційних майстерень (М. Касперович?) під час реставрації єгипетських артефактів. 1930-ті рр.

Fig. 8. A research fellow of All-Ukrainian Art Restoration and Reproduction Workshops (Mykola Kasperovych?) during conservation of Egypt artifacts. 1930s

Рис. 9. Експурсія в музейній експозиції з єгипетськими артефактами. 1920-ті рр.

Fig. 9. The guided tour at the museum exhibition consisted of Egypt artifacts. 1920s

археологические коллекции, научные приборы, оборудование и прочие виды имущества" та вказана сума збитків для архіву в тогочасних рублях: "в) картотека (архив фотографий) – 35000 р." [НА ІА НАНУ, ф. 63, оп. 1, спр. 3, арк. 1–13в.].

Очевидно, ще раніше, до складання вищезазначеного "Акту" Є. Дзбановський, який був тоді одночасно і завідувачем архіву і бібліотеки, склав такий документ (дата не вказана): "Сведения об архиве. В архиве не оказалось до 300 номеров архивных материалов, в том числе около 200 рукописей из архива О.М. Бодянского, ряд рукописных материалов из архива Ф.К. Волкова, материала по документации раскопок (в Ольвии), иллюстративный и картографический материалы по ряду раскопок (в Райках и др.)". Нижче іншим почерком додано: "Все эти материалы имеют исключительно важное научное значение. С пропажей этих материалов, уничтожаются плоды многолетних археологических исследований" [НА ІА НАНУ, ф. 62, оп. 1, спр. 11, арк. 1]. Очевидно, цей документ написано до квітня місяця 1944 р., тому що в наведеному вище документі "Відомості про архівні матеріали Інституту археології АН УРСР, одержані в наслідок розбору Центральним Історичним Музеєм і Інститутом археології архівних матеріалів після "Краєвого Інституту до та Ранньої історії" 1–13 квітня 1944 року" значаться 249 рукописів О. Бодянського, вказаних, як відсутні в архіві, а також архівні матеріали з фонду Ф. Вовка та інших вчених. До того ж, в цьому переліку переданих до Інституту археології матеріалів зазначені і документи, яких вже давно немає в Науковому архіві. Справа в тому, що не всі передані тоді архівні матеріали мали пряме відношення до археології, тому пізніше їх передавали до інших академічних установ.

В "Плані роботи" НА ІА АН УРСР на 1950 р., складеному Є. Дзбановським, у розділі "1. По складу фондів" у пункті 2 відмічено: "Закінчити передачу відповідним установам системи АН УРСР та іншим науковим організаціям матеріалів, повернених з Німеччини, що не пов'язані з профілем Інституту та його безпосередньою

Рис. 10. Співробітники музею за роботою. 1930-ті рр.
Fig. 10. The museum staff during building of the museum display. 1930s

Рис. 11. Археологи за роботою
Fig. 11. Archaeologists on the research excavation

роботою”; в пункті 7 сказано: “Обробити повернені матеріали з Німеччини і включити їх до основних фондів”; а в пункті 12 йшлося про таке: “Зв’язатись з музеями УРСР та аналогічними науковими установами для одержання відомостей про архівні матеріали археологічного змісту, які в них зберігаються” [НА ІА НАНУ, ф. 62, оп. 1, спр. 131, арк. 1–13в.]

Списків повернених з Німеччини архівних матеріалів виявити наразі не вдалось, як і інших документів про повернення матеріалів, вивезених в часи Другої світової війни. Тому

питання щодо місця перебування архівних матеріалів з Наукового архіву протягом 1940-х рр. досі залишаються дискусійними й відкритими. Можливо, всі ті матеріали, про які йдеться в наведеному вище документі, складеному Є. Дзбановським, ще перебували в "Краєвому інституті до- та ранньої історії" до початку квітня 1944 р., а Євген Олександрович писав про втрачені матеріали раніше, ще до розподілу майна вказаного інституту. Той факт, що в Науковому архіві відсутня велика кількість наукових звітів про довоєнні археологічні розкопки, можна пояснити їх загибеллю від дощів після того, як окупанти повикидали їх через вікна, звільняючи собі приміщення Інституту археології, яке тоді знаходилося на бульварі Шевченка, в нинішньому Гуманітарному ("Жовтому") корпусі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зі слів колишніх співробітників Інституту археології – І. Іванцова, Є. Покровської, Є. Махно та інших, – молоді археологи, які з тих чи інших причин опинились в окупованому Києві, підбирали викинуті з приміщення Інституту археології архівні матеріали і дворами переносили їх в приміщення Музею по вул. Володимирській (де нині знаходиться Київський міський будинок вчителя). Вони ж говорили і про дощі, які тоді йшли. Свідчення про дощі і археологічні документи за вікном підтверджує і заява І. Самойловського до керівника обласного Управління в справах доісторії і ранньої історії при генералкомісарі Києва, яка збереглася в НА ІА НАН України: *"Цим повідомляю, що зараз невідомо куди дівалися ті картки інспектури по охороні пам'ятників культури, які мною в осені 1941 р. були перенесені на V поверх по Фундуклеєвській вул. № 15, де на той час переховувалися археологічні матеріали інституту археології. Весною, коли інститут археології почав відтіля переносити свої матеріали, картки ще були серед ящиків з археол[огічним] матеріалом, у червні ж їх уже я не міг знайти. Комендант теж не розшукав їх. Картки брудні, були під дощем, коли валялися за вікном, викинуті з помешкання інспектури по охороні пам'яток НКО. І. Самойловський. 26/VI-1942 р. Київ"* [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. К-26, арк. 13].

Процедура передачі непрофільних матеріалів з Наукового архіву затягнулась на кілька років. Так, 1957 р. Віктор Петров подав таку доповідну записку: *"При обработке фондовых материалов Научного архива ИА АН УССР были обнаружены в архиве А.П. Новицкого две папки, содержащие фото и печатные оттиски с картин и рисунков Т.Г. Шевченко. Ввиду того, что означенные материалы не отвечают профилю материалов, хранящихся в НА ИА АН УССР, считаю целесообразным передать обе папки из архива акад. А.П. Новицкого в Институт Литературы АН УССР, или же в Музей Т.Г. Шевченко, где сосредоточены все подобные материалы. В.П. Петров. 19/X-1957 г, Киев."* [НА ІА НАНУ, акти передачі за 1945–1968 рр., арк. 64] (рис. 1).

Архівні документи свідчать, що часом до Інституту археології звертались різні установи з проханням передати їм з архіву ті чи інші матеріали. Часом передавали матеріали комплексних експедицій, учасниками яких також були і співробітники Інституту археології. Наприклад, в першій половині 1930-х рр. на Поліссі працювала комплексна експедиція для дослідження історії промисловості України (Правобережне Полісся), яка в зв'язку з індустріалізацією країни, реконструкцією і механізацією промисловості та сільського господарства вивчала можливості Поліського краю, де були великі поклади торфу, який використовували як місцеве паливо. А оскільки під час добування торфу досить часто виявляли археологічні знахідки – кам'яні знаряддя, кремінці, кістки, дерев'яні речі, рештки дерев'яних споруджень, залишки доріг, мостів та човнів тощо, – то до складу експедиції були залучені й археологи. На цей час в Науковому архіві Інституту археології зберігається невелика частина матеріалів Поліської експедиції, а один з актів передачі від 31 січня 1958 р., свідчить про те, куди передано частину матеріалів: *"Мы, нижеподписавшиеся, составили настоящий акт о передаче Институтом археологии АН УССР Отделу истории техники Института теплоэнергетики АН УССР следующих материалов:*

1. Материалы по Полесской экспедиции 36 папок
2. Рукописные материалы по истории техники 13 папок

3. Карточніе фотографії 1 папка".

[НА ІА НАНУ, акти передачі за 1945–1968 рр., арк. 65] (рис. 2).

Одержані Інститутом археології в 1944 р. архівні матеріали академіка Агатангела Кримського також не надовго затримались в Науковому архіві, їх передано до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР (нині ІР НБУВ), про що свідчить акт передачі від 7 лютого 1958 р., затверджений директором Інституту археології С. Бібіковим: "Мы, ниже подписавшиеся, завсектором отдела рукописей ГПБ УССР Шубинский Иосиф Вениаминович и заведующий архивом института археологии АН УССР Петров В.П. составили настоящий акт о передаче институтом археологии АН УССР отделу рукописей ГПБ УССР следующие материалы из архива акад. А.Е. Крымского:

1. Рукописи по востоковедению – 12 папок
2. Рукописи по этнографии и литературе – 20 папок
3. Разные газеты и оттиски из книг – 11 папок".

Рис. 12. Робочий момент на розкопі
Fig. 12. The archaeological field research

Документ підписали обидві сторони і засвідчили круглою печаткою Бібліотеки. Водночас і підпис директора Інституту археології також скріплений круглою печаткою [НА ІА НАНУ, акти передачі за 1945–1968 рр., арк. 68] (рис. 3).

Крім наведених вище актів передачі архівних документів, у Науковому архіві зберігаються й інші, що відображають рух архівних матеріалів у науковому світі.

Таким чином, значну частину матеріалів, одержаних Науковим архівом Інституту археології після розподілу майна "Краєвого інституту до- та ранньої історії" 1–13 квітня 1944 р., а також тих, що повернули в Україну з Німеччини, якщо такі були, передали в інші установи.

Що ж стосується негативів на скляних пластинах, то значну частину з них також було передано з Наукового архіву. Так 1956 р. на ім'я директора Інституту археології С. Бібікова

Рис. 13. Експерсія на розкопї
Fig. 13. The guided tour at the archaeological excavation

надійшов лист за № 52/441, датований 26 квітня, від директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії к. і. н. К. Гуслистого: *"Дирекція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР просить передати за відповідним актом фотонегативи з мистецтвознавства й етнографії, які є у Ваших фондах. Просимо також виділити свого співробітника для одержання у нас фотонегативів по археології."*

Оформлення актів та одержання згаданих матеріалів доручається співробітникам нашого Інституту тт. Ф. Ткаченко та О. Павлій" [НА ІА НАНУ, фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 8].

Там же зберігається затверджений директором Інституту археології С. Бібіковим акт передачі від 26 квітня 1956 р., згідно з яким Інститут археології віддав майже дві з половиною тисячі скляних пластинок з негативами, тематика яких не мала прямого відношення до археології:

"Ми, що нижче підписалися, співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР Ткаченко Ф. та Павлій О., з одного боку, співробітники Інституту археології АН УРСР Виєзжев Р.І. та Фурманська А.І. з другого боку, склали цей акт про те, що Інститут МФЕ АН УРСР прийняв від Інституту археології АН УРСР фотонегативи з питань мистецтва та етнографії в кількості 2496 окремих одиниць (негативи на склі).

Акт складений в 2-х примірниках.

Акт підписали:

Співробітники Інституту МФЕ АН УРСР [підписи]

Співробітники Інституту археології [підписи]" [НА ІА НАНУ, фотоархів

Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 7] (рис. 4).

Майже одночасний з цим передано негативи до Науково-дослідного Інституту історії та теорії архітектури Академії архітектури Української РСР:

"29 квітня 1956 р. Директору Інституту археології Академії наук УРСР тов. Бібікову.

Інститут історії та теорії архітектури УРСР доручає нашому науковому співробітникові тов. Логвину Г.Н. одержати з Вашого Інституту фотонегативи пам'яток архітектури України для вивчення і використання в кількості 714 шт. (сімсот чотирнадцять штук) з них:

18×24 – 43 шт.

13×18 – 179 шт.

9×12 – 347 шт.

9×18 – 145 шт.

Битих і пошкоджених 43 шт.

Директор Інституту [підпис] М.П. Царенко" [НА ІА НАНУ, фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 6] (рис. 5).

Часом і в Інститут археології повертались якісь певні матеріали, які під час війни, або після розподілу майна "Краєвого Інституту До та Ранньої історії" випадково опинились за межами Інституту археології. В Науковому архіві зберігається наступний документ:

"Акт на видачу експонатів з Київського Державного історичного музею.

Київ, 6.ІІ.1957 р.

Ми, нижчепідписані – зав. відділом "Київська Русь" Кілієвич С.Р. та старший науковий робітник Інституту археології АН УРСР т. Бліфельд Л.І. склали цього акта про те, що перша передала з фондів відділу музею, а другий прийняв негативи та фото з розкопок Шестовицьких курганів, які до Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. належали Інституту археології АН УРСР, а під час війни потрапили в Історичний музей, а саме:

1. Негативи на склі, розміром 13×18 см 22 шт.

2. Негативи на склі, розміром 9×12 см 53 шт.

3. Фото 13×18 см 37 шт.

Передав [підпис] (Кілієвич)

Одержав [підпис] (Бліфельд)"

[НА ІА НАНУ, фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 10] (рис. 6).

Траплялося, що знаходилися й "законні" власники скляних негативів, які потрапили до Інституту археології після розподілу майна "Краєвого інституту до- та ранньої історії". Так, 9 червня 1959 р. на ім'я директора Інституту археології С. Бібікова надійшов лист такого змісту:

"По имеющимся у нас сведениям, после окончания Великой Отечественной войны в фонды Вашего института попали негативы, принадлежащие Государственному архитектурно-историческому заповеднику "Софийский музей" с сюжетами Софийского собора, Михайловского монастыря, Трехсвятительской и Андреевской церквей, а также фотофиксация музейной экспозиции (обмеры чертежей, этикетаж и пр.).

Указанные негативы помечены процарапанными инвентарными номерами, на некоторых конвертах имеются штампы Софийского заповедника.

Просим передать указанные негативы Государственному архитектурно-историческому заповеднику "Софийский музей" Академии строительства и архитектуры УССР.

Вице-президент Академии строительства и архитектуры Укр.ССР (підпис) А. Добровольский" [НА ІА НАНУ, фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 11] (рис. 7).

Відповідно до цього листа за актом від 9 липня 1959 р. у Софійський заповідник передано 1084 негативи на скляних пластинах. Тематика тих негативів вказана: "негативи фотосъемки Софийского собора (преимущественно мозаичной, фресковой живописи) – 714 шт., собора Михайловского Златоверхого монастыря (преимущественно мозаичной, живописи) – 192 шт., Десятиной церкви (фрагменты экстерьера) – 28 шт., Кирилловской церкви (живопись, экстерьер, интерьер) – 37 шт., Иоанно-Предтеченский предел Киево-Печерской Лавры – 1 шт., разные сюжеты (архитектурные памятники и проч.) 18 шт. и спаренные стереоскопические негативы – 61 шт.". При цьому зазначалося, що сюжети більшості

негативів продубльовані по кілька разів [НА ІА НАНУ, фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше, арк. 13].

Під час створення електронної бази даних негативів на склі виявлено значну кількість депаспортизованих одиниць, які невідомо коли і за яких установ забрані і після розподілу майна "Краєвого інституту до- та ранньої історії", чи в інший час, потрапили до Інституту археології. На разі не вдалося виявити колишніх власників цих негативів, утім матеріали, що на них зображені, мають значний дослідницький потенціал.

Наприклад, серед безпаспортних негативів на скляних пластинах виявились більше сотні на тему Давнього Єгипту, їхнє походження й атрибуцію в цей момент встановлює О. Романова (рис. 8; 9).

У контексті відтворення персонального складу експедицій, матеріально-технічного забезпечення досліджень, дозвілля археологів й музейників першої половини ХХ ст. значний інтерес становлять негативи, на яких зображені люди – під час розкопок, у музейних залах, на відпочинку тощо (рис. 10; 11).

Серед безпаспортних скляних негативів виявлено також пластини із зображеннями на т. зв. античну й скіфську тематику, розкопок на Дніпрогесі (1927–1932), досліджень в Києві, артефактів доби палеоліту, трипільської культури, бронзового віку та інше. Крім великої кількості знімків з розкопів та різних археологічних знахідок, зустрічаються виявлені негативи-фотофіксація історичних карт, планів розкопів, іноземних видань, облікової документації, таблиць з графіті, фібулами, типами кераміки, фрагментами теракот та іншими предметами. На одній із скляних пластин є зображення орнаментованої нижньої щелепи якоїсь тварини, на якій, крім простого орнаменту, процарапані ще й силуети звірів.

Крім археології, зображення на негативах стосуються також етнографії, архітектури, християнства, мистецтва тощо. В цілому тематика безпаспортних негативів Наукового архіву доволі широка, а хронологія – від дореволюційних часів до кінця 1930-х рр. Ця частина колекції негативів на склі потребує досконального дослідження і може дати багато цікавої інформації, адже на них часом збереглися зображення тих людей, краєвидів, знахідок, археологічних та архітектурних пам'яток, яких уже давно не існує.

ЛІТЕРАТУРА

- НА ІА НАНУ. – Ф. 62 (діловодство). – Оп. 1. – Спр. 2.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 62 (діловодство). – Оп. 1. – Спр. 3.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 62 (діловодство). – Оп. 1. – Спр. 11.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 62 (діловодство). – Оп. 1. – Спр. 13.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 62 (діловодство). – Оп. 1. – Спр. 131.
- НА ІА НАНУ. – Архів Інституту археології. Акти передачі за 1945–1968 рр.
- НА ІА НАНУ. – Фотоархів Інституту археології. Акти, заяви, відчити та інше.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 10 (П.П. Курінний). – Спр. К-26.

REFERENCES

- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* F. 62 (dilovodstvo). Op. 1. Spr. 2 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* F. 62 (dilovodstvo). Op. 1. Spr. 3 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* F. 62 (dilovodstvo). Op. 1. Spr. 11 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* F. 62 (dilovodstvo). Op. 1. Spr. 13 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* F. 62 (dilovodstvo). Op. 1. Spr. 131 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Arkhiv Instytutu arkheolohii. Akty peredachi za 1945–1968 rr. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Fotoarkhiv Instytutu arkheolohii. Akty, zaiavy, vidchyty ta inshe (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 10 (P.P. Kurinnyi). Spr. K-26 (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016*

**“THE TREASURES ON GLASS”: COLLECTION OF PHOTOGRAPHIC NEGATIVES IN THE FUND
OF THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE**

Halyna STANYTSINA

*Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Heroiv Stalingradu, 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: galina_stanitsin@inbox.ru*

Besides the materials on paper, the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine stores a large number of photo negatives on the film as well as on the glass plates. Among the negatives on glass plates are those that were made before 1917. They document archaeological excavations of Tripillya culture, archeological sites of Slavic and Ancient Rus cultures, ancient Kyiv, Chernihiv and other cities, as well as Scythian monuments, Ancient Olbia and other excavations.

Having some pause, the archaeological excavations have been resumed, so the Scientific Archive houses negatives on glass from 1924 till 1941. Besides continuation of the already known archeological sites' excavations, there are amount of negatives on glass documenting the investigations of large territory, which was later submerged by man-made sea after finishing the construction of Dnieper hydro-electric power plant.

Since 1945 the archaeological investigations in the territory of Ukraine continued. Despite the fact that the negatives on glass plates began to give way to the film negatives, they have been partly used until 1961, apparently it was so because of a lack of films or due the better quality of the glass negatives.

In addition, the Scientific Archive stores a significant number of un-attributed negatives on glass plates, which have been removed to the Scientific Archive as a result of division of “The Regional Institute of Prehistory and Early History” stores in April 1944; that was functioning during the Second World War in occupied Kiev.

Among un-attributed glass negatives are reproductions of some publications as well as photos of archeological excavation sites and finds. There are more than a hundred negatives representing Ancient Egypt as well. Besides the negatives representing archeological investigations, there are negatives concerning ethnography, architecture, Christianity, local history etc.

Key words: history of archaeology, archival heritage, glass photographic negatives, archaeological investigation, cultural heritage.

**ФОРМУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ У ФОНДАХ
ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ***Яна ЯКОВИШИНА¹, Оксана КУЦЕНЯК²**¹ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: jkovyshyna@ukr.net**² Львівський історичний музей,
пл. Ринок, 24, 79000, м. Львів, Україна, e-mail: okutsenyak@gmail.com*

Фондова колекція трипільської культури Львівського історичного музею нараховує понад 6000 од. зб. Поповнення відбувалися шляхом передачі матеріалів з інших установ, а також завдяки польовим роботам співробітників музею.

Найбільшу частину колекції (майже 1200 од. зб.) складають матеріали, здобуті під час археологічних досліджень біля с. Кошилівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Колекція передана 1940 р. з Музею Дідушицьких. Другою за чисельністю групою (1100 од. зб.) є матеріали з поселення біля с. Городниця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Збірка спочатку зберігалася в Музеї Дідушицьких, потім – у Миському музеї старожитностей Червенської землі, 1940 р. її передали до Львівського історичного музею. Такою ж за величиною є колекція знахідок із с. Незвисько Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Ці матеріали зберігалися в Університеті та в Миському музеї старожитностей Червенської землі і 1940 р. передані у Львівський історичний музей. Майже 900 знахідок походить з пам'ятки біля м. Заліщики Тернопільської обл. Їх передано до Львівського історичного музею 1940 р. з Музею Наукового товариства ім. Шевченка та з Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у 1950 р.

У 1952 р. трипільську колекцію поповнили працівники відділу первісного суспільства (так тоді називали відділ археології Львівського історичного музею) І. Свешніков, В. Савич, Г. Власова. Вони проводили розвідки на Тернопільщині біля сіл Більче-Золоте, Глубічка, Федорівка, Яблунівка.

Останнє надходження відбулося в 1988 р. Тоді співробітник Львівського історичного музею І. Михальчишин обстежував трипільське поселення біля с. Глиняни на Золочівщині.

Ключові слова: фондова колекція, Львівський історичний музей, трипільська культура.

Фондова колекція трипільської культури Львівського історичного музею нараховує понад 6000 од. зб. Вона формувалася протягом тривалого часу. Географія походження охоплює 50 місцевостей України з Івано-Франківської, Київської, Львівської, Тернопільської, Черкаської та Чернівецької обл. Походження 70 артефактів встановити не вдалося.

Найбільшу частину колекції (майже 1200 од. зб.) складають матеріали, здобуті під час археологічних досліджень біля с. Кошилівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Пам'ятка відома в літературі як Кошилівці (Обоз). Вона стала епонімною для кошиловецької групи, датована фіналом СІ та СІІ [Ткачук, 1998, с. 16]. Поселення відкрите А. Шнайдером. Я. Пастернак, опираючись на відомості А. Шнайдера, писав: "Селище виявив А. Шнайдер у 1878 році; він вважав його місцем колишнього римського табору, а знайдену там жіночу глиняну фігурку – зображенням римської богині Фльори" [Пастернак, 1961, с. 223]. Подібна інтерпретація матеріалу була даниною тогочасним тенденціям у науці, коли трипільські артефакти пов'язували з периферією античної цивілізації.

В. Штокало прослідкував 7 етапів польового вивчення поселення. Етап 1 – відкриття А. Шнайдером у 1878 р. Етап 2 – обстеження 1906 р. Відбулось друге відкриття пам'ятки власниками Обозу Бернштейнами. Того ж року мали місце кількадевні розкопки Р. Кайндля та

огляд пам'ятки В. Пшибиславським. Останній планував через рік розпочати тут розкопки від "Трона опікунів для пам'яток Східної Галичини". Однак В. Пшибиславський передчасно помер. Етап 3 – розкопки К. Гадачека у 1908–1912 рр., що охопили майже половину трипільського поселення. За матеріалами цих досліджень вчений видав книгу та ілюстрований альбом до неї. Етап 4 – невеликі розкопки Л. Козловського у 1923 р. Етап 5 – стихійні розкопки 1928–1934 рр., які проводила Т. Немировська, сестра власника Обозу. Знайдені речі відправляли до Варшави, ймовірно, за винагороду. Етап 6 – короткотривалі розкопки 1953 р. трипільського загону Подільської археологічної (комплексної) експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під загальним керівництвом Ю. Захарука і безпосереднім керівництвом В. Кравець. Етап 7 – обстеження 1975 р. археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом І. Герети [Штокало, 1998, с. 6–8].

Матеріали з Кошилівців, які зберігаються у Львівському історичному музеї, походять з розкопок 1908–1912 рр. К. Гадачека. Колекція передана 1940 р. з Музею Дідушицьких. У збірці крем'яні та кістяні знаряддя праці, різноманітний посуд, серед якого велика кількість цілих форм. Особливо цінною є добірка мальованої кераміки та мальованих теракотових антропоморфних і зооморфних статуеток.

Другою за чисельністю групою (1100 од. зб.) є матеріали із поселення біля с. Городниця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. У змішаному матеріалі пам'ятки присутній керамічний посуд часу VI–VII, а також часу VII. Поселення виявлене і досліджене І. Коперницьким і В. Пшибиславським у 1877–1882 рр.

Протягом 1878–1882 рр. на пам'ятці працював І. Коперницький [Kopernicki, 1884]. Дослідник розкопав тут кілька площадок. Серед знахідок чимало уламків керамічного посуду, знайдено також і цілі форми. Весь керамічний матеріал ще І. Коперницький розподілив на два види: 1) прості вироби, для яких характерний слабкий, проте рівномірний випал; 2) досконаліші вироби – добре випалені, орнаментовані. За сучасною термінологією, це можна назвати умовним поділом на кухонну та столову кераміку [Kopernicki, 1884].

Розписний посуд Городниці виготовлений з добре відмудленої глини темно-коричневого або червонуватого кольору; випал добрий. Розпис на посудинах біхромний або поліхромний та займає близько 2/3 поверхні. Серед уламків є значна кількість великих фрагментів, за якими можна визначити переважаючі форми посуду. Загалом розрізняємо дев'ять типів посуду.

1. Грушоподібні посудини з високою майже циліндричною шийкою та сфероконічним тулубом. На тулубі посудин переважає тангентний орнамент, виконаний двома (червона і біла або чорна і біла) чи трьома (червона, чорна і біла) фарбами. Під вінцями – різні композиції зі смуг тонких ліній, кіл, овалів.

2. Біноклеподібні посудини, описані В. Пшибиславським, розписані перед випалом смугами та лініями темно-коричневого кольору на білому тлі. З внутрішньої сторони поверхню ангобували у верхній частині посудини. І. Коперницький і В. Пшибиславський писали ще про 18 уламків, можливо, біноклеподібних посудин. Однак у фондовій колекції збереглися лише три фрагменти такого начиння – вінця чаші з розписом у дві фарби – коричневою і білою. Орнамент утворюють кола та діагональні смуги тонких ліній. Інші вінця розписані біхромно – червоною і білою фарбами "ялинковим" орнаментом на внутрішній і зовнішній поверхнях. А також фрагмент перемички, орнаментований червоними лініями на білому тлі поверхні.

3. Конічні миски різних розмірів, у тому числі мініатюрні. Зовнішній орнамент складався з чотирьох коричневих кіл на білому тлі, внутрішній – аналогічний.

4. Кубки різних розмірів, розписані поліхромно, червоними трикутниками або "гірляндами" на природному тлі при вінцях на обох поверхнях.

5. Шоломоподібні покритишки з "ялинковим" орнаментом, виконаним червоною фарбою на білому тлі по зовнішній і внутрішній поверхнях.

6. Горщик, внутрішня поверхня якого червона, а зовнішня – розписана смугами темно-коричневого кольору на білому тлі.

7. Амфори з високими, відігнутими у вигляді лійки вінцями та двома горизонтальними вушками на шийці. Розписана вся зовнішня поверхня (окрім денця), з внутрішнього боку деколи нанесли орнамент під вінцями. Композицію будували двома фарбами – червоною і чорною.

8–9. Також присутні глеки великих розмірів, кратери, глеки середніх розмірів та ще менші кубки, горщики.

Збірка спочатку зберігалася в Музеї Дідушицьких, потім – у Міському музеї старожитностей Червенської землі, а 1940 р. передана до Львівського історичного музею.

Такою ж за величиною є колекція знахідок із с. Незвисько Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Багатошарове поселення стало відоме після розкопок Л. Козловського у 1926 р. [Kozłowski, 1930]. Фрагменти керамічного посуду трипільського часу передано до відділу археології Музею НТШ [Пастернак, 1933, с. 120]. У 1951 р. Дністровська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР разом з трипільською експедицією ПМК АН СРСР здійснила обстеження місцевості біля відомого поселення Незвисько [Черниш, 1952]. Виявилось, що пам'ятка містить декілька різночасових шарів. Матеріали з попередніх розкопок Л. Козловського не опубліковані, а колекції Львівського історичного музею (з двох різних пунктів) змішані [Черниш, 1954]. Цікавість і важливість пам'ятки та невизначеність раніше віднайденого матеріалу спричинили подальше її теренове вивчення. Починаючи з 1953 р., протягом п'яти сезонів (1953–1957 рр.) велися дослідження поселення під керівництвом К. Черниш (Інститут суспільних наук АН УРСР і Державний Ермітаж). Протягом цього часу виявлено 10 різночасових культурних шарів від IV тис. до н. е. аж до XII–XIII ст. н. е., включаючи шари середнього етапу Трипілля [Черниш, 1953; 1954; 1956; 1957].

Всі матеріали з пам'ятки, які перебувають у Львівському історичному музеї, походять з розкопок Л. Козловського та належать до часу VI та VII (малочисельна частина знахідок). Переважає столовий посуд, виготовлений з добре відмуденої глини. Випал якісний. Розпис на посуді добре зберігся; його нанесено чорною фарбою на жовтогаряче тло. За формами такий посуд значно різноманітніший від кухонного.

Грушоподібні посудини із загнутою до середини шийкою, часом на широких і високих піддонах, мали орнамент, що складався з компонування спіралей, що вкривали тулуб посудини майже до самого денця.

Виявлено також шоломоподібні покритки, орнамент яких складали спіралі або вертикальні полоси і трикутники.

Конічні миски різних розмірів, у т.ч. мініатюрні. Декорували зовнішню і внутрішню поверхню однаково. Конічні миски розписували з'єднаними овалами і хвилястими або прямими стрічками орнаменту з 3–4 тонких смуг, іноді від них відходили зубчики.

Кубки різних розмірів, орнаментовані ламаними лініями та “гірляндовим орнаментом”. Для побудови малюнку переважно використано чорні лінії і білі смуги, заповнені тонкими червоними лініями, або біхромний розпис червоною і білою фарбами. З об'єкту, датованого етапом VI, походить фрагмент кубка з композицією із кіл [Смірнова, Черниш, 1956, табл. XII, рис. 4], подібну до зразків із Більче-Золотого (Парк I), Аріушд [Laszlo, 1914, pl. III, 6–8], Фрумушика [Matasă, 1946, pl. VI–XII; Dumitrescu, 1974, fig. 111], Извоаре [Vulpe, 1957, fig. 138, 2; 139, 2; 157, 1; 167, 1], Тирпешть [Marinescu-Bîlciu, 1981, fig. 168, 1; 173, 2, 3; 174, 1] на перших етапах Кукутень А та в Дрегушені етапу Кукутень А4 [Marinescu-Bîlciu, 1989, fig. 14, 5; 2000, fig. 121, 1]. У кераміці Більче-Золотого (Парк I) такий розпис на кубках зберігся, напевно, як архаїзм. Кубки з округлим тулубом, маленьким денцем і високою звуженою шийкою – прямою або відігнутою біля вінець, що досить часто мали два невеликі вушка з горизонтальним отвором.

Ложки репрезентовані фрагментами, орнаментованими червоною і білою фарбами.

Ці матеріали зберігалися в Львівському університеті та у Міському музеї старожитностей Червенської землі і 1940 р. передані у Львівський історичний музей.

Майже 900 знахідок походить з пам'ятки в околицях м. Заліщики Тернопільської обл. Поселення розкопували у різні роки Ю. Полянський [Полянський, 1928], О. Кандиба [Кандиба, 1937], Л. Козловський [Kozłowski, 1939]. Воно стало епонімним для заліщицької групи, хронологічно вписується у час VI–VII.

Вперше у Заліщиках розвідкові роботи провів Ю. Полянський ще в середині 1920-х рр. Як можна зрозуміти зі звіту дослідника, на поселенні, що займало схил лівого берега Дністра, напевно, існували житла двох типів – наземні глинобитні й “житлові” ями [Полянський, 1928, с. 17]. Тут зібрано велику колекцію знарядь праці з кременю, каменю, кістки та, звичайно, керамічних виробів.

Матеріали, зібрані Ю. Полянським (глики, шоломоподібні покришки, миски, біноклеподібні посудини, чаші; траплялися також жіночі мальовані фігурки та незначна кількість виробів з кременю [Полянський, 1928, с. 17, 19]), так само, як і в попередні роки, передано до археологічного відділу Музею НТШ у 1928 р. [Пастернак, 1929, с. 238; 1933, с. 120]. У 1930-х рр. поселення досліджував О. Кандиба [Кандиба, 1937]. Сьогодні більша частина матеріалів із Заліщиків зберігається у Львівському історичному музеї – як цілих посудин, так і фрагментованих.

Хоча поселення досліджували протягом тривалого часу, масштабних розкопок на ньому не проводили. Незважаючи на це, воно є одним із найінформативніших з усієї групи. Це пояснюється тим, що пам'ятка дала найбільше цілих форм посуду та “формууючих фрагментів”.

Керамічний матеріал Заліщиків за технологічними ознаками (склад глини, випал та зовнішня обробка поверхні посудин) умовно розділений на дві категорії: столова кераміка та кухонна. До столової кераміки відносять посудини розписні (97 %) та кераміка із заглибленим орнаментом (0,4 %). Кухонний посуд містить групу посудин із домішкою черепашок у тісті (2,6 %). Окрім того, є декілька фрагментів із невиразними рослинними домішками та окремих вид кераміки – пластика.

Розписний столовий посуд, виготовлений із дрібноструктурної відмуденої глини з домішками піску, добре випалений. Колір глини після випалу – від червоно-жовтого до коричневого або сіруватого, зовнішня поверхня залощена.

Серед форм посуду чисельно переважають кубки. Вони бувають різних розмірів, заввишки від 9,5 до 20 см. Цей тип посуду не завжди однаковий, можна простежити два досить стійких варіанта, окрім них, є ще мініатюрні кубки. Суттєва різниця простежується не лише у особливостях морфології, а й в орнаменті.

Перший варіант представлений кубками, розписаними біхромними (червона і біла фарби) та поліхромними (червона, чорна і біла фарби) орнаментами у вигляді гірлянд. Для цих посудин характерні – бомбоподібний тулуб, широка шийка з дещо відігнутих краєм, зустрічаються і шийки у формі лійки. Частіше на шийці присутні два горизонтальні вушка і такий кубок нагадує амфору, хоч інколи трапляються і кубки з одним вушком.

Другий варіант кубків переважає. Посудини мають слабкопрофільоване відносно тулуба денце та одне вушко. Цей тип найближчий давнішим кубкам Трипілля VI та Кукутень А. Розпис різноманітний як у використанні фарб, так і мотивів орнаменту, хоча це може бути пов'язане лише з більшою репрезентативністю цього типу посудин. Малюнок – біхромний та поліхромний. Серед елементів орнаменту зустрічаються тангенти, гірлянди, кола, лінзи. Орнамент вкриває зазвичай дві третини зовнішньої поверхні. Інколи орнаментовано і саме денце посудини. Досить часто розпис наносили і на внутрішню поверхню вінець. Зовнішня поверхня кубка має кілька орнаментальних поясів: вінця, шийка, плічка та тулуб. Однак у більшості випадків, на поверхню кубків орнамент нанесено в один пояс майже по всій поверхні посудини.

Другим типом, за кількісними показниками, є грушоподібні посудини з високим, вузьким, майже циліндричним горлом, плічками, які легко проломлюються, та сфероконічним

тулубом, подекуди трохи приплюснутим. Фарба вкриває 2/3 зовнішньої поверхні посудини, у рідкісних випадках розпис може бути і більшим. Зазвичай проглядається декілька орнаментальних зон, а саме шийка та верхня частина тулубу. Переважають композиції в орнаментальних зонах, виконані різними фарбами з використанням різних елементів орнаменту. Найчастіше на грушоподібні посудини наносили тангентні орнаменти, при цьому композиції на шийці та тулубі відрізняються. Орнамент на тулубі нагадує розписи на кубках, проте вертикальні лінії замінені на овали та кола грушоподібних посудин. О. Кандиба вбачав у цьому подальший розпад обігової спіралі, а вертикальні лінії вважав за видозміни кола та овалу [Кандиба, 2007, с. 288]. Проте, якщо врахувати, що орнаментация посудин у значній мірі продиктована формою, то вертикальні лінії на кубках не обов'язково були наслідком деградації кіл та овалів, як на покришках чи грушоподібних посудинах, а використовували лише для цієї групи посуду. Крім того, не лише в Заліщиках, але і на найближчих поселеннях, кубків, розписаних на зразок тангент з колами та овалами, не знайдено, аби прослідкувати на них такі зміни. Таким чином, аналіз зміни орнаментальних мотивів доцільніше робити не на всьому масиві матеріалу, а окремо для кожної з форм посуду.

Шоломоподібні покришки, притаманні Трипілью VI–VII та Кукутень АВ, можемо спостерігати і у Заліщиках. Всі вони середніх розмірів, мають круглий верх, злегка відігнуті назовні вінця, з добре вираженими плічками. У верхній частині подекуди з'являються вертикально просвердлені вушка. Розпис вкриває всю зовнішню поверхню покришок, проглядається кілька орнаментальних поясів, як і на грушоподібних посудинах, – на шийці та тулубі. Покришки представлені фрагментами та чотирма цілими посудинами практично однакової форми, проте з суттєво різною орнаментацией. Розписи біхромні та поліхромні, серед елементів орнаменту – спіралі, гірлянди, кола, лінзоподібні овали, паралельні лінії. Схожі елементи орнаменту помічаємо у композиціях на кераміці найближчих пам'яток Середнього Придністер'я. Так, наприклад, мотиви вінець заліщицької покришки аналогічні більчанським та бучачським.

Цікавою є форма покришки із заокругленим верхом, одним вушком та невисокими циліндричними стінками і прямими вінцями. Ця форма нехарактерна для заліщицького посуду, вона зустрічається на енеолітичних пам'ятках Болгарії [Тодорова, 1979, с. 46], хоча розпис типово заліщицький і нагадує орнаментацию шийок грушоподібних посудин. Покришка орнаментована однаково як на зовнішній, так і на внутрішній поверхнях.

Миски мають конічну форму з широкою шийкою, круглими невеликими наліпками у середній частині посудини. Орнамент нанесено із зовнішньої, часто – із внутрішньої сторони.

Миски із вертикально винесеними або злегка нахиленими до середини вінцями та широкою, конічною нижньою частиною, середніх розмірів. Нерідко композиції на зовнішній та внутрішній поверхнях мисок співпадають. Серед орнаментальних елементів поширеними є трикутники зі смугами, овалами і колами всередині. Подібне оздоблення мисок характерне і для інших поселень регіону (Бучач, Більче-Золоте (Парк), Вигнанка та ін.). Можливо, такий орнаментальний мотив показує стилізацію рослинного орнаменту.

Амфори представлено одним зразком, який має майже біконічний тулуб, розхилені вінця та два горизонтально просвердлені вушка. Декор виробу поліхромний і вкриває всю зовнішню поверхню, окрім денця. Вінця орнаментовані і на внутрішній поверхні тонкими червоними лініями.

Біноклеподібні посудини з циліндричним тулубом розписані по всій вільній поверхні.

Ложки не збереглися, маємо лише їхні верхні частини із загнутими кінцями. Вони розписані біхромно: червоною або чорною фарбою на білому тлі. Проте орнаментальні мотиви при зміні кольорів не змінюються.

Розписний орнамент на заліщицькому посуді наносили однією або кількома фарбами. Він, як правило, не займає всієї поверхні посудини, а розміщується поясами, які часто розділяються стрічками на кілька метоп. На посудинах Заліщиків можна виділити різні стилі розпису, характерні для етапу Трипілья VI–VII та Кукутень АВ [Виноградова, 1983].

Матеріали передали у Львівський історичний музей 1940 р. з Музею НТШ, а також з Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича) 1950 р.

1950 рік став роком великих надходжень до археологічної колекції Львівського історичного музею. Тоді з Інституту суспільних наук передали артефакти, які надійшли до нього з Музею НТШ та з Музею Дідушицьких.

У 1952 р. трипільську колекцію поповнили працівники відділу первісного суспільства (так тоді називали відділ археології Львівського історичного музею) І. Свешніков, В. Савич, Г. Власова. Вони провадили розвідки на Тернопільщині біля сіл Більче-Золоте, Глубічка, Федорівка, Яблунівка.

Матеріалів з Бучача (Бучачський р-н Тернопільської обл.) найбільше, пам'ятка датована часом VI–VII та VII. Трипільське поселення Бучач розташоване майже в центрі міста на горі Федір, на правому березі р. Стрипи, яка омиває його з півночі, заходу та півдня. При цьому утворюється помітне коліно за течією [Ситник, 2005, с. 18]. Хоча матеріалу з поселення є значна кількість, він розпорошений по різних музеях та установах, що ускладнювало його опрацювання для дослідників. Окрім того, під час проведення тут перших розкопок, склалося хибне враження, яке довгий час побутувало в літературі, щодо деяких матеріалів з поселення, його забудови, хронології. Відкрита пам'ятка співробітником кафедри доісторичної археології та праісторії Львівського університету Л. Козловським, він же проводив тут перші дослідження у 1922 р. Тоді Л. Козловському вдалося виявити рештки чотирьох заглиблених жител квадратної форми (4×4 м), зі стовповою конструкцією та печами, які склалися з плоских каменів середніх розмірів [Kozłowski, 1930, s. 42]. Завдяки порівнянню будови жител та поліхромно розписаного посуду він відніс пам'ятку до кошиловецької групи [Kozłowski, 1924, s. 136]. Але на пам'ятці є, як мінімум, два культурних шари, один з яких – верхній, ранньослов'янський – частково перекриває шар трипільля, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирикутних жител. Усі розкопані слов'янські житла мали печі-кам'янки – характерну особливість культури типу Луки-Райковецької. Л. Козловський витлумачив ранньослов'янські житла і печі-кам'янки, як трипільські [Ситник, 2005, с. 17]. Він підкреслював різницю між кошиловецькими заглибленими печами та бучачькими наземними, які вкопані в площадки [Kozłowski, 1924, s. 148]. Вже під час розвідок у 1952 р. висновки Л. Козловського не підтвердилися, оскільки в Бучачі на горі Федір простежено залишки площадок, які здебільшого нічим не відрізняються від відомих площадок на інших поселеннях [Кравець, 1953, с. 29]. Лише під час рятувних розкопок, організованих Тернопільським краєзнавчим музеєм під керівництвом О. Ситника, 1987 р. з'ясувалося, що ранньослов'янське поселення типу Луки-Райковецької перекриває трипільський горизонт [Ситник, 1993; 2005, с. 18; Ситник, Ягодинська, 2003; 2012]. Розвідкові роботи, як вже зазначали, вели і у 1952 р., організовані відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР (зараз Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) під керівництвом В. Кравець та І. Свешнікова [Кравець, 1955, с. 133–136]. Ними виявлено невелику кількість керамічного матеріалу, переважно неорнаментованого.

У Львівському історичному музеї зберігаються матеріали з трипільського поселення Бучач, здобуті під час розкопок Л. Козловського, а також розвідкової експедиції під керівництвом І. Свешнікова та В. Кравець. Всі знахідки репрезентовані керамічним посудом. Цілі посудини та формоутворюючі фрагменти дають уявлення про такі форми посуду.

Грушоподібні посудини з високою, майже циліндричною шийкою, плавними плічками та округлим тулубом. На тулубі часто містилися два вушка з вертикальними отворами. Орнамент вкриває 2/3 поверхні посуду, розподіляється на два пояси – під вінцями та на тулубі. Для різних поясів орнаменту на одній посудині обирали різні композиції. Оздобу виконували двома фарбами – червоною і білою або в поліхромії – червоною, чорною і білою. Переважав тангентний орнамент, а також поєднання концентричних кіл, спіралей.

Шоломоподібні покритишки з пласким або круглим верхом та відігнутими назовні вінцями, добре окресленими плічками і, в деяких випадках – вертикальними вушками. Розпис вкривав всю зовнішню поверхню посудин. Найчастіше віднаходимо біхромну (червоно-білу) орнаментацию. На верху покритишки – тангенти, кола, спіралі, волоти, під вінцями – смуги тонких ліній кола та півкола.

Глибокі миски з широкими вінцями, на тулубі яких часто спостерігаємо просвердлені вушка (нова форма на поселеннях заліщицької групи); конічні миски з різко розхиленими стінками; миски з опуклим бочком і відігнутими вінцями. Переважає біхромний розпис червоною фарбою на білому тлі.

Амфори з високими лійчастими вінцями, широкою шийкою, на плічках симетрично розташовані два горизонтальних вушка, деякі у формі трубочок. Слід відзначити, що трубчасті ручки з'являються тут вперше, адже вони не є характерними для заліщицьких пам'яток, але зустрічаються ще на поселенні Городниця над Дністром.

Кубки різних розмірів з опуклим тулубом, широким горлом і ледь відігнутими назовні вінцями; мініатюрні кубки біконічної форми; мініатюрні тонкостінні зі сферичним тулубом. Конусоподібні черпаки; біноклеподібні посудини різних розмірів і пропорцій; ложки (повторний виріб із уламків посуду).

Майже на всіх зразках столової кераміки помітне обличкування з відмуленої глини чи кольоровий ангоб переважно жовтуватого відтінку. В загальній масі домінує монохромний розпис (червона фарба) – 80 % знайдених розмальованих уламків. Біхромний розпис – червона і біла фарби, складає 10–12 %, а поліхромний – чорна, біла, червона фарби – 8–10 %.

Останнє надходження відбулося у 1988 р. Тоді співробітник Львівського історичного музею І. Михальчишин обстежував трипільське поселення біля с. Глиняни на Золочівщині.

Трипільська колекція у фондах Львівського історичного музею мала низку джерел надходжень. Поповнення відбувалися шляхом передачі матеріалів з інших установ (Музей Дідушицьких, Міський музеї старожитностей Червенської землі, Львівський університет, Музей НТШ, Інститут суспільних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), а також завдяки експедиційним роботам співробітників музею. Матеріали музейної колекції публікували на сторінках наукових видань протягом багатьох років. Проте значна частина трипільської збірки досі не введена до наукового обігу. З огляду на якість і кількість матеріалу ця колекція має потенціал для дослідження питань з трипільської проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

- Кандиба О.О. (1937). Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928–1929 // ЗНТШ. – Львів. – Т. 154. – С. 1–14.
- Кандиба О.О. (2007). Обігова спіраль в орнаментиці паскової кераміки // О. Ольжич. Археологія. – Київ. – С. 282–306.
- Кравець В.П. (1955). Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР. – Київ. – Вып. 4. – С. 133–136.
- Пастернак Я. (1929). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // ЗНТШ. – Львів. – Т. 150. – С. 229–242.
- Пастернак Я. (1933). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929–1933 р. // ЗНТШ. – Львів. – Т. 152. – С. 113–130.
- Пастернак Я. (1961). Археологія України. – Торонто. – 164 с.
- Полянський Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. – Львів. – Т. 149. – С. 9–30.
- Ситник О.С. (1993). Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я // Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції “Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття)”. – Львів. – С. 58–60.
- Ситник О.С. (2005). Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів. – С. 17–25.

Ситник О.С., Ягодинська М.О. (2003). Нове трипільське поселення Бучач // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль. – С. 38–46.

Ситник О.С., Ягодинська М.О. (2012). Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень у Бучачі // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – К.-СПб. – С. 187–202.

Смірнова Г.І., Черниш К.К. (1954). Звіт про роботу Західно-української археологічної експедиції за 1954 рік // ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 154. – 58 с.

Смірнова Г.І., Черниш К.К. (1956). Звіт про розкопки верхніх шарів поселення біля с. Незвисько в 1956 році // ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 191. – 64 с.

Смірнова Г.І., Черниш К.К. (1957). Звіт про археологічні розкопки в с. Незвисько в 1957 році // ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 206. – 70 с.

Ткачук Т.М. (1998). Походження та відносна хронологія кошиловецької групи // Тези міжнародної наукової конференції “Трипільське поселення Кошилівці “Обоз” (до 120-річчя відкриття)”. – Заліщики. – С. 15–17.

Тодорова Х. (1979). Энеолит Болгарии. – София. – 186 с.

Черниш К.К. (1952). Звіт про роботу трипільського загону Дністрянської археологічної експедиції за 1952 рік // ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 118. – 37 с.

Черниш К.К. (1953). Звіт про розкопки нижніх горизонтів поселень в с. Незвисько Івано-Франківської області за 1953 р. // ІУ НАН України. – Оп. № 5. – Од. зб. № 135. – 28 с.

Штокало В. (1998). Розкопки трипільського поселення в урочищі “Обоз”: історія та сучасність // Тези міжнародної наукової конференції “Трипільське поселення Кошилівці “Обоз” (до 120-річчя відкриття)”. – Заліщики. – С. 5–12.

Dumitrescu V. (1974). Arta preistorică în România. – București. – 499 p.

Kozłowski L. (1924). Młodsza epoka kamienna w Polsce. – Lwów. – 242 s.

Kozłowski L. (1930). Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu. – Lwów. – 64 s.

Kozłowski L. (1939). Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej. – Lwów. – 104 s.

Laszlo A. (1914). Fouilles á la station primitive de Erösd (1907–1911) // Dolgazatok. – T. II. – S. 22–31.

Marinescu-Bîlcu S. (1981). Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania // BAR. – Oxford. – 167 p.

Marinescu-Bîlcu S. (1989). Ceramica cucuteniană de la Drăgușeni: tradiții, creații, proprii, aspecte regionale // SCIV. – București. – T. 40, N 3. – P. 215–241.

Marinescu-Bîlcu S., Bolomey A. (2000). Drăgușeni a cucutenian community. – București. – 205 p.

Matasă C. (1946). Frumușica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord. – București. – 148 p.

Vulpe R. (1957). Izvoare. Săpăturile din 1936–1948. – București. – 135 p.

REFERENCES

Kandyba, O.O. (1937). Doslidy na halytskomu Podilli v rr. 1928–1929. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 154. Lviv, 1–14 (in Ukrainian).

Kandyba, O.O. (2007). Obihova spiral v ornamentytsi paskovoi keramiky. *O. Olzhych. Arkheolohiia*, Kyiv, 282–306 (in Ukrainian).

Kravec, V.P. (1955). Izuchenie pozdnetripol'skih pamjatnikov v Verhnem Podnestrov'e. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademija nauk USSR*, 4. Kiev, 133–136 (in Russian).

Pasternak, Ia. (1929). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 150. Lviv, 229–242 (in Ukrainian).

Pasternak, Ia. (1933). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za chas vid 1929–1933 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 152. Lviv, 113–130 (in Ukrainian).

Pasternak, Ia. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy*. Toronto, 164 pp. (in Ukrainian).

Polianskyi, Iu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 149. Lviv, 9–30 (in Ukrainian).

- Sytnyk, O.S. (1993). Poselennia Buchach I ta yoho mistse sered trypils'koho masyvu Podnistrov'ia. *Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Trypilska kultura na Ukraini (do 100-richchia vidkryttia)"*, Lviv, 58–60 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O.S. (2005). Postati arkeolohii Lvivskoho universytetu u fokusi stolitnoi istorii. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, Lviv, 17–25 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O.S., & Yahodynska, M.O. (2003). Nove trypilske poselennia Buchach. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho kraieznavchoho muzeiu*, Ternopil, 38–46 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O.S., & Yahodynska, M.O. (2012). Okhoronni rozkopky trypils'koho ta slov'ianskoho poselen u Buchachi. *Zemledel'cy i skotovody Drevnej Evropy. Problemy, novye otkrytija, gipotezy*, Kiev–Sankt-Peterburg, 187–202 (in Ukrainian).
- Smirnova, H.I., & Chernysh, K.K. (1954). *Zvit pro robotu Zakhidno-ukrainskoi arkeolohichnoi ekspedytsii za 1954 rik. Naukovyi arkhiv Instytut ukraïnoznavstva, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. Op. 5. Od. zb. 154, 58 pp. (in Ukrainian).
- Smirnova, H.I., & Chernysh, K.K. (1956). *Zvit pro rozkopky verkhnikh shariv poselennia bilia s. Nezvysko v 1956 rotsi. Naukovyi arkhiv Instytut ukraïnoznavstva, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. Op. 5. Od. zb. 191, 64 pp. (in Ukrainian).
- Smirnova, H.I., & Chernysh, K.K. (1957). *Zvit pro arkeolohichni rozkopky v s. Nezvysko v 1957 rotsi. Naukovyi arkhiv Instytut ukraïnoznavstva, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. Op. 5. Od. zb. 206, 70 pp. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T.M. (1998). Pokhodzhennia ta vidnosna khronolohiia koshylovet'skoi hrupy. *Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Trypilske poselennia Koshylyvt'si "Oboz" (do 120-richchia vidkryttia)"*, Zalishchyky, 15–17 (in Ukrainian).
- Todorova, H. (1979). *Jeneolit Bolgarii*. Sofija, 186 pp. (in Russian).
- Chernysh, K.K. (1952). *Zvit pro robotu trypils'koho zahonu Dnistrianskoi arkeolohichnoi ekspedytsii za 1952 rik. Naukovyi arkhiv Instytut ukraïnoznavstva, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. Op. 5. Od. zb. 118, 37 pp. (in Ukrainian).
- Chernysh, K.K. (1953). *Zvit pro rozkopky nyzhnikh horyzontiv poselen v s. Nezvysko Ivano-Frankivskoi oblasti za 1953 r. Instytut ukraïnoznavstva Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. Op. 5. Od. zb. 135, 28 pp. (in Ukrainian).
- Shtokalo, V. (1998). Rozkopky trypils'koho poselennia v urochys'khi "Oboz": istoriia ta suchasnist. *Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Trypilske poselennia Koshylyvt'si "Oboz" (do 120-richchia vidkryttia)"*, Zalishchyky, 5–12 (in Ukrainian).
- Dumitrescu, V. (1974). *Arta preistorică în România*. București, 499 pp. (in Romanian).
- Kozłowski, L. (1924). *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów, 242 pp. (in Polish).
- Kozłowski, L. (1930). *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów, 64 pp. (in Polish).
- Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lwów, 104 pp. (in Polish).
- Laszlo, A. (1914). Fouilles à la station primitive de Erösd (1907–1911). *Dolgazatok*, 2, 22–31 (in Romanian).
- Marinescu-Bîlcu, S. (1981). Tîrpești. From Prehistory to History in Easten Romania. *British Archaeological Reports*, 167 pp. (in English).
- Marinescu-Bîlcu, S. (1989). Ceramica cucuteniană de la Drăgușeni: tradiții, creații, proprii, aspecte regionale. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 40(3). București, 215–241 (in Romanian).
- Marinescu-Bîlcu, S., & Bolomey, A. (2000). *Drăgușeni a cucutenian community*. București, 205 pp. (in Romanian).
- Matasă, C. (1946). *Frumușica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord*. București, 148 pp. (in Romanian).
- Vulpe, R. (1957). *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*. București, 135 pp. (in Romanian).

Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 25.05.2017

FORMATION OF TRYPILLYA COLLECTION OF LVIV HISTORICAL MUSEUM

Jana YAKOVYSHYNA¹, Oksana KUTSENIAK²

¹ *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: jkovyshyna@ukr.net*

² *Lviv Historical Museum,
Rynok Sq., 24, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: okutsenyak@gmail.com*

Collection of Trypillya culture of Lviv Historical Museum includes more than 6000 artifacts. Its was complemented by transferring of materials from other institutions, as well as through field researches carried out by scientists of the museum.

The largest part of the collection (almost 1200 artifacts) consists of the materials, obtained during archaeological researches conducted near Koshylivtsi, Zalischyky district, Ternopil region. Collection was transferred in 1940 from the Museum of Dzieduszyci. The second largest group (1100 artifacts) includes materials from the settlement near Horodnytsia, Horodenka district, Ivano-Frankivsk region. The collection was originally stored in the Museum of Dzieduszyci, then in the City Museum of Antiquities of Chervenska land. In 1940 it was transferred to the Lviv Historical Museum. Collection of finds of the same quantity comes from Nezvysko, Gorodenka district, Ivano-Frankivsk region. These materials were stored at the University of Lviv and in the City Museum of Antiquities of Chervenska land. In 1940 they were transferred to the Lviv Historical Museum. Almost 900 finds originate from the site near Zalischyky, Ternopil region. They were transferred to Lviv Historical Museum in 1940 from the Museum of Shevchenko Scientific Society and from the Institute of Social Sciences (now Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine) in 1950.

In 1952 Trypillya collection was complemented by researchers of the Department of prehistoric society (department of archeology of Lviv Historical Museum was called in this way than) I. Sveshnikov, V. Savych, G. Vlasova. They conducted field surveys in Ternopil region near Bilche-Zolote, Glubichka, Fedorivka, Yablunivka.

The last complex of materials appeared in 1988, when the scientist of Lviv Historical Museum, I. Myhalchyshyn, researched Trypillya settlement near Glynnyany, Zolochiv district.

Key words: collection, Lviv Historical Museum, Trypillya culture.

**БРОНЗОВІ СКАРБИ В КОЛЕКЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ***Павло ПЕНЯК**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна, e-mail: penyakps@gmail.com*

В статті йде мова про артефакти доби бронзи – бронзові скарби, що знаходяться у колекції Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ). В їхньому складі знаряддя праці, зброя, прикраси, побутові речі, що дає можливість визначити час появи того чи іншого предмету. Залежно від асортименту схованих речей, скарби поділяють на змішані та видові (профільні). Останні складаються виключно зі знарядь праці, прикрас, зброї чи побутових речей.

Вивчення і публікація бронзових скарбів на теренах краю розпочалася ще в середині XIX ст. завдяки діяльності любителя-археолога Т. Легоцького. Як правник-адвокат домінії графів Шенборнів у Березькому комітаті він залучив до збирання старожитностей представників влади, інтелігенцію, молодь. Його колекцію бронзових речей вважали однією з найбільших в Австро-Угорщині. Після смерті Т. Легоцького його археологічна збірка послужила основою для створення у 1929 р. Мукачівського земського музею. З його відкриттям колекція старожитностей, в тому числі і бронзова, стала доступною для спеціалістів-археологів європейських країн. В Ужгороді в цей час діяв музей природничо-етнографічного профілю, у фондах якого теж зберігалася кілька скарбів та поодиноких предметів. Крім них, невелика збірка бронзових речей, що знайдені на території Ужанської жупи, знаходилася в Ужгородській гімназії. У 1950 р., в зв'язку з реорганізацією музейної справи в республіці, Мукачівський музей припинив свою діяльність, а його фонди були передані новоствореному Закарпатському краєзнавчому музею в місті Ужгороді. Сюди ж потрапило і зібрання бронзових предметів з гімназії. Ось у такий спосіб і відбулося формування більшої частини колекції бронзових скарбів ЗКМ, яких на цей час нараховується 99.

Виробниками та власниками скарбів, як встановлено, були носії отоманської, станівської, беркесдемечерської та гавської культур і культурних груп. Хронологічно скарби і бронзові речі, що зберігаються в ЗКМ, охоплюють час від кінця середньої бронзи (BB-BC) і до доби пізньої бронзи і ранньозалізного віку (BD-HAB), що в абсолютному датуванні відповідає XV–XIV–IX–VIII ст. до н.е. Асортимент речей дозволяє визначити соціальну категорію людей, яким вони могли належати. У фондах ЗКМ найбільша кількість скарбів походить з Ужгородського та Мукачівського районів. Кількість бронзових речей буває різною, але найчисленнішими є ті, що нараховують від 2 до 5 предметів. Середня вага скарбів коливається у межах від 1,3 до 3,5 кг. Найбільша їхня кількість із одного пункту походить з Ужгорода та його околиць.

Ключові слова: доба бронзи, бронзові скарби, Тиводар Легоцький, Закарпатський краєзнавчий музей, колекція, бронзові речі.

Серед археологічних артефактів доби бронзи, що служать джерельною базою для вивчення дописемної історії Прикарпаття, вагоме місце належить знахідкам бронзових скарбів (рис. 1–5), у складі яких знаряддя праці, зброя, прикраси, побутові речі. Скарби дають можливість визначити час появи тих чи інших артефактів, відтворити окремі елементи матеріальної та духовної культури давнього населення краю.

Всього обліковано 137 бронзових скарбів, знайдених у 63 населених пунктах та їх околицях. У їх складі 2251 предмет. Ще 133 бронзових предмети походять з поодиноких знахідок, виявлених у 43 населених пунктах та поблизу них. Отже, із врахуванням скарбів, де

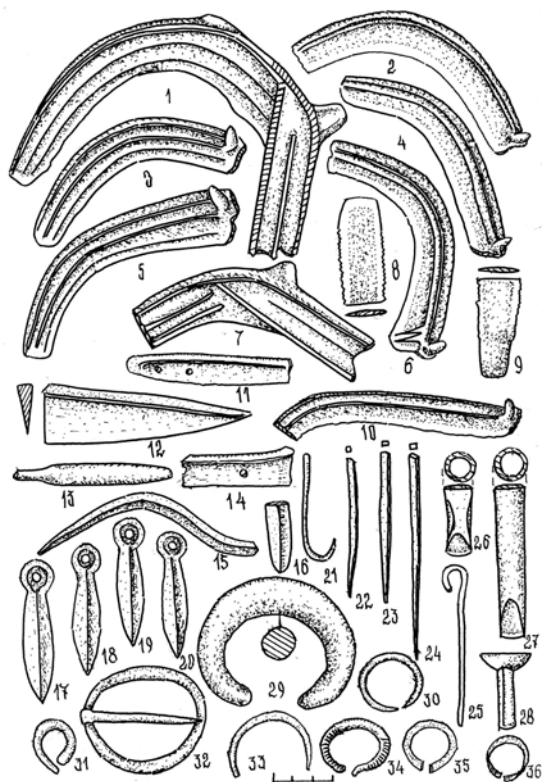

Рис. 1. Археологічні знахідки з території Закарпатської обл.

Fig. 1. Archeological finds from the territory of Transcarpatia

кількість знахідок невідома, можемо говорити, що у регіоні знайдено близько 2,5 тисяч бронзових речових знахідок.

Варта уваги інформація про знахідки бронзових скарбів на Закарпатті з середини XIX ст. по 2015 р. За розрахунковий період взято час біля п'ятдесяти років. Так, за 1850–1900 рр. знайдено 54 скарби, у 1900–1945 рр. – 40, протягом 1945–2015 рр. – 43. Звичайно, шукати якусь закономірність у їхній фіксації не слід. Однак треба звернути увагу на те, що найбільше їх знайдено в роки інтенсивного розорювання земель і пасовиськ, тобто в другій половині XIX–першій половині XX ст. Потрібно врахувати й суб'єктивний фактор – наявність в краї такого ентузіаста-збирача старожитностей, яким був Т. Легоцький. Будучи адвокатом домінії графів Шенборнів у Березькому комітаті, він створив групи громадських кореспондентів із місцевої інтелігенції (нотарі, вчителі, священники, службовці лісних управ), за допомогою яких збирав старожитності краю, в тому числі й бронзові скарби та поодинокі речі. З середини XIX ст. і до 1912 р. це зібрання збагатилося на 51 скарб та значну кількість речових знахідок [Lehoczky, 1892, s. 47].

На рік смерті Т. Легоцького (1915) його колекція бронзових речей вважалася однією з найбільших в Австро-Угорщині. У цей час не виходило жодної вагомої праці з стародавньої історії Тисо-Дунайського басейну без посилок на археологічну колекцію вченого. Її використовували відомі на той час дослідники-археологи при розробці хронології і характеристики бронзового віку: Й. Гампел, Ф. Пулські, П. Рейнеке та ін. [Hampel, 1886–1896; Pulsky, 1897; Reinecke, 1899]. У вересні 1919 р. Закарпаття увійшло до складу новоутвореної Чехословацької республіки. Намагання родичів Т. Легоцького вивезти археологічну колекцію в Угорщину закінчилося безрезультатно. Заплативши відповідну компенсацію, чехословацький уряд залишив колекцію в Мукачеві. На базі цієї збірки 1929 р. засновано Мукачівський земський музей ім. Т. Легоцького, який протягом 1920–1945 рр. збільшився ще на 25 скарбів. Із відкриттям музейної установи колекція старожитностей, в тому числі й бронзових речей, стала доступною спеціалістам-археологам багатьох європейських країн. Паралельно з Мукачівським музеєм, в Ужгороді діяв музей природничо-етнографічного профілю, у фондах якого теж зберігалось кілька бронзових скарбів і поодиноких речей. Невелика колекція бронзових артефактів, знайдених на території колишньої Ужанської жупи, зберігалась в Ужгородській гімназії.

У зв'язку з реорганізацією музейної справи в Українській РСР Мукачівський музей 1950 р. припинив своє існування. Його музейні фонди передано Закарпатському краєзнавчому музею в Ужгороді. Сюди ж потрапила також і колекція бронзових речей Ужгородської гімназії. Протягом 1950–2015 рр. співробітники Закарпатського краєзнавчого музею поповнили колекцію ще 35 скарбами і на сьогоднішній день вона нараховує 99 скарбів.

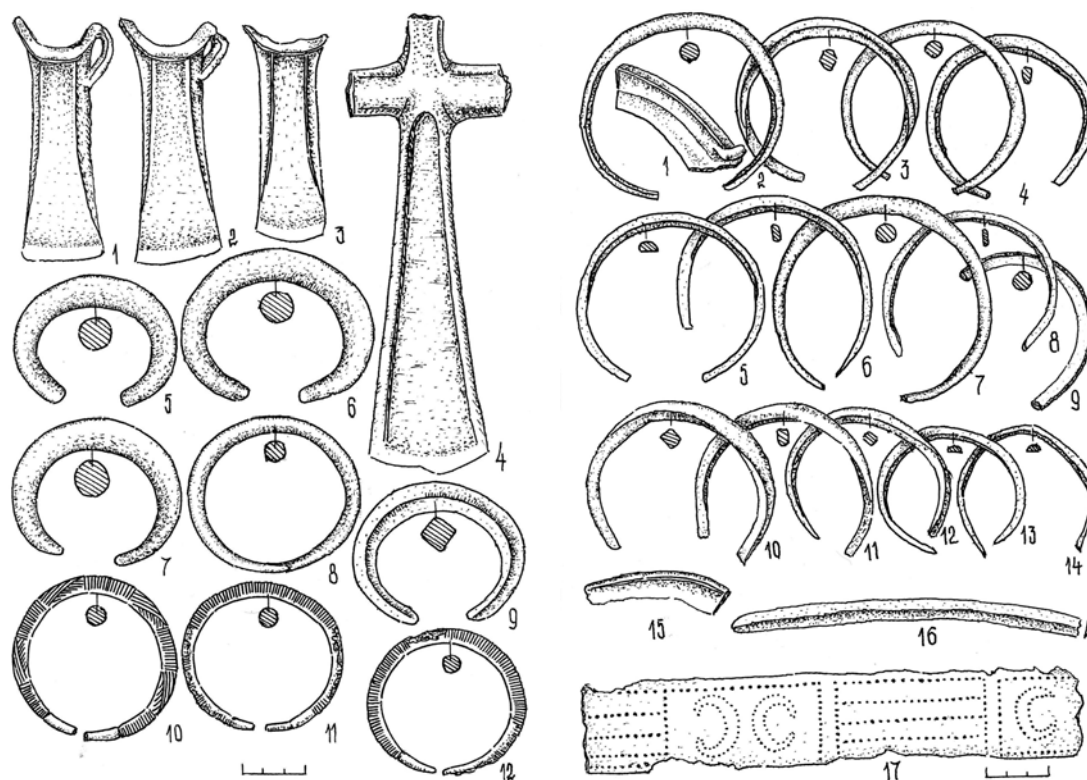

Рис. 2. Археологічні знахідки з території Закарпатської обл.

Fig. 2. Archeological finds from the territory of Transcarpatia

Як відомо, оригінальне бронзолivarне виробництво східнокарпатського регіону видозмінювалося і розвивалося під впливом досягнень двох великих європейських культурно-соціальних спільнот, якими були курганна культура і культура поховальних урн. Виробниками і користувачами виробів з бронзи були носії отоманської, ставнівської, беркес-демечерської та гавської культур і культурних груп. Хронологічно бронзові скарби, знайдені на Закарпатті, охоплюють час з кінця середньої бронзи (BB-BC) і закінчуються добою пізньої бронзи і ранньозалізним віком (BD-BA B), що в абсолютному датуванні відповідає кінцю XV–XIV–IX–VIII ст. до н. е.

Згідно з відносною періодизацією угорських дослідників стосовно часу заховання бронзових скарбів та їхній видовий склад, закарпатські скарби припадають на так званий косідерський, опальський, кішапаті-лендел-товті, яскарене-ужаавельдський, рогод-сентешський горизонти. Аналогічний набір бронзових речей і синхронний час ховання скарбів в землю засвідчено й на Закарпатті, що говорить про місцеві відповідності тим знахідкам, які виготовлені в північно-східному регіоні Закарпатської улоговини.

Асортимент речей бронзових скарбів із колекції ЗКМ інколи дозволяє визначити соціальну категорію людей, зусиллями яких вони були заховані у землю. По-перше, ті, що складаються зі знарядь праці, прикрас, побутових предметів, тобто змішаного асортименту, могли належати заможним, можливо, й рядовим мешканцям поселень; по-друге, скарби, у складі яких знаряддя праці, пов'язані з професійною діяльністю (ливарні форми, злитки бронзи, пошкоджені предмети, що вийшли з ужитку), ймовірно, належали ремісникам-ювелірам; по-третє, скарби купців-торговців, пов'язаних з обміном із ближніми і дальніми регіонами, у складі яких десятки однакових предметів, що не були в користуванні; по-четверте, ті, у складі яких знаходилася виключно зброя (мечі, бойові сокири, вістря списів, рукозахисні

спіралі тощо) і могли належати вождям або професійним воїнам; по-п'яте, сакральні або тотемні, пов'язані із закопуванням у землю предметів культу, вірувань, чаклунства.

У фондах ЗКМ найбільша кількість скарбів походить з Ужгородського та Мукачівського р-нів (відповідно, 28 і 26), а найменше – з Тячівського і Хустського р-нів – по 2. Крім цього, з Берегівського району походить 13 скарбів, Виноградівського – 9, Іршавського – 8, Воловецького – 8, Свалявського – 3. За часом виявлення першість належить скарбу із с. Калини Тячівського р-ну, що зафіксований 1832 р. Спочатку у фонди Мукачівського земського, а потім у ЗКМ потрапили дві бойові сокири з дископодібним обухом із конічним виступом, масивна бойова сокира з пошкодженим дископодібним обухом та конічним виступом посередині [Lehoczky, 1892, s. 147; Verňakovič, 1961, s. 44; Pasternak, 1928, s. 171].

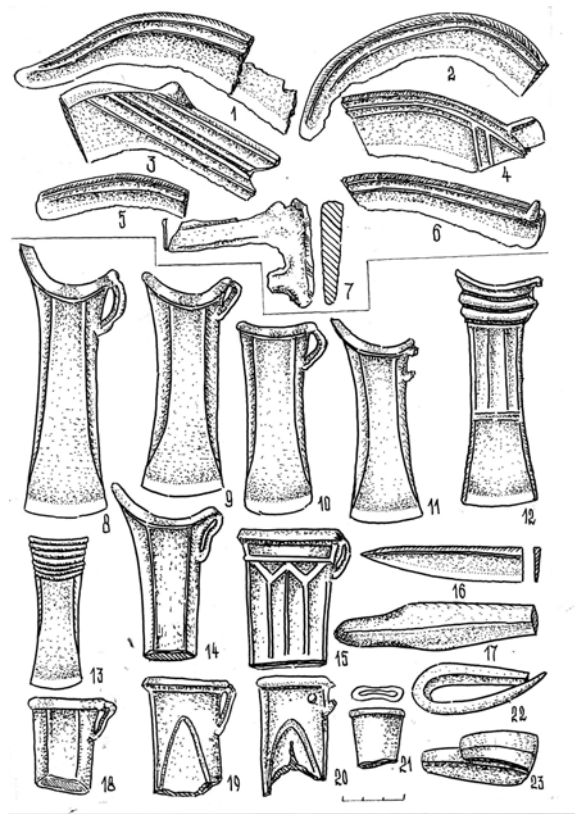

Рис. 3. Археологічні знахідки з території Закарпатської обл.

Fig. 3. Archeological finds from the territory of Transcarpatia

листової бляхи, вірогідно, від пояса; уламок невизначеного предмета у вигляді бруска; 12 шматків бронзи-сирцю (один із них у вигляді бруска) [Pulsky, 1886, s. 49; Eisner, 1933, s. 105, 106, 109, 114, 121; Jankovich, 1931, s. 56].

Середня вага скарбів коливається у межах від 1,3 до 3,5 кг. Найбільшим за вагою (6,144 кг) є скарб із с. Лази Воловецького р-ну. Він виявлений 1884 р. на схилі гори Медвежий, значну частину розібрали місцеві мешканці. Три предмети потрапили в Сігетську гімназію (Румунія), 111 – в колекцію Т. Легоцького, а згодом до Мукачівського земського музею [Lehoczky, 1885, s. 184]. До скарбу входили такі предмети: один цілий і вісім пошкоджених серпів із плоским руків'ям; шість серпів з кнопкоподібним виступом на п'ятці; 11 кельтів з горизонтальною втулкою; п'ять цілих і один пошкоджений кельт з клювоподібною втулкою;

Кількість бронзових речей у скарбах буває різною. Найчисленнішими є ті, що нараховують від 2 до 5 предметів. У фондах ЗКМ найбільшим за кількістю речей є скарб із с. Боржавське Виноградівського р-ну, виявлений 1882 р. в ур. Попова гора в кількох посудинах, які не збереглися. Спочатку Т. Легоцький повідомив, що в складі скарбу 148 предметів, а згодом у публікаціях згадував про 138 речей [Lehoczky, 1892, s. 145, 157–159, 160]. Частина із них втрачена, а деякі бронзові злитки використані для виготовлення підсвічників.

У фонди ЗКМ потрапило 106 предметів: 10 цілих і 16 фрагментів серпів із кнопкоподібним виступом на п'ятці; один цілий і 36 фрагментів серпів з плоским черенкоподібним руків'ям; сім цілих і дев'ять уламків кельтів з клювоподібною втулкою; уламок пилки; долото, виготовлене з вістря спису; уламок долота з втулкою; маленький кельт з горизонтальною втулкою; два фрагменти кінців клинка меча; вістря спису з листоподібним пером; уламок втулки від вістря спису; уламок цвяхоподібної шпильки з конічною голівкою; деталь розеткоподібної фібули; два браслети з розімкнутими кінцями еліпсоподібною формою, корпуси яких округлі в перетині (один із них масивний та без орнаменту); один цілий і уламок орнаментованих браслетів із зімкнутими кінцями; браслет із гострими кінцями бракованого лиття; уламок

три малих кельти з горизонтальною втулкою (один екземпляр орнаментований); три долота, з яких одне клиноподібне, інші – з втулкою; п'ять уламків від пилок; ніж із симетричним листоподібним вістрям та плоским держакком; два уламки від леза і держака ножів; три уламки від ножів різних розмірів; здвоєний гачок, який на кінцях прокований, ромбічний в перетині; гачок, виготовлений з браслета, верхній кінець якого зігнутий в кільце; рожен довжиною 89 см, у верхній частині круглий в перетині, в нижній – ромбічний; руків'я, що зігнуте в кільце; шість цілих і уламок від вістря списів з листоподібним пером; масивний браслет із розімкнутими кінцями; два круглі орнаментовані браслети, один з яких з розімкнутими, другий – зі зімкнутими кінцями; половина плоского браслету, орнаментованого нарізками; два уламки від вузького плоского браслета; масивна шпилька з кулеподібною голівкою; два уламки від цвяхоподібних шпильок; уламок шпильки з дроту, кінець якого зігнутий в петлю; три шила зі стержнем, ромбічним у перетині; уламок від втулки, в якій кругла голівка з отвором; рибальський гачок з петлеподібним вушком; мала циліндрична спіраль з восьми завитків; уламок від масивної циліндричної спіралі в два цілих і півзавитку; два уламки від плоскої спіралі, один з яких в два й півоберти, другий – в два й два десятих оберти; перстень в півтора оберти, виготовлений з дроту, овального в перетині; уламок від маленького браслету; два розімкнуті кільця, виготовлені з уламків браслетів; три кільця із зімкнутими кінцями, виготовлені з уламків браслетів; три персні, виготовлені з круглого дроту; пряжка, зроблена з браслету, язичок – з дроту; уламок від розетоподібної фібули; чотири цілих і уламок від підвісок фібули; дві плоскі бляшки з випуклим корпусом, з внутрішнього боку – вушка; бляшана нашивка з вушком; 13 безформених шматків і стержнеподібний злиток бронзи-сирцю [Eisner, 1933, s. 81, 119, 127; Verňakovič, 1961, s. 61, 62].

Найменшими за вагою (37 і 170 г, відповідно) є скарби з Ужгорода та Анталівців Ужгородського р-ну. Скарб з Ужгорода, знайдений 1881 р., містив тонкий браслет із зімкнутими кінцями і маленьку циліндричну спіраль, зігнуту в три цілих і півоберту [Verňakovič, 1961, s. 55]. Скарб із Анталівців виявлений 1940 р. північніше села біля колишньої розвилки вузькоколіїної залізниці. Більшу частину речей розібрали мешканці села. До ЗКМ потрапило п'ять речей, зокрема, неорнаментований браслет із зімкнутими кінцями, округлий в перетині, чотири неорнаментовані браслети з розімкнутими кінцями, круглі в перетині [Verňakovič, 1961, s. 37].

Найбільша кількість скарбів із одного пункту походить з Ужгорода та його околиць – 18.

Перший скарб, виявлений 1891 р. в околиці міста, складався в основному з прикрас, виготовлених з круглого дроту. Це, зокрема, циліндрична спіраль з двадцяти чотирьох обертів, кінці якої завершуються двома розетками; циліндрична спіраль із тридцяти шести обертів; три фрагменти від циліндричної спіралі в сімнадцять та вісім обертів; три невеликі циліндричні спіралі в сім, чотири і два з половиною оберти; велика циліндрична спіраль з одинадцяти

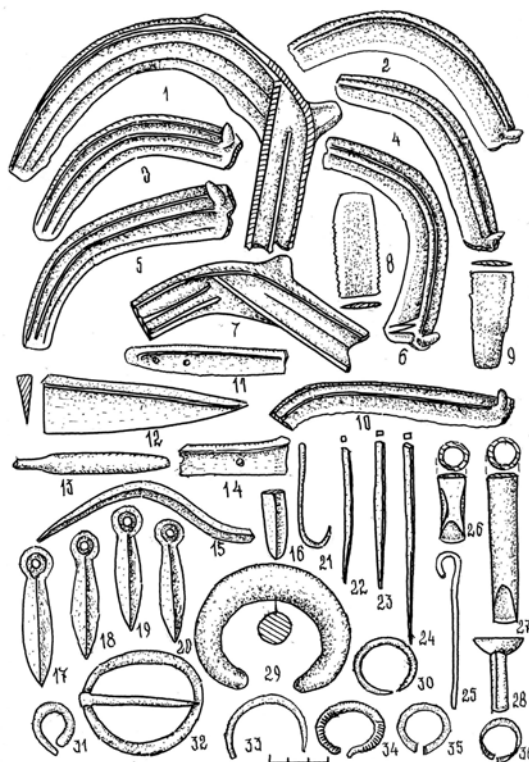

Рис. 4. Археологічні знахідки з території Закарпатської обл.

Fig. 4. Archeological finds from the territory of Transcarpatia

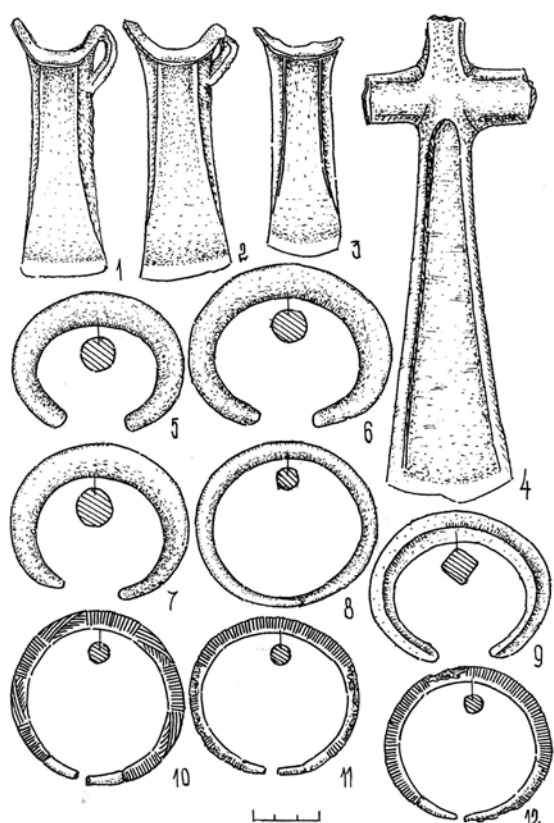

Рис. 5. Археологічні знахідки з території Закарпатської обл.

Fig. 5. Archeological finds from the territory of Transcarpatia

зімкнутими і сім з розімкнутими кінцями; уламок від браслета з круглого в перетині дроту; циліндрична спіраль в чотирнадцять цілих і три четвертих оберту, виготовлена з вузької платівки, в якій внутрішній бік плоский, зовнішній – напівкруглий; циліндрична спіраль, аналогічна попередній, в чотирнадцять цілих і півоберту тощо. Посудина, в якій зберігався скарб, мала банкоподібну форму висотою 23 см, діаметр вінець 19 см, під вінцем мале вушко [Berniakowicz, 1962, s. 203–210].

Третій скарб згадувався вище як один із найлегших за вагою.

Четвертий скарб, знайдений 1883 р., складався з двох круглих браслетів із зімкнутими кінцями, які лежали один на другому [Lehoczky, 1892, s. 519; Verňakovič, 1961, s. 55].

П'ятий скарб, виявлений 1888 р., містив плоску дископодібну спіраль, зігнуту в два цілих і півоберту, а також гарпун з двома шипами по боках з прямокутним стержнем у перетині [Lehoczky, 1892, s. 212; Verňakovič, 1961, s. 55].

Шостий скарб зафіксований 1890 р. До нього входило дві гривни з розімкнутими кінцями, округлі в перетині, в однієї з них кінці проковані і зігнуті в петлю, в другій – гострі. Гривні орнаментовані поперечними нарізками [Verňakovič, 1961, s. 55].

Сьомий скарб, знайдений 1890 р., – це два браслети із зімкнутими кінцями, один з яких орнаментований, другий – масивний, ромбічний в перетині [Lehoczky, 1892, s. 482; Verňakovič, 1961, s. 55].

обертів; п'ять малих циліндричних спіралей; дві малі циліндричні спіралі з чотирнадцяти і дванадцяти обертів; дев'ять дротяних шпильок, з яких у восьми голівка закручена в кільце, в дев'ятої – у вісімку; ланцюжок з дев'яти кілець, в якого один кінець завершується вісімкою, другий – есоподібний; дві плоскі спіралі в формі вісімки; шість малих спіралей із зігнутими кінцями; фібула з трьох рядів дроту, від яких попарно відходять чотири розетки; шість малих дископодібних спіралей; гривна, виготовлена з трьох секцій скрученого подвійного дроту, до яких прикріплено сім підвісок у вигляді розеток; замок, що складається із гачка і петлі; два дископодібні браслети в півтора, одну цілу і чверть оберту; дев'ять спіральних браслетів в одну цілу і півтора оберту; чотири браслети із зімкнутими кінцями; чотири браслети з подвійного витого дроту; два браслети із зігнутими кінцями у вигляді петлі; дріт, зігнутий хрестоподібно в три цілих і півоберту; уламок від дроту в півтора оберти; виток дроту довжиною 5 м [Jankovich, 1931, tab. V, 8; Verňakovič, 1961, s. 54, tab. X, 6; tab. XIII, 10].

Другий скарб, зафіксований 1954 р. в кар'єрі з видобутку глини по вул. Минайській, знаходився в посудині на глибині 2,2 м. До його складу входили 22 предмети: серп з кнопкоподібним виступом на п'ятці; два цілих і два фрагменти кельтів з клювоподібною втулкою; 12 круглих браслетів, з яких п'ять із

Восьмий скарб, зафіксований 1892 р., містив орнаментований кельт з горизонтальною втулкою і кельт з клювоподібною втулкою [Lehoczky, 1892, s. 755].

Дев'ятий скарб, виявлений 1894 р., містив три кельти з клювоподібною втулкою [Lehoczky, 1912, s. 28].

Десятий скарб, знайдений 1895 р., містив дві гривні: одна з прокованими в трубку кінцями та фрагмент іншої з гладкими, прокованими в трубку кінцями [Lehoczky, 1892, s. 35, 36; Berňakovič, 1961, s. 56].

Одинадцятий скарб, зафіксований 1895 р., – це уламок від середньої частини гривни з витим корпусом; масивна шпилька з кулеподібною головкою, голка якої орнаментована; масивний браслет, квадратний в перетині; уламок від круглого браслету; два спіралеподібних браслети, виготовлені з дроту в два з половиною оберти; плоске кільце зі слабо заокругленою поверхнею [Lehoczky, 1912, s. 294; Berňakovič, 1961, s. 56].

Дванадцятий скарб, знайдено 1897 р., містив два кельти з клювоподібною втулкою [Lehoczky, 1912, s. 90].

Тринадцятий скарб виявлений 1897 р. До переліку речей входили шпилька з напівсферичною головкою з круглим і квадратним стержнем та два орнаментовані браслети із зімкнутими кінцями [Lehoczky, 1912, s. 178; Berňakovič, 1961, s. 56].

Чотирнадцятий скарб, облікований наприкінці XIX ст., містив два масивні браслети еліпсоподібної форми [Lehoczky, 1892, s. 504; Berňakovič, 1961, s. 56].

П'ятнадцятий скарб, знайдений 1936 р., – це два серпи з кнопкоподібним виступом на п'ятці [Berňakovič, 1961, s. 56].

Шістнадцятий скарб зафіксований у 1930-х рр. До нього входили три браслети з розімкнутими кінцями та прокованою поверхнею [Berňakovič, 1961, s. 56].

Сімнадцятий скарб, виявлений у 1930-х рр., складався з двох серпів із кнопкоподібним виступом на п'ятці [Berňakovič, 1961, s. 56].

Вісімнадцятий скарб, знайдений 1967 р. в околиці міста, – це два браслети округлої форми із зімкнутими кінцями; браслет з розімкнутими кінцями, шестигранний в перетині; браслет з розімкнутими кінцями, восьмигранний в перетині.

На жаль, не всі бронзові скарби обліковані. Частина з них зберігається в громадських музеях та приватних колекціях, багато розкомплектовано. Це свідчення того, що люди, які їх знайшли, не передавали ці речі до колишнього Мукачівського земського музею, а потім до Закарпатського краєзнавчого музею.

ЛІТЕРАТУРА

Berňakovič K. (1961). Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu Hornej Tisy (Zakarpatská oblast USSR) // Študijne zvesti AÚ SAV. – Nitra. – Č. 4. – 107 s.

Berňakovič K. (1962). Skarb brazowy z Užhorodu (obw. Zakarpacki USSR) // Acta Archeologica Carpatica. – T. IV. – Fasc. 1–2. – S. 203–210.

Hampel J. (1886–1896). A bronzkor emlékei Magyarhonban. – Budapest. – T. I–III.

Eisner J. (1933). Slovensko v pravěku. – Bratislava.

Jankovich J. (1931). Podkarpatska Rus v prehistorii. – Mukačevo. – 56 s.

Lehoczky T. (1885). A Lázárpataki bronzlelet // Archeológiai Értesítő. – V. – S. 183–188.

Lehoczky T. (1892–1912). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. – Munkács. – T. 1. – T. 2.

Pasternak J. (1928). Ruské Karpaty v archeologie. – Praha.

Pulsky F. (1886). Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. – Budapest.

Pulsky F. (1897). Magyarország archeológiája. – Budapest. – I köt.

Reinecke P. (1899). Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájához // Archeológiai Értesítő. – 19 köt. – S. 225–251.

REFERENCES

- Berňakovič, K. (1961). Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu Hornej Tisy (Zakarpatská oblast USSR). *Študijne zvesti AŤ SAV*, 4. Nitra, 107 pp. (in Slovak).
- Berňakovič, K. (1962). Skarb brazowy z Uzhhorodu (obw. Zakarpacki USSR). *Acta Archeologica Carpatica*, 4(1–2), 203–210 (in Polish).
- Hampel, J. (1886–1896). *A bronzkor emlékei Magyarhonban, 1–3*. Budapest (in Hungarian).
- Eisner, J. (1933). *Slovensko v pravěku*. Bratislava (in Slovak).
- Jankovich, J. (1931). *Podkarpatska Rus v prehistorii*. Mukačevo, 56 pp. (in Slovak).
- Lehoczky, T. (1885). A Lázárpataki bronzlelet. *Archeológiai Értesítő*, 5, 183–188 (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1892–1912). *Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, 1–2*. Munkács (in Hungarian).
- Pasternak, J. (1928). *Ruské Karpaty v archeologie*. Praha (in Czech).
- Pulsky, F. (1886). Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Budapest (in Hungarian).
- Pulsky, F. (1897). *Magyarország archeológiája, 1*. Budapest (in Hungarian).
- Reinecke, P. (1899). Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájához. *Archeológiai Értesítő*, 19, 225–251 (in Hungarian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016*

**BRONZE TREASURES FROM COLLECTION
OF THE TRANSCARPATHIAN LOCAL MUSEUM**

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Universitetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine, e-mail: penyakps@gmail.com*

Among the archeological finds of Bronze Age of Transcarpathia a ponderable place belongs to bronze treasures. Tools, weapon, decorations, domestic things enter to them. There are 135 bronze treasures (in collection of the Transcarpathian Local Museum – 99), they were found in 63 settlements. In 1850–1900 years 54 treasures were found, in 1900–1945 years – 40, in 1945–2015 – 43.

The first collector of bronze treasures was an advocate T. Lehoczky. His collection became the basis to creat in 1929 Mukachevo museum and in 1950 Transcarpathian Local Museum in Uzhhorod. In collection of museum the most of treasures takes place from Uzhhorod and Mukachevo districts, and least from Tyachevo and Chust districts. From Beregovo district there are 13 treasures, Vinogradovo – 9, Irshava – 8, Volovets – 8, Svalyava – 3.

An amount of bronze things in treasures is different, on the average from 2 to 5 objects. In the funds of museum most after the amount of objects is treasure from the village of Borzhavske Vinogradovo district. The middle-weight of treasures makes from 1,3 to 3,5 kg. Most after weight there is treasure from a village Lazi Volovets district. The least after weight (37 and 170 g accordingly) are treasures from Uzhhorod and village Antalivzi Uzhhorod district. The most of treasures from one point takes place from Uzhhorod.

Key words: Bronze Age, bronze treasures, Tyvodar Lehoczky, Transcarpathian local museum, collection, bronze things.

**ПОТЕЛИЦЬКА ЗБІРКА КЕРАМІКИ
З МУЗЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА***Володимир ПЕТЕГИРИЧ, Андрій ГАВІНСЬКИЙ**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: v.petehyrych@gmail.com, andrham@ukr.net*

У статті розглянуто питання локалізації та найдавнішої історії місцевості Телич (Потелич), який вперше згадується у Галицько-Волинському літописі під 1262 р. Однак його локалізація довгий час була та залишається дискусійною і пов'язувалася з с. Потелич на українській частині Розточчя або з Тиличем у польських Карпатах. Усі попередні дослідження про його місцезнаходження базувалися виключно на писемних і картографічних джерелах та критичному аналізі літератури. Варто долучити до розгляду цього питання неопубліковані археологічні джерела, зокрема колекцію кераміки, знайдену ще наприкінці 30-х років ХХ ст. на городищі в Потеличі. Серед цієї кераміки виділено три хронологічні групи – фрагменти ліпних посудин ІХ–Х ст., уламки кружальних горщиків Х–ХІ ст. та ХІІ–ХІІІ ст. Археологічні матеріали, здається, остаточно підтверджують “розточанську”, а не “карпатську” локалізацію літописного Телича (Потелича). Цікаво, що серед них виявилися знахідки не тільки синхронні з першою літописною згадкою Телича (ХІІІ ст.), але й значно давніші. Використання городища для заселення впродовж тривалого часу може вказувати, що це місце було надзвичайно сприятливим для проживання й захисту завдяки оптимальним природнім умовам (наявність водної артерії, висока гора у поєднанні з штучно зведеними оборонними валами й ровами для забезпечення захисту, розташування у місці проходу через розточанські пагорби поблизу найкоротшого шляху з Белзької і Червенської земель у Верхній Надбужанщині до Прикарпаття, що дозволяло також контролювати один з важливих шляхів Галицько-Волинської землі).

Ключові слова: Потелич, кераміка, Прикарпаття, Верхня Надбужанщина, Музей Наукового товариства ім. Шевченка.

Вступна інформація. У фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України віднайдено колекцію кераміки з Потелича, у якій виявилися фрагменти посудин культури лійчастого посуду, які уже опубліковано [Гавінський, 2013, с. 264–267]. Ці уламки кераміки, які відносяться до ІV–ІІІ тис. до н.е., хоч і виявлені на території Потелицького городища, проте не мають відношення до історії населеного пункту княжої доби. Вони засвідчують досить ранній період заселення цієї місцевості племенами відомої загальноєвропейської культури, носії якої досить часто обирали для свого проживання природно захищені пагорби чи мисові підвищення над річками [Пастернак, 1961, с. 188]. Зокрема, подібно були облаштовані поселення культури лійчастого посуду на Замковій горі у Львові [Ратич, 1961, с. 115], Чорній горі поблизу Малих Грибович на Жовківщині [Смішко, Пелещишин, 1962, с. 28], горі Жупан біля Винник [Пелещишин, 1995, с. 24], високому мисі в урочищі Кам'яна Гора біля с. Тростянець Миколаївського р-ну [Jażdżewski, 1936, s. 293, тара LXXIII], в урочищі Рогатка на правому високому березі Дністра поблизу с. Которино Жидачівського р-ну Львівщини [Hawinsky, Pasterkiewicz, Rybicka, 2013, s. 168], на Зимнівському городищі поблизу Володимира-Волинського, на високому мисі правого берега Західного Бугу в урочищі Чуб біля с. Лежниці на Волині [Пелещишин, 2004, с. 12–14; 1966, с. 12] та інші.

Разом з матеріалами культури лійчастого посуду на поверхні Потелицького городища зібрано 98 уламків посудин княжої доби. Це та колекція кераміки, яка поступила у Музей Наукового Товариства ім. Шевченка в 30-х роках ХХ століття і про яку тільки коротко згадував

Ярослав Пастернак у публікації, присвяченій новим надходженням у фонди музею. У цьому нас переконує співпадіння інвентарних номерів (25795) на кількох більших фрагментах горщиків та аналогічного інвентарного номера, який подано у короткому повідомленні Я. Пастернака. До того ж, на кількох квитанціях, які збереглися у скриньці разом з фрагментами посудин, виразним почерком вченого зроблено запис: “Потелич з городища, назбиране на поверхні”. Крім кераміки, Я. Пастернак згадував знайдені на городищі залізний наконечник стріли, кам'яний брусок та залізний ніжик [Пастернак, 1937, с. 25]. Однак цих знахідок серед матеріалів з Потелицького городища виявити не вдалося.

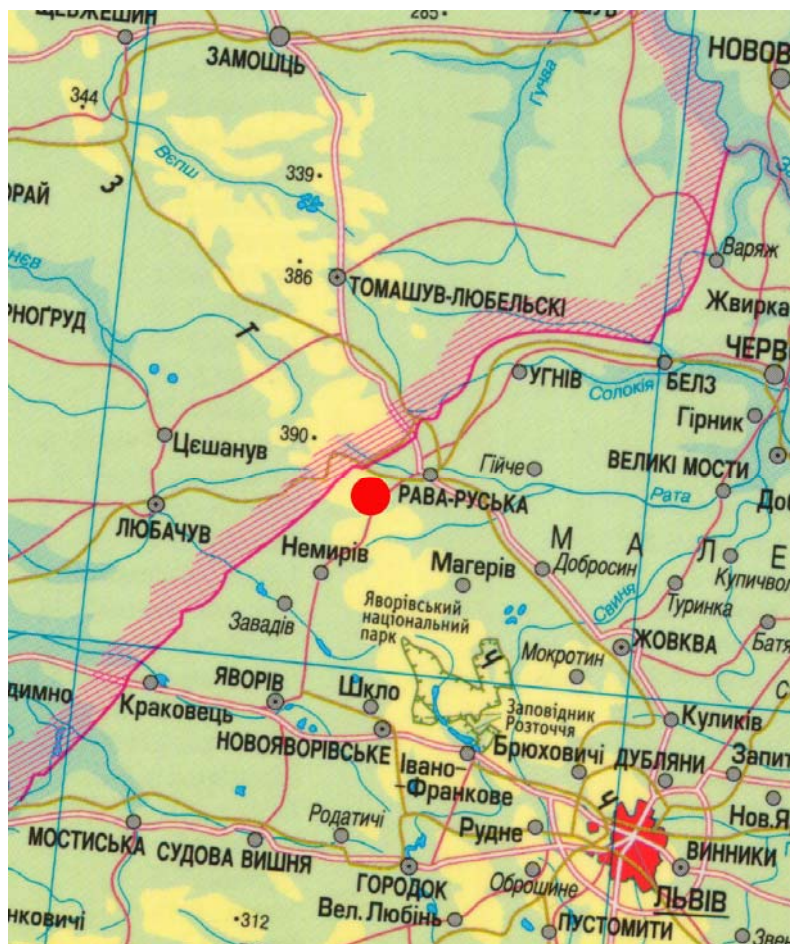

Рис. 1. Локалізація Потелича на Розточчі

Fig. 1. Location of Potelych in Roztochchia region

Перша згадка про Потелич (Телич) та його локалізація. Потелич – це сучасне село у Жовківському р-ні Львівщини, неподалік кордону України з Польщею. Воно розкинулося на південних відрогах Розточчя над річкою Телич, від якої, очевидно, й отримало свою назву (рис. 1). Село Потелич багате своєю історією та пам'ятками культури, у середньовіччі було містечком, отримало магдебурзьке право, стало також широко відомим як центр гончарного ремесла у другій половині XVI–XVIII ст., знамените своїми розписами дерев'яних церков XVII ст. Ці сторінки історії та культури Потелича відображені у численних публікаціях, в т.ч. у монографічних дослідженнях [Горницький, 1890; Prochaska, 1913; Січинський, 1927, с. 103–130; Логвин, 1968, с. 252–255; Міляева, 1969; Janeczek, 1997, s. 51–68]. Натомість мало що знаємо про найдавнішу історію цього населеного пункту, найстарша згадка про який сягає XIII ст.

Рис. 2. Вид із заходу на гору Городище у Потеличі

Fig. 2. View from the west on the mountain Horodysche in Potelych

У Галицько-Волинському літописі Потелич вперше згадується як Телич під 1262 роком [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 857; Літопис Руський, 1989, с. 424, 571]. Локалізація цієї місцевості час від часу викликає дискусії серед дослідників. Частина з них ідентифікувала з літописним Теличем місцевість Тилич у польських Карпатах поблизу Криниці [Шараневич, 1869, с. 54, 61; Дашкевич, 1873, с. 66; Лонгинов, 1885, с. 164; Грушевський, 1905, с. 458, 601, 612; Пашуто, 1950, с. 105, карта на вклейці; Котляр, 1985, с. 162; Літопис Руський, 1989, с. 424, 571, карта “Європа до кінця XIII століття”]. Не мало було й прихильників іншої версії, які вважали, що у літописі йде мова про Потелич на Жовківщині [Барсов, 1885, с. 118; Січинський, 1927, с. 105; Пеленський, 1948, с. 23–24; Крип’якевич, 1984, с. 31], городище якого розташоване на пагорбі над долиною ріки Телич, допливу ріки Рати, яка є лівосторонньою притокою теперішнього Західного Бугу. У спеціальній доповіді про кордони Галицько-Волинського князівства за таку локалізацію висловився ще у 1937 р. відомий історик, знавець історичної географії Мирон Кордуба [Нові дані..., 1937]. Важливі аргументи щодо такого розташування літописного Телича навели польські дослідники Фелікс Кірик та Міхал Парчевський. Карпатський Тилич, за їхніми даними, аж до початку XVII ст. називався зовсім по-іншому – у джерелах він згадується як “*Oppidum Novum*” та “*Miastko*”. Він почав називатися Тиличем щойно через три з половиною століття, у 1612 р., коли завдяки краківському єпископу Петрові Тилицькому отримав міські права та назву від прізвища фундатора [Kiryk, 1995, s. 188; Parczewski, 2007, s. 22–23, поклик 21]. Останнім часом цю локалізацію ще раз аргументовано підтримав Анджей Янечек, навівши цілу низку пізніших від першої літописної згадки джерел та картографічних матеріалів [Janeczek, 1997, s. 52–53]. Така локалізація добре узгоджується також з повідомленням літопису, у якому згадується Телич. З нього дізнаємося, що князь Василько, здобувши перемогу над Литвою, повернувся у Володимир і послав разом з боярином Борисом здобич своєму братові королю Данилу, який поїхав в Угри. Борис догнав Данила поблизу Телича: “*Король же бьяшетъ поїхал в Угри і угони его Борис у Телича*” [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 857]. Це повідомлення також свідчить, що власне через вузький прохід між

пагорбами Розточчя біля Телича проходила найкоротша дорога, яка з'єднувала Володимир і землі Надбужанщини з Прикарпаттям і Угорщиною [пор.: Janeczek, 1993, s. 211, 234–235, 380].

У самому Потеличі збереглася назва гори “Городище”, біля підніжжя якої розташована знаменита своїми розписами Святодухівська церква 1502 р. (рис. 2). Городище у Потеличі згадує ще Ян Длугош: “*Potylicz, mons altus terrae Belszensis, qui a fluvio Potylicz alluitur...*” / “Потилич, висока гора в Белзькій землі, річкою Потиличем оточена... [Dlugosz, 1964, s. 104]. Городище у Потеличі, зазначене як “*Alte Schanze*”, добре помітне на карті Фрідріха фон Міра 1779–1783 років, на якій воно розташоване на західному краю видовженого пагорба, що панує над долиною ріки Телич [див.: Janeczek, 1993, s. 235, рис. 12; 1997, s. 54, рис. 1]. Його у 1818 р. відвідав відомий дослідник слов'янських старожитностей Зор'ян Доленга-Ходаковський, який написав, що “*на горі побачив звичайне городище, тобто святий город старих слов'ян, обнесений довкола валом*” [переклад з польської за: Chodakowski, 1967, s. 210–211]. Городище у Потеличі згадували у своїх працях також Антоні Шнайдер і Богдан Януш, називали його досить великим і локалізують на пагорбі над церквою [Schneider, 1874, s. 15; Janusz, 1918, s. 190]; гора “Старе городище” у Потеличі фігурує також у Географічному словнику [Słownik geograficzny, 1887, s. 880]. Вона виразно виділяється у рельєфі сучасного села (рис. 3).

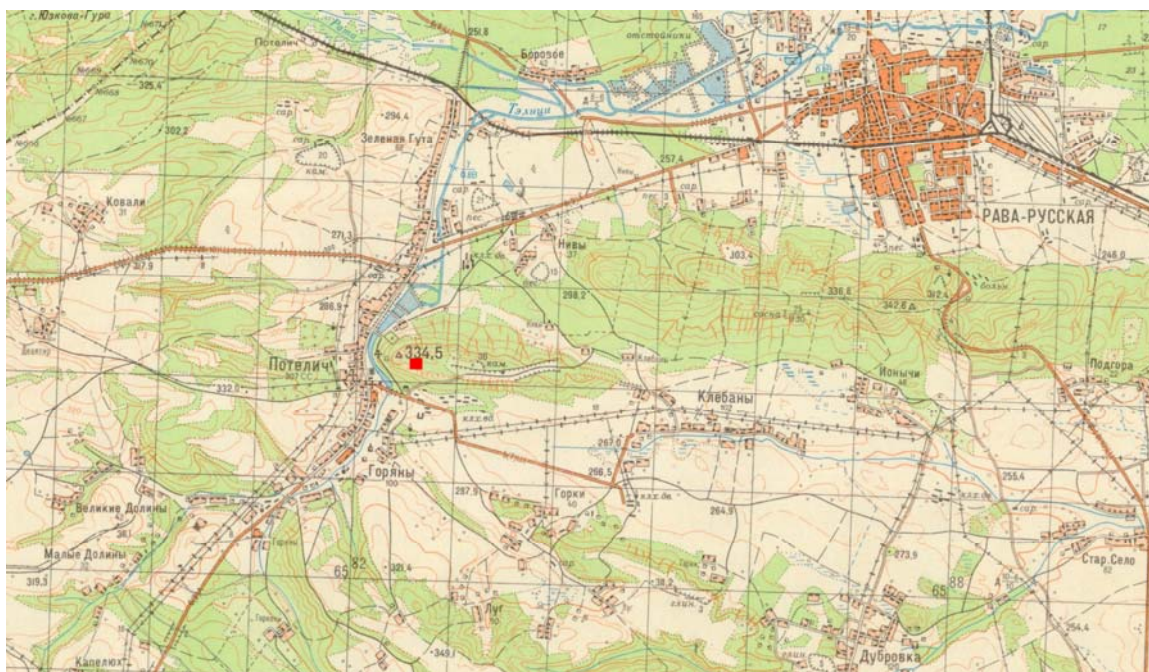

Рис. 3. Місце розташування городища у Потеличі

Fig. 3. Location of the hill-fort in Potelych

Повнішу інформацію про цю пам'ятку подав Володимир Січинський, згадуючи у своїй статті про гору “Городище”, яка “розташована на схід від містечка, і з того боку є дуже стрімкою, так що старе містечко з неї видно як на долоні. На самому вершці гори є досить велика площа коло 1/2 км в поперечнику, яку з чотирьох боків оточують вали, рови і почасти рештки кам'яних укріплень. Дуже стрімкий східний спад гори має вали безпосередньо над кручою. Тут же збереглися кам'яні, безсумнівно штучні укріплення, які скоро будуть зрівняні з землею”. Далі він відзначав, що “Найгірше збереглися вали з півночі і півдня, а зі сходу, де спад гори найменший і де крім насипаного валу є окоп, ще й досі помітний перерив поміж валами, ніби місце колишнього входу – брами до городища” [Січинський, 1927, с. 105–106].

У 1963 р. городище обстежувала експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. Раппопорта. Культурного шару і знахідок на городищі учасники експедиції не виявили. Натомість на сусідній горі, що розташована за 50–100 м на північний схід від городища, зафіксовано уламки кераміки княжої доби [Раппопорт, 1963, с. 8]. На самому початку 90-х років ХХ ст. городище обстежила Верхньодністрянська постійнодіюча слов'яноруська археологічна експедиція під керівництвом О. Корчинського. Матеріали обстеження представлено тільки у його дисертаційній роботі [Корчинський, 1996, с. 208–209]. Серед кераміки, знайденої на західному схилі гори Городище виявили матеріали переважно XIV–XV ст. [Корчинський, 1996, рис. 91, 92]. Отже, до сьогоденішнього часу дослідники не мали у своєму розпорядженні опублікованих археологічних матеріалів, які б проливали світло на питання про можливість заселення гори Городище за княжої доби.

Ранньосередньовічна колекція кераміки з Потелича. Серед знайденого на Потелицькому городищі керамічного матеріалу княжої доби з Музею НТШ абсолютно переважають фрагменти горщиків, за винятком одного більшого уламка ліпної сковорідки. Для класифікації горщиків та їхнього хронологічного поділу доводиться враховувати тільки особливості керамічної маси, спосіб виготовлення та характер профілювання вінець цих виробів.

Усі фрагменти кераміки княжої доби на підставі морфологічного аналізу можна розділити на три основні хронологічні групи, до того ж до *першої групи* зараховуємо найдавніші зразки посудин, які представлені тільки уламком ліпної сковорідки, двома фрагментами верхньої частини ліпних горщиків та уламком дна від такого ж горщика.

Добре збережений фрагмент сковорідки дозволив реконструювати її форму (рис. 4, 1). Сковорідка має легко загнуті стінки з косо зрізаним всередину краєм вінець. Її діаметр по вінцях становить 20 см, висота сковорідки 4 см, товщина стінок 1,2–1,5 см. Плоске дно сковорідки має діаметр 18 см.

До першої групи відносимо також верхню частину товстостінного ліпного горщика тюльпановидної форми з плавно розхиленими і потоншеними вінцями, заокругленими із зовнішнього боку (рис. 4, 2). Діаметр горщика по вінцях 18,5 см, товщина стінок 1,7–1,8 см. Зовнішня поверхня горщика має темно-охристий колір, внутрішня – темно-сірий. У керамічній масі простежуються домішки товченого каміння та грубозернистого піску, який місцями проступає на поверхні посудини. Ще один фрагмент верхньої частини ліпного горщика має подібне профілювання вінець, але дещо більший діаметр (23,5 см). Зовнішня поверхня горщика темно-сіра, внутрішня чорна. У керамічній масі простежується домішка грубого піску з камінцями, які проступають на його поверхні. Вінця у посудини розхилені, трохи потоншені і заокруглені із зовнішнього краю (рис. 4, 4).

Серед фрагментів горщиків виявилися декілька більших частин денць. Одне з них, мабуть, належить до найдавніших (перша група) посудин серед описаної колекції (рис. 4, 3). Це фрагмент товстостінного дна ліпного горщика діаметром 12,5 см, сірого кольору, у тісті якого простежується домішка грубого піску, окремі більші зерна якого випали під час випалу горщика. Товщина денця 1,2 см, придонної стінки – 1,4 см. Мабуть це денце хронологічно співвідноситься з фрагментами ліпних горщиків та сковорідки описаними вище.

Першу нечисельну групу кераміки на підставі технології виготовлення, характеру профілювання вінець горщика, приблизних аналогій з інших пам'яток можна, очевидно, датувати у межах IX–X ст.

Друга хронологічна група кераміки, яку датуємо X–XI століттями, представлена значно більшою кількістю діагностично виразних фрагментів верхніх частин виключно кружальних горщиків, а також стінками посудин та денцями. Найхарактернішою ознакою кераміки цього періоду є форма вінець. Якщо для кераміки попереднього хронологічного етапу вінця горщиків були ще слабо виділені у загальному профілі посудин, то в горщиках X–XI ст. вони

потовщені і їхній зовнішній край сформований у вигляді манжета або карниза. Серед верхніх частин горщиків за характером профілювання вінець можна виділити кілька варіантів.

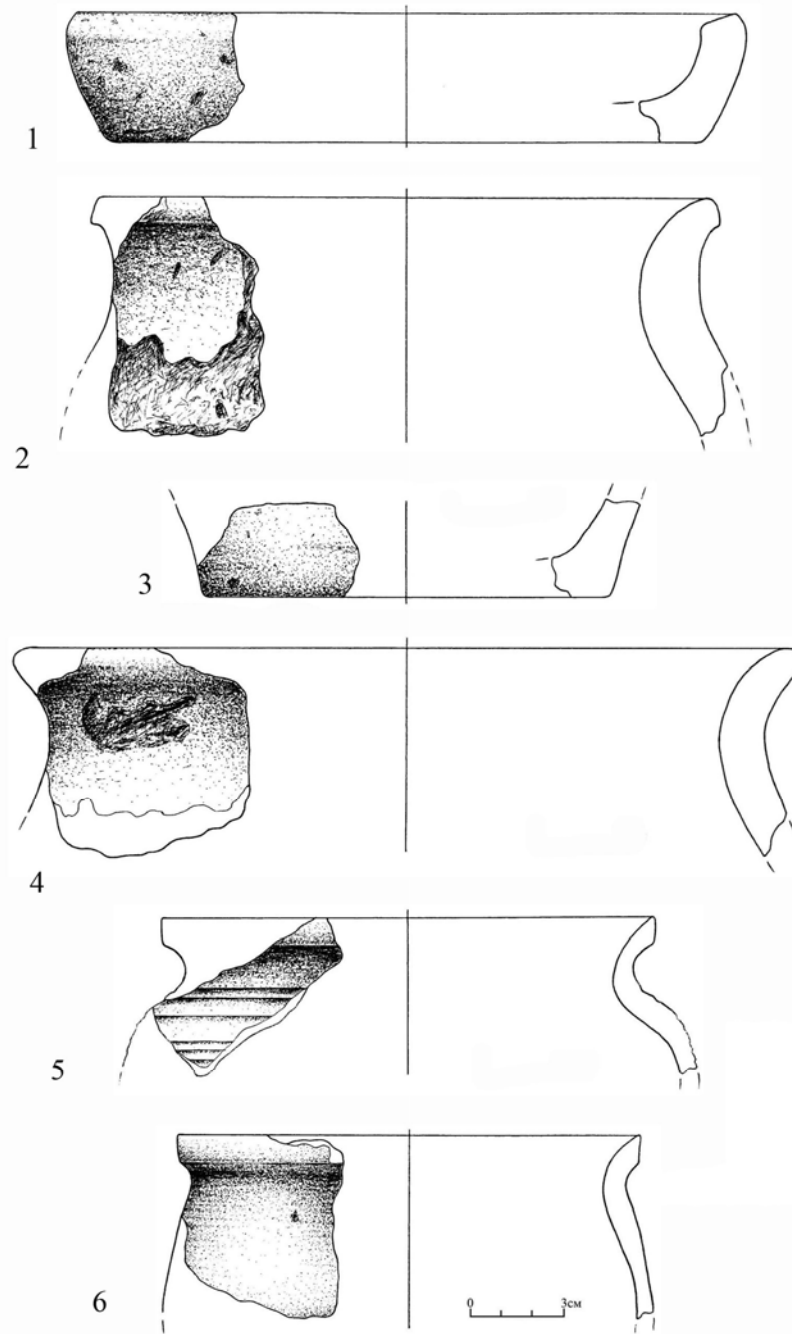

Рис. 4. Кераміка IX–X ст. (1–4) та X–XI ст. (5–6) з Потелицького городища
Fig. 4. Ceramic ware from IX–X centuries (1–4) and X–XI centuries (5–6) from Potelych hill-fort

До першого з них належать горщики, які мають вінець, розхилені назовні, потовщені, тригранноформовані і зрізані по зовнішньому краю, причому площина зрізу може мати нахил досередини, назовні або ж бути вертикальною. Горщики виготовлені з керамічної маси, у якій є домішка дрібного піску, їхня старанно вигладжена поверхня має сірий, темно-сірий і рідше

охристо-сірий колір. Товщина стінок 0,7–0,9 см, діаметр посудин по вінцях від 12 до 18,5 см (рис. 4, 5–6; 5, 1–2).

Вінчики горщиків другого варіанту теж розхилені назовні, вони прямі, видовжені, їхній зовнішній край не зрізаний, а заокруглений. Цікавою особливістю цього варіанту посудин є різкий залом між вінцями і плічками, в результаті чого шийка горщиків майже не виділена (рис. 5, 3–5). Зовнішня поверхня посудин має сірий або темно-охристий колір, внутрішня – темно-сіра. Товщина стінок від 0,6 до 0,9 см, у керамічній масі простежується дрібний пісок. Один з горщиків широкогорлий, його діаметр по вінцях має 27 см, діаметр іншого – 16 см.

До третього варіанту зараховуємо горщики, які мають манжетовидні вінця з округлим потовщенням верхньої і нижньої частини зовнішнього краю. Інколи такий профіль вінця називають молоткоподібним. Горщики цього варіанту мають добре вигладжену світло-сіру або охристо-сіру зовнішню поверхню та темно-сіру внутрішню. У керамічному тісті простежується дрібний пісок. Один краще збережений фрагмент верхньої частини горщика має діаметр по вінцях 14 см (рис. 5, 4).

У горщиків четвертого варіанту, які дуже подібні до попереднього, заокруглена зовнішня частина вінця роздвоєна невеликим жолобком. Іноді він є досить розвинутим і тоді зовнішній край вінця має вигляд добре профільованого рівчака. Поверхня посудин має сірий або темно-охристий колір, на поверхні деяких посудин утворені пустоти від випадання при випалі більших зерняток піску. Діаметр горщиків по вінцях від 12 до 19 см, товщина стінок від 0,6 до 1 см (рис. 5, 6–7; 6, 1–2).

П'ятий варіант горщиків своїм зрізом по зовнішньому краю вінця близький до першого, проте відрізняється від нього наявністю незначного заглиблення на внутрішньому краю вінця, яке стає типовим в кераміці XII–XIII ст. і служить опорою для накривок. Горщики цього варіанту мають s-подібний профіль верхньої частини посудини, сильно розхилені вінця, чітко виділену шийку, меншу товщину стінок (0,5–0,6 см). Вони виготовлені з добре відмученої глини з домішкою дрібного піску, їхня поверхня добре заглажена. Трапляються як невеликі вузькогорлі горщики (діаметр по вінцях 11,5 см), орнаментовані на плічках горизонтальними ледь заглибленими лініями, так і майже вдвічі більші посудини діаметром 22,5 см (рис. 6, 3–4). Горщики з таким профілем вінця завершують типологічний розвиток кераміки X–XI ст. і, мабуть, є перехідною формою від кінця XI до початку XII ст.

До кераміки другої групи можна зарахувати окремі фрагменти стінок посудин, які прикрашені на плічках хвилястими несиметричними лініями, інколи вони поєднані з недбало проведеними горизонтальними лініями. До неї належать також уламки грубостінних денців з плоским дном діаметром переважно 8,5–10 см. Трапилося одне денце діаметром 16,5 см від більшої посудини.

З майже 100 уламків глиняних посудин, зібраних на поверхні Потелицького городища, більшу половину складають стінки горщиків *третьої хронологічної групи*, яка попередньо датована XII–XIII ст. Здійснити детальний аналіз цього керамічного матеріалу досить важко через його фрагментарність та відсутність діагностичних таксономічних рис. Виглядає, що фрагменти кераміки цієї групи представлені виключно горщиками. Серед них відсутні верхні частини посудин, що не дозволяє розділити їх на окремі варіанти за характером профілювання вінця, як це зроблено з матеріалами X–XI ст. Єдиною підставою для досить приблизного аналізу залишається технологія їхнього виготовлення. Горщики виготовлені на швидко ротаційному гончарному крузі з доброякісної керамічної маси з домішкою дуже дрібного, очевидно, просіяного піску, товщина стінок від 0,4 до 0,6 см, їхня поверхня добре вигладжена. Ззовні вона має сірий або охристий колір, внутрішня поверхня темно-сіра майже чорна, рідше темно-охриста, випал добрий. Стінки посудин зберегли симетричні пропорції, вони орнаментовані смугами чітких горизонтальних або рядами хвилястих ліній, часто спостерігається поєднання цих мотивів (рис. 6, 5–6).

Аналіз керамічного матеріалу. Описані вище керамічні матеріали та кілька окремих знахідок, які відомі тільки за згадкою у статті Я. Пастернака, репрезентують княжий період

заселення урочища Городище у Потеличі. Їхній короткий аналіз розпочнемо з найдавніших ліпних посудин, які об'єднуємо, як уже згадувалося, у *першу хронологічну групу*.

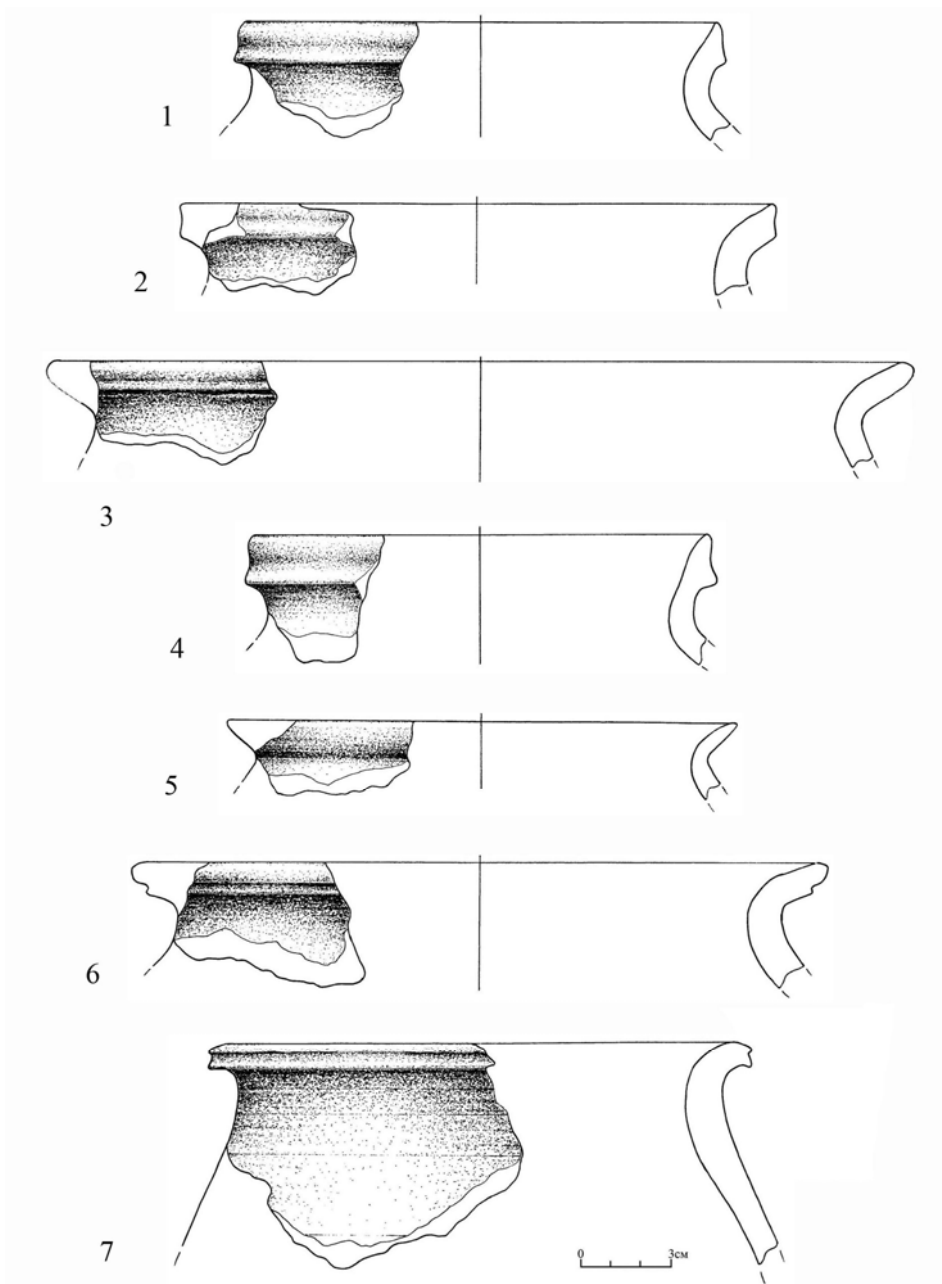

Рис. 5. Фрагменти горщиків X–XI ст. з городища у Потеличі
Fig. 5. Fragments of pots from X–XI centuries from hill-fort in Potelych

Фрагменти ліпних горщиків з плавно розхиленими і потоншеними вінцями, заокругленими із зовнішнього боку, відрізняються не тільки характером профілювання верхніх частин і вінця, але й складом керамічної маси. Вона рихла, з домішками грубозернистого піску та товченого каміння, яке місцями виступає на поверхні посудин, погано випалена. Такі горщики характерні для ліпного посуду пізнього етапу культури Луки-Райковецької і можуть датуватися IX–X ст. [Михайлина, 2007, с. 31, рис. 18].

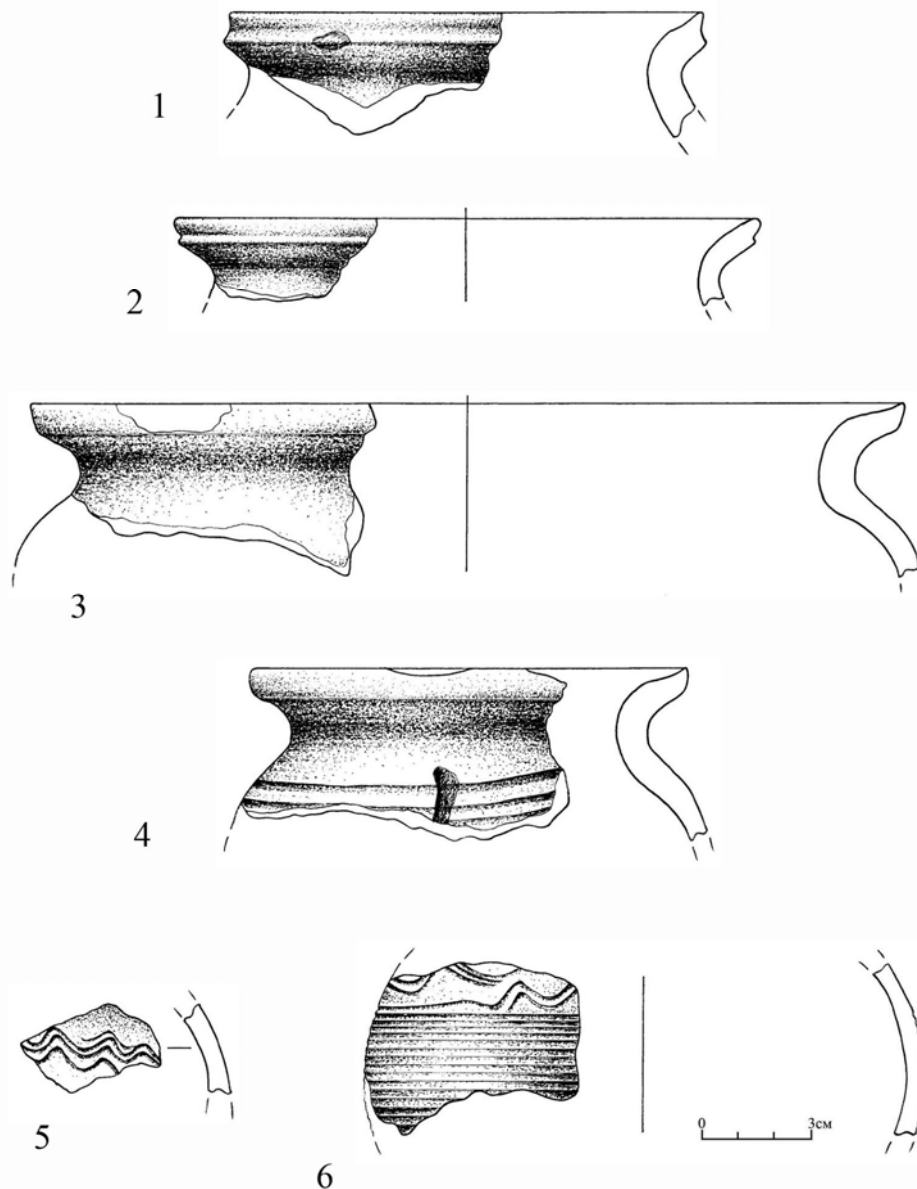

Рис. 6. Кераміка X–XI ст. (1–4) та XII–XIII ст. (5–6) з Потелицького городища
Fig. 6. Ceramic ware from X–XI century (1–4) and XII–XIII centuries (5–6) from Potelych hill-fort

Ліпні сковорідки на території Прикарпаття і Волині генетично пов'язуються і розвиваються з аналогічних форм посуду ранньослов'янського часу. У княжу добу вони трапляються переважно на городищах. Серед найближчих місцевостей, де виявлено такі знахідки, можна згадати Львів¹ [Ратич, 1961, с. 119, рис. 3, 17], Судову Вишню [Ратич, 1962, с. 109, табл. II, 1–2], Червен [Abramowicz, 1959, s. 151, рис. 39], Пліснеськ [Кучера, 1962, с. 50; Филипчук, 2012, рис. 15: 9–10; 16: 2; 19: 4], а з більш віддалених – Галич [Каргер, 1960, с. 62], Дорогичин [Musianowicz, 1969, s. 139], городища Північної Буковини [Тимощук, 1973, с. 104, рис. 4, 4; 1974, с. 89–91, рис. 4, 14, 18] і Молдови [Хынку, 1971, с. 88–89, рис. 7, 1–5; 2, 1–2]. Відомі ліпні глиняні сковорідки на інших територіях східного слов'янства, а також у Польщі, Чехії,

¹ У своїй статті про дослідження Львова О. Ратич згадував про ще одну ліпну сковорідку з Потелича, яка зберігалася у Львівському історичному музеї [див.: Ратич, 1961, с. 119].

Словаччині [Malinowski, 1957, s. 68–80; Skružný, 1964, s. 370–389]. Деякі дослідники вважали, що такі вироби зникли у X ст. з появою залізних сковорідок [Рыбаков, 1948, с. 173]. Однак встановлено, що на території Галицької землі вони доживали у деяких районах до XII ст. [Хынку, 1971, с. 88–89]. Крім того, замість ліпних появилися не тільки залізні, але й глиняні кружальні сковорідки, які знайдено, зокрема, у Пліснеську [Кучера, 1962, с. 50] та Белзі². Знахідки таких сковорідок у Новогрудку на території Білорусії, де вони датовані X ст., дослідники пояснюють проникненням волинян у північніші райони Русі [Малевская, 1972, с. 18, 20]. На Чаплинському селищі на півдні Білорусі, яке відноситься до X–XI ст., вони фіксуються разом з ліпними [Сымонович, 1961, с. 202–203, рис. 1, 14–15]. Отже, приблизно IX–X ст. можна датувати ліпні сковорідки на Волині, в т.ч. знахідку з Потелича.

Усі п'ять варіантів горщиків кераміки *другої хронологічної групи* мають аналогії як на сусідніх, так і віддаленіших пам'ятках Волині і Прикарпаття. Зокрема, ареал розповсюдження горщиків першого варіанту є досить широким (Ріпнів I, Городок і Зимне, Червен, Білівське та Муравицьке городища та інші у Волинській землі) [Ауліх, 1958, с. 38–39, табл. II: 7, 9, 11; Багрій, 1962, с. 128–128; Abramowicz, 1959, s. 179, гус. 46; Ауліх, 1971, с. 175–176, рис. 3: 6; 5: 1; Свешніков, Петегирич, 1978, с. 85, рис. 5: 2]; Судова Вишня, Ступниця, Нижній Струтин, Екімауци та інші [Ратич, 1962, с. 115, 119, табл. I: 1–2, 4–6; Раппопорт, Малевская, 1963, с. 71, рис. 5: 7–8, 21–22; Хынку, 1971, с. 82–83, рис. 1: 3–4; 7: 2–3] у Галицькій землі. Горщики першого варіанту з городища у Потеличі є, мабуть, найранішими серед керамічного матеріалу X–XI ст.

До горщиків другого варіанту подібні посудини з Пліснеська, Червена, Галича, Урича, Ступниці та інших пам'яток [Кучера, 1962, с. 48, рис. 19: 4; Abramowicz, 1959, s. 181, гус. 53; Малевская, 1974, с. 34, рис. 2: 1–4; Раппопорт, Малевская, 1963, с. 70–71, рис. 5: 1, 20]. Однак вони трапляються значно рідше від першого варіанту як на території Прикарпаття і Волині, так і на інших територіях. Можливо, що поява на таких посудинах ледь помітного валика на зовнішньому боці вінчика, як це помічено у Галичі, є свідченням їхнього дальшого типологічного розвитку.

Горщики третього варіанту на більшості пам'яток датовано XI ст. Вони добре представлені серед керамічних комплексів на волинських городищах у Перемилі, Затурцях, Муравиці, Червені [Ратич, 1976, рис. 62; Кучера, 1971, с. 182, рис. 6: 7–9; Свешніков, Петегирич, 1978, с. 84–85, рис. 4: 6–7; 5: 1,3; Abramowicz, 1959, s. 167–170, гус. 21–25], Белзі³. Відомі вони й на пам'ятках Прикарпаття. Крім уже згадуваної Ступниці, такі горщики знайдено на городищі Спас Старосамбірського р-ну та на поселенні в с. Котоване, що на Дрогобиччині⁴.

Подібні до четвертого варіанта горщиків посудини часто трапляються на слов'янських городищах Молдавії [Хинку, 1971, с. 83, рис. 1: 5,6; рис. 7: 4], вони відомі серед керамічного матеріалу з Ступниці та Урича [Раппопорт, Малевская, 1963, с. 70, рис. 5: 2–4, 18–19], Пліснеська [Кучера, 1961, с. 148, рис. 2: 5], на волинських городищах в Муравиці [Свешніков, Петегирич, 1978, с. 84–85, рис. 3: 1; рис. 4: 5], Перемилі [Ратич, 1976, рис. 62], Червені [Abramowicz, 1959, s. 170–173, гус. 26–27; гус. 30–32], Білеві [Ауліх, 1971, с. 175–176, рис. 5: 5]. Горщики з таким профілюванням вінець виявлені на відомому поселенні у Ріпневі [Ауліх, 1958, табл. II: 6, 8, 10] та поселенні Любея IV [Петегирич, Павлів, 2013, с. 199–200, рис. 8: 1–3,5], яке територіально розташоване найближче до Потелича. Подібні горщики знайдено на багатьох інших пам'ятках, де вони переважно датовані XI ст.

Горщики п'ятого варіанту, мабуть, належать до найпізніших у комплексі кераміки X–XI ст. з Потелича. На Волині ця особливість добре простежується на кераміці з курганного могильника в с. Збужі, який датований авторкою досліджень XI ст. [Власова 1961, с. 93, рис. 2:

² Фонди відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, розкопки Володимира Петегирича.

³ Фонди відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, розкопки Володимира Петегирича.

⁴ Фонди Львівського історичного музею.

2–4]. Маріанна Малевська спочатку зарахувала горщики з таким профілем вінець до перехідних форм від посудин XI ст. до горщиків XII ст. [Раппопорт, Малевская, 1963, с. 71, рис. 5: 14–16], однак згодом на керамічних матеріалах з Галича горщики з вінчиками цього варіанту датувала першою половиною XI ст. [Малевская, 1974, с. 36, рис. 3: 1–6]. Попри це, як би остаточно не вирішилося питання щодо хронології таких горщиків, можна, здається, обмежити їхнє датування тільки XI ст.

Кераміка *третьої хронологічної групи* представлена виключно уламками горщиків, які можна датувати XII–XIII ст. тільки за технологічними ознаками. Такі ознаки, як добре відмудлене тісто з невеликою домішкою дрібного піску, якісний випал, симетрія і незначна товщина стінок, правильність орнаментальних ліній, ангобування зовнішньої поверхні характерні для комплексів кераміки багатьох городищ та поселень цього часу у Галицько-Волинській землі [Малевская, 1969, с. 4–10; Кучера, 1975, с. 346–352; Тимошук, 1982, с. 23–26] та на інших територіях.

Отже, аналіз керамічного матеріалу із фондів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, який походить з Потелицького городища, показує, що він репрезентує доволі значний хронологічний відрізок з IX по XIII ст.

Короткі висновки. Археологічні матеріали, здається, остаточно підтверджують “розточанську”, а не “карпатську” локалізацію літописного Телича (Потелича). Окрім історичних, картографічних та топонімічних даних, це засвідчує збірка кераміки як одне з наймасовіших археологічних джерел. Цікаво, що серед неї виявилися знахідки не тільки хронологічно синхронні з першою і єдиною літописною згадкою Телича (XIII ст.), але й значно давніші (IX–X, X–XI, XII ст.). Використання городища для заселення впродовж такого тривалого часу може вказувати, що це місце було надзвичайно сприятливим для проживання й захисту завдяки оптимальним природним умовам (наявність водної артерії, висока гора у поєднанні зі штучно зведеними оборонними валами й ровами для забезпечення захисту, розташування у місці проходу через розточанські пагорби поблизу найкоротшого шляху з Белзької і Червенської земель у Верхній Надбужанщині до Прикарпаття, що дозволяло контролювати один з важливих шляхів Галицько-Волинської землі, багаті природні ресурси та ін.).

Не виключено, що Потелицьке городище могло відігравати роль адміністративного та релігійного центру невеликої волості. Остаточно це могли б підтвердити дослідження як самого Потелича, так і його ближчих і дальших околиць. Цікаво, що перші сліди ранньосередньовічного заселення території Розточчя поблизу Потелича теж фіксуються вже у X ст., про що, зокрема, свідчать матеріали цього часу, виявлені під час поверхневих обстежень поблизу с. Йоничі [Михальчишин, 1985, с. 319], яке розташоване за 4 км на схід від Потелича. Окремі дослідники припускають, що вже у XIII ст. в Потеличі могла існувати церква св. Миколая, бо вона відома вже з XV ст. [Gil, 1999, с. 180]. Будівля могла стояти у південній частині ринку і була, очевидно, пов'язана з торгівельною функцією цього міста [Слободян, 1998, с. 142]. Деякі давніші знахідки, виявлені у Потеличі [Січинський, 1927, табл. IV, 8д], теж наштовхують на припущення, що це міг бути міський осередок⁵.

Треба також мати на увазі, що наукова цінність представлених матеріалів з городища у Потеличі полягає ще й у тому, що вони можуть виявитися чи не єдиним археологічним джерелом до найдавнішої історії цієї пам'ятки, оскільки саме городище, за деякими даними, майже повністю зруйноване кар'єром з видобутку каменю в 60–70 роках XX ст. [Пелешин, 1997, с. 12].

⁵ За інформацією Володимира Січинського трубчастий замок княжої доби ще у 20-х роках XX ст. служив для замикання дверей старих церков у Потеличі.

ЛІТЕРАТУРА

- Ауліх В.В. (1958). Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник Інституту суспільних наук АН УРСР. – Київ. – С. 26–58.
- Ауліх В.В. (1972). До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні, I. – С. 168–176.
- Багрій Р.С. (1962). Нові слов'янські і древньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 120–130.
- Барсов Н.П. (1885). Очерки русской исторической географии. География Начальной Несторовой летописи. – Варшава. – 275 с.
- Власова Г.М. (1961). Древнерусский могильник в с. Збуже // КСИА АН УССР. – Вып. 11. – С. 91–93.
- Гавінський А. (2013). Пам'ятка культури ліччастого посуду Потелич на Львівщині // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 264–267.
- Дашкевич Н.П. (1873). Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев. – 163 с.
- Горницький Е. (1890). Записки топографічно-історичні о стародавнім містечку Потыличи // Зоря. – Львів. – Т. 11. – Ч. 10–15.
- Грушевський М.С. (1905). Історія України–Руси. – Т. II, XI–XIII вік. – Львів. – 633 с.
- Ипатьевская летопись (2001). Полное собрание русских летописей. – Том второй. – 2-е издание. – Москва.
- Каргер М.К. (1960). Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // КСИА АН СССР. – Вып. 81. – С. 61–71.
- Корчинський О.М. (1996). Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я / Дис. ... канд. істор. наук. – Львів. – 254 с.
- Котляр Н.Ф. (1985). Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев. – 184 с.
- Крип'якевич І.П. (1984). Галицько–Волинське князівство. – Київ. – 174 с.
- Кучера М.П. (1961). Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. – Т. XII. – С. 143–154.
- Кучера М.П. (1962). Древній Пліснеськ // АП УРСР. – Т. XII. – С. 3–56.
- Кучера М.П. (1972). Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині // Середні віки на Україні. – Київ. – Вип. I. – С. 176–187.
- Кучера М.П. (1975). Кераміка // Археологія Української РСР. – Т. III: ранньослов'янський та давньоруський періоди / В.Й. Довженко (ред.). – Київ. – С. 346–352.
- Літопис Руський (1989). За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ. – 591с.
- Логвин Г.Н. (1968). По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – Київ. – 463 с.
- Лонгинов А.В. (1885). Червенские города. Исторический очерк в связи с этнографией и топографией Червонной Руси. – Варшава. – 385 с.
- Малеvская М.В. (1969). К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР. – Вып. 120. – С. 3–14.
- Малеvская М.В. (1972). Некоторые исторические связи Новогрудка в X в. // КСИА АН СССР. – Вып. 129. – С. 14–20.
- Малеvская М.В. (1974). Гончарная мастерская I пол. XI в. в древнем Галиче // Культура средневековой Руси. – Ленинград. – С. 33–38.
- Михайлина Л. (2007). Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ. – 300 с.
- Михальчишин И.Р. (1985). Исследования в Прикарпатье и Волынской области // АО 1983. – Москва. – С. 318–319.
- Міляєва Л. (1969). Стінопис Потелича: Визвольна боротьба українського народу в мистецтві XVII ст. – Київ.
- Нові дані до історії Галицько-Волинського князівства (1937) // Діло. – 11.05.
- Пастернак Я. (1937). Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час 1933–1936 // Записки НТШ. – Т. 154. – С. 241–268 (окрема відбитка: с. 1–28).

- Пастернак Я.* (1961). Археологія України. – Торонто. – 789 с.
- Пеленський Й.Г.* (1948). Червенські городи. – Львів. – 259 с. (Машинопис) // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Од. зб. 54.
- Пелецишин М.А.* (1966). Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині // Археологія. – Т. XX. – С. 146–156.
- Пелецишин М.А.* (1995). Поселення III тис. до н. е. на горі Жупан у Винниках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів. – Вип. 4. – С. 24–41.
- Пелецишин М.А.* (1997). Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х – першій половині 90-х рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – Вип. 32. – С. 8–22.
- Пелецишин М.А.* (2004). Енеолітичне поселення Зимне в західній Волині. – Тернопіль. – 158 с.
- Петегурич В., Павлів Д.* (2013). Дослідження пам'яток княжої доби на Малому Поліссі Львівщини і питання локалізації “Белзьких полів” // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 193–222.
- Раппопорт П.А.* (1963). Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. Машинопис // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (без номера).
- Раппопорт П.А., Малевская М.В.* (1963). Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // ААС. – Т. V. – Fasc. 1–2. – S. 61–76.
- Ратич О.О.* (1961). Древноруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій Горі у Львові // МДАПВ. – Вип. 3. – С. 115–127.
- Ратич О.О.* (1962). Результати досліджень древноруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області в 1957–1959 рр. // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 106–119.
- Ратич О.О.* (1976). Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давноруський час. О.П. Черниш (ред.). – Київ. – С. 132–206.
- Свешніков І.К., Петегурич В.М.* (1978). Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія. – Вип. 27. – С. 79–86.
- Сымонович Э.А.* (1961). Поселение эпохи Киевской Руси в с. Чаплин в южной Белоруссии // СА. – № 2. – С. 200–209.
- Січинський В.* (1927). Будівництво міста Потилича // Записки НТШ. – Т. 147. – С. 103–130.
- Слободян В.* (1998). Жовківщина. – Львів. – Т. 5. Історико-архітектурні нариси церков. – 186 с.
- Смішко М.Ю., Пелецишин М.А.* (1962). Поселення культури лійчастого посуду в селі Малі Грибовичі Львівської області // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 28–43.
- Тимощук Б.О.* (1973). Ломачинське городище // Археологія. – Вип. 9. – С. 100–106.
- Тимощук Б.О.* (1974). Слов'янське городище Грозинці на Буковині // Археологія. – Вип. 13. – С. 86–93.
- Тимощук Б.О.* (1982). Давноруська Буковина (X–перша половина XIV ст.). – Київ. – 206 с.
- Филипчук М.* (2012). Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів. – 312 с.
- Хынку И.Г.* (1971). Керамика славян Поднестровья в X–XII вв. // Известия АН Молдавской ССР, серия общественных наук. – Кишинев. – № 2. – С. 80–92.
- Шараневич И.* (1869). Исследование на поле отечественной истории и географии // Литературный сборник галицко-русской матицы. – Львов. – С. 46–139.
- Abramowicz A.* (1959). Ceramika z Czerwna nad Huczwą // APolski. – Tom IV. – Z. 1. – S. 149–185.
- Chodakowski Zorian Dołęga.* (1967). O Sławiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Opracował i wstępem opatrzył Julian Maślanka, Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa.
- Długossii Ioannis.* (1964). Annales, seu, Cronicae incliti Regni Poloniae. – Liber I–II. – Varsaviae. – 466 p.
- Gil A.* (1999). Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. – Lublin–Chełm. – 260 s.
- Janeczek A.* (1991). Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław. – 388 s.
- Janeczek A.* (1997). Nie tylko garnkami sławny. Potylicz w średniowieczu // Archaeologia Historica Polona. – T. 5. – Toruń. – S. 51–68.
- Janusz B.* (1918). Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów. – 310 s.
- Jażdżewski K.* (1936). Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej. – Poznań. – 457 s.

Hawinsky A., Pasterkiewicz W., Rybicka M. (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu // Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu / K.Harmata, J. Machnik, M. Rybicka (ed.). – Kraków. – S. 168–284.

Kiryk F. (1992). Tylicz. Ze studiów nad miastami i miasteczkami w rejonie osadnictwa łemkowskiego w okresie przedrozbiorowym // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. – Cz. I / J. Czajkowski (ed.). – Sanok. – S. 183–198.

Malinowski T. (1957). Wczesnośredniowieczne prażnice z Wielkopolski // Prz. Arch. – T. – XI. – S. 68–80.

Musianowicz K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // MW. – T. VI. – S. 7–235.

Parczewski M. (2007). Średniowieczna kolonizacja wschodniej części polskich Karpat w świetle danych archeologii // Późne średniowiecze w Karpatach polskich / Jan Gancarski (ed.). – Krosno. – S. 9–37.

Prochaska A. (1913). Z przeszłości Potylicza // Przewodnik naukowy i liechteracki. – R. XLI. – Z. 1–2.

Schneider A. (1874). Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi. – T. II. – Lwów. – 487 s.

Skrużny L. (1964). Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování // PA. – Roč. LV. – Č. 2. – S. 370–389.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1887). – T. VIII. – S. 879–883.

REFERENCES

Aulikh, V.V. (1958). Osnovni rezultaty arkheolohichnoho doslidzhennia drevnoruskoho selyshcha v s. Ripniv Lvivskoi oblasti. In *Dysertaciyni zbirnyk Instytutu suspilnykh nauk AN URSR*. Kyiv, 26–58 (in Ukrainian).

Aulikh, V.V. (1972). Do pytannia pro mistseznakhodzhennia litopysnoi Peresopnyci. *Seredni viky na Ukraini, I*, 168–176 (in Ukrainian).

Bahrii, R.S. (1962). Novi slovianski i drevnoruski pamiatky na terytorii Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 4*, 120–130 (in Ukrainian).

Barsov, N.P. (1885). *Ocherki russkoi istoricheskoi heografii. Heografija Naczalnoy Nestorovoy letopisi*. Varshava, 275 pp. (in Russian).

Vlasova, H.M. (1961). Drevnerusskiy mohilnik v s. Zbuzhe. *Kratkie soobshchenija Instituta arkheologii AN USSR, 11*, 91–93 (in Russian).

Havinskyi, A. (2013). Pamiatka kultury liichastoho posudu Potelych na Lvivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 17*, 264–267 (in Ukrainian).

Dashkevich, N.P. (1873). *Knjazhenie Daniila Halitskogo po russkim i inostrannym izvestijam*. Kiev, 163 pp. (in Russian).

Novi dani do istorii Halytsko-Volynskoho kniazivstva (1937). *Dilo, 11.05* (in Ukrainian).

Hornytsky, E. (1890). Zapysky topografichno-istorychni o starodavnim mistochku Potylich. *Zoria, 11(10–15)*, Lviv (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M.S. (1905). *Istoriia Ukrainy-Rusy, II, XI–XIII vik*. Lviv (in Ukrainian).

Ipat'evskaja letopis (2001). *Polnoe sobranije russkikh letopisey, 2, 2-e izdaniie*. Moskva (in Russian).

Karger, M.K. (1960). Osnovnyie itogi raskopok drevnego Galicha v 1955 godu. *Kratkie soobshchenija Instituta arkheologii AN SSSR, 81*, 61–71 (in Russian).

Korchynskiy, O.M. (1996). *Horodyshcha IX–XIV st. v baseini Verkhnoho Podnistrovia*. Doctoral Dissertation. Lviv, 254 pp. (in Ukrainian).

Kotljar, N.F. (1985). *Formirovanie territorii i vzniknovenie gorodov Galitsko-Volynskoy Rusi IX–XIII vv*. Kiev, 184 pp. (in Russian).

Krypiakevych, I.P. (1984). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Kyiv, 174 pp. (in Ukrainian).

Kuchera, M.P. (1961). Keramika drevnoho Plisneska. *Arkheolohiia, XII*, 143–154 (in Ukrainian).

Kuchera, M.P. (1962). Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pamiatky URSR, XII*, 3–56 (in Ukrainian).

Kuchera, M.P. (1972). Rannoserednovichne horodyshche poblyzu s. Zaturtsi na Volyni. *Seredni viky na Ukraini, I*. Kyiv, 176–187 (in Ukrainian).

Kuchera, M.P. (1975). Keramika. V.Y. Dovzhenok (Ed.) *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR, III, rannoslavianyskyi ta davnorusskyi periody*. Kyiv, 346–352 (in Ukrainian).

Litopys Ruskyi (1989). Za Ipatskym spyskom pereklav Leonid Makhnovets. Kyiv, 591 pp. (in Ukrainian).

- Lohvyn, H.N. (1968). *Po Ukraini. Starodavni mystetski pamiatky*. Kyiv, 463 pp. (in Ukrainian).
- Lonhinov, A.V. (1885). *Chervenske goroda. Istoricheskiy ocherk v svyazi s etnografiei i topografiei Chervonnoy Rusi*. Varshava, 385 pp. (in Russian).
- Malevskaja, M.V. (1969). K voprosy o keramike Galitskoi zemli XII–XIII vv. *Kratkie soobshchenija Instituta arkheologii AN SSSR*, 120, 3–14 (in Russian).
- Malevskaja, M.V. (1972). Nekotorye istoricheskie svyazi Novogrudka v X v. *Kratkie soobshchenija Instituta arkheologii AN SSSR*, 129, 14–20 (in Russian).
- Malevskaja, M.V. (1974). Goncharnaja masterskaja I pol. XI v. v drevnem Galiche. In *Kultura srednevekovoy Rusi*. Leningrad, 33–38 (in Russian).
- Mykhailyna, L. (2007). Sloviany VIII–X st. mizh Dniprom i Karpatamy. Kyiv, 300 pp. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, I.R. (1985). Issledovaniya v Prikarpat'e i Volynskoy oblasti. *Arkheologicheskie otkrytija 1983 g.* Moskva, 318–319 (in Russian).
- Miliaeva, L. (1969). *Stinopys Potelycha: Vyzvolna borotba ukraïnskoho narodu v mystetstvi XVII st.* Kyiv (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutki muzeiu NTSH u Lvovi za chas 1933–1936 *Zapysky NTSH*, 154, 241–268 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy*. Toronto, 791 pp. (in Ukrainian).
- Pelenskyi, Y.H. (1948). Chervenski horody. Lviv, 259 pp. (Mashynopys). *Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Od. zb. 54 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M.A. (1966). Poselennia kultury liichastoho posudu bilia s. Lezhnytsi na Volyni. *Arkheolohiia*, XX, 146–156 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M.A. (1995). Poselennia III tys. do n.e. na hori Zhupan u Vynnykakh. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 4. Lviv, 21–41 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M.A. (1997). Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu u 80-kh – pershii polovyni 90-kh rr. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 32. Lviv, 8–22 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M.A. (2004). *Eneolitychne poselennia Zymne v zakhidnii Volyni*. Ternopil, 158 pp. (in Ukrainian).
- Petehyrych, V., & Pavliv, D. (2013). Research of mediewal Monumets in Male Polissia part of L'viv region and issue of localization of “Belz'ki Polja”. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 193–222 (in Ukrainian).
- Rappoport, P.A. (1963). Otchot o rabote otrjada po izucheniiu krepostey v 1963 g. (Mashynopys). *Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy* (in Russian).
- Rappoport, P.A., & Malevskaja, M.V. (1963). Obsledovaniie gorodishch Prikarpat'ja i Zakarpat'ja na territorii Sovetskogo Sojuza. *Acta Archaeologica Carpathica*, V(1–2), 61–76 (in Russian).
- Ratych, O.O. (1961). Drevnoruski materialy z rozkopok 1955–1956 rr. na Zamkovii Hori u Lvovi. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 3, 115–127 (in Ukrainian).
- Ratych, O.O. (1962). Rezultaty doslidzhen drevnoruskoho horodyshcha Zamchyska v m. Sudova Vyshnia, Lvivskoi oblasti v 1957–1959 rr. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, 106–119 (in Ukrainian).
- Ratych, O.O. (1976). Naselennia Prykarpattia i Volyni v epokhu Kyivskoi Rusi ta v period feodalnoi rozdrobenosti. O.P. Chernysh (Ed.) *Naselennia Prykarpattia i Volyni za doby rozkladu pervisnoobshchynnoho ladu ta v davnoruskyi chas*. Kyiv, 132–206 (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I.K., & Petehyrych, V.M. (1978). Arkheolohichni doslidzhennia v s. Muravytsia. *Arkheolohiia*, 27, 79–86 (in Ukrainian).
- Symonovich, E.A. (1961). Poselenie epokhi Kievskoy Rusi v s. Chaplin v juzhnoy Belorussii. *Sovetskaja arkheologija*, 2, 200–209 (in Russian).
- Sichynskyi, V. (1927). Budivnytstvo mista Potylycha. *Zapysky NTSH*, 147, 103–130 (in Ukrainian).
- Slobodian, V. (1998). *Zhovkivshchyna. 5. Istoryko-arkhitekturni narysy tserkov*. Lviv, 186 pp. (in Ukrainian).

- Smishko, M.Yu., & Peleshchyshyn, M.A. (1962). Poselennia kultury liichastoho posudu v seli Mali Hrybovychi Lvivskoi oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, 28–43 (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B.O. (1973). Lomachynske horodyshche. *Arkheolohiia*, 9, 100–106 (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B.O. (1974). Slovianske horodyshche Hrozyntsi na Bukovyni. *Arkheolohiia*, 13, 86–93 (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B.O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X–persha polovyna XIV st.)*. Kyiv, 206 pp. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, M. (2012). *Slovianski poselennia VIII–X st. v ukrainskomu Prykarpatti*. Lviv, 312 pp. (in Ukrainian).
- Khynku, I.H. (1971). Keramika slavjan Podnestrov'ja v X–XII vv. *Izvestija AN Moldavskoy SSR, serija obshchestvennykh nauk*, 2. Kishinyow, 80–92 (in Russian).
- Sharanevich, I. (1869). Issledovanie na poli otechestvennoy istorii i heografii. *Literaturnyi sbornik halitsko-russkoi matitsy*. Lvov, 46–139 (in Ukrainian).
- Abramowicz, A. (1959). Ceramika z Czermna nad Huczwą. *Archeologia Polski*, IV(1), 149–185 (in Polish).
- Chodakowski, Zorian Dołęga. (1967). *O Sławiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*. Opracował i wstępem opatrzył Julian Maślanka, Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa (in Polish).
- Długossii, Ioannis. (1964). *Annales, seu, Cronicae incliti Regni Poloniae*. I–II. Varsaviae, 466 pp.
- Gil, A. (1999). *Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku*. Lublin–Chełm, 260 pp. (in Polish).
- Janeczek, A. (1991). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław, 388 pp. (in Polish).
- Janeczek, A. (1997). Nie tylko garnkami sławny. Potylicz w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*, 5. Toruń, 51–68 (in Polish).
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów, 310 pp. (in Polish).
- Jażdżewski, K. (1936). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*. Poznań, 457 pp. (in Polish).
- Hawinsky, A., Pasterkiewicz, W., & Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. K. Harmata, J. Machnik, M. Rybicka (Eds.) *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Kraków, 168–284 (in Polish).
- Kiryk, F. (1992). Tylicz. Ze studiów nad miastami i miasteczkami w rejonie osadnictwa łemkowskiego w okresie przedrozbiorowym. J. Czajkowski (ed.) *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. I. Sanok, 183–198 (in Polish).
- Malinowski, T. (1957). Wczesnośredniowieczne prażnice z Wielkopolski. *Przegląd Archeologiczny*, XI, 68–80 (in Polish).
- Musianowicz, K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne*, VI, 7–235 (in Polish).
- Parczewski, M. (2007). Średniowieczna kolonizacja wschodniej części polskich Karpat w świetle danych archeologii. Jan Gancarski (ed.) *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 9–37 (in Polish).
- Prochaska, A. (1913). Z przeszłości Potylicza. *Przewodnik naukowy i literacki*, XLI(1–2) (in Polish).
- Schneider, A. (1874). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi*, II, 487 pp. (in Polish).
- Skružný, L. (1964). Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické*, LV(2), 370–389 (in Czech).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1887). VIII, 879–883 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 28.04.2017
прийнята до друку 25.05.2017

**POTELYCH COLLECTION OF CERAMICS
FROM THE MUSEUM OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY**

Volodymyr PETEHYRYCH, Andrij HAVINS'KYJ

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: v.petehyrych@gmail.com, andrham@ukr.net*

Issues of localization and ancient history of the region Telych (Potelych) are analyzed at the article. Telych was mentioned at the first time at the Halychyna-Volhynian chronicle in 1262. However, its localization remains questionable during a long time and was associated with Potelych in the Ukrainian part of Roztochia or with Tylicz in Polish Carpathians. All previously carried out studies of its localization were based only on written and cartographic sources and critical analysis of literature. It is important to add to this discussion unpublished archaeological sources, including collection of ceramics found in the late 1930-th on the hill-fort in Potelych. Among this pottery complex three chronological groups are distinguished – fragments of handmade tableware from IX–X centuries, fragments of tableware, made on pottery wheel from X–XI and XII–XIII centuries. Archaeological materials as it seems are finally confirmed “roztochian” instead of “carpathian” localization of chronicle Telych (Potelych). Interestingly, that at this complex materials are presented not only synchronous with first mention of Telych (XIII century), but also significantly older. Population of the hill-fort during such a long period could evidence that this place was very favorable for living and protection through optimal natural environment and strategic location. Among these circumstances in particular are presence of close water sources, combination of high relief and defensive ramparts and moats, location of this place near passage through Roztochia hills near the shortest path from Belz and Cherven lands in Upper Bug region to the Sub-Carpathians, control of the one of the important routes of Halychyna and Volhynia lands and others.

Key words: Potelych, ceramics, Sub-Carpathians, Upper Bug region, Muzeum of Shevchenko Scientific Society.

**ВІДНОВЛЕННЯ КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х–1950-х рр.***Валерій СКИРДА**Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна, e-mail: vskyrda@gmail.com*

Колекція Археологічного музею Харківського університету, майже повністю втрачена в роки Другої світової війни, почала відновлюватися одразу після її закінчення. Важливий внесок у поповнення фондів музею зроблений відомими університетськими археологами С. Семеновим-Зусером, К. Гриневичем та молодим дослідником Б. Шрамком. Найкращі артефакти з пам'яток скіфської й античної доби, а також салтівської культури та культури Київської Русі, здобуті під час розкопок університетськими вченими, представлені на новій виставці музею, яка відкрилась у 1958 р.

Ключові слова: колекція, Археологічний музей, розкопки, селище, городище, могильник, Харківський університет.

У 1920–1930-х рр. Археологічний музей Харківського університету був кращим профільним музеєм в СРСР [Дубровський, 1929, с. 16, 28; Скирда, 1996]. Протягом 1920–1933 рр. він функціонував як міський музей, однак під час Другої світової війни його унікальні колекції були майже повністю знищені та пограбовані [Зайцев, Латышева, 1992, с. 107].

Одразу після закінчення війни археологи Харківського університету приступили до проведення експедиційних досліджень, результати яких у вигляді артефактів потрапляли до колекції Археологічного музею. Перші такі дослідження відносяться до вересня 1945 р. і пов'язані з ім'ям професора Харківського університету С. Семенова-Зусера (рис. 1), який розкопав п'ять курганів ранньоскіфської доби поблизу м. Люботина та дослідив городище того ж часу біля с. Караван [НА ІА НАНУ, ф. 64, №1946/36].

У 1946 р. С. Семенов-Зусер розпочав розкопки широко відомої пам'ятки раннього середньовіччя на Харківщині – Верхньосалтівського катакомбного могильника. За цей польовий сезон ученим досліджено 24 катакомбних поховання, в яких виявлено близько 1200 артефактів [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1946/14]. Наступних два роки він продовжив свої розшуки поблизу с. Верхній Салтів. С. Семенов-Зусер провів розкопки могильника та дослідив залишки кам'яного городища та навколишніх селищ салтівської культури [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1948/6]. Матеріали, отримані під час робіт, передані до фондів Археологічного музею університету [Семенов-Зусер, 1946; 1946а; 1946б; 1947; 1947а; 1948]. Завдяки розкопкам в околицях с. Верхній Салтів, які тривали лише три польових сезони, колекція артефактів салтівської культури музею, за твердженням С. Семенова-Зусера, стала кращою в СРСР [Семенов-Зусер, 1949г, с. 200]. У 1949 р. вчений розпочав масштабні стаціонарні розкопки курганного могильника й городища скіфської доби біля с. Велика

Рис. 1. Семен Анатолійович Семенов-Зусер (1887–1951)

Fig.1. Semen Anatoliiovych Semenov-Zuser (1887–1951)

Гомольша Зміївського р-ну Харківської обл. [Семенов-Зусер, 1949; 1949в; Шовкопляс, 1950, с. 199]. Знахідки, виявлені під час цих розкопок, стали останнім внеском С. Семенова-Зусера до колекції Археологічного музею Харківського університету [Семенов-Зусер, 1949а; 1949б].

У 1950-х рр. почала відновлюватися й антична колекція музею. З 1953 р. в університеті працював його колишній вихованець, відомий археолог, антикознавець К. Гриневич (рис. 2). Впродовж трьох польових сезонів 1954–1956 рр. він проводив розкопки на території Ольвії [Гриневич, 1954; 1957]. Не зважаючи на те, що вчений досліджував лише оборонні споруди давнього міста, він передав до фондів Археологічного музею Харківського університету близько тисячі артефактів, переважну частину з яких становив керамічний матеріал [Гриневич, 1954а; 1954б; 1955; 1956].

1949 рік став початковою датою самостійних археологічних досліджень Б. Шрамка (1921–2012) (рис. 3), який зосередив свої зусилля на вивченні території басейнів річок Сіверського Дінця й Осколу та їхніх приток. За десять польових сезонів (1949–1959) молодим вченим виявлено та досліджено кілька десятків селищ, городищ і могильників, починаючи з епохи неоліту й закінчуючи середньовіччям [Шрамко, 1949; 1950; 1951; 1952; 1953; 1954; 1955; 1956; 1957; 1958; 1959]. На пам'ятках, які найбільше зацікавили дослідника, проведено стаціонарні розкопки, а їхні результати знайшли відображення в наукових публікаціях. Більшість робіт вченого стосувалася вивчення пам'яток доби раннього заліза. До них слід віднести дослідження Б. Шрамком селищ передскіфської доби біля сіл Велика Данилівка і

Рис. 3. Борис Андрійович Шрамко (1921–2012). Більське городище. 1958 р.

Fig. 3. Borys Andriiovych Shramko (1921–2012). Bilske hill-fort, 1958

Рис. 2. Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970)

Fig. 2. Kostiantyn Eduardovych Grynevych (1891–1970)

Шмарівка Харківського р-ну [Шрамко, 1957в], а також скіфських пам'яток – курганів поблизу м. Люботина, городища біля с. Караван і селища й курганів поблизу с. Острроверхівка Зміївського р-ну Харківської обл. [Шрамко, 1956а; 1957а; 1957б]. У наукових розробках вченого знайшов своє відображення й аналіз середньовічних матеріалів. Серед них на особливу увагу заслуговує стаття “Кераміка салтівської культури”, у якій вперше в науковій літературі була зроблена спроба дати загальну характеристику основним типам салтівського посуду [Шрамко, 1959а]. Результати багаторічних розвідок (1950, 1952–1953) та масштабних розкопок (1955–1959) Б. Шрамко на Донецькому городищі [Скирда, 2002, с. 106–107]

Рис. 4. Зліва направо Володимир Кузьмич Міхеєв (1937–2008), Володимир Іванович Кадеєв (1927–2012). Крайній праворуч Борис Петрович Зайцев (1927–2014). Піски Радківські. 1956 р.

Fig. 4. Left to right Volodymyr Kuzmych Mikheiev (1937–2008), Volodymyr Ivanovych Kadieiev (1927–2012). The last on the right Borys Petrovych Zaitsev (1927–2014). Pisky Radkivski, 1956

кївського університету виставлено на виставці, присвяченій 40-річчю діяльності археологів вузу. Виставка розташовувалася в невеликому приміщенні (колишній учбовій аудиторії). На ній експонували близько 250 артефактів (241 екз.), розміщених в дванадцяти вітринах [Археологія..., 1958]. Основу виставки склали матеріали з розкопок С. Семенова-Зусера, К. Гриневича та Б. Шрамка. Доробок С. Семенова-Зусера представлений артефактами зі скіфського городища й курганного могильника біля с. Велика Гомольша Зміївського р-ну Харківської обл. (7 екз.) та ранньосередньовічного катакомбного могильника й городища салтівської культури поблизу с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. (66 екз.) [Археологія..., 1958, с. 36, 45–48, рис. 8]. Ольвійські артефакти виставки (51 екз.) репрезентували матеріали розкопок К. Гриневича [Археологія..., 1958, с. 36–39, рис. 4–6]. Значну частину експозиції склали експонати, здобуті під час розкопок Б. Шрамком пам'яток скіфської культури біля сіл Шовкова, Караван, Острроверхівка, Велика Данилівка й м. Люботина (44 екз.) та городища Коробови Хутори Зміївського р-ну, яке мало культурні шари скіфського та ранньослов'янського часу (VIII–IX ст.) (11 екз.). Найбільша кількість експонатів (72 екз.), представлених на виставці, походили з Донецького городища, яке також досліджував Б. Шрамко [Археологія..., 1958, с. 35–36, 39–45, рис. 7].

склали значну частину монографії “Древности Северского Донца”, присвяченої роменському та киево-руському періодам в історії регіону [Шрамко, 1962, с. 296–315, 331–360]. Усі артефакти (близько 18 тис. екз.), виявлені вченим під час археологічних розкопок, поступили до фондів Археологічного музею Харківського університету.

У другій половині 1950-х рр. колекція університетського музею поповнилася на кілька сотень екземплярів завдяки розвідкам, проведеним на території Харківської обл. молодими університетськими археологами В. Кадеєвим (1955), Б. Зайцевим (1957; 1959) і В. Міхеєвим (1959) (рис. 4), та жертвам від приватних осіб [Зайцев, 1957; 1957а; 1959; Кадеєв, 1955; Міхеєв, 1959].

Найбільш репрезентативні артефакти Археологічного музею Хар-

Рис. 5. Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сучасна експозиція

Fig. 5. The archaeological museum of V.N. Karazin Kharkiv National University. The modern exhibition

На жаль, довоєнний період досліджень археологів Харківського університету був представлений на цій виставці лише фотографіями та муляжами [Археология..., 1958, с. 33, рис. 2]. Щоб уявити втрати Археологічного музею університету, можна переглянути деякі публікації археологів вузу, в яких представлено ілюстрації артефактів, що зберігалися в фондах до війни. Яскравим прикладом тут можуть слугувати статті І. Луцкевича (загинув у період окупації Харкова) “Матеріали до карти поширення пам’яток культури полів поховань на території Харківської області” та “Сарматські кургани у с. Нещеретове, Ворошиловградської області”, у яких наглядно представлені речі черняхівської та сарматської культур, відповідно [Луцкевич, 1948, рис. 1, 2, 3; 1952, табл. I, II]. А кам’яна плита з грецьким написом із Херсонесу, знайдена у фондах Археологічного музею Харківського університету 1941 р., лягла в основу публікації С. Семенова-Зусера, присвяченої розвитку рибного господарства та рибних ринків у Північному Причорномор’ї в античну епоху [Семенов-Зусер, 1947б].

Підсумовуючи, слід зазначити, що колекція Археологічного музею Харківського університету, яка майже повністю втрачена під час Другої світової війни, почала відновлюватися вже з 1945 р. За п’ятнадцять післявоєнних польових сезонів у фонди музею надійшло близько 23 тис. артефактів, кращі з яких склали основу виставки досягнень археологів Харківського університету за сорок років. Найбільший внесок у відродження колекції Археологічного музею в другій половині 1940-х–1950-х рр. зробили такі відомі археологи, як С. Семенов-Зусер і К. Гриневич та молодий дослідник Б. Шрамко. Згодом до поповнення колекції музею долучилися В. Кадеєв, В. Міхеєв і Б. Зайцев. Археологічні здобутки останніх складають значну частину фондів сучасного Музею археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, в якому нещодавно відкрито нову експозицію (рис. 5).

ЛІТЕРАТУРА

Археология в ХГУ за 40 лет. Путеводитель по выставке в археологическом музее ХГУ. (1958). – Харьков. – 48 с.

Гриневич К.Е. (1954). Звіт про роботу Харківського загону Ольвійської археологічної експедиції АН УРСР у 1954 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1.

Гриневич К.Е. (1954а). Опис знахідок, щоденник археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького [Ольвія] за 1954 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1а.

Гриневич К.Е. (1954б). Опис знахідок, виконаних під час археологічної практики [Ольвія] у 1954 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1б.

Гриневич К.Е. (1955). Фотографії до звіту про роботу Ольвійської археологічної експедиції у 1955 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2.

Гриневич К.Е. (1956). Опис знахідок, виконаних під час археологічної практики до Ольвії у 1956 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3.

Гриневич К.Э. (1957). Новые данные о стенах Ольвии V–IV в. до н.э. // КСИА АН УССР. – Вып. 7. – С. 76–77.

Дубровський В.В. (1929). Музеї на Україні. – Харків. – 59 с.

Зайцев Б.П. (1957). Опис підйомного матеріалу, знайденого під час археологічних розкопок селища А біля Донецького городища у 1957 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 1.

Зайцев Б.П. (1957а). Щоденник археологічних розкопок, рисунки та опис знахідок (1957 р.) // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 1а.

Зайцев Б.П. (1959). Короткий звіт про розвідки та надходження від приватних осіб до археологічного музею ХДУ ім. О.М. Горького у 1959 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 2.

Зайцев Б.П., Латышева В.А. (1992). Археологический музей Харьковского университета // Вестник ХГУ. – № 362: История. – Вып. 25. – С. 103–110.

Кадеєв В.І. (1955). Короткий звіт про археологічні розвідки у Харківській області у 1955 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 1.

- Луцкевич І. (1948). Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. – Т. 2. – С. 164–178.
- Луцкевич І.Н. (1952). Сарматські кургани у с. Нещеретове, Ворошиловградської області // Археологія. – Т. 7. – С. 136–141.
- Міхеєв В.К. (1959). Короткий звіт про археологічні розвідки Кочетокської археологічної експедиції АН УРСР у 1959 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – № 1946/36: Семенов-Зусер С.А. Краткий отчет о работах произведенных Люботинской археологической экспедицией Харьковского государственного университета с 2/IX по 17/IX – 45 г. – 7 арк.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – № 1946/14: Семенов-Зусер С.А. Розкопки у Верхньому Салтові 1946 р. (Короткий звіт про роботу експедиції Інституту археології АН УРСР). – 34 арк.
- НА ІА НАНУ. – Ф. 64 (експедицій). – № 1948/6: Семенов-Зусер С.А. Салтовская археологическая экспедиция в 1947–48 гг. – 56 арк.
- Семенов-Зусер С.А. (1946). Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки Верхньосалтівського могильника у 1946 р. Частина I // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1а.
- Семенов-Зусер С.А. (1946а). Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки Верхньосалтівського могильника у 1946 р. Частина II // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1б.
- Семенов-Зусер С.А. (1946б). Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки Верхньосалтівського могильника у 1946 р. Частина III // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1с.
- Семенов-Зусер С.А. (1947). Альбом до звіту про розкопки Верхньосалтівського катакомбного могильника у 1947 р. Частина I // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2а.
- Семенов-Зусер С.А. (1947а). Альбом до звіту про розкопки Верхньосалтівського катакомбного могильника у 1947 р. Частина II // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2б.
- Семенов-Зусер С.А. (1947б). Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. – Харьков. – 46 с.
- Семенов-Зусер С.А. (1948). Альбом до звіту про розкопки Верхньосалтівського катакомбного могильника у 1948 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3а.
- Семенов-Зусер С.А. (1949). Звіт про археологічні розкопки на території с. Велика Гомольша у 1949 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 4.
- Семенов-Зусер С.А. (1949а). Альбом до звіту про археологічні розкопки на території с. Велика Гомольша. Частина I // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 4а.
- Семенов-Зусер С.А. (1949б). Альбом до звіту про археологічні розкопки на території с. Велика Гомольша. Частина II // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 4б.
- Семенов-Зусер С.А. (1949в). Звіт про археологічні розкопки біля с. Велика Гомольша у 1949 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 5.
- Семенов-Зусер С.А. (1949г). Кафедра древней истории и археологии Харьковского университета // ВДИ. – № 3. – С. 200–202.
- Семенов-Зусер С.А. (1949д). Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // АП УРСР. – Т. 2. – С. 112–137.
- Семенов-Зусер С.А. (1952). Дослідження Салтівського могильника // АП УРСР. – Т. 3. – С. 271–284.
- Скирда В.В. (1996). Харківський археологічний музей під керівництвом О.С. Федоровського // Другі Сумцовські читання. – Харків. – С. 9–11.
- Скирда В.В. (2002). История исследования Донецкого городища // Проблемы источниковедения всеобщей истории. – Белгород. – С. 103–109.
- Шовкопляс І.Г. (1950). Наукове життя Інституту археології у 1949 р. // Археологія. – Т. 4. – С. 195–202.
- Шрамко Б.А. (1949). Щоденник археологічних розкопок [с. Велика Гомольша] // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Шрамко Б.А. (1950). Археологічні розкопки Люботинського курганного могильника та городища Караван (короткий звіт) // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Шрамко Б.А. (1951). Звіт про роботу Сіверсько-Донецької скіфської експедиції ХДУ ім. О.М. Горького в 1951 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4.

- Шрамко Б.А. (1952). Звіт про археологічні дослідження ХДУ ім. О.М. Горького в 1952 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5.
- Шрамко Б.А. (1953). Звіт про археологічні розвідки та розкопки ХДУ ім. О.М. Горького в 1953 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8.
- Шрамко Б.А. (1954). Археологічні дослідження (розвідки та розкопки) у Харківській та Полтавській областях Северодонецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького в [1954 р.] // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 9.
- Шрамко Б.А. (1955). Звіт про розвідки та розкопки Северодонецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1955 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 11.
- Шрамко Б.А. (1956). Звіт про археологічні розвідки та розкопки Северодонецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1956 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 14.
- Шрамко Б.А. (1956а). Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острроверхівки // АП УРСР. – Т. 6. – С. 56–65.
- Шрамко Б.А. (1957) Попередній звіт про розвідки та розкопки археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1957 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15.
- Шрамко Б.А. (1957а). Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина // Учені записки ХДУ. Труды історичного факультету. Вип. 5. – Т. 78. – С. 193–203.
- Шрамко Б.А. (1957б). Городище скифського часу у с. Караван на Харківщині // КСИА АН УРСР. – Вип. 7. – С. 60–61.
- Шрамко Б.А. (1957в). Новые памятники предскифского времени на Северном Донце // КСИИМК. – Вип. 67. – С. 17–27.
- Шрамко Б.А. (1958). Звіт про розвідки та розкопки археологічної експедиції ХДУ ім. О. М. Горького у 1958 р.; Звіт про археологічні розвідки археологічної експедиції ХДУ ім. О. М. Горького на території Белгородської та Курзької областей у 1958 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 16.
- Шрамко Б.А. (1959). Звіт про роботу Скіфо-слов'янської Археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1959 р. // АМА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 18.
- Шрамко Б.А. (1959а) Кераміка салтівської культури // Учені записки ХДУ. – Т. 100. – С. 241–267.
- Шрамко Б.А. (1962). Древности Северского Донца. – Харьков. – 404 с.

REFERENCES

- Arheologija v Har'kovskom gosudarstvennom universitete za 40 let. Putevoditel' po vystavke v arheologicheskom muzee Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta.* (1958). Har'kov, 48 pp. (in Russian).
- Hrynevych, K.E. (1954). Zvit pro robotu Kharkivskoho zahonu Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Akademii Nauk URSR u 1954 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu.* F. 1. Op. 23. Spr. 1 (in Ukrainian).
- Hrynevych, K.E. (1954a). Opys znakhidok, shchodennyk arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho [Olviia] za 1954 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu.* F. 1. Op. 23. Spr. 1a (in Ukrainian).
- Hrynevych, K.E. (1954b). Opys znakhidok, vykonanykh pid chas arkheolohichnoi praktyky [Olviia] u 1954 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu.* F. 1. Op. 23. Spr. 1b (in Ukrainian).
- Hrynevych, K.E. (1955). Fotohrafii do zvituv pro robotu Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1955 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu.* F. 1. Op. 23. Spr. 2 (in Ukrainian).
- Hrynevych, K.E. (1956). Opys znakhidok, vykonanykh pid chas arkheolohichnoi praktyky do Olvii u 1956 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu.* F. 1. Op. 23. Spr. 3 (in Ukrainian).
- Grinevich, K.Je. (1957). Novye dannye o stenah Ol'vii V–IV v. do n. je. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademii nauk USSR,* 7, 76–77 (in Russian).
- Dubrovskiy, V.V. (1929). *Muzei na Ukraini.* Kharkiv. 59 pp. (in Ukrainian).

Zaitsev, B.P. (1957). Opys pidiomnoho materialu, znaidenoho pid chas arkheolohichnykh rozkopok selyshcha A bilia Donetskoho horodyshcha u 1957 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 12. Spr. 1 (in Ukrainian).

Zaitsev, B.P. (1957a). Shchodennyk arkheolohichnykh rozkopok, rysunky ta opys znakhidok (1957 r.). *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 12. Spr. 1a (in Ukrainian).

Zaitsev, B.P. (1959). Korotkyi zvit pro rozvidky ta nadkhodzhenia vid pryvatnykh osib do arkheolohichnoho muzeiu KhDU im. O.M. Horkoho u 1959 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 12. Spr. 2 (in Ukrainian).

Zajcev, B.P., & Latysheva, V.A. (1992). Arheologicheskij muzej Har'kovskogo universiteta. *Vestnik Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 362: *Istorija* (25), 103–110 (in Russian).

Kadieiev, V.I. (1955). Korotkyi zvit pro arkheolohichni rozvidky u Kharkivskii oblasti u 1955 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 3. Spr. 1 (in Ukrainian).

Lutskevych, I. (1948). Materialy do karty poshyrennia pam'iatok kultury poliv pokhovan na terytorii Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 2, 164–178 (in Ukrainian).

Lutskevych, I. N. (1952). Sarmatski kurhany u s. Neshcheretove, Voroshylovhradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 7, 136–141 (in Ukrainian).

Mikheiev, V.K. (1959). Korotkyi zvit pro arkheolohichni rozvidky Kochetokskoi arkheolohichnoi ekspedytsii AN URSSR u 1959 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 6. Spr. 1 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). N 1946/36: Semenov-Zuser S.A. Kratkij otchet o rabotah proizvedennyh Ljubotinskoj arheologicheskoi jekspeditsiej Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta s 2/IX po 17/IX – 45 g., 7 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1946/14: Semenov-Zuser, S.A. Rozkopky u Verkhnomu Saltovi 1946 r. (Korotkyi zvit pro robotu ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSSR), 34 pp. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspeditsij). N 1948/6: Semenov-Zuser, S.A. Saltovskaja arheologicheskaja jekspeditsija v 1947–48 gg., 56 pp. (in Russian).

Semenov-Zuser, S.A. (1946). Albom iliustratsii do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho mohylnya u 1946 r. Chastyna I. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 1a (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1946a). Albom iliustratsii do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho mohylnya u 1946 r. Chastyna II. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 1b (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1946b). Albom iliustratsii do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho mohylnya u 1946 r. Chastyna III. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 1s (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1947). Albom do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya u 1947 r. Chastyna I. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 2a (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1947a). Albom do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya u 1947 r. Chastyna II. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 2b (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1947b). *Rybnoe hozjajstvo i rynki na juge SSSR v drevnosti*. Har'kov, 46 pp. (in Russian).

Semenov-Zuser, S.A. (1948). Albom do zvituu pro rozkopky Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya u 1948 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 3a (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949). Zvit pro arkheolohichni rozkopky na terytorii s. Velyka Homolsha u 1949 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 4 (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949a). Albom do zvituu pro arkheolohichni rozkopky na terytorii s. Velyka Homolsha. Chastyna I. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 4a (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949b). Albom do zvituu pro arkheolohichni rozkopky na terytorii s. Velyka Homolsha. Chastyna II. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 4b (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949v). Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilia s. Velyka Homolsha u 1949 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 22. Spr. 5 (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949g). Kafedra drevnej istorii i arheologii Har'kovskogo universiteta. *Vestnik drevnej istorii*, 3, 200–202 (in Russian).

Semenov-Zuser, S.A. (1949d). Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheologichni pamiatky URSS*, 2, 112–137 (in Ukrainian).

Semenov-Zuser, S.A. (1952). Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. *Arkheologichni pamiatky URSS*, 3, 271–284 (in Ukrainian).

Skyrda, V.V. (1996). Kharkivskiy arkheolohichniy muzei pid kerivnytstvom O.S. Fedorovskoho. *Druhi Sumtsovski chytannia*. Kharkiv, 9–11 (in Ukrainian).

Skirda, V.V. (2002). Istorija issledovanija Doneckogo gorodishha. *Problemy istochnikovedeniya vseobshhej istorii*. Belgorod, 103–109 (in Russian).

Shovkoplias, I.H. (1950). Naukove zhyttia Instytutu arkheolohii u 1949 r. *Arkheolohiia*, 4, 195–202 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1949). Shchodennyk arkheolohichnykh rozkopok [s. Velyka Homolsha]. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 1 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1950). Arkheolohichni rozkopky Liubotynskoho kurhannoho mohylnya ta horodyshcha Karavan (korotky zvit). *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 2 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1951). Zvit pro robotu Siversko-Donetskoj skifskoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho v 1951 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 4 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1952). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia KhDU im. O.M. Horkoho v 1952 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 5 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1953). Zvit pro arkheolohichni rozvidky ta rozkopky KhDU im. O.M. Horkoho v 1953 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 8 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1954). Arkheolohichni doslidzhennia (rozvidky ta rozkopky) u Kharkivskii ta Poltavskii oblastiakh Sieverodonetskoj arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho v [1954 r.]. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 9 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1955). Zvit pro rozvidky ta rozkopky Sieverodonetskoj arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho u 1955 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 11 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1956). Zvit pro arkheolohichni rozvidky ta rozkopky Sieverodonetskoj arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho u 1956 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 14 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1956a). Selyshche ta mohylnyk rannoi zaliznoi doby bilia s. Ostroverkhivky. *Arkheologichni pamiatky URSS*, 6, 56–65 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1957). Poperednii zvit pro rozvidky ta rozkopky arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho u 1957 r. *Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 15 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1957a). Arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv rannoho zaliznogo viku v okolytsiakh m. Liubotyina. *Ucheni zapysky Kharkivskogo derzhavnogo universytetu. Trudy istorychnogo fakultetu*, 5–78, 193–203 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1957b). Gorodishhe skifskogo vremeni u s. Karavan na Har'kovshhine. *Kratkie soobshheniya Instituta arheologii Akademii nauk USSR*, 7, 60–61 (in Russian).

Shramko, B.A. (1957v). *Novye pamjatniki predskifskogo vremeni na Severnom Donce. Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 67, 17–27 (in Russian).

Shramko, B.A. (1958). *Zvit pro rozvidky ta rozkopky arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho u 1958 r.; Zvit pro arkheolohichni rozvidky arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho na terytorii Bielhorodskoi ta Kurskoi oblastei u 1958 r. Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 16 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1959). *Zvit pro robotu Skifo-slov'ianskoi Arkheolohichnoi ekspedytsii KhDU im. O.M. Horkoho u 1959 r. Arkhiv muzeiu arkhelohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. F. 1. Op. 1. Spr. 18 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1959a). *Keramika saltivskoi kultury. Ucheni zapysky Kharkivskogo derzhavnogo universytetu*, 100, 241–267 (in Ukrainian).

Shramko, B.A. (1962). *Drevnosti Severskogo Donca*. Har'kov, 404 pp. (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 01.11.2016*

RESTORATION OF THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF KHARKIV UNIVERSITY IN THE SECOND HALF OF THE 1940s–1950s

Valery SKYRDA

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine, e-mail: vskyrda@gmail.com*

One of the best archaeological collections of the country, which was kept in the Archaeological Museum of Kharkiv University, was almost completely destroyed during the Second World War. Immediately after the ending of war the archaeologists of Kharkiv University began its recovery. In 1945 S. Semenov-Zuser had excavated mounds of Scythian period near Lyubotin. In the 1946–1948 he studied Saltov early medieval catacomb burial ground and settlements near the village Verhniy Saltov. In 1949 S. Semenov-Zuser conducted excavations of burial mounds and hill-forts of Scythian period near the village Velyka Homolsha. Small in size, but very important from a scientific point of view the excavations were carried out in the 1954–1956 by K. Hrynevych on the territory of the ancient city of Olbia. From 1949 to 1959 B. Shramko conducted extensive explorations and excavations in Kharkiv region. During this time, scientist had discovered several dozen different archaeological sites from the Neolithic period to the Middle Ages. The most prominent were the excavations of famous Donetsk hill-fort (chronicle Donets). In the second half of the 50's of the XXth century the collection of the Archaeological Museum of Kharkiv University was replenished by V. Kadyeyev, B. Zaitsev and V. Mikheyev. The best exhibits of the collection of the Archaeological Museum of Kharkiv University were presented at the exhibition in 1958. After 15 post-war field seasons the museum has received about 23 thousand artifacts.

Key words: collection, Archaeological Museum, excavations, settlement, hill-fort, burial ground, Kharkiv University.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

АРХЕОЛОГІЯ І ВЛАДА: ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РЕФОРМИ 1928 РОКУ

Наталія БУЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: nata_bnm@ukr.net*

Розглянуто пам'яткоохоронну систему у Другій Речі Посполитій після ліквідації Державного грона консерваторів доісторичних пам'яток, тобто після реформи 1928 р. Головною відмінністю від попередніх років була ліквідація посади консерваторів на місцях, а їхні функції передано воеводським чиновникам. У 1929 р. створено уряд Генерального консерватора, на чолі якого став Єжи Ремер. Фактично всі питання вирішувалися “згори”, тобто з Варшави. На проведення археологічних досліджень необхідно спершу отримати дозвіл, по завершенні робіт здати звіт, а наприкінці року здати дозвіл і зробити заявку на новий. Так виглядала ситуація на папері. В житті було дещо по-іншому. З огляду на те, що в досліджуваній період у Львові існувало українське і польське археологічне середовище цікаво прослідкувати не лише співпрацю між українськими та польськими археологами, а й відношення влади до одних і других. Українську археологію Львова творило Наукове товариство імені Шевченка. Непорозуміння між українськими археологами і владою добре ілюструють політичну ситуацію, яка так чи інакше стояла на перешкоді науці.

У статті розглянуто археологічну діяльність Ярослава Пастернака і його стосунки з владою. Кілька років археологу і НТШ довелося боротися за законне право на проведення розкопок. Врешті, щоб не порушувати розпорядження президента “Про опіку над пам'ятками...”, Я. Пастернаку дозволили займатися польовою археологією. Однак кожен його крок мав бути відображений у звіті.

Незважаючи на перешкоди і заборони, 1928–1939 роки для української археології Львова були напрочуд результативними. В особовій справі Я. Пастернака зберігся перелік експедицій, проведених у “львівський” період життя вченого, у якому відзначено 44 експедиції. Очевидно, тут не відображено усі 1–2-денні виїзди на пам'ятки. Експонати з більшості пам'яток поповнювали Музей НТШ, керівником якого був Я. Пастернак.

Ключові слова: консерватор, охорона пам'яток, Ярослав Пастернак, дозвіл на польові дослідження.

Охорона доісторичних пам'яток упродовж тривалого часу була під прицільною увагою не лише археологів, істориків, діячів культури, а й державних чиновників. Кожна нова влада намагалася внести щось нове у законодавство, яке мало на меті забезпечити збереження історичних/доісторичних пам'яток. Не завжди це нове законодавство було кращим від попереднього, але воно поступово втілювалося в життя і мало своїх прихильників. Повною мірою це стосується реформи в пам'яткоохоронній галузі, яка відбулася у 1928 р. Нове законодавство було помітним кроком назад порівняно з австрійським і польським в перше десятиліття у Другій Речі Посполитій. Потрапивши під охорону воеводських чиновників, археологічні пам'ятки фактично перестали охороняти, консерваторами при воеводствах були виключно історики мистецтва (прикладом служить той же Ю. Піотровський). Щодо критичного стану охорони археологічних пам'яток влучно висловився Стефан Носек, який писав: “Охорона археологічних пам'яток практично на теренах всієї держави перестала існувати, хоча робилися спроби з боку ДАМ врятувати ситуацію створенням т.зв. делегатів

музейів, до яких входили зазвичай аматори археології, які могли стати помічниками консерваторів, але не могли їх замінити” [Nosek, 1967, s. 108].

За останні роки з'явилася низка публікацій присвячена різним сторонам пам'яткоохоронних практик [Wysocki, 1999, s. 133–145; Піотровська, 2006, с. 67–88; Piotrowska, 2006, s. 61–98; Karczewski, 2015, s. 183–197; Булик, 2016, с. 394–413]. Однак найкраще побачити весь процес впровадження в життя змін, що мали місце після 1928 р., дають змогу документи, що збереглися у фонді 26 відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника та архіві Державного археологічного музею у Варшаві¹. Саме вони дають змогу прослідкувати, як впроваджувалося в дію пам'яткоохоронне законодавство, які переваги і недоліки мало, як впливало на професійну діяльність археологів.

Реформа 1928 р.

Указом президента Польщі Ігнація Мосціцького від 14 березня 1928 р. ліквідовано Державне гроно консерваторів доісторичних пам'яток, а через кілька днів утворено Державний археологічний музей у Варшаві, на який покладалася роль збереження археологічних пам'яток на всій території держави. Директором музею призначено Романа Якимовіча, який мав досвід роботи у попередньому консерваторському уряді і став паралельно Генеральним консерватором археологічних пам'яток [Kozłowski, 2014, s. 25]. У 1929 р. створено уряд Генерального консерватора пам'яток, на чолі якого став Єжи Ремер² (рис. 1) [Dobosz, Gaczoł, 1994, с. 333]. Йому підпорядковувались усі консерватори по воєводствах, а також консерватор археологічних пам'яток. Генеральний консерватор стояв на чолі Центрального бюро інвентаризації пам'яток мистецтва [Remer, 1948, s. 64].

Рис. 1. Єжи Ремер (НАС)

Fig. 1. Jerzy Remer (NAC)

Аналіз документів дає підстави твердити, що це не були зміни на краще, адже якщо в попередні роки округові консерватори могли самі слідкувати за станом пам'яток і до цього залучати кореспондентів, то зараз охорона пам'яток покладалася на людей, які не були фахівцями у археології, і тому, не могли належно оцінити значення пам'ятки та її наукову вартість. За новим законом “консерваторською владою першої інстанції є воєводські чиновники загальної адміністрації. Консерваторською владою другої інстанції є Міністр віровизнань і народної освіти”. Відмінність від попередніх років полягала в тому, що “консерватори належали до персонального складу воєводського уряду; один консерватор може виконувати обов'язки в кількох воєводствах” [Rozporządzenie Prezydenta, 1928, s. 538]. Права і обов'язки консерваторів окреслював Міністр віровизнань і народної освіти, але обов'язково за погодженням з Міністром внутрішніх справ. З 1928 р. усі львівські археологи, які проводили польові роботи (незалежно чи

¹ Опрацювання документів у архівних установах Польщі відбувалося в рамках реалізації проекту “Український вимір археології у II Речі Посполитій (1918–1928): польові дослідження крізь призму охорони доісторичних пам'яток”, за що автор висловлює вдячність Музеї історії Польщі (Варшава).

² Єжи Ремер (1888–1979) – польський історик мистецтва, Генеральний консерватор пам'яток, багатолітній директор Округового музею в Торуні. З осені 1928 р. був радником при Міністерстві віровизнань і народної освіти, а з 6 березня 1930 р. йому довірено функції Генерального консерватора пам'яток, які виконував до 26 червня 1937 р. Завдяки йому була реорганізована консерваторська служба. З його ініціативи виникло Центральне бюро інвентаризації пам'яток, завданням якого було створення центрального архіву фотографій і зображень пам'яток, а також опрацювання і публікація інвентарів в окремих томах для кожного повіту [Mazurkiewicz, 2010, s. 11–26].

це планові стаціонарні розкопки, чи розвідки, чи просто виїзди після повідомлення про знахідки) мали подати заявку і отримати дозвіл. Найвагомішою відмінністю було те, що коли в попередні роки археологічні пам'ятки мали свого консерватора – фахівця з археології, то тепер долю дозволів і пам'яток вирішували чиновники. Якщо бути об'єктивним, то нерідко виникали ситуації коли воєводські чиновники не надто розуміли про що йдеться і яку загрозу становить руйнування тієї чи іншої пам'ятки. Після реорганізації пам'яткоохоронної системи зі старого складу чиновників залишився колишній воєводський консерватор Юзеф Піотровський³.

Археологічний Львів міжвоєнного часу представлений двома установами – Наукове товариство імені Шевченка, яке творило українську археологію, та Львівський університет, який був польським, а з археологів-українців у ньому працювали Маркіян Смішко та Іван Старчук. Документи засвідчують, що ставлення до цих установ з боку влади дуже різнилося.

Рис. 2. Ярослав Пастернак
Fig. 2. Jaroslav Pasternak

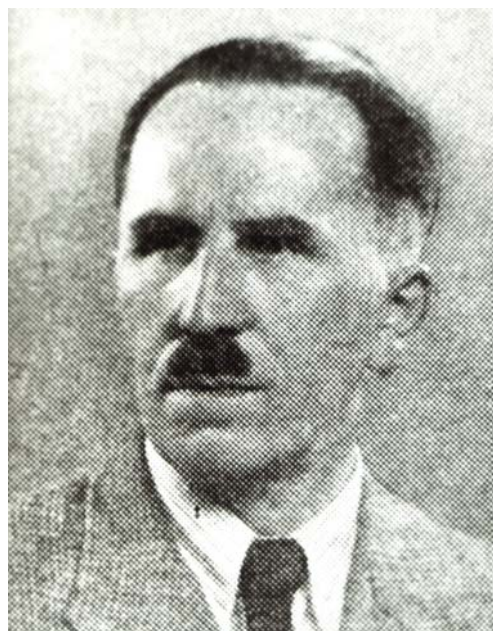

Рис. 3. Юрій Полянський
Fig. 3. Yuriy Polanski

З українських дослідників практично щороку брали (чи робили спробу взяти) дозвіл на проведення польових робіт Ярослав Пастернак (рис. 2) та Юрій Полянський (рис. 3), Маркіян Смішко та Іван Старчук. З числа польських археологів Львова збереглися дозволи Едмунда Булянди, Казимира Маєвського, Леона Козловського, Казимира Журовського, Тадеуша Сулімірського. На кожен дозвіл по завершенні польових робіт археологи складали звіти, повідомляли про виїзди, отриманими матеріалами поповнювали колекції музеїв. У статті розглянуто лише діяльність археологів НТШ у контексті пам'яткоохоронного законодавства.

НТШ і регламентація археологічних досліджень: чи суперечили політичні мотиви науковим?

Наприкінці 1920-х років в українській археології Львова відзначається новий етап і пов'язаний він з поверненням з Праги Ярослава Пастернака, який, поза всяким сумнівом, став першою скрипкою у львівській археології міжвоєнного періоду. В особовій справі Я. Пастернака зберігся перелік експедицій, проведених у “львівський” період життя вченого, у якому

³ Юзеф Піотровський (1873–1939) – історик мистецтва. З 1920 р. головний консерватор пам'яток Східної Галичини і Волині.

відзначено 44 експедиції. Очевидно, що тут не відображено усі 1–2-денні виїзди на пам'ятки. По поверненні Я. Пастернак нострифікував свій диплом, отриманий в Празі, у Варшавському університеті. Варто відзначити, що сам дослідник не їздив до Варшави [Ситник, 2012, с. 87]. Реферат його докторату на засіданні професорського складу Варшавського університету зачитав його приятель студентських років Володимир Антоневич і ступінь доктора було одногосно підтверджено. У листі від 12 грудня 1928 р. В. Антоневич написав: “Witam powego d-ra Uniwersytetu Warszawskiego” [ЦДІАЛ України, ф. 309, спр. 2404, арк. 17]. У Львові Я. Пастернак пов'язав своє життя з Національним музеєм, Науковим товариством імені Шевченка, а

згодом ще й з Богословської академією [Пастернак, 1978, с. 69; Пахолок, 2012, с. 67]. На початку все складалося добре і Я. Пастернак будував плани на археологічні дослідження на теренах заходу України. Однак, як згодом з'ясувалося, на шляху до їх реалізації стояло чимало перешкод.

Переїзд до Львова Ярослава Пастернака співпав у часі з проведенням реформи у пам'яткоохоронній сфері. Це була весна 1928 р. Як зазначав сам Я. Пастернак: “...рік цей був дуже неприхильний веденню плянових археологічних розкопок та систематичному досліджуванню давних культур наших земель. Після звинення уряду дотичного краевого консерватора на східну Галичину годі було й є дістати на це дозвіл від міністерства освіти, а також є певні труднощі в роздобуванні коштів на цю ціль” [Пастернак, 1929, с. 229]. Цей запис не випадковий. На початку травня 1928 р. директор Національного музею Іларіон Свенціцький підготував і надіслав до Департаменту науки Міністерства віровизнань і народної освіти подання, у якому висловлював обґрунтовану пропозицію надавати місцевим археологам самостійний дозвіл консерватора на розкопки, а знайдені в результаті цих розкопок експонати залишати у музеях Львова, натомість, до Державного археологічного музею у Варшаві надсилати детальні звіти, фотоматеріали і рисунки.

Першим з перешкодою отримати такий дозвіл і зіткнувся Ярослав Пастернак, який був уповноважений Національним музеєм проводити розкопки у Крилосі⁴. Варто відзначити, що розкопки в Крилосі вчений анонсував відразу по приїзді до Львова. В квітні 1928 р. на сторінках часопису “Діло” з'явилася стаття, де Я. Пастернак писав “...з приємністю можу поділитися з читачами вісткою, що Національний музей задумав саме тепер розглянути докладно терен в Крилосі і почати негайно пробні розкопки на місці дотеперішніх найцінніших знахідок як вступ до систематичного обсліду цілого історичного терену” [Пастернак, 1928, ч. 91].

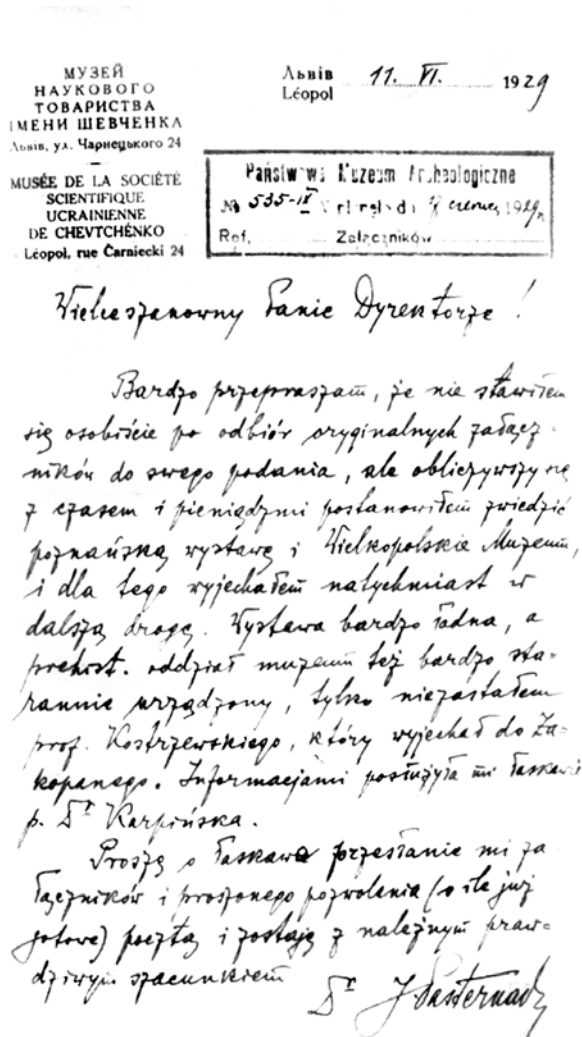

Рис. 4. Лист Я. Пастернака до Р. Якимовіча (РМА)
Fig. 4. J. Pasternak's letter to R. Jakimowicz (PMA)

⁴ На терени Крилоса і Залукви Національний музей мав виняткове право на дослідження.

Було підготовлено клопотання для отримання дозволу на розкопки, які мали проходити під патронатом Національного музею і, зокрема, митрополита Андрея Шептицького. Однак офіційна відповідь затримувалася, натомість, почалася різностороння переписка навколо постаті дослідника.

16 травня 1928 р. начальник Відділу безпеки воєводського уряду надіслав відгук до Міністерства віровизнань і народної освіти, у якому зроблено акцент не на фаховій підготовці (чи її відсутності) Я. Пастернака, а на його політичній “ненадійності”, зокрема, йшлося про те, що “Я. Пастернак відомий як поручник «Укр. Галицької Армії», після ліквідації якої перемістився на територію Чехословаччини, де в таборах б. військових укр. розвинув активну діяльність, головню в культурно-освітньому напрямку, а потім перебрався до Праги, де посвятив себе навчанням в Університеті. До польської державності настроений вороже” [за: Piotrowska, 2006, s. 77]. Слідом за цим характеристику мав дати директор музею Р. Якимовіч. На основі цих двох документів “Міністерство з наукових поглядів не ставить перешкод проведенню археологічних пошуків др. Пастернаком на теренах Крилоса і Залукви під Галичем. В разі позитивного рішення Львівського воєводства др. Пастернак повинен надсилати річні звіти з проведених досліджень” [РМА, nr inw. V.PZ.: 4506/28, Pismo z dnia 28 XII 1928 r.].

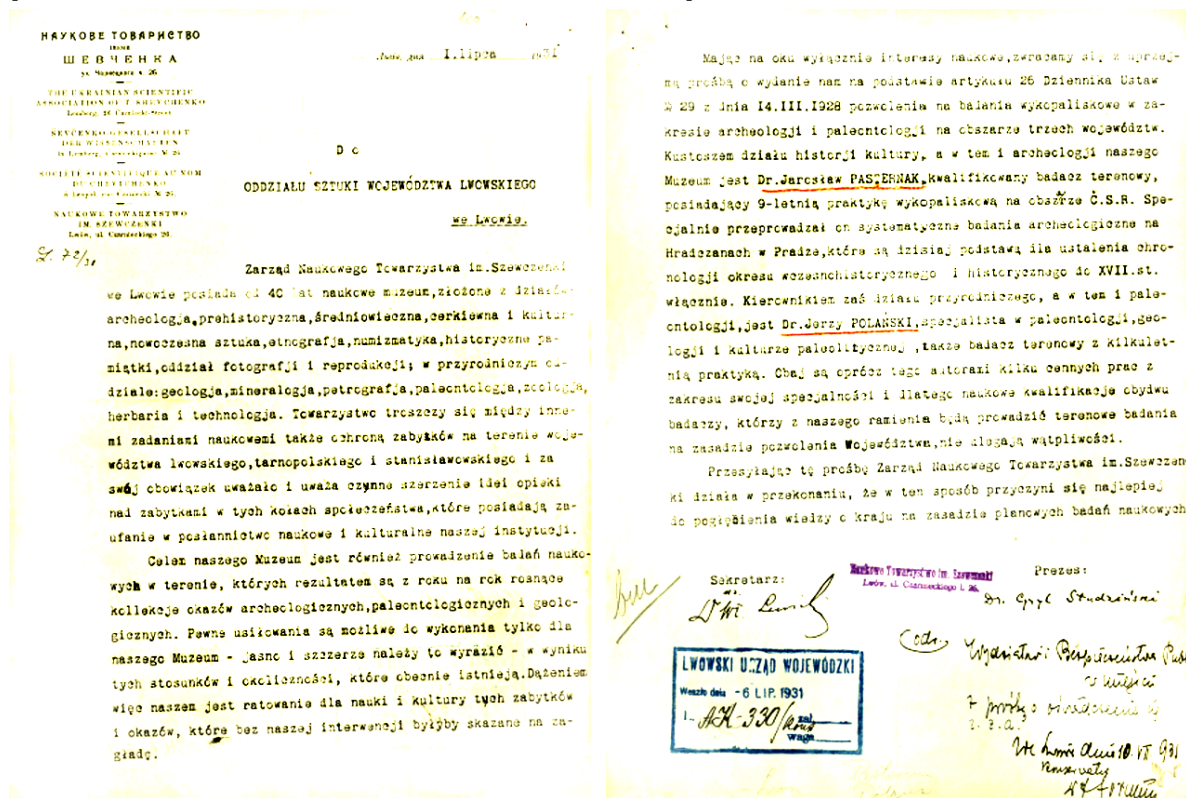

Рис. 5. Прохання НТШ про надання дозволу на археологічні дослідження Я. Пастернаку та Ю. Полянському (ЛННБ НАН України)

Fig. 5. Request from SSS about granting the permission to conduct archeological researches for J. Pasternak and Yu. Polanski (LNSL of NAS of Ukraine)

Львівське воєводство з наданням дозволу не поспішало, постійно знаходилися нові і нові причини, щоб затягнути час. Відшукувалися різні причини, часто доволі штучні. Для прикладу, Львівський воєвода В. Голуховський⁵ писав у листі від 26 лютого 1929 р. до Міністерства віровизнань і народної освіти: “...Др. Пастернак дуже неояльно поступив з випадково

⁵ Войцех Голуховський – львівський воєвода (9.07.1928–29.08.1930).

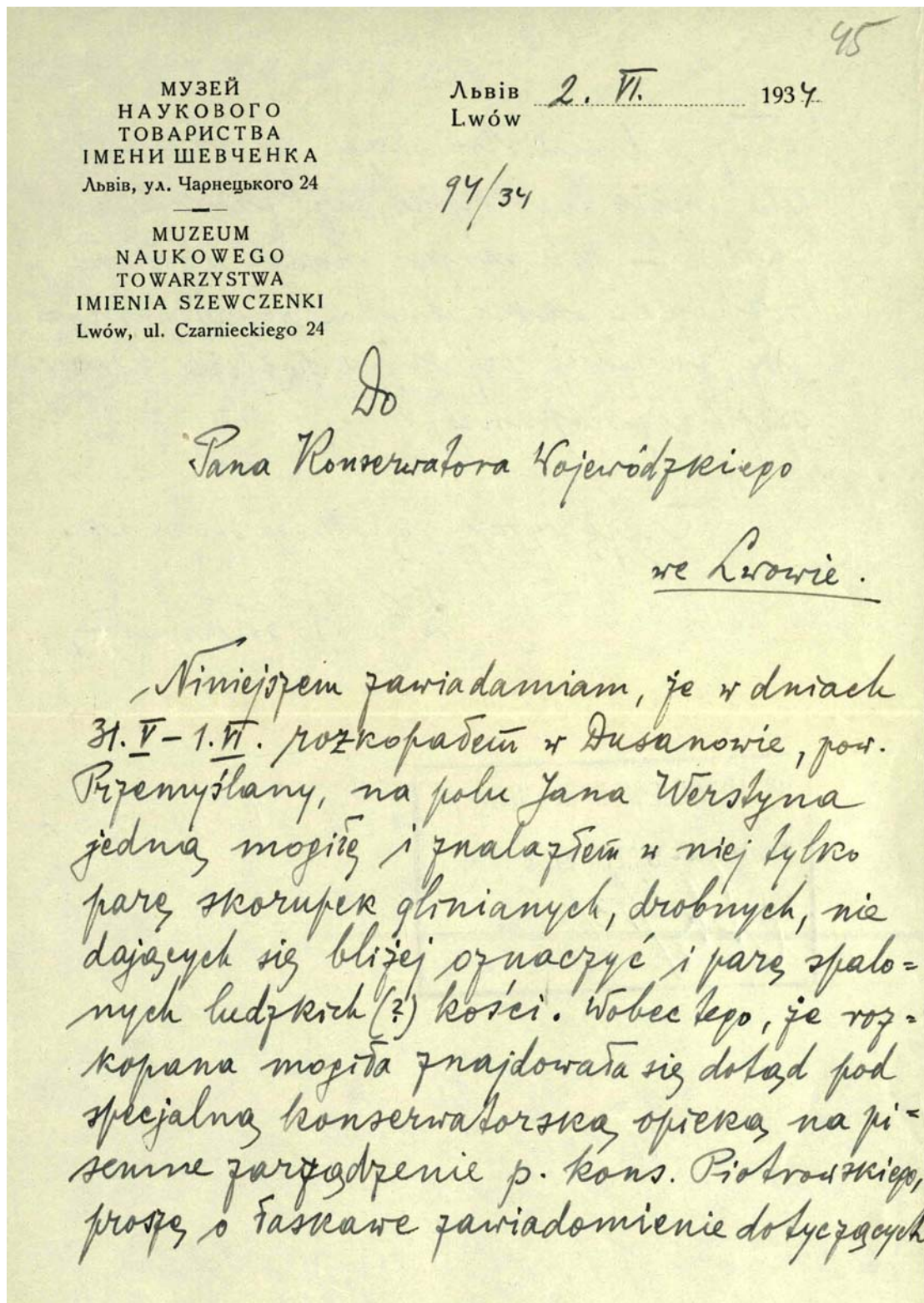

Рис. 6. Повідомлення консерватору про результати розкопок в Дусанові, пов. Перемишляни (ЛННБ НАН України)

Fig. 6. Report to conservator about the results of excavations in Dusanov, Peremyshliany powiat (LNSL of NAS of Ukraine)

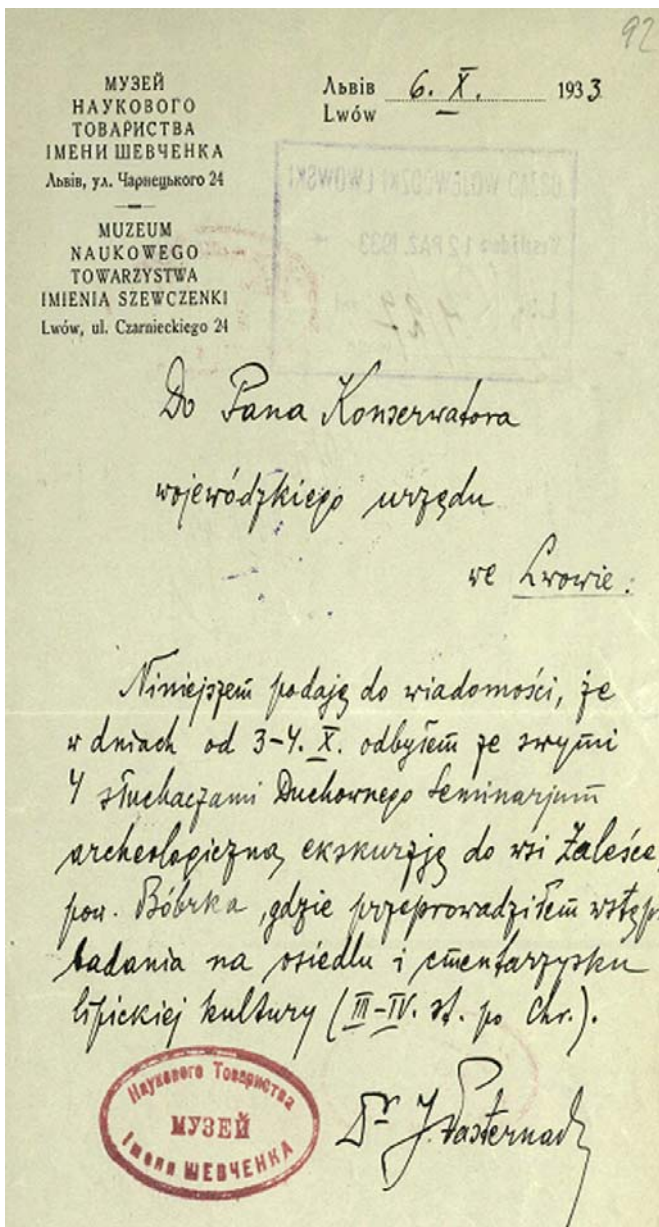

Рис. 7. Короткий звіт про розкопки в Залісцях, пов. Бібрка (ЛННБ НАН України)
 Fig. 7. Short report about excavation in Zalitsi, powiat Bibrka (LNSL of NAS of Ukraine)

Звичайно, що Я. Пастернак не міг передбачити, що надання йому дозволу затягнеться не на місяці, а на роки. 11 червня 1929 р. він, будучи переконаним, що питання з дозволом вирішене, писав до Р. Якимовіча листа з проханням переслати йому дозвіл поштою, оскільки не може особисто забрати його з Варшави з кількох причин (з головних – це гроші і час) (рис. 4) [PMA, List J. Pasternaka do R. Jakimowicza z 11 czerwca 1929 r.]. Дозвіл Я. Пастернак у 1929 р. так і не отримав.

У листі до Департаменту науки і вищої школи від 06.06.1929 р. Роман Якимовіч відзначав, що справа скарбу з Зашкова не може стояти на перешкоді отримання дозволу, оскільки це явище не поодиноким, а також наголошував, що відмова у дозволі на розкопки у Крилосі і

Рис. 8. Фрагменти кераміки з розкопок Я. Пастернака в Залісцях, пов. Бібрка (НА ВА ІУ НАН України)
 Fig. 8. Fragments of ceramic ware from excavations carried out by J. Pasternak in Zalitsi, powiat Bibrka (NA of DA of IUS of NAS of Ukraine)

виявленим скарбом золотих і срібних монет, виявленим у Зашкові, пов. Львів, відмовивши не тільки місцевому уряду право першості при купівлі, але навіть детального дослідження знахідки" [PMA, List do Ministerstwa WRiOP z 26 lutego 1929 r.].

Залукві ніяк не вплине на “розвиток антипольської діяльності др. Пастернака, який для того має широке поле в самому Львові”, серед іншого згадував, що Леон Козловський пропонував Я. Пастернаку проводити розкопки під його дозвіл [PMA, List R. Jakimowicza do Departamentu Nauki i Szkół Wyższych od 6.06.1929, nr 487-IV]. Зрозуміло, що пропозиція Л. Козловського була недопустимою для Я. Пастернака і він її не прийняв.

Незважаючи на проблеми з дозволами, під 1928 р. Я. Пастернак згадував розкопки тілопального поховання доби неоліту в Перечині на Закарпатті.

Влітку 1931 р. НТШ знову підготувало клопотання за підписом Голови товариства Кирила Студинського, у якому просить дозвіл на дослідження для Ярослава Пастернака та Юрія Полянського⁶ (рис. 5). У листі дуже чітко розписано попередній доробок обох українських дослідників, зокрема, “маючи на меті тільки наукові інтереси, звертаємось з проханням видати нам на підставі 26 пункту Шоденника законів № 29 від 14.03.1928 дозвіл на польові дослідження в галузі археології та палеонтології на території трьох воєводств. Охоронцем

Рис. 9. Консерватор Збігнєв Горнунг
Fig. 9. Conservator Zbigniew Hornung

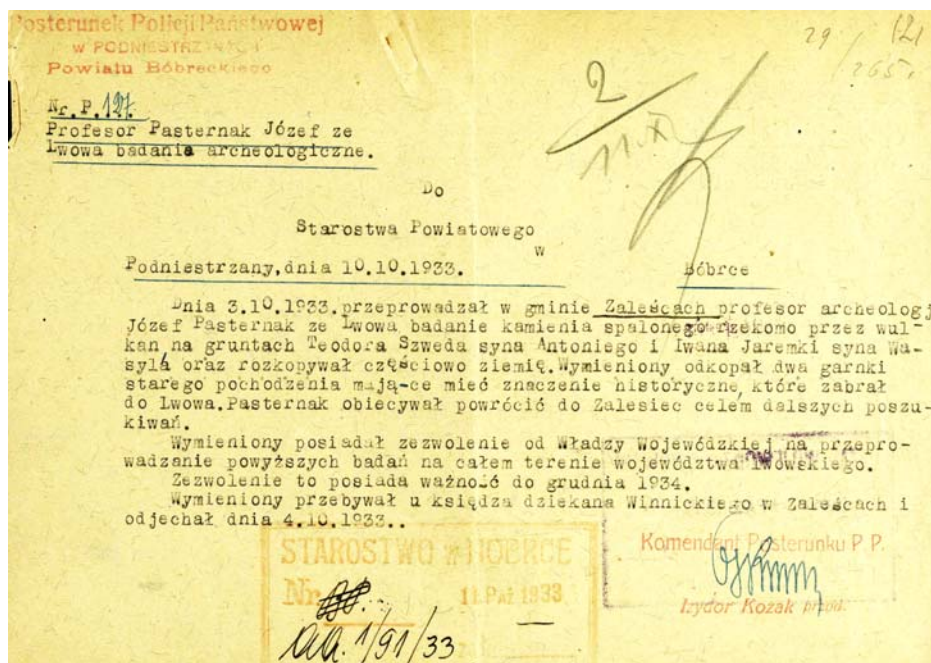

Рис. 10. Інформація коменданта поліції про розкопки Я. Пастернака в Залісцях, пов. Бібрка (ЛННБ НАН України)

Fig. 10. Information from police commandant about excavation conducted by J. Pasternak in Zalistsi, powiat Bibrka (LNSL of NAS of Ukraine)

⁶ Постаті Юрія Полянського присвячена окрема стаття у цьому збірнику [див. Томенюк, Богуцький, Ситник, 2017, с. 11–40], тому автор лише побіжно торкнеться археологічних аспектів наукової біографії вченого в контексті пам’яткоохоронної реформи 1928 р.

Рис. 11. Розкопки тілопального поховання в с. Перерісль на Станіславівщині (НА ВА ІУ НАН України)
 Fig. 11. Excavations of cremation burial in Pererisl in Stanislav region (SA of DA of IUS of NAS of Ukraine)

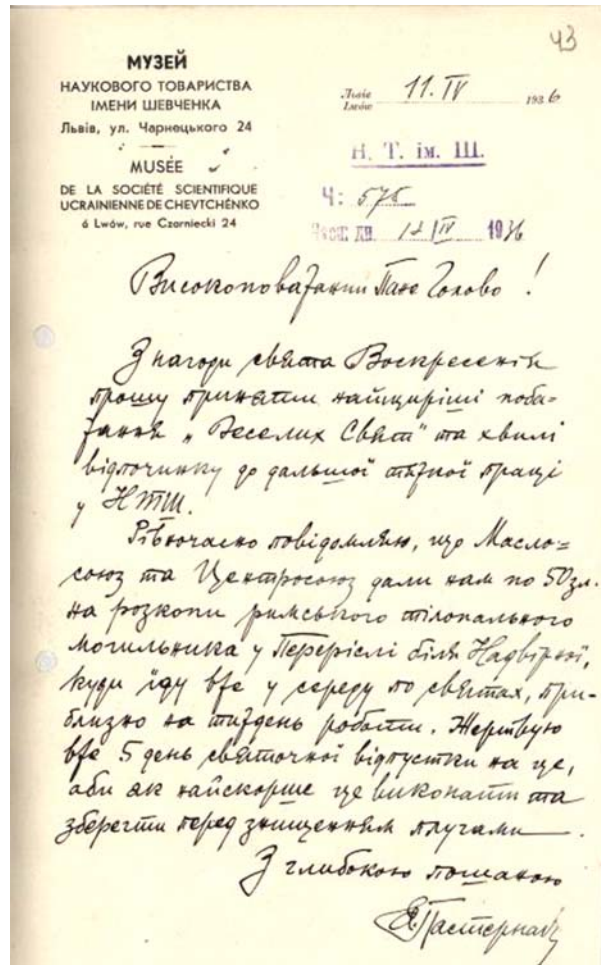

Рис. 12. Лист Я. Пастернака до К. Студинського з інформацією про розкопки в Переріслі на Станіславівщині
 Fig. 12. Letter from J. Pasternak to K. Studynski with information about excavations in Pererisl, Stanislav region

Рис. 13. Експонати Музею НТШ з розкопок Я. Пастернака в Переріслі та Струтині Нижньому
 Fig. 13. Exhibits of Museum of SSS from excavations carried out by J. Pasternak in Pererisl and Strutyn Nyzhni

Рис. 14. Археологічні знахідки з розкопок Я. Пастернака в Підгородді. Негатив на склі (НА ІА НАН України)
 Fig. 14. Archaeological finds from excavations carried out by J. Pasternak in Pidgoroddia. Negatives on the glass (SA of IA of NAS of Ukraine)

відділу історії культури, а в тому й археології нашого музею є др. Ярослав Пастернак, кваліфікований польовий дослідник з 9-річним досвідом польових робіт на території Чехословаччини. Він проводив систематичні археологічні дослідження на Градчанах в Празі, які на сьогодні є підставою для встановлення хронології від ранньоісторичного до історичного періоду до XVII ст. включно. Керівником природничого відділу, а в тому і палеонтології, є др. Юрій Полянський, фахівець в палеонтології, геології і культури палеолітичної, також польовик з кількісним досвідом” [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 100]. Відповіді не було, свідченням чого є лист НТШ від 15.01.1932 р. до консерватора при воевод-

ському уряді, у якому голова НТШ просив “поінформувати, у якому стані знаходиться подання Наукового Товариства ім. Шевченка про дозволи для д-ра Пастернака Ярослава і д-ра Полянського Юрія на проведення археологічних розкопок на терені трьох воеводств” [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 101]. Нарешті питання зрушилося з мертвої точки і у квітні 1932 р. навколо нього вели таємну кореспонденцію начальник воеводського відділу громадської безпеки і адміністративний відділ Львівського воеводства, де йшлося, зокрема: “...якщо минулі і сучасні ідеологічні погляди обох осіб, пропонованих Науковим товариством імені Шевченка для археологічних досліджень, не говорять про те, щоб їм довіряти роботи такого напрямку, які дозволяють непокору перед законами і приписами, то з огляду на дуже позитивні відгуки як науковців обох – як др. Полянського, так і д-ра Пастернака – не заперечую проти видання дозволу згаданим на проведення планових археологічних робіт. Одночасно прошу пана начальника зазначити на воеводському рескрипті (а не на дозволі чи посвідченні), щоб згадані особи подали прізвища осіб, яких мають працевлаштувати як сталих співробітників при розкопках”. На місцевих тимчасових працівників це рішення не поширювалося [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 97].

У 1931 р., ще не маючи на руках офіційних дозволів на проведення польових робіт, Я. Пастернак досліджував гальштатське селище у Новосілці Костюковій (пов. Заліщики), відкрите Ю. Полянським [Sulimirski, 1935, s. 22]. Роботи проводив спільно з Тадеушом Сулімірським після інформації небайдужих мешканців про знахідки “чорненого глиняного посуду”. Завдяки цьому вдалося розкопати поселення ранньозалізного віку (X ст. до н.е.) [Пастернак, 1931, ч. 209, с. 2–3].

В цьому ж польовому сезоні дослідник розкопав дві пам’ятки в Золочівському повіті – Хильчиці та Почапи. В перших днях вересня золочівські гімназисти натрапили “на слід скелетового погребнища з бронзами унетичького типу” у с. Почапи і передали інформацію Я. Пастернаку. Вчений розкопав два найбагатші і найкраще збережені поховання [Пастернак, 1933а, с. 64–65], про що писав: “...у Почапах і Хильчицях (Золочів, 1931) я досліджував залишки великого поселення і знайшов там кераміку з прикметною низкою дірок під вінцями... Прикметна кераміка вказує на приналежність усіх цих знахідок до так зв. висоцької культури” [Пастернак, 1978, с. 74–75]. Відрадно, що поступово люди почали розуміти важливість таких досліджень і повідомляти чиновникам про знахідки, таким чином зберігаючи від руйнації пам’ятки. Наприклад, 17 червня 1933 р. таке повідомлення з Почап і Хильчиць отримало Тернопільське воеводство. Інженер на прізвище Зигмунт Похль, який обіймав посаду комісара охорони лісів, повідомив, що на піщаній доні знаходиться велика кількість фрагментів урн, а

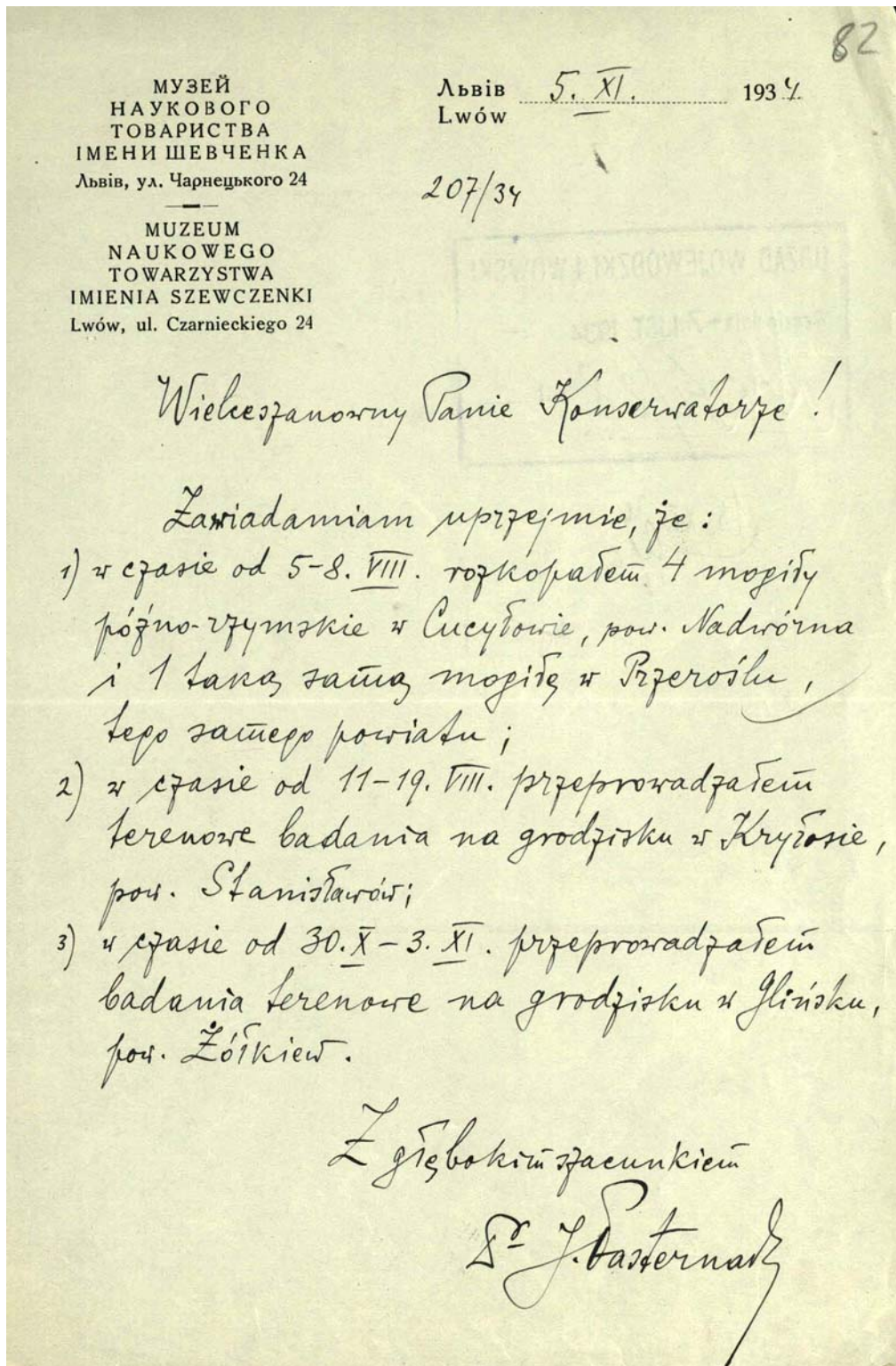

Рис. 15. Інформація консерватору про початок археологічних робіт у Крилосі (ЛННБ НАН України)

Fig. 15. Information to conservator about the beginning of archaeological researches in Krylos (LNSL of NAS of Ukraine)

Рис. 16. Археологічні знахідки з розкопок Я. Пастернака в Крилосі (НА ВА ІУ НАН України)

Fig. 16. Archaeological finds from excavations conducted by J. Pasternak in Krylos (SA of DA of IUS of NAS of Ukraine)

надали Тернопільське і Станіславівське воєводства [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 96, 103, 105].

Влітку 1932 р. Я. Пастернак, все ще очікуючи дозвіл, провів невеликі за обсягом розкопки могильників носіїв культури шнурової кераміки у селах Дусанів та Якторів Перемишлянського повіту [Пастернак, 1933б, с. 124]. У 1934 р. археолог дослідив ще одну могилу в Дусанові і подав консерватору короткий звіт, з якого довідуємося, що *“в днях 31.V–1.VI розкопав в Дусанові пов. Перемишляни на полі Яна Верстина одну могилу і знайшов в ній лише пару дрібних фрагментів кераміки, і кілька спалених (?) людських кісток. Виходячи з того, що розкопана могила знаходилася досі під спеціальною консерваторською опікою п. конс. Піотровського, – ласкаво прошу повідомити відповідні органи влади, що власник поля може це місце зорати і засіяти – не маючи надалі права самостійно розкопати другу могилу, яка знаходиться поруч з першою (розкопаною)”* (рис. 6) [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 44–45].

У 1933 р. на запрошення Володимира Кобільника⁸ Я. Пастернак проводив польові роботи неподалік Самбора, де розкопав *“14.VII.1933 р. одну доісторичну могилу в Кульчицях шляхетських для археологічного відділу того ж музею”* [Пастернак, 1936а, с. 1]. Короткий звіт

також *“погорбів у формі гробів, що свідчить про те, що терен цей був давнім цвинтарем за поганських часів”*, оскільки після заліснення цієї території дослідження стануть важко-доступні, просив приїхати і обстежити територію [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 115].

Зважаючи на добру фахову підготовку Я. Пастернака та Ю. Полянського, щоб дотриматись закону, після дворічної затримки справа зрушилася з місця. Міністерство віровизнань і народної освіти 29 квітня 1932 р. надіслало розпорядження на ім'я львівського воєводи Юзефа Рожнецького⁷, у якому відзначало, що аби дотриматись розпорядження президента від 6 березня 1928 р. і одночасно з *“огляду на особу др. Я. Пастернака і інституції яку він представляє, Міністерство рекомендує дати дозвіл на археологічні дослідження і просить Пана Воєводу порозумітися з Воєводами Станіславівським і Тернопільським”* [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 99]. Мабуть, воєвода не поспішав і тільки у вересні 1932 р. видав розпорядження про проведення польових робіт на території Львівського воєводства терміном на один рік. Одночасно дозвіл видано і Юрію Полянському. У наступні роки цей документ вдавалося поновити. Вслід за ним дозволи

⁷ Юзеф Рожнецький (1890–1944) – доктор права, Львівський воєвода (22.07.1931 – 30.01.1933).

⁸ Володимир Кобільник (1885–1937) – лікар за фахом, відомий колекціонер старожитностей, меценат. Серед його зацікавлень важливе місце займала археологія і етнографія. У 1927 р. разом з адвокатом Володимиром Гуркевичом й істориком та етнографом Михайлом Скориком заснували в Самборі товариство “Бойківщина”, а при ньому – музей. В. Кобільник організував низку археологічних експедицій; починаючи з 1931 року, регулярно публікував матеріали на археологічну тематику в друкованому органі музею “Літопис Бойківщини” [Семчишин, 1993, с. 3–7].

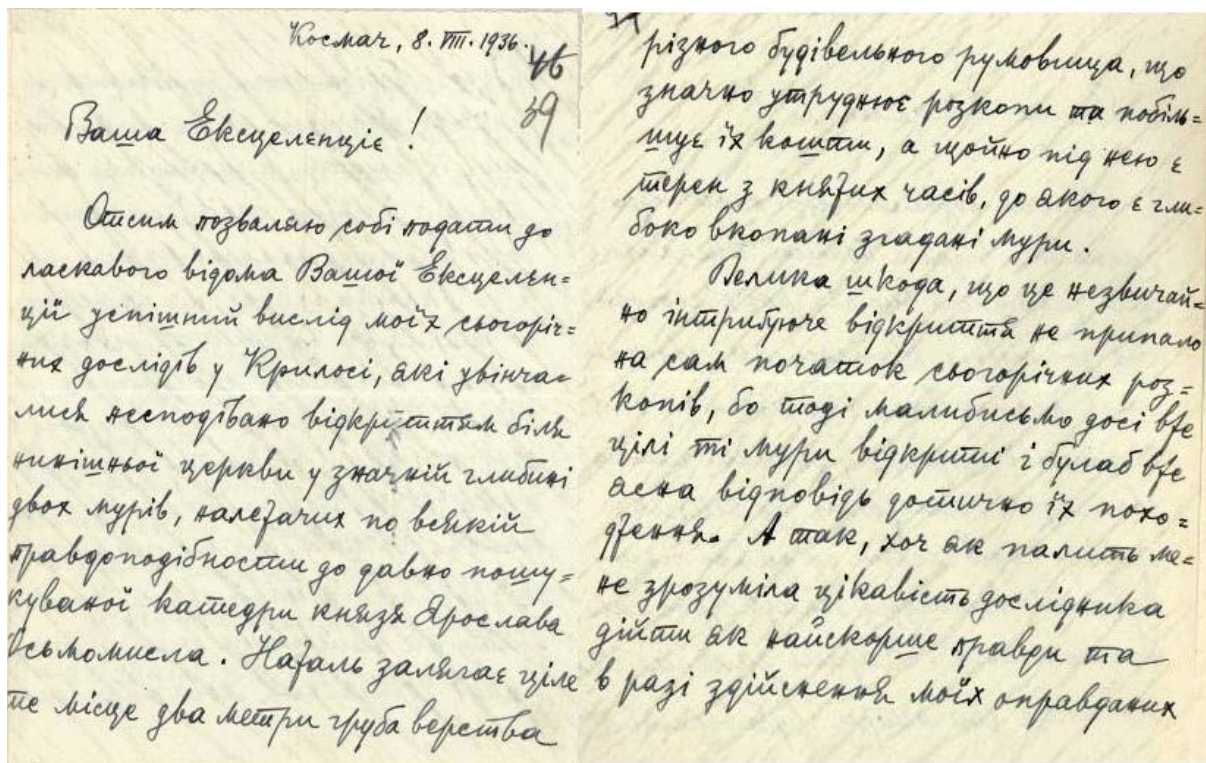

Рис. 17. Лист Я. Пастернака митрополиту Андрею Шептицькому про результати досліджень у Крилосі в 1936 р. (ЦДІАУ у Львові)

Fig. 17. Letter from J. Pasternak to metropolitan Andrey Sheptytskyi about the results of researches in Krylos in 1936 (CSHAU in Lviv)

консерватору не забарився, археолог писав: “з приємністю повідомляю, що під час цьогорічних канікул (липень-серпень) я розкопав в Кульчицях коло Самбора три доісторичні могили з шнуровою керамікою і досліджував культурний шар на городищі там же. Отримані з однієї могили і з городища знахідки є в музеї “Бойківщина” в Самборі, а з двох могил в нашому музеї” [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 120]. Документ датовано 28 серпня 1933 р. Про ці розкопки збереглися замітки і на сторінках преси, зокрема, маємо детальний опис одного з досліджених поховань: “Самого небіжчика розіли теж гумусові кислоти, так що лишилися тільки його посмертні дари: кремінний ніжик, пугар з шнуровим орнаментом кругом шиї та частина більшої двоухої форми від дна. Це мабуть знову слід ощадности супроти небіжчика, якому може казали – мабуть уже все одно, чи дадуть йому до гробу їсти в цілому горщику чи лише в черепку”, – писав Я. Пастернак в статті “Доісторичні Кульчиці” [Пастернак, 1933].

Цього ж року, восени Ярослав Пастернак зі слухачами Богословської академії провів попередні розкопки на поселенні та могильнику липицької культури у Заліссі коло Бібрки (рис. 7–8). Короткі дводенні роботи (3–4 жовтня) супроводжувалися величезною кількістю приписів. Я. Пастернак змушений був повідомляти про початок робіт, надсилати детальні звіти і навіть вказувати, хто брав участь у його експедиції. Про всі роботи інформовано консерватора в особі др. Збігнева Горнунга⁹ (рис. 9) [ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 92]. Я. Пастернак відразу привернув увагу коменданта місцевої поліції (рис. 10), який написав дуже

⁹ Збігнев Горнунг (1903–1981) – історик мистецтва. В 1929 р. після захисту докторату отримав посаду Округового консерватора пам’яток у Львові, яку займав до 1939 р. У 1946 р. виїхав до Польщі, де отримав керівну посаду в Центральному офісі інвентаризації пам’яток при Міністерстві культури і мистецтва. Після габілітації у 1949 р. працював професором у Вроцлавському та Торунському університетах [Draus, 2007, s. 237; Wrabec, 2011, s. 114].

детальний донос Бібрському старості Бернатовічу, у якому зазначав, що “дня 3.10.1933 проводив в селі Заліссі професор археології зі Львова Юзеф¹⁰ Пастернак зі Львова дослідження каміння спаленого вулканом на землях Теодора Шведа сина Антона і Івана Яремка сина Василя. Він відкопав два горщики старого походження, які мають мати історичне значення, які забрав до Львова. Пастернак обіцяв повернутися за Залісець з метою дальших пошуків. Згадуваний мав дозвіл від Воєводського уряду на проведення досліджень на цій території Львівського воєводства. Дозвіл дійсний до грудня 1934 р.” Бернатовіч 18 жовтня 1933 р. інформував про цей приїзд воєводське управління у Львові [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 121].

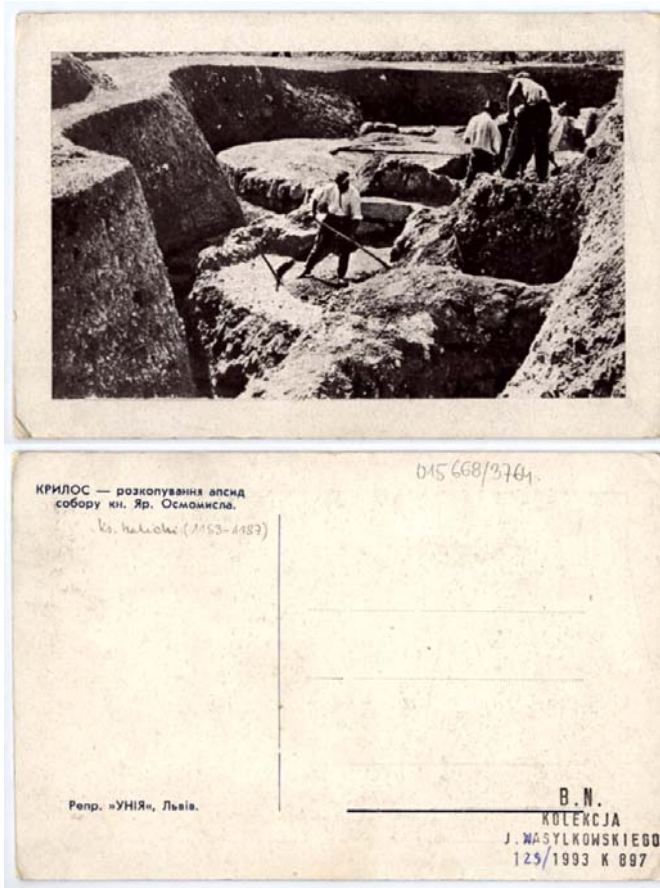

Рис. 18. Фундаменти Успенського собору в Крилосі. Поштова картка, 1937 р. (Polona)
 Fig. 18. Foundation of Assumption Cathedral in Krylos. Postcard, 1937 (Polona)

траплялися випадки, коли, не дочекавшись нікого “з музею”, місцеві мешканці самі розкопували пам’ятку, тим самим знищивши її. Зафіксовано випадок у с. Пилипи на Станіславівщині, коли за самовільні розкопки могили на своєму полі місцевого мешканця було ув’язнено. Я. Пастернак розумів, наскільки важливе порозуміння з простими людьми, тому при кожних розкопках пояснював значення кожної знахідки, що справляло дуже позитивне враження

Наступна коротенька експедиція зі слухачами Богословської академії зафіксована під 26 жовтня до Осталович і Янчина Перемишлянського повіту. В Осталовичах Я. Пастернак розкопав “два підплитові поховання пізньої епохи городищ, а 27.10 в Янчині пов. Перемишляни на фільварку “Яблунів” гальштатську скелетову могилу з двома скелетами та двома глиняними посудинами” [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 129; Пастернак, 1934, с. 4]. Звіт про роботу надіслано до Тернопільського і Львівського воєводств.

Не дивно, що працюючи в Музеї НТШ, яке на той час було єдиною української науковою установою, Я. Пастернак змушений був реагувати на інформацію про відкриття пам’яток, яка надходила з сіл Галичини. Як писав сам дослідник: “Працюючи директором музею НТШ я часто, бувало, діставав з терену алярмуючі зголошення випадково виявлених, при земельних роботах пам’яток старовини .... Тоді необхідно було виїхати негайно в терен для перевірення знахідки і переводити розвідкові дослідження на кількох... цвинтарющах Осталовичі Перемишляни 1932¹¹, Деліів Товмач, 1932” [Пастернак, 1978а, с. 72]. Очевидно, отримуючи такі звістки, археолог змушений був реагувати на повідомлення, щоб не втратити для науки пам’ятку, бо

¹⁰ Тут представник поліції неправильно подав ім’я археолога.

¹¹ Очевидно, у статті Я. Пастернак помилився роком, оскільки в документі подано 1933 рік розкопок в Осталовичах, а не 1932.

Рис. 19. Кам'яний саркофаг, розкоп Я. Пастернака. 1937

Fig. 19. Stone sarcophagus, excavation conducted by J. Pasternak. 1937

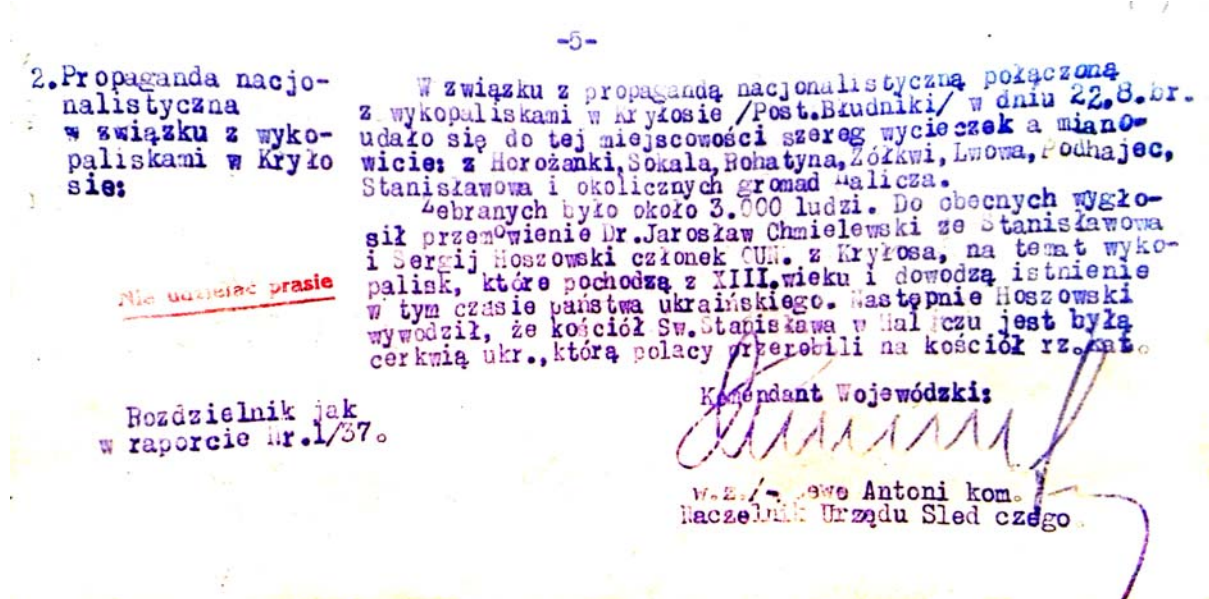

Рис. 20. Звинувачення Я. Пастернака у націоналістичній пропаганді (ДАІФО)

Fig. 20. Accusation of J. Pasternak of nationalistic propaganda (ДАІФО)

серед робітників і тим об'єднував навколо себе і розкопок усіх мешканців села [Кобринський, 1936, с. 5].

Впродовж 1934–1938 рр. Я. Пастернак розкопав низку пам'яток культури карпатських курганів. Перша нагода трапилася у 1934 р. в с. Перерісль на Станіславщині. Там же, роботи продовжив навесні 1936 р. (рис. 11). “Маслосоюз і Центросоюз дали нам по 50 зл. на розкопки римського тілопального могильника у Переріслі біля Надвірної куди їду вже у середу по святах приблизно на тиждень роботи. Жертвую вже 5 день святочної відпустки на це, аби якнайскоріше це виконати та зберегти перед нищенням плугами”, – писав між іншим у вітальній листівці з нагоди Великодня Я. Пастернак голові НТШ (рис. 12) [ЦДІАЛ України,

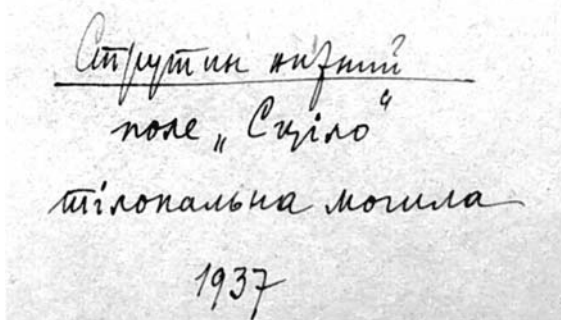

Рис. 21. Розкопки тілопального поховання у Струтині Нижньому на Станіславівщині (НА ВА ІУ НАН України)

Fig. 21. Excavations of cremation burial in Strutyn Nyzhni in Stanislaw region (NA of DA of IUS of NAS of Ukraine)

ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 43]. Подібні пам'ятки Я. Пастернак розкопував і в інших місцевостях. “Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів, Корнич, Бринь, Підгороддя, Струтин долишній (1934–1938) у цих місцевостях була відкрита мною нова в Подністров'ю культура праслов'янських тілопальних могил” [Пастернак, 1978а, с. 79]. Матеріали з цих розкопок зберігалися в Музеї НТШ. Серед документів Я. Пастернака є фото з посудиною з Переріслі (інв. н. 26982) (рис. 13) [Пастернак, 1937, с. 260].

У 1934 р. Я. Пастернак розпочав широкомасштабні польові дослідження стародавнього Галича в межах сучасного с. Крилос, які тривали майже 10 років і нарешті остаточно прояснили столітню проблему локалізації столичного Галича завдяки епохальному відкриттю фундаментів головної святині князівства – Успенського собору. “Мої перші розкопки в 1934 р. були досить короткі. Залишаючи розшуки самого собору на час після ознайомлення з загальним культурно-історичним підложжям давньої столиці, провів я тоді тільки пробні розкопки в двох місцях...” [Пастернак, 1998, с. 72]. У звіті консерватору занотовано коротко “в часі 11–19.08 проводив теренові дослідження на городищі в Крилосі Станіславівського повіту” (рис. 15) [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр.42, ч. 1, арк. 82].

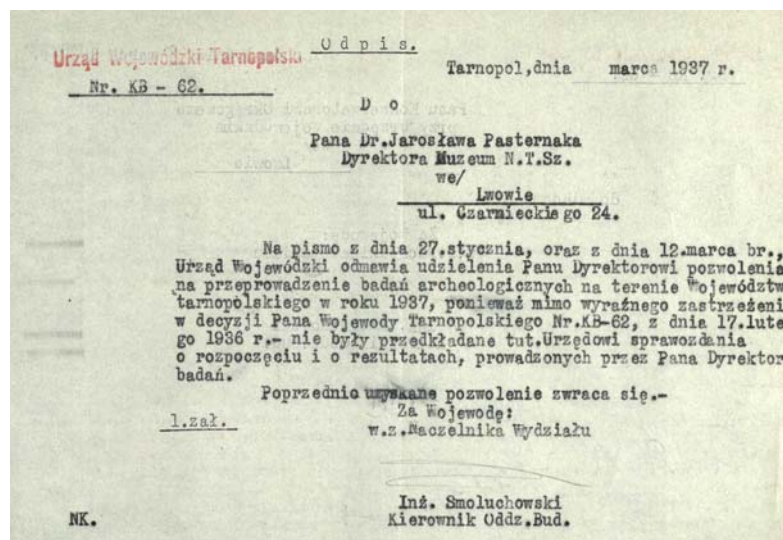

Рис. 22. Відмова Я. Пастернаку у наданні дозволу на проведення польових робіт на території Тернопільського воєводства у 1937 р. (ЛННБ НАН України)
Fig. 22. Rejection to J. Pasternak in getting permission to carry out field researches on the territory of Ternopil voivodeship in 1937 (LNSL of NAS of Ukraine)

Рис. 23. Розкопки на Золотому Тоці. Крилос, 1938 р.

Fig. 23. Excavation in Zolotyі Tik. Krylos, 1938

Наступного, 1935 р. Я. Пастернак продовжив роботи у Крилосі і розкопав дві Мадярьські могили в ур. Діброва [Pasternak, 1935, s. 132], які, за його твердженням “є першими досі в Галичині пам’ятками старих літописних угрів та першим слідом їх переходу на переломі IX–X століття з Київщини через Подністров’я й територію старого Галича в сторону Карпат...” [Пастернак, 1998, с. 78] (рис. 16). Результати цих досліджень у травні 1936 р. Я. Пастернак апробував в Будапешті, де виголосив у Державному археологічному музеї “ілюстрований світлинами доклад про розкопані ним торік у Крилосі дві старомадярьські “золоті” могили із X ст.” [Старомадярьські могили, 1936, с. 7].

Доволі результативним у дослідженнях Крилоса був 1936 р. Наприкінці польового сезону “показався масивний сильний мур з тесаних кам’яних блоків, 240 см завгрубшки і це був перший слід фундаментів старого кафедрального собору княжого Галича, відкритий дня 25 липня 1936 року” [Пастернак, 1998, с. 92]. У листі до митрополита Андрея Шептицького від 8 серпня 1936 р. Я. Пастернак писав: “...велика шкода, що це надзвичайно інтригуюче відкриття не припало на сам початок сьогорічних розкопів, бо тоді малибисьмо досі вже цілі ті мури відкриті і була б вже відповідь відносно їх походження. А так хоч як палить мене зрозуміла цікавість дослідника дійти якнайскоріше правди та в разі здійснення моїх оправданих здогадів поділитися радісною звісткою з Вашою Ексцеленцією та найширшими кругами громадянства та на жаль призначені на сей рік час і фонди вже скінчилися і я мушу відложити все до слідуєчого року” (рис. 17) [ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 317, арк. 39–40]. Попередня інформація про результати польового сезону з’явилася на сторінках “Діла” [Пастернак, 1936, с. 5–6].

В січні 1937 р. Я. Пастернак просив продовжити дозвіл на поточний рік. Польовий сезон 1937 р. на терені княжого Галича Я. Пастернак розпочав 1 липня і тривав він до 15 серпня. Головним завданням дослідника було віднайти фундаменти Успенського собору, з чим він успішно справився і цим поставив крапку у питанні локалізації літописного Галича (рис. 18). Того ж сезону дослідник під поверхнею підлоги виявив кам’яний монолітний саркофаг з останками чоловічого скелету і поховання молодої жінки зі збереженим чільцем-златоголавом.

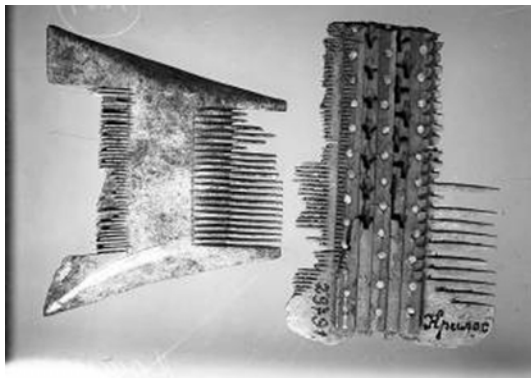

Рис. 24. Археологічні знахідки з розкопок Я. Пастернака в Крилосі. Негативи на склі (НА ІА НАН України)

Fig.24. Archaeological finds from excavations carried out by J.Pasternak in Krylos. Negatives on the glass (NA of IA of NAS of Ukraine)

“На самому вступі моєї цьогорічної праці, в минулорічній зонді, найшов я – погляньте – ось цей саркофаг. Великий і тяжкий, тесаний із одної камінної брили білого вапняка, з таким же тяжким, трішки випуклим, але розбитим віком. Він такого типу як зустрічаються в Києві у княжій добі”, – розповідав Я. Пастернак С. Щурату під час відвідин Крилоса (рис. 19) [Щурат, 1937, с. 185].

Ці відкриття стали справжньою сенсацією. З’явилася низка публікацій на сторінках газет. 4 серпня 1937 р. на шпальтах “Діла” опубліковано повідомлення “Митрополіча катедра княжого Галича віднайдена”, в основі якого лежав лист від Я. Пастернака, який стверджував “мені справді пощастило найти остаточно довго пошукувану найбільшу святість, а водночас найбільшу святиню Галицько-Волинської держави митрополічу катедру княжого Галича (тепер Крилоса), побудовану князем Ярославом Осмомислом у пол. XII ст.” [Митрополіча катедра, 1937, с. 7]. До Крилоса розпочалося справжнє паломництво. Чудовий спогад про ці дні залишила письменниця Катря Гриневичева, яка мала особисті контакти з Я. Пастернаком і одного дня, як і сотні інших відвідувачів, прибула до Крилоса разом з братом. “Повідомлений д-р Пастернак спішить на зустріч (він знайомий з братом з часів цуцилівських розкопів) – його лице сяє успіхом. Він пояснює невтомно все гідне завваги від перших хвилин своїх тут зусиль. Глибоченні ями, де дримають фундаменти собору, дишуть імпонуючою міццю ... аж тепер господар дому вказує на дорогий клейнот розкопів. Це темний як брунатний алябастр череп молоденької княжни в золотім чільці ... Череп із золотим чільцем, з візантійським узором, що самотужки вінчає чоло, є живим твором великого, що задаровує себе нащадкам. Зворушує видний у щічці здоровий, міцний зуб мудрости. Він втулений ще цупко до середини, – смерть перебила...” [Гриневичева, 1937, ч. 201, с. 3–4].

Такий ажіотаж навколо княжого Галича і Я. Пастернака привернув увагу поліції і 22 серпня 1937 р. “в зв’язку з націоналістичною пропагандою, пов’язаною з розкопками в Крилосі” на місце прибув начальник слідчого відділу Станіславівського воеводства, який у звіті про цей візит зазначав, що присутніх було бл. 3 000 і для них др. Я. Хмілевський виголосив доповідь

на тему “розкопок, які походять з XIII ст. і доводять існування в тому часі української держави” (рис. 20) [ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 420, арк. 10, 19].

Рис. 25. Горщик з розкопок Я. Пастернака у Белзі. Музей НТШ (НА ВА ІУ НАН України)
Fig. 25. Pot from excavations conducted by J. Pasternak in Belz. Museum of SSS (NA of DA of IUS of NAS of Ukraine)

Рис. 26. Археологічні знахідки з розкопок Я. Пастернака в Белзі. Негативи на склі (НА ІА НАН України)
Fig. 26. Archaeological finds from excavations conducted by J. Pasternak in Belz. Negatives on the glass (NA of IA of NAS of Ukraine)

А поза дослідженнями у Крилосі, які тривали півтора місяця, Я. Пастернак від ранньої весни проводив короткі виїзди на низку інших пам'яток. На початку квітня 1937 р. досліджував старий Городецький цвинтар у Львові у пошуках могили митрополита Ангеловича¹². 18–23 квітня 1937 р. проводив польові роботи в Нижньому Стругині на Станіславівщині, де розкопав городище X–XI ст. і дві тілопальні пізньоримські могили (рис. 21). На початку травня цього ж року археолог подався до ще однієї княжої столиці – Звенигорода, де впродовж двох днів досліджував “середньовічний культурний шар” [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 6, арк. 32].

У 1937 р. Я. Пастернак отримав відмову на розкопки на території Тернопільського воєводства (рис. 22). Однак незначні за масштабами дослідження у Терєбовлі вчений провів 19–26 вересня “і розкрив при цьому високо на горбі кам'яні фундаменти дерев'яної церкви св. П'ятниці з XIV ст. та кілька надгробних плит з датованими написами. В іншому місці розкопав тілопальну могилу т.зв. “нордійської культури” з кінця кам'яної доби та просліджував просторе селище народу “мальованої кераміки” з початку бронзової доби (к. 2000 до Хр)” [Археологічні дослідження у Терєбовлі, 1937, с. 3].

В наступні роки ситуація була аналогічна, Я. Пастернак отримував своє законне право на професійну діяльність, однак змушений був прикладати для того чимало зусиль і супроводжувати кожен виїзд в поле численними звітами. У 1938 р. Я. Пастернак звітував перед консерватором З. Горнунгом щодо робіт у Крилосі (26.06–03.09), де розкопав фундаменти катедри старого Галича і проводив роботи на Золотому Тоці. Звіди 4 вересня подався в

¹² Митрополит Антін Ангелович – український релігійний, освітній і політичний діяч, ректор Львівського університету (1796–1797). Був похований на Городецькому цвинтарі Львова. У 1880 р., коли останки двох інших митрополитів – Яхимовича і Литвиновича перенесено на Личаківське кладовище, могили А. Ангеловича не змогли знайти [Крип'якевич, 1991, с. 130; Umiński, 1989, с. 112].

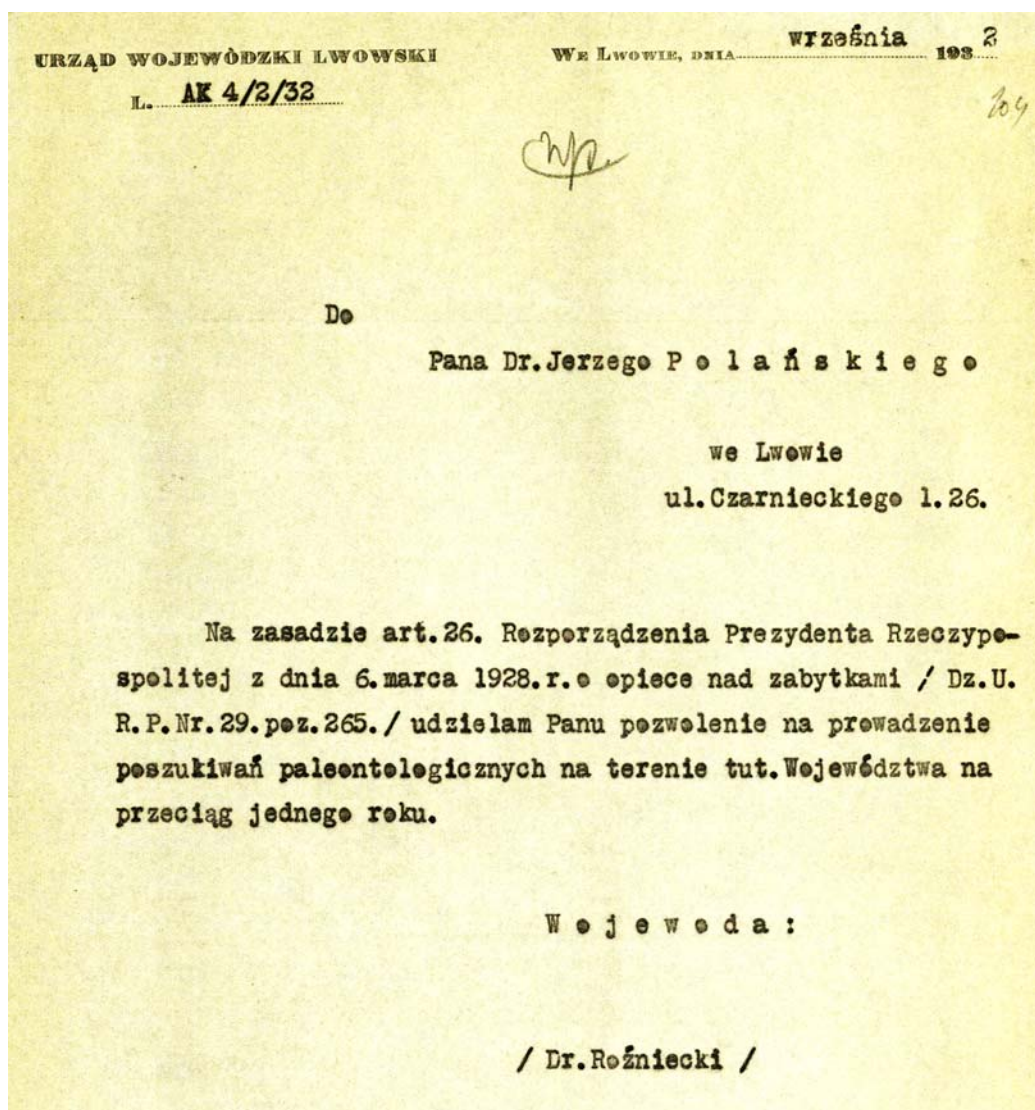

Рис. 27. Дозвіл на проведення польових робіт Юрію Полянському (ЛННБ НАН України)
Fig. 27. Permission to carry out field researches of Yuriy Polanski (LNSL of NAS of Ukraine)

с. Бринь де впродовж двох днів розкопував пізньоримські тілопальні поховання [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42, ч. 7, арк. 91]. Розкопки 1938 р. в Крилосі проводили за фінансової підтримки Митрополита, а також розпочали роботи на Золотому Тоці (рис. 23), які фінансувало Товариство прихильників Музею НТШ [С.Г., 1938, с. 3]. З розкопок в Крилосі збереглося чимало фотографій окремих знахідок, які відображені на негативах на склі. Цікаві вони й тим, що містять шифри, зроблені Я. Пастернаком (рис. 24)¹³.

Ще однією пам'яткою, яка поруч з Галичем займала помітне місце у наукових дослідженнях Я. Пастернака, був княжий Белз. Там на запрошення місцевих мешканців та за їхньої фінансової підтримки, археолог провів три польові сезони (1935, 1936, 1938). Серед документів збереглися короткі звіти про ці дослідження, також вони знайшли своє місце у вигляді невеликих заміток на сторінках газет [Пастернак, 1936, с. 7]. У 1936 р. Я. Пастернак

¹³ Негативи на склі з розкопок Я. Пастернака у Крилосі та Белзі зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (ф. 57). Висловлюю вдячність Анні Яненко за люб'язно надані копії.

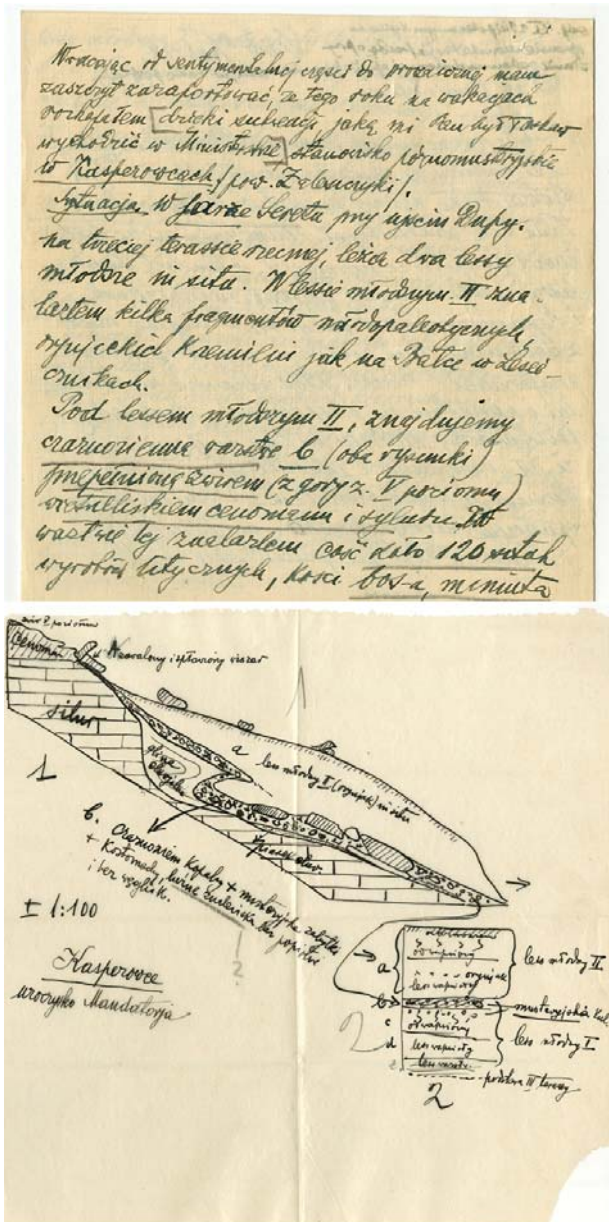

Рис. 28. Лист Ю. Полянського до С. Круковського (РМА)

Fig. 28. Letter from Yu. Polanski to S. Krukowski (PMA)

проводив розкопки на місці чоловічого монастиря в ур. Клименщина. Вчений дослідив чернече кладовище, “кістяки викопаних 34-ох небіжчиків були положені головами на захід, а лицем звернені на схід. Це вказує, що їх хоронили за правилом східного грецького обряду і це доказ, що тут був монастир східно-грецького обряду себто український ... Один із кістяків мав під головою кусень каменя, як цього вимагає звичай хоронення черців” [Археологічні розкопки, 1936, с. 4; Пастернак, 1936, с. 7]. З цих досліджень збереглися негативи на склі, які дають уявлення про виявлений археологічний матеріал (рис. 25–26).

Окрім Ярослава Пастернака, дозвіл на проведення археологічних досліджень на теренах заходу України брав Юрій Полянський. Цей дослідник більше відомий у середовищі геологів та географів, однак його внесок в археологію також доволі помітний. Археологічним зацікавленням Ю. Полянського присвячено низку публікацій [Ситник, 1998, с. 16–20; 2003, с. 140–144; Томенюк, 2008, с. 438–443]. З документів, що збереглися у фонді “Консерваторський уряд Львівського воєводства”, переконаємось, що археологія в 1930-х роках відійшла на задній план у його наукових зацікавленнях. Збереглося фактично по одному проханню про надання дозволу і самі дозволи (рис. 27). Жодного звіту, спроб взяти дозвіл на наступні дослідження чи інформації про польові роботи за цей час не маємо. Коротку інформацію, яка засвідчує, що Ю. Полянський мав стосунок до археології 30-х роках XX ст. подав Т. Сулімирський у звіті, опублікованому на сторінках часопису “Z otchłani wieków”. З нього довідуємося, що в 1934 р. Ю. Полянський відкрив та частково дослідив низку палеолітичних пам’яток на Поділлі,

зокрема “Касперівці пов. Заліщики – стоянку раннього палеоліту... Новосілка Костюкова пов. Заліщики – стоянку пізнього палеоліту, дуже бідну. Багато кісток, відсутні крем’яні вироби. Більше Злоте пов. Бориців – стоянка середнього ориньяку” [Sulimirski, 1935, с. 21]. Слід відзначити, що на стоянках Касперівці і Новосілка Костюкова дослідження проводили і в попередні роки. З приводу цього Ю. Полянський писав колезі-археологу Стефану Круковському доволі розгорнутого листа, датованого 10 грудня 1928 р. З цього документу можемо припустити, що після ліквідації Державного грона консерваторів доісторичних пам’яток, при якому С. Круковський був консерватором, йому ще деякий час вдавалося залагоджувати справи розкопок і знаходити на них кошти, “маю честь зарпортувати, що

цього року на канікулах розкопав, дякуючи субвенції, яку ласкавий Пан здобув для мене в Міністерстві – пізньомустьєрську стоянку в Касперівцях (повіт Заліщики)”, – писав Ю. Полянський (рис. 28) [PMA nr. inw. 6205, List J. Polańskiego do S. Krukowskiego z dnia 10 XII 1928]. Сучасні дослідники вважають Касперівці однією з найцікавіших пам’яток середнього палеоліту у Східній Європі [Ситник, Томенюк, 2010, с. 13]. З огляду на те, що фонд “Управління консервації” доволі добре вкомплектований і документи звітного характеру збереглися, можна тільки припустити, що Ю. Полянський натрапив на археологічні пам’ятки під час своїх геологічних виїздів, для яких дозволи не були необхідністю, а потім інформацію про нововідкриті місцезнаходження передавав археологам і вже вони продовжували їхнє вивчення. Низка таких згадок залишилася у нотатках Т. Сулімірського та інших дослідників.

Підводячи підсумки археологічної діяльності НТШ, і зокрема, Я. Пастернака в 1928–1939 рр., відзначимо, що незважаючи на перешкоди і заборони, на які наштовхувалося Товариство з боку влади, ці роки були надзвичайно успішні і плідні. Дозволи, різноманітні дописи, заборони, звіти про дослідження дають змогу побачити, як виглядало професійне життя українських археологів у цей період. З кількох цитат, наведених у тексті, вкотре переконуємось, що, незважаючи на задекларовані тези про відокремленість науки (в нашому випадку археології) від політики, на практиці було інакше. Відрадно, що незалежно від офіційної політики у більшості випадків люди залишалися людьми і свідченням того є стосунки в археологічному середовищі, яким не були на перешкоді міжетнічні суперечки, а на першому місці стояли наукові інтереси.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологічні дослідження у Теремблові (1937) // Діло. – Ч. 213. – 29 вересня. – С. 3.
- Археологічні розкопки у князівстві Белзі (1936) // Діло. – Ч. 230. – 13 жовтня. – С. 3–4.
- Булик Н. (2016). Археологічний вимір пам’яток охоронних практик у Галичині (1918–1928) // МДАПВ. – Львів. – Вип. 20. – С. 394–413.
- Гриневичева К. (1937). Над яром Мозолевого потоку // Діло. – Ч. 201. – 12 вересня. – С. 3–4.
- Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 420.
- Залозецький В. (1937). Розкопки в Крилосі // Діло. – 2 вересня. – Ч. 192. – С. 2.
- Кобринський В. (1936). Важні викопалини в Коломийщині // Діло. – 17 вересня. – Ч. 209.
- Крип’якевич І. (1991). Історичні проходи по Львові. – Львів. – 167 с.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 1. – 133 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 2. – 85 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 4. – 154 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 6. – 149 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 7. – 91 арк.
- Митрополита катедра княжого Галича віднайдена (1937) // Діло. – Ч. 169. – 4 серпня. – С. 7.
- НА ІА НАН України. – Ф. 57 (негативи).
- Пастернак Я. (1928). Середньовічні розкопки на Празькому Граді та майбутні в Крилосі // Діло. – 26 квітня. – Ч. 91.
- Пастернак Я. (1929) Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 рік // Записки НТШ. – Т. 150 – С. 229–242.
- Пастернак Я. (1931а). З археологічних проблем Поділля // Діло. – Ч. 209. – 18 чересня. – С. 2–3.
- Пастернак Я. (1933). Доісторичні Кульчиці // Діло. – Ч. 221. – 24 серпня.
- Пастернак Я. (1933а). Перша бронзова доба в Галичині // Записки НТШ. – Львів. – Т. 152. – С. 63–112.

- Пастернак Я.* (1933б). Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. // Записки НТШ. – Львів. – Т. 152. – С. 113–130.
- Пастернак Я.* (1934). Новий чинник в українській археології // Діло. – 30 вересня. – Ч. 261.
- Пастернак Я.* (1936). Княжими слідами // Діло. – Ч. 181. – 13 серпня. – С. 5–6.
- Пастернак Я.* (1936а). Шнурова могила в Кульчицях // Літопис Бойківщини. – Самбір. – Ч. 7. – R. VI. – С. 1–4.
- Пастернак Я.* (1937). Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // Записки НТШ. – Львів. – Т. 154. – С. 241–268.
- Пастернак Я.* (1937а). За місце катедри Осьмомисла // Діло. – 24 серпня. – Ч. 185. – С. 2–3.
- Пастернак Я.* (1937б). Галицька катедра в Крилосі (тимчасове повідомлення з розкопів у 1936 і 1937 р.) // Записки НТШ. – Т. 154. – С. 1–21.
- Пастернак Я.* (1938). На слідах княжого Белза // Діло. – 9 жовтня. – Ч. 224. – С. 7.
- Пастернак Я.* (1978). Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – Нью Йорк-Торонто-Мюнхен. – Ч. 1–3. – С. 63–75.
- Пастернак Я.* (1978а). Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – Нью Йорк-Торонто-Мюнхен. – Ч. 4. – С. 64–82.
- Пастернак Я.* (1998). Старий Галич (Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.). – Івано-Франківськ. – 347 с.
- Пахолок Р.* (2012). Реформа Богословської освіти в Галичині (1929–1944 рр.) // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – № 4. – С. 64–69.
- Піотровська Д.* (2006). З діяльності польських служб охорони археологічних пам'яток у Західній Україні в 1919–1939 роках // АДЛУ. – Львів. – Вип. 9. – С. 67–88.
- С. Г.* (1938). Дальші археологічні розкопи в княжому Галичі // Діло. – 15 липня. – Ч. 152. – С. 3.
- Семчишин В.* (1993). Сторінки історії Т-ва і Музею “Бойківщина” в Самборі // Літопис Бойківщини. – Торонто. – Ч. 1/53 (64). – С. 3–7.
- Ситник О.С.* (1998). Біля витоків формування палеолітичної науки в Україні (Ю. Полянський) // МДАПВ. Постаті української археології. – Вип. 7. – С. 16–20.
- Ситник О.С.* (2003). Юрій Полянський – перший дослідник західноукраїнського палеоліту // Археологія. – Київ. – Вип. 1. – С. 140–144.
- Ситник О.С.* (2012). Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів-Жешів. – 365 с.
- Ситник О., Томенюк О.* (2010). Юрій Полянський та Стефан Круковський – геологічно-палеолітичний тандем // АДЛУ. – Львів. – Вип. 13. – С. 7–52.
- Стародавнярські могили в Крилосі (1936) // Діло. – Ч. 114. – 24 травня. – С. 7.
- Томенюк О.* (2008). Палеогеографічні та археологічні дослідження Юрія Полянського // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 438–443.
- Томенюк О., Богуцький А., Ситник О.* (2017). В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ // МДАПВ. – Вип. 21. – С. 11–40.
- ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 2404. – Арк. 17.
- ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 43.
- ЦДІАЛ України. – Ф. 358 (Щептицький Андрей). – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 39–40
- Щурат С.* (1937). На руїнах катедри Осмомисла // Наша Батьківщина. – № 9.
- Draus J.* (2007). Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni. – Kraków. – 328 s.
- Karczewski M.* (2015). Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych // Seminare. – Kraków-Piła-Warszawa-Wrocław. – Т. 36. – N 4. – S. 183–197.
- Kozłowski S.K.* (2014). Muzeum // Stefan Krukowski i jego przygoda z PMA (red. S.K.Kozłowski) – Warszawa-Łódź. – S. 19–58.
- Mazurkiewicz J.* (2010). Curriculum vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888–1979) // Wobec zabytku... tradycje i perspektywy postaw. Studia dedykowane pamięci prof. Jerzego Remera. – Toruń. – S. 11–26.

- Nosek S. (1967). Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce. – Wrocław. – 268 s.
- Pasternak J. (1936). Moje badania terenowe w 1935 r. // *Z Otchłani Wieków*. – R. 11. – Z. 10–11. – S. 131–133.
- PMA (*Dział dokumentacji naukowej*). – Teczka S. Krukowski. – Nr. inw. 6205. – Dokument 44 (List J. Polańskiego do S. Krukowskiego z dnia 10 XII 1928 roku. Załącznik do listu – szkic profilu geologicznego Kasperowce).
- PMA (*Dział dokumentacji naukowej*). – List do Ministerstwa WRiOP z 26 lutego 1929 r.
- PMA (*Dział dokumentacji naukowej*). – Teczka R. Jakimowicz. – List J. Pasternaka do R. Jakimowicza z 11 czerwca 1929 r.
- PMA (*Dział dokumentacji naukowej*) – Teczka R. Jakimowicz. – Nr 487-IV (List R. Jakimowicza do Departamentu Nauki i Szkół Wyższych od 6.06.1929).
- PMA (*Dział dokumentacji naukowej*). – Nr inw. V.PZ.: 4506/28 (Pismo z dnia 28 XII 1928 r. podpisane za Dyrektora Departamentu przez J. Wojciechowskiego Naczelnika Wydziału).
- Piotrowska D. (2006). Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie // *Przegląd Archeologiczny*. – T. 54. – S. 61–98.
- Przewoźna-Armon K. (1991/92). Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889–1951) // *Slavia Antiqua*. – Poznań. – T. XXXIII. – S. 187–218.
- Remer J. (1948). Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego // *Ochrona Zabytków*. – 1/2. – S. 62–64.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. O opiece nad zabytkami (1928) // *Dziennik Ustaw 1928 r.* – N 29. –R. 265. – S. 537–542.
- Sulimirski T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego // *Z Otchłani Wieków*. Poznań. – R. 10. – Z. 2. – S.20–28.
- Wysocki J. (1999). Konserwatorstwo archeologiczne w Polsce w latach 1920–1940 // Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku / pod red. Z. Kobylińskiego i J. Wysockiego. – Warszawa. – S. 133–145.
- Wrabec J. (2011). Zbigniew Hornung (1903–1981) // *Rocznik historii sztuki*. – Warszawa. – T. 34. – S. 113–125.
- Umiński J. (1989). Angelowicz Antoni (1756–1814) // *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków. – S. 112.

REFERENCES

- Arkheolohichni doslidy u Terebovli. (1937). *Dilo*, 213, 3 (in Ukrainian).
- Arkheolohichni rozkopy u kniazhim Belzi (1936). *Dilo*, 230, 3–4 (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2016). Arkheolohichni vymir pam'iatkookhoronnykh praktyk u Halychyni (1918–1928). *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 20, 394–413 (in Ukrainian).
- Hrynevych, K. (1937, 12 veresnia). Nad yarom Mozolevoho potoka. *Dilo*, 201, 3–4 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (DAIFO). F. 68. Op. 2. Spr. 420 (in Ukrainian).
- Zalozetskyi, V. (1937, 2 veresnia). Rozkopy v Krylosi. *Dilo*, 192, 2 (in Ukrainian).
- Kobrynskyi, V. (1936, 17 veresnia). Vazhni vykopalyny v Kolomyishchyni. *Dilo*, 209 (in Ukrainian).
- Kryp'iakevych, I. (1991). *Istorychni prokhody po Lvovi*. Lviv, 167 pp. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (*Viddil rukopysiv*). F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 1. 133 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (*Viddil rukopysiv*). F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 2. 85 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (*Viddil rukopysiv*). F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 4. 154 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (*Viddil rukopysiv*). F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 6. 149 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (*Viddil rukopysiv*). F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 7. 91 ark. (in Ukrainian).
- Mytropolycha katedra kniazhoho Halycha vidnaidena. (1937). *Dilo*, 169, 7 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 57 (nehatyvy) (in Ukrainian).

- Pasternak, Ia. (1928). Serednovichni rozkopky na Prazhskim Hradi ta maibutni v Krylosi. *Dilo*, 91 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1929) Novi arkeolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 rik. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 150, 229–242 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1931a). Z arkeolohichnykh problem Podillia. *Dilo*, 209, 2–3 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1933). Doistorychni Kulchytsi. *Dilo*, 221 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1933a). Persha bronzova doba v Halychyni. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 152, 63–112 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1933b). Novi arkeolohichni nabutky muzeiu Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1929–1932 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 152, 113–130 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1934). Novyi chynnyk v ukrainskii arkeolohii. *Dilo*, 261 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1936). Kniazhymy slidamy. *Dilo*, 181, 5–6 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1936a). Shnurova mohyla v Kulchytsiakh. *Litopys Boikivshchyny*, 7 (6), 1–4 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1937). Novi arkeolohichni nabutky muzeiu naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 154, 241–268 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1937a). Za mistse katedry Osmomysla. *Dilo*, 185, 2–3 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1937b). Halytska katedra v Krylosi (tymchasove povidomlennia z rozkopiv u 1936 i 1937 r.). *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 154, 1–21 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1938). Na slidakh kniazhoho Belza. *Dilo*, 224, 7 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1978). Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3, 63–75 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1978a). Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 64–82 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1998). *Staryi Halych (Arkeolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr.)*. Ivano-Frankivsk, 347 pp. (in Ukrainian).
- Pakholok, R. (2012). Reforma Bohoslovskoi osvity v Halychyni (1929–1944 rr.). *Naukovi zapysky. Serii: Pedagogika*, 4, 64–69 (in Ukrainian).
- Piotrovska, D. (2006). Z diialnosti polskykh sluzhb okhorony arkeolohichnykh pam'iatok u Zakhidnii Ukraini v 1919–1939 rokakh. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, 67–88 (in Ukrainian).
- S. H. (1938). Dalshi arkeologichni rozkopy v kniazhomu Halychi. *Dilo*, 152, 3 (in Ukrainian).
- Semchyshyn, V. (1993). Storinky istorii T-va i Muzeiu “Boikivshchyna” v Sambori. *Litopys Boikivshchyny*, 1/53 (64), 3–7 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1998). Bilia vytkiv formuvannia paleolitychnoi nauky v Ukraini (Iu. Polianskyi). *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Postati ukrainskoi arkeolohii*, 7, 16–20 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2003). Yurii Polianskyi – pershyi doslidnyk zakhidnoukrainskoho paleolitu. *Arkeolohiia*, 1, 140–144 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2012). *Arkeolohichna nauka u Lvovi. Persha polovyna XX stolittia*. Lviv–Zheshiv, 365 pp. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Tomeniuk, O. (2010). Yurii Polianskyi ta Stefan Krukovskyi – heolohichno-paleolitychnyi tandem. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 13, 7–52 (in Ukrainian).
- Staromadiarski mohyly v Krylosi. (1936, 24 travnia). *Dilo*, 114, 7 (in Ukrainian).
- Tomieniuk, O. (2008). Paleoheohrafichni ta arkeolohichni doslidzhennia Yurii Polianskoho. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 438–443 (in Ukrainian).
- Tomieniuk, O., Bogucki, A., & Sytnyk, O. (2017). To the guardianship over Ukrainian ancientness: Yuriy Polanski and the Museum of Shevchenko Scientific Society. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 21, 11–40 (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi*. F. 309 (Naukove tovarystvo imeni Shevchenka). Spr. 2404. Ark. 17 (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi*. F. 309 (Naukove tovarystvo imeni Shevchenka). Op. 1. Spr. 180. Ark. 43 (in Ukrainian).

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi*. F. 358 (Shchepetytskyi Andrei). Op. 1. Spr. 317. Ark. 39–40 (in Ukrainian).
- Shchurat, S. (1937). Na ruinakh katedry Osmomysla. *Nasha Batkivshchyna*, 9 (in Ukrainian).
- Draus, J. (2007). *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*. Kraków, 328 pp. (in Polish).
- Karczewski, M. (2015). Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych. *Seminare*, 36 (4), 183–197 (in Polish).
- Kozłowski, S.K. (2014). Muzeum. *Stefan Krukowski i jego przygoda z PMA*, 19–58 (in Polish).
- Mazurkiewicz, J. (2010). Curriculum vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888–1979). *Wobec zabytku... tradycje i perspektywy postaw. Studia dedykowane pamięci prof. Jerzego Remera*, 11–26 (in Polish).
- Nosek, S. (1967). *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*. Wrocław, 268 pp. (in Polish).
- Pasternak, J. (1936). Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków*, 11 (10–11), 131–133 (in Polish).
- PMA (Dział dokumentacji naukowej)*. Teczka S. Krukowski. Nr. inw. 6205. Dokument 44 (List J. Polańskiego do S. Krukowskiego z dnia 10 XII 1928 roku. Załącznik do listu – szkic profilu geologicznego Kasperowce) (in Polish).
- PMA (Dział dokumentacji naukowej)*. List do Ministerstwa WRiOP z 26 lutego 1929 r. (in Polish).
- PMA (Dział dokumentacji naukowej)*. Teczka R. Jakimowicz. List J. Pasternaka do R. Jakimowicza z 11 czerwca 1929 r. (in Polish).
- PMA (Dział dokumentacji naukowej)* Teczka R. Jakimowicz. Nr 487-IV (List R. Jakimowicza do Departamentu Nauki i Szkół Wyższych od 6.06.1929) (in Polish).
- PMA (Dział dokumentacji naukowej)*. Nr inw. V.PZ.: 4506/28 (Pismo z dnia 28 XII 1928 r. podpisane za Dyrektora Departamentu przez J. Wojciechowskiego Naczelnika Wydziału) (in Polish).
- Piotrowska, D. (2006). Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie. *Przegląd Archeologiczny*, 54, 61–98 (in Polish).
- Przewoźna-Armon, K. (1991/92). Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889–1951). *Slavia Antiqua*, 33, 187–218 (in Polish).
- Remer, J. (1948). Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego. *Ochrona Zabytków*, 1/2, 62–64 (in Polish).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. O opiece nad zabytkami (1928). *Dziennik Ustaw 1928 r.*, 29 (265), 537–542 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10 (2), 20–28 (in Polish).
- Wysocki, J. (1999). Konserwatorstwo archeologiczne w Polsce w latach 1920–1940. *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, 133–145 (in Polish).
- Wrabec, J. (2011). Zbigniew Hornung (1903–1981). *Rocznik historii sztuki*, 34, 113–125 (in Polish).
- Umiński, J. (1989). Angełowicz Antoni (1756–1814). *Polski Słownik Biograficzny*, 112 (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 05.05.2017
прийнята до друку 20.06.2017*

ARCHAEOLOGY AND AUTHORITIES: ACTIVITY OF ARCHAEOLOGISTS FROM SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE CONTEXT OF SITE-PROTECTION REFORM OF 1928

Natalia BULYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: nata_bnm@ukr.net*

Site-protection system in the Second Polish Commonwealth after abolition of the State group of conservators of prehistoric sites, i.e. after the reform of 1928 is considered at the article. The main difference compared with previous years was liquidation of the post of local conservator, and their functions were transferred to voivodeship officials. In 1929, direction of the General Conservator was created, led by Jerzy Remer. In fact, all issues were resolved “from above”, i.e. from Warsaw. For carrying out archaeological researches, it was necessary to obtain permission, after finishing of the work to submit a report, and in the end of a year to give back permission and to make a request for a new one. Such was the situation on a paper. In real life it was something different. Taking into account that during researched period in Lviv Ukrainian and Polish archaeological environments existed it is interesting to follow not only cooperation between Ukrainian and Polish archaeologists, but also their relations with authorities. Ukrainian archaeology in Lviv was developed by Shevchenko Scientific Society. Misunderstanding between Ukrainian archaeologists and authorities is a good illustration of the political situation, which in one way or another creates an obstacle for science.

Archaeological activity of Jaroslav Pasternak and his relations with the authorities are also considered at the article. For several years archaeologist and Shevchenko Scientific Society had to struggle for the right to conduct excavations. Finally, in order not to break the presidential decree “About the guardianship of sites ...”, J. Pasternak was allowed to carry out field excavations. However, each of his steps should be reflected in the report.

Despite the obstacles and prohibitions 1928–1939 for Ukrainian archaeology in Lviv was surprisingly productive. In the personal case of Y. Pasternak list of expeditions conducted during the “Lviv period” of life of the scientist is preserved, in which 44 expeditions are mentioned. Obviously, not all of his 1–2 days-long trips to sites are referred here. Exhibits from most sites were transferred to the Museum of Shevchenko Scientific Society, headed by J. Pasternak.

Key words: conservator, protection of sites, Jaroslav Pasternak, permission on field researches, excavations.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІГОРЯ СВЕШНІКОВА У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Катерина ЮХИМЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна, e-mail: katu.uiki91@gmail.com*

Стаття присвячена вивченню внеску відомого археолога, вченого Ігоря Кириловича Свешнікова у розвиток пам'яткоохоронного руху в галузі збереження археологічної спадщини України. Розглянуто різні форми та напрямки діяльності дослідника з метою охорони та збереження пам'яток. Особлива увага приділена участі І. Свешнікова у роботі громадських організацій, які займалися охороною пам'яток, зокрема, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Варто зазначити, що таку діяльність вченого доволі складно окреслити в контексті його науково-дослідних здобутків. Проте, більш конкретно її можна прослідкувати в справах, що стосуються збереження окремих археологічних пам'яток та в участі науковця у роботі пам'яткоохоронних організацій. Розглядаючи пам'яткоохоронний аспект діяльності І. Свешнікова, варто умовно визначити три його основні напрями: заходи, спрямовані на охорону пам'яток археології на практиці (в першу чергу Звенигородського городища та поля Берестецької битви); участь і керівництво організаціями, які займалися охороною пам'яток археології; популяризація пам'яток завдяки публікаціям, створення методичних і навчальних матеріалів.

Ключові слова: археологія, охорона пам'яток, археологічна спадщина, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Звенигород, публікації.

Ігор Кирилович Свешніков (1915–1995) – знаний український археолог, історик, краєзнавець, залишив вагомий слід у розвитку вітчизняної історичної науки. Важливим завданням його наукової діяльності, втім як і археології зокрема, стало не лише дослідження історичних пам'яток, але й їх збереження і охорона. Тому, з огляду на здобутки та багатогранність особистості дослідника, ця віха його діяльності заслуговує окремої уваги.

Для написання статті залучено значну кількість опублікованих і архівних джерел. Особливої уваги заслуговують матеріали Державного архіву Львівської області, Наукового архіву відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, де окремо виділений фонд матеріалів І. Свешнікова, а також публікації, пов'язані з діяльністю УТОПІК та його відділення у Львівській обл.

Розглядаючи пам'яткоохоронний аспект діяльності І. Свешнікова, можна визначити три його основні напрями: заходи, спрямовані на охорону пам'яток археології на практиці (передовсім Звенигородського городища та поля Берестецької битви); участь і керівництво організаціями, які займалися охороною пам'яток археології; популяризація пам'яток завдяки публікаціям, створення методичних і навчальних матеріалів. Варто зазначити, що таку діяльність вченого доволі складно окреслити в контексті його науково-дослідних здобутків. Адже археологічні дослідження та робота в музеї у своєму складі містять пам'яткоохоронні компоненти. Проте, більш конкретно пам'яткоохоронну діяльність можна прослідкувати в справах, що стосуються збереження окремих археологічних пам'яток та в участі науковця у роботі пам'яткоохоронних організацій, зокрема, в Львівській обласній організації УТОПІК, членом якої дослідник був упродовж майже тридцяти років.

В середині 1960-х рр. під егідою наукової та творчої інтелігенції в суспільстві остаточно сформувалась думка про необхідність створення окремої організації з охорони історико-культурної спадщини та залучення населення до цієї справи. Політична верхівка УРСР, усвідомлюючи неможливість самостійно організувати широкий комплекс заходів щодо виявлення, вивчення, охорони та збереження пам'яток історії та культури, підтримала таку ініціативу [Заремба, 2002, с. 113]. Під впливом численних громадських пропозицій ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР своїми постановами від 25 та 28 серпня 1965 р. прийняли постанову “Про організацію добровільного Республіканського товариства охорони пам'ятників історії та культури Української РСР” [Заремба, 2002, с. 113]. 20–21 грудня 1966 р. у Києві відбувся установчий з'їзд УТОПІК, на якому затверджено постанову про створення добровільної громадської організації та обрано її керівні органи, а 12 червня 1967 р. Рада міністрів УРСР затвердила Статут УТОПІК [Заремба, 1998, с. 31].

Рис. 1. Знищення середньої частини Звенигородського городища, 1968. На фото – О. Ратич
Fig. 1. Elimination of middle part of Zvenyhorod settlement, 1968. O. Ratych is on the photo

Товариство отримало велику популярність та об'єднало значну частину інтелігенції країни: істориків, архітекторів, краєзнавців, музейників, політиків, діячів науки, культури та мистецтва. Вже за рік воно налічувало 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22000 первинних організацій [Заремба, 2002, с. 113]. Головне завдання вони вбачали у розробці методологічних засад у пам'яткоохоронній діяльності. Важливим напрямком діяльності УТОПІК було сприяння виявленню, дослідженню, збереженню та доцільному використанню пам'яток, їхній популяризації. Також передбачали використання санкцій за допомогою законодавства, партійних, громадських організацій проти осіб, винних у знищенні пам'яток [Демиденко, 2006, с. 411].

У Львові одночасно діяли міське та обласне відділення УТОПІК. Остаточне організаційне оформлення обласного відділення завершилося в грудні 1967 р. [Нестайко, 2013, с. 121]. Першим головою Правління Львівської обласної організації УТОПІК став Я. Запаско [Бадяк, 2011, с. 444]. В підпорядкуванні правління діяли 16 секцій та комісій: пам'яток архітектури, археології, правової охорони військово-історичних пам'яток, пам'яток бойової і трудової слави, пам'яток історії і революційного руху, пам'яток літератури і писемності, мистецтва, фольклору та етнографії, науково-технічного прогресу, юних дослідників, театру і музики, науково-методична рада, громадська інспекція, комісії зі складання каталогу пам'яток та пропаганди пам'яток по радіо, на телебаченні та у пресі [Нестайко, 2013, с. 122]. Кожна із секцій займалася охороною певного виду пам'яток і мала відповідні завдання.

До лав ЛОО УТОПІК увійшли широковідомі вчені та мистецтвознавці: Я. Ісаєвич, Ю. Гошко, М. Івасюта, Д. Крвавич, Е. Мисько, Х. Саноцька, І. Свенціцька, В. Овсійчук, І. Могитич, Н. Кривонос, П. Жолтовський, Б. Возницький та інші [Кудин, 1986, с. 59]. Ігор Свешніков, будучи представником львівської інтелігенції, також належав до числа фундаторів ЛОО УТОПІК. З часу формування обласної організації він до останніх років свого життя очолював секцію пам'яток археології товариства та був незмінним членом його Президії [Мацкевий, 2015, с. 29].

Діяльність цієї секції спрямована на виявлення нових пам'яток історії й археології, їхнє вивчення, облік, здійснення перевірки стану збереження, в тому числі і встановлення охоронних знаків, наукове дослідження та популяризацію пам'яток області [Кудин, 1986, с. 59]. Виконували передбачені завдання організовані експедиції, закріплені за кожним районом. Також підтримку у цій справі забезпечували локальні організації. Велике значення надавали пам'яткам, що стосувались подій радянської історії, що, вочевидь, зумовлене ідеологією. Зокрема, у акті обстежень, проведених у Бродівському р-ні Львівської обл. 1967 р., І. Свешніков, насамперед, наголошував на необхідності впорядкувати пам'ятки, пов'язані із радянськими революційними подіями 1920 р., відновити могилу радянських бійців Другої світової війни у с. Підкамінь Бродівського р-ну. Водночас зауваги щодо реставрації стосувалися також монументу в пам'ять М. Шашкевича на Підлисецькій горі (с. Підлисса, Золочівського р-ну), обеліску в пам'ять закінчення останньої епідемії холери 1897 р. у м. Нестерів та впорядкування козацької могили XVII ст. в с. Шнирів Бродівського р-ну [ДАЛО, ф. 1338, оп. 1, спр. 1016, арк. 81].

Діяльність секції пам'яток археології одразу виявилась доволі успішною. Її члени планомірно проводили обстеження районів області, виїжджали на сигнали пошкодження чи виявлення пам'ятки місцевими активістами. Цьому також сприяла активна співпраця археологів з очільниками обласної організації Товариства, насамперед, із І. Кудиним, а в республіканському масштабі – Д. Телегіним і П. Троньком [Мацкевий, 2015, с. 29]. Загалом в результаті роботи дослідників кількість виявлених археологічних об'єктів через три роки становила вже 134, а 1972 р. зросла до 145, в той час, як до початку діяльності секції в області було зареєстровано лише 37 археологічних пам'яток [Свешніков, 1972, с. 39]. Станом на 1986 р. кількість виявлених пам'яток у області становила 700, з них понад 120 належали до періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства [Кудин, 1986, с. 59].

У процесі виявлення пам'яток виникла проблема їхнього належного обліку та створення каталогу. Зважаючи на таку ситуацію, Президія Ради Міністрів УРСР постановою від 20 лютого 1967 р. (№ 125) доручила всім облвиконкомам впродовж 1968–1969 рр. провести за рахунок державних коштів та ресурсів УТОПІК облік пам'яток і на підставі даних скласти на 1970–1975 рр. перспективні плани їхньої охорони, сформувані в 1968–1969 рр. уточнені списки пам'яток культури загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, передбачити Комітетові по пресі видання “Каталогу пам'ятників культури Української РСР” з картою їхнього розміщення [Бадяк, 2011, с. 445]. Для втілення постанови Президія УТОПІК ухвалила рішення про видання повного списку археологічних пам'яток України у вигляді обласних довідників. З цією метою учасники археологічної секції запровадили зразок паспорта пам'ятки,

затверджений Міністерством культури УРСР, і допомагали державним органам в справі їхньої фіксації. Разом з цим, відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР “О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР” від 2 жовтня 1967 р., запроваджено ще один масштабний проект з вивчення і збереження пам’яток історії та культури. Звід планувався як найповніший ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про нерухомі пам’ятки історії та культури [Бадяк, 2011, с. 445]. Науково-організаційна і методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства, Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР і Інституту археології Академії наук СРСР. В Україні організація Зводу розпочалася 1972 р. із загальної паспортизації пам’яток, здійснювати яку допомагали і учасники товариства. Таким чином, у доповіді за 1972 р. голова секції пам’яток археології ЛОО УТОПІК І. Свешніков зазначав, що: *“облік археологічних об’єктів проводився у двох напрямках: 1) складання обліково-технічних паспортів на допомогу Управлінню культури Львівського облвиконкому та 2) складання повних наукових паспортів за спеціально розробленим науковим зразком паспорта з повним описом, планами та фотографіями пам’ятки, історією її дослідження та бібліографічними даними”* [Свешніков, 1972, с. 39].

Логічним підсумком такої трудомісткої роботи став вихід у 1976 р. “Довідника з археології України: Львівська область”, укладачем якого був Ігор Свешніков. Ця книга була першим прикладом такого типу видання в Україні [Нікольченко, 2005, с. 62], включаючи в собі методичну розробку охорони пам’яток історичного минулого, перелік об’єктів окремого регіону та детальну інформацію про них [Свешніков, 1976, с. 3]. Довідник відіграв вагоме значення у збереженні археологічної спадщини, оскільки дозволяв локалізувати пам’ятку в процесі здійснення забудови чи сільськогосподарських робіт, не знищивши її.

Важливим напрямком діяльності археологічної секції під керівництвом І. Свешнікова була робота із охорони та збереження археологічної спадщини. Зокрема, одним з перших найуспішніших прикладів такої діяльності ЛОО УТОПІК стала справа пов’язана із пам’яткою XI–XIII ст. у с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.

Питання збереження давньоруського Звенигорода гостро постало у 1950–1960-х рр., після того, як на території городища з 1947 р. розташувались центральна садиба та господарський двір звенигородського колгоспу ім. Т. Шевченка. З часу розпочатого планомірного і систематичного вивчення пам’ятки археологічною експедицією Львівського історичного музею (перша експедиція 1953 р.: І. Свешніков, О. Ратич, Г. Власова) із директором колгоспу укладено зобов’язання про охорону пам’ятки та заборону забудови чи ведення земляних робіт без належного дозволу. Однак, на жаль, цих умов не дотримано і в процесі сільськогосподарських робіт та здійснення капітального будівництва артіллю, особливо інтенсивно в середині 1960-х рр., пам’ятка зазнала непоправних руйнувань, навіть після того, як була взята на державний облік та під охорону як пам’ятка республіканського значення [НА ВА ІУ НАНУ, ф. Свешніков І., п. 37, спр. 17, лист редактору газети “Радянська Україна” Рябокляку А. К., с. 3] (рис. 1).

Проблему знищення княжого Звенигорода активно піднімали його дослідники: Ігор Свешніков та Олексій Ратич. Ними написано десятки клопотань та звернень до органів місцевої та обласної влади, замітки в пресу. Будучи головою бюро секції археології ЛОО УТОПІК, І. Свешніков надав розголос цьому питанню на республіканському рівні. Зокрема, 5 червня 1967 р. з ініціативи учасників обласної організації проведено огляд пам’ятки. Комісією у складі представників Міністерства культури УРСР, відділу культури при Львівській обласній раді депутатів трудящих, голови археологічної секції ЛОО УТОПІК засвідчені масштабні руйнування: майже вся площа північної та східної частин городища забудована корівниками, свинарниками та іншими господарчими спорудами, біля яких викопали ями для гноєсховищ, влаштовано загоны для худоби; бульдозерами розтягнуто ряд оборонних валів городища та фундамент кам’яної церкви XII ст. і княжого палацу [НА ВА ІУ НАНУ, ф. Свешніков І., п. 37, спр. 17, лист редактору газети “Радянська Україна” Рябокляку А. К., с. 3–4]. Згодом

постановами Львівської обласної ради депутатів трудящих та Ради Міністрів УРСР у 1967 р. ухвалено рішення про незадовільний стан пам'ятки, заборонено здійснювати забудову на її території, а голову колгоспу М. Лісенка навіть спробували притягти до кримінальної відповідальності. Разом з цим керівник господарства, незважаючи на всі застереження, у 1968–1969 рр. продовжив руйнування давньоруського городища. Справа збереження Звенигорода переросла у гострий конфлікт, вирішення якого вчені-археологи взяли під особистий контроль.

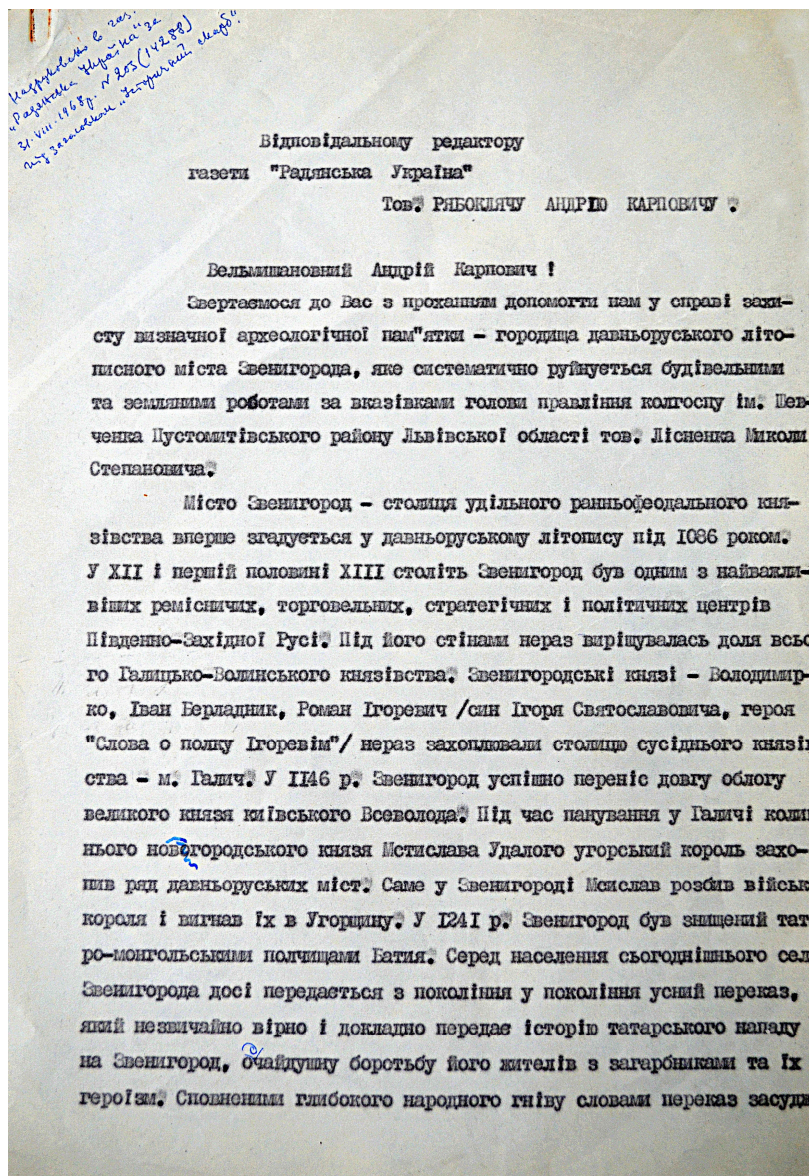

Рис. 2. Фрагмент листа-звернення, опублікованого у газеті “Радянська Україна”, 1968
 Fig. 2. Part of the letter-appeal, published in the newspaper “Радянська Україна”, 1968

Питання знищення пам'ятки активно висвітлювали з ініціативи І. Свешнікова також у пресі. Зокрема, у газеті “Радянська Україна” (№ 203) 31.08.1968 р. опублікована стаття “Історичний скарб”, яка стала результатом звернення науковців та діячів мистецтва Львівщини (М. Олексюка, М. Смішка, С. Пастернака, І. Свешнікова, П. Жолтовського, Б. Возницького) до головного редактора видання про продовження руйнувань у Звенигороді (рис. 2). Незаконна

діяльність голови Звенигородського колгоспу набула навіть сатиричного висміювання у журналі “Перець” [Треба стояти на чатах..., 1969, с. 15] (рис. 3).

14 листопада 1969 р. Раді Міністрів УРСР надіслано клопотання від ЛОО УТОПІК про вилучення території пам’ятки із землекористування колгоспу ім. Т. Шевченка та оголошення Звенигородського городища історико-археологічним заповідником [НА ВА ІУ НАНУ, ф. Свешніков І., п. 37, спр. 14, арк. 4]. Звернення передано на розгляд обласної ради, яка зобов’язала управління колгоспу винести усі загони для худоби за межі охоронної зони пам’ятки, що зроблено роками пізніше. Таким чином, значними зусиллями представників львівської інтелігенції вдалося зберегти унікальну археологічну пам’ятку національного значення.

З метою дослідження хоча б вцілілих залишків княжого міста за підтримки УТОПІК з 1971 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, очолена О. Ратичем, продовжила археологічні рятувальні роботи у Звенигороді. Згодом у 1977–1978 рр. розкопки проводив І. Свешніков (з 1981 р. відбувались систематично). У процесі подальших досліджень, очолюючи тривалий час експедицію ІСН АН УРСР (1981–1994), Ігор Кирилович ще неодноразово повертався до питання створення заповідника в межах Звенигородського городища та організацію повноцінного музею-скансену з облаштованими павільйонами для збереження віднайдених дерев’яних конструкцій [Гупало, 2005, с. 22]. Проте з настанням нових політичних змін у державі (1991) та смертю дослідника, на жаль, цим ідеям так і не судилося втілитися.

До слова, варто зазначити, що вчений також підтримував ініціативи створення інших заповідників. Він активно відстоював позиції про надання статусу “державного” музею-заповіднику “Козацькі могили” та організацію історико-культурного заповідника у місті Дубно Рівненської обл. Одним із свідчень щодо Дубна є фрагмент листа археолога, надісланого до місцевого поета Миколи Пшеничного: *“...Сьогодні повернувся з Києва, одержав Вашого листа й сьогодні ж відповідаю на нього. З радістю підписав лист-звернення. Це хороша справа, я готовий разом з Вами за неї боротися. Якщо ще щось буде потрібне від мене, пишіть. Я лише виправив наші з Возницьким “титули”: я провідний науковий співробітник (це вище як старший), а Б. Г. Возницький не кандидат, але зате заслужений діяч культури. Бажаю успіхів у хорошому ділі... Ваш І. Свешніков. 24 листопада 1988 р.”* [Пшеничний]. Йдеться про відкритий лист-звернення, підписаний І. Свешніковим, Б. Возницьким, М. Пшеничним, П. Яковчуком, щодо порятунку Дубенського замку, де на той час дислокувалась військова частина. Цей лист, між іншим, став впливовим важелем у справі створення Державного історико-культурного заповідника Дубна, яке відбулося на підставі постанови Кабінету Міністрів України 1993 р. [Про державний історико-культурний...]. У процесі діяльності ЛОО УТОПІК розглядалися також ініціативи стосовно створення заповідників у давньоруському Пліснеську (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) та Стільському городищі (Миколаївський р-н Львівської обл.), які отримали втілення лише в наш час.

Не менш важливу роль у пам’яткоохоронній діяльності вченого відіграли його публікації, що значною мірою сприяли популяризації та охороні пам’яток. Вагому частину цих розвідок становлять статті про археологічні відкриття, окремі унікальні знахідки та здобутки експедицій під керівництвом І. Свешнікова, опубліковані на сторінках районних газет (“Червоний прапор”, “Прапор перемоги”, “Вільне слово”, “Ленінська молодь”) [Свешніков, 1971; 1991; Свешніков, Сидоренко, 1971] чи журналів (“Жовтень”, “Дзвін”, “Український історичний журнал”) [Свешніков, 1985; 1987 а; 1990 а; 1977]. Найвизначнішими досягненнями в науковій кар’єрі археолога, безперечно, стали дослідження поля Берестецької битви та княжого Звенигорода, тому окремі видання археологічно-краєзнавчого характеру він присвятив їм. У 1986 р. світ побачив “Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.” [Свешніков, Пономарьова, 1986], в якому репрезентовано 42 унікальні віднайдені предмети. З них можна виділити такі, що не мають аналогів на території нашої держави чи навіть за її межами. Саме ці речі надають особливої принади та зацікавленості

пам'яткою та музеєм, також підкреслюють надзвичайну важливість досліджень Берестецької битви. Згодом учений уклав ілюстрований путівник по музею-заповіднику "Козацькі могили" [Свешніков, 1990б], завдяки якому відвідувачі детально знайомилися з музейною експозицією та історико-меморіальними пам'ятками, пов'язаними з подіями битви. Книга є популярною та актуальною і до сьогодні. У 1987 р. І. Свешніков видав окремий краєзнавчий нарис "Звенигород", у якому схарактеризував історію городища у літописних згадках, проаналізував археологічні джерела, які дають можливість встановити особливості соціально-економічного розвитку Звенигорода початку XII–XIII ст., описав історію містечка аж до радянських часів [Свешніков, 1987б]. У майбутньому дослідник мав наміри видати повноцінну монографію про давньоруське городище, проте вони залишилися так і нездійсненими.

Крім цього, авторству дослідника та Юзефа Нікольченка належить виданий 1982 р. "Довідник з археології України. Рівненська область", що продовжив серію регіональних видань такого типу (перший, укладений вченим, стосувався Львівської області). До слова, Ігор Свешніков також брав активну участь у краєзнавчому русі Волині та був почесним членом Рівненського краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців. Як зазначав Ю. Нікольченко, до фондів Рівненського краєзнавчого музею, його філіалу у м. Дубно і відділу у м. Млинові та Острозького історико-культурного заповідника часто потрапляли матеріали, виявлені археологом в процесі багатолітніх досліджень пам'яток Рівненщини. Значна кількість експозицій із стародавньої історії краю, створених в державних музеях області у 1970–1980 рр., містила матеріали з розкопок І. Свешнікова та будувалась із урахуванням його рекомендацій та порад [Нікольченко, 2005, с. 62].

Поряд з публікаціями окреме значення слід надати виступам Ігоря Кириловича на теле- та радіопередачах, його участі в організації та проведенні тематичних конференцій. У його збереженому науковому архіві можна знайти десятки тез про археологічні здобутки у Берестечку та Звенигороді, підготованих для програм на львівському телебаченні та радіо. Окремою віхою є також відкриті лекції, прочитані вченим з метою посилення інтересу до археологічних досліджень та популяризації їхніх здобутків серед населення.

Важливу роль у поширенні археологічних знань серед громадськості відігравали наукові конференції, в яких дослідник брав активну участь. Прикладом таких заходів можуть бути наукові та щорічні звітні конференції УТОПК, конференції Львівського історичного та Рівненського обласного краєзнавчого музеїв, Львівської картинної галереї та інші. Ігор

ТРЕБА СТОЯТИ НА ЧАТАХ

— Дуже поспішаю, — заскочивши на хвилинку до редакції, сказав Гордій. Вигляд у нього був заклопотаний і стурбований. — Мушу бігти на Володимирську гірку, страшенно непокоїть мене доля пам'ятника Володимиру. Як би його часом не знесли...

— Та ви що?! Хто ж то наважиться?! Адже й дитині відомо, що це історичний і мистецький пам'ятник.

— Так. І історичний, і мистецький. Але має компрометуючі дані. Хрест у руках тримає. І через нього може постраждати. Особливо, коли сюди ненароком завітають деякі завзяті хлопці з Львівщини. У себе в області вони вже трохи погадували. От у селі Верені Миколаївського району стоїв пам'ятник на честь скасування панщини 1848 року. Теж мав історичну цінність. А скасували його. І в ряді інших сіл так само зникли пам'ятники, присвячені цій події, бо мали вони ознаки культурної форми. Ніхто чомусь не роздумав воявничим неввігласам того, що селяни, закопуючи під цими пам'ятниками плуги, реманент, ставили хрест страхотливому кріпосництву. Ніхто чомусь не нагадав їм слів Великого Каменяря, який у свій час писав: «Хлопи недаром проклинали той порядок і досі проклинали його в піснях і оповіданнях; недаром по скасуванню панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в виді пляшки з горілкою».

А в м. Жидачеві, у колишньому, вже давно не діючому костюльі вирішили створити автобусну станцію. І гарну, кажуть, станцію зробили. Та при реконструкції виявили в костюльі вирізану з дерева фігуру «Розп'яття». При бажанні неважко було з'ясувати, що ця фігура XV сторіччя є однією з найстаріших дерев'яних скульптур на території нашої країни. А з'ясувавши, неважко було передати цінну пам'ятку в музей, оскільки в інтер'єр автостанції вона й справді не дуже вписується. Натомість, у реконструктивному екстазі, скинули фігуру з десятиметрової висоти, від чого стан її, зрозуміло, не поліпшилась.

Та буває, що до такої демонстрації безкультур'я вдаються й люди, які, за всіма документальними ознаками, наче й не повинні бути неввігласами.

Є на Львівщині унікальна археологічна пам'ятка — старовинне місто Звенигород (нині село Пустомитівського району). Згадка про нього є в давньоруському літописі 1086 року. Проведені тут розкопки дали багато найцікавіших даних про сиву давнину, про життя й працю давньоруських ремісників. Тут відкопали й численні житла городян, і косторізькі майстерні, ковальські й гончарні горни, рештки шевської майстерні. Виявлено тут і поховання порубаних татарськими шаблями мужніх захисників міста під час навали 1241 року.

Та десь років через сімсот з гаком після татаро-монгольської навали з'явився в цих місцях Михайло Семенович Лісенко, голова колгоспу ім. Шевченка. І почав доруймувати те, чого віки не могли зробити. Для цього на території колишнього городища, взятого державою під охорону, збудував корівники, гноєсховища, а при будівництві зняв товстий шар землі з цінними археологічними пам'ятками.

У цій історії, правду кажучи, мене дивує одне. Ні, не те, що М. С. Лісенко роками польовував на листи, просяби та попередження органів культури. І не те, що він не зважив на статті в обласній і республіканській пресі, де, зокрема, відомі українські вчені виступили проти варварського нищення цінної пам'ятки. І не те, що органи прокуратури не знайшли поки достатніх даних для притягнення Лісенка до кримінальної відповідальності, а обвиконком обмежився суворим попередженням (яке, до речі, голова колгоспу переніс значно легше, ніж операцію на гланди). По-справжньому здивувало мене одне: те, що Михайло Семенович Лісенко, за гримасою чужерідної долі, — колишній... учитель історії.

...Та поки я тут з вами теревені правлю, там, можливо, завзяті хлопці з Львівщини й до пам'ятника Володимиру добираються. А то ще, боронь боже, до Лаври чи до Софіївського собору зазирнуть...

Ні, як собі хочете, а я побіг на Володимирську гірку!

Треба стояти на чатах!

Рис. 3. Замітка у журналі "Перець", 1969

Fig. 3. A satiric note in the magazine "Перець", 1969

Кирилович став натхненником та постійним учасником щорічної науково-теоретичної конференції, приуроченої річниці та подіям Берестецької битви. Традиція цього заходу, започаткована вперше у 1990 р., продовжується і тепер. Варто також зазначити, що І. Свешніков був одним із зачинателів та учасників щорічних наукових конференцій “Нові дослідження пам’яток українського козацтва” в УТОПІК і також науково-пошукової експедиції “Часи козацькі”, створеної при товаристві у 1990 р., яка згодом трансформувалась у однойменний науковий центр [Бойко]. Тому І. Свешнікова поряд із Д. Телегіним, О. Титовою та іншими можна цілком вважати фундатором науково-дослідного центру “Часи козацькі”, який успішно діє і в наш час. Плідним результатом діяльності центру на початковому етапі став узагальнюючий навчальний посібник “Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.” (з каталогом нерухомих пам’яток козацтва в якості додатку) під редакцією Д. Телегіна, І. Винокура, І. Свешнікова, О. Титової, який побачив світ у 1997 р., на жаль, уже по смерті дослідника [Археологія доби українського..., 1997].

Отже, пам’ятоохоронна робота Ігоря Свешнікова стала важливою складовою його наукової діяльності. Участь вченого у пам’яткоохоронних організаціях, зокрема, УТОПІК, надала їй спрямованості та окресленості. Звісно, ця робота була значно ширшою у своїх проявах. Багато у чому вона базувалася на ентузіазмові самого дослідника, завдяки чому вдалося зберегти вагомий спадок для українського народу. Публікації І. Свешнікова щодо результатів археологічних досліджень стали надбанням науки, широкої громадськості. А невтомна праця була проявом любові до рідного краю та відданості своїй справі. Безперечно, така діяльність вченого є актуальною і залишається повчальною в умовах сучасності, і сподіваємось, стане дороговказом теперішнім та прийдешнім поколінням.

ЛІТЕРАТУРА

Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навчальний посібник (1997) / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. – К. – 336 с.

Бадяк В.П. (2011). Реалії та імітація охорони пам’яток культури Львова в роки застою // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – № 10. – С. 439–457.

Бойко Л.О. Внесок членів Українського товариства охорони пам’яток історії і культури у справу збереження надбань минулого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (26.06.16). http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vdakk/2010_2/13.pdf – Назва з екрану.

Гупало В. (2005). Ігор Кирилович Свешніков – видатний дослідник Волині // Життєвий і творчий шлях І.К. Свешнікова: до 90-річчя від дня народж. видат. історика-археолога: зб. тез наук. конф. – Рівне. – С. 18–24.

Демиденко О. (2006). Діяльність Українського товариства охорони пам’яток історії та культури зі збереження об’єктів козацької доби (друга половина 1960-х–1980-ті рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – Ч. 9. – С. 409–425.

Денисенко Г.Г. (2011). Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К. – 289 с.

ДАЛО. – Ф. 1338 (Львівське обласне управління культури). – Оп. 1 – Спр. 1016. – С. 81–82.

Заремба С. (2002). Нариси з історії українського пам’яткознавства. – К. – 204 с.

Заремба С. (1998). Українське товариство охорони пам’яток історії та культури: історичний нарис. – К. – 242 с.

Кудин І.Л. (1986). Львівська обласна: підсумки і плани // Пам’ятники України. – № 4. – С. 59–60.

Мацкевий Л. (2015). Ігор Кирилович Свешніков – людина, науковець, педагог і музейник // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: матеріали наук. конф. присвяч. 100-річчю від дня народж. І.К. Свешнікова. – Рівне. – Вип. 13, ч. 1. – С. 26–33.

НА ВА ІУ НАНУ. – Ф. Свешніков І. – П. 37. – Спр. 17: Лист редактору газети “Радянська Україна” Рябокляку А.К. – 4 с.

НА ВА ІУ НАНУ. – Ф. Свешніков І. – П. 37. – Спр.14: Тези доповіді про роботу обласної комісії по перенесенню господарського двору колгоспу ім. Т. Шевченка Пустомитівського району з території археологічної пам'ятки літописного Звенигорода. – 6 с.

Нестайко М. (2013). Участь львівських мистецтвознавців у пам'яткоохоронному русі 1960–1980-х рр. // Гілея: науковий вісник. – № 75. – С. 119–122.

Нікольченко Ю. (2005). Історико-краєзнавчі студії І. К. Свешнікова // Життєвий і творчий шлях І. К. Свешнікова: до 90-річчя від дня народж. видат. історика-археолога: зб. тез наук. конф. – Рівне. – С. 61–63.

Про державний історико-культурний заповідник у м. Дубні Рівненської області [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/444-93-%D0%BF> (05.07.16) – Назва з екрану.

Пшеничний М. Ігор Свешніков: Неопалимі дзвони Звенигорода [Електронний ресурс] // Радивилів.info: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.radyvyliv.info/igor-svyeshnikov-neopalimi-dzvoni-zvenigoroda.html> (05.07.16). – Назва з екрану.

Свешніков І.Г. (1971). Говорить земля // Ленінська молодь [Львів]. – 5 січ.

Свешніков І.Г. (1972). Львівська археологічна // Пам'ятники України. – № 4. – С. 39.

Свешніков І.Г. (1976). Довідник з археології України: Львівська область. – К. – 95 с.

Свешніков І.Г. (1977). На місці Берестецької битви // Жовтень. – № 7. – С. 118–125.

Свешніков І.Г. (1985). Берестечко // Жовтень. – № 7. – С. 91–108.

Свешніков І.Г. (1987а). Звенигород, якому 900 років // Жовтень. – № 9. – С. 98–106.

Свешніков І.Г. (1987б). Звенигород: краєзн. нарис. – Львів. – 48 с.

Свешніков І.Г. (1990а). Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. – № 6. – С. 127–131

Свешніков І.Г. (1990б). Музей-заповідник “Козацькі Могили”: путівник. – Львів. – 94 с.

Свешніков І.Г. (1991). Козакова яма // Прапор перемоги [Радивилів]. – 15 черв. – С. 1.

Свешніков І., Сидоренко В. (1971). У глибину століть // Червоний прапор [Рівне]. – 3 серп. – С. 4.

Свешніков І.К., Пономарьова Т.О. (1986). Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.: за матеріалами археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне. – 12 с.

Треба стояти на чатах (1969) // Перець. – № 17. – Вересень. – С. 15.

REFERENCES

Telehin, D.Ia. (Ed.) (1997). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st.: navchalnyi posibnyk*. Kyiv, 336 pp. (in Ukrainian).

Badiak, V.P. (2011). Realiі ta imitatsiia okhorony pam'iatok kultury Lvova v roky zastoіu. *Visnyk Lvivskoi komertsiіnoi akademii. Seriia – humanitarni nauky*, 10, 439–457 (in Ukrainian).

Boiko, L.O. (2016). *Vnesok chleniv Ukrainskoho tovarystva okhorony pam'iatok istorii i kultury u spravu zberezheniia nadban mynuloho*. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vdakk/2010_2/13.pdf (in Ukrainian).

Hupalo, V. (2005). *Ihor Kyrlyovych Svieshnikov – vydatnyi doslidnyk Volyni. Zhyttievyy i tvorchyi shliakh I.K. Svieshnikova: do 90-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho istoryka-arkheoloha: zbirnyk tez naukovoi konferentsii*, Rivne, 18–24 (in Ukrainian).

Demydenko, O. (2006). Diialnist Ukrainskoho tovarystva okhorony pam'iatok istorii ta kultury zi zberezheniia ob'iektiv kozatskoi doby (druha polovyna 1960-kh – 1980-ti rr.). *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, 409–425 (in Ukrainian).

Denysenko, H.H. (2011). *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezheniia kulturnoi spadshchyny*. Kyiv, 289 pp. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. 1338 (Lvivske oblasne upravlinnia kultury). Op. 1. Spr. 1016, 81–82 (in Ukrainian).

Zarembo, S. (2002). *Narysy z istorii ukrainskoho pam'iatkoznavstva*. Kyiv, 204 pp. (in Ukrainian).

Zarembo, S. (1998). *Ukrainske tovarystvo okhorony pam'iatok istorii ta kultury: istorychnyi narys*. Kyiv, 242 pp. (in Ukrainian).

Kudyn, I.L. (1986). Lvivska oblasna: pidsumky i plany. *Pam'iatnyky Ukrainy*, 4, 59–60 (in Ukrainian).

Matskevych, L. (2015). Ihor Kyrylovych Svieshnikov – liudyna, naukovets, pedahoh i muzeinyk. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: materialy naukovoї konferentsii prysviachenoї 100-richchii vid dnia narodzhennia I.K. Svieshnikova*, 13(1), 26–33 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii, Instytut Ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. Svieshnikov I. P. 37. Spr. 17: Lyst redaktoru hazety "Radianska Ukraina" Riabokliaku A.K., 4 pp. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii, Instytut Ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. Svieshnikov I. P. 37. Spr. 14: Tezy dopovidi pro robotu oblasnoi komisii po perenesenniu hospodarskoho dvoru kolhospu im. T. Shevchenka Pustomyivskoho raionu z terytorii arkheolohichnoi pam'iatky litopysnoho Zvenyhoroda, 6 pp. (in Ukrainian).

Nestaiko, M. (2013). Uchast lvivskykh mystetstvoznavtsiv u pam'iatkookhoronnomu rusi 1960–1980- rr. *Hileia: naukovyi visnyk*, 75, 119–122 (in Ukrainian).

Nicolchenko, Iu. (2005). Istoryko-kraieznavchi studii I.K. Svieshnikova. *Zhyttievyi i tvorchyi shliakh I.K. Svieshnikova: do 90-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho istoryka-arkheoloha: zbirnyk tez naukovoї konferentsii*, Rivne, 61–63 (in Ukrainian).

Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2016). Pro derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u m. Dubni Rivnenskoї oblasti. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/444-93-%D0%BF> (in Ukrainian).

Pshenychnyi, M. (2016). Ihor Svieshnikov: Neopalymi dzvony Zvenyhoroda. *Radyvyliv.info*. Retrieved from <http://www.radyvyliv.info/igor-svieshnikov-neopalymi-dzvony-zvenyhoroda.html> (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (5 sichnia 1971). Hovoryt zemlia. *Leninska molod*, Lviv (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1972). Lvivska arkheolohichna. *Pam'iatnyky Ukrainy*, 4, p. 39 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1976). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Lvivska oblast*. Kyiv, 95 pp. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1977). Na misti Berestetskoї bytvy. *Zhovten*, 7, 118–125 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1985). Berestechko. *Zhovten*, 7, 91–108 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1987a). Zvenyhorod, yakomu 900 rokiv. *Zhovten*, 9, 98–106 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1987b). *Zvenyhorod: kraieznavchyi narys*. Lviv, 48 pp. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1990a). Zvenyhorodski hramoty na beresti. *Dzvin*, 6, 127–131 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (1990b). *Muzei-zapovidnyk "Kozatski Mohyly": putivnyk*. Lviv, 94 pp. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.H. (15 chervnia 1991). Kozakova yama. *Prapor peremohy*, Radyvyliv, p. 1 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I., & Sydorenko, V. (3 serpnia 1971). U hlybynu stolit. *Chervonyi prapor*, Rivne, p. 4. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I.K., & Ponomarova, T.O. (1986). *Kataloh naivazhlyvishykh znakhidok z mistia Berestetskoї bytvy 1651 r.: za materialamy arkheolohichnoi ekspeditsii Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu*. Rivne, 12 pp. (in Ukrainian).

Treba stoiaty na chatakh (veresen 1969). *Perets*, 17, p. 15 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016

прийнята до друку 20.10.2016

**IGOR SVIESHNIKOV'S ACTIVITY IN THE FIELD OF PROTECTION
AND PRESERVATION OF MONUMENTS IN UKRAINE**

Kateryna YUKHIMCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: katya.uki91@gmail.com*

The article is devoted to the research of the famous archaeologist, scientist Igor Kyrilovych Svieshnikov's contribution to the development of monument protection movement in the field of the Ukrainian archaeological heritage protection and preservation. The various forms and directions of the scientist's activity in the field of archaeological monuments protection and preservation are examined. Special attention is paid to the participation of I. Svieshnikov in activity of civil society organizations involved in the protection of monuments, particularly of Ukrainian society of historical and cultural monuments protection.

It should be noted that it is difficult to define such activity of the scientist in the context of his scientific research achievements. But more specifically his activity can be noticed in cases involving the preservation of separate archaeological monuments and the participation of the scientist in the Heritage preservation organizations (particularly in Lviv regional organization of the Ukrainian Society of historical and cultural monuments preservation, the member of which the researcher had been for almost thirty years). Considering monument preservation aspect of I. Svieshnikov's activity, there can be determined three main directions: measures that are directed to the protection of archaeological monuments (especially those of Zvenygorod settlement and fields Berestechko battle); participation and leadership of organizations that are involved in the protection of archaeological monuments; popularization of these monuments through publications, creating of teaching and learning materials.

Key words: archaeology, protection of monuments, archaeological heritage, Ukrainian society of historical and cultural monuments protection, Zvenyhorod, publications.

МУЗЕЇ. БІБЛІОТЕКИ. АРХИВИ

MUZEUM TOWARZYSTWA "ŁEMKIWSZCZYNA" W SANOKU – PRZYCZYNEK DO
HISTORII POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ ARCHEOLOGII W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Piotr N. KOTOWICZ

*Muzeum Historyczne w Sanoku,
ul. Zamkowa, 2, 38-500, Sanok, Polska, e-mail: p_kotowicz@o2.pl*

Artykuł poświęcony jest zbiorom archeologicznym gromadzonym i przechowywanym w okresie międzywojennym i czasie II wojny światowej przez ukraińskie Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyzna" w Sanoku. Muzeum to funkcjonowało w latach 1931–1944 i zajmowało się głównie dokumentowaniem przeszłości i teraźniejszości Łemkowszczyzny. Na podstawie zachowanych archiwaliów udało się sprecyzować i zweryfikować wiele informacji na temat różnych zabytków archeologicznych z Sanoka i okolic, które znalazły się w zbiorach muzeum, a także zrekonstruować proces ich napływu do tej placówki. Zaprezentowane ustalenia pokazują też, że Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyzna" z wielkim entuzjazmem włączało się w poznawanie najdawniejszych dziejów dorzecza górnego Sanu, również poprzez prace wykopaliskowe.

Słowa kluczowe: historia archeologii, Sanok, Towarzystwo "Łemkiwszczyzna", muzealnictwo ukraińskie.

Międzywojenna, archeologiczna działalność muzealnictwa na terenie południowo-wschodniej Polski jest stosunkowo mało poznana, głównie ze względu na często dramatyczne losy wojenne instytucji gromadzących zabytki tego typu¹. Dotyczy to również dwóch sanockich placówek muzealnych powstałych w latach 30. XX wieku – ukraińskiego Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyzna" i polskiego Muzeum Ziemi Sanockiej. Większość ówczesnej spuścizny obu placówek muzealnych, w tym również archeologicznej, odziedziczyło dzisiejsze Muzeum Historyczne w Sanoku. Oprócz samych muzealiów, w archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego zachowała się również część dokumentów pozostałych po Towarzystwie i Muzeum "Łemkiwszczyzna" w Sanoku. Wśród stosunkowo licznych archiwaliów o zróżnicowanej treści zebranych w teczce pt. *Akta Muzeum Łemkiwszczyzna w Sanoku z lat 1931–1939*² znajdują się trzy wersje inwentarza muzealiów, a także *Księga protokołów z Ogólnych Zgromadzeń i Posiedzeń Towarzystwa "Łemkiwszczyzna" w Sanoku*³. Szczególne znaczenie ma tutaj inwentarz, w którym znalazły się m.in. informacje na temat znajdujących się w muzeum zabytków archeologicznych⁴.

¹ Artykuł jest skróconą wersją tekstu oddanego do druku w tomie XII Rocznika Sanockiego.

² Archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego w Sanoku, teczka 372, bez paginacji (dalej: *Akta...*). Zawarte w inwentarzu dane zostały w pewnym stopniu wykorzystane przez Adama Fastnacha w monografii dotyczącej osadnictwa średniowiecznego w ziemi sanockiej [Fastnacht, 1962, s. 58–62].

³ *Книга протоколів зі Загальних Зборів та Засідань Товариства "Лемківщина" у Сяноці*, Archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego w Sanoku, teczka 323, s. 1–92 (dalej *Книга...*). W tej samej księdze znajduje się dodatkowo *Протокол Чинности (Кореспонденції) Товариства "Лемківщина" у Санокі: Протокол Чинности (Кореспонденції) Товариства "Лемківщина" у Сяноці*, Archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego w Sanoku, teczka 323, bez paginacji (dalej *Протокол...*). Za pomoc w tłumaczeniu rękopisów archiwaliów autor składa serdeczne podziękowania Pani dr Katarzynie Glinianowicz z Katedry Ukrainistyki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Pani mgr Annie Jurczyszyn z Sanoka.

⁴ Dodatkowe informacje archiwalne na temat niektórych zabytków ze zbiorów muzeum łemkowskiego zachowały się w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Za możliwość zapoznania się z nimi i wykorzystania rysunków siekier z Dobrej Szlacheckiej i Płonnej, autor składa serdeczne podziękowania Dyrektorowi Muzeum, Panu dr. Jackowi

Ryc. 1. Mymoń "Zamczysko", pow. sanocki, stan. 1. Grodzisko wczesnośredniowieczne i zamek (?) późnośredniowieczny: 1-2 – relikty nieistniejącej obecnie budowli kamiennej na "Zamczysku". Fot. P. Wengłowski. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2044 i MHS/F/2045

Fig. 1. Mymoń "Zamczysko", Sanok district, site 1. Early medieval stronghold and late medieval castle (?): 1-2 – remnants of stone building which have been seen in 1930s. Photo by P. Wengłowski. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/2044 and MHS/F/2045

Ryc. 2. Uczestnicy IV Zjazdu Przedstawicieli Ukraińskich Muzeów w trakcie pobytu na "Zamczysku" w Mymoniu. 31.06.1936 r. Fot. V. Brovar. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/1370

Fig. 2. Contributors of the 4th Convention of Members of Ukrainian Museums during the expedition to "Zamczysko" in Mymoń. 31.06.1939. Photo by V. Brovar. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/1370

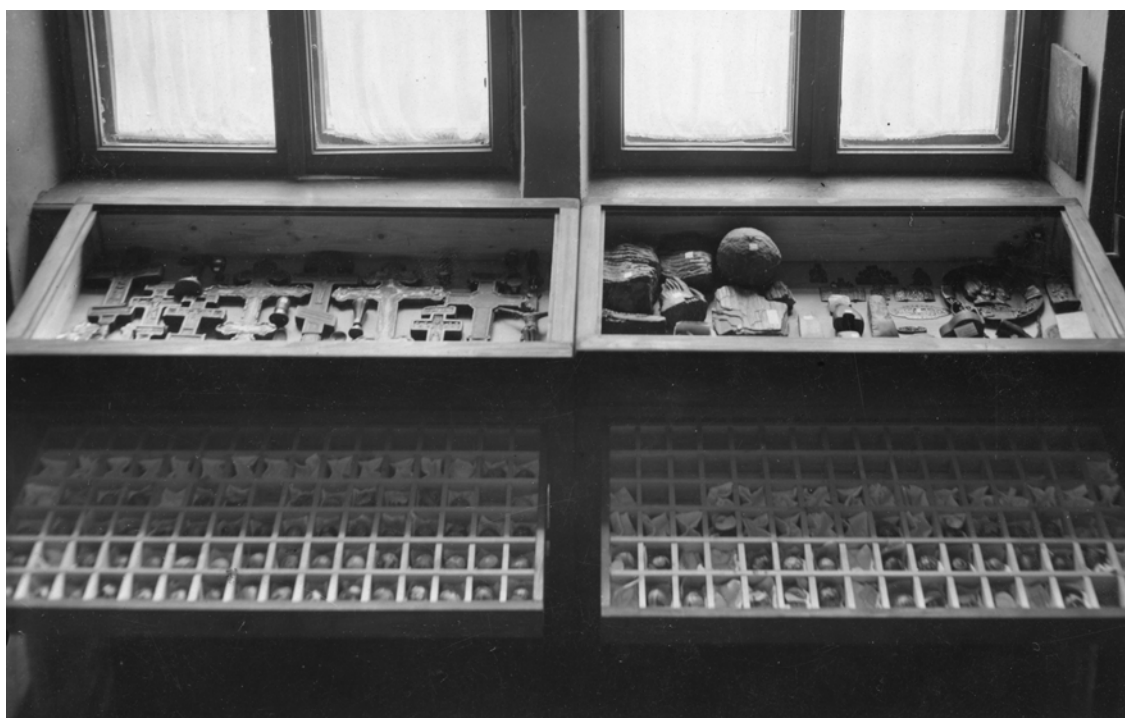
Historia Muzeum Towarzystwa "Łemkowszczyzna" rozpoczyna się dnia 27 lutego 1931 roku⁵, kiedy to od kilku sanockich, ukraińskich działaczy społecznych wyszła inicjatywa założenia instytucji, która miałaby gromadzić pamiątki charakterystyczne dla całej Łemkowszczyzny. Na pierwszego (i jedyne) dyrektora muzeum został wyznaczony Leon Getz [Константинович, 1934, s. 5; Zając, 1995, s. 613], urodzony w 1896 roku we Lwowie, który do Sanoka przybył w 1924 roku, po ukończeniu Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie [Banach, 2004, s. 15–16].

Działalność muzeum rozwijała się prężnie, głównie dzięki bezinteresownemu zaangażowaniu samego dyrektora i drugiego pracownika muzeum – Iryny Dobriańskiej, nauczycielki z pobliskiego Międzybrodzia [Коківський, 1937a, s. 20; Тарнович, 1941, s. 28–29; Zając, 1979, s. 266]⁶ i objęła cały teren Łemkowszczyzny oraz obszary przyległe⁷. Jak wynika z opublikowanych danych, w 1934 roku muzeum mogło się poszczycić ponad czterema tysiącami eksponatów [Константинович, 1934, s. 5; Коківський, 1935a, s. 7], a pod koniec 1940 roku ich liczba wzrosła już do ponad ośmiu tysięcy zabytków [M. X. 1941].

⁵ W jednej ze swych prac, E. Zając [1979, s. 266], mylnie za Julianem Tarnowyczem [Тарнович, 1941, s. 28], podaje, że Muzeum "Łemkowszczyzna" powstało w 1930 roku, czemu przeczą relacje założycieli placówki: E. Konstantynowicza i F. Kokowskiego [Коківський, 1934, s. 4; Константинович, 1934, s. 5; por. też *Книга...*, s. 2–5].

⁶ I. Dobriańska włączyła się jednak w prace muzeum dopiero w 1936 roku [por. *Книга...*, s. 42].

⁷ Dolina Sanu była swego rodzaju "strefą graniczną", gdzie ścierały się wpływy dwóch ukraińskich muzeów – sanockiego i Muzeum "Bojkowszczyzna" w Samborze. Świadczyć o tym może fakt, iż w 1937 roku, Iwan Szewczuk, Ostap Misiewicz i dyrektor rzeszonego muzeum w Samborze – Jarosław Biłyński rozkopali teren domniemanego grodziska na wzniesieniu "Horodyszcze" w Łukawicy, pow. leski [Тарнович, 1941, s. 10; Żurowski, 1955, s. 328 – tu błędna data prac; Fastnacht, 1962, s. 61]. Niestety, brak informacji o pozyskanych materiałach z tych badań [Parczewski, 1986, s. 180].

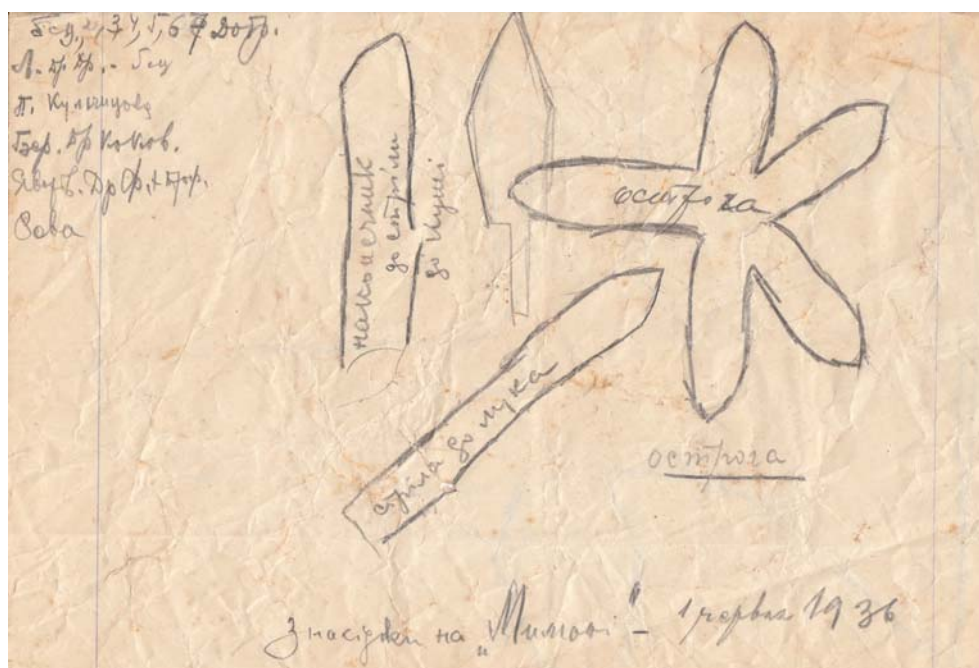
Ryc. 3. Gablota z zabytkami archeologicznymi znajdująca się w sali muzealnej plebani cerkwi pw. Św. Trójcy w Sanoku. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/1048

Fig. 3. Showcase with archaeological artefacts in museum's chamber of presbytery of Holy Trinity orthodox church in Sanok. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/1048

Niemal od początku działalności Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyzna" bardzo aktywnie włączyło się w działalność Komitetu Ukraińskich Muzeów Regionalnych (*Комітет українських обласних музеїв*), biorąc udział w organizowanych corocznie zjazdach ukraińskich muzealników [Коківський, 1935b, s. 2]. Przede wszystkim utrzymywano zażyłe kontakty z pobliskim Muzeum "Bojkiwszczyzna" w Samborze. Rola, znaczenie i aktywność sanockiej placówki zostały bardzo wyraźnie docenione w 1936 roku, kiedy to muzeum zostało powierzone zorganizowanie IV Zjazdu Przedstawicieli Ukraińskich Muzeów. Zaproszenia wysłano do 11 placówek muzealnych. Zjazd odbył się w Sanoku w dniach 31 maja i 1 czerwca tego roku. Ostatecznie wzięli w nim udział przedstawiciele muzeów z Sanoka, Sambora, Jaworowa, Stryja, Przemyśla, Kołomyi, Rawy Ruskiej, Brzeżan, Tarnopola i Lwowa. Nie dotarli delegaci z Trembowli, Sokala i Rohatyna. Pierwszy dzień spotkania poświęcony był przedstawieniu ubiegłorocznej działalności wszystkich muzeów i dyskusjom nad funkcjonowaniem tych placówek. Dodatkowo przewidziane były dwa referaty, autorstwa Franca Kokowskiego i Jarosława Pasternaka. Niestety drugi z autorów był nieobecny⁸, więc referat pt. "Prehistoria Łemkowszczyzny", nie został odczytany. Drugi dzień poświęcono na wycieczkę naukowo-badawczą do nieodległego Mymonia (pow. sanocki), gdzie na grodzisku zwanym "Zamczyskiem" (ryc. 1), przy pomocy miejscowej ludności z Beska i Sieniawy, przeprowadzono niewielkie badania archeologiczne (ryc. 2) [Книга..., s. 40; por. Букатович, 1936, s. 6].

⁸ Powody nieobecności wyjaśnia list wysłany przez J. Pasternaka z Koszyc w dniu 28.05.1936 roku (por. *Akta...*, nr 272/36).

Ryc. 4. Szkice kilku zabytków odkrytych w 1936 r. na "Zamczysku" w Mymoniu. Archiwum Pracowni Archeologicznej Muzeum Historycznego w Sanoku, teczka Mymoń

Fig. 4. Sketches of artefacts found in 1936 on "Zamczysko" in Mymoń. Archive of Archaeological Division of Historical Museum in Sanok, file: Mymoń

Jak pisał jeden z współtwórców muzeum [Коковський, 1936, s. 14], mogło ono funkcjonować głównie dzięki składkom kilkunastu członków⁹, wynoszącym około 100 zł rocznie. Z braku własnego pomieszczenia, muzeum udostępniono jedną dużą salę, mieszczącą się na parterze budynku plebani przy cerkwi p.w. Świętej Trójcy w Sanoku [Константинович, 1934, s. 5]. Ekspozycja w plebani cerkiewnej ukazywała głównie cerkiewną sztukę sakralną, ale we wspólnej gablocie z krzyżami i pisankami znalazły się też zabytki archeologiczne (ryc. 3) [Коковський, 1937a, fot. na s. 15].

Zbiory archeologiczne muzeum tworzyły głównie znaleziska przypadkowe, przekazywane lub sprzedawane przez znalazców lub właścicieli. Były to z reguły zabytki odkrywane na terenie objętym działalnością muzeum, ale trafiały się też przedmioty znalezione na terenach sąsiednich (Sośnica koło Radymna, Horodok nad Dniestrem i Dewjatyń koło Rawy Ruskiej – dziś Ukraina), a nawet zupełnie "egzotycznych" (włoski Trydent). Warto zaznaczyć, iż placówka inicjowała i prowadziła też niewielkie badania wykopaliskowe. Szczególnym zainteresowaniem sanockich muzealników cieszyło się grodzisko "Zamczysko" w Mymoniu¹⁰. 1 czerwca 1936 roku, w trakcie trwania IV Zjazdu Ukraińskich Muzealników w Sanoku (o czym wspomniano wyżej), przeprowadzono na nim, przy pomocy mieszkańców Beska i Sieniawy, jednodniowe badania¹¹. Od dr. Ciepłego z Mymonia uzyskano wtedy cenne zabytki: 29 ułamków wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej ceramiki, a także przedmioty

⁹ Ogółem w skład Towarzystwa "Łemkiwszczyna" na przestrzeni lat 1931–1940 wchodziło 53 osoby, jednak rzeczywisty stan, ze względu na skreślenia z listy członków kilkunastu osób, był zdecydowanie niższy – por. *Akta... – Спис Членів Товариства "Лемківщина" в Саночі*.

¹⁰ Obiekt ten owiany był licznymi legendami [por. np. Тарнович, 1938, s. 13–15], które z pewnością miały duży wpływ na podjęcie decyzji o badaniach na grodzisku.

¹¹ W części powojennych opracowań pojawia się prawidłowa informacja, iż badania były prowadzone przed II wojną światową [por. Żurowski, 1955, s. 329; Fastnacht, 1962, s. 62; Kunysz, 1963, s. 57, przyp. 28; 1968, s. 61]. Zamieszczenie wprowadził Leszek Gajewski, który opierając się na informacji ustnej podał, iż tuż przed wybuchem II wojny światowej grodzisko penetrowali poszukiwacze skarbów, a badania J. Pasternaka miały miejsce w latach 1940–1943 [Gajewski, 1957,

Ryc. 5. Międzybrodzie, pow. sanocki, stan. 1. Osada z okresu wpływów rzymskich: I – widok na stanowisko; II – Iryna Dobriańska z niezidentyfikowanym współpracownikiem w trakcie badań na stanowisku w 1937 lub 1938 r. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2749 i MHS/F/2750

Fig. 5. Międzybrodzie, Sanok district, site 1. The settlement from Roman Period: I – view on the site; II – Iryna Dobrianska with unidentified collaborator during the archaeological research in 1937 or 1938. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/2749 and MHS/F/2750

s. 353; 1958, s. 118; Cabalska, 1966, s. 59]. Jeszcze dalej poszła Maria Cabalska, która w jednym ze swych opracowań podała przedział 1940–1945 [Cabalska, 1970, s. 15]. Dane te zakorzeniły się w literaturze przedmiotu, przy czym dość dowolnie "precyzowano" czas badań na 1940 lub 1941 roku [Cabalska, 1973, s. 238; 1975, s. 321; Parczewski, 1986, s. 180; Kotowicz, 2002, s. 5, 7, 9, 13, przyp. 11, 20; 2007, s. 52]. Prawdopodobnie po tych akcjach "badawczych" pozostały niezasypane wykopy,

w całości naczynie zasobowe¹⁶ (ryc. 6), które sprzedała do zbiorów muzeum [nr inw. 285; *Книга...*, s. 60]. Pozostałe zabytki z tych badań zostały wpisane w 1939 roku (nr inw. 377–401).

Chronologia pozyskanych do zbiorów muzealnych zabytków archeologicznych była na bieżąco konsultowana z J. Pasternakiem, o czym świadczy zachowany list archeologa lwowskiego do L. Getza z dnia 10.12.1936 roku, w którym dziękuje dyrektorowi muzeum za przesłanie rysunków zabytków kamiennych i krzemienych i jednocześnie określa ich datowanie [Akta..., nr 372]¹⁷. Ustalenia te odnotowywano w Inwentarzu (por. nr inw. 47, 49, 55–56, 78, 80, 86, 218, 285, 323–351, 377–397). Dbano też o konserwację i przechowywanie pozyskanych zabytków archeologicznych. W tym celu zakupiono dużą przeszkloną gablotę w 1938 roku [Книга..., s. 59].

Ryc. 7. Fragment ekspozycji Ukraińskiego Muzeum "Łemkowszczyzna" w korytarzu pierwszego piętra sanockiego zamku z widocznym zrekonstruowanym naczyniem zasobowym z Międzybrodzia, 1940–1941 r. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/1612

Fig. 7. Fragment of exposition of Ukrainian Museum "Lemkivshchyna" in the corridor on the first floor of Sanok castle with storage vessel from Międzybrodzie, 1940–1941. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/1612

Sytuacja obu sanockich placówek muzealnych zmieniła się po wybuchu II wojny światowej. Po zajęciu Sanoka przez wojska i administrację niemiecką, polskie Muzeum Ziemi Sanockiej zostało rozwiązane, zbiory częściowo zniszczone i rozgrabione, a pieczę nad ocalałym majątkiem przejął okupant. Jak zanotowano w *Księdze protokołów...*, w wyniku wkroczenia armii okupanckiej Muzeum Towarzystwa "Łemkowszczyzna" nie poniosło żadnych szkód. Co więcej, na prośbę ukraińskich muzealników, w dniu 8 stycznia 1940 roku komisarz miejski Erich Märkl przekazał parter zamku, w którym mieściły się wcześniej zbiory Muzeum Ziemi Sanockiej ("teraz całkiem zniszczone"), do tymczasowego użytku muzeum ukraińskiemu [Книга..., s. 83; por. też [NN], 1940]. Ocalałe zabytki polskiego muzeum postanowiono włączyć do zbiorów "łemkowskich". Nowa placówka działająca pod auspicjami Niemców otrzymała nazwę: Ukraińskie Muzeum "Łemkowszczyzna" w Sanoku. Kustoszem został mianowany L. Getz, zatrudniono też I. Dobriańską i Stefana Stefańskiego, uprzedniego pracownika Muzeum Ziemi Sanockiej [Stefański, 1968, s. 9–10; Zajac, 1979, s. 273; 1990, s. 184]. Zabytki archeologiczne prezentowano wówczas w dwóch miejscach na pierwszym piętrze sanockiego zamku. W korytarzu znajdowało się zrekonstruowane naczynie zasobowe z Międzybrodzia (ryc. 7), natomiast w ostatniej z sal, będącej jednocześnie pracownią, przechowywano zbiory numizmatyczne (w tym rzymskie monety) i naczynia gliniane z dopiero co odkrytego cmentarzyska ciałopalnego w Bachórze-Chodorówce, pow. rzeszowski (ryc. 8) [Тарнович, 1940, s. 7].

Okupacja niemiecka nie wstrzymała działalności naukowo-badawczej, w tym archeologicznej, muzeum. We wrześniu 1940 roku, przeprowadzone zostały szeroko (jak na tamte czasy) zakrojone prace wykopaliskowe na wspomnianym cmentarzysku z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce koło

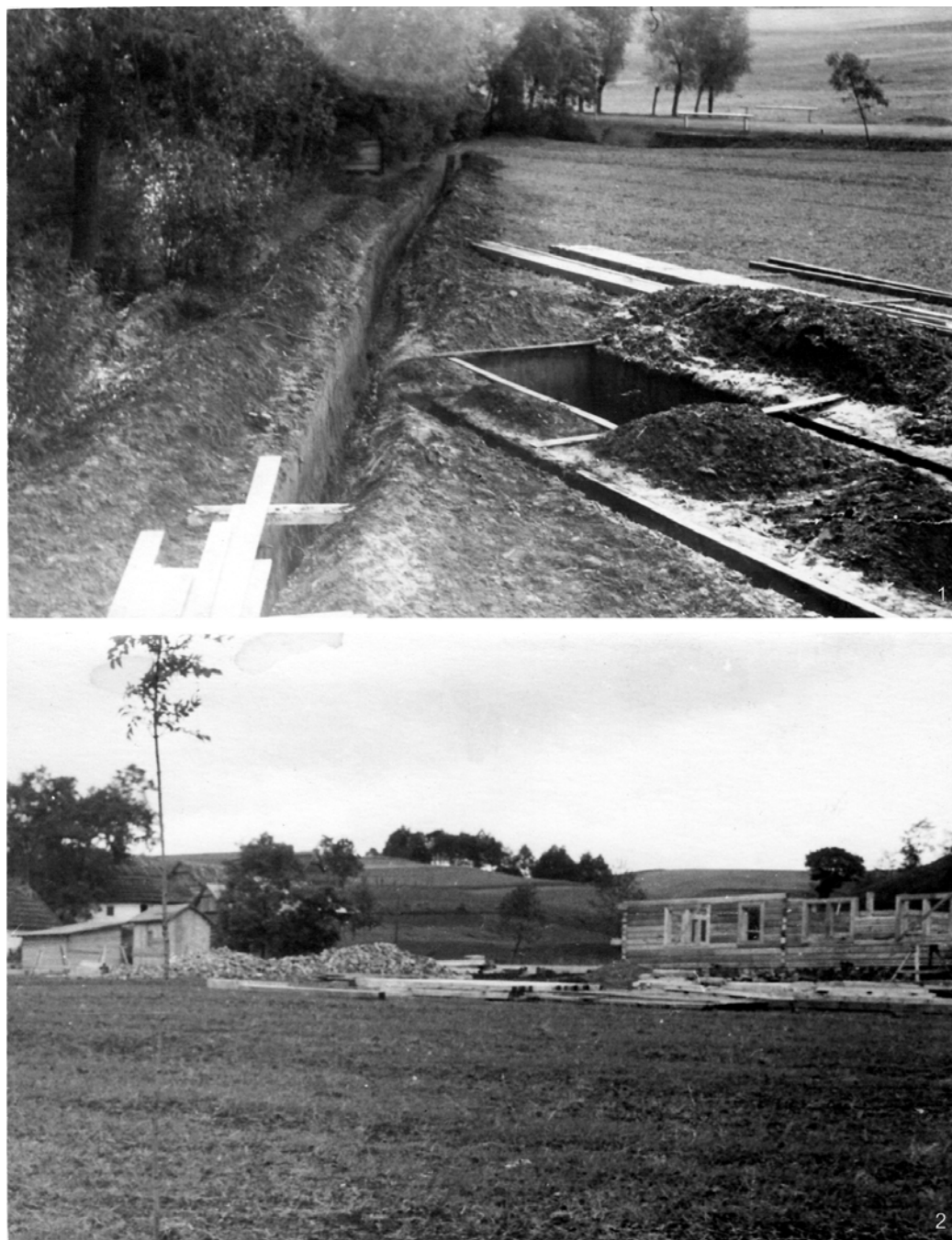
¹⁶ Nr inw. MHS/A/63 i 320. Na temat tych znalezisk pisali: A. Żaki [1961, s. 209–210, tabl. IV:22], A. Kunysz [1963, s. 65, ryc. 5]; R. Madyda-Legutko [1995, s. 90, tabl. XXVII:3,8; 1999, s. 99, abb. 4:1], M. Parczewski i E. Pohorska-Kleja [1995, s. 70, ryc. 11:1], R. Madyda-Legutko i E. Pohorska-Kleja [2001, abb. 4:12] i P. N. Kotowicz [2004b, s. 713, ryc. 2; fot. 1–2].

¹⁷ W sumie było to pięć zabytków: siekierki z Pielni i Płonnej, toporki z Turzańska, Dobrej i miejscowości Dewiatyr (dziś: powiat Rawa Ruska, obwód lwowski, Ukraina).

Ryc. 8. Fragment ekspozycji Ukraińskiego Muzeum "Łemkiwszczyna" na pierwszym piętrze sanockiego zamku: 1-2 – popielnice, przystawki gliniane i przedmioty brązowe pozyskane w trakcie prac na terenie cmentarzyska ciałopalnego z epoki brązu w Bachórze, pow. rzeszowski, 1940–1941 r. Fot. M. Stefański. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/1011 i MHS/F/972

Fig. 8. Fragment of exposition of Ukrainian Museum "Lemkivshchyna" on the first floor of Sanok castle: 1-2 – urns, clay vessels and bronze objects found during the excavations of the Bronze Age cremation cemetery in Bachórz, Rzeszów district, 1940–1941. Photo by M. Stefański. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/1011 i MHS/F/972

Ryc. 9. Bachórz, pow. rzeszowski, stan. 1. Cmentarzysko ciałopalne z epoki brązu: 1-2 – widok na stanowisko w trakcie budowy strażnicy granicznej. 1940 r. Fot. M. Stefański. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2752 i MHS/F/2753

Fig. 9. Bachórz, Rzeszów district, site 1. The Bronze Age cremation cemetery: 1-2 – view on the site during the building of border's watchtower. 1940. Photo by M. Stefański. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/2752 i MHS/F/2753

Dynowa (ryc. 9), w trakcie których zabezpieczono 30 popielnicowych grobów ciałaopalnych z wyposażeniem w postaci przystawek i zabytków brązowych. Prace prowadził zespół w składzie L. Getz, I. Dobriańska i S. Stefański¹⁸ (por. Aneks 1–3) (ryc. 10). Interesujących obserwacji dokonano również w trakcie budowy przez Niemców dwóch schronów we wschodniej i północno-zachodniej części wzgórza zamkowego w Sanoku. Na południe od budynku zamkowego natrafiono na fragment wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego, natomiast na zachodnim skraju wzgórza odkopano kamienny mur obwodowy (por. Aneks 4) (ryc. 12) [Zielińska, 1996, s. 5, fot. 1; Zielińska, Kotowicz, 2011, s. 187, 190, ryc. 3]¹⁹.

Niestety, na roku 1941 kończą się wszystkie wpisy w muzealnych inwentarzach, nie zachowała się także korespondencja z kolejnych trzech lat. Koniec działalności Ukraińskiego Muzeum "Łemkowszczyzna" przypada na 1944 roku Opuszczający Sanok okupant wywiózł wówczas kilkaset najcenniejszych eksponatów, pochodzących z kolekcji obu przedwojennych muzeów [Stefański, 1968, s. 9–10]²⁰. Nie ma jednak w zachowanych źródłach śladu, aby uszczuplone zostały zbiory archeologiczne muzeum "Łemkowszczyzna" [Zajac, 1979, s. 274–280].

***

W dotychczasowej literaturze specjalistycznej przedstawiono jedynie zabytki, które przetrwały w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. Tymczasem lektura zachowanych ksiąg inwentarzowych przynosi szereg nowych informacji o zupełnie nieznanych dotąd znaleziskach.

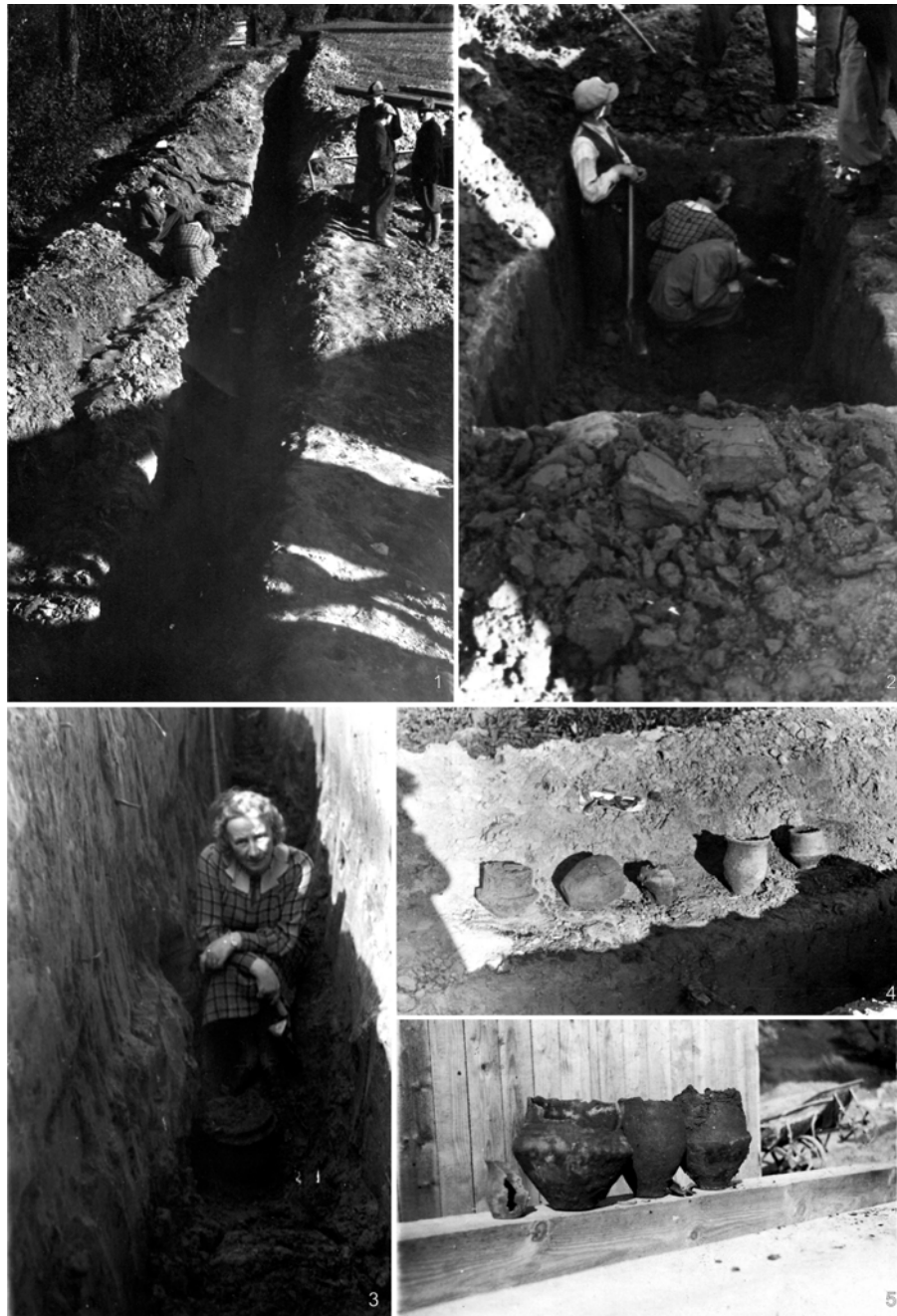
---

¹⁸ Stanowisko odkryto w trakcie prac ziemnych związanych z budową niemieckiej strażnicy na ówczesnej granicy Generalnego Gubernatorstwa oraz Związku Radzieckiego. Dzięki pracującemu tam mistrzowi ciesielskiemu Janowi Kłakowi z Jarosławia, udało się zabezpieczyć kilka z odkrytych tam w sierpniu 1940 roku naczyń, które przekazane zostały do muzeum w Sanoku. Stanowisko wizytował też w październiku 1940 roku dr Anton Nowotny z Krakowa (ryc. 11), który wykonał szereg fotografii stanowiska i zabezpieczył nowe znaleziska, przekazując je następnie do muzeum w Sanoku. Wiosną 1941 roku w Bachórze pojawił się dr Werner Radig z ówczesnego Institut für Deutsche Ostarbeit w Krakowie, który opublikował pierwsze informacje o przeprowadzonych rok wcześniej badaniach [por. Radig, 1941, s. 3–10; Zielińska, 1968, s. 15; 2007, s. 5, fot. 1–4; Moskwa, 1976, s. 162; Gedl, 1994, s. 11–12; Kozłowski, 2012, s. 124–125]. Tutaj należy sprostować informację S. K. Kozłowskiego, jakoby przy opracowywaniu swojego artykułu Radig korzystał w głównej mierze z maszynopisu polskiego archeologa Rudolfa Jamki, który rzeczywiście kontynuował następnie prace w Bachórze [Kozłowski, 2012, s. 45]. W rzeczywistości Radig oparł się głównie na sprawozdaniu L. Getza (por. Aneks nr 1). Zespół archiwaliów dotyczących odkryć w Bachórze wraz z odpisem sprawozdania L. Getza oraz jego niemieckim tłumaczeniem, a także odręcznym szkicem stanowiska autorstwa Rudolfa Jamki znajduje się w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (teczka Bachórz).

¹⁹ W zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku przechowywane były do niedawna dwie czaszki z grobów oznaczonych numerami 1 i 2 (męska i kobieca, z zielonym nalotem na skroni) – [por. Zielińska, Kotowicz, 2011, s. 210], które po badaniach antropologicznych wraz z innymi szczątkami ludzkimi pochodzącymi z tego cmentarzyska zostały powtórnie pochowane w grobie zbiorowym na cmentarzu komunalnym przy ul. Ustronie w Sanoku. Dodatkowo, w zbiorach historycznych Muzeum Historycznego znajdują się trzy taśmy żelazne z otworami (w jednej tkwią jeszcze dwa gwoździe) i trzy gwoździe, które uznane były za okucia trumien, pochodzących rzekomo z odkrytych wówczas grobów (ryc. 13; nr inw. MHS/H/1925, MHS/H/1960 i MHS/H/1980). Interpretacja ta jest jednak bardzo wątpliwa. Po pierwsze, w trakcie prowadzonych w ostatnim półwieczu prac nie natrafiono na żaden grób z relikdami konstrukcji trumien, nawet w postaci znalezisk gwoździ w jamach grobowych [por. Zielińska, Kotowicz, 2011, s. 196]. Po drugie zaś, o ile jeszcze przyjmujemy, że dwa słabiej zachowane okucia mogły rzeczywiście być elementami wzmacniającymi jedną z węższych ścian trumny, o tyle trudno wyobrazić sobie, aby tym celom – ze względu na niewielkie rozmiary – służyło okucie podwójnie zagięte. Znane z tego czasu okucia z terenu Rusi miały z reguły kształt wygiętych pod kątem prostym (kolankowatych) sztabek, którymi łączono narożniki trumien [por. Паюнова, 2014, s. 75–76, il. 23:6]. Interpretacja tych okuć, jak i ich chronologia pozostaje obecnie sprawą otwartą.

²⁰ Wśród nich, miał znajdować się skarb odkryty na polu plebańskim w Grabownicy i przekazany w okresie międzywojennym przez proboszcza tamtejszej parafii, a składający się z sześciu monet: Wespazjana, Antonina Piusa i Marka Aureliusza, a także moneta miedziana Nerwy, pochodząca z Sanoka-Białej Góry [Aleksiewicz, 1958, s. 33, 52, 55; Kotowicz, 2004b, s. 721]. Wszystkie te numizmaty znajdowały się jednak przed wojną w zbiorach Muzeum Ziemi Sanockiej.

Ryc. 10. Bachórz, pow. rzeszowski, stan. 1. Cmentarzysko ciałopalne z epoki brązu: 1-2 – Leon Getz i Iryna Dobriańska w trakcie zabezpieczania znalezisk odkrytych w rowie odwadniającym i w jednym z wykopów fundamentowych pod strażnicę; 3 – Iryna Dobriańska w rowie odwadniającym przy odkrytej popielnicy; 4 – popielnice z grobów odkrytych w rowie odwadniającym; 5 – wybór naczyń glinianych odkrytych w trakcie badań. 1940 r. 1-4 – fot. M. Stefański. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2754, MHS/F/2755, MHS/F/2756, MHS/F/2757, MHS/F/2758

Fig. 10. Bachórz, Rzeszów district, site 1. The Bronze Age cremation cemetery: 1-2 – Leon Getz and Iryna Dobrianska during the inspection of discoveries found in the drainage trench and one of the foundation of the border's watchtower; 3 – Iryna Dobrianska in the drainage trench with one of the urns; 4 – urns from the graves found in the drainage trench; 5 – selection of clay vessels found during excavations. 1940. Photo by M. Stefański. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/2754, MHS/F/2755, MHS/F/2756, MHS/F/2757, MHS/F/2758

Ryc. 11. Dr Anton Nowotny w trakcie wizytacji cmentarzyska z epoki brązu w Bachórze. 1940 r. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2759

Fig. 11. Anton Novotny PhD. During the inspection of Bronze Age cemetery in Bachórz. 1940. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/2759

Przedwojenni autorzy omawiający “archeologiczne” zbiory Muzeum “Łemkowszczyzna” wspominają jedynie lakonicznie, iż znajdowały się tam “narzędzia krzemienne, fragmenty zbroi (strzały) z czasów książęcych” [Коківський, 1937b, s. 146], “minerały, fragmenty skamieniałego drewna, zęby mamuta, znaleziska paleontologiczne oraz krzemienne siekierki z epoki kamienia” (ryc. 14) [Константинович, 1934, s. 6]. Więcej miejsca poświęcono, znajdującym się w Dziale Numizmatycznym kilku monetom rzymskim (nr inw. 20, 254–256, 301), wśród których za najcenniejszy eksponat uchodziła “miedziana moneta Agrypy i Oktawiana” odkryta w Radoszycach przed 1934 roku, “wzdłuż dawnego szlaku rzymskiego”²¹ (nr inw. 1) [Коківський, 1934, s. 4 i fot.; 1936, s. 14; 1937, fot. na s. 16; Константинович, 1934, s. 6; Aleksiewicz, 1958, s. 58 – tutaj jako Radoszyńce; Żaki, 1961, s. 209; Fastnacht, 1962, s. 60; 1990, s. 21; Kunisz, 1985, s. 183–184, kat. 218; Madyda-Legutko, 1995, kat. 599].

Zabytki związane z szeroko pojętą archeologią zaczęły pojawiać się w 1932 roku. Dnia 18 marca tego roku do inwentarza muzealnego nr 1 (nr inw. 224/36) wpisano trzy zęby mamutów²² przekazane przez Andrzeja Fylypczaka z Lisznej.

Kolejne zabytki trafiły do zbiorów muzealnych w 1933 roku. W czerwcu tego roku Franciszek Trzciniński z Gdyczyny (dziś Siedliska, pow. brzozowski) przekazał fragment toporka kamiennego, odkrytego przez siebie w 1930 roku na przeprawie przez San w Dobrej Szlacheckiej²³ (nr inw. 285/47) (ryc. 15, 1). W tym samym miesiącu do inwentarza wpisano również “stary kafel polewany, Niebieszczany – z zameczku XV w.”²⁴ (nr inw. 289/51), ząb mamuta z Sośnicy koło Radymna – dar O. Miszczyhiwki z Sanoka²⁵ (nr inw. 294/53) oraz dwa fragmenty malowanych naczyń z cmentarzyska w Horodku nad Dniestrem²⁶ na Ukrainie, подарowane przez Iwana Flunta z Sanoka (nr inw. 296–297/55–56). W lipcu tego roku zbiory muzeum wzbogaciły się o krzesiwo żelazne wykopane przy

²¹ Okaz ten, przechowywany dzisiaj w zbiorach numizmatycznych Działu Historycznego MHS (nr inw. MHS/H/1772) okazał się fantazyjnym medalem z wyobrażeniem Agryppy (na awersie) i Juliusza Cezara (na rewersie), datowanym na okres nowożytny (XVI–XVIII wiek) [por. Fedyk, 1996, s. 30–31; Kotowicz, 2004b, s. 722].

²² Inwentarz nr 3 wymienia tylko dwa zęby. Niewykluczone, że są to zabytki przetrwałe do dziś w zbiorach MHS jako okazy o nieustalonym pochodzeniu, wpisane po nr inw. MHS/A/57–59.

²³ M. Parczewski w swoim opracowaniu dotyczącym źródeł archeologicznych z doliny górnego Sanu dwukrotnie wspomina ten zabytek: przy omówieniu znalezisk ze wsi Dobra i przysiółka Siedlisk – Gdyczyny [Parczewski, 1984, s. 205 i 223]. W rzeczywistości chodzi o jeden zabytek z Dobrej, a winny niefortunnemu wprowadzeniu do literatury przedmiotu lokalizacji znaleziska w Gdyczynie jest Adam Fastnacht, który pomylił miejsce odkrycia z miejscem pochodzenia znaleziska [Fastnacht, 1962, s. 59; 1990, s. 21].

²⁴ Najpewniej chodzi tutaj o znajdujący się w Niebieszczanach dwór obronny, którego początki sięgają XV stulecia, a widoczne relikty pochodzą najpewniej z XVII wieku [por. Kotowicz, Skowroński, 2014, s. 103, 106, ryc. 2–4].

²⁵ Jest to zapewne znalezisko tożsame z okazem przechowywanym w zbiorach MHS pod nr inw. MHS/A/56, a mającym pochodzić z Radymna.

²⁶ Zapewne chodzi tutaj o miejscowość Horodok, położoną w obw. tarnopolskim. W zbiorach MHS zachował się jeden ze wspomnianych fragmentów, wpisany pod nr MHS/A/530 (ryc. 16, 2).

Ryc. 12. Sanok – wzgórze zamkowe, pow sanocki, stan. 1. Grodzisko wczesnośredniowieczne i średniowieczny oraz nowożytny zamek: 1 – Stefan Stefański i jedna z czaszek odkrytych w trakcie budowy schronu we wschodniej części dziedzińca; 2–4 – mur kamienny odkryty w trakcie budowy schronu w północno-zachodniej części dziedzińca. 1940 r. Fot. M. Stefański. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/499, MHS/F/2760, MHS/F/2761 i MHS/F/682
Fig. 12. Sanok – castle hill, Sanok district, site 1. Early medieval stronghold and late medieval-modern castle: 1 – Stefan Stefański and one of the skulls found during the building of the bunker in the Eastern part of the courtyard; 2–4 – stone wall found during the building of the bunker in the North-West part of the courtyard. 1940. Photo by M. Stefański. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. Nos MHS/F/499, MHS/F/2760, MHS/F/2761 i MHS/F/682

wykonywaniu okopów austriackich dla artylerii na "Castle Dante" w Trydencie (Włochy) w 1916 roku, a przywiezione do Polski przez inż. Łukasiewicza z Sanoka (nr inw. 306/63).

Owocny w zabytki archeologiczne był też rok 1934. Dzięki hojności dyrektora Muzeum w Samborze, Jarosława Biłyńskiego, do zbiorów muzeum trafiły wówczas dwa zabytki kamienne odkryte w miejscowości Dew'jatyr koło Rawy Ruskiej (Ukraina) – fragment siekierki krzemiennej i toporka (nr inw. 2061/79–2062/80). Kolejne siekierki dostarczone do muzeum pochodziły z Płonnej i Pielni [Книга..., s. 19]. Pierwszy z zabytków (nr inw. 2060/78), wykonany z kamienia został odkryty podczas orki i przekazany do muzeum przez Ołeksę Hałuszczaka (ryc. 15, 3) [Fastnacht, 1962, s. 59; 1990,

s. 21]²⁷. Siekierka krzemienista z Pielni (nr inw. 2073/86), wykopana została na polu, w miejscu zwanym "Stawiska" podczas orki w czasie świąt wielkanocnych podarowana przez Jurija Mizia z Pielni²⁸. W sierpniu odnotowano w inwentarzu kamień-krzemień z góry "Aptekarki" w Sanoku (nr inw. 183), natomiast we wrześniu 1934 roku Muzeum "Łemkowszczyzna" zakupiło też od zaprzyjaźnionego muzeum w Samborze 55 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej [Книга..., s. 23], pochodzącej z grodziska w Stupnicy koło Drohobycza na Ukrainie²⁹ (nr inw. 120–174).

W 1935 roku do zbiorów muzeum trafił zaledwie jeden zabytek (wpisany 27 września pod nr inw. 218) – motyka kamienna odkryta w trakcie orki we wsi Turzańsk i podarowana przez ojca Seredowicza z Turzańska³⁰.

Znaczny przyrost materiałów nastąpił w kolejnym roku – 1936. Fakt ten był związany ze wspomnianym wyżej zainteresowaniem muzealników "Zamczyskiem" w Mymoniu (nr inw. 323–358), a także rozpoczęciem działalności archeologicznej przez I. Dobriańską. Aktywności podsanockiej nauczycielki zawdzięcza muzeum zabytki z jej rodzinnej wsi – Międzybrodzia. Do zbiorów trafiły wówczas odkryte na cmentarzysku przycerkiewnym: fragment nowożytnego naczynia z oliwkową glazurą (ryc. 15, 4), odkryty w grobie po lewej stronie czaszki zmarłego³¹ (nr inw. 266) oraz fragment ornamentowanego kafla (nr inw. 267). W tym samym czasie do zbiorów muzeum trafiły również: fragment toporka i fragment tłuczka kamiennego, przywiezione z Czech i podarowane przez p. Opariowską (nr inw. 359–360).

Kilka nowych zabytków archeologicznych trafiło do inwentarza muzealnego w 1937 roku. Oprócz przedmiotów pochodzących z osady w Międzybrodziu (nr inw. 285) i "Zamczyska" w Mymoniu (nr inw. 287–289), znalazł się tam wczesnośredniowieczny, żelazny grot odkryty w Trepczy (nr inw. 286).

Rok 1938 przynosi zaledwie jeden, interesujący nas wpis do inwentarza Muzeum "Łemkowszczyzna". W lipcu tego roku muzeum pozyskało płytkę kamienną z wyrytą datą "1416", pochodzącą ze starej cerkwi (?) w Siemuszowej (nr inw. 364). Płytkę została odkryta w trakcie przebudowy szkoły w 1929 roku i przekazana przez dyrektora M. Nawrockiego z Przemyśla.

Bogaty w znaleziska był natomiast rok 1939. Już w styczniu wpisano następne fragmenty naczyń zasobowych z Międzybrodzia (nr inw. 377–401). W maju w inwentarzu pojawiły się kolejne zabytki z Mymonia odkryte przez I. Dobriańską (nr ks. pol. 421–426), a także ceramika z okresu wpływów rzymskich odkryta na kolejnym stanowisku w Międzybrodziu, usytuowanym na polu za cerkwią. Materiał wystąpił na głębokości 80 cm³² (nr inw. 402–409). W czerwcu 1939 roku w zbiorach

²⁷ Na zachowanym w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, a prezentowanym tutaj rysunku zabytku autorstwa Rudolfa Jamki widnieje adnotacja, iż wykonana z surowca "nadbużańskiego" siekierka została odkryta w miejscu zwanym "na kamieniu" [Valde-Nowak, 1988, s. 130, kat. 34 – tutaj jako wykonana z krzemienia wołyńskiego].

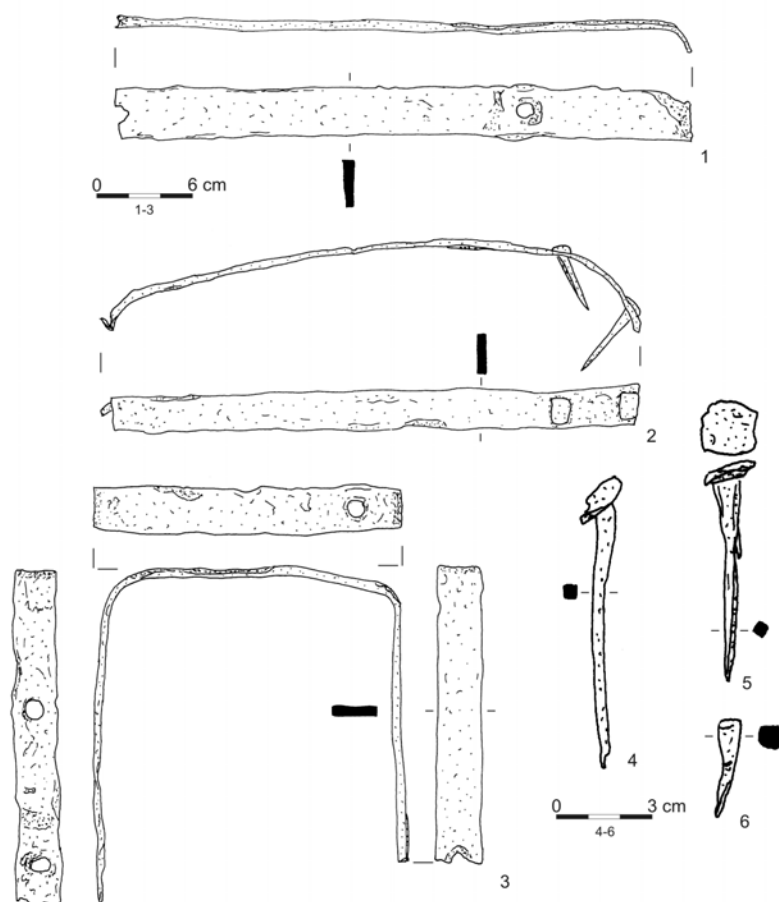
²⁸ Nr inw. MHS/A/2. Na temat znaleziska patrz: A. Żaki [1961, s. 201], A. Fastnacht [1962, s. 59; 1990, s. 21], A. Kunysz [1963, s. 63, ryc. 2:a], M. Zielińska [1971, s. 200, ryc. 1:c], P. Valde-Nowak [1988, s. 132, kat. 20] i M. Zielińska, J. Bober [1996, s. 8, ryc. 10:g].

²⁹ Niemal cały ten zbiór (54 fragmenty ceramiki) zachowały się w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku (nr inw. MHS/A/323) [por. Kotowicz, Orłowska-Synus, 2012, s. 390–403].

³⁰ Nr inw. MHS/A/13. Na temat znalezisk patrz: A. Żaki [1951, s. 952, ryc. 1; 1961, s. 202, tabl. II:7], A. Fastnacht [1962, s. 59; 1990, s. 21], M. Zielińska [1971, s. 200, ryc. 2:a], P. Valde-Nowak [1988, s. 129, kat. 91, tabl. II:4] oraz M. Zielińska, J. Bober [1996, s. 11, ryc. 9:c].

³¹ Nr inw. MHS/A/186.

³² Wydaje się niemal pewne, że z tym stanowiskiem należałoby również łączyć ułamki naczyń z okresu wpływów rzymskich mających rzekomo pochodzić z okolic Sambora na Ukrainie (nr inw. MHS/A/187), które miały być następnie przekazane muzeum łemkowskiemu przez tamtejsze Muzeum "Bojkiwszczyzna" [tak wcześniej Kotowicz, 2004b, s. 720, ryc. 4:a-g; por. też Madyda-Legutko, 1995, s. 77 – tutaj błędnie jako materiały odkryte na osadzie w Stupnicy). Tymczasem w świetle analizy zachowanych archiwaliów Muzeum "Łemkowszczyzna" jest to jednak mało prawdopodobne. Wśród ocalałych, ale generalnie kompletnych dokumentów, nie natrafiono na żadną wzmiankę, pozwalającą wiązać te materiały z Ukrainą. W 1934 roku, do zbiorów muzealnych, o czym była już mowa, trafiła jedynie w wyniku zakupu z muzeum samborskiego, ceramika pochodząca z grodziska wczesnośredniowiecznego w Stupnicy [Книга..., s. 23]. Na identyczność materiałów

Ryc. 13. Sanok – wzgórze zamkowe, pow sanocki, stan. 1. Grodzisko wczesnośredniowieczne i średniowieczny oraz nowożytny zamek: 1-6 – okucia żelazne i gwoździe odkryte w trakcie budowy schronu we wschodniej części dziedzińca zamkowego. Rys. P. N. Kotowicz

Fig. 13. Sanok – castle hill, Sanok district, site 1. Early medieval stronghold and late medieval-modern castle: 1-6 – iron fittings and nails found during the building of the bunker in the Eastern part of the courtyard. Drawing by P.N. Kotowicz

muzeum wzbogaciła brązowa siekierka z Czerteża, подарowana przez Podubynskiego³³ (nr inw. 418), do inwentarza wpisano też glinianego konika z Mrzygłodu (nr ks. pol. 440).

Tylko jeden zabytek trafił do inwentarza muzeum w 1940 roku. W trakcie kopania fundamentów pod dom w Srogowie Górnym odkryto gliniany dzban³⁴ (nr inw. 558). Już w 1941 roku

oznaczonych jako "Samborskie" ze stanowiskiem w Międzybrodziu wskazuje też obecność wśród fragmentów ceramiki kości ludzkich – osada ta znajdowała się w miejscu, gdzie później funkcjonował przycerkiewny cmentarz nowożytny. Wpływ na błędną klasyfikację tych materiałów miał zapewne fakt, iż na oryginalnym pudełku zawierającym te materiały (w latach 60. XX wieku) znajdowała się odręczna (wyblakła) adnotacja w j. ukraińskim, w świetle której zabytki te miały pochodzić z "Samborskiego" (inf. ustna mgr Marii Zielińskiej). Podobnie ich proveniencję określono na metryczce znajdującej się wewnątrz pudełka, ale napisanej już w języku polskim, ręką S. Stefańskiego. Do błędnego przyporządkowania zabytków doszło najpewniej już po II wojnie światowej, w czasie inwentaryzacji częściowo przemieszanych zbiorów.

³³ Nr inw. MHS/A/191. Na temat znaleziska patrz: A. Żaki [1951, ryc. 1], A. Fastnacht [1962, s. 59], K. Moskwa [1976, s. 177-178, ryc. 8]; M. Zielińska [2007, s. 6, 8, kat. 11, ryc. 3:2].

Ryc. 14. Wybór zabytków kamiennych ze zbiorów Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyna" w Sanoku. Górny rząd: siekierka z Płonnej, motyka z Turzańska, toporek z Łupkowa, siekierka z Pielni; dolny rząd: niezidentyfikowany zabytek kamienny, fragment toporka o nieokreślonym pochodzeniu, fragment toporka z Dobrej Szlacheckiej. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/1011

Fig. 14. Compilation of the stone artefacts from the collection of Museum "Lemkivshchyna" Association in Sanok. Upper line: axe from Płonna, hoe from Turzańsk, axe from Łupków, axe from Pielnia; lower line: unidentified stone artefact, fragment of unidentified axe, fragment of axe from Dobra Szlachecka. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/1011

wpisano natomiast naczynia gliniane i przedmioty brązowe odkryte w grobach podczas prac we wrześniu 1940 roku na wspomnianym wyżej cmentarzysku ciałopalnym w Bachórze-Chodorówce (nr inw. 576-627) [Gedl, 1994, s. 68-74, 348-351, tabl. I-III, IV:1-5,17, CXXIX-CXXXII; Szybowicz, 1995, s. 49-50; Zielińska, 2007, s. 10-12, kat. 1-10, ryc. 2:1-12]. Ostatnim zabytkiem archeologicznym wpisanym do inwentarza był fragment toporka kamiennego odkrytego na polu w Odrzechowej, pow. sanocki (nr inw. 630) [Fastnacht, 1962, s. 59].

***

Zabytki archeologiczne gromadzone przez ponad dziesięć lat w Muzeum "Łemkiwszczyna" stanowią istotny element historii zbiorów tego typu na terenie południowo-wschodniej Polski. Mają też duże znaczenie dla historii muzealnictwa archeologicznego dzisiejszej Ukrainy. Ważkość tej kolekcji polegała nie tylko na tym, że zbiór był wyjątkowo liczny ale, przede wszystkim, że znajdowały się w niej zabytki reprezentatywne dla wszystkich epok przed- i historycznych.

³⁴ Niewykluczone, że naczynie to zawierało pierwotnie skarb monet i wszystkie te zabytki zostały wyobrażone na jednej z przedwojennych fotografii (por. ryc. 17). Identyfikację taką wspiera zachowany wpis w Protokole Czynności, w którym zanotowano wysłanie listu do dr A. Novotnego (Kraków) z Krakowa w sprawie odkrycia 16 monet oraz garnka w Srogowie [por. Протокол... nr 418]. Niestety jest to jedyna przesłanka, gdyż w archiwaliach nie ma odpowiedzi niemieckiego archeologa.

Ryc. 15. Wybrane zabytki archeologiczne w przedwojennych zbiorach Muzeum Towarzystwa "Łemkiwszczyna": 1 – fr. toporka kamiennego z Dobrej Szlacheckiej; 2 – fr. naczynia z Horodka nad Dniestrem; 3 – siekierka krzemienna z Płonnej; 4 – fr. naczynia z cmentarzyska przycerkiewnego w Międzybrodziu (1, 3 – Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; 2 – Muzeum Historyczne w Sanoku, nr inw. MHS/A/530; 4 – Muzeum Historyczne w Sanoku, nr inw. MHS/A/186). 2,4 – rys. P.N. Kotowicz

Fig. 15. Compilation of the archaeological artefacts from collection of Museum "Lemkivshchyna" Association in Sanok: 1 – fragment of stone axe from Dobra Szlachecka; 2 – fragment of vessel from Horodok on Dniester; 3 – stone axe from Płonna; 4 – fragment of vessel from Orthodox church cemetery in Międzybrodzie (1, 3 – Archive of Archaeological Museum in Kraków; 2 – Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/A/530; 4 – Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/A/186). 2, 4 – drawing by P.N. Kotowicz

Jak wspomniano wyżej, mimo początkowo dobrych kontaktów muzealników ukraińskich z niemieckim okupantem, pod koniec wojny zbiory połączonych muzeów sanockich zostały przez nazistów rozgrabione. Niewykluczone, iż to właśnie wówczas zaginęła znaczna liczba zabytków, których nie odziedziczyło Muzeum Historyczne w Sanoku. Część zbioru mogła też ulec przemieszaniu i być może niektóre zabytki z dawnej kolekcji łemkowskiej figurują dziś bezimiennie w inwentarzu muzeum wśród przedmiotów o nieokreślonym pochodzeniu. Niewykluczone, że dodatkowe informacje na temat zbiorów Muzeum "Łemkiwszczyna" znajdują się w archiwach instytucji ukraińskich, zwłaszcza tych, z którymi placówka ta szczególnie intensywnie współpracowała. Czeka ją na wnikliwą kwerendę.

***

Aneks 1

Protokół odkryć na cmentarzysku w Bachórze-Chodorówce, autorstwa L. Getza i tłumaczenie na j. polski J. Misiewicza (Archiwum MHS/A,teczka Bachórz, pow. rzeszowski, woj. podkarpackie)³⁵.

Протокол
з нахідки цвинтарю урнового
в Ходорівці гром. Бахір вол. Динів
в осени 1940 р.

Про нахідку археологічну у Ходорівці п. Динів
(Після Яна Клака теслі на будові у Ходорівці)

У березівському повіті, в волості Динів, громаді Бахір, у присілку Ходорівка є площа, орне поле, у виді трикутника, около 2 морги поверхні, яка одним боком, від полудня, прилягає до шоси Динів – Перемишль, другим боком, від заходу, до дороги, яка веде від цієї шоси до села Коштова, третим боком, від півночі, до маєтку п. Маховського, який тягнеться 15 м височиною понад цим трикутником.

Попід цю власно височину самою північною границею слезить малий потічок, який однак ніколи не висихає.

Трикутна ця парцеля була власністю жида Мойсея Льорберфельда, який тут при дорозі має муровану з каменя – бувшу коршму – а тепер будинок мешкальний.

Сторожа гранична німецька викупила цю парцелю від жида і зачала будову дому для пограничників. При копанні рову на фундаменти, натрапляли робітники часто на «горці» а не найшовши у них нічо крім костий і попелу, розбивали і викидали. Так пропала велика скількість урн.

Дня 17.VIII 1940 при копанні рову вздовж потічка (попід височину) натрапляли робітники Кароль Белец, Ян Гонска і Яков Крупа у глибині 1 м – 1 м 75 см на гарні великі урни. Звернув на це увагу керманіч будови п. Буль і забрав ці урни до бараку. Було їх 5 штук і одна мала, в середині між кісточками була бранзоля з бронзу, такаж сама шпилька і кілочка. Слідуючого дня приїхав п. Полер і забрав ці бронзи зі собою. По 2-3 тижнях приїхали зі Сянока 2 панове і забрали урни.

Наше справоздання

Дня 13.IX 1940 випадково, в часі приватної розмови з п. Полером на подвірі сяніцького замку довідались ми, управа музею, що при будові дому для сторожі граничної у Ходорівці п. Динів відкрито багато урн з попелом і бронзами. Сейчас повідомили ми (управа) про це Радн. Губера і 14.IX виїхав п. Губер автом до Ходорівки привіз того самого дня вечором пять урн і два споди з розбитих урн та довідався що багато урн при роботах розбито і викинено. П. Полер віддав Радникови одну бранзолю та одну шпильку з бронзу. Чейчас по привезенні їх до Сянока, випорожнили ми всі урни та збадали докладно їх нутро.

Перша урна велика, добре захована мала під самим верхом тонку бранзолю з бронзу сильно спатиновану гриншпаном і поломану на кілька куснів. Ціла урна аж до споду повна була спалених костий, попелу і глини (5 літ). Мабуть кости були після спалення товчені, бо найбільший кусень черепа мав около 20 см² а найдовша кістка 15 см. Рідко мож було найти цілий зуб.

³⁵ Pierwszą część tego opisu – relację J. Kłaka – w całości przytocza w swym artykule W. Radig [1941, s. 3].

Рис. 16. Naczynie gliniane z szesnastoma monetami srebrnymi, odkryte w Srogowie, pow. sanocki. 1940 r. Fot. M. Stefański. Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku, nr inw. MHS/F/2762

Fig. 16. Clay vessel with sixteen silver coins found in Srogów, Sanok district. 1940. Photo by M. Stefański. Archive of Historical Museum in Sanok, Inv. No. MHS/F/2762

Друга урна велика у виді амфори з познаками ручного ліплення, ушкоджена, в частині верхній наповнена чистою глиною, глибіше попільом і кістками; між тим був перстень, себто бронзовий дрітик овитий два рази в коло пальця, сильно знищений гриншпаном.

Третя урна низька пуката, сильно перегнила, розпадається в руках. На одному боці слід опалення (окопчення) від вогню як буває в уживаних горцях. Повна була попільом, глини, вугля та кісточок.

Четверта урна у виді стрункої амфори ушкоджена при добуванні, повна костий, попільом і глини а на самім дні між кістками втолочений черепок з иншого горнятка.

Пята, мала з чорної глини, сильно ушкоджена, у нутрі чиста глина а на споді мала шпилька з бронзу. Ця урна мала бути у нутрі великої, яку розбито при добуванні.

Шеста фрагмент, спід з урни у нутрі між попільом велика бронзова шпилька.

Сема спід з урни у ньому попільом і кости.

Кілька днів пізніше виїхав управитель музею проф. Гец з п. Добрянською і п. Стефанським до Ходорівки і тут при помочи одного робітника перешукували стіни викопу вздовж північної границі парцелі попри потічок. У майже рівних відступах 50 см – 1 м стрічались у глині сліди попільом і костий, черепів та вугля, ~~що~~ (які) певно вказували на сусідство урни. В цей спосіб найдено 16 гробів урнових і по старанному упакуванні перевезено до Музею в Сяноці. Декотрі з них були в дуже доброму стані, декотрі мали у нутрі ще другі менші посуду та бронзи. Майже всі урни мають сліди ліплення рукою, часто дно уміщене несиметрично. Орнаментовання на урнах дуже скупе, лиш кілька має гребінцеві стрічки на обводі, кілька має гузки на найширшому місці. Одна найбільша має орнамент в виді хреста з поодиноких та подвійних рядів круглих заглибнь. Це найбільша, з чорної, в нутрі попеляної глини, гладко вироблена, складалась з двох частий з обширної, плоскої, широко отвертої, долішньої частини та наложеного на неї вигнутого ковніра. Обі частини гончар зліпив, та ще валком глини зміцнив. На цім валку довкола є орнамент гребінцевих черток, та вистаючих гузків. В нутрі цієї урни була друга менча (2 л), усе накрите покривою чи мискою догори дном – на мисці ідентичний

орнамент та коло вушок два-три вглибіння (з яких позначені на урні хрести). З лівого боку цієї урни лежав черпачок з чорної глини о восьмиграннім дні обернений догори дном. З правого боку децю вище, була неціла урна з жовтої глини, без попелу і костий. Часто були сліди накриття на урнах, та через натиск землі і воду так знищені, прямо розплились у глині і ні одної цілої ми не найшли, хоча робітники оповідали, що були накрити з гузом на середині – де вони ділися не знати. Одна урна була накрита каменем, часто були накриті черепком з иншої посуду. Раз натрапили робітники на урну накриту другою урною – а були урни і без накриття. Часто траплялись у урнах між попелом камінчики або черепки инших посуд. Всі урни були уложені під пов. землі у глибині 60 см до 2 м в одній верстві; в однім випадку були дві урни одна понад другою у 1/2 м відступі. У глині з якої ліплено урни є домішка піску кварцевого, лупка і якихсь лискучих черен. Найгустіше траплялись урни вздовж потічка, під височиною, при границі маєтку п. Маховського. На західній частині терену, після оповідання робітників – було в глибині 2 м 25 см велике паленисько – випалена червона земля, попел і кусні вугля грубі як рамя. На цім місци поставлено сьогодні камінну вартівню, получену з углом дому сторожі граничної.

На місци в Хорорівці списав проф Гец з тесло Клаком слідующий протокіл:

Привезені до музею урни протягом 3 і 1/2 місяця зрестроувано і законсервовано у власному заряді і власними силами. Як результат є в музею 32 урни цілі, 4 більші фрагменти і 12 штук бронзів, а саме: 3 шпильки, 8 бранзолі і 1 перстень. Бранзолі є отверті і замкнені, дві з гзимсом прочі з дрита бронзового або грубого валка без орнаментів, тільки одна прикрашена скрутами около оси.

В жовтні 1940 приїхав з Кракова др. Новотни, оглянув терен у Ходорівці і поробив світлини. Переконався при тім, що робітники на власну руку добувають урни та продають їх. Найдені у місті Динові урни з Ходорівки привіз до Сянока. Тоді видав відповідні зарядження охорони терену та вислав п. Добрянську секр. Музею з порученням зберігати урни, які при земних працях покажуться. Коли на будові закінчено дренавання і засипано цілий викоп вздовж потічка повернула п. Д. до Сянока і привезла, добуті при засипуванні три урни і 3 бронзи. Дня 31.X повідомив заряд будови в Ходорівці що на цей рік закінчено праці і ніяких земних робіт не будуть в цьому році робити на терені цвинтарщица урнового. Управа Музею подбала, щоб зладити мапку терену Ходорівки з означенням місць, де найдено поодинокі урни. По скатальюгованні цілої нахідки, уміщено її в одній великій шафі у археологічному відділі Музею в Сяноці.

Aneks 2

Opis odkryć na cmentarzysku w Bachórze-Chodorówce, autorstwa J. Kłaka z Jarosławia (Archiwum MHS/A,teczka Bachórz, pow. rzeszowski, woj. podkarpackie).

Kronika

W powiecie brzozowskim w gminie Dynów, gromadzie Bachórz a w przysiółku Chodorówce, leży parcela budowlana i gruntowa w kształcie trójkąta o pow. około 2ch morgów, dopierająca głównym frontem w drogę bitą prowadzącą od gromady Bachurzec a to od wschodu ku zachudowi do Dynowa, drugim bokiem dopiera w drogę prowadzącą od północnego wschodu od wioski Kosztowej do szosy Bachurzec – Dynów, trzecim bokiem opiera o majątek p. Machowskiego, która ta parcela jest wzniesiona około 15 m wysokości, a obydwie te parceli dzieli i graniczy wąski rów górski, przez który płynie stale woda. Parcela ta w kształcie trójkąta jest pochylona od północnego wschodu ku południowi. W tem miejscu na tej parceli należąca do Żyda Mossca Lorbefelda wykupiła straż graniczna niemiecka parcelę budowlaną. Przy tej budowie domu kopano rów kanalizacyjny odwadniający piwnicę. Rów był szerokości 50 cm a głębokości 2 m. Na rogu budynku połn. wschodniej stronie przy rowie w którym płynie woda, natrafiono w ślady garnków w śliczny dzień pogodny dnia 17.VIII.1940 r. Przy wykopaniu byli robotnicy: Bielec Karol, Gaska Jan i Krupa Jakób.

Przy dalszem kopaniu zwrócił uwagę na te ślady p. budowniczy Buhl Piotr z Hindenburga.

Przy dalszem uważnem kopaniu na tarfiono na urny, których było 5 sztuk z małą. Następnie przyjechał szef tej budowy i kierownik wszystkich budów straży granicznej. Przy oględzinach tych urn zauważyli: brzoletkę miedzianą igłą do włosów i kuleczka okrągłe, które p. Szef oddał do muzeum do Sanoka.

Urne te znachodziło się na głębokości 1–1,3 m.

Po upływie 8 dni przyjechało dwóch panów i pani ze Sanoka do oględzin tych urn i miejsca tego. Urne te zostały zabrane do muzeum do Sanoka.

Po kilku dniach przyjechała komisja ze Sanoka do dalszego kopania i natrafiła dnia 17 i 18. IX. 1940 r. na duże i śliczne urne.

Z pisał to i byłem obecny od początku tego wszystkiego.

Jan Kłak
mistrz ciesielski
z Jarosławia
przedm. Misztak 60.

Aneks 3

Kartka pocztowa nadana przez J. Kłaka do Muzeum w Sanoku (*Muzeum Verwaltung*) z Dynowa w dniu 2 listopada 1940 roku (Archiwum MHS/A, teczka Bachórz, pow. rzeszowski, woj. podkarpackie).

31.X.1940.

Chodorówka

Donoszę uprzejmie, że budynek gospodarczy pozostał w tem miejscu gdzie W. Pani [zapewne słowa kierowane do I. Dobriańskiej – przyp. autora] widziała – gdzie. Był wytyczony – fundamenty są już wylale.

dalszych poszukiwań nikt nie prowadził i pozostaje wszystko tak jak W. P. pozostawiła.

Z poważaniem
JKłak

Aneks 4

Opis odkryć na wzgórzu zamkowym w Sanoku w trakcie budowy bunkrów niemieckich, autorstwa I. Dobriańskiej (Archiwum MHS/A, teczka Sanok, pow. sanocki, woj. podkarpackie) [por. też Zielińska, Kotowicz, 2011, s. 190].

Нахідки під замком сянїцьким

при нагоді копання ям оборонних.

3 м від вікна (о камінній футрині) лежав кістяк людський около 2 м глубоко.

З боку замку коло камінних сходів найдено багато костий людських, ковання домовини (зелізне) круглий дрітик (мідяний чи бронзовий) сильно спатинований – другий такий сам з ним злучений робітники загубили.

Череп з цієї кованої домовини до збадання.

При керниці замковій від сторони міста натрапили на черепки з орнаментом і підземний коритар в часті засипаний який вів від подвіря замкового до шкарпи в напрямі церкви. 1 метер під землею а около 3 м від шкарпи по західній стороні подвіря натрапили робітники на мур камінний около 1.20 грубий який тягнєся попри шкарпу скосом від теперішньої альтани до гаражу.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksiewicz M.* (1958). Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemi województwa rzeszowskiego // *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*. – r. 1/1. – Rzeszów.
- Banach W.* (2004). Leon Getz. Katalog zbiorów. Sztuka XX wieku. – Sanok.
- Brzozowski Z.* (2011). Besko – gmina trzech granic. – Besko.
- Fastnacht A.* (1962). Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650. – Wrocław.
- Fastnacht A.* (1990). Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku. – Brzozów.
- Cabalska M.* (1966). Węzidło typu huńskiego z Mymonia, pow. Sanok // *Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*. – S. 59–61.
- Cabalska M.* (1970). Węzidła z pobocznkami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych // *Wiadomości Archeologiczne*. – T. 35. – S. 14–21.
- Cabalska M.* (1973). Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na grodzisku w Mymoniu, pow. Sanok, w latach 1969 i 1970 // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. XXV. – S. 235–242.
- Cabalska M.* (1975). Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych // *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*. – T. 3. – S. 321–339.
- Fedyk R.* (1996). Spór o monetę // *Sanockie Zapiski Numizmatyczne*. – N 4. – S. 30–31.
- Gajewski L.* (1957). Mymoń, pow. Sanok // *Z Otchłani Wieków*. – T. 23/6. – S. 353–354.
- Gajewski L.* (1958). Zamczysko w miejscowości Mymoń, pow. Sanok (Polska) // *Acta Archaeologica Carpathica*. – T. 1. – S. 117–120.
- Gedl M.* (1994). Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. – Kraków.
- Kotowicz P.N.* (2002). Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. – Sanok.
- Kotowicz P.N.* (2004a). Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy. – Sanok.
- Kotowicz P.N.* (2004b). Zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku // *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich / Gancarski J. (red.)*. – Krosno. – S. 711–725.
- Kotowicz P.N.* (2007). Problematyka "Zamczyska" w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku // *Seminarium Trepczańskie*. – Sanok. – S. 51–67.
- Kotowicz P.N., Skowroński P.* (2014). "Curia cum fortalicio alias sz thuyerdza": późnośredniowieczne rycerskie dwory obronne w ziemi sanockiej – perspektywy badawcze // *Zamki w Karpatach / Gancarski J. (red.)*. – Krosno. – S. 101–124.
- Kotowicz P.N., Orłowska-Synus A.* (2012). Ceramika z przedwojennych badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Stupnicy ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku // *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. – T. 2. – S. 390–403.
- Kozłowski S.K.* (2012). Archeologiczne królestwo Wenera Radiga. – Kraków.
- Kunisz A.* (1985). Znaleźiska monet rzymskich z Małopolski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kunysz A.* (1963). Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych // *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*. – T. III (za 1960–1961). – S. 55–104.
- Kunysz A.* (1968). Grodziska w województwie rzeszowskim // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*. – S. 25–87.
- Madyda-Legutko R.* (1995). Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim. – Kraków.
- Madyda-Legutko R.* (1999). Kulturumwandlungen in den polnischen Karpaten in der jüngeren römischen Kaiserzeit // *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert / Tejral J. (red.)*. – Brno. – S. 93–104.
- Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E.* (2001). Die Beziehungen zwischen dem oberen Sangebiet (östlicher Teil der polnischen Karpaten) und den südlichen Gebieten in der Zeit vom 1. bis zum 5.

Jahrhundert n. Chr. // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D., Istvánovits E., Kulcsár V. (red.). – Aszód-Nyíregyháza. – S. 299–310.

Mazur A., Nosek E. (1967). Porównanie technologii wykonania wędzideł z Chełmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa // *Materiały Archeologiczne*. – T. VIII. – S. 215–222.

Moskwa K. (1976). Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. – Rzeszów.

Nosek E. (1966). Wyniki analizy metaloznawczej wędzidla z Mymonia, pow. Sanok // *Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*. – S. 62.

Parczewski M. (1984). Prahisteryczne i średniowieczne źródła archeologiczne z doliny Górnego Sanu. Część I: odcinek Sanok-Wara // *Acta Archaeologica Carpathica*. – T. XXIII. – S. 175–224.

Parczewski M. (1986). Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat // *Acta Archaeologica Carpathica*. – T. XXV. – S. 179–205.

Parczewski M., Pohorska-Kleja E. (1995). Najdawniejsze dzieje Sanoka // *Sanok. Dzieje miasta* / F. Kiryk (red.). – Kraków. – S. 45–88.

Piaskowski J. (1984). Metaloznawcze badania starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych i żużla z południowo-wschodnich ziem Polski // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976–1979*. – S. 171–205.

Radig W. (1941). Das Urnenfeld von Bachorz bei Dynow, Kr. Sanok. Fundbericht – Deutsche Forschung im Osten. – T. 1/4. – S. 3–10.

Stefański S. (1968). Muzeum Historyczne w Sanoku // *Muzeum Historyczne w Sanoku. Informator*. – Rzeszów. – S. 5–13.

Szybowicz B. (1995). Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. Analiza antropologiczna. – Kraków.

Valde-Nowak P. (1988). Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Zajac E. (1979). Zarys dziejów Muzeum Historycznego w Sanoku (1934–1974) – *Rocznik Sanocki*. – T. IV. – S. 265–304.

Zajac E. (1990). Muzeum Historyczne w Sanoku w latach 1934–1984 // *Studia i Materiały Muzeum Okręgowego w Krośnie*. – T. 5. – S. 179–192.

Zajac E. (1995). Oświata, szkolnictwo. Życie kulturalne // *Sanok. Dzieje miasta* / Kiryk F. (red.). – Kraków. – S. 567–625.

Zielińska M. (1968). Zbiory archeologiczne // *Muzeum Historyczne w Sanoku. Informator*. – Rzeszów. – S. 15–19.

Zielińska M. (1971). Narzędzia z młodszej epoki kamienia w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967*. – S. 198–203.

Zielińska M. (1996). Badania archeologiczne na wzgórzu zamkowym w Sanoku // *Mówią Zbiory*. – N 1 – S. 5–20.

Zielińska M. (2007). Zabytki epoki brązu. Narzędzia, broń, ozdoby i skarby z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Katalog zbiorów. – Sanok.

Zielińska M., Bober J. (1996). Kamienne i krzemienne narzędzia. Katalog zbiorów. – Sanok.

Zielińska M., Kotowicz P.N. (2011). Cmentarzysko grodowe na wzgórzu zamkowym w Sanoku // "In silvis, campis... et urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszów–Sanok. – S. 187–219.

Żaki A. (1951). Mapa archeologiczna powiatu sanockiego i leskiego // *Sprawozdania PAU*. – T. LII/10. – S. 952.

Żaki A. (1961). Z archeologii województwa rzeszowskiego. – Przemyśl.

Żaki A. (1974). Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław.

Żurowski T. (1955). Trepcza, grodzisko pod Sanokiem // *Światowit*. – T. XXI – S. 324–330.

Букатович Л. (1936). IV-ий з'їзд українських музейників у Сяноці // *Новий Час*. – 11.06.1936. – С. 6.

Коковський Ф. (1934). Музей "Лемкіщина" Сяноці // *Назустріч*. – № 13 (01.07.1934). – С. 4.

- Коковський Ф. (1935а). Скарби Лемківщини не марнуються! Як працює Музей "Лемківщина" в Саноці. – Неділя. – Р. 8. – № 6 (325) (10.02.1935) – С. 7.
- Коковський Ф. (1935б). З'їзд представників українських музеїв у Сх. Галичині // Новий Час. – № 128 (12.06.1935). – С. 2.
- Коковський Ф. (1936). Культурний рух на Лемкіщині. – Львів.
- Коковський Ф. (1937а). Східними межами Лемківщини. – Львів.
- Коковський Ф. (1937б). Музей "Лемкіщина" Саноці // Наша Батківщина. – № 6. – С. 143.
- Константинович Е. (1934). Музей "Лемкіщина" Саноці // Нова Зоря. – Р. IX. – N 52 (750) (15.07.1934) – С. 5.
- М. Х. (1941). Музей "Лемківщина" // Краківські Вісті. – Р. 2 (17.11.1941).
- Панова Т. Д. (2014). Царство смерті. Погребальний обряд середньовікової Русі XI–XVI століть. – Москва.
- Тарнович Ю. (1938). Мова століть. Лемківщина в переказах. – Львів.
- Тарнович Ю. (1940). Одна земля все записала. Музей Лемківщини в Сяноці // Краківські Вісті. – Р. 1 – N 1 (01.12.1940). – С. 7.
- Тарнович Ю. (1941). Княже місто Сянік. – Краків.
- [NN] (1939а). Оживлена діяльність Товариства "Лемківщина" в Саноці // Діло (10.05.1939). – С. 6.
- [NN] (1939б). Діяльність Т-ва "Лемківщина" в Саноці. Загальні Збори за рік 1938/39 // Новий Час (10.05.1939). – С. 2.
- [NN] (1940). Загальні Збори Т-ва "Лемківщина" в Саноці // Краківські Вісті. – Р. 1. – N 38 (15.05.1940).

REFERENCES

- Aleksiewicz, M. (1958). Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemię województwa rzeszowskiego. *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*, 1(1). Rzeszów (in Polish).
- Banach, W. (2004). *Leon Getz. Katalog zbiorów. Sztuka XX wieku*. Sanok (in Polish).
- Brzozowski, Z. (2011). *Besko – gmina trzech granic*. Besko (in Polish).
- Fastnacht, A. (1962). *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*. Wrocław (in Polish).
- Fastnacht, A. (1990). *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku*. Brzozów (in Polish).
- Cabalska, M. (1966). Wędzidło typu huńskiego z Mymonia, pow. Sanok. *Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*, 59–61 (in Polish).
- Cabalska, M. (1970). Wędzidła z poboczniami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych. *Wiadomości Archeologiczne*, 35, 14–21 (in Polish).
- Cabalska, M. (1973). Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na grodzisku w Mymoniu, pow. Sanok, w latach 1969 i 1970. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, 235–242 (in Polish).
- Cabalska, M. (1975). Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 3, 321–339 (in Polish).
- Fedyk, R. (1996). Spór o monetę. *Sanockie Zapiski Numizmatyczne*, 4, 30–31 (in Polish).
- Gajewski, L. (1957). Мymoń, pow. Sanok. *Z Otchłani Wieków*, 23(6), 353–354 (in Polish).
- Gajewski, L. (1958). Zamczysko w miejscowości Мymoń, pow. Sanok (Polska). *Acta Archaeologica Carpathica*, 1, 117–120 (in Polish).
- Gedl, M. (1994). *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce*. Kraków (in Polish).
- Kotowicz, P.N. (2002). *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*. Sanok (in Polish).
- Kotowicz, P.N. (2004a). *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy*. Sanok (in Polish).
- Kotowicz, P.N. (2004b). *Zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich, Gancarski J. (red.)*. Krosno. 711–725 (in Polish).

- Kotowicz, P.N. (2007). Problematyka "Zamczyska" w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. *Seminarium Trepczańskie*, Sanok. 51–67 (in Polish).
- Kotowicz, P.N., Skowroński P. (2014). "Curia cum fortalicio alias sz thuyerdza": późnośredniowieczne rycerskie dwory obronne w ziemi sanockiej – perspektywy badawcze. *Zamki w Karpatach*, Gancarski J. (red.), Krosno. 101–124 (in Polish).
- Kotowicz, P.N., Orłowska-Synus A. (2012). Ceramika z przedwojennych badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Stupnicy ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. *Fortetsia. Zbirnyk zapovidnyka "Tustan"*, 2, 390–403 (in Polish).
- Kozłowski, S.K. (2012). *Archeologiczne królestwo Wernera Radiga*. Kraków (in Polish).
- Kunisz, A. (1985). *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (in Polish).
- Kunysz, A. (1963). Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych. *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*, 3 (za 1960–1961), 55–104 (in Polish).
- Kunysz, A. (1968). Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, 25–87 (in Polish).
- Madyda-Legutko, R. (1995). *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*. Kraków (in Polish).
- Madyda-Legutko R. & Tejral, J (Ed.). (1999). Kulturumwandlungen in den polnischen Karpaten in der jüngeren römischen Kaiserzeit. *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert*. Brno. 93–104 (in German).
- Madyda-Legutko, R. & Pohorska-Kleja E. (2001). Die Beziehungen zwischen dem oberen Sangebiet (östlicher Teil der polnischen Karpaten) und den südlichen Gebieten in der Zeit vom 1. bis zum 5. Jahrhundert n. Chr. *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* Aszód-Nyíregyháza. 299–310 (in German).
- Mazur, A. & Nosek E. (1967). Porównanie technologii wykonania wędzideł z Chełmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa. *Materiały Archeologiczne*, 8, 215–222 (in Polish).
- Moskwa, K. (1976). *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*. Rzeszów (in Polish).
- Nosek, E. (1966). Wyniki analizy metaloznawczej wędzidła z Mymonia, pow. Sanok. *Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*, 62 (in Polish).
- Parczewski, M. (1984). Prahistoryczne i średniowieczne źródła archeologiczne z doliny Górnego Sanu. Część I: odcinek Sanok-Wara. *Acta Archaeologica Carpathica*, 23, 175–224 (in Polish).
- Parczewski, M. (1986). Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat. *Acta Archaeologica Carpathica*, 25, 179–205 (in Polish).
- Parczewski, M., & Pohorska-Kleja, E. (1995). Najdawniejsze dzieje Sanoka. *Sanok. Dzieje miasta*, F. Kiryk (red.). Kraków. 45–88 (in Polish).
- Piaskowski, J. (1984). Metaloznawcze badania starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych i żużla z południowo-wschodnich ziem Polski. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976–1979*, 171–205 (in Polish).
- Radig, W. (1941). *Das Urnenfeld von Bachorz bei Dynow, Kr. Sanok. Fundbericht – Deutsche Forschung im Osten*, ¼, 3–10.
- Stefański, S. (1968). Muzeum Historyczne w Sanoku. *Muzeum Historyczne w Sanoku. Informator*. Rzeszów. 5–13 (in Polish).
- Szybowicz, B. (1995). *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. Analiza antropologiczna*. Kraków (in Polish).
- Valde-Nowak, P. (1988). *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (in Polish).
- Zajęc, E. (1979). *Zarys dziejów Muzeum Historycznego w Sanoku (1934–1974)*. *Rocznik Sanocki*. 4, 265–304 (in Polish).

- Zajac, E. (1990). Muzeum Historyczne w Sanoku w latach 1934-1984. *Studia i Materiały Muzeum Okręgowego w Krośnie*, 5, 179-192 (in Polish).
- Zajac, E. (1995). Oświata, szkolnictwo. Życie kulturalne. *Sanok. Dzieje miasta, Kiryk F. (Ed.)*. Kraków. 567-625 (in Polish).
- Zielińska, M. (1968). Zbiory archeologiczne. *Muzeum Historyczne w Sanoku. Informator*. Rzeszów. 15-19 (in Polish).
- Zielińska, M. (1971). Narzędzia z młodszej epoki kamienia w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967*, 198-203 (in Polish).
- Zielińska, M. (1996). Badania archeologiczne na wzgórzu zamkowym w Sanoku. *Mówią Zbiory*, 1, 5-20 (in Polish).
- Zielińska, M. (2007). Zabytki epoki brązu. Narzędzia, broń, ozdoby i skarby z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. *Katalog zbiorów*. Sanok (in Polish).
- Zielińska, M. & Bober J. (1996). Kamienne i krzemienne narzędzia. *Katalog zbiorów*. Sanok (in Polish).
- Zielińska, M. & Kotowicz P. N. (2011). Cmentarzysko grodowe na wzgórzu zamkowym w Sanoku. "In silvis, campis... et urbe". *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów-Sanok. 187-219 (in Polish).
- Żaki, A. (1951). Mapa archeologiczna powiatu sanockiego i leskiego. *Sprawozdania PAU*, 52(10), 952 (in Polish).
- Żaki, A. (1961). *Z archeologii województwa rzeszowskiego*. Przemyśl (in Polish).
- Żaki, A. (1974). *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław (in Polish).
- Żurowski, T. (1955). Trepcza, grodzisko pod Sanokiem. *Światowit*, 21, 324-330 (in Polish).
- Bukatowych, L. (1936). IV-yi zizd ukrainskykh muzeynykiv u Sianotsi. *Novyi Chas*. 11. 06, 6 (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1934). Muzei "Lemkishchyna" Sanotsi. *Nazustrich*, 13. 01. 07, 4 (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1935a). Skarby Lemkivshchyny ne marnuiutsia! Yak pratsiuie Muzei "Lemkivshchyna" v Sanotsi. *Nedilia*, 8. 6 (325). 10.02, 7 (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1935b). Zizd predstavnykyv ukrainskykh muzeiv u Skh. Halychyni. *Novyi Chas*, 128. 12.06, 2 (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1936). *Kulturnyi rukh na Lemkishchyni*. Lviv (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1937a). *Skhidnimy mezhamy Lemkivshchyni*. Lviv (in Ukrainian).
- Kokovskyi, F. (1937b). Muzei "Lemkishchyna" Sanotsi. *Nasha Batkivshchyna*, 6, 143. (in Ukrainian).
- Konstantynowych, E. (1934). Muzei "Lemkishchyna" Sanotsi. *Nova Zoria* 9. 52 (750). 15. 07, 5 (in Ukrainian).
- M. Kh. (1941). Muzei "Lemkivshchyna". *Krakovski Visti*, 2. 17.11 (in Ukrainian).
- Panova, T.D. (2014). *Carstvo smerti. Pogrebal'nyj obrjad srednovekovej Rusi XI-XVI vekov*. Moskva (in Russian).
- Tarnowych, Iu. (1938). *Mova stolit. Lemkivshchyna v perekazakh*. Lviv (in Ukrainian).
- Tarnowych, Iu. (1940). Odnazemlia vse zapysala. Muzei Lemkivshchyny v Sianotsi. *Krakovski Visti*, 1(1). 01.12, 7 (in Ukrainian).
- Tarnowych, Iu. (1941). *Kniazhe misto Sianik*. Krakiv (in Ukrainian).
- [NN]. (1939a). Ozhyvljena diialnist Tovarystva "Lemkivshchyna" v Sanotsi. *Dilo*. 10.05, 6 (in Ukrainian).
- [NN]. (1939b). Diialnist T-va "Lemkivshchyna" v Sanotsi. Zahalni Zbory za rik 1938/39. *Novyi Chas*. 10.05, 2 (in Ukrainian).
- [NN]. (1940). Zahalni Zbory T-va "Lemkivshchyna" v Sanotsi. *Krakovski Visti*, 1(38). 15.05 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 05.02.2017
прийнята до друку 20.04.2017

**MUSEUM OF "LEMKIVSHCHYNA" ASSOCIATION IN SANOK – A CONTRIBUTION TO HISTORY
OF POLISH AND UKRAINIAN ARCHAEOLOGY IN INTERWAR PERIOD**

Piotr N. KOTOWICZ

*Historical Museum in Sanok,
Zamkowa Str., 2, 38-500, Sanok, Poland, e-mail: p_kotowicz@o2.pl*

The article is devoted to archaeological collection of former Museum of "Lemkivshchyna" Association in Sanok. The museum existed in 1931–1944 and its main object of an activity was gathering the artefacts connected with Ruthenian Lemkivshchyna. On the basis of available archives we can precise and verify a lot of information about various archaeological artefacts from Sanok and its neighbourhood, which were preserved in museum's collection. These data shows also that museum employees with a vengeance work to recognise of San basin foretime, also by small archaeological excavations.

Key words: history of archaeology, Sanok, "Lemkivshchyna" Association, Ukrainian museum management.

**МАТЕРІАЛИ ОБСТЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА “ОЛЬВІЯ” 1938 р.:
БОРОТЬБА ЗА “ЦІННУ ІСТОРИЧНУ ОДИНИЦЮ”***Олександр КАРЯКА¹, Анна ЯНЕНКО²**¹ Інституту археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12, 04210, м. Київ, Україна, e-mail: archivesiananp@gmail.com**² Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник,
вул. Лаврська, 9, 01015, м. Київ, Україна, e-mail: pudovkina@ukr.net*

Введено до наукового обігу документи 1938 р. з історії державного заповідника “Ольвія” – замітки у місцевій пресі, резолюція, протокол, акт, висновки комісії Миколаївського обласного відділу народної освіти НКО УРСР з обстеження заповідника. Розглянуто біографію Варвари Пора-Леонович, яка з 1931 р. була очільником інституції. Наведені матеріали є підставою констатувати, що перші десятиліття становлення і розвитку заповідника “Ольвія” проходили в складних умовах вкрай обмеженого фінансування та жорсткого дефіциту кадрів, які б вболівали за стан, збереження й фахове дослідження пам’ятки та відстоювали її інтереси перед державною владою. Знекровлення інтелектуальної спільноти приводило до поступового занепаду заповідника та перетворення його на предмет маніпулювання місцевою владою (як одеською, так і миколаївською) і для використання у своїх інтересах. Ці процеси відбувалися у типовій для тоталітарної держави атмосфері залякування, цькування, використання суто демагогічних аргументів задля конструювання потрібного упередженого “общественного мнения” за допомогою преси та розгромної нищівної критики.

Ключові слова: історія музейництва, заповідник, Ольвія, Варвара Пора-Леонович, 1930-ті рр.

Історія археології України другої половини 1930-х рр. через низку причин, насамперед, фрагментарність збереженої документації, залишається сьогодні недостатньо висвітленою. Сучасний стан виявлених джерел спровокований не лише об’єктивними причинами (насамперед, втрати у часи війн і переміщень), але й цілеспрямованим нищенням архівних матеріалів як ідеологічно “незручних” для радянської дійсності. Жорстока політика централізації, “Сталінська” конституція, “великий терор”, гранична ідеологізація гуманітаристики, адміністративно-територіальні перекроювання національних республік – усі ці явища і процеси суттєво впливали на вектори й принципи розвитку і організації вітчизняної археології, на долі дослідників, наукові інституції, реалізацію археологічних експедицій, підходи до опрацювання, збереження й введення до наукового обігу археологічних матеріалів. Загальнодержавні перетворення знаходили своє локальне, мікроісторичне втілення у інституціональних реструктуризаціях та персональних змінах у житті окремих археологічних установ, археологів, музейних співробітників, знакових археологічних пам’яток. Саме таким археологічним об’єктом правомірно вважати Державний заповідник “Ольвія”, методи організації науково-дослідної та охоронної діяльності якого, а також підпорядкування і структурні зміни протягом 1920–30-х рр. неодноразово ставали предметом досліджень з історії археології [Каряка, 2014; 2015; 2015a]. Утім події 1937–1938 рр. вкрай неповно забезпечені фактологічними свідченнями, що значно підвищує вартість кожного виявленого документу. Залучення до наукового обігу маловідомих матеріалів з історії заповідника – замітки у місцевій пресі, резолюція, протокол, висновки комісії Миколаївського обласного відділу народної освіти з обстеження Держзаповідника “Ольвія” – є метою цієї наукової студії. Ці документи, насамперед, висвітлюють ситуацію, яка склалася навколо заповідника й почасти ілюструють

Рис. 1. Ольвія. 1937 р. Робочі моменти (транспортування піфоса) (НА ІА НАНУ, ф.17 (Л.М. Славін))

Fig. 1. Olbia. 1937. Working moments (the transportation of pithos)

побутові аспекти діяльності установи, на тлі яких мали здійснюватись археологічні дослідження пам'ятки.

Утворення Миколаївської області 22 вересня 1937 р. актуалізувало необхідність упорядкування інформації щодо наявних інституцій у віданні НКО УРСР в межах новоутвореної адміністративної одиниці та спонукало керівництво звернути увагу на стан установ, які переходили в обласне підпорядкування. Ймовірно, серед них опинився і Державний заповідник "Ольвія". Відповідно до поширених у часи "диктатури пролетаріату/ «всієї радянської громадськості»" практик критичні зауваження щодо форм і методів управління заповідником вже навесні 1938 р. з'явилися у місцевій пресі Миколаєва. 21 березня на шпальтах "Більшовицького шляху" опублікували загалом критичну і тенденційну статтю "Зберегти цінну історичну одиницю":

"В 30-кілометрах від міста Миколаєва на березі річки Буг знаходиться державний ольвійський заповідник [...] З середини XIX століття нашої ери починаються розкопки Ольвії. В 90-х роках минулого століття ведуться великі науково-експедиційні роботи і які зараз відкривають всьому людству один з величезніших пам'ятників історії [...]"

Марксистський метод вивчення стародавньої історії не обмежується вивченням античної культури тільки по пам'ятниках, знайдених у межах Греції і Італії. Повне і вичерпне уявлення про характер цієї культури, можна мати лише при ознайомленні з залишками старовинностей в тих країнах, де антична культура мала широке розповсюдження, цебто в колоніях.

Греко-римські колонії на чорноморському узбережжі в значній мірі були джерелом постачання продуктів і сировини метрополії тому, що звідси вивозили величезну кількість хліба, худоби, меду, риби й інших товарів; а також робочої сили, тобто рабів, – через це вивчення пам'ятників матеріальної культури колоній і, зокрема Ольвії, набуває великого загально-історичного інтересу [...]

Рис. 2. Ольвія. 1937 р. Робочі моменти (транспортування піфоса) (НА ІА НАНУ, ф. 17 (Л. М. Славін))

Fig. 2. Olbia. 1937. Working moments (the transportation of pithos)

Нарешті, значення Ольвії зростає ще також в зв'язку з безперечним впливом її на початковий період нашої вітчизняної історії, тому що в дослов'янському і слов'янському періодах нашої батьківщини греко-римські колонії відігравали значну роль, як провідники світової культури.

Для вивчення історії класової боротьби в стародавньому світі, колонії на узбережжі Чорного моря, і особливо Ольвія, дають багатющий матеріал, тому що тут особливо наочно демонструються господарські умови і залишки стародавнього міста, і по суті є конкретним прикладом рабовласницької системи.

Все це ставить Ольвію в один ряд з важливішими пам'ятниками старовини світового значення [...]

Після Жовтневої революції розкопки Ольвії відновились з більшою інтенсивністю. Нові установки і нові методи розкопок широкими площами дали можливість розкривати і вивчати цілі історичні комплекси і відкрили дуже цінний найрідкісніший матеріал.

Зараз уже розкриті частково верхнє і нижнє міста, вулиці, залишки захисної бапти, римські стіни, залишки будинків, гончарні майстерні, пекарня, господарські прибудівлі, склепи, місця зборів. В Некрополі розкрито близько 2 тисяч могил. Знайдено зразки античної скульптури, стелли, велика кількість лапідарного епіграфічного матеріалу: державні декрети, надгробні написи, велика кількість предметів господарського вжитку і прикрас.

Ольвійський заповідник, який має зараз площу 333 га, безумовно, буде розширений по мірі розкопок і має всі дані для того, щоб згодом перетворитися в Радянську Помпею [...]

Здавалося б, що Наркомос УРСР у віданні якого безпосередньо знаходиться заповідник і державна Академія історії матеріальної культури¹ повинні були скласти всі необхідні умови для того, щоб здійснити це завдання.

На, жаль, це не було зроблено і становище Ольвії на сьогодні викликає тривогу і потребує негайного і рішучого втручання з боку всієї радянської громадськості.

Протягом ряду років ольвійським заповідником завідував шкідник Крисін², а керував розкопками другий шкідник Болтенко³, який був начальником археолого-дослідницького комбінату на чорноморському узбережжі⁴.

Ці "спеціалісти" з благословіння інших, що подвизались в Наркомосі і Академії, вели роботу так що, з одної боку, не закріплювали розкритого, а другого боку, дробили ольвійський матеріал по всіх музейних точках Союзу без всякої системи і наукових початків⁵.

В наслідок цієї "діяльності" більша частина розкритого матеріалу зараз під загрозою повного і вже остаточного руйнування від дощів і снігу.

¹ Ймовірно, йдеться про Державну академію історії матеріальної культури в Ленінграді

² Крисін Юрій (Григорій) Петрович (1884 – ?) – краєзнавець, археолог, музейний діяч. Закінчив Петербурзький археологічний інститут (1911). З 1911 р. викладав історію, географію, українську мову в середніх та трудових школах Херсона. З 1907 р. брав участь в археологічних дослідженнях регіону. У 1919 р. – представник від відомства Наросвіти для розгляду архівних справ губернських установ. У 1920 р. Херсонським відділом освіти призначений головою історичної комісії "по виробленню програм для вивчення рідного краю (України)", працював у екскурсійному бюро. У 1921 р. увійшов до "Комісії по науковим археологічним розвідкам на розкопках Ольвії", згодом став завідувачем археологічних наукових розкопок в Ольвії. У 1925 р. затверджений на посаду керівника відділу Середніх і Нових віків, з 1926 р. – завідувач класичного (античного) відділу Херсонського історико-археологічного музею, де працював до 1929 р. 1930 року обіймав посаду помічника директора Одеського археологічного музею, керував розкопками в Ольвії. З 1931 р. голова-інспектор Одеської інспектури охорони пам'яток культури. Був членом Наукової ради Комбінату Чорноморських археологічних експедицій, брав участь у роботі Бузької археологічної експедиції НКО УСРР. Протягом 1931–1932 рр. очолював наукові експедиції НКОУСРР для дослідження історико-революційних пам'яток Перекопу [Яненко, 2016, с. 104; Костенко, 2016].

³ Болтенко Михайло Федорович (1888–1959) – археолог і музейний діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету по відділенню класичної філології (1912). Його керівником і учителем у галузі стародавньої історії та класичних мов був відомий антикознавець проф. Е. Р. фон Штерн. З 1908 р. співпрацював із Одеським історико-археологічним музеєм, від 1909 р. як учень Е. Р. фон Штерна брав участь у розкопках на о. Березань. З 1921 р. штатний співробітник Одеського археологічного музею, де обіймав посади наукового співробітника, завідувача відділу, головного хранителя, а у 1930–1932 рр. – директора. Протягом 1921–1946 рр. (з перервами) провадив розкопки в околицях населених пунктів Усатове – Великий Куяльник, де відкрив нову археологічну культуру доби енеоліту – усатівську. У 1924–1947 рр. (з перервами) керував розкопками на о. Березань. З 1931 р. очолював створений з його ж ініціативи Комбінат Чорноморських археологічних експедицій. На початку 1934 р. за хибним доносом заарештований і звинувачений у контрреволюційній діяльності на користь іноземних держав, засуджений на 10 років ув'язнення. 1939 р. вченого достроково звільнили через стан здоров'я – у таборах він став інвалідом II групи. З 1939 р. працював на посаді доцента в Одеському державному університеті, де завідував кафедрою, викладав на історичному факультеті курси з історії стародавнього світу, основ археології та класичних мов. З 13 жовтня 1944 р. був також старшим науковим співробітником ІА АН УРСР. У 1944 р. захистив кандидатську дисертацію "«Сказочные муравьи» Геродота и историческая реальность" [Славин, 1960; Карышковский, 1960; Колесниченко, Полищук, 2009].

⁴ Комбінат Чорноморських археологічних експедицій НКО УСРР – інституціональне утворення, основою якого стала низка багаторічних археологічних експедицій, зокрема, Ольвійська, Березанська, Усатівська, Бузька експедиції, участь у яких брали не лише співробітники наукових установ регіону (Одеський, Миколаївський, Херсонський історико-археологічні музеї), але й фахівці з установ республіканського й всесоюзного значення. Комбінат створений 1931 року, посаду директора інституції обійняв М. Болтенко [Яненко, 2012].

⁵ Щодо розпорощення ольвійських колекцій див. [Каряка, 2015].

Рис. 3. Ольвія. 1939 р. У центрі групи В. Пора-Леонович [НА ІА НАНУ, ф. 57, од. зб. 11710]

Fig. 3. Olbia. 1939. Varvara Pora-Leonovych is in the center of the group

Консервацією і реставрацією розкопок ніхто не займався. Цінніші пам'ятники вивезені з Ольвії і все те, що вивезено, ніде не зареєстровано, так що жоден спеціаліст-дослідник не може точно вказати, де знаходиться та чи інша річ, що робить неможливим охоплення важливих тем науковими робітниками і позбавляє можливості створити в Ольвії цілісну і наукову музейну експозицію разом з архітектурним матеріалом.

Межі заповідника не відгорожені і влітку по залишках стародавнього міста розгулює худоба. Можливі випадки крадіжок.

До останнього часу ([19]36–37 р.р.) до того що збереглося є тенденції до розбазарювання Ольвії, тут дотримувались прислів'я – "Хто копав – той і взяв".

Бюджет заповідника, який відпускає Наркомос УРСР, становить сміхотворну суму (20 тисяч крб. на рік, включаючи заробітну плату), тому зрозуміло, що заповідник сам вести розкопок не може. Установи ж, які запрошуються: Державна Академія історії матеріальної культури, московський, київський, ленінградський музей фінансують проведення робіт тільки при умові дотримання вищезгаданого прислів'я.

Так, у 1937 році було вивезено київським історичним музеєм з Ольвії гігантський Піфос (бочка для зерна), чим було зруйновано найбагатший комплекс міської хлібопекарні, взяті були також жорна зернотерки і т. д. (рис. 1; 2).

Доречно спитати Наркомос УРСР і ДАІМК – невже таким шляхом збираються вони ліквідувати наслідки шкідництва, здійснювати охорону пам'ятників старовини і ставити на наукові рейки музейну справу СРСР?

Цікаво відмітити також той факт, що теперішній директор заповідника⁶ постійно мешкає в... Одесі, а не в Миколаєві, що в заповіднику головною фігурою є до сезону розкопок... сторож, що екскурсійна справа поставлена з рук геть погано, що при передачі справ одеським

⁶ Йдеться про Варвару Олександрівну Пора-Леонович.

обласним відділом, наросвіти – миколаївському (в зв'язку з організацією нової області) про Ольвію взагалі нічого не сказали, новий відділ облнаросвіти навіть не зовсім ясно міг уявити, що таке Ольвія. [...]

Що ж треба зробити зараз?

Першочерговим завданням є консервація і реставрація вже розкритого історично-архітектурного матеріалу.

Мізерна кількість будівельних матеріалів, які необхідні для цієї мети (цемент, вапно, і т. д.), не лімітують цих міроприємств.

Необхідно в літній період 1938 року організувати будь що ці роботи під наглядом і керівництвом досвідчених спеціалістів – історико-архітекторів.

Питання реставрації Ольвії тісно пов'язані з збереженням комплексної цілості матеріалу, що розкривається при розкопках.

Рис. 4. Будинок № 5. Хата коменданта заповідника, вигляд з південного заходу. 1938 р. [НА ІА НАНУ, ф. 57, од. зб. 10324]

Fig. 4. The building № 5. The preserve commandant's house, the southwestern view. 1938

Очевидно, що негайно повинні бути розв'язані основні організаційні питання.

В м. Миколаєві, який став обласним центром, великим промисловим і культурним центром України є історично-археологічний музей, в якому сконцентровані найбільші в Союзі ольвійські колекції.

Треба, щоб Наркомос УРСР об'єднав музей з заповідником.

Для координації наукової роботи в Ольвії Наркомос УРСР повинен створити Ольвійський науковий комітет, у віданні якого знаходилися б плани розкопок, плани реставрації і консервації, плани науково-дослідної діяльності.

До складу цього комітету повинні ввійти представники Державної Академії історії матеріальної культури, Інституту історії матеріальної культури УРСР⁷, московського, миколаївського та одеського історичних музеїв.

⁷ З 14 травня 1938 р. – Інститут археології АН УРСР.

Рис. 5. Ольвія. 1939 р. Співробітники експедиції (НА ІА НАНУ, ф. 57, од. зб. 11662)

Fig. 5. Olbia. 1939. The staff of archaeological excavation

Наркомос УРСР повинен встановити порядок, при якому жоден експонат не може бути вивезений з Ольвії без дозволу Ольвійського комітету.

Всі експонати Ольвії повинні поступати в миколаївський музей, де вони будуть проходити камеральну обробку. Таким чином створюється територіально-близька наукова база, що дозволить в перший-ліпший момент здійснювати комплексну експозицію при закінченні окремих реставраційних робіт.

Кошти для проведення всіх робіт в Ольвії повніші бути централізовані в бюджеті музея-заповідника, що позбавить наукову роботу від примх окремих організацій.

Щоб здійснити необхідне зрушення в реставраційній роботі і розкопках Ольвії, Наркомос УРСР повинен виділити заповідникові необхідні кошти у 1938 році.

Нарешті, Наркомос УРСР і миколаївський відділ облнаросвіти повинні широко розгорнути у 1938 році екскурсійну і популяризаційну роботу навколо Ольвії" [Зайднер, 1938].

Через місяць у російськомовній обласній газеті "Южная правда" з'явилася коротка замітка "Ходатайство о присоединении заповедника Ольвия", у якій повідомлялося/повторювалося, що "Оргкомитет ЦВК УРСР по Николаевской области звернулся до Раднаркому УРСР із клопотанням об'єднати державний заповідник Ольвія з Миколаївським історико-археологічним музеєм", що "дасть можливість створити територіально близькі бази для здійснення науково-дослідної роботи. Очолити цю роботу має науковий комітет у складі представників ДАІМК, ІІМК УРСР, Київського, Одеського, Миколаївського історико-археологічного музеїв. Водночас поставлене питання щодо укріплення фінансової бази заповідника, музею і поповнення його кваліфікованими кадрами" [Ходатайство..., 1938].

У фокусі критики державного заповідника "Ольвія" навесні-влітку 1938 р. опинилася не стільки сама інституція, а передовсім її тогочасний керівник – В. Пора-Леонovich. Традиційними для тоталітарної системи управління методами впливу на "культурні маси" – бездоказовими цькуваннями, звинуваченнями у бездіяльності чи шкідницькій роботі, демагогією, "наклеюванням ярликів", – влада, насамперед місцева, конструювала упереджене, задалегідь визначене ставлення до керівництва заповідника, виправдовувала ідею зміни

останнього й перепідпорядкування інституції, при тому аж ніяк не враховуючи своєчасності, кадрового забезпечення, чи ефективності цих заходів.

Варвара Олександрівна Пора-Леонович народилася 4 грудня 1885 року в Кишиневі у родині вчителя [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6122, арк. 142]. Наприкінці 1930-х рр. вона була чи не найстаршою серед усього покоління діячів, які працювали тоді в Ольвії. В. Пора-Леонович закінчила Одеські Вищі жіночі курси (історико-філологічний факультет), Одеський археологічний інститут, Одеський інститут народної освіти (по відділах археологічному та мови і літератури). Вчителювала у народній школі № 15 м. Одеса, у трудшколі № 24 (викладала соціальне виховання) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6144, арк. 5]. Протягом навчання у інституті народної освіти підготувала дипломні роботи "Експериментальний метод при викладанні археології" та "Розкопки Є. П. Трифільєва в 1923 році біля с. Усатові хутора" [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6144, арк. 5зв.]. З 1923 р. В. Пора-Леонович була практиканткою/стажеркою Одеського державного історико-археологічного музею (без утримання), брала участь у "безпосередніх теренових дослідженнях та вивченні виявленого матеріалу" в околицях населених пунктів Усатове – Великий Куяльник (під керівництвом М. Болтенка) [ЦДАВО України, ф. 16, оп. 2, спр. 454, арк. 612, 614]. Брала участь у роботі археологічної секції Одеської комісії краєзнавства, історико-філологічного і бібліографічного товариств у Одесі. Вільно володіла французькою і німецькою, знала сербську, латинь, давньогрецьку мови [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6144, арк. 6–6зв.]. У 1924 р. підготувала до друку одну зі своїх перших наукових розвідок "Розкопки курганів під Одесою улітку 1923 року" [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 427, арк. 155; Пора-Леонович, 1925]. 31 жовтня 1925 р. В. Пора-Леонович затверджена асистенткою на правах аспіранта Одеського історико-археологічного музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6144, арк. 1]. Директор цього музею Сергій Дложевський⁸ у рекомендації В. Пора-Леонович для вступу в аспірантуру, зазначав: "т. [В.] Пора-Леонович, що з відзначенням закінчила свою вищу освіту по двох галузях – археологічній та літературній, є людиною з багатим життєвим досвідом, марксістським ухилом думки і виявила свою громадську цінність. [В.] Пора-Леонович не тільки цілком підготовлена до аспірантської роботи так в царині археології взагалі, як і до спеціалізації в стільки ж рідкому, скільки надзвичайно важливому відгалуженні – в античній археології, але встигла, працюючи вже

⁸ Дложевський Сергій Степанович (1889–1930) – історик, археолог, музейний діяч, директор Одеського історико-археологічного музею. Освіту здобував на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1908–1911) і у Лейпцизькому університеті. 1914 р. склав іспити на ступінь магістра класичної філології. У жовтні 1914 р. обраний приват-доцентом Київського університету, 1915 р. – лектором Вищих жіночих курсів А. Жекуліної, 1916 р. – лектором Педагогічних курсів при Київському учбовому окрузі, 1916 р. – доцентом Київського університету, 1917 р. – лектором і деканом Київського народного університету, 1918 р. – в. о. екстраординарного професора Київського державного університету, 1919 р. – приват-доцентом Новоросійського університету. З березня 1920 р. – проф. Одеського гуманітарного громадського інституту. 24 травня 1921 р. призначений проректором і професором Одеського археологічного інституту. У 1921 р. обраний на кафедру української мови Одеського інституту народної освіти, у 1922–1924 рр. – професор Одеського інституту народної освіти, у 1925 р. – декан факультету виховання і член правління інституту. Викладав античну архітектуру й епіграфіку в аспірантурі Одеського історико-археологічного музею. 1920 р. призначений директором Одеського історико-археологічного музею. 1923 р. обраний і затверджений головою Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, головою археологічної секції та підсекції "для вивчення сучасних грецьких колоністів на Україні". 1924 р. обраний дійсним членом Центрального бюро краєзнавства при Російській академії наук. Був членом історико-філологічного семінару Лейпцизького університету (Німеччина), Київського товариства Нестора Літописця, Таврійського товариства історії, археології та етнографії, Одеської філії Візантологічної комісії при ВУАН. 1926 р. призначений інспектором Одеської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури. З 1927 р. – член правління Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства. 10 жовтня 1928 р. обраний дійсним членом ВУАН. Брав участь у Першій археологічній нараді у Києві 1925 р., археологічному з'їзді у Керчі 1926 р. Був ініціатором відновлення археологічних досліджень Ольвії 1924 р. Після смерті Б. Фармаковського очолював Наукову раду Ольвійської експедиції [Пам'яті..., 1931; С. С. Дложевський, 1930; Корпусова, 1993].

Рис. 6. Будинок музею (колишня сигнальна башта) (НА ІА НАНУ, ф. 57, од. зб. 11705)

Fig. 6. The museum building (the former beacon)

скільки років при Музеї, проробити де що з аспірантської роботи – вона володіє цілою низкою потрібних для археолога технічних звичаїв – монтування експонатів, реставрація археологічних об'єктів, інвентаризація; вона брала активну участь на протязі двох років в археологічних розкопках, що провадились на Одещині ([Є.] Трифільєва, [Б.] Фармаковського). [В.] Пора-Леонович цікавиться бронзою – це спеціалізація для котрої в Одеському Музеї ніколи досі не було фахівця [...] Крім цього [В.] Пора-Леонович володіє теоретично й практично українською мовою” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6144, арк. 7].

Відповідно до плану Одеського музею на 1925/26 р. стажерка В. Пора-Леонович “*під керуванням адміністрації музею*” мала здійснити перевірку відділу музею (інвентар) “*бронзи та єгипетський*”, упорядкувати “*наукові наслідки археологічних праць умерлого в VIII. 1925 р. проф. Э. П. Трифільєва, з яким вона працювала в останніх роках по розкопуванню Степових могил біля Одеси*”, взяти участь у розкопках (Усатово, Ольвія, Березань), підготувати спеціальну тему “*Передісторична бронза Одеського музею і її походження*” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 750, арк. 2–2зв.].

В “*Умотивованій заявці на оплату співробітників Одеського державного історико-археологічного музею на 1925/26 р.*” С. Дложевський зазначав, що В. Пора-Леонович, “*стажорка з 1 березня 1925 року [...] Закінчила археологічний відділ ліквідованого фак.[ультету] політосвіти ІНО, захистила дипломову працю, брала участь в археологічних розкопках Є. П. Трифільєва⁹ біля Одеси 1923 р. (степові могили)*”, виголосила доповідь про ці

⁹ Трифільєв Євген Парфенович (1867–1925) – історик, археограф та археолог. Закінчив Маріупольську гімназію, історико-філологічний факультет Харківського університету (1890). З початку ХХ ст. викладав різні спецкурси, присвячені новітній історії Російської імперії на посаді приват-доцента Харківського університету та Харківських Вищих жіночих курсів, працював хранителем фондів Музею мистецтв та старожитностей при Харківському університеті. Брав участь у роботі XII (1902) та XIII (1905) Археологічних з'їздів у Харкові та Катеринославі. З 1911 р. – професор та завідувач кафедри Новоросійського університету в Одесі. З 1920 р. – завідувач кафедри російської історії в Інституті народної освіти ім. О. О. Потебні. Голова Одеської комісії

розкопки в Одеській комісії краєзнавства, здійснила інвентаризацію і монтування артефактів з Ольвійських розкопок 1924 р., *"після яких вона брала активну участь в розкопках проф. Б. В. Фармаковського в Ольвії й по його дорученню самостійно перевела лекцію-демонстрацію всієї Ольвійської території"*, *"виявила себе надзвичайно здатною до музейної праці як технічної так і наукової робітницею"*, працювала паралельно з музеєм у трудшкoлі, викладаючи *"громадознавство"*. С. Дложевський пропонував зарахувати В. Пора-Леонович на посаду консерватора згідно з проектом штатів *"IX група 45 карб."* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 750, арк. 11–11зв.]. З 1925 р. В. Пора-Леонович брала участь у розкопках в Ольвії [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6121, арк. 6]. Протягом 1927 р. їй затвердили тему аспірантської роботи *"Античні бронзи Одеського музею"*, дозволили проводити *"індивідуальну наукову працю в бібліотеці музею в час коли музей зачинений"*. Аспірантка *"як зачат по історії античної архітектури зі скульптурою"* підготувала й виголосила доповідь *"Форма й типи приватного житла в елліністичну добу"* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6126, арк. 16зв., 17, 18]. У першій половині 1927 р. В. Пора-Леонович взяла участь у *"мандрівці-розвідці контрольного характеру до Лузанівки"* (керівник М. Болтенко), продовжувала складання додаткового каталогу мап і креслень, підготувала до друку статтю *"Еволюція приватного дому в елліністичну добу на конкретних прикладах"* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 33]. Протягом другої половини 1927 р. – працювала в ольвійській експедиції, *"провела більшість екскурсій, які туди приїздили"*, у січні 1928 р. зробила доповідь на засіданні наукової ради Одеського музею про роботу в Ленінграді під час відрядження (друга половина грудня 1927 р.) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6126, арк. 28]. 1930 р. В. Пора-Леонович працювала керівником експозиції Одеського історико-археологічного музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 336, арк. 2]. Аспірантський стаж Варвари Олександрівни мав завершитись 1 жовтня 1928 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2374, арк. 2], утім закінчити аспірантуру, через дворічну хворобу на енцефаліт, вона змогла лише у 1931 р. Того ж року з 1 травня Сектор науки НКО УСРР призначив В. Пора-Леонович на посаду вченого охоронця Державного заповідника "Ольвія" [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1503, арк. 43]. З 1 грудня 1931 р., після закінчення аспірантського стажу при Одеському історико-археологічному музеї, дослідниця мала приступити до роботи у Миколаївському історико-археологічному музеї, куди її відрядили *"на час до початку експедиційної роботи по Держзаповіднику"* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 559, арк. 333] (рис. 3). Водночас, лист Варвари Олександрівни до Д. Похилевича у Сектор науки НКО УСРР від 21 грудня 1931 р. засвідчує, що на той час, вона все ще не перейшла на роботу до Миколаївського музею:

"Шановний тов. Похилевич!

Директор Одеського музею М. Ф. Болтенко передав мені пропозицію Сектора науки відбутися після закінчення аспірантури 1/1 1932 р. до Миколаївського музею для роботи по Ольвійському відділу, при чому з'ясував мені це в такому змісті, що Сектор науки вважає моє перебування в Одесі з 17/XI ц. р. за відпустку. Хочу повідомити Вас, що це не так, тому що, залишившись, згідно Вашого дозволу до 1/1-1932 р. в Одесі, я весь час працюю в Одеськім Історичнім Музеї, беру участь у виробничих нарадах і в практичних роботах в зв'язку з перебудовою музею. Цю свою роботу я вважаю за конче потрібну, як для Музею заповідника (бо треба його правильно поставити), так і для Миколаївського музею, де потрібно буде обов'язково перебудувати Ольвійський відділ на нових засадах, згідно з вимогами марксо-ленінської методології, і досвід роботи Одеського музею буде тут дуже корисним. Ще до того в мене тут весь час є робота по заповіднику. Треба поновити бібліотеку Ольвії, яка

краєзнавства при ВУАН. На початку 1920-х рр. залучений Одеським губернським архівним управлінням до опрацювання місцевих архівних фондів. Член Історико-філологічного товариства при Харківському університеті та Московського археологічного товариства [Ясь, 2010].

моїми зусиллями має понад 200 книжок, новими книжками. Є така можливість, але ж знов потрібно клопотатись.

Треба книжки запакувати й підготувати їх для пересилки до заповідника (на зиму їх не хотілося там залишати). Не розв'язано ще остаточно питання з екскурсбазою. Фінансові діла заповідника вимагають частого відвідування держбанку. На всі ці справи я одна. Приходилося стільки і працювати й бігати, що навіть своїй аспірантській роботі не могла віддати стільки часу, скільки було потрібно. Тепер почуваю себе настільки перевтомленою й хворою, що їхати безпосередньо на перебудовчу роботу до Миколаїву, потім на організаційну до заповідника просто не можу.

Прошу Вас, тов. Похилевич, згідно Вашому дозволу, дати мені можливість використати свою проф. відпустку протягом місяця (січня) а потім поїду до Миколаїва й зроблю все, що від мене вимагається.

Пробачте, що відбираю в Вас час на свої особисті справи, але ж у мене такий стан (ще й жахливі родинні обставини), що ніяк інакше поступити не могла.

З пролетарським привітом

19 21/ХІІ 31 В. Пора-Леонович [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1505, арк. 34–35].

Тож протягом 1920-х – початку 1930-х рр. В. Пора-Леонович наполегливо вчилася й працювала, здійснюючи не лише дослідницьку діяльність, але, насамперед, організаційну, як у музеї, так і у заповіднику.

Рис. 7. К. Колобова, Л. Славін, В. Барцевич. 1932 р. (НА ІА НАНУ, ф.17 (Л. М. Славін))

Fig. 7. K. Kolobova, L. Slavin, V. Barcevych. 1932

Ймовірно, очолюючи з 1931 р. державний заповідник "Ольвія", В. Пора-Леонович продовжувала жити у Одесі і безпосередньо до місця своєї роботи приїздила не часто, оскільки саме цим фактом 1938 р. їй дорікали як у місцевій миколаївській пресі, так і у відповідних матеріалах комісії з перевірки.

Відтак, наприкінці 1930-х рр. відбулося значне зростання інтересу до справ ольвійського заповідника з боку чільної адміністрації, і, зокрема, відділу народної освіти, новоутвореної Миколаївської області, здійснювалося цілеспрямоване створення напруженої ситуації довкола діяльності інституції в місцевій пресі, конструювання негативного ставлення до керівництва заповідника. Прямим результатом такої "внутрішньої політики" стало утворення комісії з

перевірки діяльності заповідника "Ольвія", сформованої з представників миколаївського відділу народної освіти. Діяльність цієї комісії носила вкрай критичний характер, що, вочевидь, мало на меті зняття з посади чинного директора заповідника та перепідпорядкування цієї установи місцевій миколаївській владі. Результати роботи і основні висновки комісії було зафіксовано в кількох протоколах, які є цінним історичним джерелом про методи адміністративної роботи та загальне тло функціонування археологічних установ, на якому розвивалась археологія України.

Наводимо збережені свідчення діяльності цієї комісії повністю¹⁰.

ПРОТОКОЛ¹¹

*общего собрания Государственного Заповедника "ОЛЬВИЯ"
совместно с комиссией от Николаевского Обл. ОНО.*

<i>Присутствовали:</i>	<i>Директор</i>	<i>Заповедника</i>	<i>[В.] Пора-Леонович</i>
	<i>Комендант</i>	<i>"</i>	<i>тов. [С.] Ласый¹²</i>
	<i>Сторож</i>	<i>"</i>	<i>[И.] Шкурат¹³</i>
	<i>"</i>	<i>"</i>	<i>Сащенко</i>
<i>Комиссия:</i>			<i>тов. [К.] Рожанский</i>
			<i>[Г.] Рехтман¹⁴</i>
			<i>[В.] Борцевич</i>
			<i>[М.] Синицин¹⁵</i>
			<i>[К.] Приходько¹⁶</i>

Повестка дня:

1. Информация Директора Заповедника тов. [В.] Пора-Леонович о состоянии Заповедника и подготовка к раскопкам.

СЛУШАЛИ: – Информацию тов. [В.] Пора-Леонович. Главная работа Заповедника, в течение года, – это подготовка к экспедиции и работа в период экспедиции. На месте, в Заповеднике живут Комендант и два сторожа. Я по разрешению НКО живу в гор. Одессе. Состояние домов Заповедника очень плохое, сигнальная станция пришла в ветхость, стоит еще год два и разрушится. Бюджет в этом году значительно увеличен, 25 т. руб. дано на реставрацию, обещали автомобиль, но когда в НКО узнали, что поднят вопрос Заповедника о передаче Заповедника под руководство Николаевского Обл. ОНО, то дать машину отказались.

В домах Заповедника живут два сторожа.

За последние годы я, неоднократно ставила вопрос перед НКО, что в таком виде Заповедник показывать посетителям невозможно. Это всегда вызывает много вопросов и недовольство "почему в таком плохом состоянии Заповедник".

¹⁰ Висловлюємо щирю вдячність дирекції заповідника "Ольвія" і, зокрема, завідувачці архівом Любові Сергіївні Чернезі за можливість працювати з матеріалами.

¹¹ Документи наводяться мовою оригіналу зі збереженням особливостей правопису.

¹² *Ласий Семен Данилович* (1884 – ?) – комендант заповідника "Ольвія". Народився у с. Парутіне Очаківського р-ну Миколаївської обл., здобув початкову освіту [Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1-л, од. зб. 24, арк. 107].

¹³ *Шкурат Іван Іванович* (1886 – ?) – сторож, робочий заповідника "Ольвія". Народився у с. Парутіне Очаківського р-ну Миколаївської обл., освіти не мав [Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1-л, од. зб. 24, арк. 106].

¹⁴ З вересня 1938 р. директор Миколаївського історичного музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 446, арк. 7].

¹⁵ *Мусій Сергійович Сініцин* – аспірант (з 1930 р.), згодом науковий співробітник Одеського історико-археологічного/Всеукраїнського історичного музею в м. Одеса.

¹⁶ З 1936 р. бухгалтер Миколаївського історичного музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 446, арк. 7].

Експурсиям приходится больше рассказывать об Ольвии чем показывать конкретные памятники.

План реставрации намечен мною совместно с Нач. экспедиции тов. [Л.] Славиным¹⁷.

Намечены следующие объекты: Римская стена, Нижний город, римская оборонительная цитадель. С раскопа Аполлона Простата взять лучшие экспонаты и показывать их в здании.

Зарплата коменданта и сторожей очень низкая.

По вопросу подготовки рабочей силы к экспедиции узнавала в сельсовете, мне сообщили, что в этом году колхозники за прошлогодние цены не пойдут работать.

Весною раскопы были очищены.

Замечания тов. [В.] Борцевич, что Заповедник в запущенном виде и необходимо реставрировать и очистить главные памятники, совершенно правильное. Среди сторожей и коменданта бывают ссоры и склоки.

Экспурсовода по Заповеднику на сегодня нет, т. к. каждое лето приглашаю работника и все неудачные кандидатуры, а самое главное никто не хочет жить в Заповеднике.

Экспурсии обслуживаются работниками экспедиции во время раскопок, я обслуживаю тогда, когда бываю в Заповеднике. Большинство экскурсий обслуживает тов. Ласый.

Вопросы: – Какой бюджет Заповедника за последние три года и как он использовался. Имелись ли случаи хищения. Был ли реставрирован хотя бы один памятник за время работы П[ора]-Л[еонович]. Были ли случаи раскопок или других исследований отдельными лицами в отсутствие директора. Есть ли план работы. Распределены ли обязанности. Подготовлен ли экскурсовод. Имеется ли путеводитель по Заповеднику. Прорабатывал ли Директор совместно с коллективом статью в Николаевской газете о состоянии Заповедника¹⁸ и др.

Тов. Сащенко: – (сторож Заповедника). Я работаю сторожем и живу в доме Заповедника. Нагрузка у меня не большая. И я с нею справляюсь; Притеснений нет. Если бывают недоразумения мы сами их разбираем.

Тов. Ласый. – (комендант Заповедника). О состоянии Заповедника и о руководстве есть много чего говорить. Первое это то, что Варвара Александровна [Пора-Леонович] очень мало бывает в Заповеднике и мало уделяет внимания работе Заповедника. Ремонт зданий надо делать весной, а не за несколько дней до раскопок. Все распоряжения от В. А. [Пора-Леонович] я получаю в письменной форме из Одессы. Дома пришли в негодность, надо охранять Заповедник со стороны Буга и на сегодня еще есть злоумышленники, которые не прочь вскрыть могилы и поискать золото (рис. 4).

Некоторые гр. села Порутино мне говорят, что знают могилы в которых много ценностей.

¹⁷ Славін Лазар Мойсейович (1906–1971) – археолог, історик, педагог, музейний діяч, організатор науки. Народився у м. Вітебськ (Білорусь). Рано почав працювати рахівником та бухгалтером, але в 1923 р. поступив до Петербурзького університету на археологічне відділення факультету суспільних наук, який закінчив у 1928 р. 1925 р. вперше потрапив на розкопки у Херсонес, а з 1926 р. почав брати участь в розкопках Ольвії. Був учнем Б. Фармаковського. З 1929 р. працював у ДАІМК в Ленінграді лаборантом, пізніше – старшим науковим співробітником та ученим секретарем Інституту історії рабовласницької формації. З 1936 р. очолював керівництво Ольвійською експедицією. 1938 р. отримав ступінь кандидата історичних наук (тема “Основные этапы исторического развития Ольвии (историко-археологическое исследование)”) та переїхав до Києва, де обійняв посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР. З 1939 р. – член-кореспондент АН УРСР та учений секретар відділення суспільних наук (до 1946 р.). У 1940 р. став директором Інституту археології (до липня 1945 р.). Брав активну участь в евакуації Інституту до Уфи під час Другої Світової війни, та його відновленні після повернення в Київ 1944 р. Був завідувачем сектором скіфо-античної археології, паралельно працював викладачем в Київському державному університеті, де з 1944 р. організував першу в Україні кафедру археології, куди перейшов працювати з 1953 р., залишаючись в Інституті археології на громадських засадах. Викладав курси з основ археології та античної археології Північного Причорномор'я (й зокрема Ольвії) та музеєзнавства. Був вчителем і наставником численних археологів і українських антикознавців. Очолював понад 40 археологічних експедицій: Ольвійські (1936–1966), Боспорські (1933–1936), Буго-Дністровські (1949–1952) [Мезенцева, 1997, с. 95; Буйських, Бунятян, 2015].

¹⁸ Ймовірно, йдеться про статтю “Зберегти цінну історичну одиницю” [Зайднер, 1938].

У нас экскурсоводы каждое лето новые и ни одного из них не было, более или менее, соответствующего. Большинство экскурсий я принимаю сам. Я работаю в Заповеднике 30 лет. Принимал участие в раскопках и знаю, как объяснять каждый из них. Я слышал как объяснял профессор [Б.] Фармаковский, Академик тов. [И.] Мещанинов¹⁹ и др. научные работники. В. А. меня никогда не учила и не давала никаких пояснений. Я сам от добрых людей научился. В. А. проявляла недовольство если в книге записей – экскурсия выносила мне благодарность за прием.

Когда приезжает экскурсия, то приходится врать и покрывать директора, говорить, что срочно выехал, или вызвали. Экскурсоводы которых присылала В. А. интересовались только зарплатой и отдыхом. Три года я был один на Заповеднике и сторожем и экскурсоводом. С 1/1-38 г. я вижу по ведомости получает зарплату новая сотрудница Антохина, но на Заповеднике я ее увидел лишь с 15 мая с. г. За эти полтора м-ца она не сделала ни на копейку. Сторожа и я получаем очень мало и только своим трудом, что посеем, соберем так и живем. В. А. – и руководство экспедиции неправильно относится к нарушителям, которые пускают скот на Заповедник. За 7 лет у нас никакой ревизии не было, это недопустимо. Необходимо проверять куда расходуются деньги.

Тов. [М.] Синицин: – [В.] Пора-Леонович за 7 лет не сделала даже путеводителя по Заповеднику. За такое время пишутся капитальные научные труды. О путеводителе много говорилось, писалось на научных советах и В. А. обещала сделать, но и на сегодня путеводителя нет. Это говорит о том, что важнейший участок научно-исследовательской работы [В.] Пора-Леонович провалила.

Директор не должен быть старшим сторожем Заповедника. На это есть в штате сторожа. Научная работа в Заповеднике совершенно не велась, а если и есть она, то о ней никто не знает. На склепе Евресивия и Орреты висит табличка еще времен [Ю.] Крысина со скрипниковской орфографией²⁰. Необходимо, чтобы научная работа заповедника возглавлялась Советом о чем мы писали с т. Барцевич в своей докладной записке НКО.

Почему за все годы у [В.] Пора-Леонович нет ни одного протокола научного совета по вопросам Заповедника. Они должны быть и храниться в Ольвии, т. к. и все описи экспонатов.

Я принимал участие в научных советах и помню, что было записано много ценных предложений. Я не знал, что каждый год новый экскурсовод в Заповеднике и меня крайне удивляет такое отношение директора к такому важному вопросу, как подготовка

---

¹⁹ Мещанинов Иван Иванович (1883–1967) – археолог, філолог, д. і. н., професор. Спеціалізувався на археології Кавказу, історії докласового суспільства, давньоперсидській та еламській мовах, дослідженнях Ольвії. Народився в Уфі, навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1902–1906) та у Гейдельберзькому університеті (1905–1906). Відвідував Петербурзький археологічний інститут (1906–1910). З 1909 р. – завідувач історичним архівом Петербурзького археологічного інституту. 1912 р. обраний почесним членом та членом правління цього ж інституту. З 1917 р. – учений секретар Імператорської Археологічної комісії. В Академії історії матеріальної культури почав працювати з 1919 р. головою у справах Академії. Протягом 1920–1922 рр. – голова господарчого комітету. З березня 1920 р. працював у Розряді стародавніх культур Кавказу та яфетичного світу при Російській академії історії матеріальної культури. Був учнем М. Марра. У 1928–1930 рр. – учений секретар Академії, а з 1929 р. почав керувати Відділенням історичних формацій. З 1930 р. в Секторі архаїчних формацій та при ньому керував підсектором первісних культур (мисливсько-збирачева стадія). З 1932 р. керував Сектором докласового суспільства, у січні–жовтні 1934 р. – директор Інституту історії докласового суспільства. 1935 р. завідував кафедрою методики і техніки польових досліджень Інституту історичної технології, з 1934 р. – член Президії ДАІМК, заступник голови ДАІМК по новобудовам. З 1932 р. – академік АН СРСР, з 1934 р. – секретар Відділення літератури та мови АН СРСР, директор Інституту мови та мислення (1935–1950), директор Інституту археології та етнографії (1933–1937). 1930 р. працював в Інституті живих східних мов. Герой соціалістичної праці 1945 р., лауреат Сталінської премії (1943, 1946). Нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Знамені [Академическая археология..., 2013, с. 367–368; Мезенцева, 1997, с. 87–88].

²⁰ Харківський правопис, або скрипниківка, т. зв. “клясичний” правопис – правопис української мови, прийнятий і затверджений протягом 1927–1929 рр.

экскурсовода. То, что т. Ласый знает много о Заповеднике это не есть научное объяснение Ольвии. Создавать музей в Ольвии не нужно. Посмотрите количество экскурсий в Ольвии за 1937/38 г. В то время, как близко от Ольвии находится Николаевский Исторический музей в котором сконцентрировано около 30.000 предметов с Ольвии за 15 лет раскопок, которые в основном характеризуют Ольвию, как древне-греческую колонию.

Надо построить на Заповеднике дом, а также лапидарий для хранения экспонатов.

Тов. [Г.] Рехтман. – Заповедник имеет колоссальное научное значение в вопросе изучения истории нашей страны. Экспедиция работает в год месяц-полтора и нельзя считать эту работу работой Заповедника. Заповедник должен иметь свой план работы на весь год. Если создавать музей в Ольвии, то он должен отобразить историю раскопок в Ольвии, а также привести все раскопы в такой вид, чтобы они могли быть показаны для экскурсий.

Наша комиссия совместно с сотрудниками Заповедника вчера детально ознакомилась с состоянием Заповедника. Большинство участков производят не отрадное впечатление. Некоторые просто разрушены или разрушаются. Надо использовать специалистов экспедиции для реставрационной работы.

Римская цитадель требует немедленной реставрации и очистки от бурьяна. Массовый посетитель видит на Заповеднике кучу камней и он уезжает разочарованный, никакого представле- // ния о жизни этого города нет. Никакой научной работы [В.] Пора-Леонтович на Заповеднике не проводила. На заповеднике бывала очень мало, нет даже объяснительных табличек на раскопках других памятников. За столько лет работы не подготовлен квалифицированный экскурсовод и на сегодня экскурсии Заповедника обслуживаются сторожем Лассовым, что совершенно недопустимо, ведь культурный рост масс значительно вырос и массы овладевают изучением истории своего края. Я бы не сказал, что состав экспедиции и тов. [Л.] Славин интересуются по настоящему Заповедником. Что мы видим. Приезжает экспедиция, производит раскопки, забирает экспонаты и уезжает, а раскрытые памятники разрушаются и гибнут. Я будучи в экспедиции 1936 г. поднял в порядке критики на собрании экспедиции вопрос о плохом состоянии Заповедника, но меня ни тов. [Л.] Славин, ни другие не поддержали (рис. 5).

Первая задача Заповедника это сделать ограду из колючей проволоки хотя бы со стороны села, чтобы не ходил скот по Заповеднику.

Подготовка к экспедиции совершенно не чувствуется, а остались считанные дни.

Тов. [В.] Борцевич. – О том, что заповедник производит впечатление полной запущенности и разрушения, с выступающими тов. тов. я вполне согласна. Виновата в этом [В.] Пора-Леонтович в первую очередь. Возьмите бюджет Заповедника за три последние года, в 1936 г. – 19.000 в 1937 – 20.000 и в 1938 г. – 49.000.

Ведь для такой единицы, как Заповедник бюджет довольно приличный. При желании можно было кое-что сделать. За все годы не реставрирован ни один раскоп. Основные объекты, как римская стена, оборонительная башня – заросли бурьяном и разрушаются. Единственный производственный комплекс – это гончарная печь совершенно не показывается посетителям, т. к. она в таком состоянии, что нет чего показывать, она находится под соломенной крышей и затекает водой. Даже в такой ударный момент, как подготовка к экспедиции, на Заповеднике не чувствуется оживления работы. Вагонетки и рельсы не отремонтированы. Столовая и здания для экспедиции не готовы. Лопат нет. Вопрос о рабочей силе не разрешен, а директор спокойно продолжает сидеть в Одессе. Среди сторожей и коменданта нет распределения обязанностей, они не знают за какие, конкретно, объекты они отвечают. Нет повседневного и четкого руководства, нет даже плана работы. За 7 лет [В.] П.[ора]-Леонтович не создала себе смену. На сегодня нет даже экскурсовода не то что путевода или тезисов для проведения экскурсий, а тезисы крайне необходимы при которых т. Ласый, зная фактически, материал, смог-бы делать элементарные пояснения. Архитектурные памятники

и каменный саркофаг лежат под открытым небом не имея ни одного слова объяснительных текстов. В 1938 г. издана популярная книга, книга по Ольвии²¹, где все раскопы подробно описаны. Можно было бы воспользоваться последней и написать этикетаж. В 1938 г. // Заповедник посетило только 4 экскурсии. Такое падение экскурсий объясняется отсутствием какой бы то ни было массовой работы. На сегодня т. Ласый обслуживает большинство экскурсий. [В.] Пора-Леонович все время живет в Одессе. Заповедником занимается мало. Такое состояние Заповедника дальше недопустимо.

Необходимо немедленно приступить к подготовке экспедиции. Составить план работы, распределить обязанности, освежить коллектив новым составом работников.

Тов. [К.] Рожанский: – Неотрадное состояние заповедника на сегодняшний день – это результат постоянного отсутствия директора, который живет в г. Одессе и на Заповеднике бывает редко. Не было соответствующего желания руководителя бороться за улучшение состояния Заповедника. [В.] Пора-Леонович не справилась со своей работой – это доказывают факты: отсутствие путевода, экскурсовода, объяснительных текстов. К экспедиции абсолютно не готовы. Надо немедленно начать подготовку к раскопкам.

В небольшом коллективе Заповедника чувствуется семейственность. Непростительно, что из Заповедника вывозят экспонаты, а директор даже не имеет никаких сведений и документов о вывезенных предметах.

Необходимо в первую очередь наладить учет и хранение имущества Заповедника, а также экспонатов, которые обнаруживаются каждый год при раскопках.

Новых методов работы социалистического соревнования среди работников Заповедника – совершенно не чувствуется.

Необходимо поставить вопрос перед НКО об отпуске средств для реставрации лучших памятников, а также огородить Заповедник.

Заключительное слово тов. [В.] Пора-Леонович.

То, что я плохо работаю и мало бываю на Заповеднике – это результат ряда объективных причин и моего состояния здоровья. Я много хлопотала о том, огородить Заповедник, но наряда на проволоку НКО не дает. То что нет путевода по Заповеднику и тезисов – это мой грех. Я все обещаю путевода сделать.

Экскурсовода не подготовила потому, что все время были неудачные кандидатуры.

По подготовке к экспедиции действительно сделано очень мало, но НКО дал мне такую установку: из бюджета Заповедника ничего не тратить на нужды экспедиции.

***

РЕЗОЛЮЦИЯ.

Заслушав информацию Директора Ольвийского Госзаповедника [В.] Пора-Леонович и выступления товарищей, как работников Заповедника, так и членов комиссии, общее собрание отмечает общий развал работы Заповедника, как результат неудовлетворительного руководства Заповедником со стороны Директора.

Абсолютное отсутствие учета имущества Заповедника. Денежные документы находятся в крайне хаотическом состоянии. Плана работы по Заповеднику нет, что ведет к нечеткости и отсутствию распределения обязанностей. Абсолютное отсутствие научной работы и научных кадров по Заповеднику.

Никакой полит. просветительной массовой работы с экскурсиями не проводится в результате чего Заповедник в 1938 г. посетило только 4 экскурсии. Заповедник к предстоящей экспедиции не готов.

Общее собрание просит НКО предпринять ряд организационных мероприятий по оздоровлению коллектива работников Заповедника и улучшению работы последнего.

²¹ Йдеться про дослідження "Ольвія" [Славін, 1938].

Председатель (Рожанский)
Секретарь (Борцевич)

28/VI-38 г.

***

ВЫВОДЫ КОМИССИИ

Николаевского Областного Отдела Народного Образования
по обследованию Госзаповедника "Ольвия"

Комиссия	в	Председателя тов.	[К.] Рожанского
составе:		Инспектора музеев	т. [Г.] Рехтмана
		Директора	т. [В.] Борцевич
		Ник. Истор.музея	
		Научного работника	т. [М.] Синицина
		музеев	
		Бухгалтера	тов. [К.] Приходько

Ознакомившись с состоянием Заповедника, комиссия констатирует следующее:

1. Заповедник в настоящий момент находится в крайне неудовлетворительном состоянии, как в научном отношении, так и в хозяйственном.

2. Значительная часть памятников находится в состоянии запущенности и разрушения, а некоторые из них утратили свою научную и экскурсионную ценность, как это случилось с гончарной печью на раскопе "И".

3. Склеп Еврисивия и Ареты находится, сравнительно с 1931 г., в лучшем состоянии. Он покрыт железной крышей, хотя и требующей на сегодня ремонта. Трещина в склепе, при входе в дромос, на сегодня не увеличилась.

4. Раскоп "Г" римская вымостка расчищена, заметны значительные оползания среди раскопа.

5. Раскоп "Б" расчищен, заметны сильные оползания срезом раскопа, бросается в глаза сильное разрушение архитектурных памятников, благодаря отсутствию реставрационных работ. Полигональная стенка в хорошем состоянии.

6. Раскоп 1901 года, возле Зевсова кургана находится в полной запущенности и, благодаря разрушениям, которые имели место 1914–18 г. г. утратил экскурсионно-массовое значение, хотя в целях исследования может быть бы и следовало администрации Заповедника обратить внимание на его восстановление.

7. "Сухарики" эленестического домика, несмотря на многочисленные указания, остались лежать возле Зевсова кургана под открытым небом и продолжают разрушаться. Зевсов курган покрыт черепицей и находится в удовлетворительном состоянии.

8. Раскоп "А" – раскоп "А" расчищен, состояние удовлетворительное. Пифос раскрытый на этом раскопе развалился и хранится в сарае. Необходимо последний собрать и зацементировать.

Следует реставрировать мостовую.

Стена раскопа валится, подпорки мало разрешают вопрос. Стена с рустикой в крайне угрожающем состоянии ее необходимо немедленно реставрировать.

9. Римская стена заросла бурьяном, не очищена, нет даже дорожки для подхода экскурсии к такому интересному памятнику. Вопрос о ее реставрации, несмотря на всю тяжесть, должен быть немедленно поставлен.

10. Остатки храма Аполлона Простата (лапидарный материал) лежит открытым в связи с отсутствием соответствующего хранилища.

11. Оборонительная римская цитадель на эллинистической стене – находится в состоянии полного разрушения и для показа не представляет ценности. Несмотря на колоссальные расходы необходимые для реставрации, следует этот вопрос поставить перед НКО и добиваться соответствующих ассигнований.

12. В нижнем городе раскопки 1911–12 года продолженные в 1937–38 г. г. стены которых от ливня обвалились, что угрожает полному их разрушению.

13. Раскоп "НГ" расчищен в удовлетворительном состоянии. Очищен – за исключением гончарного горна, который сильно разрушен, благодаря неумелой консервации, которая заключается в каменной огородке с соломенной крышей давшей большой прогиб в центре через который протекала вода в горн и разрушала его. Гончарный горн является одним из ценнейших памятников Заповедника показывающий производство и на сегодня он много лет для посетителя не показывается.

Никакой научной работы на заповеднике не велось. За 7 лет работы [В.] Пора-Леонович не разработала хотя-бы элементарного путеводителя по Заповеднику. Тезисы проведения экскурсий по Ольвии также отсутствуют, этикетаж на раскопках и отдельных архитектурных памятниках отсутствует. Существующие две этикетки на склепах написаны еще по скрипниковской орфографии.

Именуемый директором Заповедника музей, представляет собой три картонки с нашитой фрагментированной керамикой с отсутствием какой бы то ни было системы (рис. 6).

Ставка научного работника не использовалась.

За многие годы своей работы [В.] Пора-Леонович не подготовила экскурсовода по Заповеднику и на сегодня все экскурсии обслуживаются Комендантом Заповедника Ласым, что комиссия считает совершенно недопустимым, в результате чего резко понизилась посещаемость экскурсиями "Ольвия". За 1938 г. посетило "Ольвия" четыре экскурсии. Плана работ на 1938 г. нет.

Несмотря на то, что главная работа Заповедника – это подготовка и работа во время экспедиции, Заповедник к предстоящим раскопкам 1938 г. не готов.

При проверке документов на имущество Заповедника [В.] Пора-Леонович представила акт приема Заповедника от 1931 г. За все последующие годы учеты поступления и расходования инвентаря и материала не велось в результате чего комиссия вынуждена была принять имущество Заповедника по наличию.

Денежные дела и Канцелярия Заповедника находятся в крайне хаотическом состоянии.

За 1937–38 г. г. по заявлению [В.] Пора-Леонович находятся в г. Одессе, что не дало возможности комиссии ознакомиться и принять финансовую часть.

Новому руководству Заповедника – Комиссия предлагает следующее:

1. Немедленно пополнить штат Заповедника согласовав вопрос о кандидатурах с Обл. ОНО о научном работнике, экскурсоводе и бухгалтере.

2. Разработать план работы Заповедника учитывая указания общего собрания и акта обследования.

3. Немедленно приступить к подготовке Заповедника к раскопкам.

4. Произвести точный учет имущества Заповедника.

5. Вновь назначенному бухгалтеру – привести в надлежащее состояние денежные дела заповедника.

6. В целях привлечения массового посетителя, регулярно освещать ход раскопок и работы Заповедника в прессе.

7. Оживить работу Заповедника в целом, положив в основу методы социалистического труда.

КОМИССИЯ: (Рожанский)
(Рехтман)
(Борцевич)
(Синицин)
(Приходько)

28/VI-38 г.

***

АКТ от 22/VI-1938 г.

На основании приказа НКО от 19/IV-1938 г. за № 789 и по поручению Ник.[олаевского] Обл. ОНО Комиссия в составе председателя Обл. ОНО тов. Рожанского К.А. (Пред. Комиссии), инспектора музеев Ник. Обл. ОНО тов. Рехтмана Г.А., директора Ник. Истор. музея тов. Барцевич В.В., научного работника Исторического музея тов. Синицина М.С. и бухгалтера исторического музея тов. Приходько К.Н. в присутствии директора Заповедника "ОЛЬВИЯ" тов. [В.] Пора-Леонович и коменданта тов. Ласого составили настоящий акт о состоянии заповедника и имущества, оказавшегося в нем на предмет его передачи вновь назначенному директору тов. [В.] Барцевич, по состоянию на 22/VI-38 г. (рис. 7)

В виду того, что инвентарной описи на Заповеднике не было, а был представлен только акт приема заповедника в 1931 году, комиссия приняла имущество Заповедника по его фактическому наличию. На день сдачи не все финансовые документы и книги были привезены на Заповедник из Одессы, что не дало возможности комиссии принять финансовую часть.

Комиссия предлагает тов. [В.] Пора-Леонович представить все финансовые документы Заповедника "Ольвия" к 28 июня 1938 г. в г. Николаев.

Библиотека Заповедника к моменту сдачи инвентарной описи не имеет. Комиссия произвела количественный подсчет книг. К данному акту прилагается подробное описание состояния раскопок к моменту сдачи.

Сюда же прилагается инвентарная опись, произведенная комиссией в количестве 169 номеров (сто шестьдесят девять).

Чековая книжка, штамп и печать переданы т. [В.] Барцевич.

Книг в библиотеке оказалось 417.

Сдала Пора-Леонович В.А.

Приняла Барцевич [В.В.]

КОМИССИЯ: К.А. Рожанский
Рехтман
Синицин
Приходько
Ласый

28/VI-38 г. Верно Секретарь (подпись)
М. П.

Документи, які відклалися унаслідок роботи комісії з перевірки Державного заповідника "Ольвія", дають підстави припустити, що наприкінці червня 1938 р. відбулося перепідпорядкування цієї інституції Миколаївському музеєві і формальне створення т. зв. "територіально-близької наукової бази", про яку йшлося у клопотаннях, зафіксованих на шпальтах місцевої пресі. Очільником заповідника стала В. Барцевич – директорка Миколаївського історичного музею, а В. Пора-Леонович з 5 квітня 1938 р. зарахована на посаду старшого наукового співробітника Всеукраїнського історичного музею в м. Одеса [ЦДАВО

України, ф. 166, оп. 11, спр. 447, арк. 63в.–7]. Утім вже 29 липня 1938 р. РНК УРСР ухвалив "Постанову про передачу Державного історично-археологічного заповідника "Ольвія" до Академії наук УРСР", яка обумовлювала і фінансові аспекти управління, зокрема, зобов'язувала НКО УРСР передати Академії наук передбачені за його кошторисом на заповідник "Ольвія" в 1938 р. асигнування в розмірі 49595 крб., а також дозволяла Академії наук УРСР "на покращення утримання заповідника "Ольвія" і посилення розкопок збільшити кошторис витрат по "Ольвії" на 60 тис. крб. за рахунок загального кошторису Академії наук УРСР на 1938 р." [Історія..., 2003, с. 43–44]. Того ж 1938 р. державний заповідник "Ольвія" став структурним підрозділом Інститут археології АН УРСР. Станом на 1940 р. у ньому працювали Семен Ласий (комендант), Федір Данильченко (заступник директора по господарчій частині), Петро Молдованов (водій), Іван Шкурат (робочий), Григорій Якушов (робочий) [Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1-л, од. зб. 24, арк. 94, 100, 106, 107].

Наведені матеріали є підставою констатувати, що перші десятиліття становлення і розвитку заповідника "Ольвія" проходили в складних умовах вкрай обмеженого фінансування та, можливо найголовніше, жорсткого дефіциту кадрів, які б вболівали за стан, збереження й фахове дослідження пам'ятки та відстоювали її інтереси перед державною владою. Поступове зникнення представників старої дореволюційної школи фактично набуло рис певного "вимирання" наукового співтовариства з активною особистою позицією, здатного змінювати ситуацію, знаходити вихід із кризових умов. Це знекровлення інтелектуальної спільноти приводило, зокрема, до поступового занепаду заповідника та перетворення його в предмет маніпулювання місцевою владою (як одеською, так і миколаївською) і джерело для вирішення своїх інтересів. Ці процеси відбувалися у типовій для тоталітарної держави атмосфері залякування, цькування, використання суто демагогічних аргументів задля конструювання потрібного упередженого "общественного мнения" за допомогою преси та розгромної нищівної критики. Такі дії аж ніяк не мали на меті покращення ефективності управління заповідником, насамперед, вони лише заперечували попередній досвід й здобутки та гарантували встановлення власного "кишенькового" керівництва. Подібні практики були непоодиноким явищем у науковому житті 1930-х рр., забезпечували "авторитарні" методи розвитку науки і підпорядкування її ідеологічним потребам радянського керівництва, становили вкрай негативне тло розвитку вітчизняної археології й музейництва, та, зокрема, антикознавства.

ЛІТЕРАТУРА

- Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919–2014 гг.). (2013). – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН. – 416 с.
- Архів Президії НАН України. – Ф. Р-251 (наукових кадрів і аспірантури). – Оп. 1-л. – Од. зб. 24. – 355 арк.
- Буйських С.Б., Бунятян К.П. (2015). Славін Лазар Мойсейович // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. – К. – С. 296–299.
- Зайднер В.М. (1938). Зберегти цінну історичну одиницю // Більшовицький шлях. – Миколаїв. – № 66 (125). – 21 березня. – С. 2.
- Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали / уряд. В.А Кучмаренко та ін. (2003). – К.: НБУВ. – 920 с.
- Карышковский П.О. (1960). М.Ф. Болтенко // СА. – № 1. – С. 323.
- Каряка О.В. (2014). До історії практики організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 30-ті роки ХХ ст. // П'ять міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 26 лютого 2014 року, м. Київ. – К. – С. 36–37.
- Каряка О.В. (2015). Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського // МДАПВ. – Львів. – Вип. 19. – С. 295–306.

Каряка О.В. (2015а). До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. // Археологія і давня історія України. – К. – Вип. 1(14): OLBIO. In Memoriam V.V. Krapivina. – С. 190–199.

Колесниченко А.Н., Полищук Л.Ю. (2009). Михаил Федорович Болтенко (1888–1959) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вип. 9. – С. 319–320.

Корпусова И.В. (1993). Одесский археолог С.С. Дложевский // Проблемы истории отечественной археологии. – СПб. – С. 58–59.

Костенко А.В. (2016). Вчитель, археолог, музейник: пунктир життя Георгія Петровича Крисіна // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень. – Дніпропетровськ. – С. 12–16.

Мезенцева Г.Г. (1997). Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів: Сіверська думка. – 205 с.

Пам'яті С.С. Дложевського (1889–1930) (1931). // Хроніка археології та мистецтва. – К. – Ч. 3. – С. 95.

Пора-Леонович В.А. (1925). Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. // ВОКК. – № 2–3. – С. 69–74.

С. С. Дложевський (1889–1930) [Некролог]. (1930) // Червоний Схід. – № 6. – С. 244–245.

Славін Л.М. (1938). Ольвія. – К. – 88 с.

Славін Л.М. (1960). М.Ф. Болтенко // КСИА. – К. – Вип. 10. – С. 144–146.

Ходатайство о присоединении заповедника Ольвия. (1938) // Южная правда. – 21 апреля (четверг, № 85). – С. 4.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – 800 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 427. – 237 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 750. – 75 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 383 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 2374. – 34 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6121. – 11 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6122. – 154 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6126. – 70 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 379. – 34 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1503. – 74 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1505. – 36 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 336. – 139 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 559. – 418 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 447. – 7 арк.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 6144. – 9 арк.

Яненко А. (2012). Комбінат Чорноморських археологічних експедицій Народного комісаріату освіти УСРР (30-ті рр. ХХ ст.) // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. – Миколаїв. – С. 96–98.

Яненко А. (2016). Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – 368 с.

Ясь О. (2010). Трифільєв Євген Парфенович // Українські історики: Біобібліографічний довідник. – К. – Вип. 3. – С. 290–292.

REFERENCES

Nosov, E.N. (Compil. & Ed.). (2013). *Akademicheskaja arheologija na beregah Nevy (ot RAIMK do IIMK RAN, 1919–2014 gg.)*. Sankt-Peterburg: DMITRIJ BULANIN, 416 pp. (in Russian).

Arkhiv Prezydii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. R 251 (naukovykh kadriv i aspirantury). Op. 1 l. Od. zb. 24. 355 ark. (in Ukrainian).

Buiskykh, S.B., & Buniatian, K.P. (2015). Slavin Lazar Moiseiovych. *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014*. Kyiv, 296–299 (in Ukrainian).

Zaidner, V.M. (1938, Berezen 21). Zberehty tsinnu istorychnu odyntsiu. *Bilshovytskyi shliakh*, 66(125), Mykolaiv, 2 (in Ukrainian).

- Kuchmarenko, V.A. (Compil.). (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1938–1941): Dokumenty i materialy*. Kyiv: NBUV, 920 pp. (in Ukrainian).
- Karyshkovskij, P.O. (1960). M.F. Boltenko. *Sovetskaja arheologija*, 1, 323 (in Russian).
- Kariaka, O.V. (2014). Do istorii praktyky orhanizatsii robit Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 30 ti roky XX st. II mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia: tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovy praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. 26 liutoho 2014 roku, m. Kyiv. Kyiv, 36–37 (in Ukrainian).
- Kariaka, O.V. (2015). Diialnist Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu z orhanizatsii robit Olviiskoi ekspedytsii za chasiv Borysa Volodymyrovycha Farmakovskoho. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19. Lviv, 295–306 (in Ukrainian).
- Kariaka, O.V. (2015). Do istorii orhanizatsii robit Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1930 r. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(14). Kyiv: OLBIO. In Memoriam V.V. Krapivina, 190–199 (in Ukrainian).
- Kolesnichenko, A.N., & Polishhuk, L.Ju. (2009). Mihail Fedorovich Boltenko (1888–1959). *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ja*, 9, 319–320 (in Russian).
- Korpusova, I.V. (1993). Odesskij arheolog S.S. Dlozhevskij. *Problemy istorii otechestvennoj arheologii*. Sankt-Peterburg, 58–59 (in Russian).
- Kostenko, A.V. (2016). Vchytel, arkheoloh, muzeinyk: punktyr zhyttia Heorhiia Petrovycha Krysina. *Liudske spivtovarystvo: aktualni pytannia naukovykh doslidzhen*. Dnipropetrovsk, 12–16 (in Russian).
- Mezentseva, H.H. (1997). *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: Siverska dumka, 205 pp. (in Ukrainian).
- Pam'iaty S.S. Dlozhevskoho (1889–1930) (1931). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 3. Kyiv, 95 (in Ukrainian).
- Pora-Leonovich, V.A. (1925). Raskopki kurganov v okrestnostjah Odessy letom 1923 g. *VOKK*, 2–3, 69–74 (in Russian).
- (1930). S.S. Dlozhevskiy (1889–1930) [Nekroloh]. *Chervonyi Skhid*, 6, 244–245 (in Ukrainian).
- Slavin, L.M. (1938). *Olviia*. Kyiv, 88 pp. (in Ukrainian).
- Slavin, L.M. (1960). M.F. Boltenko. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii*, 10. Kiev, 144–146 (in Russian).
- (1938, April' 21). Hodatajstvo o prisoedinenii zapovednika Ol'vija. *Juzhnaja Pravda*, 85, 4 (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 2. Spr. 454. 800 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 3. Spr. 427. 237 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 5. Spr. 750. 75 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 6. Spr. 172. 383 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 6. Spr. 2374. 34 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 6. Spr. 6121. 11 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 6. Spr. 6122. 154 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 6. Spr. 6126. 70 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 9. Spr. 379. 34 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 9. Spr. 1503. 74 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 9. Spr. 1505. 36 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 10. Spr. 336. 139 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 10. Spr. 559. 418 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 11. Spr. 447. 7 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady*. F. 166. Op. 12. Spr. 6144. 9 ark. (in Ukrainian).
- Yanenko, A. (2012). Kombinat Chornomorskykh arkheolohichnykh ekspedytsii Narodnoho komisariatu osvity USSR (30 ti rr. XX st.). *Arkasivski chytannia: materialy II Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*. Mykolaiv, 96–98 (in Ukrainian).
- Yanenko, A. (2016). *Istoriia muzeinoi arkheolohii USSR (1919–1934)*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, 368 pp. (in Ukrainian).
- Yas, O. (2010). Tryfiliev Yevhen Parfenovych. *Ukrainski istoryky: Biobibliohrafichnyi dovidnyk*, 3. Kyiv, 290–292 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016

**THE EXAMINATION MATERIALS OF THE STATE PRESERVE "OLBIA" IN 1938:
A STRUGGLE FOR "A VALUABLE HISTORICAL UNIT"**

Oleksandr KARIAKA¹, Anna YANENKO²

*¹Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Heroiv Stalingradu ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: archivesiananu@gmail.com*

*²National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve,
Lavrsk Str., 9, 01015, Kyiv, Ukraine, e-mail: pudovkina@ukr.net*

The documents about the history of the State Preserve "Olbia" in 1938, notably items in local newspapers, a resolution, minutes, a statement, the findings of the committee of Mykolaiv Regional education authority of People's commissariat (Ministry) of Education of UkrSSR for examination of the preserve, are introduced for scientific use. The biography of Varvara Pora-Leonovych, who since 1931 up to 1938 had been heading the preserve, is examined. The mentioned materials are the grounds to ascertain that the first decade of making and development of the preserve "Olbia" was being held under complicated circumstances of limited financing and human resources deficit. Annihilation of the intellectual community fell into decay of the preserve and turned "Olbia" into a manipulation object for local authority (Odesa and Mykolaiv) to defend their interests. These processes were taken place in a typical totalitarian atmosphere with intimidation, persecution and usage of pure demagogic arguments for construction "right" preconceived public opinion through the instrumentality of the press and devastating criticism.

Key words: history of museums, preserve, Olbia, Varvara Pora-Leonovich, 1930s.

ЕКСПОЗИЦІЯ КРАЙОВОГО МУЗЕЮ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ У КИЄВІ (1942–1943)

Світлана СОРОКІНА, Тетяна РАДІЄВСЬКА, Оксана ЗАВАЛЬНА

*Національний музей історії України,
вул. Володимирська, 2, 02000, Київ, Україна,
e-mail: zlakosh@ukr.net, tetyana_arch@ukr.net, ketfri@mail.ru*

У 1942 р. співробітники Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга спакували і перевезли археологічні колекції Центрального історичного музею в Києві (тепер – Національний музей історії України) з Києво-Печерської Лаври до приміщень колишнього Музею Леніна (вул. Володимирська, 57). У цій будівлі розмістили Музей до- і ранньої історії, в якому відкрилася експозиція з 9 великих залів, що охоплювала історичний період від палеоліту до Київської Русі. Останній зал присвячений українській етнографії і мав демонструвати сліди доісторичних епох у традиційній культурі українських селян. Експозиція базувалася на концепції, згідно з якою германські племена впливали на культурний розвиток народів, що жили на території України з доісторичних часів. Музейна експозиція була відкрита лише для німецьких відвідувачів і служила меті ідеологічного навчання німецьких солдат і службовців. Документальні свідчення про експозицію можуть допомогти з'ясувати долю археологічних колекцій під час гітлерівської окупації Києва.

Ключові слова: Крайовий музей до- і ранньої історії, музейна експозиція, музейна концепція, Київ, нацистська окупація.

Сумна доля культурних цінностей під час гітлерівської окупації України ще й досі залишається актуальною проблемою. У цей складний період у частині музеїв функціонували експозиції та виставки, відкриті для відвідувачів. Увагу принципам функціонування таких експозицій приділив у своїй дисертації М. Ткаченко [Ткаченко, 1996, с. 89]. Не останнє місце серед подібних установ посідали археологічні музеї. Прикладом може служити археологічна виставка в Харкові, детально проаналізована Н. Кашеваровою [Кашеварова, 2005, с. 221–232; 2014, с. 211–215]. На основі археологічних колекцій Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (ЦІМ – нині Національний музей історії України) в м. Києві також була побудована експозиція. Колекції музею в грудні 1941 р. – травні 1942 р. були переглянуті та спакзовані співробітниками Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, а потім передані у відання Окружного (потім Крайового) управління до- і ранньої історії (Bezirksamt (Landesamt) für Vor- und Frühgeschichte), утвореного 12 березня 1942 р., що заклало основи створення Крайового музею до- і ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte). Значну увагу діяльності цього музею приділено Т. Себтою [Себта, 2016, с. 13–92; 2009, с. 116]. Проблема побудови експозиції на матеріалах ЦІМ ще не стала предметом окремого дослідження, проте події, що цьому передували, вже розглянуті авторами [Сорокіна, Завальна, 2014; Сорокіна, Завальна, Радієвська, 2015].

Інформація про експозицію Крайового музею до- і ранньої історії доволі обмежена. Окремі згадки про будівництво і функціонування експозиції розкидані по різних документах Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга і Райхскомісаріату [ЦДАВО, ф. 3676, ф. 3206]. Побіжно питань експозиції торкається у своїх спогадах Н. Лінка-Геппенер [Києво-Печерська..., 2016, с. 238]. Найдокладніша інформація з описом експозиційних залів наведена у

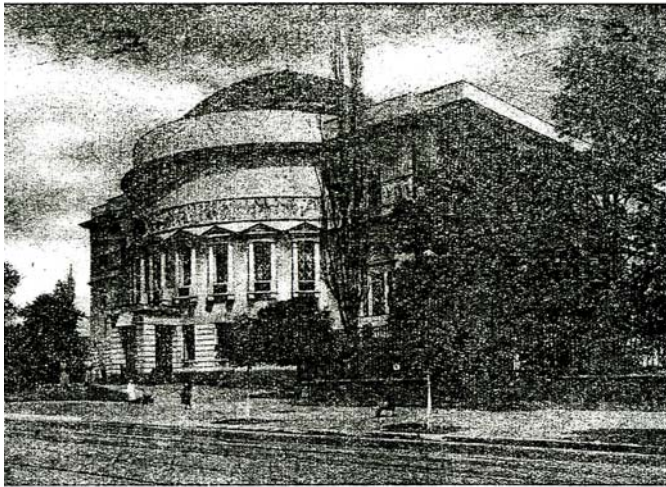

Abb. 1. Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte.

Рис. 1. Крайовий музей до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампуса
Fig. 1. Museum for prehistory and protohistory. Photo from the proofreading of R. Shtampfus

великого доісторичного зібрання у дуже зручній для експозиційних цілей будівлі [ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 32–33]. 15 липня 1942 р. датується “Звіт про музеї Києва” німецького мистецтвознавця, співробітника Зондерштабу образотворчого мистецтва Д. Роскампа (1907–1979) [Кашеварова, 2014, с. 204], в якому було приділено увагу Музею до- і ранньої історії⁴:

“Музей доісторії (вул. Короленка).

Велика музейна споруда була зведена у 1911 р. як Педагогічний музей архітектором Альошиним⁵, який пізніше у радянський час був відомим і авторитетним архітектором.

¹ Рудольф Штампус (1904–1978) – німецький вчений-археолог, з грудня 1941 р. уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України, з листопада 1942 р. голова Крайового інституту до- і ранньої історії, і, відповідно, музею.

² Стаття (Stampfus R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew) готувалася для часопису “Mannus”, але так і не була видана.

³ Колишній Педагогічний музей, розташований по вул. Володимирській, 57. У німецьких документах часто фігурує довоєнна адреса – Короленка, 57.

⁴ У документі Д. Роскампа надає характеристику чотирьом великим музеям Києва: Західноєвропейському, Східноєвропейському, Українському музею і Музею доісторії. Останньому присвячено найменше уваги (лише 1,5 сторінки), крім того у характеристиці історії зібрання автор припускається численних помилок. На відміну від звіту Д. Роскампа стаття Р. Штампуса відрізняється набагато більшою точністю.

⁵ Альошин Павло Федотович (16(28).02.1881 – 07.10.1961, Київ) – відомий радянський архітектор. Як кращий студент школи М. Мурашка був відряджений за кордон для ознайомлення з архітектурою Австрії, Франції, Німеччини, Англії, Італії та Греції (1900, 1902). У 1918–1920 рр. – головний архітектор Києва, з 1921 р. – професор архітектури. Перший дійсний член Академії Архітектури УРСР, з 1945 р. віце-президент Академії. Авторитет архітектора в колі фахівців був непохитний, з ним рахувались можновладці як до революції, так і у радянський час. Для мистецької манери характерне творче переосмислення класичних архітектурних форм, найближчим був російський класицизм у пізній еkleктичній фазі, в цьому стилі споруджений Педагогічний музей (офіційне відкриття 5.10.1912 р.) [Енциклопедія..., 1993, с. 40].

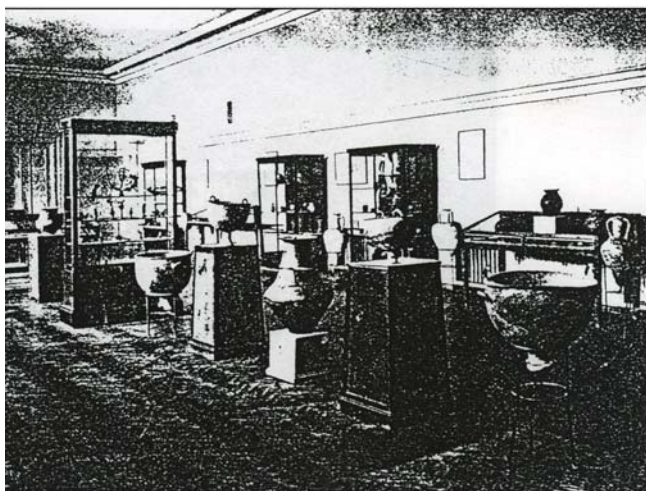

Fig. 2. Bild in den Sjöthjerjaal,

Рис. 2. Зал № 4 “Скіфи і сармати” Крайового музею до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампфуса Fig. 2. Hall N 4 “Скіфи і сармати” of the Museum for prehistory and protohistory. Photo from the proofreading of R. Shtampfus

величезне значення, оскільки пропонує для цього у величезній кількості майже повністю невідомий матеріал.

Історія доісторичної та археологічної збірки. Ця збірка з'явилася дуже давно. Розкопки на території України проводилися приблизно з 1820 р.⁸, і у 1834 р. був заснований Університетський музей⁹, який у 1930 р. був поєднаний із зібранням Українського музею¹⁰. У цьому колишньому “Музеї Імператора Миколи II” археолог Вікентій Хвойка (чех) започаткував дуже велику доісторичну збірку. Після його смерті відділом керувала його учениця, пані Козловська. У 1932–1934 рр. доісторичні та археологічні збірки Українського музею (кол. Імператорського музею Миколи II) були передані до Лаври, тому що приміщення було замалим¹¹. У Лаврі збірку розмістили в різних корпусах. Великі фонди “Історичного музею”,

Будівля дуже цікава, адже вже містить елементи радянської архітектури⁶. Значний вплив на неї справила архітектура французької революції, і вона містить багато рис стилю Жиллі⁷. У 1937 р. той самий архітектор спорудив велику прибудову у задній частини музею. У після-революційні роки в цій будівлі знаходився музей Комуністичної партії, в якому були виставлені переважно фотографії і політичні документи. У 1938 р. тут відкрився Музей Леніна, який по суті був копією Музею Леніна в Москві. Дуже цікаві для нас фонди Музею Леніна забрали, “на жаль”, з собою більшовики.

Перевезенням доісторичних зібрань з Лаври до цього Музею керував у січні 1942 р. дуже кваліфікований німецький археолог др. Грім з м. Галле. З великою компетентністю він будує наразі цей надзвичайно важливий музей на цілком нових історичних засадах. Для німецьких доісторичних досліджень цей музей має

⁶ Загальний план споруди простий – це врізаний у паралелепіпед циліндричний об'єм, увінчаний скляним куполом. Тема скляного куполу надалі стала постійною в київській цивільній архітектурі.

⁷ Ймовірно, мається на увазі стиль пруського архітектора Давида Жиллі (1748–1808), який працював у стилі класицизму.

⁸ Перші задокументовані розкопки на теренах України – дослідження Литої Могили (Мельгунівський курган) 1763 р. поблизу с. Копані Кіровоградської обл. [Могилов, 2014, с. 332–338]. Як ілюстрацію про “...хижацькі наміри, дилетантизм і відсутність будь-яких знань з археології...” наводить відомості про цю пам'ятку П. Курінний [Курінний, 1994, с. 7]. Д. Роскамп, можливо, мав на увазі початок археологічних досліджень Десятинної церкви в 1820–1830-х рр.

⁹ У 1834 р. (15 липня) відбулось урочисте відкриття Університету св. Володимира. Музей старожитностей університету св. Володимира відкрито 7.03.1835 р. [Курінний, 1994, с. 38].

¹⁰ Археологічний кабінет Інституту народної освіти (Університетський музей за Д. Роскампом) увійшов не до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (ВІМ, за Д. Роскампом – Український музей), а до складу новоствореного Археологічного музею ВУАН на території Всеукраїнського музейного городка (Києво-Печерська Лавра) (колекції почали передаватись ще з 1928 р.) [Радієвська, Сорокіна, Завальна, 2016, с. 183–190].

¹¹ У 1930–1931 рр. до Археологічного музею ВУАН, розташованого на території Києво-Печерської Лаври, передано і археологічну збірку ВІМ. У 1934 р. (23.03) було прийняте рішення про виселення ВІМ у зв'язку з

як його тепер називають, залишалися в Лаврі лежати у фондах запакованими в ящики, і там зовсім не виставлялися¹².

Після взяття Києва німецьким військами "Історичний музей" у Лаврі був опечатаний військовим керівництвом, і до знищення Успенського собору 3 листопада 1941 р. зібрання залишалося неушкодженим. Через вибух віконні шибки музею подекуди були розбиті, і коли пізніше про нього знову стали дбати, двері вже були частково зламані, і багато предметів пошкоджені або знищені.

Більшовики забрали з цього музею золоті і срібні експонати, переважно скіфські і готські прикраси. Також вони викрали найбільш визначні знахідки¹³. Але оскільки ці предмети вже переважно опубліковані, наукова втрата не є такою великою, як художня. Перевезення доісторичних знахідок Советами проводилося у липні та серпні 1941 р.

У підвалі музею було замуровано більше центнеру динаміту, і будівля мала злетіти у повітря. Музей зберігся завдяки вчасному повідомленню одного з робітників німецьким військовим¹⁴ [ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 138, арк. 639–640].

Експозиція Музею до- і ранньої історії, розміщена у зручному для експонування приміщенні колишнього Педагогічного музею, детально описаному Д. Роскампом, мала представляти основні етапи історії України на археологічному матеріалі. В основу була покладена ідея споконвічного перебування на цій території германського населення. Недарма Р. Штампус зробив висновок, що знайдені в Україні сліди германського панування перевищили всі сподівання, адже германці заселяли цю територію протягом майже тисячі років. Виконуючи ідеологічне замовлення на доведення германської присутності на території України, до цієї етнічної групи дослідники віднесли майже всі археологічні культури, які мали північно- і центральноєвропейське походження. Так, П. Грімм, розглядаючи найдавніші періоди історії на матеріалах зібрання ЦІМ, особливу увагу приділив культурі кулястих амфор і культурам шнурової кераміки, широко представленим у музейній колекції [Grimm, 1942, s. 141–143, 146, abb. 3, 4, 10, 12]. Р. Штампус вважав, що скіфи мають північне походження, до германців відносяться пам'ятки зарубинецької культури, а готам належить черняхівська культура. Київська Русь також розглядалася як імперія вікінгів [Stampfuss, 1942, s. 130–139;

ювілейною виставкою, колекції розмістили в 6-ти корпусах Лаврського заповідника [Ковтанюк, Шовкопляс, 1999, с. 75]. Д. Роскамп, можливо, плутає ці два факти.

¹² Тут Д. Роскамп помиляється, можливо він плутає різні епізоди з історії Археологічного музею ВУАН і ВІМ. Так, певний час після згорання Музею ВУАН археологічні колекції перебували у підвалах Києво-Печерської Лаври і не виставлялися. Пізніше, 11.09.1935 р. ВІМ отримав назву Центральний історичний музей, і вже влітку 1936 р. його археологічна збірка отримала від ПМК матеріали колишнього Археологічного музею ВУАН, куди в свій час були передані колекції Кабінету антропології, Музею Вищих жіночих курсів, Археологічного кабінету ІНО. До 1937 р. ЦІМ перебував у згорнутому вигляді. У 1937 р. відкриті експозиції відділів зброї, Київської Русі, нумізматики [Ковтанюк, Шовкопляс, 1999, с. 76]. Інші археологічні експозиції після доповнення окремих тем речовими та ілюстративними матеріалами відкрились наступного року [НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, од. зб. 24, арк. 69–71; од. зб. 38, арк. 52; од. зб. 40а, арк. 17–19; Сорокіна, Радієвська, Завальна, 2016, с. 320]. На 1941 р. в музеї були відкриті експозиції 6 відділів та кілька постійних виставок [Короткий довідник, 1941, с. 1–53].

¹³ Мається на увазі евакуація найбільш цінних експонатів до м. Уфи влітку 1941 р.

¹⁴ Зауваження про мінування, безперечно, відноситься до будівлі Музею Леніна, на що слушно звернула увагу Т. Себта [Себта, 2016, с. 33–34]. Факт розмінування цього приміщення добре задокументований, зокрема, кадрами кінохроніки [Малаков, 2000, с. 102–103]. Р. Штампус більш докладно викладає ту саму історію, що й у звіті Д. Роскампа: створення археологічної збірки ЦІМ, перевезення колекцій з Лаври до Музею Леніна, характеристика нового приміщення із зауваженням про мінування будівлі (текст див. нижче). Д. Роскамп найімовірніше чув цю розповідь від самого Р. Штампуса, або від П. Грімма і виклав її коротко, сумбурно, з помилками, не дотримуючись хронологічної послідовності подій: спочатку історія зведеної Альошиним будівлі, потім перевезення колекцій з Лаври, історія археологічної збірки, закриття Лаври німецьким керівництвом, евакуація до Уфи, і вже на останок – мінування. Зрозуміло, що згадка про мінування відносилася до будівлі, де музей розташовувався на момент написання звіту.

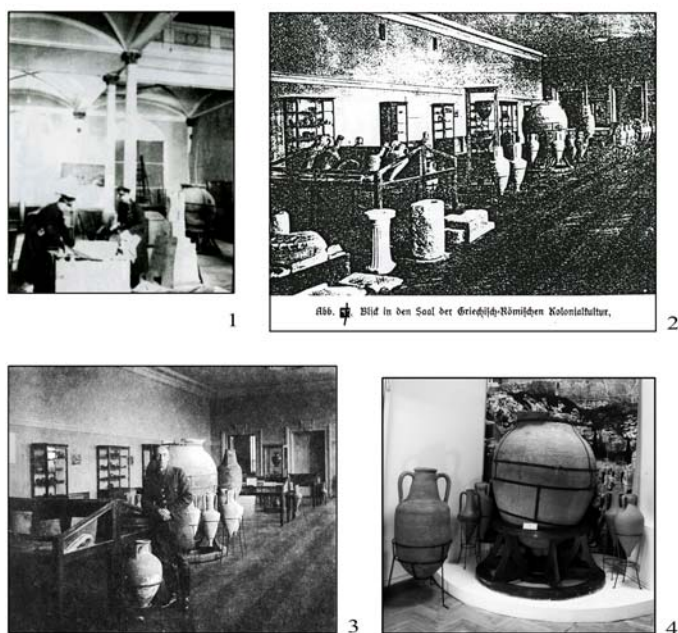

Рис. 3. Експозиція античного часу: 1 – Пакування експонатів античного часу в лаврі (за Н. Феттіхом); 2 – Зал № 5 “Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря” Крайового музею до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампфуса; 3 – П. Грімм в тому самому залі (за Г. Станіциною); 4 – Сучасна експозиція НМІУ з експонатами, що були виставлені в Крайовому музеї до- і ранньої історії

Fig.3. Exposition of Classical era: 1 – Packing of exhibits of Classical era in Kyiv Pechersk Lavra (by Н. Феттіх); 2 – Hall N 5 “Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря” of the Museum for prehistory and protohistory. Photo from the proofreading of R. Shtampfus; 3 – P. Grimm in the same hall (by: Г. Станіцина); 4 – Modern exposition of the National Museum of History of Ukraine with exhibits, which were presented in the Museum for prehistory and protohistory

їнського минулого пройшли під впливом германського панування, у той час як нашестя народів Азії приносили лише деградацію. Далі було поставлене завдання подальших історичних досліджень – обґрунтувати, на протипагу радянській пропаганді, німецьку присутність на Сході.

В основу експозиції Музею до- і ранньої історії в м. Києві була покладена саме ця ідеологічно заангажована концепція, яка мала слугувати меті світоглядного навчання німецьких службовців, що мали можливість відвідувати музей. У своїй ґрунтовній статті Р. Штампфус подає повний перелік експозиційних залів з короткою характеристикою. Як і Д. Роскамп, він приділив багато уваги опису будівлі, в якій розмістилася експозиція, а також підрахував кількість приміщень та експозиційних площ. Проте, на жаль, у статті автор мало уваги приділив переліку конкретних пам’яток, виставлених у залах, тому визначення окремих експонатів може бути лише частковим. Так Р. Штампфус повідомляв:

Seiz, 2009, s. 261–262]. Ця концепція була чітко сформульована у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р.: “Уже за часів неоліту індо-германські племена просунулися далеко на південь [сучасної] Росії. На цій північній основі сформувався народ скіфів, що частково зазнав впливу з боку Азії та займався торгівлею з грецькими містами-колоніями північного узбережжя Чорного моря.[...]. В останній третині I ст. до н. е. до південноросійських степів знову прийшли племена з півночі. Йдеться про германські племена бастарнів та скірів, що близько 200 р. до н. е. почали утискати грецькі міста на чорноморському узбережжі. У II ст. до н. е. їх замінили готи, про квітучу імперію яких біля Чорного моря свідчать виробы із золота та благородних металів, знайдені у південноросійських могильниках. Після нашестя гунів утворилися готські князівства у Криму, від яких сьогодні залишилися лише колишні укріплення. [...] Нову хвилю переміщення германських племен Південна Росія пережила у IX столітті в обличчі вікінгів, що заснували на українських теренах велику імперію з центром у Києві, що мало виключне значення для подальшого культурного та політичного розвитку України” [Кашеварова, 2014а, с. 504–507]. Закінчується цей нарис висновком, що найкращі часи українського минулого пройшли під впливом германського панування, у той час як нашестя народів Азії приносили лише деградацію. Далі було поставлене завдання подальших історичних досліджень – обґрунтувати, на протипагу радянській пропаганді, німецьку присутність на Сході.

Abb. 4. Blick in den GermanenSaal.

Рис. 4. Зал № 6 “Германці в Україні” Крайового музею до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампфуса

Fig. 4. Hall N 6 “Германці в Україні” of the Museum for prehistory and protohistory. Photo from the proofreading of R. Shtampfus

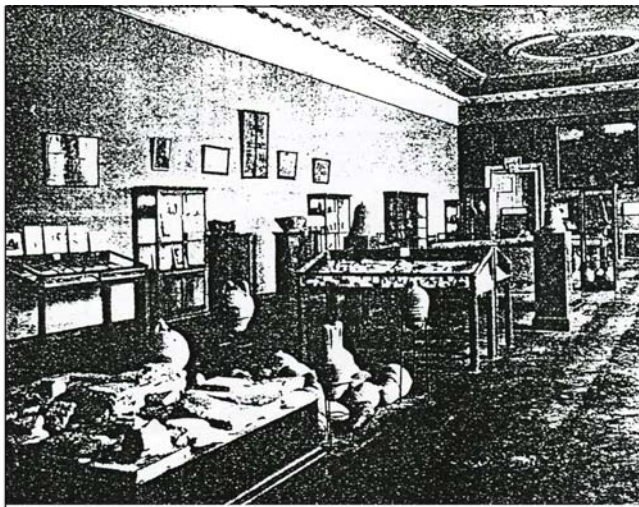

Abb. 5. Blick in den Saal des „Kiewer Reiches“.

Рис. 5. Зал № 8 “Київська імперія” Крайового музею до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампфуса

Fig. 5. Hall N 8 “Київська імперія” of the Museum for prehistory and protohistory. Photo from the proofreading of R. Shtampfus

“Велике значення мало придбання нової будівлі для музею, розташованої по-можливості в центрі міста, яка була б не тільки достатньо великою, щоб прийняти колекції, але й одночасно також надавала б приміщення для запланованого Крайового інституту до- і ранньої історії¹⁵, крім того відкривала б можливості для подальшого розширення.

Завдяки порозумінню з тогочасним виконуючим обов'язки генералкомісара бригадефюрером СА Г. фон Квіцрау¹⁶ вдалося отримати для наших завдань будинок колишнього музею Леніна, розташований у центрі міста на вулиці Володимирській 57. Ця будівля побудована у 1911 р. як Педагогічний музей, споруда помітна; її центральну частину здали в експлуатацію ще у царські часи. У 1917–1918 рр. в ній розміщувалася Українська Центральна Рада. У 1921 р. там відкрився Музей Пролетарської революції. У 1924 р., як обласний музей, вона демонструвала історію партії і більшовицької революції. Потім у 1934 р. будівлю було завершено у сучасному вигляді завдяки добудові бічних крил і задньої частини. Після цього її, як Музей Леніна, оздобили численними гіпсовими фігурами, копіями і репродукціями хорошої музейної якості, і вона стала місцем паломництва і навчання більшовиків.

Будинок має у розпорядженні 28 робочих приміщень на децю заглибленому нижньому поверсі, на трьох поверхах – 10 виставкових залів і численні підсобні приміщення, крім того лекційний зал приблизно на 600 місць.

Ця будівля, так само як і багато інших визначних споруд Києва, була підготовлена більшовиками до підриву. Після вступу німецьких військ стало можливим вилучити з будівлі велику кількість вибухівки і запалювальну систему.

¹⁵ Крайовий інститут до- і ранньої історії було засновано наказом райхскомісара 21 листопада 1942 р.

¹⁶ Квіцрау Гельмут (1899–1999) – бригадефюрер СА 1933 р., генеральний комісар Київської генеральної округи (1941 – лютий 1942 р.) р., виконуючий обов'язки генерального комісара Київської генеральної округи (1941–лютий 1942 р.). Використання “фон” – помилка Р. Штампфуса.

У важкі зимові місяці др. Грімму вдалося спакувати весь матеріал, що знаходився у Лаврі, і до 1 травня перевезти його до нової будівлі на 53 вантажівках, 5 трамваях з причепами і 12 кінних возах. Це був успіх, який повністю може оцінити лише той, хто сам провів в Україні цю сувору зиму. [...].

Водночас з цими останніми перевезеннями було організовано нову виставку зібрання, цю роботу в загальних рисах було завершено до липня. [...].

Облаштування, яке ми тепер перед собою бачимо, має звичайно розглядатися тільки як попереднє і тимчасове. Крім того, наявні шафи Центрального історичного музею, які належали в основному до старих експозицій, сильно пошкоджені й у більшості залишилися без скла, також їхньої кількості абсолютно недостатньо для обладнання виставкових залів. Вдалося доставити ще старі шафи з кількох інших знищених музеїв, але незважаючи на це, устаткування поки що справляє дуже незадовільне враження. Ми бачимо наше завдання поки що в тому, щоб з усіх наявних фондів виставити для огляду експонати всіх етапів доісторії у рівномірному відсотку, для того щоб отримати уявлення про дійсний перебіг доісторичного часу в Україні. І результат приніс здивування у всіх відношеннях. Він однозначно продемонстрував, що північна і германська частина у заселенні України у доісторичний час попри сподівання була великою, що в старій експозиції в Лаврі взагалі не було відображено. З 8 залів однакового розміру, в яких був виставлений весь доісторичний і ранньоісторичний час, лише 6 залів визначені переважно як північні і, відповідно, германські, також в 7-му залі підтверджувалися значні північні культурні впливи.

Далі подається короткий огляд окремих залів. Оскільки наведення деталей виходить далеко за межі цього повідомлення, то тут звичайно можуть бути лише дуже загальні зауваження.

Зал I. Палеоліт і мезоліт. Тут представлено незначний матеріал з нижнього палеоліту Криму, до цього у великій кількості пізній палеоліт з численних стоянок України¹⁷. Далі виставлені вітрина, присвячена походженню людини, і фігура-реконструкція неандертальської людини¹⁸ з Лаври. Ще кілька старих наочних ілюстрацій ми мали спочатку запозичити, допоки вдасться цей застарілий матеріал замінити новим.

Кістки тварин дають огляд тваринного світу льодовикового часу¹⁹.

Цінні зразки різьблення по кістці з відомої Мізинської стоянки, на жаль, були вивезені²⁰, а зараз наявні лише погані копії. Проте дрібні оригінальні вироби, що залишилися, надають гарний огляд художньої творчості з Мізина. З численних місцезнаходжень України наявні мезолітичні знаряддя²¹. Представлена одна група з мікролітами і одна доволі велика група з

¹⁷ Серед верхньопалеолітичних (пізньопалеолітичних) колекцій з надходжень довоєнних років насамперед необхідно згадати матеріали зі стоянок Пушкарі І Чернігівської обл. (розкопки Кабінету антропології під керівництвом М. Рудинського 1932–1933 рр.), Мізин Чернігівської обл. (розкопки Хв. Вовка та його учнів 1908–1914 рр., Л. Чикаленка 1916 р., Кабінету антропології під керівництвом М. Рудинського 1930, 1932 рр.), Києво-Кирилівської стоянки (розкопки В. Хвойки 1893–1900 рр.) [Короткий довідник, 1941, с. 8; Шовкопляс, 1952, с. 103–104].

¹⁸ Гіпсова скульптура “Неандертальська людина” (інв. № СК-134; скульптор І. Гончар, 1939 р.) зараз знаходиться в археологічній експозиції НІЕЗ “Переяслав”, куди передана у 1977 р.

¹⁹ Фауністичні знахідки займали значне місце в експозиціях 1930-х – 1940-х рр. “Окремі мамутячі кістки і зуби, що їх багато знаходять щороку по всій території України, є майже в кожному музеї” [Козловська, 1928, с. 8]. Різноманітні фауністичні рештки (бивні, щелепи мамонтів, роги, черепи та кістки інших тварин мамонтової фауни) з Києво-Кирилівської стоянки згадуються в довоєнних путівниках музею. На жаль, на сьогодні з “фауністичного багатства” пам’ятки (тільки в нижньому культурному шарі було виявлено рештки близько 70 особин мамонтів) в колекції збереглися тільки поодинокі знахідки [Радієвська, Беленко, 2011, с. 39].

²⁰ З початку війни найцінніші експонати ЦІМ, серед яких були Мізинські знахідки, були евакуйовані до м. Уфи (Башкірія), і 30.08.1941 р. прийняті на зберігання до місцевого художнього музею [Ковтанюк, Шовкопляс, 1999, с. 77].

²¹ Очевидно, це матеріали досліджень Кабінету антропології зі стоянок Смячка Чернігівської обл. (розвідки М. Рудинського 1925–1927 рр.) та Журавка Чернігівської обл. (розвідки М. Рудинського 1927–1929 рр.), які на той

макролітами. У останній з'являються перші гостродонні посудини. Тут прослідковується перехід до північно-євразійського кола з ямково-гребінцевою керамікою. Тут виявилася необхідність створення численних нових карт поширення пам'яток, адже наявні карти на своєму рівні дослідження дуже застаріли і більше не враховують фактичні зв'язки.

Таким чином, з часом для всього зібрання було виготовлено велику кількість нових карт і менших наочних малюнків, які у якості необхідного роз'яснення використовувалися для регулярного проведення екскурсій др. Гріммом для Вермахту і німецьких служб.

Зал II. Неоліт, Трипільська культура. Тут з багатьох місцезнаходжень України було відібрано багато матеріалу²², який не тільки наочно показує обидві групи мальованої і прокресленої кераміки, але й крім того на невеличких зразках демонструє всі окремі локальні групи. До цього додані залишки стін, моделі жител, ілюстрації і плани для ознайомлення зі способом життя і поселення Трипільської культури. Різноманітні побутові інструменти представлені так само, як і характерні ідоли, які ми маємо цінувати як свідомства релігійних уявлень того часу.

Зрозуміло, що вже на ранньому етапі української трипільської культури простежується північний вплив через взаємодію з культурою лійчастого посуду. Друге північне втручання у трипільську культуру бачимо цього разу з боку культур шнурової кераміки, тепер у південній стилістичній групі Усатово. Ці північні проникнення є доволі показовими не тільки для хронологічних питань, але й для культурної оцінки.

Зал III. Пізній неоліт і бронзова доба. Тут вражає поява сильних проявів північних груп, по-перше, культури кулястих амфор²³ з похованнями у кам'яних скринях з характерними сокирами, долотами поруч з керамікою, по-друге, справжньої шнурової кераміки²⁴ і північної групи бойових сокир.

У той час як культура кулястих амфор, як закрита група, виявляється переважно до Дніпра тільки у великих закритих поселенських областях, то населення бойових сокир заповнює всю Україну. Ще зовсім нез'ясоване його відношення до народів степу, які своїх померлих ховали у пофарбованих вохрою могилах і катакомбах²⁵. Можливо антропологічне дослідження, що проводиться, тут нам запропонує нові вказівки.

Бронзова доба – це найбільш темний розділ в українській доісторії, яка невідкладно потребує ґрунтовного дослідження. Кераміка, яку зараз багаторазово абсолютно згодомно

час розглядалися як пам'ятки переходнової доби [Короткий довідник, 1941, с. 8]. На сьогодні матеріали Смячки (п. XIV) датуються фінальнопалеолітичним часом (свідерська культура) [Залізник, 1999, с.173–174, 224–226], а крем'яний комплекс Журавки – відноситься до пізньої пори верхнього палеоліту [Нужний, 2015, с. 344–353].

²² Довоенна трипільська збірка ЦІМ дійсно була достатньо чисельна. Особливе місце посідала колекція В. Хвойки (Кирилівські висоти, околиці сс. Трипілля, Верем'я, розкопки 1890-х рр.). На сьогодні тільки антропоморфна пластика цієї колекції становить понад 170 одиниць зберігання [Якубенко, 2004, с. 230–231]. Серед трипільських матеріалів в довоєнній експозиції, окрім колекції В. Хвойки, були представлені речі з розкопок В. Козловської (Сушківка Черкаської обл., розкопки 1916 р.), М. Біляшівського (Борисівка Вінницької обл., розкопки 1904–1905, 1925 рр.), М. Болтенка (Усатове Одеської обл., розкопки 1921 р.), Б. Безвенглінського (Володимирівка Кіровоградської обл., розкопки 1927–1928 рр.), С. Гамченка (Стіна Вінницької обл., розкопки 1929 р.) [Козловська, 1928, с. 18–20; Повітринний опис експозиції відділу докласового суспільства, 1939 р.]. Значна частина матеріалів надійшла до збірки після реорганізації АН УСРР 1936 р.

²³ Декілька експонатів з колекції музею опубліковано у статті П. Грімма. Як зразок кераміки культури кулястих амфор були наведені посудини з гробниць поблизу с. Суємці Житомирської обл., розкопаних у 1925 р. І. Левицьким [Grimm, 1942, s. 146].

²⁴ Як приклад матеріалів культур шнурової кераміки, П. Гріммом були наведені кубки з курганного могильника поблизу с. Стрітівка Київської обл. з розкопок В. Хвойки 1897 р. і посудина з с. Гришинці Черкаської обл. [Grimm, 1942, s. 143].

²⁵ Мається на увазі ямна і катакомбна культурно-історичні спільноти.

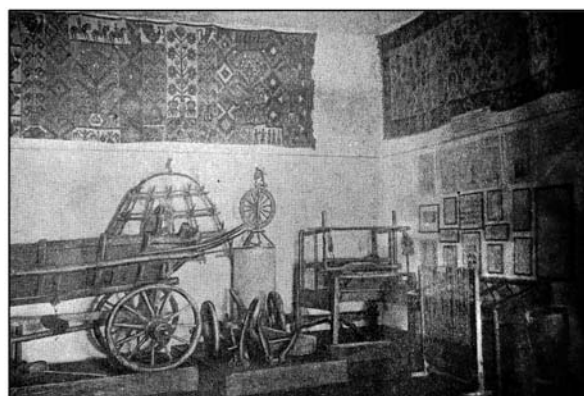
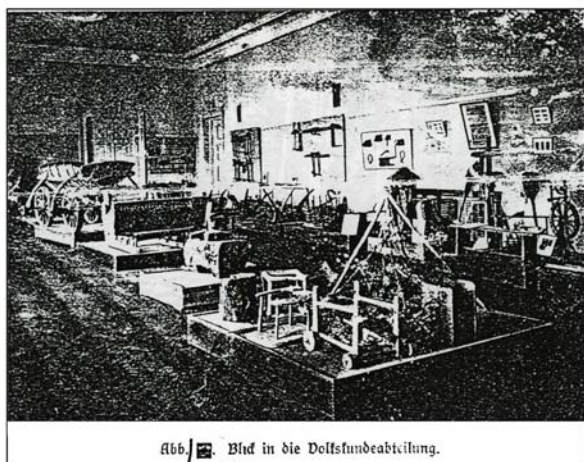

Рис. 6. Етнографічна експозиція: 1 – Зал № 9 “Українська етнографія” Крайового музею до- і ранньої історії. Фотографія з коректури Р. Штампфуса; 2 – Частина експозиції ЦІМ з етнографічними експонатами (1941)

Fig. 6. Ethnographical exposition: 1 – Hall N 9 “Українська етнографія” of the Museum for prehistory and protohistory. Photo from proofreading of R. Shtampfus; 2. – Part of the exposition of Central Historical Museum with ethnographical exhibits (1941)

у гирлі Бугу. Її заснування походить від Мілету, на що однозначно вказує мілетська кераміка. Завдяки ретельно проведеним в Ольвії за останні роки розкопкам до музею потрапляли різноманітні знахідки²⁷, з яких на виставці опинилися численні зразки архітектурних фрагментів, кераміка і невеличкі знахідки.

Наступними визначними колоніями були Пантікапей (Керч) і Херсонес (біля Севастополя). З цих міст у зібранні наявний лише незначний матеріал, але тим не менш

зараховують до цього періоду, демонструє нам значні пережитки шнурової кераміки²⁶. Бронзи походять переважно або з одиночних знахідок, або із скарбів.

Зал IV. Скіфи і сармати. Незважаючи на значні колекції знахідок I тис. до н. е., зрозуміти корені скіфів ще й досі неможливо. Тільки за расовими дослідженнями зрозуміло, що вони сягають північних коренів.

З курганів, розкопки яких в останнє століття були майже просто спортом, можливо отримати лише обмежене уявлення про культуру цього населення. Поряд з військовим спорядженням, панциром, мечем, кинджалом і списом ми знаходимо стрілу та лук, до того ж характерний глиняний посуд, у найпростіших зразках якого простежуються походження від старих неолітичних традицій.

Надзвичайно багато представлені імпорти, особливо кераміка з грецьких міст-колоній на Чорному морі. Жіночі поховання багато наділені прикрасами.

Скіфське художнє ремесло, на жаль, представлене лише бронзовими виробами. Тим не менш знахідки, що залишилися, добре демонструють скіфський художній стиль.

Культурна різниця між скіфами і сарматами сьогодні не простежується. Культурний розвиток протікає рівномірно без видимих кордонів. Особливо важливим для дослідження є твердо датований сарматський матеріал з розкопок в Ольвії.

Зал V. Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря. Починаючи з 7 ст. до н. е. ми спостерігаємо просування грецьких колоністів на узбережжя Чорного моря. Заснування перших поселень походить від грецьких колоній у Малій Азії. У цьому значну роль відіграла Ольвія, яка розташовувалася

²⁶ Можливо, йдеться про кераміку зрубної культурно-історичної спільноти, яку П. Грімм називав “пізньою шнуровою керамікою” [Grimm, 1942, s. 143].

²⁷ Ймовірно, маються на увазі розкопки ІА АН УРСР під керівництвом Л. Славіна, що проводилися в Ольвії у 1936–1940 рр. і поповнювали фонди ЦІМ.

достатній, щоб надати загальний огляд грецької колонізації. На всіх цих колоніальних поселеннях римляни перебрали спадщину греків. У наших фондах наявні численні свідчення римської культурної спадщини. Далеко вглиб земель України греко-римський культурний вплив підтверджується численними імпортованими речами.

Зал VI. Германці в Україні. Як першу хвилю германських поселенців зустрічаємо ми бастарнів і скірів, які вже у 220 р. до н. е. стояли перед воротами міста Ольвії. Багаті культурні залишки цих раних германців ми знаходимо в могильниках з тілоспаленнями з Київської генеральної округи пізньолатенського часу. Матеріал, як я вже повідомляв у відповідному місці, всюди західногерманський, явище, яке має велике значення для виділення племен цих раних германців.

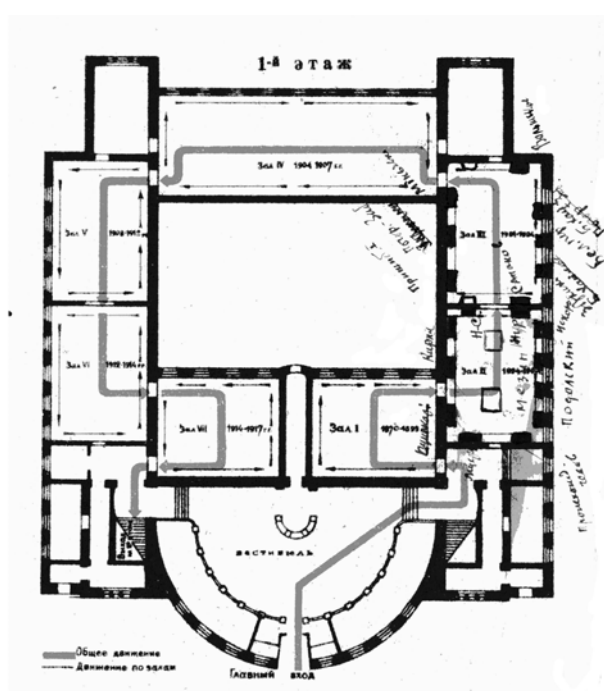

Рис. 7. План першого поверху Музею В.І. Леніна з позначенням вітрин Крайового музею

Fig. 7. Plan of the first floor of Lenin's Museum with marking of showcases of the Museum for prehistory and protohistory

Зал VII. Слов'яни і заснування Київської варязької імперії. Давніх слов'ян ми зараз можемо прослідкувати у часі за їхньою культурною спадщиною не далі ніж від 7 ст. Кераміка і невеличкі знахідки з поховань і поселень України, переважно з великих кріпосних валів, дають хороший огляд культурного багатства слов'ян. Тут деталі можуть бути невідомими. В середині 9 ст. ми спостерігаємо повільне просування варягів у пошуку контактів з Близьким Сходом спочатку Волзьким, далі Дніпровським шляхами. У той час варяги Аскольд і Дір заклали підґрунтя для поселення вікінгів у Києві. У 882 р. Києвом заволодів Олег, який запровадив панування Рюриковичів у Київському регіоні. Знахідки зброї і прикрас, переважно з поховань, підтверджують цю нову міграцію північногерманських поселенців. Вздовж Дніпра виникають укріплені поселення панів-вікінгів, які побудували тут оплот проти натиску зі степу. Наявні знахідки того часу надзвичайно багаті, і на виставку могли потрапити лише зразки з окремих визначних пам'яток, проте вони надають повну картину.

Багата спадщина готів представлена великими могильниками, які знаходяться в околицях Києва. У змішаних могильниках з тілопокладеннями і тілоспаленнями наявні значні знахідки кераміки і поховального інвентарю, які, на жаль, окремо від поховань не зберігаються, так що матеріали зі старих розкопок, насамперед великого могильника з с. Черняхів, неможливо згрупувати в окремі закриті комплекси.

Також вражає велика кількість наявного матеріалу з поселень, тут особливо можна відмітити готську кераміку з Ольвії, якою готи заволоділи у 250 р.

Численні знахідки фібул дають можливість виявити, що й довго після навали гунів аж до 7 і 8 ст. в Україні жили залишки готів, які, судячи за кількістю знахідок, мали бути дуже значними.

Князівство кримських готів дає нам приклад доживання однієї з германських етнічних груп аж до недавнього минулого. Лише тільки у 1475 р. була досягнута політична незалежність кримських готів. У 1562 р. ми ще чуємо про мову кримських готів, і у 1778 р. відбулося переселення з Криму решток готського населення, яке ще там залишалось.

Зал VIII. Київська імперія. Завдяки Олегу у 882 р. відбулося заснування Київської варязької імперії і будівництво міста, оточеного дерев'яною стіною і валом, для захисту розташованого на Дніпрі торговельного поселення. Серед його наступників особливими були Володимир та Ярослав, яким ми зобов'язані значним розширенням княжого граду, при яких розквітло велике середньовічне місто. Володимир Святий, який ввів візантійське християнство, при збільшенні міста спорудив Десятинну церкву, як першу кам'яну будівлю. Ярослав Мудрий розширив місто до Золотих Воріт. Він був будівельником відомої Софійської церкви. Земля старого міста завдяки будівництву і масштабним розкопкам надала дивовижну кількість знахідок часів Київської імперії, які пропонують завершену картину того часу. Особливо важливим для раннього періоду є поховання і майстерні біля Десятинної церкви. Велика кількість знахідок майстерень художнього ремесла показує нам Київ того часу як важливий центр цієї ремісничої галузі. Дуже показовими є багаточисельні знахідки поховань з їхнім різноманітним інвентарем. Навалу зі степу в той час можна впізнати за знахідками з поховання степового воїна 10–11 ст. з панциром, шоломом і маскою для обличчя. Розпад київської варязької імперії, другого германського панування на українській землі, на окремі князювання приніс послаблення політичної влади, тому у 1240 р. Київ не впорався з навалою татар. Київ був спалений, а Україна занурилася у політичну залежність.

Завдяки численним картам і планам, а також великій кількості старих муляжів, які пізніше мають бути замінені, політична історія як і в інших залах стане наочною, а огляд культурної картини буде поглиблено.

Зал IX. Українська етнографія. На завершення у цьому залі показані селянський реманент з України, селянські прикраси і народні звичаї, у яких ще видно традиції доісторії, і які мають розглядатися як нащадки спадщини доісторичного минулого.

Багато у чому тут упізнається стара германська традиція, чия поява більше не дивує після 1 тисячоліття минулого германського заселення України. Поглянувши на різьблені селянські сані і віз, виготовлені без застосування заліза, мимоволі згадуються взаємозв'язки з санями і возом вікінгського поховання королеви Аси²⁸. Таке завершення, яке може пояснити і оживити доісторичні культурні відносини, знаходиться у природному зв'язку з рештою нашого музею. В цьому залі особливо показова одна карта українського селянського одягу і тільки що завершена карта українських селянських хат²⁹.

Підводячи підсумки огляду виконаної за короткий час розбудови, до якої ще відносяться внутрішня організація, спорудження нового фондосховища і архіву, навряд чи можна надати кращу оцінку цієї діяльності, ніж через протиставлення виставкових площ, що були у розпорядженні старого Центрального історичного музею у Лаврі, і наявних виставкових площ у новій будівлі Музею до- і ранньої історії.

Зібрання у Лаврі мало у розпорядженні основну площу близько 734 м², у той час як 9 залів нашого нового Крайового музею обіймають виставкову площу близько 2367 м²³⁰.

Стаття Р. Штампфуса супроводжувалася фотографіями, на яких були представлені стара будівля ВІМ (по вул. Кірова 29), одне з приміщень ЦІМ на території Лаври (корпус № 2), музей В.І. Леніна, в якому була розміщена нова експозиція (рис. 1). Також були представлені фотографії фундаторів музею. Найціннішими серед фотографій у статті Р. Штампфуса є знімки експозиційних залів, які слугували ілюстраціями до його текстів. На жаль, фотографії перших трьох залів відсутні. Замість них подані знімки старої експозиції ЦІМ у Лаврі, зроблені вірогідно з старих негативів 1939–1940 рр. [Сорокіна, Завальна, Радієвська, 2015, с. 293]. Експозиція Музею до- і ранньої історії розпочинається з залу, що представляє матеріали скіфів

²⁸ Мається на увазі поховання IX ст. у кургані Осеберг у Норвегії, де, крім величезного корабля, знайшли дерев'яний чотириколісний візок і сані.

²⁹ Ці дві карти виконані співробітником Музею до- і ранньої історії, відомим етнографом і художником Ю. Павловичем (1874–1947 р.), друга – у співавторстві з співробітником того ж музею етнографом В. Мамоновим.

³⁰ Переклад з німецької С. Сорокіної.

і сарматів (рис. 2). Особливу увагу привертає фотографія античного залу (рис. 3.2), адже наявність на ній габаритних предметів дозволяє дослідникам доволі точно впізнати окремі експонати. Важливим додатком до неї є ще одне цікаве фото, яке зберігається в Науковому архіві ІА НАНУ і опубліковане Г. Станиціною [Станиціна, 2010, с. 39, рис. 7], – тодішній керівник музею П. Грімм у тому самому античному залі (рис. 3.3). Зазвичай долю окремого музейного експонату в окупаційний період майже неможливо прослідкувати. Проте величезному піфосу³¹, зафіксованому на обох знімках, пощастило найбільше. Крім цих двох фотографій він фігурує у щоденнику Нандора Феттіха [Феттіх, 2004, с. 132, рис. 19], де його сфотографували під час пакування експонатів ЦІМ в Лаврі (рис. 3.1). Завдяки великим габаритам піфос не був вивезений до Німеччини. Зараз він продовжує свою “експозиційну кар’єру” вже в античному залі НМІУ (рис. 3.4). Крім того, Р. Штампфус наводить фотографії ще двох археологічних залів – це зал № 6, присвячений германцям (рис. 4), і зал № 8, у якому розташовані матеріали Київської Русі (рис. 5). Етнографічна експозиція також зафіксована на світліні (рис. 6.1), на якій особливу увагу привертає величезний чумацький віз, який, на думку Р. Штампфуса, нагадує матеріали з поховання королеви Аси. До війни цей віз знаходився у експозиції ЦІМ (рис. 6.2), про що свідчить фотографія з путівника по музею 1941 р. [Короткий довідник, 1941, с. 33].

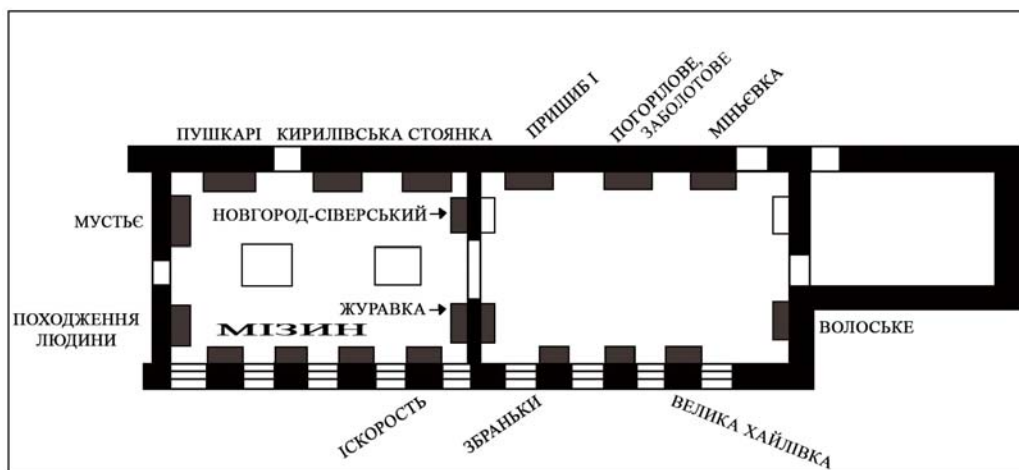

Рис. 8. Схема залу палеоліту-мезоліту
Fig. 8. Scheme of Paleolithic-Mesolithic hall

Додаткову інформацію про експозицію Крайового музею надає документ з особистих паперів П. Курінного [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 18/4, арк. 5]. Це невеличкий довоєнний буклет Музею В. І. Леніна, який подає схему руху відвідувачів по залах музею, і надає тогочасні плани розташування експозиційних залів на трьох поверхах. На плані першого поверху зберіглися рукописні нотатки чорнилами, зроблені, ймовірно, рукою П. Курінного (рис. 7), які показують план розміщення вітрин залу палеоліту-мезоліту Крайового музею³². Вітрини позначені назвами пам'яток, матеріали яких були представлені в експозиції. На схемі (рис. 8.) вказані назви пам'яток, які вдалося розшифрувати. Переважно це ті самі колекції, що були виставлені у довоєнній експозиції ЦІМ (1938–1941) [Сорокіна, Радієвська, Завальна, 2016, с. 323–324]. На оригіналі документу є правки, які показують, що в процесі роботи плани щодо розташування вітрин змінювалися. Два центральні квадрати на плані могли відповідати габаритним

³¹ Піфос знайдено під час розкопок пекарні в античному місті Ольвія, розкопки Л. Славіна у 1936 р.

³² Автори висловлюють подяку Інституту археології НАН України за надану можливість опублікувати згаданий документ.

експонатам, таким як, скульптура “Неандерталець” та кістки тварин льодовикового періоду, про які згадує Р. Штампфус, або стовбур дерева з Кирилівської стоянки, відомий за довоєнними фотографіями. Найявність у залі вітрини з матеріалами культури ямково-гребінцевої кераміки (Погорілове, Заболотове та ін.) також пояснюється у тексті Р. Штампфуса.

Експозиція, аналогічна Київській, була відкрита у Харкові 1 листопада 1942 р. в приміщенні Педагогічного інституту. Оскільки зберігся короткий експозиційний путівник цієї виставки, цікаво порівняти експозиції Київського музею з Харківською археологічною виставкою [ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 149–153; Кашеварова, 2005]. Обидві експозиції склалися з 9 залів.

Розділ	Київ	Харків
Зал 1.	Палеоліт і мезоліт	Палеоліт
Зал 2.	Неоліт, Трипільська культура	Неоліт
Зал 3.	Пізній неоліт і бронзова доба	Доба бронзи
Зал 4.	Скіфи і сармати	Грецька колонізація Північного Причорномор'я та скіфо-сармати
Зал 5.	Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря	Готи
Зал 6.	Германці в Україні	Салтівська культура, слов'яни і вікінги
Зал 7.	Слов'яни і заснування Київської варязької імперії	Пізні слов'яни. 11–12 ст.
Зал 8.	Київська імперія	Азіати
Зал 9.	Українська етнографія	Народне мистецтво до більшовизму

Обидві виставки втілювали одну ідеологічну концепцію, яка доводила системні північні впливи на територію України в первісні часи, розселення германців з перших століть нашої ери та існування держави вікінгів. Все це завершувалося етнографічними залами, які мали демонструвати вплив доісторичних традицій на народну культуру. Схожість між планами експозицій пояснюється не тільки єдиним ідеологічним завданням, поставленим перед музеями, але й тим, що активну участь у побудові виставки в Харкові брав все той же Р. Штампфус, і, навіть, співробітниця Київського музею Н. Кордиш. Деякі розбіжності скоріше за все пояснюються обсягом наявного в музеях археологічного матеріалу. Так, у Києві окремий зал відведено для скіфів і сарматів, а у Харкові особливу увагу приділено середньовічним кочовикам.

Судячи з джерел, експозиційна робота у Крайовому музеї до- і ранньої історії складалася з кількох етапів. Спочатку будувалася власне експозиція, потім для неї виготовлялися додаткові ілюстративні матеріали і карти, які мали роз'яснювати концептуальний підхід авторів. Крім того, неодноразово наголошується на використанні старих наочних матеріалів з експозиції ЦІМ та створенні нових, особливо це стосується карт. Серед негативів археологічного відділу НМІУ були знайдені фотознімки карт з німецьких видань, які могли використовуватися як зразки для виготовлення наочних матеріалів [Сорокіна, Завальна, Радієвська, 2015, с. 294]. Підписування експонатів німецькою мовою вважалося настільки важливим завданням, що про такий вид робіт навіть повідомлялося у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р. [Кашеварова, 2014а, с. 503]. Анотації в Київському музеї виготовлялися особисто П. Гріммом, який писав ґрунтовні тексти крупними готичними буквами, а потім власноруч кріпив їх до вітрин [Кієво-Печерська..., 2016, с. 238]. Після завершення експозиції по ній почали водити екскурсії. Як зазначав І. Ткаченко, більшість подібних музеїв були відкриті лише для німців [Ткаченко, 1996, с. 89], у даному випадку це твердження виявилось вірним. Так, Р. Штампфус пише, що П. Грімм водив екскурсії для Вермахту і німецьких служб. У своїх спогадах Н. Лінка-Геппенер зазначала, що музей мав

приймати лише німецьких відвідувачів, яких П. Грімм мав особисто супроводжувати і надавати пояснення [Києво-Печерська..., 2016, с. 238]. Відносно участі місцевих співробітників у побудові експозиції маємо пряме свідчення Н. Лінки-Геппенер, яка 1 грудня 1943 р. писала: “Такое³³ отношение к нам вполне осуществлялось при построении экспозиции музея. Нам было приказано распаковать экспонаты и расположить их в хронологическом порядке. Остальное нас не касалось. Начальник сам выбирал и заказывал карты, картины, пояснительный материал, сам водил экскурсии немецких солдат и офицеров, сам давал им идеологическое истолкование экспозиции, т. к. “идиоты”³⁴ совершенно исключались из всей более ответственной работы, в особенности “идеологической”. Нам даже ни разу не соблаговолили истолковать значение экспозиции музея и только иногда, когда мы, пораженные нелепостью отдельных утверждений, выраженных на картах, приставали с расспросами, начальник давал нам пояснения. Эти расспросы и ответы начальника сопровождались явно выраженным недоумением или возражением со стороны работников, пораженных ненаучностью и голословностью таких напр. положений как “вся история развития человечества связана с расселением индо-германских племен; развитие культуры, искусства, государственных начал имело место лишь там, где появлялись германцы или пра-германцы, которые выделились из других северных племен уже около 4000 лет до нашей эры” и т. п.” [Києво-Печерська..., 2016, с. 902–903]. Це свідчення містить лише частину правди. Зрозуміло, що всю підготовчу роботу виконували місцеві співробітники. Не викликає сумніву, що ідеологічна концепція, підбір ілюстративного матеріалу, проведення екскурсій було безпосереднім завданням німецького керівництва, що підтверджується багатьма свідченнями. Проте аналіз складу місцевих співробітників, дозволяє зробити висновок, що у штаті музею перебували фахівці майже з усіх археологічних епох, представлених в експозиції, а також етнографи [Сорокіна, Завальна, Радієвська, 2015, с. 290–291]. Цей факт дозволяє припустити, що внесок деяких місцевих співробітників не обмежувався лише підсобними роботами. Так Ю. Павлович виготовляв етнографічні карти для експозиції залу № 9. Крім того, відомо, що одна з співробітниць музею – Н. Кордиш³⁵ навіть допомагала у побудові археологічної виставки в Харкові, і була особливо відмічена у промові О. Венднагеля з нагоди відкриття виставки, як одна з українських фахівців, “які стали на службу даній справі з ретельністю, старанністю та самовідданістю” [Кашеварова, 2005, с. 230]. З іншого боку, конфлікти між німецьким керівництвом музею і місцевими співробітниками з приводу інтерпретації окремих пам’яток також мали місце. Так І. Самойловський³⁶, який обробляв матеріали з власних розкопок Корчуватівського могильника, розійшовся у поглядах на інтерпретацію цієї пам’ятки з Р. Штампфусом, за що був звільнений з роботи у травні 1943 р. [Козюба, 2012, с. 125–127]. Очевидно науковець не погоджувався з інтерпретацією цього могильника як належного до германців.

Додаткове свідчення про експозиційну роботу Музею до- і ранньої історії наведено у звіті від 27 жовтня 1942 р. керівника відділу Пі Генералкомісаріату Київської генеральної округи Йозефа Бенцінга³⁷, де яскраво описано подальшу розбудову фондів і експозиції: “До- і рання

³³ Мається на увазі зневажливе ставлення.

³⁴ Одне з образливих визначень, якими Р. Штампфус наділяв місцевих співробітників.

³⁵ Кордиш Неоніла Леонівна (за чоловіком – Головка) (1902–1996) – працювала в Історичному музеї з 1926 р., у 1932–1935 рр. навчалася в музейній аспірантурі, після закінчення якої продовжувала працювати в музеї до 1939 р. У 1939–1941 рр. – старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР.

³⁶ Самойловський Ілля Михайлович (1881–1973) – відомий археолог, у 1920-х рр. працював у ВІМ. З 1935 р. – штатний науковий співробітник ПМК ВУАН/АН УСРР.

³⁷ Бенцінг Й. (1904–1981) – спеціаліст з бібліотечної справи, з грудня 1941 р. – співробітник Оперативного штабу в бібліотечній галузі, з 1.03.1942 р. очолював Бібліотеку Академії наук, з 6.06.1942 р. – Центральну бібліотеку райхскомісара України, а з 1.03.1943 р. – Крайову бібліотеку [Малолетова, 2007, с. 159–164]. Як керівник відділу Пі

історія. Роботи по упорядкуванню після переїзду з Лаври і ліквідованого Інституту³⁸, були продовжені і значною мірою закінчені. У сховищах могли би бути встановлені додаткові полиці, і впорядковано їхній вміст. Експозиція у виставкових залах була далі опрацьована і покращена. Були закінчені кілька карт, зокрема “Поширення готів”, “Держава вікінгів”, “Походи вікінгів на Візантію”. Також кілька ілюстрацій могли бути закінчені і встановлені, такі як зображення свастик з України³⁹, картинка з германськими зображеннями на саркофагах і сцени поховання з катакомб у Керчі. Крім того, був знову встановлений князівський кам’яний саркофаг з Михайлівської церкви. Фахова бібліотека і зібрання негативів далі впорядковувалися.

Хоча зібрання все ще знаходиться у процесі розбудови, Окружне управління було використане як для імперських німецьких досліджень, так і тилового забезпечення та світоглядного навчання. Керівник імперського управління проф. Райнерт, уповноважений з до- і ранньої історії міністра окупованих східних територій разом із своїм штабом провів в управлінні кілька днів, щоб підготувати фотографії і карти для дослідження і навчання у Райху. Також декілька професорів і асистентів з Райху, призначені для доісторичних східних досліджень на інших територіях України, працювали для набуття навиків в Окружному управлінні.

Для Вермахту регулярно раз на тиждень проводиться екскурсія. Під час з’їзду поліцейських офіцерів генеральної округи в рамках світоглядного навчання було відвідано музей, а за тим – пам’ятки вікінгів в околицях” [ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 168–169]. Свідчення Й. Бенцінга у загальних рисах підтверджують розповідь Р Штампуса, і, навіть, конкретизують окремі деталі роботи, зокрема надаючи назви окремих карт і наочних ілюстрацій.

Характеристику додаткових матеріалів до експозиції Крайового музею подає “Опис ілюстративних матеріалів з виставки Крайового інституту до- і ранньої історії” [ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 274; Себта, 2000, с. 102], який міститься у звітах Краківської філії Оперативного штабу, яка акумулювала вивезені з Києва у 1943 р. культурні цінності. У документі поряд з вищезгаданими етнографічними картами Ю. Павловича, археологічними і історичними картами вказані оригінали та копії мозаїк і фресок з Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві та Єлецького монастиря і Спаської церкви у Чернігові. Крім того, з документу зрозуміло, що Ю. Павлович малював не тільки карти, але й ілюстративні матеріали на теми трипільської культури, готів і бастарнів.

Завдяки наведеним документам уявлення про долю археологічних колекцій ЦІМ протягом окупаційного періоду можна скласти лише в загальних рисах. Відсутність повних списків експонатів Музею до- і ранньої історії не дозволяє точно оцінити збитки, яких археологічна збірка зазнала на першому етапі окупації. Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії проіснувала до середини вересня 1943 р., коли у зв’язку з наближенням фронту її почали згортати, пакувати і переносити у підвали, а потім вивезли до Німеччини. Отже оцінка реальних втрат археологічної збірки НМІУ внаслідок окупації і вивезення колекцій до Німеччини ще має відбутися*.

при генеральному комісарі був начальником П. Грімма. Після повернення останнього на військову службу восени 1942 р. Й Бенцінг кілька місяців керував Музеєм до- і ранньої історії до повернення Р. Штампуса.

³⁸ Мається на увазі Інститут археології.

³⁹ У своїй статті П. Грімм значну увагу приділив двом посудинам зі свастиками зрубно-культурно-історичної спільноти з розкопок К.М. Мельник-Антонович біля с. Кириківки Харківської обл. у 1900–1901 рр. [Grimm, 1942, s. 144–145, abb. 7–9; Отрошенко, Корпусова, 2003, с. 13–14, рис. 1–2].

* Автори висловлюють щире подяку старшому науковому співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к. і. н. Тетяні Миколаївні Себті за консультації та всебічну допомогу.

ЛІТЕРАТУРА

- НА ІА НАНУ. – Ф. 10. – Спр. 18/4.
НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-д. – Спр. 24.
НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-д. – Спр. 38.
НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-д. – Спр. 40а.
ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7.
ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52.
ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58.
ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 138.
ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225.
Беленко М.М., Радієвська Т.М. (2010). Палеолітичні дослідження В.В. Хвойки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). – К. – С. 30–43.
Залізник Л.Л. (1999). Фінальний палеоліт північного заходу східної Європи. – К. – 283 с.
Енциклопедія українознавства. Словникова частина (1993) / перевидання в Україні. – Т. 1. – Львів. – 400 с.
Кашеварова Н. (2014). Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – Ч. I: Джерелознавче дослідження. – К. – 552 с.
Кашеварова Н. (2014а). Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – Ч. II: Документи. – К. – 552 с.
Кашеварова Н. (2005). Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Вендта на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. – № 1–3. – С. 221–232.
Киево-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи. Спогади / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. – К., 2016 – 1200 с.
Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. (1999). Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – № 4. – С. 63–80.
Козловська В.Є. (1928). Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. – К. – С. 1–39.
Козюба В.К. (2012). До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського // Археологія. – № 1. – С. 125–127.
Короткий довідник / Народний комісаріат освіти УРСР; Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві. – Київ, 1941. – 56 с.
Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава. – 140 с.
Малаков Д. (2000). Київ (1941–1943). – К., 2000. – 267 с.
Малолетова Н. (2007). Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. – К. – Т. 15. – С. 159–164.
Могилов О. (2014). Про початок археологічних розкопок на Україні // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський. – С. 332–338.
Нужний Д.Ю. (2015). Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). – К. – 478 с.
Отрощенко В.В., Корпусова В.М. (2003). Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України // Магістеріум. – К. – Вип. 11: Археологічні студії. – С. 13–18.
Радієвська Т.Н., Беленко Н.Н. (2011). Первый археологический опыт Викентия Хвойки // История археологии: личности и школы. – СПб. – С. 32–40.
Радієвська Т.М., Сорокіна С.А., Завальна О.М. (2016). Мандри археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-ті роки // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 29. – К., 2016. – С. 183–200.
Себта Т.М. (2000). Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К. – 224 с.

Себта Т.М. (2016) Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1942–1943) // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. – К. – С. 13–92.

Себта Т.М. (2009). Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. – № 3–4(264). – С. 111–127.

Сорокіна С.А., Завальна О.М. (2014). Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К. – Т. 28. – С. 440–464.

Сорокіна С.А., Завальна О.М., Радієвська Т.М. (2015). Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (За матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський. – С. 288–296.

Сорокіна С.А., Радієвська Т.М., Завальна О.М. (2016). Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський. – С. 320–329.

Станиціна Г.О. (2011). Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАНУ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 15–17 листопада 2010 р. – К. – С. 25–40.

Ткаченко М.І. (1996). Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К. – 223 с.

Феттix Н. (2004). Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К. – 168 с.

Шовкопляс І.Г. (1952). Киевский государственный исторический музей // КСИА АН УССР. – Вып. 1. – С. 103–107.

Якубенко О.О. (2004). Колекція В.В. Хвойки // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. 2. – К. – С. 230–231.

Grimm P. (1942). Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9/10. – September/Okttober 1942. – S. 141–148.

Seitz R.H. (2009). Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge.

Stampfuss R. (1942). Germanen in der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9/10. – September/Okttober 1942. – S. 130–139.

REFERENCES

- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho Muzeiu Istorii Ukrainy. F. r-1260. Op. 1-d. Od zb. 24 (in Ukrainian).
Naukovyi arkhiv Natsionalnoho Muzeiu Istorii Ukrainy. F. r-1260. Op. 1-d. Od zb. 38 (in Ukrainian).
Naukovyi arkhiv Natsionalnoho Muzeiu Istorii Ukrainy. F. r-1260. Op. 1-d. Od zb. 40a (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 3206. Op. 5. Spr. 7 (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 3676. Op. 1. Spr. 52 (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 3676. Op. 1. Spr. 58 (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 3676. Op. 1. Spr. 138 (in Ukrainian).
Belenko, M.M., & Radiievska, T.M. (2010). Paleolitychni doslidzhennia V.V. Khvoiky. *Vikentii V'iacheslavovykh Khvoika ta yoho vnesok u doslidzhennia davnoi istorii Ukrainy (do 160-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv, 30–43 (in Ukrainian).
Zaluzniak, L.L. (1999). *Finalnyi paleolit pivnichnoho zakhodu skhidnoi Yevropy*. Kyiv, 283 pp. (in Ukrainian).
Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy “skhidnoho prostoru” (1940–1945), 1(Dzhereloznavche doslidzhennia)*. Kyiv, 552 pp. (in Ukrainian).

- Kashevarova, N. (2014a). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945), 2(Dokumenty)*. Kyiv, 552 pp. (in Ukrainian).
- Kashevarova, N. (2005). Obgruntuvannia istorychnykh prav na ukrainski terytorii v ideolohichnii doktryni natsyzmu: promova hauptainzatsfiurera Oskara Vendnagelia na vidkrytti istoriko-arkheolohichnoi vystavky u Kharkovi 1 lystopada 1942 r. *Arkhivy Ukrainy*, 1–3, 221–232 (in Ukrainian).
- Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty. Spohady. Uporiad. T.M. Sebta, R.I. Kachan*. Kyiv, 2016 (in Ukrainian).
- Korotkyi dovidnyk. Narodnyi komisariat osvity URSS; Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T.H. Shevchenka v m. Kyievi*. (1941). Kyiv, 56 pp. (in Ukrainian).
- Kovtaniuk, N., & Shovkopliias, H. (1999). Skarbnytsia istorychnoi pam'iaty Ukrainy. *Kyivska starovyna*, 4, 63–80 (in Ukrainian).
- Kozlovska, V.Ie. (1928). *Providnyk po arkheolohichnomu viddilu Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. T. Shevchenka u Kyivi*. Kyiv, 1–39 (in Ukrainian).
- Koziuba, V.K. (2012). Do 130-richchia Illi Mykhailovycha Samoiloovskoho. *Arkheolohiia*, 1, 125–127 (in Ukrainian).
- Kurynnyi, P. (1994). *Istoriia arkheolohichnoho znannia pro Ukrainu*. Poltava, 140 pp. (in Ukrainian).
- Malolietova, N. (2007). Diialnist nimetskoho bibliotekaria ta knyhoznavtsia Yozefa Bentsinha pid chas natsyystskoi okupatsii Ukrainy (1941–1944). *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. Derzhkomarkhiv Ukrainy*, 15. Kyiv, 159–164 (in Ukrainian).
- Mohylov, O. (2014). Pro pochatok arkheolohichnykh rozkopok na Ukraini. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IV Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii Kam'ianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu-zapovidnyka*. Kam'ianets-Podilskyyi, 332–338 (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Iu. (2015). *Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv, 478 pp. (in Ukrainian).
- Otroshchenko, V.V., & Korpusova, V.M. (2003). Svastyka v znakovykh systemakh doby midi-bronzy Ukrainy. *Mahisterium*, 11(Arkheolohichni studii). Kyiv, 13–18 (in Ukrainian).
- Radiievskaja, T.N., & Belenko, N.N. (2011). Pervyj arheologicheskij opyt Vikentija Hvojki. *Istoriia arheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg, 32–40 (in Russian).
- Radiievskaja, T.M., Sorokina, S.A., & Zavalna, O.M. (2016). Mandry arkheolohichnykh kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy v 1930-ti roky. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva. Zbirnyk naukovykh prats*, 29. Kyiv, 183–200 (in Ukrainian).
- Sebta, T.M. (u drutsi). Kyievo-Pecherska Lavra na pochatku Nimetsko-radianskoi viiny ta pid chas natsyystskoi okupatsii (1942–1943).in Uporiad. T.M. Sebta, R.I. Kachan. *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: doslidzhennia, dokumenty, spohady*. Kyiv (in Ukrainian).
- Sebta, T.M. (2009). Kraiove upravlinnia arkhiviv, bibliotek i muzeiv pry Raikhskomisari Ukrainy: istorychnyi narys. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4(264), 111–127 (in Ukrainian).
- Sorokina, S.A., & Zavalna, O.M. (2014). Nimetskyi arkheoloh doktor Paul Grimm i stvorennia u Kyievi Muzeiu do- i rannoi istorii u 1942 r. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 28. Kyiv, 440–464 (in Ukrainian).
- Sorokina, S.A., Zavalna, O.M., & Radiievskaja, T.M. (2015). Diialnist Muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1942–1943 rr. (Za materialamy Natsionalnoho Muzeiu Istorii Ukrainy). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskyyi, 288–296 (in Ukrainian).
- Stanytsina, H.O. (2011). Malovidomi dokumenty v naukovomu arkhivi Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii "Iuvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky" 15–17 lystopada 2010 r*. Kyiv, 25–40 (in Ukrainian).
- Tkachenko, M.I. (1996). *Muzei Ukrainy pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Doctoral Dissertation. Kyiv, 223 pp. (in Ukrainian).
- Fettikh, N. (2004). *Kyivskyi shchodennyk (3.II.1941 – 19.I.1942)*. Kyiv, 168 pp. (in Ukrainian).
- Shovkopljias, I.G. (1952). Kievskij gosudarstvennyj istoricheskij muzej. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademii nauk USSR*, 1, 103–107 (in Russian).

Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna, perevydannia v Ukraini, 1. (1993). Lviv, 400 pp. (in Ukrainian).

Yakubenko, O.O. (2004). Kolektsiia V.V. Khvoiky. *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii, 2.* Kyiv, 230–231 (in Ukrainian).

Grimm, P. (1942). Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte, Heft 9/10, September/Oktober 1942*, 141–148 (in German).

Seitz, R.H. (2009). *Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge* (in German).

Stampfuss, R. (1942). Germanen in der Ukraine. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte, Heft 9/10, September/Oktober 1942*, 130–139 (in German).

Стаття: надійшла до редакції 11.11.2016
прийнята до друку 10.12.2016

ARCHAEOLOGICAL EXPOSITION OF THE MUSEUM FOR PREHISTORY AND PROTOHISTORY IN KYIV (1942–1943)

Svitlana SOROKINA, Tetiana RADIEVSKA, Oksana ZAVALNA

*The National Museum of Ukrainian History,
Volodymyrska Str., 2, 02000, Kyiv, Ukraine,
e-mail: zlakosh@ukr.net, tetyana_arch@ukr.net, ketfri@mail.ru*

In 1942, the archaeological collections of the Central Historical Museum in Kyiv (now – National Museum of History of Ukraine) were packed by employees of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce and transported from the territory of Kyiv Pechersk Lavra to the premises of former Lenin's Museum (at the address Volodymyrska 57). In this building was organized the Museum for Prehistory and Protohistory. In this museum archaeological exposition was established, which included nine big exposition halls and covered the historical period from Paleolithic to Kyivan Rus. The last hall was devoted to Ukrainian ethnography, which had to demonstrate vestiges of prehistoric ages in the traditional way of life of Ukrainian peasants. The exposition was based on the concept that German tribes influenced on the cultural development of peoples who lived on the territory of Ukraine from prehistoric times. The Museum exposition was opened only for German visitors, and had a purpose to be a part of ideological training for German soldiers and employees. Documentary evidences about that exposition could help to create more clear view of the destiny of the archaeological collections during Hitler's occupation of Kyiv.

Key words: Museum for Prehistory and Protohistory, museum exposition, museum conception, Kyiv, Nazi occupation.

**КАБІНЕТ АРХЕОЛОГІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Ірина КОВАЛЬОВА¹, Анастасія СТРУКУЛЕНКО²

*¹Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара,
пр. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

*²Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського
національного університету ім. Олесь Гончара,
вул. О.М. Макарова, 27, 49089, м. Дніпро, Україна, e-mail: anastasia-san1506@yandex.ua*

Початок формування колекцій археологічних артефактів, що є частиною сучасної експозиції та фондів Кабінету археології Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара, було покладено у 1972 р., коли Університет призначено виконавцем археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської обл., що потребувало створення постійнодіючої Археологічної експедиції.

За 42 роки її існування польові дослідження забезпечували регулярне поповнення колекцій, що сприяло формуванню ґрунтовної джерельної бази для системного вивчення давньої історії північностепового Подніпров'я. Колекції Археологічного кабінету ДНУ походять із зональних розкопок в територіальних межах Дніпропетровської обл., завдяки чому відрізняються повнотою інформації про етнокультурні процеси, які відбувалися тут в широких хронологічних рамках від давньокам'яної доби – палеоліту – до XVIII ст.

Найбільші колекції походять з нео-енеолітичних пам'яток – Турова Гора, Госпітальний Холм, Богданівка, Стрільча Скеля; бронзової доби – поселення Богуслав, Павлоградське, Троїцьке, Баба та ін.; серій різнокультурних знахідок з курганных поховань зони будівництва Олександрівської, Магдалинівської, Царичанської, Солоняно-Томаківської, Фрунзенської зрошувальних систем, шахтобудівництва Західного Донбасу.

Концепція побудови експозиції розроблена проф. І. Ковальновою. З дотриманням хронологічного принципу та культурної належності експонати розміщені у 5 розділах: 1 – Кам'яна доба; 2 – Бронзова доба; 3 – Рання залізна доба; 4 – Середньовічна доба; 5 – Козацька доба.

Колекції Кабінету користуються широкою відомістю серед фахівців. Тільки співробітниками й аспірантами ДНУ на їхній основі захищено 3 докторські та 10 кандидатських дисертацій; окремі експонати увійшли до академічних видань як України, так і зарубіжних.

Експозиції Кабінету належить важливе місце у навчальному процесі, а саме забезпеченні наочності лекційних та практичних занять, написанні курсових, бакалаврських та магістерських робіт, підготовці конкурсних робіт, проведенні археологічної практики.

Ключові слова: артефакти, археологічні пам'ятки, культури, Дніпропетровська область, колекції, експозиція.

Початок колекції археологічних артефактів, що є предметом законної гордості ДНУ ім. Олесь Гончара, покладено на початку 70-х років минулого століття, коли постановою Президії АН УРСР від 12 грудня 1971 р. виконавцем археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської обл. затверджено Дніпропетровський державний університет. Для їхнього здійснення у травні наступного року в системі історичного факультету створено постійнодіючу

археологічну новобудовну експедицію (далі – АНЕ) з ініціативи її незмінного керівника – доц. (згодом проф.) Ірини Федорівни Ковальової.

За період діяльності експедиції здійснено більше 100 розвідувальних обстежень площ майбутнього зрошування, досліджено 1250 курганів, у яких містилося 6043 поховань, котрі репрезентують майже всі етапи в історії населення регіону від доби давнього металу (енеоліту) до середньовіччя; а також низку поселень нео-енеоліту та доби бронзи, що дало можливість наблизитися до вирішення дискусійних питань з етногенезу і хронології, соціальної й духовної культури давнього населення України. Широкомасштабні роботи експедиції сприяли формуванню у ДДУ під керівництвом проф. І. Ковальової наукової школи з археології України.

Польові дослідження АНЕ (з 1992 р. – науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я ДНУ) забезпечували систематичне поповнення колекцій, що сприяло формуванню джерельної бази для системного вивчення давньої історії північностепового Подніпров'я – одного з важливих історично-культурних регіонів України. Саме в цьому полягає головна відмінність формування колекцій Кабінету археології ДНУ від музейних зібрань інших класичних університетів України – Київського, Львівського, Одеського, Харківського, – заснування яких відноситься до початку ХІХ ст., а джерела поповнення колекцій різноманітні за походженням.

Кабінет археології заснований 1975 р. із введенням до експлуатації університетського корпусу № 1 по пр. Гагаріна, 72. Концепція побудови експозиції, структура навчальної, наукової та просвітницької роботи майбутнього музею розроблені проф. І. Ковальовою за участю проф. М. Ковальського. В її втіленні у життя і художньому оформленні Кабінету виняткова роль належить тоді ще студентам історичного факультету, лаборантам-сумісникам АНЕ: С. Волкобою, В. Ліхачову, З. Мариній, В. Попцову, В. Ромашку, Г. Хлопкіну, В. Шалобудову, Г. Шахрову. Із часом до роботи в Кабінеті приєдналися нові співробітники: А. Андросов, В. Костенко, І. Морковіна, С. Мухопад, Д. Тесленко. Створені їхніми руками барвисті стенди й донині прикрашають стіни Кабінету, а вдячна пам'ять відвідувачів музею зберігає їхні імена. Коли із накопиченням колекцій гостро постало питання щодо підсобних приміщень, завдяки постійній увазі до потреб Кабінету ректора ДДУ акад. В. Моссаковського, ухвалено рішення про створення фондосховища і камеральної лабораторії.

Сьогодні Кабінет археології ДНУ представляє собою просторе світле приміщення, розташоване у головному університетському корпусі. Вітрини з підсвічуванням забезпечують хороший огляд експонатів, розміщених за культурно-хронологічним принципом у 5 розділах, опис котрих наводиться нижче.

Розділ, присвячений найбільш протяжній в історії людства добі каменю, об'єднує в собі знахідки, що походять з пам'яток доби палеоліту, мезоліту та неоліту Дніпропетровської області (вітрина 1). Експозицію відкриває колекція знарядь праці з пізньопалеолітичної стоянки Дубова Балка поблизу с. Терни Магдалинівського р-ну, представлених масивними скребками на відщепі, різцями, комбінованими знаряддями. На їхнє місцеве походження вказує велика кількість відходів виробництва і присутність численних желваків кременя на різних стадіях обробки. На підставі зібраної колекції визначена належність стоянки до пам'яток середньої пори пізнього палеоліту Лівобережжя Дніпра (23–18 тис. до н. е.), які об'єднуються з пам'ятками східних районів України костенківською традицією [Давня історія, 1997, с. 59, 87].

Доба середнього кам'яного віку, мезоліту, характеризується різким і повсюдним потеплінням, що викликало глобальні зміни кліматичних і природних умов. Зміни в житті та культурі стародавнього населення краю знайшли відображення у переході до виготовлення композитних знарядь, що оснащуються мікролітами – вкладишами стандартизованих форм. Зміни фауни диктували необхідність вироблення нових прийомів полювання, що стимулювало появу лука і стріл. Вперше у матеріалах представлені знаряддя рибальства [Давня історія, 1997, с. 138–140].

У вітрині 1 демонструється комплекс крем'яних знарядь з сезонної стоянки Хашове-1, відкритої біля однойменного села Новомосковського р-ну. В культурному шарі зафіксовані вогнищна яма, скупчення каменів зі слідами перебування у вогні, кістки тварин. Переважають пластинчасті заготівлі та мікрознаряддя з них, що характерно також для мезолітичних пам'яток нижнього Присамар'я, таких як відоме поселення Ігрень 8 [Телегін, 1982].

Найбільш повно й всебічно представлені в експозиції пам'ятки наступного за мезолітом періоду – неоліту (6–4 тис. до н. е.). Серед матеріалів пам'яток Приорілля виділяються повнотою і різноманітністю колекції поселення Турова гора біля с. Турове Царичанського р-ну [Ковалева, Морковина, 1989]. Кераміка й знаряддя праці з кременю та кістки підтверджують перебування тут населення кількох неолітичних культур: сурської, київської, дніпро-донецької, ямково-гребінцевої кераміки. Численні знахідки кісток тварин та іхтіофауни свідчать про мисливсько-рибальський промисел, а знахідка двох мотик з оленього рогу, що мають аналогії в матеріалах ранньоземлеробських культур, опосередковано підтверджує можливість появи зачатків землеробства.

Винятковий інтерес представляють матеріали дослідженого експедицією ДНУ могильника траншейного типу Госпітальний Холм у с. Залінійне Харківської обл. Поховання (130) здійснені шляхом трупопокладення на спині, зі слідами фарбування вохрою. Знахідки кераміки дозволяють віднести могильник до населення культури гребінцево-накольчатої кераміки різних етапів її розвитку [Ковалева, 1984]. У фондовому збереженні знаходяться також матеріали неолітичних поселень та зруйнованих могильників з островів Довбнів і Дубина Козачого лиману у с. Гупалівка Магдалинівського р-ну [Ковалева, Колосов, 1971].

Неоліт Присамар'я представлений колекцією знахідок з поселень Ігреньського півострова. Різноманітність кераміки відображає культурне різноманіття неолітичного населення Надпоріжжя і дозволяє простежити міжкультурні контакти (вітрина 2). Неолітичні пам'ятки верхнього Присамар'я представлені поселеннями поблизу сс. Богданівка і Троїцьке Павлоградського р-ну. Експоновані матеріали свідчать про складні етнокультурні процеси, що відбувалися в кінці V–на початку IV тис. до н. е. у прикордонних зі Степом районах дніпровського Лівобережжя, в яких були задіяні як носії місцевих (пізньої сурської та надпорізької дніпро-донецької) археологічних культур, так і племена азово-дніпровської культури, що проникали зі сходу [Морковина, 1978].

Роботами АНЕ 1989 р. істотно доповнено й уточнено спостереження попередніх досліджень багат шарового острівного поселення Стрільча Скеля. Вперше відкрито наземне житло з вогнищами та ямами-сховищами, в одній з яких виявлений “скарб” крем'яних знарядь (вітрина 2). Стратиграфічними спостереженнями обґрунтована послідовність залягання культурних шарів ранньої сурської, надпорізької дніпро-донецької, пізньої сурської, “селянської”, середньостогівської, катакомбної археологічних культур (далі – АК) [Морковина, Андросов, 2009].

Застосування першого з освоєних людиною металів (міді), що дало назву новому періоду, на території Дніпропетровської області засвідчено низкою пам'яток кінця V – IV тис. до н. е. Вперше було виокремлено пам'ятки постмаріупольської (квітянської, за Ю. Рассмакінім) культури, яка датована другою половиною IV тис. до н. е. [Ковалева, 1980]. З нею пов'язаний початок курганного будівництва у регіоні, що зберегло елементи поховального обряду попереднього неолітичного часу. До новацій відноситься зведення навколо насипів кільцевих кам'яних огорож – кромлехів, – надання насипу умовно-антропоморфної форми, розміщення на денній поверхні жертвних вогнищ.

Свідченням знайомства населення постмаріупольської АК з металообробкою стало відкриття унікальних поховань стародавніх металургів у с. Верхня Маївка Дніпропетровського р-ну та сел. Самарівка в околицях Дніпропетровська. Похованих супроводжував виробничий інвентар: глиняні форми для відливання мідних сокир, тигель, товкачі, ковадла, абразиви (вітрина 3). За результатами металографічного вивчення припускається трансільванське (Угорщина) надходження сировини, хоча не можна виключити і донецьке походження мідної

руди. Вироби з міді – пронизки, ремінні обойми, рідше – шила і ножі, – знайдені в 46 % поховань постмаріупольської АК, що виділяє її серед інших енеолітичних культур України. До престижних предметів належать набірні пояси з кістяних фігурних пронизок. Культурна роль у поховальному обряді належала виробам з каоліну та вохри серцеподібної та циліндричної форм, що заміщали собою посуд (вітрина 3). Взаємодія постмаріупольського і трипільського населення знаходить підтвердження у знахідках антропоморфної пластики – “серезлієвського” типу (поховання № 26 кургану 6 у с. Зелений Гай Криворізького р-ну) [Ковалева, 2003].

Свідченням контактів, у яких задіяне населення Азово-Причорноморських степів, пізньомайкопської культури Кавказу і пізнього Трипілля, є вперше виділені під час розкопок курганів Присамар’я пам’ятки животилівського культурного типу [Ковалева, 1991]. Їх характеризують зміни у поховальному обряді: зафіксовані перші могили із підбоям під однією зі стін. Особливий інтерес представляє рідкісна за повнотою і збереженням експонована колекція кераміки. Знаряддя в животилівських похованнях відсутні, за винятком абразивів. Прикраси представлені кістяними підвісками, бронзовими посоховидними шпильками, кам’яним намистом. Рідкісними знахідками є гудзикovidна печатка і виточена з мармуру куля із зображенням розпростертих крил, що мають аналогії у давньосхідних культурах (вітрина 2).

Початок 3 тис. до н. е. відповідає переходу до ранньої бронзової доби, що супроводжувався складанням низки нових культур, які об’єднують на основі спільності обряду поховання у ґрунтових могилах скорчених, забарвлених вохрою тіл, у ямну культурно-історичну спільноту. В експозиції Кабінету археології широко представлені матеріали розкопок курганів ямної АК (вітрини 4, 5). Найбільш ранні з них (сс. В. Маївка, Соколове) зберігають у поховальному обряді та матеріальному комплексі низку рис, властивих попередній добі, і розглядають як першу міграційну хвилю з Волго-Донського межиріччя (репінська АК) [Марина, 1992]. Надалі спостерігається ускладнення поховального обряду, зокрема збільшення витрат суспільної праці на улаштування могили і курганного насипу, що відображає соціальну стратифікацію ямного суспільства [Марина, 1981]. Серед експонатів присутні інсигнії влади вождів – булави і сокири. Знахідки в могилах возів та їхніх деталей поблизу сс. Соколове, Олександрівка (Учгосп “Самарський”) Новомосковського р-ну та ін. свідчать не тільки про появу колісного транспорту, а й про елітарність похованих. Знаряддя та зброя представлені наконечниками списів, дротиків, стріл із кременю. Отримують розповсюдження ножі, шила та прикраси з бронзи. Гостро- і круглодонна кераміка орнаментована відтисками шнура і гребінчастого штамп; численні та різноманітні прикраси з кістки – молоточкоподібні і “рогаті” шпильки, пронизки, підвіски з зубів і щелеп псових, що пов’язані з культом і мають апотропеїчне призначення. З культом також пов’язана знахідка кам’яного вівтаря, фарбування черепів і сліди часткових посмертних масок [Тесленко, 1999].

У першій чверті 2 тис. до н. е. в регіоні спостерігається зміна поховального обряду ямної АК похованнями у підземних камерах – катакомбах, – що поєднувалися з поверхнею за допомогою вхідної шахти [Фещенко, 1993]. Кардинальна зміна обряду передбачає зміни в етнічному складі населення, що залишається гостро дискусійним питанням з кінця XIX ст. [Давня історія..., 1997, с. 386].

В експозиції представлені керамічні посудини з дивовижними за художньою досконалістю та семантичною складністю орнаментами, знаряддя праці та зброя: кам’яні та бронзові сокири, списи, ножі, стрекала-стилети, пращові камені, крем’яні наконечники дротиків і стріл, товкачі та абразиви (вітрини 6, 7). З виділенням родоплемінної верхівки пов’язані знахідки кам’яних булав, які виконували роль скіпетрів, рукояті яких прикрашали бронзові обойми. З похованнями жерців пов’язані знахідки вівтарів і посудин з тальково-кальцитової маси ритуального призначення. Отримують розповсюдження лицьові маски і своєрідні втулки для “запечаткування” природних отворів тіла, виготовлені з суміші деревної смоли, крейди і вохри (вітрина 7). У низці випадків відзначена часткова муміфікація. Про складність світогляду носіїв катакомбної АК свідчать знаки, нанесені вохрою на дні камер, в

яких бачать зачатки писемності – піктограми, а також символи у вигляді відбитків стоп, які пов'язують з культом божества загробного світу, що має аналогії у ведичній релігії [Ковалева, 1983; 1989].

Катакомбну культуру змінює культура багатоваликової кераміки (бабинського культурного кола, за Р. Литвиненком [Литвиненко, 2009]), яку характеризують поховання у ґрунтових могилах з використанням дерева, положення на спині із зігнутими в колінах ногами. Колекція знахідок відрізняється різноманітністю і повнотою (вітрина 8). Кераміка представлена горщиками і корчагами, орнаментованими наліпними валиками; ряд посудин ритуального призначення має зображення-символи. Знаряддя праці та зброя з каменю і бронзи представлені сокирами, ножами, булавами, стрілами, пращовим камінням. У насипу в околицях с. Олександрівка Дніпропетровського р-ну виявлений скарб із парних бронзових сокир і браслетів. Частою знахідкою є кістяні “пряжки” круглої та овальної в плані форми.

За традиційними уявленнями, появу на території України зрубної АК розглядали як міграцію населення Волго-Донського межиріччя. Експедицією ДНУ на Лівобережжі Дніпра вперше досліджено кургани з похованнями, які поєднували в собі риси бабинської та ранньої зрубної культур, що дозволило обґрунтувати виділення пам'яток маївського (за місцем відкриття у с. Верхня Маївка) типу або бережнівсько-маївської культури [Ковальова, Волкобой, 1976]. Тим самим встановлено самостійність формування зрубної АК України як “своєрідної культури у західному ареалі «зрубного світу»” [Отрощенко, 2009].

В експозиції представлена колекція знахідок, які супроводжували поховання у дерев'яних зрубках. На перекриттях могил та їхніх жертovníках містилися горщики з напутньою їжею та жертвопринесення домашніх тварин. Для здійснення тризни поруч з могилою споруджувалася спеціальна площадка з очеретяним покриттям. Поховання проводилося шляхом трупопокладення на лівому (78 %) боці в позі адорації, але відома й кремація [Волкобой, 1980]. Похованих супроводжували бронзові ножі, шила і голки, набори альчиків, що застосовувалися в гаданнях та іграх; звичайний набір посуду складався з горщика, гострореберної миски, площки (вітрина 9). Численні знахідки кубків з пишним геометричним орнаментом штампом. Дерев'яний посуд представлений чашами й блюдами з бронзовими накладками (вітрина 10). Кремінь представлений виключно стрілами [Волкобой, 1980а].

Ранньозрубне суспільство, за матеріалами Орільсько-Самарського межиріччя, являло собою потестарну стратифіковану організацію, однак з менш чітко вираженим кастовим поділом, ніж це мало місце у східних регіонах, зокрема відсутністю чисто “військових” і “ремісничих” поховань. Поховальний обряд свідчить про розвинену систему релігійних уявлень, що знаходять паралелі у ранній ведичній релігії. Зокрема, з уявленнями про напій безсмертя пов'язаний культ чаші. Орнаменти так зв. “календарних” посудин відкривають можливості вивчення числових, піктографічних і астрономічних символів [Ковалева, 1981].

Перехід до розвиненої фази пізньої бронзової доби регіону відзначено зникненням поховань у зрубках бережнівсько-маївської АК, на зміну яким приходять численні пізньозрубні поховання у ґрунтових могилах, впущених до насипу давніх курганів.

Населення заключного етапу пізньої бронзової доби Лівобережжя представлене богуславсько-білозерською культурою [Ромашко, 2013]. У керамічних матеріалах поселень Богуслав, Павлоград та ін. (вітрина 10) на ранньому – XII–XI ст. до н. е. – етапі спостерігаються риси зрощення ознак зрубної, ранньої білозерської та пізньої сабатинівської АК, на заключному – ранньочорноліської, пізньої білозерської та бондарихінської. Метал представлений кинджалом та уламками серпів, шпильками з кільцеподібними й петельчастими головками, стрілами; кістка – псаліями та наносником [Ромашко, 2013, с. 83–122]. Бондарихінську культуру представляє посуд з розкопок могильника в ур. Госпітальний Холм. Білозерські та чорноліські культурні комплекси представлені чорнолощеними корчагами, знаряддями й прикрасами з бронзи (вітрина 11).

Знаковою для визначення початку залізної доби (X–IX ст. до н. е.) у досліджуваному регіоні є культура історичних кіммерійців, першого з давніх насельників краю, відомого під

власним ім'ям. В експозиції представлені чорнолощені корчаги із заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою, з наліпами та ручками. Із чоловічих поховань походять бронзові 8-видні бляхи, вістря стріл, бруски; жіночі поховання супроводжувалися металевими голками й шилами, пряслами, підвісками (вітрина 11). Досліджено кіммерійський курган із шатровидною спорудою з колод над могилою, пограбованою в давнині [Ковалева, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978, с. 4–32].

До VII ст. до н. е. відносять появу у степах Північного Причорномор'я іраномовних скіфів, з пануванням яких пов'язане виникнення першого державного утворення на території України – Скіфії. Територія Дніпропетровської обл. була її важливою складовою, судячи зі згуртування у південних районах некрополів із всесвітньо відомими похованнями скіфських царів, імена яких дійшли до нас в античній письмовій традиції.

Експозиція (вітрини 12, 13) має на меті показати матеріальну та духовну культуру скіфів від часу їхньої появи в регіоні аж до III ст. до н. е. Знахідки з військових поховань включають мечі-акінаки, вістря списів і стріл. У колекції три повних захисних пластинчастих обладунки, предмети кінської упряжі, бронзовий котел.

Унікальним є військове поховання в кургані у с. Олександрівка Новомосковського р-ну, здійснене у дубовій колоді, у супроводі обладунку, що складався з панцира, штанів і шолома. З поховання походять меч-акінак у золотих, прикрашених емалевими вставками, зерню і сканню піхвах, на лопаті котрих знаходиться високохудожнє зображення лежачого вепра; залізні списи, сагайдак зі стрілами. У схованці на дні могили були знайдені масивна золота ворворка, бляха у вигляді скарабея, дерев'яна чаша з золотими S-видними накладками (сучасне місце зберігання – Музей історичних коштовностей України, м. Київ) [Ковалева, Мухопад, 1982].

Скіфські некрополі Дніпровського Надпоріжжя та півдня області представлені знахідками переважно IV–поч. III ст. до н. е. – наступальним і захисним озброєнням, знаряддями праці, місцевою та імпортною керамікою, ножами, різноманітними прикрасами з металу, раковин, скла та напівдорогоцінного каміння, туалетними наборами, дитячими іграшками. До предметів культу і свідчень соціального виокремлення похованих належать бронзові навершя з аристократичного поховання кургану “Розкопана могила” поблизу с. Кам'янка Апостолівського р-ну [Андросов, Мухопад, 1987].

Наступний хронологічний період в історії регіону, що охоплює II ст. до н. е. – III ст. н. е., пов'язаний із сарматськими племенами, які перебували на етапі військової демократії. Появу професійної важкоозброєної кінноти зафіксовано відкриттям поховання катафрактарія в кургані біля с. Булахівка Павлоградського р-ну. Воїна супроводжував залізний броньований обладунок, прикрашений золотом, набір з 5 срібних золочених фаларів, що прикрашали кінську зброю, три масивні литі срібні чаші, бронзовий котел [Костенко, 1978]. У ході робіт АНЕ були відкриті й досліджені сарматські некрополі в околицях м. Підгородне, с. Дмухайлівка у Приоріллі, а також у середньому Присамар'ї, що дозволило по-новому уявити процес зміни населення та роль сарматського компонента в культурах пізньоримського часу раннього середньовіччя регіону та України в цілому. В експозиції представлені гончарні посудини, вироби зі скла, предмети туалету та косметики, різноманітні прикраси, знайдені в жіночих похованнях. У чоловічих похованнях присутні мечі, залізні черешкові наконечники стріл, списів, деталі та прикраси кінської зброї. До проявів культу відносяться глиняні курильниці та рідкісна фібула із зображенням вершника перед божеством (вітрини 14, 15). Окремою колекцією представлені сарматські поховання Усть-Кам'янського курганного могильника, датовані кінцем II–III ст. н. е. [Костенко, 1989].

На території Дніпропетровської області сарматську АК змінюють пам'ятки черняхівської культури, що датуються пізньоримським часом (IV – початок V ст.). Їх представляють матеріали поселення Богородичне-І у сел. Шевченка м. Дніпропетровська (вітрина 16). В оселях-землянках знайдені численні предмети побуту: посуд ручного та гончарного виготовлення, ручні жорна, залізні сільськогосподарські знаряддя, інструмент, прясла, рибальські снасті. Прикраси представлені бронзовими та залізними застібками-фібулами,

фрагментами браслетів. Головним об'єктом дослідження була перша в регіоні залізоробна майстерня, що налічувала 6 горнів і кузню, а також запаси руди й палива. З ювелірним виробництвом пов'язана знахідка глиняної ллячки малого об'єму [Ковальова, 2009].

Наступний період в історії краю охоплює V–XIV ст. і представлений різноманітними у культурному відношенні похованнями угро- та тюркомовних кочівників, поява котрих свідчить про етнокультурні та політичні зміни, що відбувались у Євразійському Степу. У V ст. із вторгненням гунів почалося так зване "Велике переселення народів". Гунські поховання досліджені поблизу сс. Новопідкряз Царичанського та Капулівка Нікопольського р-нів. З них походять залишки лука з кістяними накладками, пряжки і наконечники ременів; рідкісною знахідкою є бронзова, обтягнута золотою фольгою фібула. До культових предметів належить бронзова статуетка оголеного чоловіка, що слугувала наверхшам. Посуд представлений бронзовим казанком (вітрина 17).

Менш відомі на території області пам'ятки аварів VIII ст. Поодинокі курганні поховання відкрито неподалік від с. Гряковате Синельниківського р-ну, одне з яких супроводжувалося кістяними накладками лука, вістрями стріл та рештками сагайдаку. Знахідка масивних золотих кільцевидних серг засвідчує належність похованого до військової верхівки.

Наступне місце в експозиції, присвячене середньовічним кочівникам, належить хазарам (салтово-маяцькій культурі), присутність котрих у Дніпро-Донецькому межиріччі має письмові підтвердження. З хазарської експансією кінця VII ст. пов'язаний ґрунтовий могильник у с. Спаське Новомосковського р-ну, з якого походять чорнолощений глечик і намиста. Хазарське поховання, здійснене у дубовій колоді у супроводі решток коня, стремен, залізного ножа та кресала, відкрито також у с. Мар'їна Роща Петропавлівського р-ну.

Судячи з наявності залізних та мідних шлаків, на поселенні в ур. Маслачки поблизу м. Павлограда знаходився значний металургійний центр. Серед знахідок зустрічаються численні фрагменти металевого та керамічного посуду, ножі, вістря стріл, кінська упряж, різноманітні прикраси поясів, фрагменти дзеркал, глиняні та свинцеві прясла. Рідкісною є знахідка бронзового наверхша бунчука, яке вперше зустрінете у матеріалах салтово-маяцької культури (вітрина 17).

З IX ст. разом з хазарами мешкали мадярські (угорські) племена. Їхні пам'ятки відомі у низці пунктів Дніпропетровської обл. [Иванов, 1999, с. 99–100]. Пам'ятки IX–X ст., залишені кочівниками-печенігами, зосереджені переважно в Орільсько-Самарському межиріччі (сс. Губиниха, Спаське Новомосковського р-ну, Ковпаківка, Котовка, Чернеччина Магдалинівського р-ну та ін.). Їхньою характерною рисою є спільне поховання вершника з конем або його символами – відокремленими від тулуба головою та кінцівками. Інвентар чоловічих поховань включає луки, вістря стріл і списів, рідше – шаблі та сокири. Широко представлені предмети кінської упряжі. До рідкісних знахідок відносять кольчугу та фрагменти шолома з військового поховання у кургані в околицях с. Поливанівка Магдалинівського р-ну. У жіночих похованнях присутні ножиці, ножі, горщики, прикраси, іноді – зброя. Різноманітні залишки костюма: тканини, взуття, прикрашене фігурними бляхами з посрібленої бронзи, головні убори. В експозиції демонструється комплекс із поховання дівчинки, для котрої було споруджено окремий насип: срібна серга, бубонці, намисто двох видів, ножиці й прясло (вітрина 18).

З приходом в XI ст. з Волго-Донських степів половців-кипчаків територія сучасної Дніпропетровської обл. увійшла до племінного об'єднання Дешт-і-Кипчак. Пам'ятки цього періоду представлені похованнями, серед котрих виокремлюється захоронення у дерев'яній ґратчастій труні, що слугувала кузовом поховального візка або імітувала його [Шалобудов, Яремака, 1985]. Обов'язковою рисою поховального обряду було вміщення у могилу остова або решток коня у супроводі вудил, сідла та стремен. До інвентарю чоловічих поховань входять лук, стріли у сагайдаках, дротики, булави, кістені, бойові ножі. Поодинокими знахідками є високо ціновані шаблі. Свідченням елітарності похованих є срібні поясні набори та виті гривни, що знаходять у могилах в розпрямленому вигляді, вкладеними в руку (сс. Суха Калина

Синельниківського р-ну, Миколаївка Дніпропетровського р-ну) [Шалобудов, 1990]. Свідченням не лише військового протистояння, про яке йдеться у літописах, а й мирної взаємодії із слов'янським населенням Київської Русі слугує присутність у досліджених похованнях глиняного слов'янського посуду київського виготовлення, традиційних слов'янських сюжетів у різьбленні, слов'янських прикрас у ряді жіночих поховань.

У XIII ст. внаслідок монгольської навали в культурі половців відбулися суттєві зміни, що знайшло вираження у виділенні т. зв. золотоординського періоду, до котрого належить неординарне воїнське поховання, досліджене у с. Новопідкряз Царичанського р-ну [Шалобудов, 1980]. Померлого супроводжували: шабля у піхвах, оздоблених сріблом, срібний із позолотою поясний набір китайського виробництва, срібні лицьова маска, шолом-мисюрка, чаша та золота серга. Халат із сирійської парчі був надітий поверх сорочки червоного шовку, шкіряні штани заправлені в м'які короткі чоботи (вітрина 17). У жіночих похованнях цього часу зустрічаються знахідки бронзових дзеркал з петлею для носіння на поясі, елементи туалетного набору – коповушки, пінцети. Костюм представлений фрагментами тканин і шкіри, залишками головного убору – очелля – з парчевої тканини, на яку нашивалися золочені мідні пластини; посуд – золотоординськими червоноглиняними глечиками. До предметів культу, знайдених у могилах, належать людські фігурки-онґони, бронзові циліндри із текстами молитов, підвіски з лазуриту, що слугували символом родючості (вітрина 17).

Пам'ятки другої половини I тис. у порожистій частині Дніпра, котра знаходиться у межах області, представлено ранньослов'янськими поселеннями. Важливу роль у цьому відіграло вигідне географічне положення Надпоріжжя на перетині торговельних шляхів. Експонуються знахідки, що походять з поселень: мис Підкова, Стара Ігрень, сс. Хащове, Олександрівка Новомосковського р-ну. У складі колекції є ліпний і гончарний посуд, вироби з кістки, металу, скла. Залишається дискусійним питання щодо часу виникнення та плеємної приналежності ремісничо-торговельного центру, що знаходився в гирлі р. Самари. У XIV ст. після перемоги Великого князівства Литовського в битві на Синіх Водах кордон з Золотою Ордою на лівобережжі Дніпра встановлено по р. Самарі. Поселення на Ігренському п-ві через стратегічне положення набуло характеру військового містечка зі змішаним в етнічному відношенні населенням, що здійснювало сторожову службу і переправу через Дніпро. Підтвердженням тому є численні знахідки золотоординських монет карбування 1360–1380 рр. разом зі скляними браслетами київського виготовлення (вітрина 16).

Судячи зі знахідок, серед яких золотоординські монети і мідний пул XV ст. тверського карбування, вище за течією р. Самари також знаходилось поселення (сел. Шевченко м. Дніпропетровська), відоме за письмовими джерелами XVI ст. як “містечко старовинне козацьке Самарь з перевозом”. Експедицією ДНУ досліджено культурні шари XV–XVII ст. з житловими та господарськими будівлями і численними знахідками монет часу правління московських царів Івана Грозного і його сина Федора (1533–1598) [Шалобудов, 2013].

Найповніше в експозиції представлені матеріали розкопок 2003–2013 рр. Богородицької фортеці XVII–XVIII ст., яка збудована поряд із козацькою Самар'ю. Стан збереженості території фортеці дає уявлення про її функціонування на різних етапах історії [Ковальова, 2008]. Сьогодні у Кабінеті археології демонструється колекція з 873 предметів. У їхньому числі вогнепальна й холодна зброя, військово спорядження, нумізматичні колекції XVII–XVIII ст., персні-печатки, товарні пломби, аптекарські ваги й гирьки до них, різноманітні курильні трубки, унікальні за повнотою набори кахлів, керамічного і скляного посуду, деталі чоловічого і жіночого костюмів та прикраси (вітрина 19). До предметів культу належать натільні хрести, ікони-складні, деталі кадила [Ковальова, Шалобудов, Харитонова, 2013].

Завершуючи огляд, не можна не сказати про роль Кабінету археології у навчальному процесі. На його базі проводять лекційні та практичні заняття з курсів археологічної спеціалізації кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ, виконують курсові, конкурсні, дипломні та магістерські роботи. Археологічні колекції Кабінету археології широко відомі серед фахівців, слугують джерельною базою наукових досліджень. Тільки

співробітниками й аспірантами ДНУ захищено 3 докторських та 10 кандидатських дисертацій із використанням колекцій Кабінету археології. Деякі з експонованих матеріалів увійшли до академічних видань як України, так і зарубіжних.

Важлива роль належить Кабінету археології у популяризації знань, патріотичному вихованні студентства та школярів, профорієнтації випускників. Експурсійна та виставкова діяльність співробітників Кабінету археології ДНУ відома у обласному центрі і сільських районах.

ЛІТЕРАТУРА

Андросов А.В., Мухопад С.Е. (1987). Скифский аристократический курган “Каменская Близница // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 54–74.

Волкобой С.С. (1980). Раннесрубные могильники Днепровского Левобережья // Тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР “Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.” – Днепропетровск. – С. 53–54.

Волкобой С.С. (1980а). Срубные погребения с кубками в Днепровском Левобережье // Курганы Степного Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 69–75.

Давня історія України (1997). Т. 1: Первісне суспільство. – К.: Наук. думка. – 559 с.

Иванов В.А. (1999). Древние угро-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа. – 123 с.

Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза “Самарский” (Днепропетровского сельскохозяйственного института) (1978). // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Днепропетровск. – С. 4–32.

Ковалева И.Ф. (1980). К вопросу о культурной принадлежности “вытянутых” подкурганых неолитических погребениях // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ. – С. 50–55.

Ковалева И.Ф. (1981). Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). – Днепропетровск. – 80 с.

Ковалева И.Ф. (1983). Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). – Днепропетровск. – 108 с.

Ковалева И.Ф. (1984). Неолитический могильник “Госпитальный холм” (Предварительное сообщение) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 25–43.

Ковалева И.Ф. (1989). Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск: ДГУ. – 89 с.

Ковалева И.Ф. (1991). Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 69–88.

Ковалева И.Ф. (2003). Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность и семантика // Курганы неолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца. Днепропетровск: ДНУ. – С. 102–124.

Ковалева И.Ф., Колосов Ю.Г. (1971). Неолитические стоянки бассейна р. Орели // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К. – С. 43–46.

Ковалева И.Ф., Морковина И.В. (1989). Неолитическое поселение в урочище Турова Гора // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 27–44.

Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е. (1982). Скифские погребения конца 6–5 вв. до н. э. у с. Александровка // Древности Степной Скифии. – К. – С. 91–102.

Ковальова І.Ф. (2008). Місце Самарі у системі пам’яток Наддніпрянщини козацьких часів // Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ. – С. 16–22.

Ковальова І.Ф. (2009). Дослідження поселення черняхівської культури Богородичне-I // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ: ДНУ. – С. 228–236.

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. (1976). Маївський варіант зрубної культури // Археологія. – К. – Вип. 20. – С. 3–22.

Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонова О.В. (2013). Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Ліра. – Вип. 2. – 176 с.

- Костенко В.И. (1978). Комплекс с фаларами из сарматского погребения в с. Булаховка // Курганные древности Степного Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 78–85.
- Костенко В.И. (1989). Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 85–97.
- Литвиненко Р.О. (2009). Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія”. – К. – 34 с.
- Марина З.П. (1981). Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеянного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск. – С. 66–71.
- Марина З.П. (1992). О раннем горизонте ямных памятников Украины // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 76–83.
- Морковина И.В. (1978). Поселение у с. Богдановка на р. Самаре // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: ДГУ. – С. 73–81.
- Морковина И.В., Андросов А.В. (2009). Отчет о раскопках островного поселения “Стрильча Скеля” на Днестре. 1989 г. // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: ДНУ. – С. 3–27.
- Отроценко В.В. (2009). До історіографії виділення бережнівсько-маївської зрубної культури // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ. – С. 71–74.
- Ромашко В.А. (2013). Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – К.: Видавничий Дім “Скіф”. – 590 с.
- Телегін Д.Я. (1982). Мезолітичні пам'ятки України. – К. – 252 с.
- Тесленко Д.Л. (1999). Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія”. – К. – 19 с.
- Фещенко Є.Л. (1993). Поховальний обряд населення катакомбної культури північностепоного Подніпров'я та Передstepу (досвід вивчення з застосуванням формалізовано-статистичних методів): дис... канд. іст. наук: 07.00.06, 07.00.08. – Дніпропетровськ. – 326 с.
- Шалобудов В.Н. (1980). Кочевнические погребения среднего Приорелья // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ. – С. 90–97.
- Шалобудов В.Н. (1990). Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 107–119.
- Шалобудов В.М. (2013). Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: ДНУ. – Вип. XI. – С. 298–303.
- Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. (1985). Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – С. 138–153.

REFERENCES

- Androsov, A.V., & Muhopad, S.E. (1987). Skifskij aristokraticeskij kurgan “Kamenskaja Bliznica. Pamjatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprov'ja. Dnepropetrovsk, 54–74 (in Russian).
- Volkoboj, S.S. (1980). Rannesrubnye mogil'niki Dneprovskogo Levoberezh'ja. *Tez. dokl. XVIII konf. Instituta arheologii AN USSR “Arheologicheskie issledovanija na Ukraine v 1978–1979 gg.”*. Dnepropetrovsk, 53–54 (in Russian).
- Volkoboj, S.S. (1980). Srubnye pogrebenija s kubkami v Dneprovskom Levoberezh'e. *Kurgany Stepnogo Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 69–75 (in Russian).
- Tolochko, P.P. (1997). *Davnja istoriia Ukrainy: Pervisne suspilstvo, 1*. Kyiv: Naukova dumka, 559 pp. (in Ukrainian).
- Ivanov, V.A. (1999). *Drevnie ugro-mad'jary v Vostochnoj Evrope*. Ufa, 123 pp. (in Russian).
- Kovaleva, I.F., Volkoboj, S.S., Kostenko, V.I., & Shalobudov, V.N. Arheologicheskie issledovanija v zone stroitel'stva orositel'noj sistemy uchhoza “Samarskij” (Dnepropetrovskogo sel'skohozjajstvennogo instituta) 1978. *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ja III–I tys. do n. je*. Dnepropetrovsk, 4–32 (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (1980). K voprosu o kul'turnoj prinadlezhnosti “vytjanutyh” podkurgannyh jeneoliticheskikh pogrebenijah. *Kurgany stepnogo Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 50–55 (in Russian).

- Kovaleva, I.F. (1981). *Sever Stepnogo Podneprov'ja v srednem bronzovom veke (po dannym pogrebal'nogo obrjada)*. Dnepropetrovsk, 80 pp. (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (1983). *Pogrebal'nyj obrjad i ideologija rannih skotovodov (po materialam kul'tur bronzovogo veka Levoberezhnoj Ukrainy)*. Dnepropetrovsk, 108 pp. (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (1984). Neojeneoliticheskiy mogil'nik "Gospital'nyj holm" (Predvaritel'noe soobshhenie). *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 25–43 (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (1989). *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ, 89 pp. (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (1991). Pogrebenija s majkopskim inventarem v levoberezh'e Dnepra (k vydeleniju zhivotilovskogo kul'turnogo tipa). *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 69–88 (in Russian).
- Kovaleva, I.F. (2003). Zelenogajskij kompleks antropomorfnoj plastiki: kul'turnaja prinadlezhnost' i semantika. *Kurgany jeneolita-bronzy v Krivorozhskom techenii Ingul'ca*. Dnepropetrovsk: DNU, 102–124 (in Russian).
- Kovaleva, I.F., & Kolosov, Ju.G. (1971). Neoliticheskie stojanki bassejna r. Orel. *Arheologicheskie issledovanija na Ukraine v 1968 g.* Kiev, 43–46 (in Russian).
- Kovaleva, I.F., & Morkovina, I.V. (1989). Neoliticheskoe poselenie v urochishhe Turova Gora. *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 27–44 (in Russian).
- Kovaleva, I.F., & Muhopad, S.E. (1982). Skifskie pogrebenija konca 6–5 vv. do n. je. u s. Aleksandrovska. *Drevnosti Stepnoj Skifii*. Kiev, 91–102 (in Russian).
- Kovalova, I.F. (2008). Mistse Samari u systemi pam'iatok Naddniproshchyny kozatskykh chasiv. *Prydniprov'ia: istoriko-krajeznavchi doslidzhennia*. Dnipropetrovsk: DNU, 16–22 (in Ukrainian).
- Kovalova, I.F. (2009). Doslidzhennia poseleння cherniakhivskoi kultury Bohorodychne I. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Istorii ta arkheolohii*. Dnipropetrovsk: DNU, 228–236 (in Ukrainian).
- Kovalova, I.F., & Volkoboi, S.S. (1976). Maivskiy variant zrubnoi kultury. *Arkheolohii*, 20. Kyiv, 3–22 (in Ukrainian).
- Kovalova, I.F., Shalobudov, V.M., & Kharytonova, O.V. (2013). *Kataloh starozhytnosti doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi*, 2. Dnipropetrovsk: Lira, 176 pp. (in Ukrainian).
- Kostenko, V.I. (1978). Kompleks s falarami iz sarmatskogo pogrebenija v s. Bulahovka. *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 78–85 (in Russian).
- Kostenko, V.I. (1989). Sarmaty v Nizhnem Podneprov'e (po materialam Ust'-Kamenskogo mogil'nika). *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 85–97 (in Russian).
- Lytvynenko, R.O. (2009). *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora ist. nauk: spets. 07.00.04 "Arkheolohii"*. Kyiv, 34 pp. (in Ukrainian).
- Marina, Z.P. (1981). Nekotorye aspekty social'noj struktury i ideologii drevnejamnogo obshhestva. *Stepnoe Podneprov'e v bronzovom i rannem zheleznom vekah*. Dnepropetrovsk, 66–71 (in Russian).
- Marina, Z.P. (1992). O rannem gorizonte jamnyh pamjatnikov Ukrainy. *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 76–83 (in Russian).
- Morkovina, I.V. (1978). Poselenie u s. Bogdanovka na r. Samare. *Arheologicheskie pamjatniki Podneprov'ja v sisteme drevnostej Vostochnoj Evropy*. Dnepropetrovsk: DGU, 73–81 (in Russian).
- Morkovina, I.V., & Androsov, A.V. (2009). Otchet o raskopkah ostrovnogo poselenija "Stril'cha Skelja" na Dnepre. 1989 g. *Problemy arkheolohii Podniprovia*. Dnipropetrovsk: DNU, 3–27 (in Russian).
- Otroshchenko, V.V. (2009). Do istoriohrafii vydilennia berezhnivsko-maivskoi zrubnoi kultury. *Problemy arkheolohii Podniprovia*. Dnipropetrovsk, 71–74 (in Ukrainian).
- Romashko, V.A. (2013). *Zakljuchitel'nyj jetap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoj Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoj kul'tury)*. Kiev: Vidavnichij Dim "Skif", 590 pp. (in Russian).
- Telehin, D.Ia. (1982). *Mezolitichni pam'iatky Ukrainy*. Kyiv, 252 pp. (in Ukrainian).
- Teslenko, D.L. (1999). *Yamna kultura Dniprovs'koho Nadporizhzhia ta Pravoberezhnogo Peredstepu (analiz pokhovalnogo obriadu): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora ist. nauk: spets. 07.00.04 "Arkheolohii"*. Kyiv, 19 pp. (in Ukrainian).

Feshchenko, Ie.L. (1993). *Pokhvalnyi obriad naseleння katakombnoi kultury pivnichnostepovoho Podniprovia ta Peredstepu (dosvid vyvchennia z zastosuvanniam formalizovanno-statystychnykh metodiv)*. Doctoral Dissertation. Dnipropetrovsk, 326 pp. (in Ukrainian).

Shalobudov, V.N. (1980). Kochevnicheskie pogrebenija srednego Priorel'ja. *Kurgany stepnogo Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk: DGU, 90–97 (in Russian).

Shalobudov, V.N. (1990). Eshhe raz o nahodkah rasprjamlennyh griven v poloveckih pogrebenijah. *Issledovanija po arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 107–119 (in Russian).

Shalobudov, V.M. (2013). Datuvannia kozatskoi Samari na pidstavi numizmatychnykh znakhidok. *Naddniprovska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati, 11*. Dnipropetrovsk: DNU, 298–303 (in Ukrainian).

Shalobudov, V.N., & Jaremaka, V.N. (1985). Kochevnicheskie zahoroneniya X–XII vv. na r. Volch'ej. *Problemy arheologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 138–153 (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016*

THE ARCHAEOLOGICAL CABINET OF OLES' HONCHAR DNIPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY

Iryna KOVALIOVA¹, Anastasiya STRUKULENKO²

*¹ Oles' Gonchar National University Dnipropetrovsk,
Gagarin Ave, 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

*² Dnipropetrovsk College of space-rocket mechanical engineering
Oles' Gonchar National University Dnipropetrovsk,*

O. M. Makarov Str., 27, 49089, Dnipro, Ukraine, e-mail: anastasia-san1506@yandex.ua

Formation of archaeological artifacts collections that are part of modern exposition and funds of the Archaeological Cabinet of the Oles' Gonchar National University Dnipropetrovsk was initiated in 1972, when the University was appointed to carry out archaeological researches on new-buildings of the Dnipropetrovsk region, that required creation of a permanent Archaeological expedition.

In 42 years of its existence field studies have ensured regular restocking of collections that contributed to the formation of a solid source base for systematic study of ancient history of the northsteppe Dnieper region. Collections of the Archaeological Cabinet of the Dnipropetrovsk National University come from zone excavations within the territorial boundaries of the Dnipropetrovsk region, thanks to what they are notable for completeness of information about the ethno-cultural processes that took place here within broad chronological limits from the Stone Age – Palaeolithic – up to the XVIII century.

The largest collections come from the Neo-Eneolithic sites – Turova Gora, Hospitalny Holm, Bogdanivka, Strilcha Skela; Bronze Age settlements – Boguslav, Pavlogradske, Troitske, Baba, etc.; series of different cultures finds from the Kurgan graves in the zone of building of Alexandrovsky, Magdalinovsky, Tsarichansky, Soloniano-Tomakovsky, Frunzensky irrigation systems, as well as construction of mines in Zapadny Donbass.

The concept of the exhibition was developed by Prof. Irina Kovaliova. Following chronological order and cultural affiliation the exhibits of the Archaeological Study are placed in 5 sections: 1 – The Stone age; 2 – The Bronze age; 3 – The Early Iron age; 4 – The Medieval era; 5 – The Cossack era.

Collections of the Cabinet are widely known among specialists. It is on their basis that staff-members and post-graduate students of the Dnipropetrovsk national University have done 3 doctoral and 10 candidate theses; some of the exhibits were included in academic publications both in Ukraine and abroad.

The exposition of the Cabinet plays an important role in the educational process, ensuring visibility of lectures and practical classes, doing term papers, bachelor's and master's works, conducting archaeological practice etc.

Key words: artefacts, archaeological relics, culture, Dnepropetrovsk region, collection, exposition.

**ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОГО
ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОГО І НАУКОВОГО МУЗЕЮ: ЛЮДИ І КНИГИ***Юлія ЗИНОВІЇВА**Національний художній музей України,
вул. Грушевського, 6, 01001, м. Київ, Україна, e-mail: yulia.zynovieva@gmail.com*

Вивчення археологічної частини книгозбірні Київського художньо-промислового і наукового музею є невід'ємною частиною дослідження історії бібліотеки цієї музейної інституції, розкриває історію наукової комунікації музею з іншими установами та дослідниками-археологами, формування наукової мережі. Аналіз кола дарувальників археологічної літератури до бібліотеки Київського художньо-промислового і наукового музею дозволив виділити декілька груп археологів, які тим чи іншим чином співпрацювали з музеєм. Насамперед це безпосередні співробітники музею, також українські археологи, які співпрацювали з директором музею Миколою Біляшівським та іншими членами музейного колективу, дописувачі наукового часопису "Археологічний літопис Південної Росії", російські археологи, що входили до Імператорської археологічної комісії, а також фінські археологи, зацікавлені у безпосередній роботі з музейною археологічною колекцією.

Ключові слова: історія археології, Київський художньо-промисловий і науковий музей, музейна бібліотека, наукова комунікація.

З початку роботи Київського художньо-промислового та наукового музею формування бібліотеки стало одним із важливих завдань. Вже у планах побудови музейної будівлі для бібліотеки мало бути виділено окреме приміщення. Музейна книгозбірня мала статус самостійного відділу, про її поповнення щороку звітували у загальному звіті музею після інформації щодо поповнення колекцій усіх відділів. Можемо стверджувати, що на цей час дослідженню формування бібліотеки Київського художньо-промислового та наукового музею не надавалося достатньої уваги, тож це дослідження доповнить загальну історію музею. Формування музейної бібліотеки через дарування книжок та обмін виданнями має стосунок не лише до історії створення окремої книгозбірні, але може показати і певний вимір наукової комунікації, що відбувалася в музеї і навколо нього, відобразить комунікаційні мережі, що склалися навколо музею як інституції.

Починаючи дослідження бібліотеки Київського художньо-промислового та наукового музею (тобто час до 1917–1918 рр., коли музей, за ідеєю його директора Миколи Біляшівського мав перетворитися на Національний), для розгляду я виділила з усього переліку книг музейної колекції лише літературу, що могла формувати її окрему археологічну книгозбірню. Передовсім, у фокусі дослідження опинилися зв'язки музею з окремими археологами, що відобразилося у даруванні книг, не беручи до уваги організації, що об'єднували археологів на початку ХХ ст.

Історію формування книгозбірні Київського художньо-промислового та наукового музею, який потім декілька разів змінював профіль, частини колекцій якого переводилися до інших приміщень, складно прослідкувати на основі тих джерел, що на даний момент зберігаються у історичному приміщенні музею на вул. М. Грушевського, 6 (нині приміщення Національного художнього музею України). Сам склад бібліотеки масштабно змінився від часу існування Київського художньо-промислового та наукового музею, а найстаріша збережена інвентарна книга бібліотеки датується лише 1948 р., де відображено уже частково люстровану (з вилученням усіх книг дослідників української діаспори) книгозбірню Державного музею

Рис. 1. Микола Біляшівський
Fig. 1. Mykola Biliashivsky

українського образотворчого музею УРСР. Тому за основу дослідження на цьому етапі взято окремі звіти про роботу музею, а також збережене листування Миколи Біляшівського, директора музею, який найбільше опікувався створенням та поповненням музейної колекції та книгозбірні зокрема.

Коло археологів-дарувальників книг до бібліотеки досить легко визначити за музейними звітами. У звіті за 1910 р. Микола Біляшівський повідомляв, що бібліотека формувалася переважно за рахунок пожертв організацій та приватних осіб, і в дуже незначній мірі за рахунок придбань музею [Киевский художественно-промышленный..., 1911, с. 8]. У цьому ж звіті директор зазначав, що бібліотека мала різноманітний характер, і складалася переважно з книг з історії, археології, етнографії та історії мистецтв. На 1910 р. бібліотека Київського художньо-промислового та наукового музею складала 1700 одиниць [Киевский художественно-промышленный..., 1911, с. 8]. Найпершим дарувальником книг до музейної бібліотеки, зазначеним у звіті 1910 р., що мав прямий стосунок до археології, був сам директор – Микола Біляшівський (рис. 1), – хоча коло його зацікавлень було на стільки широке (етнографія, народне мистецтво і

художня промисловість), що точно сказати, чи були подаровані музею книги про археологію, не можна, адже у звітах не вказувалися назви подарованих книг, лише сам факт дарування та ім'я дарувальника. Власне, директора музею можна вважати найбільшим дарувальником книг до бібліотеки, адже у всіх офіційних звітах музею від 1910 до 1916 року він сам себе постійно зазначає у списках осіб, які поповнили бібліотеку. Другим був історик та археолог Василь Данилевич, що викладав на той час у Київському університеті [Юркова, 2004]. В. Данилевич з самого початку існування Київського художньо-промислового та наукового музею був активно залучений до його роботи. Уже 1903 р. він, викладач Харківського університету, став членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв [ІР НБУВ, ф. XXIX, оп. 1, од. зб. 638–639, арк. 1–2], поповнював музейну колекцію археології, про що йдеться в одному з листів В. Данилевича до М. Біляшівського [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 914, арк. 1–2]. 1910 р. його обирають дійсним членом цього Товариства, і дослідник став членом комітету музею, що здійснював управлінські функції [ІР НБУВ, ф. XXIX, оп. 1, од. зб. 640, арк. 1]. Окрім цього, В. Данилевич багато років співпрацював з директором музею в його окремому проєкті – виданні “Археологическая Летопись Южной России”, що виходив спочатку як додаток до “Киевской Старины” (1899–1901), згодом друкувався як самостійне видання (1903–1905). Про це свідчить активне листування В. Данилевича з М. Біляшівським, в якому також піднімалися питання про поповнення музейної бібліотеки. В. Данилевич вказував у своїх листах на те, що він пересилав з Харкова особисто М. Біляшівському та до музейної книгозбірні окремі відбитки своїх статей, надрукованих у різних наукових журналах [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 922, арк. 1–2]. Враховуючи, що у звітах не вказано назви видань, якими поповнювалася бібліотека, то ми не можемо точно сказати, чи фіксувалися надходження відбитків окремих статей, як окремі книги і чи відображалися вони у звіті. Наступні роки Василь Данилевич зафіксований як дарувальник книг до музейної бібліотеки у музейних звітах за 1911 та 1913 р. (зазначимо, що у звіті за 1912 р. М. Біляшівський взагалі не вказав імен дарувальників, хоча надходження до бібліотеки були).

У звіті про роботу Київського художньо-промислового та наукового музею за 1910 р. також зазначено, що книги до бібліотеки подарували російський археолог, співробітник Імператорської археологічної комісії Олександр Андрійович Спіцин [Пассек, Латынин, 1958, с. 3–6] та російський богослов та археолог Микола Іванович Троїцький. Безпосереднього листування між Олександром Спіциним та Миколою Біляшівським не виявлено, але зазначимо, що Микола Біляшівський активно контактував у своїй роботі з Імператорською археологічною комісією, яка також зазначена у багатьох звітах (за 1910, 1914, 1915 рр.) як дарувальник книг до музейної книгозбірні. До того ж, Микола Біляшівський та Олександр Спіцин мали спільні наукові інтереси в царині археології, а саме досліджували в один час пам'ятки трипільської культури. Ймовірно, О. Спіцин надіслав до музею свою книгу *“Археологические разведки”*, опубліковану 1908 р. Припустити таке дозволяє звіт Херсонського міського музею старожитностей, що зберігається у бібліотеці Національного художнього музею України [Летопись музея..., 1912, с. 44]. Директор Херсонського міського музею старожитностей Віктор Гошкевич досить детально описував у музейних звітах усі надходження, і, ми можемо припустити, що Олександр Спіцин розіслав у музеї Києва та Херсона свою книгу *“Археологические разведки”* 1910 р.

Додамо також, що у звітах Київського художньо-промислового і наукового музею немає імені Віктора Гошкевича, а серед організацій-дарувальників Херсонський міський музей старожитностей зазначений лише у звітах за 1914, 1915 і 1916 роки [НА НХМУ, оп. 1 (до 1918 р.), од. зб. 18, арк. 5; од. зб. 27, арк. 6; од. зб. 35, арк. 6]. Водночас у звіті Херсонського музею старожитностей вказано, що Київський художньо-промисловий та науковий музей передавав книги до Херсонського музею протягом 1909, 1910 та 1911 років [Летопись музея..., 1912, с. 51], на обмін за отримані книги Херсонський музей старожитностей надіслав безоплатно *“Каталог монет та медалей Херсонського музею”* та книгу В. Гошкевича *“Клади і старожитності Херсонської губернії”* [Летопись музея..., 1912, с. 50]. М. Біляшівський листувався з В. Гошкевичем, листи В. Гошкевича відклалися в особовому архіві М. Біляшівського в ІР НБУВ [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 835–837; од. зб. 841; од. зб. 842] і засвідчують, що В. Гошкевич надсилав книги особисто М. Біляшівському [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 841, арк. 1], а також запрошував його на освячення Херсонського міського музею старожитностей у новому приміщенні 1911 р. [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 842, арк. 1]. Серед іншого, у звіті Херсонського міського музею старожитностей за 1914 р. (рис. 2) вказано, що В. Данилевич подарував до музею книгу *“Программа отдела “Старый Киев” в Киевском художественном и научном музее”* [Летопись музея, 1914, с. 39]. Саме Василь Данилевич був активно залучений у розробку концепції та програми нового відділу Київського художньо-промислового та наукового музею *“Старий Київ”* і поділився результатами своєї роботи з колегами з Херсону.

Микола Троїцький був членом Імператорського Московського археологічного товариства, з яким також підтримував активні стосунки Микола Біляшівський, утім опис цих наукових контактів виходить за межі цієї статті.

Нові дарувальники, що могли поповнити саме археологічну частину музейної бібліотеки, з'явилися 1913 р. Ними стали, окрім зазначених вище директора музею та члена його комітету Василя Данилевича, зберігач археологічної колекції музею Вікентій (Чеслав) Хвойка та його учениця і наступниця В. Хвойки на посаді зберігача археологічної колекції (після його смерті 1914 р.) Валерія Козловська. 1913 р. В. Козловська уже брала участь у роботі з археологічною колекцією музею. Вона ж продовжувала бути постійним дарувальником книг до музейної книгозбірні, її ім'я вказано у звітах за 1914, 1915, 1916 роки [НА НХМУ, оп. 1 (до 1918 р.), од. зб. 18, арк. 5зв.; од. зб. 27, арк. 6; од. зб. 35, арк. 6]. Точно визначити назви книг, подаровані Вікентієм Хвойкою та Валерією Козловською, на цьому етапі дослідження неможливо, але варто відзначити, що поряд з директором музею, ці дарувальники починали формувати археологічну частину музейної бібліотеки, створюючи підґрунтя для утворення в Київському художньо-промислового та наукового музеї необхідної бази для подальших наукових

Рис. 2. Титульний аркуш “Літопису” Херсонського міського музею старожитностей за 1914 р.
Fig.2. The title page of the “Chronicle” of the Kherson City Antiquities Museum in 1914

Х. Ящуржинського, то він, звичайно ж, не раз міг перетинатися з М. Біляшівським. Хрисанф Ящуржинський брав участь у Всеросійському археологічному з’їзді у Києві 1899 р., співпрацював з журналом “Киевская Старина”, був, як і Микола Біляшівський, членом Київського товариства охорони пам’яток старовини та мистецтва. Ймовірно, Х. Ящуржинський, який 1913 р. став головою Уманського відділення Київського товариства охорони пам’яток старовини та мистецтва, міг передати до музейної бібліотеки 1914 р. своє дослідження про Умань [Силка, Синявська, 2010, с. 184], але можемо за аналогією припустити, що він надсилав до музею і відбитки своїх статей з археології, хоча жодних прямих свідчень про це ми не маємо. Повернемося до Миколи Макаренка, якого з Київським художньо-промисловим на науковим музеєм поєднувало знайомство як із директором музею, так і професійна та особиста дружба зі зберігачем археологічної колекції Вікентієм Хвойкою. Як зазначала у статті “Дві постаті української археології: В. В. Хвойка та М. О. Макаренко (За матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)” Вікторія Колеснікова, збережене листування Вікентія Хвойки та Миколи Макаренка свідчить про їхні тісні професійні та дружні стосунки [Колеснікова, 2010, с. 557].

Ще один дописувач журналу “Археологическая Летопись Южной России” став дарувальником до книгозбірні Київського художньо-промислового і наукового музею 1915 р. – Лев Падалка, археолог, історик, етнограф. У одному зі своїх листів до М. Біляшівського від 24 січня 1903 р. Л. Падалка відповідав на прохання М. Біляшівського надіслати свої роботи: “Щодо моїх творів, то вони такі дрібні і їх так небагато, що я прямо таки не наважуюсь заслати їх до Вашої бібліотеки, тим паче, що всі вони друкувались в «Київській Старині, або в Трудах общества Літописця Нестора»” [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 1544, арк. 1зв.]. Знову ж, ми не можемо напевне стверджувати, чи Лев Падалка подарував музею свою роботу з археології чи

досліджень археологічної колекції, і, врешті, саме наукового осередку, ідея про який відображена була в самій назві інституції.

Наступного, 1914 р., як вказано у звіті про роботу музею [НА НХМУ, оп. 1 (до 1918 р.), од. зб. 18, арк. 5зв.], археологічну частинку музейної бібліотеки поповнили, окрім Миколи Біляшівського та Валерії Козловської, археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко, археолог і етнограф Хрисанф Ящуржинський, а також російський археолог, етнограф і художник Микола Валукинський. Двох останніх нами виділено з переліку дарувальників книг до музейної бібліотеки саме через їхнє професійне зацікавлення археологією, але, зважаючи на їхнє зацікавлення і етнографією, спільне із зацікавленням етнографією М. Біляшівського, то ми можемо припустити, що подаровані книги доповнили саме етнографічну колекцію бібліотеки. Прямих перетинів у науковій роботі М. Біляшівського, або інших співробітників Київського художньо-промислового та наукового музею, не виявлено, окрім того, що 1915 р. М. Валукинський закінчив Київське художнє училище, а пізніше, на початку 1920-х рр. брав участь у організованих Д. Щербаківським подорожах із дослідження та збору пам’яток старовини для музею [Котляр, 2014, с. 896]. Щодо

етнографії або ж краєзнавства. Так само не можна точно визначити, які саме книги подаровані музейній бібліотеці учнем та другом Данила Щербаківського Петром Курінним у 1915–1916 рр. У цей час, а саме протягом 1913–1917 рр., П. Курінний навчався у Київському університеті та проходив стажування з археології у М. Біляшівського і В. Хвойки [Кот, 2008] і, звичайно ж, працював із археологічною колекцією Київського художньо-промислового і наукового музею. Цей дарунок для бібліотеки певним чином нагадує дарування до бібліотеки книг В. Козловською, коли вона ще навчалася у В. Хвойки. У той же час Петро Курінний стажувався по археології і у члена Імператорської археологічної комісії Бориса Фармаковського, ще одного дарувальника до бібліотеки музею 1915 р. Б. Фармаковський напевне відвідував Київський художньо-промисловий і науковий музей у час, коли протягом 1908–1909 рр. брав участь у розкопках Десятинної церкви. Точно сказати, яке чи які саме видання передані до музейної книгозбірні Б. Фармаковським, на разі немає можливості.

Також можемо лише припускати, яку саме книгу подарував до музейної бібліотеки 1915 р. Василь Городцов, зберігач Імператорського історичного музею у Москві. У той саме час В. Городцов надіслав до Херсонського міського музею старожитностей свою монографію *“Описание важнейших памятников Исторического музея. Доисторический отдел. 1883–1908”*, надруковану 1912 р. [Летопись музея..., 1915, с. 25]. Водночас В. Городцов також міг надіслати у подарунок до бібліотеки музею і свої новіші роботи *“Руководство для археологических раскопок”* 1914 р. або *“Культуры бронзовой эпохи в Средней России”* 1915 р. [Крайнов, 1960, с. 121–122]. Микола Біляшівський був особисто знайомий з Василем Городцовим, учасником Всеросійського археологічного з'їзду в Києві 1899 р., про що свідчить і листування директора музею з В. Данилевичем [ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 911, арк. 13в.]. Також Миколу Біляшівського і Василя Городцова поєднували спільні наукові інтереси у царині археології, так само як і з іншим дарувальником до книгозбірні музею 1915 р., російським археологом та краєзнавцем Богданом Зайковським.

До дарувальників книг до бібліотеки Київського художньо-промислового і наукового музею приєднався 1915 р., як зазначено у музейному звіті [НА НХМУ, оп. 1 (до 1918 р.), од. зб. 27, арк. 6], фінський археолог Арне Міхаель Тальгрєн, який 1915 р. саме приїжджав до Росії [Костенко, 2015, с. 423]. На цей час ми не маємо більше інформації щодо зв'язків А. Тальгрєна із Київським художньо-промисловим і науковим музеєм чи його директором. У музейному звіті за 1916 р., окрім Арне Тальгрєна, вказаний серед дарувальників книг ще один фінський археолог Юліус Айліо, який, власне, планував приїхати до Києва для досліджень у Київському університеті (можемо припустити, що він також планував працювати і з археологічною колекцією Київського художньо-промислового і наукового музею) 1915 р., але події Першої світової війни завадили реалізації його планів [АЙЛИО, Julius]. Також 1916 р. до музею було подаровано книги і Фінським археологічним товариством, до якого належали і А. Тальгрєн, і Ю. Айліо. На цьому етапі дослідження виявити, які саме книги подаровані фінськими археологами, або ж зробити відповідне припущення ще не вдалося.

Студіювання археологічної частини бібліотеки Київського художньо-промислового та наукового музею є частиною загального дослідження історії цієї книгозбірні та відображення у ній інтелектуальної мережі, що існувала навколо музею. Аналіз дарувальників показав, що їх можна умовно розподілити на кола: співробітники музею і залучені до наукової роботи музею дослідники; українські археологи, що мали безпосередні дружні та професійні контакти з директором музею Миколою Біляшівським (наприклад, автори статей до журналу *“Археологическая Летопись Южной России”*) чи іншими зберігачами музейних колекцій; російські археологи, переважно члени Імператорської археологічної комісії, що мали спільні наукові інтереси з директором музею; фінські археологи, зацікавлені у роботі з музейною колекцією (на сьогодні прямі міжособистісні контакти прослідкувати не вдалося). Також окремо виділено контакти Київського художньо-промислового і наукового музею з Херсонським музеєм старожитностей. Складна історія книгозбірні музею не дозволяє точно реконструювати археологічну частину бібліотеки, але ми сподіваємося продовжити своє дослідження із залученням

матеріалів, які зберігаюся в Національному музеї історії України, та матеріали з Наукового архіву і Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

ЛІТЕРАТУРА

- ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Оп. 1. – Од. зб. 638–639. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Оп. 1. – Од. зб. 640. – 1 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 835–837. – 3 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 841. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 842. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 911. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 914. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 922. – 2 арк.
ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Од. зб. 1544. – 2 арк.
- Киевский художественно-промышленный и научный музей имени государя императора Николая Александровича. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1910 год. (1911). – К. – 37 с.
- Колеснікова В.* (2010). Дві постаті української археології: В.В. Хвойка та М.О. Макаренко (За матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Вип. 28. – С. 556–564.
- Костенко А.* (2015). Херсонський археологічний музей як південноукраїнський центр тяжіння скандинавських дослідників (1910–1928) // МДАПВ. – Вип. 19. – С. 419–425.
- Кот С.І.* (2008). Курінний Петро Петрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю. – К. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kurinnii_P (останній перегляд: 04.10.2016).
- Котляр Є.* (2014). Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва // Народознавчі зошити. – № 5. – С. 884–913.
- Крайнов Д.А.* (1960). К столетию со дня рождения В.А. Городцова // Советская археология. – № 1. – С. 120–124.
- Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. С иллюстрациями / Составил В.И. Гошкевич. – Херсон, 1912. – Вып. 2. – 85 с.
- Летопись музея за 1912 год. С иллюстрациями / Составил В.И. Гошкевич. – Херсон, 1914. – Вып. 4. – 71 с.
- Летопись музея за 1913 год. С иллюстрациями / Составил В.И. Гошкевич. – Херсон, 1915. – Вып. 5. – 44 с.
- НА НХМУ. – Оп. 1 (до 1918 р.). – Од. зб. 18. – 18 арк.
НА НХМУ. – Оп. 1 (до 1918 р.). – Од. зб. 27. – 11 арк.
НА НХМУ. – Оп. 1 (до 1918 р.). – Од. зб. 35. – 22 арк.
- Пассек Т.С., Латынин Б.А.* (1958). К столетию со дня рождения А.А. Спицына (1858–1958) // СА. – № 3. – С. 3–6.
- Силка О.З., Синявська Л.І.* (2010). Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852–1923 рр.) // Український історичний журнал. – № 6. – С. 179–188.
- Юркова О.В.* (2004). Данилевич Василь Юхимович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д. – К.: Наук. думка. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Danylevych_V (останній перегляд: 04-10-2016).
- АІЮ, Julius (1872–1933) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blf.fi/artikel.php?id=649> (останній перегляд: 04-10-2016).

REFERENCES

- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXIX. Op. 1. Od. zb. 638–639, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXIX. Op. 1. Od. zb. 640, 1 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 835–837, 3 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 841, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 842, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 911, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 914, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 922, 2 pp. (in Ukrainian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. F. XXXI. Op. 1. Od. zb. 1544, 2 pp. (in Ukrainian).
- Kievskij hudozhestvenno-promyshlennyj i nauchnyj muzej imeni gosudarja imperatora Nikolaja Aleksandrovicha*. Otchet Kievskogo hudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muzeja imeni gosudarja imperatora Nikolaja Aleksandrovicha za 1910 god. (1911). Kiev, 37 pp. (in Russian).
- Kolesnikova, V. (2010). Dvi postati ukrainskoi arkeolohii: V.V. Khvoika ta M.O. Makarenko (Za materialamy Naukovoho arkhivu Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy). *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*, 28, 556–564 (in Ukrainian).
- Kostenko, A. (2015). Khersonskiy arkeolohichnyi muzej yak pivdennoukrainskyi tsentr tiazhinnia skandinavskykh doslidnykiv (1910–1928). *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 19, 419–425 (in Ukrainian).
- Kot, S.I. (2008). Kurinni Petro Petrovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 5. Kyiv. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kurinnii_P (in Ukrainian).
- Kotliar, Ie. (2014). Danylo Shcherbakivskiy: naukovi rozvidky ta vidkryttia yevreiskoho mystetstva. *Narodoznavchi zoshyty*, 5, 884–913 (in Ukrainian).
- Krajnov, D.A. (1960). K stoletiju so dnja rozhdenija V.A. Gorodcova. *Sovetskaja arheologija*, 1, 120–124 (in Russian).
- Letopis' muzeja za 1909, 1910 i 1911 gg. S illjustracijami*, 2 (1912). Sostavil V.I. Goshkevich. Herson, 85 pp. (in Russian).
- Letopis' muzeja za 1912 god. S illjustracijami*, 4 (1914). Sostavil V.I. Goshkevich. Herson, 71 pp. (in Russian).
- Letopis' muzeja za 1913 god. S illjustracijami*, 5 (1915). Sostavil V.I. Goshkevich. Herson, 44 pp. (in Russian).
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy. Op. 1 (do 1918 r.) Od. zb. 18, 18 pp. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy. Op. 1 (do 1918 r.) Od. zb. 27, 11 pp. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy. Op. 1 (do 1918 r.) Od. zb. 35, 22 pp. (in Ukrainian).
- Passek, T.S., & Latynin, B.A. (1958). K stoletiju so dnja rozhdenija A.A. Spicyna (1858–1958). *Sovetskaja arheologija*, 3, 3–6 (in Russian).
- Sylka, O.Z., & Syniavska, L.I. (2010). Intelektualnyi prostir Khrysanfa Yashchurzhynskoho (1852–1923 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 179–188 (in Ukrainian).

Iurkova, O.V. (2004). Danylevych Vasyl Yukhymovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 2. Kyiv. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Danylevych_V (in Ukrainian).

AILIO, Julius (1872–1933). (2016). Retrieved from <http://www.blf.fi/artikel.php?id=649>.

*Стаття: надійшла до редакції 05.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016*

FORMING OF ARCHAEOLOGICAL LIBRARY OF THE KYIV ARTISANRY AND SCIENCE MUSEUM: PEOPLE AND BOOKS

Iuliia ZYNOVIIVA

*National Art Museum of Ukraine,
Hrushevskogo St., 6, 01001, Kyiv, Ukraine, e-mail: yulia.zynovieva@gmail.com*

The study of the archaeological part of the library of the Kyiv Artisanry and Science Museum is part of the study of the history of the whole museum library and the network of scientists that existed around the museum. Analysis of the museum library donors showed that they can be divided into some groups: museum staff and involved researchers, Ukrainian archaeologists who had immediate contacts with museum director Mykola Bilyashivsky (for example, the authors of articles in the magazine “Archeological chronicles of Southern Russia”) or with other curators of museum collections, Russian archaeologists who were mostly members of the Imperial Archaeological Commission, and also had a common scientific interests with the museum director, interested in the work of the museum's collection Finnish archaeologists.

Key words: history of archaeology, Kyiv Artisanry and Science Museum, museum library, scientific communication

АЛЬБОМ ФОТОГРАФІЙ СЕЛА БІЛОГОРОДКА З ФОНДУ АРХІТЕКТОРА ПАВЛА АЛЬОШИНА

Олена МОКРОУСОВА

*Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій,
вул. Спаська, 12, 04070, м. Київ, Україна, e-mail: arcmouse@gmail.com*

Стаття присвячена матеріалам рідкісного фотоальбому, що зберігається в особовому фонді архітектора Павла Альошина у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (м. Київ). Павло Альошин (1881–1961) належить до видатних українських творців. Фонд архітектора є одним з найбільш насичених особових фондів митців України. Крім текстових документів та креслень, збереглася велика кількість різноманітних фотографій. Вони мають значну роль для вивчення київської забудови XIX–середини XX ст.

В саморобному недатованому альбомі з архівної справи “Елементи с. Білогородка Київської області: церков, розкопки та ін.” представлено 10 фотографій: загальний вигляд дерев'яної церкви, портал з призьбою та інтер'єри, загальні види села з валами, фрагменти археологічних розкопок. Одна із світлин змальовує самого Павла Альошина в групі з іншими особами. Достеменно невідомо, коли архітектор відвідав Білогородку, але його інтерес до пам'яток старовини засвідчений багатьма документами.

Давньоруське місто Белгород під Києвом на початку XX ст. стало одним з найважливіших об'єктів археологічних досліджень. Інтерес до нього з'явився завдяки розкопкам Вікентія Хвойки, що розпочалися у 1909 р. Значну увагу вивченню Білогородки приділяв Київський відділ Імператорського військово-історичного товариства, який фінансував дослідження. Археологічні розкопки мали значний резонанс в суспільстві, тому Київський відділ ІВІТ організував туди екскурсійні поїздки. Учасником однієї з таких екскурсій був і Павло Альошин, чиї якісні фотографії слугували виразними ілюстраціями до описів розкопок, що збереглися у тогочасній пресі та в окремих брошурах.

Окрім дореволюційного альбому, в архівній справі міститься ще 17 чорно-білих невідданих та недатованих фотографій, зроблених наприкінці 1920-х–1930-х рр. Вони фіксують якусь місцевість поза містом, фундаменти будівлі, але не мають відношення до Білогородки. Атрибуція цих світлин залишається перспективною.

Проаналізований альбом фотографій П. Альошина є вкрай важливим візуальним джерелом для реконструкції перших розкопок в літописному Белгороді і засвідчує значний інтерес суспільства початку XX ст. до археологічних досліджень.

Ключові слова: Павло Альошин, фотоальбом, світлина, Білогородка, археологічне дослідження, розкопки, екскурсія.

Павло Федотович Альошин (1881–1961) належить до найвідоміших українських архітекторів. Він працював над розвитком Києва майже 60 років, починаючи зі студентської лави і до самої смерті. Крім окремих знакових будівель (Педагогічний музей, особняк Ковалевського, Ольгинська гімназія – Академія наук, будинок лікарів по вул. В. Житомирській, 17, де він сам прожив понад 30 років), запроєктував і побудував ще кілька десятків будинків. Брав участь в архітектурних конкурсах, займався системним опрацюванням цілих кварталів (один з них – у самому центрі Києва – носить неофіційну назву “Альошинський”). Впливав архітектор

Рис. 1. Павло Федотович Альошин (1881–1961). Світлина 1910-х рр.
Fig. 1. Pavlo Fedotovych Alosyn (1881–1961). The photo of 1910s

на розвиток міста і обіймаючи численні посади, працюючи експертом і консультантом на багатьох об'єктах. Після війни завдяки його проектній діяльності відновлено найважливіші для Києва пам'ятки архітектури – університет, колишні Інститут шляхетних дівчат та Маріїнський палац. Як професор Київської академії мистецтв виховав учнів, багато з яких стали відомими архітекторами – Й. Каракіс, В. Заболотний, П. Юрченко та інші (рис. 1).

Фонд архітектора Павла Альошина в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ), складається з більше ніж тисячі архівних справ (1094). Це один з найбільш насичених особових фондів митців України, сформований за матеріалами, переданими дружиною архітектора за його заповітом. Колекція складається з текстових документів та креслень. Крім того, збереглася велика кількість фотографій. Вони переважно представлені у змішаних справах, в яких поряд з фотознімками містяться графічні та текстові матеріали. Лише незначну кількість справ формують виключно світлини. Їхня географія доволі широка – це, звичайно, Київ, Москва, Санкт-Петербург, села навколо Києва, навіть зарубіжні країни: Греція, Італія, Англія тощо.

Окремі фотографії виконані професіоналами, але більшість є любительськими, тому вони не завжди якісні. Можна припустити, що деякі світлини робив сам архітектор – людина різнобічна за інтересами, не тільки проектувальник і будівельник, а й дослідник архітектури, колекціонер й бібліофіл. Відомо, що він захоплювався фотографуванням архітектури, мав професійний для 1910-х рр. фотоапарат. Для істориків архітектури та міського життя і побуту середини XIX–XX ст. фотографічні зображення є найважливішим візуальним джерелом. Роль фотографій з фонду П. Альошина для вивчення київської забудови була вже простежена [Мокроусова, 2014, с. 384–392; 2013, с. 305–315].

Поза увагою в минулих публікаціях та виступах на конференціях залишився саморобний альбом фотографій селища Білогородка, на жаль, недатований та непроанотований в архівній справі “Елементи с. Білогородка Київської області: церков, розкопки та ін.” [ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 1071, 27 арк.]. Лише на обкладинці зроблено напис олівцем у дореволюційній орфографії: “с. Белгородка. Киевская обл.” Припускаємо, він становить значний інтерес для вивчення історії археології. В альбомі представлено 10 фотографій, наклеєних на картон: загальний вигляд дерев'яної церкви (рис. 2), портал з призьбою (рис. 3) та інтер'єри (різні царські врата (рис. 4), три ікони (рис. 5), загальні види села з валами (рис. 6; 7), фрагменти археологічних розкопок (рис. 8). Одна із світлин змальовує і самого Павла Альошина в групі з іншими особами, зокрема священником місцевої церкви (рис. 9). Звичайно, ми не могли пройти повз такий цікавий сюжет, хоча достеменно невідомо, коли архітектор відвідав Білогородку – письмові згадки про цю екскурсію у його документах не виявлено. Але про його інтерес до пам'яток старовини знаємо з багатьох документів.

Загальний перебіг можливих подій ми можемо уявити завдяки історичному контексту – матеріалам початку XX ст., присвяченим Білогородці, а також – монографії доктора історичних наук Лариси Федорової про роль Київського воєнно-історичного товариства в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку XX ст. [Федорова, 2005].

Рис. 2. Загальний вигляд дерев'яної церкви у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 2. The general view of the wooden church in Bilohorodka. The photo of 1910 s

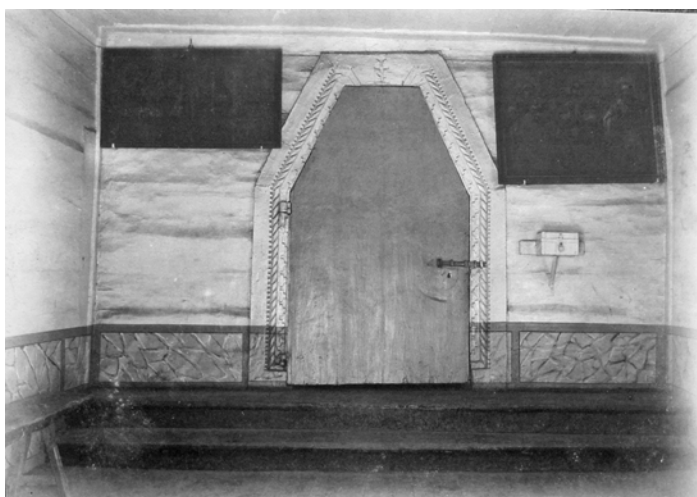

Рис. 3. Портал дерев'яної церкви у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 3. The wooden church portal in Bilohorodka. The photo of 1910s

Як відомо, Білгородка – це давньоруське місто Белгород, розташоване на захід від Києва всього у 10 км, на березі р. Ірпінь. Замок, оточений подвійним валом, заснований наприкінці X ст. князем Володимиром Святославовичем. За легендами, тут до охрещення князь утримував свій гарем. З археологічної точки зору Белгород вивчений непогано, тому ми не будемо зупинятися на результатах численних розкопок.

Місто, що неодноразово згадувалося у літописах, ще у середині XIX ст. привернуло до себе увагу суспільства. Зокрема, літописні легенди про Белгород занотував доктор медицини Домінік П'єр Де Ля Фліз у *“Етнографічних описах селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками”* (видання 1854 р.) [Де Ля Фліз]. Л. Похилевич 1864 р. змальовував літописну історію, але зазначив: *“Из древностей Белгорода ничего не осталось, кроме двойных высоких валов, из коих в среднем, или внутреннем, где сейчас церковь, был по преданию Владимиров замок”* [Сказания..., 1864, с. 26]. Невдовзі, 1877 р., Історичне товариство Нестора-літописця відрядило туди професорів університету В. Антоновича та І. Хрущова, які виявили рештки старовинних споруд, знайшли багато кахлів і склали плани укріплення. З того часу дослідження в Білгородці не проводили, доки влітку 1909 р. завідувач археологічного відділу Київського художньо-промисло-

вого і наукового музею і член Київського відділу ІВІТ Вікентій Хвойко не провів нове обстеження та археологічну розвідку [Федорова, 2005, с. 78–79]. Розкопки тут він здійснював і у наступні роки. Змальовуючи тодішні умови, археолог писав: *“В настоящее время все указанное пространство, окруженное как наружным, так и внутренним валом, за исключением места, принадлежащего церкви, застроено усадебными постройками и отведено под крестьянские огороды. Поэтому неудивительно, если производство раскопок... было сопряжено со значительными затруднениями, а подчас и с неприятными препятствиями. Но несмотря на все эти неудобства, стеснявшие иногда в самых интересных местах производство раскопок, исследование этой местности дало хорошие результаты”* [Хвойко, 1911, с. 76].

Рис. 4. Різьблені царські врата дерев'яної церкви у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 4. The curved royal gates of the wooden church in Bilohorodka. The photo of 1910s

Рис. 5. Ікона з дерев'яної церкви у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 5. The icon from the wooden church in Bilohorodka. The photo of 1910s

Значну увагу вивченню Білгородки як давнього укріпленого пункту приділяв Київський відділ Імператорського військово-історичного товариства, який у 1910–1914 роках фінансував там археологічні дослідження. Ще 1909 р. член відділу і редактор “Военно-історичного вісника” Борис Стеллецкий видав окремою брошурою нарис про розкопки та історію поселення [Стеллецкий, 1909]. Археологічні розкопки стали дуже популярними і мали значний резонанс, тому Київський відділ ІВІТ почав організовувати туди екскурсійні поїздки. Лекції та екскурсії взагалі становили важливу частину діяльності відділу. Розкопки в Києві та поза його межами, їхні огляди постійно згадувалися в місцевій пресі, навіть доволі детально змальовувалися.

Одна з таких екскурсій, докладний опис якої ми маємо, – вірогідно, перша за часом після розкопок В. Хвойки, – відбулася 11 жовтня 1909 р. Бажаючі збиралися у Боярці і звідти в екіпажах їхали до Білгородки. Десь на півдорозі зупинялися на перевалі, звідки вже відкривалася панорама села: “Спочатку можна различить лише церкву, белеющу на сером фоні гори, потім виясняються хати, дерева и, наконец, вали...”

К валам приходится ехать почти через всю нынешнюю Белгородку. В настоящее время это самое заурядное малороссийское село; разбросано оно на несколько верст, улицы кривыя, хаты-мазанки стоят внутри усадеб поодаль одна от другой; сады почти отсутствуют и, благодаря этому Белгородка не имеет того привлекательного вида, каким вообще славятся малороссийские села” [Зимин, 1909, с. 55].

Рис. 6–7. Загальний вигляд Білгородки з валами. Фото 1910-х рр.

Fig. 6–7. The general view of Bilohorodka with ramparts. The photo of 1910s

Після прибуття на місце група одразу попрямувала до місця розкопок, де під керівництвом В. Хвойки оглянула руїни собору та інші об'єкти. Після цього дивилися діючу церкву та старовинні предмети всередині (фотографії церкви, дерев'яного різьбленого іконостасу та ікон містить і альбом П. Альошина). Ця дерев'яна тридільна церква з невисокою дзвіницею присвячена, за відомостями Л. Похілевича, Воскресінню Христовому. Відносилася до 5 класу, при ній діяло одне з кращих в губернії приходських училищ [Сказання ..., 1864, с. 27]. Її датування Л. Похілевичу не відомо. За архітектурними особливостями, скоріш за все, вона зведена у XVIII ст.

Рис. 8. Фрагмент ділянки археологічних розкопок у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 8. The detail of the archaeological excavations in Bilohorodka area. The photo of 1910s

Рис. 9. Павло Альошин з невідомим на розкопках у Білгородці. Фото 1910-х рр.

Fig. 9. Pavlo Alioshyn with unknown person at excavations in Bilohorodka. The photo of 1910s

Рис. 10–11. Фундаменти на неатрибутованій фотографії 1930-х рр.
Fig. 10–11. The basement in the unattributed photo of 1930s

Потім зроблено наукову доповідь, після якої детально оглянули вали із залишками дерев'яних укріплень. У розповіді про екскурсію зустрічаємо скарги на те, що давні вали розкопували селяни, свою справу робили також вітер і вода. Невдовзі від грізних валів не залишиться й сліду. О шостій вечора група повернулася до Києва, але дехто ще відвідав засідання Товариства Нестора-літописця, де професор В. Данилевич виголосив доповідь про розкопки в Білгородці.

Громадськість бачила користь від історико-археологічних екскурсій і взагалі від археологічних досліджень в романтичному дусі виховного розуміння історії. Зокрема, 1909 р. дехто С. Антепович, вірогідно, один з учасників поїздки до Білогородки (він її згадував), написав до газети "Киевлянин": *"Возможно широкое ознакомление с памятниками родной старины должно содействовать смягчению нравов, поддержанию и сохранению в чистоте веры отцов, святости любви к родной стране (...) Раскопки исторических памятников следует признать отраслью государственной деятельности. (...) Раскопку таких мест следует производить инициативой правительства и на средства разные, чтобы поскорее раскрыть светочи славного, минувшего, родного, в назидании живущему поколению и этим содействовать влиянию археологии на современность"* [Антепович, 1909, с. 3].

Аналогічні екскурсії на розкопки Воєнно-історичне товариство проводило неодноразово, зокрема 20 червня та 21–22 серпня 1910 р. В газеті "Киевлянин" опубліковано детальну інформацію про поїздку 6 липня 1914 р. [Федорова, 2005, с. 149]. В цьому випадку важливо, що це була вже не просто поїздка вузького кола фахівців чи ентузіастів, а справжня екскурсія великої групи з 70 осіб. Екскурсантів збирали на Єврейському базарі (сучасна площа Перемоги) і розмістили у кількох вантажівках, наданих з цією метою військовими. Серед учасників було чимало офіцерів з дамами та педагогів. Дорогою до учасників приєдналися й приватні автомобілі: *"Очень красивую картину представлял из себя большой караван автомобилей, когда ехал по просеке, соединяющей святошинское шоссе с Белгородкой"* [Н.Н., 1914, с. 4]. Кожен з учасників отримав пам'ятку, підготовлену в.о. секретаря ІВТ М. Маркевичем та видану редакцією "Военно-исторического вестника" [Наркевич, 1914]. На місці загальні історичні пояснення давав Л. Добровольський, а про деталі розкопок розповідала помічниця В. Хвойки археолог В. Козловська, яка саме вела там роботи. На обід група розмістилася в садибі дерев'яної сільської церкви, що стояла на місці давньоруського одноапсидного храму. Тут до відвідувачів на короткий час приєднався вже хворий В. Хвойко, власноруч зробивши кілька фотографій. *"Участники экскурсии особенно сердечно приветствовали пользующегося известностью археолога..."* [Н.Н., 1914, с. 4]. Був зроблений і кінематографічний знімок В. Хвойки з екскурсантами. Як бачимо, тодішні кияни приділяли значну увагу фіксації важливих подій свого буденного життя.

Отже, учасником однієї з таких поїздок і був Павло Альошин, чиї фотографії можуть слугувати виразними ілюстраціями до наведених вище описів. Тим більше, що світлини з його альбому значно якісніші, ніж відбитки, що вміщені, наприклад, в книжці Б. Стеллецького або в тогочасній пресі [Археологические раскопки..., 1910, с. 273]. Точно датувати поїздку не можемо, але пора року на знімках, скоріше, літня¹. Тому першу згадану вище екскурсію у жовтні 1909 р. можна відкинути.

Окрім дореволюційного альбому, в архівній справі міститься ще 17 чорно-білих непідписаних та недатованих фотографій. Виходячи з їхньої якості, візуальних особливостей та одягу чоловіків на двох знімках, можна з'ясувати, що вони були зроблені наприкінці 1920-х–1930-х рр. Ці фотографії також фіксують село чи місцевість поза містом, розкриті фундаменти якоїсь будівлі (рис. 10) та деталі крупним планом. Точно атрибутувати ці фотографії ми не можемо, так само не знаємо, на підставі чого вони були об'єднані в одній справі з проаналізованим вище альбомом. На одній зі світлин можна побачити на горизонті доволі великі за розмірами споруди (рис. 11). Тобто фотографія, скоріше, зроблена десь на околиці Києва чи іншого великого міста (поки що атрибутувати його не вдалося). Отже, можна поставити під сумнів, що фото мають відношення до Білогородки.

Разом з тим відомо, що за радянських часів фахівці продовжували проводити в Білогородці археологічні розвідки та екскурсії. Зокрема, у звіті В. Козловської 1929 р. відмічено дві подорожі в червні місяці: *"Оглянуто місце Хвойчиних розкопів. Місце давнього колодязя, що його виявив В. Хвойко перед руїнами церкви "Апостолів" запало. У садибі сел[янина] Петра*

¹ Автор висловлює подяку Л. Федоровій за те, що вона звернула увагу автора та цю обставину.

Давиденка (на цьому місці у 1909 р. В. Хвойко знайшов західну частину фундаментів триапсидного храму [Хвойко, 1911, с. 78]. – О.М.) на шпиль над р. Ірпенем – оглянуто дві ями з рештками фундаментів стовпів литовського часу (господар розібрав цеглі на свої потреби), а на городі тут саме зібрано череп'я литовського часу. З північно-східного боку яра з джерелом на схід від садиби П. Давиденка, виявлено у горішній частині розріз землянки. Зафотографовано місце Хвойчиних розкопів, ями і сад[уба] П. Давиденка і вали” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 521, арк. 73].

Підсумовуючи, відмітимо, що маленький епізод з життя відомого українського архітектора, зафіксований лише у фотографіях, дав поштовх для ширшого бачення ролі археологічних досліджень початку ХХ ст. у тодішньому суспільстві. Крім того, сам альбом фотографій є вкрай важливим візуальним джерелом для реконструкції перших розкопок в літописному Белгороді. Атрибуція світлин 1920–1930-х рр. має продовжитися і зможе доповнити аналіз фотографічних джерел з архіву Павла Альошина.

ЛІТЕРАТУРА

Антепович С. (1909). К раскопкам памятников Владимирской эпохи (письмо в редакцию) // Киевлянин. – № 281. – 11 октября. – С. 3.

Археологические раскопки в с. Белгородке (1910) // Иллюстрированное приложение к газете “Киевская мысль”. – № 34. – С. 273.

Зимин П. (1909). Археологическая экскурсия членов Киевского Отдела И.Р.В.И. Общества. Поездка в сел. Белгородку // Военно-Исторический Вестник. – № 5–6. – С. 55.

Де Ля Фліз Домінік П'єр. Етнографічний опис селян київської губернії // Изборник. – [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://litopys.org.ua/deflise/flise.htm>. – Назва з екрана.

Мокроусова О. (2014). Роль матеріалів архівного фонду архітектора Павла Альошина в атрибуції оформлення інтер'єрів особняка С. Могильовцева (“Шоколадного будинку”) // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи. – К. – С. 384–392.

Мокроусова О. (2015). Фотографії та малюнки архіву Павла Альошина як джерело з історії архітектури Києва: нові знахідки та атрибуції // Софійські читання. – К. – С. 305–315.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 521 [Джерело надано дослідницею Л. Томілович].

Н.Н. (1914). Экскурсия Императорского русского военно-исторического общества // Киевлянин. – № 176. – 8 июля. – С. 4.

Наркевич Н.Ф. (1914). Памятка для участников экскурсии киевского отдела имп. Русского военно-исторического общества. 1. Маршрутное обозрение по пути в Белгородку. – К. – 30 с.

Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся (1864) / Собрал Л. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры. – 763 с.

Стеллецкий Б. (1909). Белгородка (древний Белгород). – К. – 24 с.

Федорова Л. (2005). Київське військово-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України. – 261 с.

Хвойко В. 1911 Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). С приложение описания раскопок в ус. М.М. Петровского в г. Киеве и в с. Белгородка Киевского уезда. – К. – 101 с.

ЦДАМЛМ України. – Ф.8. – Оп. 1. – Спр. 1071.

REFERENCES

Antepovich, S. (1909). K raskopkam pamjatnikov Vladimirskoj jepohi (pis'mo v redakciju). *Kievljanin*, 281, 11 oktjabrja, 3 (in Russian).

Arheologicheskie raskopki v s. Belgorodke (1910). *Illjustrirovannoe prilozhenie k gazete “Kievskaja mysl”*, 34, 273 (in Russian).

Zimin, P. (1909). Arheologicheskaja jekskursija chlenov Kievskogo Otdela I.R.V.I. Obshhestva. Pоеzdka v sel. Belgorodku. *Voенno-Istoricheskij Vestnik*, 5–6, 55 (in Russian).

De Lia Fliz, Dominik P'ier. *Etnohrafichniy opys selian kyivskoi hubernii*, available at: <http://litopys.org.ua/deflise/flise.htm> (in Ukrainian).

Mokrousova, O. (2014). Rol materialiv arkhivnoho fondu arkhitekтора Pavla Alos'hyna v atrybutsii oformlennia inter'ieriv osobniaka S. Mohylovtseva ("Shokoladnoho budynku"). *Fundatory muzeinykh kolektsii ta realii suchasnoho stanu rozvytku muzeinoi spravy*. Kyiv, 384–392 (in Ukrainian).

Mokrousova, O. (2015). Fotohrafii ta maliunky arkhivu Pavla Alos'hyna yak dzherelo z istorii arkhitektury Kyieva: novi znakhidky ta atrybutsii. *Sofiiski chytannia*. Kyiv, 305–315 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеологiї Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. VUAK. Spr. 521 [Dzherelo nadano doslidnytseiu L. Tomilovych] (in Ukrainian).

N.N. (1914). Jekskursija Imperatorskogo russkogo voenno–istoricheskogo obshhestva. *Kievljanin*, 176, 8 ijulja, 4 (in Russian).

Narkevich, N.F. (1914). *Pamjatka dlja uchastnikov jekskursii kievskogo otdela imp. Russkogo voenno-istoricheskogo obshhestva. 1. Marshrutnoe obozrenie po puti v Belgorodku*. Kiev, 30 pp. (in Russian).

Pohilevich, L. (Ed.) (1864). *Skazanija o naseleennyh mestnostjah Kievskoj gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i cerkovnye zametki o vseh derevnjah, selah, mestechkah i gorodah, v predelah gubernii nahodjashhihsja*. Kiev: Tipografija Kievo-Pecherskoj Lavry, 763 pp. (in Russian).

Stelleckij, B. (1909). *Belgorodka (drevnij Belgorod)*. Kiev, 24 pp. (in Russian).

Fedorova, L. (2005). *Kyivske voienno-istorychne tovarystvo v pam'iatkookhoronnomu i kraieznavchomu rusi Naddnyprianskoi Ukrainy pochatku 20 st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 261 pp. (in Ukrainian).

Hvojko, V. (1911). *Drevnie obitateli Srednego Podneprov'ja i ih kul'tura v doistoricheskie vremena (po raskopkam). S prilozenie opisanija raskopok v us. M.M. Petrovskogo v g. Kieve i v s. Belgordka Kievskogo uezda* Kiev, 101 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. F.8. Op. 1. Spr. 1071 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016

BILOHORODKA VILLAGE PHOTO ALBUM FROM PAVLO ALIOSHYN THE ARCHITECT'S PERSONAL FUND

Olena MOKROUSOVA

*Kiev Scientific and Methodological Center for the protection,
restoration and use of the monuments of history, culture and reserved territories,
Spaska Str., 12, 04070, Kyiv, Ukraine, e-mail: arcmouse@gmail.com*

This article is devoted to rare photo album materials that is stored in the personnel Pavlo Alioshyn the architect's fund in the Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine (Kyiv). Pavlo Alioshyn (1881–1961) belongs to the outstanding Ukrainian artists. The fund of the architect is one of the most rewarding personal funds of artists of Ukraine. Beside the text documents and drawings there are stored the large variety of photos. They have an important role to study the Kyiv area of the 19 mid–20th century.

In the undated self-made album from the "Elements of Kyiv region Bilohorodka village: churches, excavations and others" the archive case 10 photographs are presented: the general view of the wooden church portal with a mound of earth and interiors, common view of village with ground walls, pieces of the archaeological sites. One of the photos depicts Pavlo Alioshyn in a group with others. It is not known when the architect visited Bilohorodka, but his interest in ancient monuments witnessed with lots of documents.

The ancient city of Belgorod (Kyiv suburb) in the early XXth century was one of the most important objects of archaeological research. The interest in it appeared thanks to Vincent Khvoika's excavations that started in 1909. Kyiv department of the Imperial Military and Historical Society, which funded the study, paid

the special attention to the study of Bilohorodka. The archaeological excavations had the considerable resonance in the society that is why Kyiv department of IMHC organized the trips there. Pavlo Alioshin was one of the participants of those trips. His expressive quality photos served as illustrations for the descriptions of the excavations and were preserved in the contemporary press and some brochures.

In addition, the pre-revolutionary album the archival case contains 17 more black and white unsigned and undated photographs taken in the late 1920's–in the 1930's. They show some area outside the city, the bases of buildings but they are not related to Bilhorodka. The attribution of these photographs is still promising.

The analysed P. Alioshyn's photo album is the essential visual source to the reconstruction of the first excavations in the chronicle of Belgorod and demonstrates a significant public interest in archaeological research in the early XXth century.

Key words: Pavlo Alioshyn, photo album, photographs, Bilohorodka, archaeological research, excavation, trip.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

Ірина СКИРДА

*Харківський вищий коледж мистецтв,
вул. Українська, 8/10, 61010, м. Харків, Україна, e-mail: skirina1102@gmail.com*

Подано детальний аналіз архівної спадщини, яка дозволила ретельно дослідити та відтворити історію однієї з найвизначніших подій у науковому співтоваристві гуманітаріїв початку ХХ ст. – XII Археологічний з'їзд. Проаналізовані в статті матеріали дозволили дійти висновку про репрезентативність архівної джерельної бази, яка відкрила широкі можливості для вивчення на прикладі харківського археологічного форуму процесів формування інтелектуальних мереж, фахового співтовариства дослідників найдавнішого минулого України, процесу встановлення каналів наукової комунікації, що сприяло інституалізації/дисциплінації вітчизняної історичної науки, розширенню напрямів і тематики пошуків, виробленню та усвідомленню методологічних норм, удосконаленню методів дослідження, акумулюванню наукового досвіду.

Ключові слова: архівна спадщина, XII Археологічний з'їзд, наукова комунікація, дисциплінація, інституалізація.

Дослідження з історії археології, які останнім часом починають знаходити досить глибоке теоретичне обґрунтування у виборі підходів і принципів, важко уявити без використання інформативної архівної спадщини. Архівні матеріали відкривають широкі можливості для дослідження функціонування наукових шкіл, формування фахового інтелектуального співтовариства, інтелектуальних мереж тощо. Вони дозволяють простежити процес встановлення каналів наукової комунікації, виявити специфіку та механізми становлення регіональних варіантів археологічних й історіографічних практик. Відтворення цілісної картини історії XII Археологічного з'їзду, яка стала важливою складовою історії вітчизняної археологічної/історичної науки початку ХХ ст., було неможливим без копінгного дослідження значної архівної спадщини з цієї проблематики.

Джерельну базу, яка дозволяє відтворити історію організації та проведення XII АЗ складають т.зв. “документи епохи” – матеріали, зосереджені в різних архівних установах України та РФ. Зокрема, це фонди ЦДІАК і ЦДІАЛ України, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Полтавської області, Музею історії Харківського університету, Центрального історичного архіву (Москва), Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Рукописного архіву Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (Санкт-Петербург), Відділу писемних джерел Державного історичного музею (Москва), Державного архіву Курської області (Курськ), Державного архіву Ростовської області (Ростов-на-Дону). Досліджуючи історію XII АЗ, нам вдалося виявити 119 одиниць зберігання в різних архівних установах.

Найбільша кількість архівних матеріалів з історії XII АЗ зберігається у фондах ЦДІАК України – 80 одиниць зберігання [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 147, спр. 47; ф. 711, оп. 3, спр. 2636; ф. 832, оп. 1, спр. 165, 170, 173, 175, 239; ф. 1396, оп. 1, спр. 79; ф. 1672, оп. 1, спр. 128, 148; ф. 2017, оп. 1, спр. 89, 264, 274, 337–338, 345–346, 352, 354–355, 372–373, 673, 675, 770–800, 967, 971, 982, 986, 991, 1047, 1053; ф. 2020, оп. 1, спр. 97; ф. 2052, оп. 1, спр. 16, 120, 156, 196–198, 261, 353, 592, 1039, 1167, 1205–1206, 1208; ф. 2058, оп. 1, спр. 13, 224, 230; ф. 2194, оп. 1, спр. 42]. Серед них – листи П. Уварової до Харківського історико-філологічного товариства, до різноманітних наукових і державних установ, окремих фахівців, краєзнавців, студентів;

відкриті листи науковців на проведення дослідницьких робіт тощо [ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 337–338, 345–346, 352, 354–355, 673, 675]. Серед фондів провідне місце посідає фонд ХІФТ. Саме його члени збирали, упорядковували й систематизували основні матеріали, які надходили до Харківського попереднього комітету. Фонд містить оригінали протоколів засідань ХІІ АЗ і каталог його виставки [ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 89]. Цікавою його складовою є добірка оригіналів рукописів М. Русова, В. Бабенка, В. Василенка та ін. [ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 967, 982, 986, 991, 1047], частина яких згодом опублікована в “Трудах...” ХПК та “Трудах...” ХІІ АЗ. Окремі рукописи дочекалися на видання лише сучасними дослідниками. Так, робота М. Русова “*Игры детей в Полтавщине*” [Русов, 2008] вперше введена до наукового обігу лише 2008 р. харківською дослідницею Н. Аксьоною [Аксьонова, 2008]. На особливу увагу заслуговує значний етнографічний матеріал [ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 770–799]: відповіді дописувачів на запитання програм для збирання етнографічних старожитностей, відомостей про писанки, про кобзарів і лірників тощо. Цікава інформація щодо підготовки та проведення ХІІ АЗ міститься в особових фондах окремих науковців – Д. Багалія [ЦДІАК України, ф. 2020], М. Сумцова [ЦДІАК України, ф. 2052], М. Халанського [ЦДІАК України, ф. 2194], В. Савви [ЦДІАК України, ф. 2058], Антоновичів [ЦДІАК України, ф. 832] та ін.

Значна кількість документів зберігається в *Державному архіві Харківської області* – 4 одиниці зберігання [Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 283, спр. 68; ф. 45, оп. 1, спр. 2497; ф. 304, оп. 1, спр. 463; ф. 40, оп. 70, спр. 565]. Серед них насамперед необхідно виділити документи з фондів канцелярії харківського губернатора, Харківської міської управи та Харківської губернської земської управи. Перша спроба проаналізувати цей джерельний комплекс зроблена харківськими дослідниками Б. Зайцевим і С. Куделком [Зайцев, Куделко, 1992]. Спроба систематизувати та класифікувати джерела з фондів Держархіву Харківської обл., а також частково їх опублікувати зроблена Б. Зайцевим і А. Парамоновим [Зайцев, Парамонов, 2003]. До цього більшість архівних матеріалів, що відображали історію підготовки та проведення ХІІ АЗ, не залучалася до наукового обігу. Серед них передовсім необхідно виділити документи з фондів канцелярії харківського губернатора [Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 283, спр. 68], Харківської міської управи [Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2497], Харківської губернської земської управи [Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 463], Харківської духовної консисторії [Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 70, спр. 565]. Вони містять листи, у яких розглядали питання про можливість проведення ХІІ АЗ в Харкові, організаційні заходи щодо його підготовки тощо. Окремі документи надають уявлення про ставлення представників місцевої влади до ХІІ АЗ: вони не просто виявили інтерес до цієї події, а й надавали суттєву допомогу. Окремі одиниці зберігання допомагають з'ясувати й проблему фінансування харківського археологічного форуму.

Змістовну інформацію щодо підготовки та проведення ХІІ АЗ містить і *Рукописний архів Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі* [РА НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, спр. 76, 221; ф. 3, оп. 1, спр. 240; ф. 4, оп. 1, спр. 41]. На особливу увагу заслуговує фонд Московського археологічного товариства [РА НА ИИМК РАН, ф. 4], який містить справу на 716 аркушах, що включає ділове листування організаторів харківського з'їзду, науковців, які брали участь у його підготовці та роботі, протоколи засідань попереднього комітету, різноманітні дозвільні постанови щодо ХІІ АЗ тощо [РА НА ИИМК РАН, ф. 4, оп. 1, спр. 41]. Не менш цікава справа – “*О XII Археологическом съезде в Харькове в 1902 году*”, – є у фонді Російського археологічного товариства [РА НА ИИМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 240], матеріали якої дозволяють визначити внесок цієї установи в підготовку та роботу ХІІ АЗ.

Низка архівних документів, які дозволяють відтворити історію ХІІ АЗ зберігається у фонді Імператорської археологічної комісії [РА НА ИИМК РАН, ф. 1]. Так справа 221 містить клопотання П. Уварової до Міністерства внутрішніх справ із проханням дозволити скликання Московського попереднього комітету з підготовки ХІІ АЗ у Москві у січні 1900 р., лист ХПК до

Археологічної комісії з проханням надати архівні відомості про розкопки, що раніше проводилися на території Харківської губернії, про археологічні знахідки та старожитні, які зберігаються в музеях Російської імперії. Крім того, справа містить список членів МПК, протоколи двох його засідань, Правила XII АЗ, типовий бланк запрошень, запитання, які пропонували обговорити на харківському форумі тощо [РА НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, спр. 221]. Важливу інформацію щодо організації археологічних експедицій, що проводили розкопки в Харківській губернії до XII АЗ, містить справа 76: клопотання ХПК з проханням надати відкриті листи для проведення розкопок Д. Багалію, О. Белоусову, О. Покровському, В. Савві, Є. Трифільєву, М. Федоровському, В. Городцову, а також самі відкриті листи зазначеним особам [РА НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, спр. 76].

Високу інформативність у контексті вивчення історії XII АЗ мають документи, що зберігаються у *Відділі писемних джерел Державного історичного музею* (ОПИ ГИМ) у Москві – усього 7 одиниць зберігання [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 427а, 435, 632; ф. 431, оп. 1, спр. 52–53, 326–327]. Вони містять відомості про конфліктну ситуацію між харківськими науковцями, які намагалися утримати експонати відділу церковних старожитностей за Музеєм витончених мистецтв Харківського університету, та керівництвом Харківської єпархії, яке бажало скористатися результатами роботи харківських науковців для створення власного церковного музею при Харківській духовній семінарії [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632]. У фондах архіву зберігаються документи, які відображають участь голови ІМАТ П. Уварової у просуванні архівної реформи, а точніше проекту проф. Д. Самоквасова (статті П. Уварової у ЗМІ, метою яких була популяризація архівної реформи) [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 31–137, 140–167]; у вирішенні питання про покровительство кобзарям і лірникам (листування П. Уварової щодо цього питання з міністром внутрішніх справ В. Плеве, ХІФТ, Товариством любителів антропології та етнографії при Московському університеті тощо) [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 76–81]; у сприянні відкриттю університетського музею у Харкові (листування щодо виділення коштів на будівництво його приміщення) [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 87, 88, 430] та ін.

Фонд містить значну колекцію вирізок із газет, присвячених XII АЗ, які збирала П. Уварова – з *“Петербуржских ведомостей”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 252–275], *“Русских ведомостей”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 131–137], *“Кубанских ведомостей”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 220–236], *“Донских ведомостей”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 218–219], і навіть *“Пермского края”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 237–242] і *“Бессарабца”* [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 632, арк. 211а–217]. Вони дають змогу визначити громадський і науковий резонанс харківського археологічного форуму, його історичне значення, інтерес до цієї події пересічних громадян тощо.

Особливий інтерес викликають і спогади про XII АЗ у Харкові голови МПК [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 435]. Оцінка його роботи знайшла відображення в мемуарах П. Уварової, написаних в еміграції. У 2001 р. уваровський архів, що зберігається у фондах ОПИ ГИМ, поповнився її спогадами, переданими до цієї установи її нащадками [ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 1, спр. 427а]. Мемуари видано співробітниками архіву в 2005 р. [Уварова, 2005]. Аналізуючи XII АЗ, П. Уварова відзначила його особливості: доброзичливе ставлення університетського співтовариства, громадського та міського управління до підготовки XII АЗ, що, на її думку, дало можливість дослідити не лише Харківську губернію, а й сусідні з нею – Курську, Воронежську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, і навіть частину Облaсті Війська Донського та північну частину Таврійської губернії [Уварова, 2005, с. 213–214].

Аналізуючи матеріали, що зберігаються в ОПИ ГИМ, окремо слід відзначити щоденники В. Городцова, які містять детальну інформацію про проведення до XII АЗ археологічних розкопок на Харківщині [ОПИ ГИМ, ф. 431, оп. 1, спр. 52–53, 326–327].

Цікаві документи щодо проведення XII АЗ містяться у *Центральному історичному архіві Москви* [ЦИАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 85, 229–230, 283, 304]. Серед них матеріали про складання карти Харківської губернії [ЦИАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 85], листи різних осіб із повідомленнями

про знахідки старожитностей [ЦІАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 229], фінансовий звіт В. Городцова про розкопки в Харківській губернії у 1900–1901 рр. [ЦІАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 85, 230], фінансова документація (рахунки, розписки, квитанції тощо) ХПК [ЦІАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 283], оригінал доповіді В. Данилевича про карту монетних скарбів і монет із додатком самої карти [ЦІАМ, ф. 454, оп. 2, спр. 85, 304] тощо.

Незначна кількість документів щодо XII АЗ зберігається в *Музеї історії Харківського університету* [Музей..., ф. 1, оп. 3, папка 2; ф. 1, оп. 4, папка 9]. Серед них лист Охтирської повітової земської управи про надходження до ХПК 50 рублів на його потреби, відкритий лист на проведення археологічних розкопок О. Покровського [Музей..., ф. 1, оп. 3, папка 2]. Окрема папка містить список карт і планів, наданих на виставку XII АЗ Головним архівом Міністерства іноземних справ; листи окремих установ із проханням повернути речі, надані на виставку при з'їзді [Музей..., ф. 1, оп. 4, папка 9].

Роботу регіональних попередніх комісій і комітетів дозволяє відтворити низка архівних матеріалів з фондів обласних архівів. У *Державному архіві Полтавської області* зберігаються листи Д. Багалія і Є. Редіна до К. Скаржинської з проханням надати на виставку XII АЗ етнографічні колекції [Держархів Полтавської обл., ф. 222, оп. 1, спр. 23, 113], лист П. Уварової до Полтавської комісії, у якому вона дала високу оцінку її діяльності та запропонувала членам комісії продовжити роботу у зв'язку із підготовкою наступного XIII АЗ у Катеринославі [Держархів Полтавської обл., ф. 222, оп. 1, спр. 133].

Роботу Курської комісії дозволяють відтворити матеріали *Державного архіву Курської області* [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 119, 121, 123–127, 138]. Діловодна документація щодо її діяльності зберігається у фонді Курського губернського статистичного комітету. Особливий інтерес становлять циркуляри курського губернатора, рапорти земських начальників і повітових ісправників, листування членів Курської комісії з ІМАТ [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 123–124, 125]. Важлива інформація міститься у справах щодо організації Курської губернської ученої архівної комісії та створенні при статистичному комітеті історико-археологічної комісії, на які було покладено основне завдання вивчення старожитностей Курської губернії до XII АЗ [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 119, 124а]. Окремі документи містять інформацію про наявність у межах губернії кам'яних баб [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 126], про надання старожитностей на виставку [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 127], про відрядження на з'їзд представників Курського губернського статистичного комітету [Госархів Курской обл., ф. 4, оп. 1, спр. 138] тощо.

Окремі архівні матеріали щодо діяльності Воронежської комісії зберігаються у РА НА ИИМК РАН – звернення Імператорської археологічної комісії до Воронежської губернської вченої архівної комісії з дорученням скласти археологічну карту Воронежської губернії [РА НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, спр. 221, арк. 13]. З метою реалізації цього проекту до Імператорської археологічної комісії надіслано запит із проханням надати можливість голові Воронежської комісії Л. Савьолову користуватися необхідними справами та документами [РА НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, спр. 221, арк. 15].

Особливості діяльності Донського відділення попереднього комітету відображають діловодні джерела, які зберігаються в *Державному архіві Ростовської області* [Госархів Ростовской обл., ф. 699, оп. 1, спр. 138]. Вони містять свідоцтва про кам'яних баб, виявлених у станицях Донської обл., матеріали про інші старожитності, інформацію щодо надання відкритих листів членам Донського відділення попереднього комітету, відповіді на запитання програм ХПК [Госархів Ростовской обл., ф. 699, оп. 1, спр. 138] тощо.

Важливою групою архівних матеріалів, які дозволяють візуально досягнути результати роботи XII АЗ, є зображальні джерела. Прикладом таких джерел можуть слугувати світлини пам'яток церковних старожитностей (289 фото) Є. Редіна, які зберігаються у фондах ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна [Архівні матеріали ЦНБ...].

В окремих випадках джерела складають окремі комплекси. Зокрема, такий комплекс виник у результаті конфлікту, спричиненого мовним питанням на XII АЗ. Окремі документи

щодо зазначеної проблеми зберігаються в ЦДІАЛ України [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 42]. Вони ілюструють позицію галицьких учених у цьому конфлікті. Водночас позицію організаторів XII АЗ відбивають документи з фондів РА НА ИИМК [РА НА ИИМК РАН, ф. 4, оп. 1, спр. 41, арк. 179, 180, 189] та *Російського державного історичного архіву* в Санкт-Петербурзі [РГИА, ф. 1284, оп. 188, спр. 114, арк. 7].

Таким чином, архівна спадщина щодо XII АЗ є достатньо репрезентативною і надає можливість відтворити підготовку та проведення харківського археологічного форуму у широкому науковому та соціокультурному контексті. Акумуляція та системне дослідження комплексу архівних джерел відкривають широкі перспективи для розуміння процесу становлення і розвитку вітчизняної археологічної/історичної науки. Зокрема, архівні матеріали, які відображають історію XII АЗ, дають можливість осмислити роль наукової комунікації в системі соціогуманітарного знання; визначити масштаб конкретної наукової події в історіографічному процесі; зрозуміти роль окремих наукових форумів і постатей у процесі інституціалізації/дисциплінації вітчизняної науки тощо. Комплексний аналіз архівної спадщини XII АЗ як певної документальної системи відкрив додаткові можливості підвищити її інформативність. На підставі аналізу значної джерельної бази стало можливим зробити низку висновків про роль і місце XII АЗ в українській науці, який став одним із найвизначніших наукових форумів представників гуманітарних дисциплін історичного профілю в Україні початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

Аксьонова Н.В. (2008). Михайло Русов та його "Игры детей на Полтавщине" // Народна культура українців: життєвий цикл людини історико-етнологічне дослідження у 5 т. – К. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 212–213.

Архівні матеріали ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Фотографії пам'яток церковних древностей Е.К. Редина. 289 фото.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 119: Дело об организации губернской ученой архивной комиссии и музея при ней и подготовке к 12-му археологическому съезду. – 122 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 121: Дело об откомандировании представителя губстаткомитета на археологический съезд в г. Харьков. – 19 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 123: Циркуляры Министерства внутренних дел, Курского губернатора, программы сбора сведений о памятниках старины и современных памятниках, построенных в честь памятных событий; сведения и рапорты уездных исправников о памятниках и их описания. – 271 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 124: Циркуляры Курского губернатора, рапорты и информации земских начальников по учету памятников старины, частных коллекций и ремесленников, способных изготовить образцы старинных предметов (к 12-му археологическому съезду). – 73 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 124а: Журнал общего собрания Курского губернского статкомитета от 3 декабря 1901 г. об учреждении при статкомитете историко-археологической комиссии и приложения к нему. – 22 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 125: Переписка с императорской археологической комиссией, губернским правлением, земскими исправниками по учету предметов старины, о порядке пересылки найденных кладов и выдачи за них вознаграждений. – 85 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 126: Рапорты и сведения уездных исправников о результатах учета наличия на территории губернии каменных баб (к 12-му археологическому съезду). – 30 л.

Госархив Курской обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 127: Дело по подготовке к 12-му археологическому съезду и организации при нем выставки древнейших памятников. – 8 л.

Госархів Курської обл. – Ф. 4 (Курский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 138: Дело о командировании представителей губстаткомитета действительного члена А.А.Танкова, секретаря Н.И. Златоверховникова на 12-й археологический съезд в г. Харьков. – 5 л.

Госархів Ростовської обл. – Ф. 699 (Комиссия по устройству Донского музея при областном правлении войска Донского, г. Новочеркасск. 1740, 1884–1921 гг.). – Оп. 1. – Д. 138: Сведения о каменных статуях, найденных по станицам Донской области (рисунки каменных статуй). – 105 л.

Держархів Полтавської обл. – Ф. 222 (Лубенский музей Екатерины Скаржинской в селе Круглик Лубенского уезда Полтавской губернии). – Оп. 1. – Спр. 23: Письмо Д. Багалея от 11.05.1901 г. к Е.Н. Скаржинской. – 1 арк.

Держархів Полтавської обл. – Ф. 222 (Лубенский музей Екатерины Скаржинской в селе Круглик Лубенского уезда Полтавской губернии). – Оп. 1. – Спр. 113. Письма от Е. Редина. – 2 арк.

Держархів Полтавської обл. – Ф. 222 (Лубенский музей Екатерины Скаржинской в селе Круглик Лубенского уезда Полтавской губернии). – Оп. 1. – Спр. 133: Письма от Уваровой (1890–1902). – 4 арк.

Держархів Харківської обл. – Ф. 3 (Канцелярия Харьковского губернатора). – Оп. 283. – Спр. 68: Переписка об организации в г. Харькове XII всероссийского археологического съезда. – 132 арк.

Держархів Харківської обл. – Ф. 304 (Харьковская губернская земская управа). – Оп. 1. – Спр. 463: Переписка с предварительным комитетом по устройству XII археологического съезда в г. Харькове об ассигновании ему денежного пособия на организацию этнографической выставки к съезду. – 8 арк.

Держархів Харківської обл. – Ф. 40 (Харьковская духовная консистория). – Оп. 70. – Спр. 565: О доставлении разных сведений к XII археологическому съезду.

Держархів Харківської обл. – Ф. 45 (Харьковская городская управа). – Оп. 1. – Спр. 2497: Дело распорядительного отделения Харьковской городской управы, 1899. О предполагаемом XII съезде археологов в Харькове. – 77 арк.

Зайцев Б.П., Куделко С.М. (1992). Из истории подготовки XII Археологического съезда в Харькове (по материалам Государственного архива Харьковской области) // История и археология Слободской Украины. – Харьков. – С. 29–30.

Зайцев Б.П., Парамонов А.Ф. (2003). Підготовка в Харкові до XII Археологічного з'їзду: документи свідчать // Пам'ятки: археографічний щорічник. – Т. 4. – С. 30–38.

Музей історії університету імені В.Н. Каразіна. – Ф. 1. – Оп. 3. – Папка 2: Документи XII археологического съезда.

Музей історії університету імені В.Н. Каразіна. – Ф. 1. – Оп. 4. – Папка 9: Матеріали по археологическим съездам.

ОПИ ГИМ. – Ф. 17 (Уваровы). – Оп. 1. – Д. 427а.

ОПИ ГИМ. – Ф. 17 (Уваровы). – Оп. 1. – Д. 435: Заметки о заседаниях, работе XII, XIII, XIV археологических съездов; протоколы заседаний съезда, которые для себя вела Уварова; программы заседаний, записи о поездках для организации съездов. – 181 л.

ОПИ ГИМ. – Ф. 17 (Уваровы). – Оп. 1. – Д. 632: Дело по интригам Н.В. Покровского и Харьковского духовенства против Музея Харьковского университета. – 261 л.

ОПИ ГИМ. – Ф. 431 (Городцов В.А.). – Оп. 1. – Д. 326: Дневники В.А. Городцова. 1899–1901 гг. – 257 л.

ОПИ ГИМ. – Ф. 431 (Городцов В.А.). – Оп. 1. – Д. 327: Дневники В.А. Городцова. 1902–1903 гг. – 185 л.

ОПИ ГИМ. – Ф. 431 (Городцов В.А.). – Оп. 1. – Д. 52: Опись предметов из раскопок 1895–1904 гг. (составлена В.А. Городцовым). – 170 л.

ОПИ ГИМ. – Ф. 431 (Городцов В.А.). – Оп. 1. – Д. 53: Альбом зарисовок В.А. Городцова к раскопкам в Изюмском уезде Харьковской губ. в 1901 г. – 106 л.

РА НА ИИМК РАН. – Ф. 1 (Императорская археологическая комиссия). – Оп. 1. – Д. 221: О XII археологическом съезде в Харькове. Материалы предварительного комитета 1899 г. – 42 л.

РА НА ИИМК РАН. – Ф. 1 (Императорская археологическая комиссия). – Оп. 1. – Д. 76: О выдаче открытых листов на раскопки предварительному комитету по устройству XII археологического съезда в Харькове. 1901 г. – 24 л.

РА НА ИИМК РАН. – Ф. 3 (Русское археологическое общество). – Оп. 1. – Д. 240: О XII археологическом съезде в Харькове в 1902 году. – 32 л.

- РА НА ИИМК РАН. – Ф. 4 (Московское археологическое общество). – Оп. 1. – Д. 41: Материалы XII-го Харьковского археологического съезда 1899–1902 г. Переписка, протоколы, постановления. – 716 л.
- РГИА. – Ф. 1284 (Департамент общих дел МВД). – Оп. 188. – Д. 114: Об археологических съездах. – 70 л.
- Русов М. (2008). Игры детей в Полтавщине // Народна культура українців: життєвий цикл людини, історико-етнологічне дослідження у 5 т. – К. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 190–211.
- Уварова П.С. (2005). Былое. Давно прошедшие счастливые дни // Труды ГИМ. – Вып. 144. – С. 1–336.
- ЦДАІК України. – Ф. 1396 (Церковно-историческое и археологическое общество при Киевской духовной академии). – Оп. 1. – Спр. 79: Переписка с предварительным комитетом по устройству XII археологического съезда в Харькове и присылке экспонатов на выставку при съезде.
- ЦДАІК України. – Ф. 1672 (Иванов Евгений Михайлович – директор Харьковского исторического архива). – Оп. 1. – Спр. 128: Предварительный отчет Е.М. Иванова о работах его по изучению архивов Харьковской губернии 1901 г. – 27 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 1672 (Иванов Евгений Михайлович – директор Харьковского исторического архива). – Оп. 1. – Спр. 148. Обзор документов, представленных разными лицами в предварительный комитет XII археологического съезда в Харькове. 1901 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 89: Протоколы и каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. 1902 г. – 287 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 264: О XII археологическом съезде: (Приветствие Сумцова). 1903 г. – 5 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 274: Доклад проф. Сумцова о 25-тилети ХИФО при Харьковском университете. 1919 г. – 2 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 337: Отношение Московского археологического общества с просьбой принять участие в XII съезде в г. Харькове. 1902 г. 15 декабря. – 1 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 338: Отношение Московского археологического общества с препровождением 10 экземпляров протоколов по устройству XII съезда в г. Харькове, а также просит приступить к разработке вопросов неизбежных для археологического съезда. 1900 г. – 1 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 345: О командировке Н.Ф. Сумцова и студента Карташева в Ахтырский уезд для изучения этнографических древностей в связи с подготовкой XII археологического съезда: (Предписание Харьковского губернатора). 1900 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 346. О командировке В.И. Саввы в Харьковскую губернию для производства раскопок в связи с подготовкой к XII археологическому съезду. 1900 г. – 1 арк.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 352: Отношение предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в г. Харькове с предложением Московского археологического комитета обратить внимание ученых обществ и земств на необходимость собирания малороссийских песен и их издания. 1901 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 354: Отношение Харьковского музыкального училища с сообщением, что желающих лиц из числа преподавателей к собиранию и обработке малороссийских песен не нашлось. 1901 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 355: Отношение Харьковской казенной палаты в Комитет по устройству XII археологического съезда, о допущении Миллера и Е.М. Иванова к работе в архиве Казенной палаты. 1901 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 372: Отношение Московского археологического общества с выражением благодарности за блестяще проведенный XII археологический съезд. 31 августа 1902 г.
- ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 373: Отношение Московского археологического общества с просьбой продолжить исследования и

собирання матеріалів для Харківського съезда и лиц, поработавших для съезда, не оставляют начатой работы.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 673: Письмо Ратера проф. Сумцову, в котором высказывает свое мнение относительно украинских песен к XII археологическому съезду.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 675: Письмо студента Харьковского университета Веретенникова с просьбой прислать несколько программ для собирания этнографических сведений к предстоящей выставке (Славяносербск, Екатеринославская губ.). 1900 г.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 770: Кобзари и лирники Богодуховского уезда сел Константиновки и Ямное.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 771: Кобзари и лирники Волчанского уезда сел Дехтяревки, Кисляковки, Базалеевки и др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 772: Кобзари и лирники Старобельского уезда сел Байдаковки, Шуликина, Лашиновки, Лимаревки и др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 773: Кобзари и лирники Лебединского уезда сел Ольшаны и Недригайловки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 774: Кобзари и лирники Харьковского уезда сел Гавриловки, Гиевки, Мироновки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 775: Кобзари и лирники Змиевского уезда сел Андреевки, Верхнего Бышкина, Отрады, Лиман.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 776: Кобзари и лирники Изюмского уезда села Лозоваты.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 777: Кобзари и лирники Купянского уезда сел Красновки, Поповки и Петропавловки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 778: Кобзари и лирники Валковского уезда села Коломаки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 779: Писанки Изюмского уезда.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 780: Писанки Харьковского уезда сел Бабаи, Гиевки, Мироновки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 781: Писанки Сумского уезда сел Басовки, Николаевки, Писаревки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 782: Писанки Богодуховского уезда сел Павловки, Поповки, Пархомовки и ряд др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 783: Писанки Купянского уезда сел Поповки, Петропавловки и Николаевки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 784: Писанки Волчанского уезда сел Кисляковки, Песчанки, Отрадного, Ризникова, Варваровки и др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 785: Писанки Змиевского уезда сел Волохов Яр, Ивановки, Шебелинки и Лимана.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 786: Писанки Старобельского уезда сел Брусовки, Маковки, Боровеньки, Шелестовки, Лашиновки и др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 787: Писанки Ахтырского уезда сел Белки, Боромли, Кириковки и др.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 788: Писанки Лебединского уезда села Романовки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 789: Этнографические сведения к XII археологическому съезду Екатеринославской губ. разных уездов. – 22 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 790: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Змиевского уезда сел Андреевки, Волчий Яр, Ивановки, Шебелинки, Лимана, Зарожная о крестьянском населении, о крестьянской свадьбе. – 70 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 791: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Старобельского уезда сел Велитковского, Штормова, Боровеньки, Лимаревки, Беловодского: о месторасположении села Боровского, о крестьянском населении, о свадебных песнях, колядках загадках.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 792: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Волчанского уезда сел Базалеевки, Ольховатки, Петропавловки и др.: о ценах, о рисунках.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 793: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Ахтырского уезда сел Камерецкого, Угроода, Кириковки, Каменевки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 794: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Харьковской области сел Гавриловки, Казачья Лопань и Мироновки.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 795: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Сумского уезда сел Басовки, Николаевки и Ново-Андреевки, о церковных древностях, о писанках о кобзарях.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 796: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Купянского уезда сел Редьковки, Староверовки, Белоцерковки, Гончаровки и др.: об одежде, о приметах, о заговоре.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 797: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Лебединского уезда сел Бежевки, Чупаховки и Мижирича о крестьянском населении.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 798: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Богодуховского уезда сел Козеевки, Павловки, Поповки, Тарасовки и др.: о крестьянском быте.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 799: Етнографические сведения к XII археологическому съезду Изюмского уезда сел Котовки, Николаевки, Семеновки и др.: о монетах, об играх, о посуде, о вышивках и проч.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 800: Курской губ. о каменных бабах.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 967: Русов М. Игры детей в Полтавщине. 1902.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 971: Очерк ученой деятельности Историко-филологического общества за первые 25 лет его существования. 1877–1902.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 982: Василенко В. К вопросу об областной этнографии. 1900 г.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 986: Етнографический очерк сл. Верхнего Салтова народного учителя В.А. Бабенко для предстоящего XII археологического съезда в Харькове. 1901. – 28 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 991: Отчет Радаковой про этнографическую экспедицию. 1902. – 13 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 1047: Описание Полтавщины М. Руссова. – 64 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2017 (Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920). – Оп. 1. – Спр. 1053: 6 июня проф. Редин пишет харьковскому губернатору о том, что открыт древний могильник в

селении Верхнем Салтове, что составляет большую ценность археологическую, и о том, чтоб он оказал помощь в смысле охранения всех ископаемых ценностей. 1902 г. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2020 (Багалій Дмитро Іванович – професор російської історії Харківського університету). – Оп. 1. – Спр. 97: Прошение Багалея в Харьковскую духовную консисторию о разрешении заниматься в архиве и ответ консистории. 1902 г. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 16: Дозвіл харківського губернатора М.Ф. Сумцову на проведення етнографічних досліджень на території Харківської губ. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 120: Лист Бабенка В. з питань організації і розміщення етнографічної виставки. 6–27 липня 1902 р. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 156: Лист Білецького О.І. про друкування статті Сумцова “Обзор отдела церковных древностей на XII археологическом съезде”. 20 грудня 1908 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 196: Лист Бреня А.С. (Путивль) з проханням висловити свої думки про зібрану ним колекцію весільних пісень. 13 липня 1902 р. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 197: Лист Бреня А.С. (Путивль) з проханням висловити свої думки про зібрані ним пісні та про поступове відмирання народних пісень. 10 жовтня 1902 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 198: Лист Бреня А.С. (Охтирка) з проханням повернути йому записані ним пісні, які він дав для XII археологічного з'їзду в Харкові. 9 лютого 1903 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 261: Лист Вольвачивни М. (Харків) з повідомленням про надсилання М.Ф. Сумцову старовинних українських та своїх власних пісень. 24 серпня 1902 р. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 353: Лист Губхарда з проханням повідомити дані про античну вазу, надруковану в працях XII археологічного конгресу, який відбувся у Харкові. Французькою мовою. Б. д. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 592: Лист Краснова А. з запрошенням взяти участь у роботі Підготовчого комітету Етнографічної виставки при Археологічному з'їзді в Харкові. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1039: Селіванова А.[В.] з повідомленням про те, що він почув багато цікавого про Одоєвського від П.Ф. Федорова; про те, що Археологічний з'їзд відбудеться не в Харкові, а в Ярославлі та ін. Б. д. – 2 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1167: Лист Твердохлібова А.Д. (Охтирка) М.Ф. Сумцову з питань підготовки до Археологічного з'їзду. 10 серпня 1900 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1205: Лист від Уварової П.С. з обіцянкою приїхати в Харків та ін. 1900 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1206: Лист від Уварової з запрошенням прибути до неї. 1900 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2052 (Опис документальних матеріалів особистого фонду № 2052. 1876–1921 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1208: Лист Уварової П.С. (Москва) з подякою за участь у XII археологічному з'їзді у Харкові. 22 грудня 1902 р. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2058 (Савва Володимир Іванович – професор російської історії Харківського університету. 1884–1918). – Оп. 1. – Спр. 13: Ректор Харьковского университета сообщает, что В. Савва избран депутатом на XII археологический съезд в г. Харькове в 1902 г. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2058 (Савва Володимир Іванович – професор російської історії Харківського університету. 1884–1918). – Оп. 1. – Спр. 224: Киев. В. Ляскоронский благодарит В.И. Савву за содействие в редактировании “Известий XII археологического съезда”. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2058 (Савва Володимир Іванович – професор російської історії Харківського університету. 1884–1918). – Оп. 1. – Спр. 230: Граф Уваров просит его труд после сделанного им реферата представить в археологическое общество. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 2194 (Колекція карт). – Оп. 1. – Спр. 42: Археологическая карта Харьковской губ., составленная к XII археологическому съезду Д.И. Багалеем. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 707 (Управление Киевского ученого округа. II стол 1896 г.). – Оп. 147. – Спр. 47: Об устройстве в Киеве XI археологического Рижского съезда и предварительном комитете будущего съезда в Москве.

ЦДАІК України. – Ф. 711 (Киевская духовная академия. Конференция и совет. 1823–1919 гг.). – Оп. 3. – Спр. 2636: Отношение Московского археологического общества с просьбой направить представителей от Академии в Харьков на XII археологический съезд 3 марта 1902 г. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 832 (Антонович Владимир Бонифатьевич – профессор Киевского университета 1866–1942 гг.). – Оп. 1. – Спр. 165: Работа Е. Мельник “Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 гг.”. Работа В.Е. Данилевича “Карта монетных кладов находок единичных монет Харьковской губернии” с автографом автора, посвященным Е.Н. Мельник (Антонович).

ЦДАІК України. – Ф. 832 (Антонович Владимир Бонифатьевич – профессор Киевского университета 1866–1942 гг.). – Оп. 1. – Спр. 170: Удостоверение, выданное Е.Н. Мельник (Антонович) предварительным комитетом по устройству XII археологического съезда в г. Харькове в 1902 г. на продолжение раскопок кургана (17 августа 1901 г.). – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 832 (Антонович Владимир Бонифатьевич – профессор Киевского университета 1866–1942 гг.). – Оп. 1. – Спр. 173: Сведения об участии Е.Н. Антонович (Мельник) в археологических раскопках 1881–1927 гг. – 1 арк.

ЦДАІК України. – Ф. 832 (Антонович Владимир Бонифатьевич – профессор Киевского университета 1866–1942 гг.). – Оп. 1. – Спр. 175: Значки участника археологических съездов, принадлежащие Е.Н. Мельник-Антонович. – 4 шт.

ЦДАІК України. – Ф. 832 (Антонович Владимир Бонифатьевич – профессор Киевского университета 1866–1942 гг.). – Оп. 1. – Спр. 239: Книга М.А. Попова “Анатомическое исследование костей, найденных при раскопках курганов в Харьковской губернии”, с автографом, посвященным Е.Н. Мельник (Антонович) Харьков, 1902 г. – 38 арк.

ЦДАІЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 42: Протоколи засідань історико-філософської секції товариства. – 141 арк.

ЦИАМ. – Ф. 454 (Московское императорское археологическое общество. 1866–1927 гг.). – Оп. 2. – Д. 85: О составлении археологической карты Казанской, Киевской, Нижегородской, Ярославской, Саратовской, Харьковской и Екатеринославской губерний. – 66 л.

ЦИАМ. – Ф. 454 (Московское императорское археологическое общество. 1866–1927 гг.). – Оп. 2. – Д. 229: Письма разных лиц с сообщениями о находках древностей и присылке древних монет, золотых и серебряных изделий. – 44 л.

ЦИАМ. – Ф. 454 (Московское императорское археологическое общество. 1866–1927 гг.). – Оп. 2. – Д. 230: Документы бухгалтерии (счета, накладные, квитанции, расходные ордера и др.). Финансовый отчет Городцова В.А. о раскопках в Харьковской губ. – 348 л.

ЦИАМ. – Ф. 454 (Московское императорское археологическое общество. 1866–1927 гг.). – Оп. 2. – Д. 283: Финансовые документы (счета, расписки, квитанции и др.) предварительного комитета XII археологического съезда в Харькове. – 237 л.

ЦИАМ. – Ф. 454 (Московское императорское археологическое общество. 1866–1927 гг.). – Оп. 2. – Д. 304: Доклад В.Е. Данилевича “Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьков. губ.” Имеется карта. – 27 л.

REFERENCES

Aksonova, N.V. (2008). Mykhailo Rusov ta yoho "Yhry detei na Poltavshchynе". *Narodna kultura ukrainsiv: zhyttievyyi tsykl liudyny istoryko-etnologichne doslidzhennia u 5 t, 1(Dity. Dytynstvo. Dytiacha subkultura)*. Kyiv, 212–213 (in Ukrainian).

Arkhivni materialy, Tsentralna naukova biblioteka Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Fotohrafiy pamiatnykov tserkovnykh drevnostei E.K. Redyna, 289 foto (in Ukrainian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 119: Delo ob organizacii gubernskoj uchenoj arhivnoj komissii i muzeja pri nej i podgotovke k 12-mu arheologicheskomu sezd, 122 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 121: Delo ob otkomandirovanii predstavitelja gubstatkomiteta na arheologicheskij sezd v g. Har'kov, 19 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 123: Cirkuljary Ministerstva vnutrennih del, Kurskogo gubernatora, programmy sbora svedenij o pamjatnikah stariny i sovremennyh pamjatnikah, postroennyh v chest' pamjatnyh sobytij; svedenija i raporty uezdnyh ispravnikov o pamjatnikah i ih opisaniya, 271 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 124: Cirkuljary Kurskogo gubernatora, raporty i informacii zemskih nachal'nikov po uchetu pamjatnikov stariny, chastnyh kollekcij i remeslennikov, sposobnyh izgotovit' obrazcy starinnyh predmetov (k 12-mu arheologicheskomu sezd), 73 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 124a: Zhurnal obshhego sobranija Kurskogo gubernskogo statkomiteta ot 3 dekabrya 1901 g. ob uchrezhdenii pri statkomitete istoriko-arheologicheskij komissii i prilozhenija k nemu, 22 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 125: Perepiska s imperatorskoj arheologicheskij komissiej, gubernskim pravleniem, zemskimi ispravnikami po uchetu predmetov stariny, o porjadke peresylki najdennyh kladov i vydachi za nih voznagrazhdenij, 85 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 126: Raporty i svedenija uezdnyh ispravnikov o rezul'tatah ucheta nalichija na territorii gubernii kamennyh bab (k 12-mu arheologicheskomu sezd), 30 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 127: Delo po podgotovke k 12-mu arheologicheskomu sezdu i organizacii pri nem vystavki drevnejshih pamjatnikov, 8 pp. (in Russian).

Gosarhiv Kurskoj oblasti. F. 4 (Kurskij gubernskij statisticheskij komitet). Op. 1. D. 138: Delo o komandirovanii predstavitelej gubstatkomiteta dejstvitel'nogo chlena A.A. Tankova, sekretarja N.I. Zlatoverhovnikova na 12-j arheologicheskij sezd v g. Har'kov, 5 pp. (in Russian).

Gosarhiv Rostovskij oblasti. F. 699 (Komissija po ustrojstvu Donskogo muzeja pri oblastnom pravlenii vojska Donskogo, g. Novoчеркасска. 1740, 1884–1921 gg.). Op. 1. D. 138: Svedenija o kamennyh statujah, najdennyh po stanicam Donskoj oblasti (risunki kamennyh statuj), 105 pp. (in Russian).

Derzharhiv Poltavskoi oblasti. F. 222 (Lubenskij muzej Ekateriny Skarzhinskoj v sele Kruglik Lubenskogo uezda Poltavskoj gubernii). Op. 1. Spr. 23: Pis'mo D. Bagaleja ot 11.05.1901 g. k E.N. Skarzhinskoj, 1 pp. (in Russian).

Derzharhiv Poltavskoi oblasti. F. 222 (Lubenskij muzej Ekateriny Skarzhinskoj v sele Kruglik Lubenskogo uezda Poltavskoj gubernii). Op. 1. Spr. 113. Pis'ma ot E. Redina, 2 pp. (in Russian).

Derzharhiv Poltavskoi oblasti. F. 222 (Lubenskij muzej Ekateriny Skarzhinskoj v sele Kruglik Lubenskogo uezda Poltavskoj gubernii). Op. 1. Spr. 133: Pis'ma ot Uvarovoj (1890–1902), 4 pp. (in Russian).

Derzharhiv Harkivskoi oblasti. F. 3 (Kanceljarija Har'kovskogo gubernatora). Op. 283. Spr. 68: Perepiska ob organizacii v g. Har'kove XII vserossijskogo arheologicheskogo sezda, 132 pp. (in Russian).

Derzharhiv Harkivskoi oblasti. F. 304 (Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava). Op. 1. Spr. 463: Perepiska s predvaritel'nym komitetom po ustrojstvu XII arheologicheskogo sezda v g. Har'kove ob assignovanii emu denezhnoho posobija na organizaciju jetnograficheskij vystavki k sezd, 8 pp. (in Russian).

Derzharhiv Harkivskoi oblasti. F. 40 (Har'kovskaja duhovnaja konsistorija). Op. 70. Spr. 565: O dostavlennii raznyh svedenij k XII arheologicheskomu sezdu (in Russian).

Derzharhiv Harkivskoi oblasti. F. 45 (Har'kovskaja gorodskaja uprava). Op. 1. Spr. 2497: Delo rasporditel'nogo otdelenija Har'kovskoj gorodskoj upravly, 1899. O predpolagaemom XII sezde arheologov v Har'kove, 77 pp. (in Russian).

Zajcev, B.P., & Kudelko, S.M. (1992). Iz istorii podgotovki XII Arheologicheskogo sezda v Har'kove (po materialam Gosudarstvennogo arhiva Har'kovskoj oblasti). *Istorija i arheologija Slobodskoj Ukrainy*. Har'kov, 29–30 (in Russian).

Zaitsev, B.P., & Paramonov, A.F. (2003). Pidhotovka v Kharkovi do XII Arkheolohichnoho z'izdu: dokumenty svidchat. *Pam'iatky: arkhografichni shchorichnyk*, 4, 30–38 (in Ukrainian).

Muzej istorii universitetu imeni V.N. Karazina. F. 1. Op. 3. Papka 2: Dokumenty XII arheologicheskogo sezda (in Russian).

Muzej istorii universitetu imeni V.N. Karazina. F. 1. Op. 4. Papka 9: Materialy po arheologicheskim sezdam (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 17 (Uvarovy). Op. 1. D. 427a (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 17 (Uvarovy). Op. 1. D. 435: Zametki o zasedanijah, rabote XII, XIII, XIV arheologicheskikh sezдов; protokoly zasedanij s#ezda, kotorye dlja sebe vela Uvarova; programmy zasedanij, zapisi o poezdkah dlja organizacii sezдов, 181 pp. (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 17 (Uvarovy). Op. 1. D. 632: Delo po intrigam N.V. Pokrovskogo i Har'kovskogo duhovenstva protiv Muzeja Har'kovskogo universiteta, 261 pp. (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 431 (Gorodcov V.A.). Op. 1. D. 326: Dnevniky V.A. Gorodcova. 1899–1901 gg., 257 pp. (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 431 (Gorodcov V.A.). Op. 1. D. 327: Dnevniky V.A. Gorodcova. 1902–1903 gg., 185 pp. (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 431 (Gorodcov V.A.). Op. 1. D. 52: Opis' predmetov iz raskopok 1895–1904 gg. (sostavlena V.A. Gorodcovym), 170 pp. (in Russian).

Otdel pis'mennyh istochnikov, Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. F. 431 (Gorodcov V.A.). Op. 1. D. 53: Al'bom zarisovok V.A. Gorodcova k raskopkam v Izjumskom uezde Har'kovskoj gub. v 1901 g., 106 pp. (in Russian).

Rukopisnyj arhiv, Nauchnyj arhiv Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk. F. 1 (Imperatorskaja arheologicheskaja komissija). Op. 1. D. 221: O XII arheologicheskome sezde v Har'kove. Materialy predvaritel'nogo komiteta 1899 g., 42 pp. (in Russian).

Rukopisnyj arhiv, Nauchnyj arhiv Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk. F. 1 (Imperatorskaja arheologicheskaja komissija). Op. 1. D. 76: O vydache otkrytyh listov na raskopki predvaritel'nomu komitetu po ustrojstvu XII arheologicheskogo sezda v Har'kove. 1901 g., 24 pp. (in Russian).

Rukopisnyj arhiv, Nauchnyj arhiv Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk. F. 3 (Russkoe arheologicheskoe obshhestvo). Op. 1. D. 240: O XII arheologicheskome sezde v Har'kove v 1902 godu, 32 pp. (in Russian).

Rukopisnyj arhiv, Nauchnyj arhiv Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk. F. 4 (Moskovskoe arheologicheskoe obshhestvo). Op. 1. D. 41: Materialy XII-go Har'kovskogo arheologicheskogo sezda 1899–1902 g. Perepiska, protokoly, postanovlenija, 716 pp. (in Russian).

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv. F. 1284 (Departament obshhih del Ministerstva vnutrennih del). Op. 188. D. 114: Ob arheologicheskikh sezдах, 70 pp. (in Russian).

Rusov, M. (2008). Iгры detej v Poltavshhine. *Narodna kultura ukrainsiv: zhittevij tsykl ljudiny, istoriko-etnologichne doslidzhennia u 5 t., 1(Diti. Ditinstvo. Ditjacha subkultura)*. Kyiv, 190–211 (in Russian).

Uvarova, P.S. (2005). Byloe. Davno proshedshie schastlivye dni. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja*, 144, 1–336 (in Russian).

Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 1396 (Cerkovno-istoricheskoe i arheologicheskoe obshhestvo pri Kievskoj duhovnoj akademii). Op. 1. Spr. 79: Perepiska s predvaritel'nym komitetom po ustrojstvu XII arheologicheskogo sezda v Har'kove i prisylke jeksponatov na vystavku pri sezde (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 1672 (Ivanov Evgenij Mihajlovich – direktor Har'kovskogo istoricheskogo arhiva). Op. 1. Spr. 128: Predvaritel'nyj otchet E.M. Ivanova o rabotah ego po izucheniju arhivov Har'kovskoj gubernii 1901 g., 27 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 1672 (Ivanov Evgenij Mihajlovich – direktor Har'kovskogo istoricheskogo arhiva). Op. 1. Spr. 148: Obzor dokumentov, predstavlenykh raznymi licami v predvaritel'nyj komitet XII arheologicheskogo sezda v Har'kove. 1901 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 354: Otnoshenie Har'kovskogo muzykal'nogo uchilishha s soobshheniem, chto zhelajushhih lic iz chisla prepodavatelej k sobiraniju i obrabotke malorossijskih pesen ne nashlos'. 1901 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 355: Otnoshenie Har'kovskoj kazennoj palaty v Komitet po ustrojstvu XII arheologicheskogo sezda, o dopushhenii Millera i E.M. Ivanova k rabote v arhive Kazennoj palaty. 1901 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 372: Otnoshenie Moskovskogo arheologicheskogo obshhestva s vyrazheniem blagodarnosti za blestjashhe provedennyj XII arheologicheskij sez. 31 avgusta 1902 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 373: Otnoshenie Moskovskogo arheologicheskogo obshhestva s pros'boj prodolzhit' issledovanija i sobiranje materialov dlja Har'kovskogo sezda i lic, porabotavshih dlja sezda, ne ostavljat' nachatoj raboty (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 673: Pis'mo Ratera prof. Sumcovu, v kotorom vyskazyvaet svoe mnenie otnositel'no ukrainskih pesen k XII arheologicheskomu sezdu (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 675: Pis'mo studenta Har'kovskogo universiteta Veretennikova s pros'boj prisljat' neskol'ko programm dlja sobiranija jetnograficheskikh svedenij k predstojashhej vystavke (Slavjanoserbsk, Ekaterinoslavskaja gub.). 1900 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 770: Kobzari i lirniki Bogoduhovskogo uezda sel Konstantinovki i Jamnoe (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 771: Kobzari i lirniki Volchanskogo uezda sel Deltjarevki, Kisljakovki, Bazaleevki i dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 772: Kobzari i lirniki Starobel'skogo uezda sel Bajdakovki, Shulikina, Lashinovki, Limarevki i dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 773: Kobzari i lirniki Lebedinskogo uezda sel Ol'shany i Nedrigajlovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 774: Kobzari i lirniki Har'kovskogo uezda sel Gavrilovki, Gievki, Mironovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 775: Kobzari i lirniki Zmievskogo uezda sel Andreevki, Verhnego Byshkina, Otrady, Liman (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 776: Kobzari i lirniki Izjumskogo uezda sela Lozovaty (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 777: Kobzari i lirniki Kupjanskogo uezda sel Krasnovki, Popovki i Petropavlovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 778: Kobzari i lirniki Valkovskogo uezda sela Kolomaki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 779: Pisanki Izjumskogo uezda (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 780: Pisanki Har'kovskogo uezda sel Babai, Gievki, Mironovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 781: Pisanki Sumskogo uezda sel Basovki, Nikolaevki, Pisarevki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 782: Pisanki Bogoduhovskogo uezda sel Pavlovki, Popovki, Parhomovki i rjad dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 783: Pisanki Kupjanskogo uezda sel Popovki, Petropavlovki i Nikolaevki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 784: Pisanki Volchanskogo uezda sel Kisljakovki, Peschanki, Otradnogo, Riznikova, Varvarovki i rjad dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 785: Pisanki Zmievsckogo uezda sel Volohov Jar, Ivanovki, Shebelinki i Limana (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 786: Pisanki Starobel'skogo uezda sel Brusovki, Makovki, Boroven'ki, Shelestovki, Lashinovki i rjad dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 787: Pisanki Ahtyrskogo uezda sel Belki, Boromli, Kirikovki i dr. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 788: Pisanki Lebedinskogo uezda sela Romanovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 789: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Ekaterinoslavskoj gub. raznyh uezdov, 22 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 790: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Zmievsckogo uezda sel Andreevki, Volchij Jar, Ivanovki, Shebelinki, Limana, Zarozhnaja o krest'janskom naselenii, o krest'janskoj svad'be, 70 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 791: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Starobel'skogo uezda sel Velitkovskogo, Shtormova, Boroven'ki, Limarevki, Belovodskogo: o mestoraspolozhenii sela Borovskogo, o krest'janskom naselenii, o svadebnyh pesnjah, koljadkah, zagadkah (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 792: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Volchanskogo uezda sel Bazaleevki, Ol'hovatki, Petropavlovki i dr.: o cenah, o risunkah (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 793: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Ahtyrskogo uezda sel Kamereckogo, Ugroeda, Kirikovki, Kamenevki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 794: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Har'kovskoj oblasti sel Gavrilovki, Kazach'ja Lopan' i Mironovki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 795: Jetnograficheskie svedenija k XII arheologicheskomu sezdu Sumskogo uezda sel Basovki, Nikolaevki i Novo-Andreevki, o cerkovnyh drevnostjah, o pisankah o kobzarjah (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 796: Jetnograficheskie svedeniya k XII arheologicheskomu sezdu Kupjanskogo uezda sel Red'kovki, Staroverovki, Belocerkovki, Goncharovki i dr.: ob odezhde, o primetah, o zagovore (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 797: Jetnograficheskie svedeniya k XII arheologicheskomu sezdu Lebedinskogo uezda sel Bezhevki, Chupahovki i Mizhiricha o krest'janskom naselenii (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 798: Jetnograficheskie svedeniya k XII arheologicheskomu sezdu Bogoduhovskogo uezda sel Kozeevki, Pavlovki, Popovki, Tarasovki i dr.: o krest'janskom byte (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 799: Jetnograficheskie svedeniya k XII arheologicheskomu sezdu Izjumskogo uezda sel Kotovki, Nikolaevki, Semenovki i dr.: o monetah, ob igrakh, o posude, o vyshivkah i proch. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 800: Kurskoj gub. o kamennyh babah (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 967: Rusov M. Igy detej v Poltavshhine. 1902 (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 971: Ocherk uchenoj dejatel'nosti Istoriko-filologicheskogo obshhestva za pervye 25 let ego sushhestvovaniya. 1877–1902 (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 982: Vasilenko V. K voprosu ob oblastnoj jetnografii. 1900 g. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 986: Jetnograficheskij ocherk sl. Verhnego Saltova narodnogo uchitelja V.A. Babenko dlja predstojashhego XII arheologicheskogo sezda v Har'kove. 1901, 28 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 991: Otchet Radakovoj pro jetnograficheskiju jekspediciju. 1902, 13 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 1047: Opisanie Poltavshhiny M. Russova, 64 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2017 (Kharkivske istoriko-filologichne tovaristvo. 1876–1920). Op. 1. Spr. 1053: 6 ijunya prof. Redin pishet har'kovskomu gubernatoru o tom, chto otkryt drevnij mogil'nik v selenii Verhnem Saltove, chto sostavljaet bol'shuju cennost' arheologicheskiju, i o tom, chtob on okazal pomoshh' v smysle ohraneniya vseh iskopaemyh cennostej. 1902 g., 2 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2020 (Bagalij Dmytro Ivanovych – profesor rosijskoi istorii Kharkivskogo universitetu). Op. 1. Spr. 97: Proshenie Bagaleja v Har'kovskuju duhovnuju konsistoriju o razreshenii zanimat'sja v arhive i otvet konsistorii. 1902 g., 2 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 16: Dozvil kharkivskogo gubernatora M.F. Sumcovu na provedennia etnografichnykh doslidzhen na teritorii Kharkivskoi gub., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 120: Lyst Babenka V. z pytan organizacii i rozmishhennia etnografichnoi vystavky. 6–27 lypnia 1902 r., 2 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 156: Lyst Biletskogo O.I. pro drukuvannia statti Sumcova "Obzor otdela cerkovnyh drevnostej na XII arheologicheskome sezde". 20 grudnia 1908 r., 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 196: Lyst Brenia A.S. (Putyvl) z prokhanniam vyslovityt svoi dumky pro zibranu nym kolekciju vesilnykh pisen. 13 lypnia 1902 r., 2 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 197: Lyst Brenia A.S. (Putyvl) z prokhanniam vyslovtyty svoi dumky pro zibrani nym pisni ta pro postupove vidmyrannia narodnykh pisen. 10 zhovtnia 1902 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 198: Lyst Brenia A.S. (Okhtyrka) z prokhanniam povernuty jomu zapysani nym pisni, iaki vin dav dlia XII arheologichnogo zizdu v Kharkovi. 9 ljutogo 1903 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 261: Lyst Volvachyyny M. (Kharkiv) z povidomlenniam pro nadsilannia M.F. Sumcovu starovynnykh ukrainskikh ta svoikh vlasnykh pisen. 24 serpnia 1902 r., 2 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 353: Lyst Gubkharda z prokhanniam povidomyty dani pro antychnu vazu, nadrukovanu v pratsiakh XII arheologichnogo kongresu, iakij vidbuvsia u Kharkovi. Francuzkoju movoju. B. d., 2 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 592: Lyst Krasnova A. z zaproshenniam vziaty uchast u roboti Pidgotovchogo komitetu Etnografichnoi vystavky pry Arheologichnomu zizdi v Kharkovi, 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 1039: Selivanova A.[V.] z povidomlenniam pro te, shho vin pochuv bagato tsikavogo pro Odoevskogo vid P.F. Fedorova; pro te, shho Arheologichnij zizd vidbudetsia ne v Kharkovi, a v Iaroslavli ta in. B. d., 2 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 1167: Lyst Tverdokhlibova A.D. (Okhtirka) M.F. Sumcovu z pytan pidgotovky do Arheologichnogo zizdu. 10 serpnia 1900 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 1205: Lyst vid Uvarovoi P.S. z obitsiankoju priikhaty v Kharkiv ta in. 1900 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 1206: Lyst vid Uvarovoi z zaproshenniam prybuti do nei. 1900 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2052 (Opys dokumentalnykh materialiv osobystogo fondu № 2052. 1876–1921 rr.). Op. 1. Spr. 1208: Lyst Uvarovoi P.S. (Moskva) z podiakoju za uchast u XII arheologichnomu zizdi u Kharkovi. 22 grudnia 1902 r., 1 pp. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2058 (Savva Volodymyr Ivanovych – profesor rosijskoi istorii Kharkivskogo universytetu. 1884–1918). Op. 1. Spr. 13: Rektor Har'kovskogo universiteta soobshhaet, chto V. Savva izbran deputatom na XII arheologicheskij sezid v g. Har'kove v 1902 g., 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2058 (Savva Volodymyr Ivanovych – profesor rosijskoi istorii Kharkivskogo universytetu. 1884–1918). Op. 1. Spr. 224: Kiev. V. Ljaskoronskij blagodarit V.I. Savvu za sodejstvie v redaktirovanii “Izvestij XII arheologicheskogo sezida”, 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2058 (Savva Volodymyr Ivanovych – profesor rosijskoi istorii Kharkivskogo universytetu. 1884–1918). Op. 1. Spr. 230: Graf Uvarov prosit ego trud posle sdelannogo im referata predstavit' v arheologicheskoe obshchestvo, 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2194 (Kolekciia kart). Op. 1. Spr. 42: Arheologicheskaja karta Har'kovskoj gub., sostavlenaja k XII arheologicheskomu sezidu D.I. Bagaleem, 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 707 (Upravlenie Kievskogo uchenogo okruga. II stol 1896 g.). Op. 147. Spr. 47: Ob ustrojstve v Kieve XI arheologicheskogo Rizhskogo sezda i predvaritel'nom komitete budushhego sezda v Moskve (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 711 (Kievskaja duhovnaja akademija. Konferencija i sovet. 1823–1919 gg.). Op. 3. Spr. 2636: Otnoshenie Moskovskogo arheologicheskogo obshhestva s pros'boj napravit' predstavitelej ot Akademii v Har'kov na XII arheologicheskij sezid 3 marta 1902 g., 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 832 (Antonovich Vladimir Bonifat'evich – professor Kievskogo universiteta 1866–1942 gg.). Op. 1. Spr. 165: Rabota E. Mel'nik “Raskopki kurganov v Har'kovskoj gubernii 1900–1901 gg.”. Rabota V.E. Danilevicha “Karta monetnyh kladov nahodok edinichnyh monet Har'kovskoj gubernii” s avtografom avtora, posvjashhennym E.N. Mel'nik (Antonovich) (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 832 (Antonovich Vladimir Bonifat'evich – professor Kievskogo universiteta 1866–1942 gg.). Op. 1. Spr. 170: Udostoverenie, vydannoe E.N. Mel'nik (Antonovich) predvaritel'nym komitetom po ustrojstvu XII arheologicheskogo sezda v g. Har'kove v 1902 g. na prodolzhenie raskopok kurgana (17 avgusta 1901 g.), 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 832 (Antonovich Vladimir Bonifat'evich – professor Kievskogo universiteta 1866–1942 gg.). Op. 1. Spr. 173: Svedenija ob uchastii E.N. Antonovich (Mel'nik) v arheologicheskikh raskopkakh 1881–1927 gg., 1 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 832 (Antonovich Vladimir Bonifat'evich – professor Kievskogo universiteta 1866–1942 gg.). Op. 1. Spr. 175: Znachki uchastnika arheologicheskikh sezidov, prinadlezhashhie E.N. Mel'nik-Antonovich, 4 shtuki (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 832 (Antonovich Vladimir Bonifat'evich – professor Kievskogo universiteta 1866–1942 gg.). Op. 1. Spr. 239: Kniga M.A. Popova “Anatomicheskoe issledovanie kostej, najdenykh pri raskopkakh kurganov v Har'kovskoj gubernii”, s avtografom, posvjashhennym E.N. Mel'nik (Antonovich) Har'kov, 1902 g., 38 pp. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Lviv. F. 309 (Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka). Op. 1. Spr. 42: Protokoly zasidan istoryko-filosofskoi sekcii tovarystva, 141 pp. (in Ukrainian).

Central'nyj istoricheskij arhiv Moskvy. F. 454 (Moskovskoe imperatorskoe arheologicheskoe obshhestvo. 1866–1927 gg.). Op. 2. D. 85: O sostavlenii arheologicheskoi karty Kazanskoj, Kievskoj, Nizhegorodskoj, Jaroslavskoj, Saratovskoj, Har'kovskoj i Ekaterinoslavskoj gubernij, 66 pp. (in Russian).

Central'nyj istoricheskij arhiv Moskvy. F. 454 (Moskovskoe imperatorskoe arheologicheskoe obshhestvo. 1866–1927 gg.). Op. 2. D. 229: Pis'ma raznyh lic s soobshhenijami o nahodkakh drevnostej i prisylke drevnih monet, zolotykh i serebrjanykh izdelij, 44 pp. (in Russian).

Central'nyj istoricheskij arhiv Moskvy. F. 454 (Moskovskoe imperatorskoe arheologicheskoe obshhestvo. 1866–1927 gg.). Op. 2. D. 230: Dokumenty buhgalterii (scheta, nakladnye, kvitancii, rashodnye ordera i dr.). Finansovyj otchet Gorodcova V.A. o raskopkakh v Har'kovskoj gub., 348 pp. (in Russian).

Central'nyj istoricheskij arhiv Moskvy. F. 454 (Moskovskoe imperatorskoe arheologicheskoe obshhestvo. 1866–1927 gg.). Op. 2. D. 283: Finansovyje dokumenty (scheta, raspiski, kvitancii i dr.) predvaritel'nogo komiteta XII arheologicheskogo sezda v Har'kove, 237 pp. (in Russian).

Central'nyj istoricheskij arhiv Moskvy. F. 454 (Moskovskoe imperatorskoe arheologicheskoe obshhestvo. 1866–1927 gg.). Op. 2. D. 304: Doklad V.E. Danilevicha “Karta monetnih kladov i nahodok edinichnyh monet Har'kov. gub.” Imeetsja karta, 27 pp. (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.12.2016
прийнята до друку 20. 01.2017*

**ARCHIVAL MATERIALS AS SOURCES OF HISTORY STUDYING
OF THE XII ARCHAEOLOGICAL CONGRESS**

Iryna SKYRDA

*Kharkiv Higher College of Art,
Ukrains'ka Str., 8/10, 61010, Kharkiv, Ukraine, e-mail: skirina1102@gmail.com*

In this article the author gives the detailed analysis of an archival legacy which allows investigate and recreate history of one of the most outstanding events in a humanistic scientific community at the beginning of the XX c. – the XII Archaeological congress. The analyzed materials have given the probability to draw a conclusion on a representativeness of archival source base, which has opened ample opportunities for studying on the example of the Kharkiv archaeological forum processes formation of intellectual networks, professional researchers community of the most ancient past of Ukraine, establishment process of channels of a scientific communication which rendered assistance to process of a domestic historical science institutionalization/disciplinization, directions and scopes of searches expansion, to development and awareness of methodological standards, improvement of research receptions, accumulation of scientific experience.

Key words: archival materials, XII Archaeological congress, scientific communication, institutionalization, disciplinization.

**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЇ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ)***Наталія БІЛАС**Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна, e-mail: nbilas@meta.ua*

Традиція викладання археології у Львівському університеті, одному з найстаріших університетів країни, відносить нас до першої половини ХІХ ст. У подальшому свою лепту в становлення археології у Львівському університеті внесли І. Шараневич, М. Грушевський, Л. Цвіклінський. Першу кафедру класичної археології та праісторії в університеті очолив К. Гадачек (1905–1914), а розквіт археології в цій науково-навчальній інституції припадає на 1916–1939 рр., коли тут функціонували дві кафедри археології на чолі з Е. Буляндою і Л. Козловським. Усі вчені-археологи Львівського університету підтримували тісні контакти та налагоджували співпрацю з науковими установами краю та закордону. Така співпраця передусім залежала від їхніх наукових інтересів, індивідуальних зв'язків та особистих матеріальних можливостей. Особливо тісними були взаємозв'язки львівських археологів з краківськими інституціями, тому не дивно, що матеріали до історії археології у Львівському університеті відклалися у їхніх наукових фондах. Вимушений переїзд 1945 р. групи львівських учених до Вроцлава також спричинився до того, що в архіві Вроцлавського університету зберігаються цікаві свідчення не лише біографічного характеру, а й щодо львівської академічної археології 20–40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Львівський університет, класична археологія, праісторія, Краків, Вроцлав, К. Гадачек, М. Смішко, Е. Булянда, К. Маєвський.

Львівський університет по праву вважається одним з найдавніших університетів на українських землях та одним з найповажніших вищих навчальних закладів у Східній Європі. Традиція викладання археології в університеті сягає першої половини ХІХ ст., коли студентам теологічного факультету у 1836 р. почали читати курс біблійної археології [Білас, 2007, с. 80–83]. Поява в другій половині ХІХ ст. дієвих особистостей, зацікавлених у розвитку археологічної науки у стінах університету, а також зміна державної політики в галузі охорони та дослідження пам'яток минулого, призвели до позитивного вирішення питання початку археологічних студій також на філософському факультеті. Однак ще задовго до відкриття окремої кафедри археології відомості з цього предмету викладалися деякими професорами в рамках тих курсів, які вони читали. З цього приводу згадаємо передусім Ісидора Шараневича (1829–1901) – професора кафедри австрійської історії (1871–1899) та Михайла Грушевського (1866–1934) – професора кафедри загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи (1894–1916), дослідження яких дали цілеспрямований поштовх археологічним студіям на заході України і виробленню модерної археологічної методології. Також добровільно і понад свої обов'язки протягом багатьох років заняття з класичної археології проводив професор класичної філології Людвік Цвіклінський (1853–1942), директор кабінету класичної археології [Білас, 2005, с. 49–60]. Лише у 1903 р. посаду приват-доцента класичної археології обійняв Кароль Гадачек (1873–1914), затверджений 1905 р. надзвичайним професором кафедри класичної археології та праісторії Львівського університету (з 1909 р. – звичайний професор). Оскільки кафедра тоді ототожнювалася з професором, який вів самостійний курс, то саме 1905 р. можна по праву вважати за рік завершення процесу становлення археологічної освіти в університеті [Білас, 2005, с. 60–64].

Нова сторінка в історію розвитку археології в університеті була вписана у міжвоєнний період, коли археологічні дослідження були предметом діяльності двох кафедр – кафедри археології та історії матеріальної культури (частіше використовували назву “кафедра класичної археології”) та доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (вживали ще назву “кафедра праісторії”). Доісторичну археологію разом з історією первісного суспільства та антропологією вивчали як суміжні галузі антропологічних знань, оскільки були пов’язані предметними взаємозв’язками¹. Натомість класична археологія – єдиний навчально-науковий підрозділ окремої однойменної спеціалізації – віднесена до низки таких наукових дисциплін, як класична філологія, історія стародавнього світу, історія античного мистецтва.

У 1916–1939 рр. завідувачем кафедри класичної археології був відомий знавець античного мистецтва професор Едмунд Булянда (1882–1954). У звіті про діяльність кафедри класичної археології, складеному 22 червня 1939 р., подано такий її особовий склад: керівник – Е. Булянда, ад’юнкт доктор Іван Старчук (у 1930–1935 рр. асистент), старший асистент, доц. Казимир Маєвський (з 1930 р. асистент, з 1935 р. ад’юнкт), заступник асистента Євгеніуш Конік, старший музейний вожни Анджей Козловський. У попередні роки співробітниками кафедри були Казимир Міхаловський (асистент у 1924–1933 рр.), Єжи Кульчицький (асистент у 1922–1934 рр.), Роман Петеленз-Лукаевич (старший асистент-волонтер у 1930–1931 рр.), Яніна Орушувна (демонстратор археологічного семінару у 1920 р., асистент у 1921–1928 рр.) та інші.

Кафедра праісторії заснована 1921 р. Її очолював відомий археолог, політичний та громадський діяч професор Леон Козловський (1892–1944). На кафедрі впродовж 1921–1939 рр. працювали: Кароль Стояновський (асистент у 1922–1926 рр.), Ян Брик (асистент у 1926–1932 рр.), Маркіян Смішко (асистент з 1932 р., ад’юнкт з 1937 р.), Тадеуш Сулімірський (1931–1935 рр. – приват-доцент, 1935–1937 рр. – ад’юнкт), Владислав Ягелло (1937–1938 рр. – молодший асистент), Казимир Журовський (1938–1939 рр. – молодший асистент). Окрім цього, у зв’язку з політичною діяльністю професора Л. Козловського, керівництво кафедрою та інститутом доісторичної археології (в якості заступника) з 5 грудня 1930 р. здійснював професор кафедри етнології зі спеціальним оглядом етнографії польських земель Адам Фішер (1889–1943). У 1931/32 навчальному році рада гуманітарного факультету довірила керівництво кафедрою праісторії (в якості заступника професора) доц. Т. Сулімірському, а з 1932/33 навчального року він же очолив й інститут доісторичної археології та праісторичний семінар. Л. Козловський повернувся до керівництва кафедрою та інститутом 1 липня 1935 р.

Таким чином, у 1905 р. завершився процес становлення археології у Львівському університеті, а у міжвоєнне двадцятиріччя вона вийшла на якісно новий рівень – тут функціонували дві археологічні кафедри: класичної археології (проф. Е. Булянда) та праісторії (проф. Л. Козловський). Вчені-археологи Львівського університету підтримували тісні контакти та співпрацювали з науковими інституціями краю та закордону. Хоча у 1920–1930 рр. функції регулятора інтелектуальних взаємин намагалися монополізувати державні установи, наукові контакти вчених передусім залежали від їхніх наукових інтересів, індивідуальних зв’язків та особистих матеріальних можливостей. Особливо тісними були взаємозв’язки львівських археологів з краківськими інституціями, зокрема, з Ягелонським університетом, Польською академією знань і вмінь (PAU), Краківським археологічним музеєм. Тому не дивно, що матеріали до історії археології у Львівському університеті відклалися у їхніх наукових фондах.

Предметом нашого аналізу будуть справи, які зберігаються в архівах Краківського археологічно музею та Вроцлавського університету. Відмітимо, що порівняно, наприклад, з архівом Польської академії наук і Польської академії знань і вмінь (PAN і PAU), в архіві Краківського археологічного музею їх виявилось значно менше, ніж ми розраховували.

Так, серед *спадщини проф. Володимира Деметрикевича* (1859–1937) зберігається один лист І. Шараневича [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, Jzydor Szaraniewicz 1902 г., 1 list]. Зразу вкажемо на те, що упорядники допустилися помилки в

¹ Викладачі кафедри праісторії також читали лекції студентам, які спеціалізувалися на “слов’янознавстві”.

датуванні листа – 13 червня 1901 р., а не 1902 р., бо 4 грудня 1901 р. автора листа уже не стало. Помилку допущено через справді нечітко написану самим І. Шараневичем дату, зрештою, його почерк загалом дуже важко піддається прочитанню. Текст листа цікавий з огляду на те, що він присвячений опрацюванню та публікації матеріалів з розкопок могильників у селах Чехи (тепер Лугове) і Висоцько Брідського повіту, проведених І. Шараневичем кількома роками раніше. Хоча уже з вересня 1899 р. звичайний професор австрійської історії І. Шараневич, на його ж прохання, був у відставці [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 2091, арк. 11], він до самої смерті продовжував працювати в галузі археології, яка уже давно перейшла у нього з розряду аматорства у справжнє покликання. Зрештою, й університет він залишив лише формально, бо ще 22 березня 1899 р. у листі до декана філософського факультету залишив за собою право і після відставки надалі викладати 2–3 дні на тиждень історію Австрії та історію Галичини, якщо йому вдасться віднайти нові джерельні дані, зокрема з праісторії [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 2091, арк. 16–17].

Також серед спадщини проф. В. Деметрикевича в архіві Краківського археологічного музею можна ознайомитися з п'ятьма листами переписки з К. Гадачком – чотири від К. Гадачека [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, Prof. K. Hadaczek 1907–1908, 1911, 4 listy, 1 koperta] та одна чернетка листа В. Деметрикевича [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, W. Demetrykiewicz do K. Hadaczeka 1912 r., 1 list, 4 str.]. Відзначимо, що чернетки своїх листів В. Деметрикевич писав простим олівцем на не надто якісному папері, тому їхнє прочитання спричиняє певні труднощі (окремо відмітимо ще й невиразний почерк професора!). Кореспонденція ж К. Гадачека відзначається якісним і дорогим папером, хоча почерк його також деколи непростий для прочитання.

Погоджуємося з думкою Наталі Булик, що попри не завжди приязні стосунки їхня ділова переписка була ввічливою [Булик, 2014, с. 227]. К. Гадачек в листах звертався до свого адресата “*Łaskawy Panie Kolego*” (тричі) та “*Wielmożny Panie Kolego*”, а В. Деметрикевич – “*Wielmożny Panie Kolego*”. Так, у листі від 4 грудня 1907 р. [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, Prof. K. Hadaczek 1907–1908, 1911, str. 1–3] К. Гадачек спочатку запитував, коли спливає термін подачі статей до історичної енциклопедії, а далі інформував, що підготував до друку матеріали з розкопок могильника біля Пшеворська. Запитує, чи готова Академія видати це окремою монографією, бо тільки ілюстративний матеріал до цієї публікації – близько 150 фотографій² дуже гарного посуду і виробів з металу. Вказував, що така публікація докладно проілюструвала б, які культури були представлені на польських землях у III–IV ст. після Хр. (коли 1909 р. вийшла публікація “Тілопальний могильник біля Пшеворська”, він датував його II–III ст.). Також ділилися у листах дослідники і результатами польових досліджень, зокрема розкопок К. Гадачека в с. Гаць (біля Пшеворська). В. Деметрикевич, в свою чергу, в листі обговорював подану К. Гадачком працю, присвячену кошиловецьким матеріалам.

Відзначимо лист від 27 жовтня 1908 р. [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, Prof. K. Hadaczek 1907–1908, 1911, str. 9–12], в якому К. Гадачек дуже високо оцінював багаторічні археологічні розкопки Софії Шембекувни (1884–1974), згадував також позитивно і про археологічні дослідження її старшої сестри – Ядвіги Шептицької (1883–1939)³.

---

² Відмітимо, що частина цих світлин збереглася і зараз знаходиться у фондах Музею історії Львівського університету.

³ Сестри зайнялися археологічними розкопками ще у дуже юному віці: 1897 р. розпочали досліджувати могильник римського часу на території рідного села Семенец (Siemianic). Одразу налагодили контакт з д-ром Болеславом Ерзепкім, кустошом музею Товариства приятелів наук у Познані. Розкопали кілька поховань римського часу, а матеріали, після зарисуння та описання, віддали до зазначеного музею. Результати цього першого етапу досліджень опубліковані Ядвігою Шембекувною 1902 р. в щорічнику “*Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauki w Poznaniu*”. Після шлюбу Ядвіги з Леоном Шептицьким (15.X.1902 р.) дослідження продовжила Софія і також

Видається нам, що цей лист чудово ілюструє, наскільки К. Гадачек був проінформований про те, хто і де займається археологічними розкопками, а також особисто листувався принаймні з молодшою дочкою Пьотра графа Шембека і Марії з Фредрів графині Шембекової.

Окрім листів, у архіві Краківського археологічного музею зберігається невелика за обсягом папка “Гадачек Кароль 1874⁴–1914” [МАК OINiA, SP 12 Hadaczek Karol 1874–1914]. У ній зберігається рукопис статті “*Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru*” [МАК OINiA, SP 12/1] на 22 сторінках, датований 1 вересня 1901 р., написаний у Неслухові. Текст статті виконаний автором чорними чорнилами, правки та уточнення зроблені простим олівцем, один абзац виділено збоку червоним олівцем, деяка частина тексту закреслена синім олівцем. Статтю мали ілюструвати чотири рисунки, про що свідчать щоправда лише підписи до них (вінець горщика, “*dwujak podstawkowy*”, срібна бляшка від діядеми, срібний кульчик). Очевидно, цей рукопис – це чорновий варіант статті, яка згодом опублікована під такою ж назвою у четвертому томі “Матеріалів антропологічно-археологічних та етнографічних” [Hadaczek, 1903], тому для дослідників, які цікавляться науковою спадщиною К. Гадачека, безперечно цікаво буде прослідкувати роботу автора над цією публікацією, порівняти початковий та кінцевий її варіанти.

Також у папці “Гадачек Кароль 1874–1914” зберігається два екземпляри статті “*Eneolit, epoka bronzowa i tak zwana “hallstacka” na ziemiach polskich*”, яка опублікована відділом філологічним у “*Sprawozdaniach Akademii Umiejętności*” у грудні 1913 р. [МАК OINiA, SP 12/2. Osobne odbicie ze Sprawozdań Akademii Umiejętności Wydziału filologicznego za miesiąc grudzień 1913 r.], та картонка з наклеєними на неї двома газетними вирізками [МАК OINiA, SP 12/3]. Одна з них – вирізка під заголовком “*Kronika lwowska*” (Львів, 25 вересня, без року) дозволяє доповнити перелік курсів, які читав професор К. Гадачек, “*Історією стародавнього малярства*” (“*Historię starożytnego malarstwa*”) та “*Початками цивілізації та праісторією Східної та центральної Європи*” (“*Początki cywilizacji I pierwotne dzieje wschodniej I środkowej Europy*”). Зауважимо, С.-К. Козловський наводить такий перелік курсів: “*Пояснення окремих римських саркофагів*”, “*Грецька скульптура в IV ст. до н.е.*”, “*Пояснення опису Афінів Павсанія*”, “*Єгипетське мистецтво*”, “*Культура Греції перед Гомером*”, “*Рельєфи римських саркофагів*”, “*Вибрані стародавні скульптури*”, “*Грецька архітектура*”, “*Вибрані грецькі вазы*”, “*Фідій і його школа*”, “*Огляд археологічних досліджень на території колишньої Польщі*”, “*Доба металу в праісторії Польщі*” [Козловський, 2006, с. 94–95].

Друга вирізка з № 5117 “*Wieku Nowego*” від 8 червня 1918 р. дає змогу пролити деяке світло на долю спадщини К. Гадачека. У публікації під назвою “*Аукціон археологічних збірок святої пам’яті професора К. Гадачека*” йде мова про те, що по померлому у результаті самогубства професорові (19 грудня 1914 р.) залишилася багато обставлена квартира, а також цінні наукові збірки, зокрема колекції археологічних знахідок, римських монет, картин, бібліотека, які знаходилися увесь цей час у судовому депозиті. Найбільше зацікавлення науковців та колекціонерів викликала чудова колекція кераміки “*з неолітичного поселення гончарів, відкритого і дослідженого світлої пам’яті Гадачеком у Кошилівцях* [Заліщицький р-н, Тернопільська обл.] *на Поділлі*”. Відзначено, що ця колекція має значну наукову цінність, порівнювану за значенням з аналогічною колекцією з Більче-Золотого (Борщівський р-н, Тернопільська обл.), що зберігається у Краківському археологічному музеї, тому не дивно, що усі “*наші наукові інституції*” змагалися за отримання цієї колекції передусім для того, щоб вона не потрапила у “*чужі руки*”. Тому напередодні аукціону зібралися представник львівських музейних зібрань, щоб домовитися між собою, яким чином ця колекція має залишитися у Львові, адже вона походить зі Східної Галичини, і Природничий музей імені Дідушицьких

опублікувала їхні результати 1905 р. у тому ж щорічнику. У підсумку нею досліджено близько 100 поховань [див.: Błaszczuk, 1965; Jednorowska, 1998].

⁴ Зауважимо, що упорядники допустилися помилки щодо дати народження Кароля Гадачека – 24 січня 1873 р.

надавав субвенцію К. Гадачеку на дослідження. Краківська академія (Akademia Umiejętności) делегувала своїм представником на аукціон д-ра Влодзімежа Антоневіча (учня К. Гадачека), однак через попереднє рішення львівських музеїв він відмовився від участі у ньому. За спадщину К. Гадачека у підсумку змагалися Музей Любомирських та Музей Дідушицьких. Перший, через виділену колись К. Гадачеку субвенцію, мав також права на кошиловецьку колекцію, але у підсумку уступив першість Музею Дідушицьких, багатолітнім кустошом (опікуном збірок) якого був померлий вчений. У результаті ціла колекція за відносно дуже малі кошти перейшла у власність цього музею. Зазначалося, що справжню вартість колекції можна оцінити, лише якщо взяти до уваги, яку суму отримав у Лондоні власник с. Кошилівці Бернштейн за свою колекцію кошиловецької кераміки⁵. Щодо колекції римських монет, то їхня ціна на аукціоні зроста настільки, що представники львівських публічних музеїв визнали її зависокою щодо справжньої вартості (хоча до колекції входили монети зі скарбу, виявленого 1908 р. у проваллі неподалік с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.). Картини, хоча і в дуже гарних рамах, не представляли музейної цінності, тому також перейшли у приватні руки, як і бібліотека (було, правда, зазначено, що за життя власника вона була значно більшою). В кінці публікації її автор, при нагоді, звернув увагу друзів, колег та учнів професора на те, що його могила на Личаківському цвинтарі перебуває у *“трагічному стані, бо навіть скромний дерев’яний хрест було викрадено для опалення. Чи не вартувало б зайнятися цією прикрою справою і звести хоча б скромний пам’ятник”*. Прикро, але віднайти тепер поховання К. Гадачека ми так і не змогли...

Серед кореспонденції В. Деметрикевича зберігається переписка ще з такими львівськими археологами, як Л. Козловський [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, W. Demetrykiewicz do Leona Kozłowskiego 1914, 1930, 6 str.] та М. Смішко (тоді ще студент) [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza, Marcjana Śmieszko 1930, 2 listy, 8 str.].

У листі від 21 січня 1930 р. студент М. Смішко просив дозволу відвідати Археологічний музей РАУ та збірку археологічного кабінету Ягеллонського університету. Вказував, що у цій справі мав уже написати до В. Деметрикевича з Варшави Л. Козловський. *“Мені особисто розходитьсь в можливості зробити нотатки для моєї статті з епохи римської імперії у Східній Малопольщі”*, – зазначав М. Смішко і просив лише вказати час, коли б він міг приїхати до Кракова. У листі від 11 березня 1930 р. М. Смішко посилався на лист В. Деметрикевича від бл. лютого, в якому йому дозволено оглянути археологічну збірку РАУ і Ягеллонського університету, та знову просив призначити час, коли може для цього приїхати у Краків.

6 лютим 1930 р. датована чернетка вище згаданого листа В. Деметрикевича до Л. Козловського [МАК OINiA, Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. W. Demetrykiewicz do Leone Kozłowskiego 1914, 1930, str. 5–6]. Зокрема, *“Вельмишановного Пана Колегу”* Л. Козловського, відповідаючи на його лист, В. Деметрикевич інформував, що з початку грудня минулого року тяжко хворів і зміг би вийти з дому лише за два-три місяці. На жаль, його асистент д-р Тадеуш Рейман перебував за кордоном і повертався аж у березні. Саме тому тільки тоді В. Деметрикевич зміг би з радістю виконати прохання Л. Козловського *“щодо праці пана Смішка у Музеї археологічному Академії”*, чому й просив відтермінувати вказану поїздку та запастися терпінням аж до березня. Також у листі повідомляв, що до пана Смішка вже надіслана вищенаведена інформація.

На жаль, якоїсь детальнішої інформації щодо цього стажування М. Смішка у Кракові в архіві музею не виявлено. Зовсім не відображена документально і наступна його поїздка до Кракова 1932 р. З львівських матеріалів відомо, що у 1932 р. в наукове відрядження до Музею праісторичного РАУ в Кракові їздив М. Смішко. Це відрядження фінансувалося з фонду декана гуманітарного факультету (субвенція становила 200 злотих) і було необхідним з огляду

⁵ Цікаво, чи не може тут йти мова про сера Льюїса Нем’єра (Людвіга Бернштейн-Немировського) (1888–1960) – історика (Велика Британія), професора сучасної історії Манчестерського університету, іменем якого названа Школа істориків Англії, який народився 1888 р. в Скалаті на Тернопільщині.

на проведення інвентаризації предметів колекції інституту праісторії Львівського університету. У Кракові існувала єдина в Польщі взірцево організована лабораторія праісторичних знахідок, керівник якої д-р Т. Рейман спеціально навчався за кордоном консервувати знахідки. М. Смішко мав у нього ознайомитися з технічною стороною консервації праісторичних предметів, оскільки у фондах інституту праісторії зберігалось чимало бронзових і залізних предметів, яким загрожувало повне знищення [ДАЛО, ф. 26, оп. 7, спр. 1268, арк. 7]. Хоча жодної додаткової інформації щодо цього стажування не виявлено, можемо стверджувати, що воно мало місце, бо в наступні роки М. Смішко успішно опікувався археологічною збіркою кафедри праісторії [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 1758, арк. 43], надавав консультації іншим науковим інституціям, зокрема, товариству і музею “Бойківщина” у Самборі.

Друга інституція, фондів збірки якої в контексті інституалізації археології в міжвоєнний період у Львівському університеті ми б хотіли б проаналізувати – Вроцлавський університет, який до певної міри став спадкоємцем Львівського: у травні 1945 р. до Вроцлава приїхала польська Група культурно-наукова на чолі з проф. Станіславом Кульчицьким (1895–1976), колишнім ректором Львівського університету (1936–1938). Він же став першим ректором польського Вроцлавського університету та політехніки, заснованого 24 серпня 1945 р. на базі німецьких вроцлавських вишів – університету і політехніки.

Серед тих львівських професорів, котрі після Другої світової війни переїхали до Вроцлава, було двоє археологів – професор класичної археології Е. Булянда та колишній працівник його кафедри К. Маєвський (1903–1981). Обидва стали професорами гуманітарного відділу новоутвореного Вроцлавського університету та політехніки (через п'ять років – філософсько-історичного відділу) і в особових справах обох віднаходимо багато цікавих свідчень не лише біографічного характеру, а й щодо львівської академічної археології 20–40-х рр. ХХ ст. Також ця інформація підсумована в альбомі, присвяченому 20-річчю Вроцлавського університету⁶. Життєпис вже на той час покійного батька записала його донька Марія Булянда [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, AU 0734/I, s. 197–198], а К. Маєвський свою біографію виклав сам [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, AU 0734/I, s. 329–331].

Так, саме із вроцлавських матеріалів довідуємося більше про родину Е. Булянди (на 1950 р.) – про братів Леопольда – пенсіонера, колишнього начальника відділу в Міністерстві скарбу, Юзефа – адвоката в Закопаному та Юліуша – начальника відділу Міністерства праці та соціальної політики, про дочку Марію, яка здала матуру 1939 р., а в час окупації Львова працювала на шоколадній фабриці та вчилася на зубного техника [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Bulanda Edmund, арк. 9]. Про те, що у Львові з 1933/34 навчального року Е. Булянда мешкав по вул. Бадені (зараз – вул. Рилєєва), відомо з інформаційних видань Львівського університету, але саме заповнюючи у Вроцлаві 11 травня 1946 р. анкету він у графі “Фінансове становище/маєтки” зазначив: “володію разом із дочкою кам'яницею у Львові” [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Bulanda Edmund, арк. 6].

Дані з вроцлавського архіву також верифікують інформацію щодо наукових подорожей та відряджень археолога, його зарплати, початку роботи в університеті. Так, рекомендуючи Е. Булянду на посаду професора кафедри класичної археології Вроцлавського університету, декан гуманістичного факультету цього вузу Єжи Ковальський (1893–1948) писав: “коли став професором кафедри класичної археології у Львівському університеті, мусів розпочати від початку працю з організації цього закладу, бо після свого попередника, який займався більше праісторією, отримав лише 117 книжок. Праці цій не сприяла спочатку війна, а потім період інфляції” [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Bulanda Edmund, арк. 16]. Тут мусимо нагадати, що Є. Ковальський також належав до когорти львівських професорів, котрих доля закинула до Вроцлава. До того ж, будучи класичним філологом та ученим-елліністом (1917–1920 – ад'юнкт, 1920–1929 – надзвичайний, 1929–1939 – звичайний професор III кафедри класичної філології Львівського університету), він досліджував серед іншого археологію Греції,

⁶ Album dwudziestolecia Uniwersytetu Wrocławskiego imienia Bolesława Bieruta we Wrocławiu 1945–1965.

античну культуру і науки [див.: Biliński, 1948], тому добре знався з Е. Буляндою та працівниками його кафедри.

Особливо вроцлавські архівні дані важливі щодо періоду Другої світової війни. Е. Булянда за радянської влади був спочатку професором кафедри археології та історії матеріальної культури, а з листопада 1940 р. – кафедри класичної філології. В час німецької окупації Львова – вчителем Народної жіночої школи та одночасно таємно сам проводив університетські заняття і керував таємним польським Львівським університетом, в роботі якого брали участь кільканадцять професорів і доцентів та близько 300 студентів. Наприкінці 1945 р., уже перебуваючи в Кракові, він опрацював і представив міністру освіти план закінчення цього таємного навчання, адже мова йшла про десять габілітацій, кільканадцять докторантів, близько ста магістрів та ще більше часткових екзаменів [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Bulanda Edmund, арк. 14, 16, 22–23]. Саме таким чином Е. Булянда блискуче завершував “львівський період” своєї науково-педагогічної діяльності. Далі, як і багато інших львівських професорів, опинився у Вроцлаві, де віддав усі свої сили (щоправда уже підірвані воєнними лихоліттями та хворобою) іншому закладу – Вроцлавському університету і політехніці.

Щодо особової справи К. Маєвського, то у ній також знаходимо доволі багато матеріалів з “львівського періоду” його життя: дані про навчання у Львівському університеті (в Констанція Хилінського (1881–1939), Владислава Подляхи (1875–1951), Е. Булянди), закордонні наукові студії (зокрема, 1931 р. – музейно-розвідкові в Афінах і на Криті; 1934 р. – в СРСР (Україна, Росія, Крим – так зазначав сам К. Маєвський); 1935 р. – музейні студії в Афінах; 1937 р. – Берлін, Монако, Париж, Рим⁷), працював асистентом, старшим асистентом, доцентом кафедри класичної археології. У радянський період: 1939 р. – керівник кафедри стародавньої історії Львівського університету, з 1940 р. – одночасно, старший науковий працівник Львівського відділу Інституту археології АН УРСР. Під час німецької окупації перебував весь час у Львові, працював спочатку у будівельній фірмі, пізніше – в археологічному музеї. Після визволення Львова – ті ж обов’язки, які виконував з кінця 1939 р. по липень 1941 р. Залишив Львів у квітні 1945 р. Зауважимо, що всі призначення цього періоду можна прослідкувати дуже детально, з точними датами – день, місяць, рік [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Majewski Kazimierz, арк. 2–8].

У вроцлавських документах К. Маєвського знаходимо, можливо, зважаючи на кон’юнктуру тогочасної соціалістичної Польщі, свідчення про його “комуністичне” минуле: 1 жовтня 1922 р. почав навчатися на філософському факультеті Львівського університету, а 25 квітня 1923 р. був арештований за приналежність до нелегальної академічної соціалістичної організації “Життя” і комуністичну діяльність (КПЗУ). Суд відбувся у червні 1924 р. і звільнив К. Маєвського з-під арешту. 1 жовтня 1924 р. поновив студії на тепер уже гуманітарному факультеті Львівського університету [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Majewski Kazimierz, арк. 3]. В іншому документі він деталізував цей епізод своєї біографії: був членом соціалістичної молодіжної організації, брав участь у засіданнях і лекціях, організованих незалежним союзом соціалістичної молоді. Після розпуску цієї організації зблизився ідеологічно з колегами із КПЗУ, але формально її членом не був, хоча і розповсюджував комуністичну літературу і виконував функції “техніка”. У такій якості перебував у Кам’янці-Струмиловій (тепер – Кам’янка-Бузька) і Дрогобичі, де арештований у квітні 1923 р. Спочатку його утримували у слідчій тюрмі в Дрогобичі, потім – у Львові. На суді (т.зв. “справа Вовка і товаришів”) у червні 1924 р. разом з десятьма іншими звільнений “без вини і кари”. Під час ув’язнення отримав нервову хворобу [Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, RK-120 / Majewski Kazimierz, арк. 7].

Отже, архівні справи Краківського археологічного музею та Вроцлавського університету містять цікаві свідчення як біографічного характеру, так і загалом щодо львівської академічної

⁷ Відмічав, що був учасником археологічних розвідок на Пелопонесі, Кносі і в Криму.

археології першої половини ХХ ст., які дозволяють доповнити та перевірити ту інформацію, яка зберігається у львівських архівах щодо історії археології у Львівському університеті.

ЛІТЕРАТУРА

- Білас Н. (2005). Археологічна наука у Львівському університеті (XIX–30-ті роки ХХ ст.) // АДЛУ. – Вип. 8. – Львів. – С. 46–114.
- Білас Н. (2007). Викладання біблійної археології у Львівському університеті // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – Львів. – С. 80–87.
- Булик Н. (2014). Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів. – 304 с.
- ДАЛО. – Ф. 26 (Львівський університет). – Оп. 5 (Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу і службовців). – Спр. 1758, 2091.
- ДАЛО. – Ф. 26 (Львівський університет). – Оп. 7 (Філософський факультет 1849–1924. Гуманітарний факультет 1924–1939). – Спр. 1268.
- Козловський С.-К. (2006). Володимир Антоневич і Кароль Гадачек // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 89–96. Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. – AU 0734/I.
- Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. – RK-120 / Bulanda Edmund 1945-1951, 55 + 2 арк.
- Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. – RK-120 / Majewski Kazimierz 1945-1952, 65 арк.
- Biliński B. (1948). Wspomnienie o Jerzym Kowalskim // Archeologia. – R. 2. – S. 469–474.
- Błaszczak S. (1965). Jadwiga Szeptycka i Zofia Szembekówna // Literatura Ludowa. – Warszawa. – R. IX. – Nr 2–3.
- Hadaczek K. (1903). Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru (z 1 tablicą) // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – Kraków. – T. VI. – S. 27–35.
- Jednorowska Z. (1998). Prace archeologiczne Zofii i Jadwigi Szembekównych // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. – R. XLIII.
- МАК OINiA. – Спущизна проф. Вłodzimierza Demetrykiewicza. – Korespondencja wpływająca. Jzydor Szaraniewicz 1902 r. – 1 list.
- МАК OINiA. – Спущизна проф. Вłodzimierza Demetrykiewicza. – Korespondencja wpływająca. Prof. K. Hadaczek 1907–1908, 1911. – 4 listy, 1 koperta.
- МАК OINiA. – Спущизна проф. Вłodzimierza Demetrykiewicza. – Korespondencja wpływająca. Marcján Śmieszko 1930. – 2 listy, 8 str.
- МАК OINiA. – Спущизна проф. Вłodzimierza Demetrykiewicza. – Korespondencja wpływająca. W. Demetrykiewicz do Leone Kozłowskiego 1914, 1930. – 6 str.
- МАК OINiA. – Спущизна проф. Вłodzimierza Demetrykiewicza. – Korespondencja wpływająca. W. Demetrykiewicz do K. Hadaczeka 1912 r. – 1 list, 4 str.
- МАК OINiA. – SP 12 Hadaczek Karol 1874–1914.

REFERENCES

- Bilas, N. (2005). Arkheolohichna nauka u Lvivskomu universyteti (XIX–30-ti roky XX st.), *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, Lviv, 46–114.
- Bilas, N. (2007). Vykladannia bibliinoi arkheolohii u Lvivskomu universyteti. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 2, Lviv, 80–87.
- Bulyk, N. (2014). *Lvivska arkheolohiia XIX–pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*, Lviv, 304 s.
- DALO. F. 26 Lvivskiyi universytet, op. 5. Osobovi ta pensiini spravy profesorsko-vykladatskoho skladu i sluzhbovtiv, spr. 1758, 2091.
- DALO. F. 26 Lvivskiyi universytet, op. 7. Filosofskiyi fakultet 1849–1924. Humanitarniyi fakultet 1924–1939, spr. 1268.
- Kozlovskiy, S.-K. (2006). Volodymyr Antonievich i Karol Hadachek. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, 89–96.

- Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, AU 0734/I.
Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. RK-120 / Bulanda Edmund 1945–1951, 55 + 2 арк.
Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. RK-120 / Majewski Kazimierz 1945–1952, 65 арк.
Biliński, B. (1948). Wspomnienie o Jerzym Kowalskim. *Archeologia*, 2, 469–474.
Błaszczuk, S. (1965). Jadwiga Szeptycka i Zofia Szembekówna. *Literatura Ludowa*, IX (2–3), Warszawa.
Hadaczek, K. (1903). Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru (z 1 tablicą). *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, VI, Kraków, s. 27–35.
Jednorowska, Z. (1998). Prace archeologiczne Zofii i Jadwigi Szembekównych. *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie*, XLIII.
MAK OINiA. Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Korespondencja wpływająca. Jzydor Szaraniewicz 1902 r., 1 list.
MAK OINiA. Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Korespondencja wpływająca. Prof. K. Hadaczek 1907–1908, 1911, 4 listy, 1 koperta.
MAK OINiA. Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Korespondencja wpływająca. Marcjan Śmiszko 1930, 2 listy, 8 str.
MAK OINiA. Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Korespondencja wpływająca. W. Demetrykiewicz do Leone Kozłowskiego 1914, 1930, 6 str.
MAK OINiA. Spuścizna prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Korespondencja wpływająca. W. Demetrykiewicz do K. Hadaczeka 1912 r., 1 list, 4 str.
MAK OINiA. SP 12 Hadaczek Karol 1874–1914.

Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017

прийнята до друку 10.05.2017

INSTITUTIONALIZATION OF ARCHAEOLOGY IN IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV DURING THE FIRST HALF OF XX CENTURY (ACCORDING TO MATERIALS FROM FOREIGN ARCHIVAL SOURCES)

Natalia BILAS

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: nbilas@meta.ua*

The tradition of teaching of archeology at the University of Lviv, which is one of the oldest universities in our country, continues from the first half of XIX century. Later, I. Szaranewych, M. Hrushevskiy, L. Cwiklinski made their contribution to the formation of archeology at Lviv University. The first Chair of Classical Archeology and History was led by K. Hadaczek (1905–1914), and the heyday of archeology in this scientific-educational institution can be dated back to 1916–1939, when there were two chairs of archeology, headed by E. Bulanda and L. Kozłowski. All archaeologists of the Lviv University contacted closely and established cooperation with the scientific institutions of this region and abroad. Such cooperation was primarily dependent on their scientific interests, individual relationships and personal material opportunities. Connections of Lviv archaeologists with the institutions of Kraków were especially close, therefore, it is not surprising that materials for the history of archeology of the University of Lviv were deposited in their scientific foundations. The forced transfer of the group of Lviv scholars to Wrocław in 1945 also caused the fact that the archives of the University of Wrocław includes interesting evidences not only of biographical character but also related to Lviv academic archeology of 20–40's of XX century.

Key words: Lviv University, classical archeology, prehistory, Kraków, Wrocław, K. Hadaczek, M. Smiszko, E. Bulanda, K. Majewski.

**ІНФОРМАТИВНІСТЬ ФОНДІВ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ КАТАЛОГУ БОСПОРСЬКИХ
ТЕРАКОТ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНІ***Ганна ВАХРАМЕЄВА**Донецький національний університет ім. В. Стуса,
вул. 600-річчя, 21, 21021, м. Вінниця, Україна, e-mail: avro.ann@gmail.com*

Висвітлено інформативність звітів археологічних розкопок, які зберігають у Науковому архіві ІА НАНУ при створенні каталогу боспорських теракот Дементи та Кори-Персефони. Це є актуальним, адже завдання з каталогізації археологічних знахідок є одним з головних напрямів в археології. Крім того, теракоти є основним джерелом для вивчення релігійного життя Боспорської держави. Під час розкопок міст та некрополів Боспору знайдено багато теракот Дементи та Персефони-Кори, які потребують свого вивчення та систематизації. Частина інформації щодо теракот міститься в наукових звітах про розкопки, що зберігаються у Науковому архіві ІА НАНУ. Подано коротку інформацію щодо фонду наукових звітів, які стосуються Боспору та їхні особливості. Зазначено, яку інформацію містять описи статуеток у звітах, а також визначено основні недоліки, які ускладнюють використання інформації зі звітів археологічних розкопок у дослідницькій практиці.

Ключові слова: наукові звіти про розкопки, Науковий архів ІА НАНУ, антична теракота, протоми, Дементра, Кора-Персефона, каталог.

Давньогрецькі теракотові статуетки є одним із джерел для вивчення особливостей релігійного світогляду мешканців Боспорської держави. Вони відображали певні вірування, пов'язані з різними культурами, втілювали міфологічні образи, являли собою одне з унікальних явищ найдавнішого мистецтва та художнього ремесла.

Систематичне вивчення античних теракот, знайдених під час розкопок пам'яток Боспору, почалося з другої половини ХІХ ст. У звітах ІАК археологи давали характеристику найцінніших з художньої точки зору статуеток та протом [Отчет..., 1862; 1863; 1905; ИИАК, 1908; 1909].

Протягом 1920–40-х рр. проводили численні археологічні розкопки, внаслідок чого значно зросла кількість виявлених теракот. Деякі з них опубліковано в спеціалізованих виданнях Інституту археології АН СРСР (КСИА, МИА). Прикладом найрепрезентативніших комплексів знахідок того часу є розкопки Мірмекія та Тірітаки. Так, Ю. Марті опублікував декілька теракот Кори, які знайдені у 1930-х рр. під час розкопок поблизу Тірітаки та на некрополі [Марти, 1941]. В. Гайдукевич залучив до наукового обігу ("Вестник Древней истории") результати розкопок 1937–1939 рр. святилищ Дементи у Мірмекії та Тірітаці [Гайдукевич, 1940].

У 1950–70 рр. витвори коропастигів Боспорського царства публікували та вивчали М. Кобиліна, І. Марченко, Н. Сорокіна, І. Круглікова, В. Денісова та ін. [Наливкина, 1952; Передольская, 1955; Кобылина, 1961; Марченко, 1963; Денісова, 1981]. На початку 1970-х рр. видано збірник "Терракоты Северного Причерноморья" [Археология..., 1970; 1974; 1974а]. У його створенні брали участь також І. Грач, А. Коровіна, І. Круглікова, І. Марченко, Н. Сорокіна, Т. Арсенєва, В. Пругло та ін.

Інформацію щодо статуеток, знайдених під час розкопок кінця ХХ–ХХІ ст., активно публікують у різних тематичних збірниках з історії та археології [Алексеева 1987; 2009; Завойкин, 2006; Молев, 2003; Молева, 2009; Самойлова, 2009; Шепко, 2009–2010; Вахтина, 2010].

Постійне збільшення кількості знахідок теракот богинь (внаслідок здійснення теренових археологічних досліджень), які є наймасовішими серед археологічних джерел з питання культу Деметри в Боспорській державі, гостро потребують опису та систематизації цього корпусу джерел.

У процесі роботи над типологією боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони першим етапом, насамперед, є збір зображень богинь та їхня каталогізація. Створення бази даних знахідок можна вважати окремим напрямом в археології, адже їхнє укладання, по суті, є важливим елементом систематизації джерел, який впливає на подальші етапи дослідження.

Збір даних є однією з найбільш трудомістких операцій у наукових дослідженнях. В археології це стосується передовсім матеріалів з розкопок та публікацій, присвячених наслідкам експедиційних досліджень. Під час роботи з публікаціями слід враховувати особливості жанру та можливий суб'єктивізм автора щодо історичної інтерпретації артефакту. Так, один і той самий предмет різні вчені можуть по-різному датувати або тлумачити його значення. Справедливо відмітив у своєму дослідженні з теоретичної археології Ж.-К. Гарден, що суб'єктивність неминуче присутня у кожному дослідженні. Кожний опис знахідки несе за собою відбиток знань вченого та завдань, які стояли перед ним [Гарден, 1983, с. 64].

Окрім суб'єктивності авторського опису, існують проблеми з якістю подання інформації та методологічними засадами, якими керувались дослідники на момент публікації/опису джерела. Особливо гостро ця проблема відчувається для тих артефактів, які втрачені. Також повному виявленню та збиранню потрібних досліднику матеріалів заважають такі чинники, як низький ступінь опублікованості та доступності.

Одним з джерел при створенні каталогу теракот елевсинських богинь, які походять з боспорських пам'яток VI–I ст. до н. е., є звіти археологічних розкопок, які зберігають у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

На разі до складу Наукового архіву входять понад 70 різноманітних фондів, серед яких для нашої роботи є цікавим фонд експедицій (64). Він містить наукові звіти та польову документацію експедиційних археологічних досліджень на теренах України з 1945 р. до сьогодні [Станіцина, 2012, с. 272–274].

У контексті вивчення боспорських теракот особливий інтерес становлять звіти про дослідження європейської частини Боспору, оскільки саме вони відклалися у Науковому архіві (адже азійська частина не входить до складу України). Кримські звіти почали надходити до архіву Інституту лише від 1954 р., коли Крим увійшов до складу УРСР. Крім того, звіти за період 1993–2000 рр. зберігаються лише в архіві АР Крим і відсутні в Науковому архіві в Києві. Через окупацію Криму останні звіти, що надійшли до фондів архіву, датовані 2013 роком. Пошук звітів здійснено за допомогою карткового (1945–1995) та електронного каталогів/показчиків (1945–2015).

Практика камеральної обробки матеріалів розкопок передбачає відбір цілих теракот та їхніх фрагментів для колекції. Вибрані з шару знахідки переважно зберігають у музейних колекціях (з відповідним шифром). Таким чином, під час роботи зі звітом описи теракот можна знайти не тільки в тексті, а й в колекційному або польовому описах. Деякі дослідники надають у додатках до звіту світлини теракот. При роботі зі звітами можна отримати інформацію щодо типу, форми, розміру, матеріалу та морфологічної характеристики статуеток і протом.

На практиці у ході роботи зі звітами можна зустріти різні рівні опису виробів короластів. Об'єктивним фактором цього є те, що більшість теракот представлені фрагментами, які неможливо віднести до певного типу. Суб'єктивним чинником може виступати й відсутність наукового інтересу вченого до теракот, або брак спеціальних знань в цій царині. Крім того, немає єдиної методики інтерпретації статуеток. Більшість виробів короластів в описах позначають лише словосполученням *“фрагмент теракоти”*. Зрозуміло, що такий опис не містить інформації, яка потрібна для укладання каталогу конкретних теракот. Але в більшості звітів автори надають зображення фрагменту статуетки у додатках, що дозволяє

отримати додаткові відомості про виріб. Оскільки теракоти є продуктом масового виробництва та мають аналоги, інколи, навіть на підставі фрагменту можна інтерпретувати конкретний тип статуетки. Так, у звіті О. Масленнікова трапляється дещо узагальнений опис окремих теракот – “голова статуетки”, а у додатках розміщено фото. Вивчення світлин у деяких випадках дозволяє інтерпретувати зображення як Деметру [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1988/37, № 456]. Ще одним прикладом такого опису може стати інформація щодо протоми № 34 зі звіту про розкопки Мірмекія у 1984 р. Ю. Віноградовим. Автор лише зазначив, що знайдено фрагмент, а додаткової інформації щодо сюжету та морфології виробу не надав. Детальніше ознайомитись із цим фрагментом можна у додатках [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1984/90, № 34].

Деякі описи є детальнішими, проте теж не надають повного уявлення про теракоту. Прикладом цього може стати опис у звіті І. Шургая з розкопок Ілурату. Автор описував деякі вироби так: “протома богині в калафі” [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1981/66, с. 16, рис. 40]. Також прикладом такого детального розпису теракот у звіті може стати опис виробів коропластів, який надала Л. Шепко. Вона подала коротку морфологічну характеристику протом. Наприклад, “протома богині з руками на грудях у стефані та покривалі. Склеєно з двох фрагментів”. Поруч з описом є невелике зображення богині; окрім цього, фото теракоти надається у додатках до звіту [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 2010/260, с. 22, рис. 185]. Такі описи дають змогу зрозуміти, що ми маємо справу з жіночим божеством. Наявність фото у додатках дає можливість зробити науковцю свої висновки щодо об’єкту дослідження, адже у деяких богинь схожа іконографія. Наприклад, у калафі або стефані та покривалі може бути як Деметра або Кора, так і Кібела тощо.

Найбільш яскраві та цілі вироби дослідники мають змогу віднести до конкретного божества, тобто визначити сюжет. У нашому випадку цікавими є ті статуетки, які автор звіту інтерпретував як Деметру, або Кору. Такі трапляються у звітах із розкопок як хори оєвропейського Боспору (О. Масленніков) [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1987/184, № 102], так і міст. Наприклад, В. Толстіков визначав сюжети деяких пантікапейських теракот [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1985/127, № 31; 1982/75, № 181].

На жаль, часто, відсутність фото керамічного виробу у додатках до звіту разом із відсутністю детального опису у тексті звіту унеможливають отримання інформації, потрібної для каталогізації теракот. Зрозуміло, що більшість таких фрагментів є пошкодженими та не підлягають класифікації. Утім, відсутність зображення або зазначення в тексті дає підставу для думок щодо втрати потенційно цінного матеріалу.

Таким чином, завдання з каталогізації археологічних знахідок є одним з важливих напрямів в археології. Звіти з розкопок Боспору, які зберігають у Науковому архіві ІА НАН України, складали й складають відповідно до певних методологічних правил та містять інформацію щодо боспорських теракот, мають чималий потенціал для каталогізації конкретних статуеток та протом. Проте вони мають деякі недоліки, які ускладнюють їхнє використання в дослідницькій практиці. Здебільшого опису та фотографуванню підлягають унікальні та найвиразніші статуетки, водночас фрагментовані частини переважно залишаються поза увагою дослідників. Деякі автори обмежуються тільки наведенням загального списку знайдених теракот, що, природно, знижує інформативність звіту. Також у низці звітів відсутнє або є недостатньо повним ілюстративне оформлення. У зв’язку з вищезазначеним можна висловити побажання на майбутнє щодо вдосконалення методологічних рекомендацій до написання звітної документації. На сучасному етапі розвитку антикознавства дослідники вийшли на нові рівні у типологізації теракот, активно розробляють сюжетно-морфологічний принцип систематизації виробів коропластів. Використання цих типологій, тобто співвідношення знайденого матеріалу з вже визначеними типами статуеток, значно полегшує роботу дослідника в процесі інтерпретації виробів. Урахування нових здобутків науки у методології, дозволить вивести інформацію у звітах на новий науковий рівень.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева Е.М.* (1987). К изучению коропластики Горгиипии // КСИА. – Вып. 191. – С. 19–27.
- Алексеева Е.М.* (2009). Коропластика в Горгиипии // Древности Боспора. – Т. 13. – С. 17–37.
- Археология СССР. Свод археологических источников Г1-11: Терракотовые статуэтки (1970) / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 1–2: Терракоты Северного Причерноморья. – М.: Наука. – 120 с.
- Археология СССР. Свод археологических источников Г1-11: Терракотовые статуэтки (1974) / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 3: Пантикапей. – М.: Наука. – 59 с.
- Археология СССР. Свод археологических источников Г1-11: Терракотовые статуэтки (1974а) / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров. – М.: Наука. – 57 с.
- Вахтина М.Ю.* (2010). Терракотовые статуэтки из раскопок Порфмия // Боспорские исследования. – Симферополь. – Вып. XXIII. – С. 233–250.
- Гарден Ж.-К.* (1983). Теоретическая археология / пер. с фр. Л.А. Лавлинской, Л.Е. Торшиной. – М.: Прогресс. – 295 с.
- Денисова В.И.* (1981). Коропластика Боспора. – Л.: Наука. – 171 с.
- Завойкин А.А.* (2006). Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4) // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М. – Вып. 159. – С. 158–166.
- ИИАК (1909). – СПб.: Типография главного управления уделов. – Вып. 30. – 161 с.
- ИИАК (1907). – СПб.: Типография главного управления уделов [1908]. – Вып. 22. – 150 с.
- Кобылина М.М.* (1961). Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. – М. – 182 с.
- Марти Ю.Ю.* (1941). Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки // МИА СССР. – № 4. – С. 25–36.
- Марченко И.Д.* (1963). Некоторые итоги раскопок Майской горы // КСИА. – Вып. 95. – С. 86–90.
- Молев Е.А., Молева Н.В.* (2003). Терракотовые статуэтки из Китейского святилища // Боспорские исследования. – Вып. III. – С. 252–263.
- Молева Н.В.* (2009). Об иконографии Деметры и Великой Матери (Кибелы) в боспорской пластике // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. – СПб. – С. 213–217.
- Наливкина М.А.* (1952). Терракоты Мирмекия и Тиритаки: из раскопок 1933–1940 гг. // МИА СССР. – Т. 25 – С. 327–347.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1981/66: Шургая И.Г. Отчет о раскопках Илурата в 1981 г. – 20 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1982/75: Толстиков В.П. Отчет о раскопках Пантикапе в 1982 году. – 61 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1983/163: Грач Н.Л. Полевой отчет Нимфейской археологической экспедиции за 1983 г. – 72 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1984/190: Виноградов Ю.А. Отчет о работе Мирмекийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1984 г. – 36 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1985/127: Толстиков В.П. Отчет о раскопках Пантикапе в 1985 году. – 62 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1987/184: Масленников А.А., Безрученко И.М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1987 г. – 109 с.
- НА ИА НАНУ. – Ф. 64 (экспедиций). – № 1988/37: Масленников А.А., Безрученко И.М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1988 г. – 154 с.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1862. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1863. – 176 с.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1863. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1864. – 288 с.
- Отчет императорской археологической комиссии. 1905. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1908. – 156 с.
- Передольская А.А.* (1955). К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница // СА. – № XXIV. – С. 54–73.

Русяева А.С. (1982). Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н. э.). – К.: Наук. думка. – 172 с.

Самойлова Т.Л. (2009). Античная коропластика: новые находки терракот из Тире (1997–2008) // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. – СПб. – С. 390–396.

Станицина Г.О. (2012). З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – С. 268–276.

Шенко Л.Г. (2009–2010). Из терракотовой пластики сельского Боспора // Донецкий археологический сборник. – № 13/14. – С. 121–134.

REFERENCES

Alekseeva, E.M. (1987). K izucheniju koroplastiki Gorgippii. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii*, 191, 19–27 (in Russian).

Alekseeva, E.M. (2009). Koroplastika v Gorgippii. *Drevnosti Bospora*, 13, 17–37 (in Russian).

Kobylyina, M.M. (Ed.). (1970). *Arheologija USSR. Svod arheologicheskikh istochnikov G1-11: Terrakotovye statujetki, 1–2: Terrakoty Severnogo Prichernomor'ja*. Moskva: Nauka, 120 pp. (in Russian).

Kobylyina, M.M. (Ed.). (1974). *Arheologija USSR. Svod arheologicheskikh istochnikov G1-11: Terrakotovye statujetki, 3: Pantikapej*. Moskva: Nauka, 59 pp. (in Russian).

Kobylyina, M.M. (1974) *Arheologija USSR. Svod arheologicheskikh istochnikov G1-11: Terrakotovye statujetki, 4: Pridon'e i Tamanskij poluostrov*. Moskva: Nauka, 57 pp. (in Russian).

Vahtina, M.Ju. (2010). Terrakotovye statujetki iz raskopok Porfmija. *Bosporskie issledovanija*, 23. Simferopol', 233–250 (in Russian).

Garden, Zh.-K. (1983). *Teoreticheskaja arheologija*. Translate from French. L.A., Lavlinska, & L.E., Torshina. Moskva: Progress, 295 pp. (in Russian).

Denisova, V.I. (1981). *Koroplastika Bospora*. Leningrad: Nauka, 171 pp. (in Russian).

Zavojkin, A.A. (2006). Dva sjuzheta v komplekse terrakoty na svjatilishhe jelevsinskih bogin' (Beregovoj 4). *Severnoe Prichernomor'e v jepohu antichnosti i srednevekov'ja*. Moskva, 159, 158–166 (in Russian).

Izvestija Imperatorskoj Arheologicheskoi Komissii, 30. (1909). Sankt-Peterburg: Tipografija glavnogo upravlenija udelov, 161 pp. (in Russian).

Izvestija Imperatorskoj Arheologicheskoi Komissii, 22. (1907 [1908]). Sankt-Peterburg: Tipografija glavnogo upravlenija udelov, 150 pp. (in Russian).

Kobylyina, M.M. (1961). *Terrakotovye statujetki Pantikapeja i Fanagorii*. Moskva, 182 pp. (in Russian).

Marti, Ju.Ju. (1941). Razvedochnye raskopki vne gorodskih sten Tiritaki. *Materialy i issledovanija po arheologii USSR*, 4, 25–36 (in Russian).

Marchenko, I.D. (1963). Nekotorye itogi raskopok Majskej gory. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii*, 95, 86–90 (in Russian).

Molev, E.A., Moleva, N.V. (2003). Terrakotovye statujetki iz Kitejskogo svjatilishha. *Bosporskie issledovanija*, 3, 252–263 (in Russian).

Moleva, N.V. (2009). Ob ikonografii Demetry i Velikoj Materi (Kibely) v bosporskoj plastike. *Bosporskij fenomen: Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg, 213–217 (in Russian).

Nalivkina, M.A. (1952). Terrakoty Mirmekija i Tiritaki: iz raskopok 1933–1940 gg. *Materialy i issledovanija po arheologii USSR*, 25, 327–347 (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1981/66: Shurgaja, I.G. Otchet o raskopkah Ilurata v 1981 g., 20 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1982/75: Tolstikov, V.P. Otchet o raskopkah Pantikape v 1982 godu, 61 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1983/163: Grach, N.L. Polevoj otchet Nimfejskoj arheologicheskoi jekspedicii za 1983 g., 72 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1984/190: Vinogradov, Ju.A. Otchet o rabote Mirmekijskogo otrjada Bosporskoj jekspedicii LOIA AN USSR v 1984 g., 36 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1985/127: Tolstikov, V.P. Otchet o raskopkah Pantikape v 1985 godu, 62 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1987/184: Maslennikov, A.A., Bezruchenko, I.M. Otchet Vostochno-krymskoj arheologicheskoy jekspedicii IA RAN za 1987 g., 109 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 64 (ekspedytsii). N 1988/37: Maslennikov, A.A., Bezruchenko, I.M. Otchet Vostochno-krymskoj arheologicheskoy jekspedicii IA RAN za 1988 g., 154 pp. (in Russian).

Otchet imperatorskoj arheologicheskoy komissii za 1862. (1863). Sankt-Peterburg: V tipografii Imperatorskoj akademii nauk, 176 pp. (in Russian).

Otchet imperatorskoj arheologicheskoy komissii za 1863. (1864). Sankt-Peterburg: V tipografii Imperatorskoj akademii nauk, 288 pp. (in Russian).

Otchet imperatorskoj arheologicheskoy komissii. 1905. (1908). Sankt-Peterburg: Tipografija glavnogo upravlenija udelov, 156 pp. (in Russian).

Peredol'skaja, A.A. (1955). K voprosu o terrakotah iz kurgana Bol'shaja Bliznica. *Sovetskaja arheologija*, 24, 54–73 (in Russian).

Rusjaeva, A.S. (1982). *Antichnye terrakoty Severo Zapadnogo Prichernomor'ja (VI–I vv. do n. je.)*. Kiev: Naukova dumka, 172 pp. (in Russian).

Samojlova, T.L. (2009). Antichnaja koroplastika: novye nahodki terrakot iz Tiry (1997–2008). *Bosporskij fenomen: Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg, 390–396 (in Russian).

Stanitsyna, H.O. (2012). Z istorii Naukovoho arkhivu Instytutu Arkheolohii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 9, 268–276 (in Ukrainian).

Shepko, L.G. (2009–2010). Iz terrakotovoj plastiki sel'skogo Bospora. *Donec'kij arheologichnij zbirnik*, 13/14, 121–134 (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 11.10.2016
прийнята до друку 20.10.2016*

**THE INFORMATION VALUE OF THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE IN THE MOVEMENT OF CATALOGING
OF BOSPORUS TERRACOTTAS OF DEMETER AND KORE-PERSEPHONE**

Hanna VAKHRAMEIEVA

*Vasyl Stus Donetsk National University,
600-richya Str., 21, 21021, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: avro.ann@gmail.com*

The article is dedicated to informativity of reports of archaeological excavations stored in the Scientific archive of IA NASU while making a catalogue of Bosphorus terracottas of Demeter and Kore-Persephone. This is important because the task of cataloguing of archaeological findings is one of the main branches in archaeology. Nowadays the questions of ancient terracotta typology take on special urgency of researchers. Terracotta is the main source for the study of religions in Bosphorus. During the excavation of cities and necropolis, a lot of terracotta of Demeter and Kore-Persephone was found. Terracotta Demeter and Cora Persephone need to systematize. Some the information of Bosphorus terracottas found in scientific reports. This brief information is about the fund of scientific reports and characteristics of reports related to the Bosphorus. The author points out the type of information descriptions of statues contain in reports and defines most common downsides that impede the use of information from reports of archaeological excavations in research practice.

Key words: reports of archaeological excavations, Scientific archive of IA NASU, Bosphorus, ancient terracotta, protome, Demeter, Kore-Persephone, catalogue.

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ КУРГАНІВ
ЧЕРНІГІВЩИНИ У 50–80 рр. ХХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ)

Маргарита ГАРИГА-ГРИХНО

Чернігівський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України,
вул. Степана Разіна, 19, м. Чернігів, Україна, e-mail: margarita.gariga.g@gmail.com

Курганні могильники Чернігівського Подесення притягували інтерес істориків та археологів починаючи ще з ХІХ ст.: вперше вони описані у праці О. Шафонського “Черниговского намесничества топографическое описание”, виданій 1851 р. Згодом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розкопки курганних могильників у цьому регіоні в різний час здійснювали Д. Самоквасов, П. Уварова, П. Добровольский та ін. Лише роботами О. Шекуна протягом першої половини 1980-х рр. відкрито та обстежено 15 курганних некрополів на теренах Чернігівського Подесення, що дозволило їх закартувати й паспортизувати.

Ключові слова: археологія, кургани, поховання, Чернігівщина, Подесення.

Курганні могильники Чернігівського Подесення притягували інтерес істориків та археологів ще з ХVІІІ ст. Вперше вони описані у праці О. Шафонського “Черниговского намесничества топографическое описание”, виданій 1851 р. Згодом, наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., розкопки курганних могильників у цьому регіоні в різний час здійснювали Д. Самоквасов, П. Уварова, П. Добровольский та ін. Але масові дослідження поховань розпочалися тільки тоді, коли у вітчизняній археологічній науці почалися масштабні дослідження пам’яток матеріальної культури Давньоруського періоду. Особливо вагомий внесок у дослідження курганних могильників Чернігівського Подесення зробили Д. Бліфельд, О. Шекун, О. Моця, В. Коваленко, О. Веремейчик та ін. Учасники Чернігівської обласної спелео-археологічної секції, створеної у 1970-х рр., також допомагали у проведенні розвідок та розкопок.

Одним з відомих археологів України був старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук Д. Бліфельд. Після Д. Самоквасова він чи не найбільше зробив для популяризації та вивчення курганних некрополів Чернігівщини, зокрема ним масштабно досліджено поселення вікінгів біля с. Шестовиця. Дослідження некрополя у **Чернігові** почалися **1952 р.** Давньоруський могильник на старому кладовищі у “Берізках”, знаходився на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижня. Ще 1908 р. Д. Самоквасов налічив тут 5 великих курганів висотою 3,5–10 м та діаметром від 11 до 20 м, та понад 40 курганів меншого розміру. Продовженням цієї групи були 12 курганів, що знаходилися на захід від неї, в урочищі Курганьє.

На момент досліджень Д. Бліфельда від могильника залишилися незначні рештки курганів. Основна їхня частина зосереджена по вул. Дзержинського та по пров. Курганний. 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участі Державного Ермітажу та Чернігівського історичного музею було розкопано 18 курганів. Всі насипи розкопували повністю. Середні та великі насипи з-поміж них досліджували по чотирьох секторах. Малі кургани розкопували лише двома секторами. З 18 розкопаних у могильнику курганів лише 14 виявилися з похованнями: три тілопокладення і 11 тілоспалень, решта 2 були кенотафами. В усіх випадках тілоспалення відбувалося на місці, на рівні давньої поверхні. У деяких випадках вогнище залишалося непорушеним, в інших – його згрібали до купи. Також зафіксовано випадки, коли перепалені кістки, зібрані на цьому ж вогнищі, вміщували у поховальний

горщик [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1953/6, арк. 23]. Щодо будови поховальних вогнищ, то в курганах, досліджених Д. Бліфельдом, збереглася значна кількість решток обгорілого дерева, що, можливо, становлять залишки дерев'яних споруд, в яких відбувалося тілоспалення.

У результаті вивчення перепалених кісток з чотирьох курганів дослідник визначив склад жертвних тварин. Серед них зустрічалися кістки коня, собаки. Також присутні і дикі тварини (заєць, куниця).

На увагу заслуговує третій курган (№ 17), де виявлено складне дружинне поховання – дружинник у зрубі, за його межами – два коня і під одним з них – ще одна людина. Це поховання Д. Бліфельд інтерпретував як парне тілопокладення з конем, яке становить певний тип добре відомих у Середньому Подніпров'ї дружинних поховань у зрубі. Щоправда, серед зрубних поховань не тільки в Подніпров'ї, а й взагалі на території Древньої Русі, поховання з двома конями не відомі. Такі поховання зустрічаються в Скандинавії. Головна відмінність цього дружинного поховання полягає в характері супроводжувачого поховання. Це була не жінка-рабиня, а чоловік, судячи з поховального інвентарю та розмірів кістяка.

Речовий матеріал, здобутий під час розкопок могильника на Старому кладовищі в “Берізках”, порівняно невеликий і в основному типовий для давньоруського могильника IX–X ст. У більшості чоловічих поховань виявлено озброєння. Лише в одному випадку в дружинному похованні в зрубі озброєння представлено бойовою сокирою. Решта поховань з рештками озброєння визначаються лише знаряддями лучника. Залізні наконечники стріл виявлені в невеликій кількості (черешкові з невеликим пером), залишки лука інтерпретовані за кістяними пластинами та рештками сагайдака. Аналогічні знахідки походять з Чорної могили та Шестовицьких курганів.

З речей чоловічої приналежності порівняно частою знахідкою є рештки шкіряних сумок (т. зв. ташок). Вони знайдені в двох розкопаних курганах; їхні рештки представлені різними видами бронзових ромбовидних бляшок, що прикрашали верхню кришку [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1953/6, арк. 25]. Значний інтерес становить комплект бронзових поясних бляшок, до складу якого входять понад 60 артефактів переважно двох видів: овальної форми зі срібною інкрустацією і мідною вставкою в центрі та серцевидної форми з кулястою порожниною в центрі. Аналогічні комплекти знайдено на могильниках у Шестовиці, Табаївці, Седневі. За межами Чернігівщини такі комплекти не зустрічаються.

Речей жіночої приналежності виявлено дуже мало. Це здебільшого прикраси, намистини та дротяні скроневі кільця зі зав'язаними кінцями. Переважно ці речі знайдені в курганах разом з речами чоловічої приналежності, що вказує на парні поховання. Лише одне поховання з розкопок 1952 р. відзначається виключно жіночими прикрасами (кругла срібна підвіска з філігранню та золоте кільце із зав'язаними кінцями). За всіма ознаками обряду та інвентарем могильник на Старому кладовищі в “Берізках” можна віднести до X ст.

Окрім того, Д. Бліфельдом проведено розвідки та розкопки на лівобережжі Середнього Подніпров'я. До складу Деснянської археологічної експедиції ІА АН УРСР входили також співробітники Чернігівського історичного музею. Основним завданням перед групою дослідників стояло детальніше вивчити територію західної частини Лівобережжя, тобто Чернігівщини.

1956 р. Д. Бліфельд продовжив роботи на **Шестовицькому** курганному могильнику, що знаходився на відстані 16 км від Чернігова. Ним розкопано всього 26 курганів в усіх трьох відомих групах могильника. Середня висота досліджених курганів склала від 0,5 до 1 м. Діаметр 9–14 м. Всі кургани з трупоспаленнями виявлено в першій групі могильника. З 11 досліджених Д. Бліфельдом курганів 9 дали трупоспалення і лише 2 трупопокладення. Це підтвердило дані дослідника минулих років, що тільки в першій групі могильника виявлені здебільшого трупоспалення. Трупопокладення складають невелику частину і здебільшого містяться в північній частині групи та за інтерпретацією дослідника, належать дружинним похованням [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1956/12а, арк. 33]. У другій частині могильника розкопано 4 кургани, з яких один виявився без поховання, останні 3 – тілопокладення. У третій групі могильника

1956 р. розкопано тільки 2 кургани. Перший виявився кенотафом, другий – тілопокладенням. Загалом з 26 розкопаних курганів поховання відкрито лише в 15. Поховання були двох основних типів – тілоспалення і тілопокладення, перших – 9, других – 6. Поховання з тіло спаленням, в свою чергу, можна поділити на тілоспалення на місці (3 кургани) і тілоспалення на стороні (6 курганів). Поховання з тілоспаленням осторонь від кургану за поховальним інвентарем досить бідні. Зустрічається керамічний посуд, залізні ножі тощо. Кургани з тілоспаленням на місці мають навіть залишки кісток коня, що дає можливість припустити, що вони належать заможнішій частині суспільства. 11 розкопаних курганів виявилися без поховань [Блифельд, 1977, с. 8].

Смт Любеч, Чернігівський р-н, 1960 р. Курганна група в ур. Високе поле розташована в 1 км від Любеча, на високому плато. На момент розкопок С. Ширинським збереглося у західній частині плато 10 курганів висотою 0,6–2,5 м та діаметром 5–12 м, 5 з них пошкоджені сучасним кладовищем. Центральна група курганів нараховувала 36 насипів висотою 0,5–1,9 м та діаметром 4,5–12 м, 8 курганів пошкоджені похованнями, 7 насипів розкопані скарбошукачами. Всього дослідник на 1960 р. нарахував 48 збережених курганів, кулеподібної форми. Досліджено 4 насипи. За обрядом поховання кургани містили тілоспалення на місці. За речами в кургані вони датовані X–XI ст.

1962 р. дослідження в ур. Високе поле продовжилися, розкопано ще 8 курганів. За обрядом поховання кургани містили тілоспалення на місці, за поховальним інвентарем в кургані датовані X–XI ст. [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1962/56, арк. 10].

1962 р. кургани у *м. Мені* описав І. Едомаха. Група курганів, яка знаходилася на південній окраїні Мени, відома за роботами Д. Самоквасова. Ним розкопано 4 кургани, на сучасному етапі всі вони розорані. На південно-західній окраїні І. Едомаха описав 2 кургани: перший курган висотою 2,5 м, діаметром 8 м; другий курган – розораний.

Смт Любеч, хутір Пересаж, Чернігівський р-н, 1964 р. На момент розкопок С. Ширинського збереглося 136 насипів висотою 0,6–2,5 м та діаметром 5–8 м. За обрядом поховання кургани містили тілоспалення на місці. За речами в кургані вони також датовані X–XI ст. [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1964/60, арк. 7].

1976 р. у с. Звеничів, Ріпкинський р-н (могильник у цій місцевості відомий за матеріалами Д. Самоквасова, О. Шафонського, А. Уварова) О. Шекун зафіксував 15 насипів. Кургани збереглися висотою від 0,4 до 1,5 м, діаметром від 6 до 12 м. Розкопано 4 розорані кургани. За поховальним обрядом досліджені кургани являють собою тілоспалення на місці. Поховальний інвентар представлений ліпною неорнаментованою керамікою. **1977 р.** розкопано ще два насипи з тілоспаленням на місці. Поховальний інвентар представлений фрагментом одностороннього гребеню з двома накладками, пряжкою та кружальною керамікою. В обох похованнях виявлено кістки коня.

1979 р. в околицях *с. Бирине, Новгород-Сіверський р-н*, кургани, відомі за матеріалами П. Уварової, обстежував розвідзагін Новгород-Сіверської експедиції. Археологічні розкопки на пам'ятці не проводили. На час проведення розвідки збереглося 10 насипів напівсферичної форми: висотою від 0,5 до 2,5 м, діаметром від 5 до 15 м. Кургани 2, 3, 4 пошкоджені окопами часів Другої світової війни.

1979 р. неподалік *с. Рогівка, Новгород-Сіверський р-н* загоном Новгород-Сіверської експедиції досліджено один курган, відомий за матеріалами П. Уварової. Насип напівсферичної форми, висота 3 м, діаметр 10 м. Центр і західна частини кургану пориті ямами скарбошукачів.

В околицях *с. Шестовиця, Чернігівський р-н*, роботи проводили у 1980–1984 рр. Курганний могильник на терасі Десни вперше описав 1926 р. П. Смолічев; на момент робіт тут збереглося, як вважав дослідник, лише 4 кургани, які ним і розкопані. 1980 р. О. Шекун дослідив тут ще 2 кургани поганої збереженості, за обрядом поховання тілоспалення на стороні з похованням решток кремації в урнах. 2006 р. експедиція В.П. Коваленка дослідила тут ще

один насип за обрядом тілопокладення у зрубній гробниці з двома конями [Ясновська, 2009, с. 134].

На момент початку досліджень Новгород-Сіверської експедицією **1980 р.** неподалік **с. Комань, Новгород-Сіверський р-н**, збереглося 8 насипів діаметром 5–10 м, висотою 1 м від рівня сучасної поверхні. 1980 р. розкопано три кургани.

Курган № 1 розкопаний О. Моцею, має діаметр 7,4 і 6,5 м, висоту – 0,8 м. У насипі кургану і на поверхні виявлено 5 поховань. Речових знахідок при жодному з них не виявлено. Поховання 1 виявлено на глибині 0,5 м, в центрі курганного насипу. Поховання дитини орієнтоване головою на південь. Окремі вуглики зустрічалися навколо всього скелета. Поховання 2 виявлено на глибині 0,7 м, нижче поховання 1. Поховання немовляти орієнтоване головою у західному напрямку. Поховання 3 виявлено в 1 м на північ від центру кургану, на рівні давнього горизонту. Поховання дорослої людини орієнтоване головою на захід. Руки були складені на грудях. Поховання 4 досліджено на захід від поховання 3. Це дитяче поховання поганої збереженості. Поховання 5 виявлено також на рівні давньої поверхні. Дитяче поховання орієнтоване в північно-східному напрямку. О. Моця відносив все поховання до давньоруського часу і датував XI ст.

Курган № 2 має діаметр 4,4 і 4 м, висоту – 0,5 м. У центрі насипу знайдено скупчення уламків давньоруської кружальної кераміки. Інших знахідок не виявлено. Знайдений горщик датований XII ст. Розкопаний курган, імовірно, кенотаф.

Курган № 3 мав діаметр 6,8 і 7,2 м, висота – 0,6 м. У центрі кургану, на глибині 0,5 м виявлено залишки двох впускних поховань. У насипі знайдено 2 уламки гончарної давньоруської кераміки з лінійним поглибленим орнаментом і кремінний відщеп. У південно-східній частині кургану, на глибині 0,2 м, досліджено кругле вогнище діаметром 0,4 м. На глибині 1,2 м на рівні давньої поверхні виявлено контури ями основного поховання. Під час розчищення поховання зустрічалися залишки дерев'яної труни. Збереження кісток погане, поховання орієнтоване в західному напрямку. Знахідки не виявлені [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1980/110, арк. 23]. В цілому, могильник у с. Комань О. Моця датував XI–XII ст.

У **с. Форостовічі, Новгород-Сіверський р-н**, Д. Самоквасовим розкопано 4 кургани. Обряд поховання – тілопокладення в ямах. Глибина ям – 0,7–1 м. Орієнтація кістяків на захід, простежуються залишки дерев'яних домовин. Д. Самоквасов виявив трьохбусинне скроневе кільце, перстнеподібне скроневе кільце і ніж. На 1980 р збереглися 3 кургани, висотою 0,5 і діаметром до 10 м. О. Моця дослідив 1 курган висотою 0,5 і діаметром 8 м. Ні кісток, ні речей в кургані не виявлено [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1980/125, арк. 15].

Курганний могильник біля **с. Ушівка, Новгород-Сіверський р-н**, відомий за матеріалами О. Абрамова, який проводив розкопки на початку ХХ ст. **1981 р.** ще один курган дослідив О. Моця. Велика частина могильника на сучасному етапі розкопана, насипи, що залишилися, пориті ямами скарбошукачів. 8 курганних насипів збереглися і розташовані компактною групою в сосновому лісі. Висота насипів 0,5–1 м, діаметр 6–10 м. В одному з розкопаних О.С. Абрамовим курганів виявлено залишки трупоспалення, інші кістяки погано збережені. Поховання орієнтовані головами на захід. Біля кістяків виявлено сердолікові і скляні (з позолотою) намистини, залізні сережки, кільця і кілька мідних скроневих кілець. У розкопаному О. Моцею кургані знайдено тілоспалення на місці. На вогнищі виявлено обпалені людські кістки, уламки гончарної кераміки і скляна намистина. У північній долівці кургану впущене ще одне поховання. Біля черепа лежали бронзові скроневі кільця, 2 скляні і позолочені, 2 пастові, 4 сердолікові намистини, а також кругла срібна підвіска. Поховання на основі обряду і речових матеріалів датоване Х–ХІ ст. На сучасному етапі дослідження не проводили, збереглися кургани, пориті ямами скарбошукачів [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1982/95, арк. 8].

Курганний могильник неподалік **с. Камка, Корюківський р-н**, відомий за матеріалами О. Моці. **1981 р.** досліджено два кургани. На момент розкопок курганний могильник налічував 14 насипів, розміщених компактною групою. Висота 0,3–1 м, діаметр 5–9 м. Навколо курганів простежувалися ровики [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1982/95, арк. 6]. У кургані 1 знайдено горщик

XI ст., кілька пастових і скляних намистин. У кургані 2 під курганним насипом також знайдено поховання за обрядом тілоспалення на місці.

Курганний могильник у *с. Жукля, Корюківській р-н*, відомий за матеріалами О. Моці. **1981 р.** досліджено три кургани. На момент розкопок курганний могильник налічував 56 насипів, розміщених компактною групою. Висота 0,5–1,5 м, діаметр 4–12 м. Навколо курганів простежувалися рови з перемичками. У двох досліджених курганах виявлено безінвентарні поховання в могильних ямах. Знайдено два уламка гончарної кераміки XI–XII ст. Третій курган виявився кенотафом.

Курганний могильник біля *с. Рижики, Чернігівський р-н*, був відомий ще за матеріалами О. Попка (1947, 1949), Г. Кузнецова (1972) та **1982 р.** обстежений і досліджений О. Шекуном. Група з чотирьох курганів знаходиться у лісі, насипи розташовані близько один до одного; висота їх складала 0,4–0,6 м, діаметр 5–6 м. Експедицією під проводом О. Шекуна досліджено один курган, який знаходився в центрі групи. Слідів ровиків не виявлено. У східній частині насипу розчищено світло-сіру пляму, завтовшки 0,02–0,06 м. Знайдено розвали двох кружальних горщиків, кальциновані кістки (150 г.) та залізний ніж. За типологією обряду (тілоспалення на стороні) та керамікою поховання датоване X ст. [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1982/94, арк. 7].

В околицях *с. Верба, Коропський р-н*, вперше кургани згадуються у “Сведеннях 1873 р.”; відомості про них є і в матеріалах П. Уварової. Некрополь обстежений О. Шекуном **1983 р.**; частина насипів знищена при прокладанні дороги. Окремі з них пошкоджені скарбощукачами та поросли деревами. Розкопки не проводилися. Могильник складався з 12 насипів, розташованих компактно. Висота курганів 1,7–2,2 м, діаметр 9–11 м, форма насипів напівсферична, навкруги них чітко простежувалися ровики глибиною 0,3 – 0,5 м.

Пам'ятка неподалік *с. Червона Буда, Корюківський р-н*, відкрита і досліджена О. Шекуном **1983 р.** Складається вона з 42 насипів, сферичної форми. Висота 0,8–1,2 м, діаметр 5–7 м. Археологічні розкопки не проводили.

Кургани в околицях *с. Левковичі, Чернігівський р-н*, відомі за матеріалами П. Добровольського (1904) та О. Попка (1940-ті рр.). О. Шекуном група обстежена **1983 р.** та нараховувала 3 кургани. Насипи двох з них мали куполоподібну форму, третій дуже розсунувся. Висота курганів 3 м, діаметр 15–20 м. Усі вони пошкоджені грабіжницькими ямами. Археологічні дослідження не проводили [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1983/64, арк. 9].

Могильник у *с. Червона Буда, Корюківський р-н*, виявлений О. Шекуном, складався із 42 курганів сферичної форми, розташованих компактною групою на цвинтарі. Висота 0,8–1,2 м, діаметр 9–15 м. Сліди ровиків не простежуються. Більшість насипів прорізані сучасними похованнями. Археологічні дослідження не проводили [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1983/64; 1983/170].

Відомий за матеріалами П. Уварової курганний могильник у *с. Мощонка, Городнянський р-н, 1984 р.* лише обстежений. Могильник нараховував 9 насипів, заввишки 0,5–1 м, діаметром 4–9 м, розміщених компактно. Навколо деяких курганів простежуються сліди ровиків [Шекун, 1986, с. 327].

Неподалік *с. Ваганичі, Городнянський р-н, 1984 р.* виявлено О. Шекуном при обстеженні 3 кургани, розташовані компактною групою, що збереглися на висоту 0,4–1,0 м, за діаметра 7–8 м. Форма округла. Насипи пошкоджені грабіжницькими ямами.

Могильник у *с. Вербичі, Ріпкинський р-н, 1984 р.* відкритий О. Шекуном. Некрополь залишений мешканцями давньоруського селища, розташованого неподалік. Збереглися 4 насипи, розташовані в один ряд. Вони мають горбоподібну форму, висотою 0,4–0,8 м, за діаметра 6–8 м [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1984/174, арк. 23].

Пам'ятка у *с. Клонів, Ріпкинський р-н*, відкрита **1984 р.** О. Шекуном; тоді ж проведені розкопки двох курганів. **1985 р.** на могильнику Чернігово-Сіверською експедицією ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею (О. Моця, В. Коваленко) досліджено 17 насипів. Могильник складався із двох груп (198 та 4 насипи). Висота насипів до 2,5 м, більшість – 0,5–1 м, діаметр 6–10 м. Значна частина пошкоджені скарбощукачами. Кургани №№ 1, 4, 5, 8, 9,

14 містили рештки тілоспалень на місці (причому в насипу № 9 – парне: чоловіка і жінки). Кургани №№ 3, 10, 11, 13, 16 покривали рештки тілоспалень на стороні; насипи №№ 6 та 16 приховували тілопокладення, причому в останньому випадку – у зрубній гробниці, тоді як кургани №№ 2, 7, 12, 15 були кенотафами.

Могильник у *с. Сеньківка, Городнянський р-н, 1984 р.* обстежений О. Шекуном і складався з 9 насипів; висота курганів 0,4–1 м, діаметр 5–8 м. Поли курганів розплилися. Археологічні дослідження не проводили.

Могильник неподалік *с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, відкритий 1984 р.* О. Шекуном. Зафіксовано 6 насипів, розміщених ланцюгом на відстані 8–10 м на території сучасного сільського цвинтаря. Три з них частково зберегли куполоподібну форму. Висота їх 0,5–1,6 м, діаметр 11–14 м. Інші сильно розсунулися та не перевищували 0,3 м заввишки. Всі кургани пошкоджені сучасними похованнями. Дослідження на могильнику не проводили.

Могильник у *с. Маслівка, Чернігівський р-н, 1984 р.* відкритий О. Веремейчик у південній частині села. Кургани розташовані компактною групою; збереглося 6 насипів, що знаходяться на відстані 14–22 м один від одного і мають напівсферичну форму. Діаметр 3-х великих курганів 9–14 м, висота 1,4–1,8 м. Простежуються ровики шириною 1 м та глибиною 0,5 м. Поруч з ними – три невеликі насипи діаметром 4–6 м, висотою 0,6–0,5 м [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1984/109, арк. 3].

В околицях *с. Ченігівка, Чернігівський р-н*, збереглися два насипи – 18 та 12 м у діаметрі, висотою 1,6 та 1 м, розташовані за 20 м один від одного, досліджувались *1984 р.* Форма насипів – зрізаний конус. Біля курганів простежуються ровики.

1984 р. у *с. Кувечичі, Чернігівський р-н*, О. Веремейчик виявила два кургани висотою 1–1,5 м, діаметром 18 м. Один пошкоджений екскаватором. У зрізі насипу зустрічалися вуглики [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1984/174, арк. 19].

Могильник у *с. Липове, Талалаївський р-н*, вперше обстежений М. Макаренком; за дореволюційними даними, він нараховував до 5 тисяч насипів. На момент досліджень збереглося 1238 насипів. У *1981–1982 рр.* та *1984 р.* проводилися розкопки найбільш пошкоджених курганів. Усього на 1984 р. досліджено 43 кургани в різних частинах некрополя курганним загоном під керівництвом О. Моці. Діаметри розкопаних курганів від 3 до 12 м, висота від 0,25 м до 1,1 м. В усіх курганах зафіксовано обряд тілопокладення в підкурганних ямах. Ями прямокутні, іноді овальні, в деяких випадках мали дерев'яні перекриття із плах [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1984/106, арк. 11].

Могильник у *с. Рудка, Чернігівський р-н*, відкритий та обстежений Д. Бліфельдом 1949 р., а *1985 р.* обстежений О. Шекуном. Розташований на сільському цвинтарі, що й досі функціонує. Складається з 9 насипів, висота яких не перевищує 0,5 м. Насипи оплили, багато з них пошкоджені сучасними похованнями. Археологічні дослідження не проводили.

Пам'ятка в околицях *с. Кошівка, Чернігівський р-н*, вперше згадується у матеріалах П. Уварової, розкопувалася Д. Бліфельдом 1949 р. та обстежена В. Шекуном *1985 р.* Могильник складається з 12 насипів, розташованих компактною групою. Діаметр трьох курганів 8–10 м.

Пам'ятка у *с. Мохнатин, Чернігівський р-н*, відкрита С. Ширинським 1964 р. і нараховувала 12 насипів. Розкопано три з них заввишки 0,5–0,8 м, діаметром 3–6 м. Знайдено кружалну кераміку, бронзовий гудзик, оселок. *1985 р.* некрополь обстежений О. Шекуном.

Другий могильник неподалік *с. Мохнатин, Чернігівський р-н*, розташований неподалік від давньоруського селища, *1985 р.* відкритий О. Шекуном. Збереглися три насипи, розташовані ланцюгом один від одного. Висота 0,5–1,6 м, діаметр 10–15 м. Кургани мають куполоподібну форму. Археологічні дослідження не проводили.

Некрополь літописного міста Оргоца, розташований поблизу *с. Табаївка, Чернігівський р-н*, досліджувався *1985 р.* Чернігово-Сіверською експедицією ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею (О. Моця, В. Коваленко) і складається з декількох курганних груп. У групі-I нараховувалось у ХІХ ст. 73 курганних насипи, з яких збереглося близько 50. У групі-II (ур. Волотуха) в ХІХ ст. було 24 насипи, з яких зберігся 1. У групі-III (ур. Попове) також

зберігся 1 курган, але його культурна приналежність не встановлена. Проводили розкопки курганів групи-I; висота окремих насипів сягала 3 м, діаметр – близько 10 м. Більшість була заввишки 0,5–1 м, діаметр 6–8 м. Роботи на могильнику вели В. Антонович (1881 р., 2 кургани), П. Добровольський (1904 р., 2 кургани), М. Макаренко (1915 р.), Д. Бліфельд (1949 р., 2 кургани). 1985 р. досліджено 12 курганів. Насипи №№ 1, 2, 4, 8 були кенотафами. Кургани №№ 3, 9, 10, 12 містили тілопокладення у підкурганних ямах, причому в насипу № 3 біля правого коліна похованого виявлена бойова сокира, та біля стегна – залізний ніж; а курган № 10 містив поховання у зрубній гробниці. У насипах №№ 5, 6, 11 виявлено рештки тілоспалення на місці, причому в кургані № 6 знаходились рештки кремації чоловіка з конем [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1985/19, арк. 17].

Курган відкритий А. Козаковим і П. Гребенем **1987 р.** в околицях *с. Ракути, Семенівській р-н*, мав висоту 1,1 м, діаметр 4 м. Археологічні розкопки не проводили.

1987 р. О. Веремейчик відкрила могильник Мутичів-I (*с. Мутичів, Ріпкинський р-н*), що нараховував 26 насипів, з них 2 зруйновані. Кургани діаметром 10–3 м, висотою 1,6–0,3 м, задерновані. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами та сучасними похованнями. Розкопки не проводили [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1987/48, арк. 9].

Того ж **1987 р.** у *с. Мутичів, Ріпкинський р-н*, О. Веремейчик відкрила могильник Мутичів-II, що нараховував 9 насипів. Кургани діаметром 6–9 м, висотою 0,4–1,2 м, задерновані. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами. Розкопки не проводились.

1988 р. некрополь неподалік *сmt Десна, Козелецький р-н*, обстежений А. Мултанен, складався з 6 насипів діаметром 4–8 м, висотою 0,5–1,2 м. Всі кургани поросли деревами, 2 з них частково зруйновані. Археологічні роботи не проводили [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1988/132, арк. 7].

1988 р. у *сmt Ріпки, Ріпкинський р-н*, О. Веремейчик відкрила курганний могильник в ур. Коропщина, що нараховував 17 насипів. Кургани діаметром 5–12 м, висотою 0,6–1,7 м, задерновані. Деякі насипи пошкоджені грабіжницькими ямами [НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1988/182, арк. 7].

Таким чином, завдяки тільки роботам О. Шекуна лише впродовж першої половини 1980-х рр. відкрито та обстежено 15 курганних некрополів на теренах Чернігівського Подесення, що дозволило їх закартувати й паспортизувати під час підготовки Чернігівського тому “Зводу пам’яток історії та культури”, що, на жаль, тоді так і не був виданий. Археологічні розкопки О. Моці і В. Коваленка дали можливість досить ґрунтовно вивчити унікальні курганні некрополі Клонова та Оргоці, розвідки О. Веремейчик, А. Мултанен та інших дослідників відкрили невідомі раніше могильники та доповнили археологічну карту Чернігівщини.

ЛІТЕРАТУРА

Бліфельд Д.І. (1956). Звіт про археологічні дослідження в с. Шестовиці в 1956 р. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1956/12-а. – 56 с.

Бліфельд Д.І. (1977). Давньоруські пам’ятки Шестовиці. – К. – 234 с.

Богусевич В.А. (1953). Отчёт Черниговской археологической экспедиции Института археологии АН УССР 1953 г. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1953/6. – 48 с.

Веремейчик О.М. (1984). Отчёт об археологических разведках 1984 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1984/109. – 10 с.

Веремейчик О.М. (1987). Отчёт об археологических разведках 1987 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1987/48. – 10 с.

Веремейчик О.М. (1988). Отчёт об археологических разведках 1988 г. в Черниговском и Репкинском районах Черниговской обл. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1988/182. – 15 с.

Григорьев А.В. (1980). Отчёт о работе Новгород-Северской археологической экспедиции в 1980 г. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1980/110. – 9 с.

- Григор'єв А.В. (1982). Отчёт о работе Новгород-Северской археологической экспедиции в 1981 г. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1982/95. – 12 с.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. (1984). Отчёт об охранных работах у с. Шестовица Черниговской области в 1983–1984 гг. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1984/174. – 20 с.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Ілляшенко Е.М. (1985). Отчёт о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1985/19. – 48 с.
- Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. (1980). Отчёт о раскопках в г. Новгород-Северском и Новгород-Северском р-не. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1980/125. – 40 с.
- Моця А.П., Іляшенко Е.М., Покас П.М. (1984). Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1984/106. – 15 с.
- Мултанен А.А. (1988). Отчёт о разведочных работах на Черниговщине в 1988 г. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1988/132. – 10 с.
- Шекун А.В. (1982). Отчёт Черниговской археологической экспедиции. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1982/94. – 22 с.
- Шекун А.В. (1983). Отчёт об археологической разведке на территории Черниговской области. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1983/170. – 39 с.
- Шекун А.В. (1983). Отчёт Черниговской археологической экспедиции. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1983/64. – 22 с.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М. (1986). Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1984 года. – М. – С. 327–328.
- Ширинский С.С. (1962). Отчёт о раскопках, произведённых в 1962 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1962/56. – 13 с.
- Ширинский С.С. (1964). Отчёт о раскопках, произведённых в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции. НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1964/60. – 9 с.
- Ясновська Л.В. (2009). Д.І. Бліфельд – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівської округи // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин. – С. 132–139.

REFERENCES

- Blifeld, D.I. (1956). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v s. Shestovytsi v 1956 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedytsii). N 1956/12-a, 56 pp. (in Ukrainian).
- Blifeld, D.I. (1977). *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv, 234 pp. (in Ukrainian).
- Bogusevich, V.A. (1953). Otchjot Chernigovskoj arheologicheskoy jekspedicii Instituta arheologii Akademii nauk USSR 1953 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1953/6, 48 pp. (in Russian).
- Veremejchik, O.M. (1988). Otchjot ob arheologicheskikh razvedkah 1988 g. v Chernigovskom i Repkinskom rajonah Chernigovskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1988/182, 15 pp. (in Russian).
- Veremejchik, O.M. (1987). Otchjot ob arheologicheskikh razvedkah 1987 g. v Chernigovskom i Repkinskom rajonah Chernigovskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1987/48, 10 pp. (in Russian).
- Veremejchik, O.M. (1984). Otchjot ob arheologicheskikh razvedkah 1984 g. v Chernigovskom i Repkinskom rajonah Chernigovskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1984/109, 10 pp. (in Russian).
- Grigor'ev, A.V. (1982). Otchjot o rabote Novgorod-Severskoj arheologicheskoy jekspedicii v 1981 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1982/95, 12 pp. (in Russian).
- Grigor'ev, A.V. (1980). Otchjot o rabote Novgorod-Severskoj arheologicheskoy jekspedicii v 1980 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1980/110, 9 pp. (in Russian).
- Kovalenko, V.P., Mocja, A.P., & Shekun, A.V. (1984). Otchjot ob ohrannyh rabotah u s. Shestovica Chernigovskoj oblasti v 1983–1984 gg. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, F. 64 (ekspedicij). N 1984/174, 20 pp. (in Russian).

Kovalenko, V.P., Mocja, A.P., & Illjashenko, E.M. (1985). Otchjot o rasskopkah Chernigovo-Severskoj jekspedicii v 1985 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1985/19, 48 pp. (in Russian).

Kuza, A.V., Kovalenko, V.P., & Mocja, A.P. (1980). Otchjot o raskopkah v g. Novgorod-Severskom i Novgorod-Severskom rayone. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1980/125, 40 pp. (in Russian).

Mocja, A.P., Ljashenko, E.M., & Pokas, P.M. (1984). Otchet o rabote v s. Lipovoe Chernigovskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1984/106, 15 pp. (in Russian).

Multanen, A.A. (1988). Otchjot o razvedochnyh rabotah na Chernigovshhine v 1988 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1988/132, 10 pp. (in Russian).

Shekun, A.V. (1982). Otchjot Chernigovskoj arheologicheskoy jekspedicii. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1982/94, 22 pp. (in Russian).

Shekun, A.V. (1983). Otchjot ob arheologicheskoy razvedke na territorii Chernigovskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1983/170, 39 pp. (in Russian).

Shekun, A.V. (1983). Otchjot Chernigovskoj arheologicheskoy jekspedicii. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1983/64, 22 pp. (in Russian).

Shekun, A.V., & Veremejchik, E.M. (1986). Issledovaniya na Chernigovshhine. *Arheologicheskie otkrytija 1984 goda*, Moskva, 327–328 (in Russian).

Shirinskij, S.S. (1962). Otchjot o raskopkah, proizvedjonnyh v 1962 g. Chernigovskim otrjadom Pridneprovskoj jekspedicii. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1962/56, 13 pp. (in Russian).

Shirinskij, S.S. (1964). Otchjot o raskopkah, proizvedjonnyh v 1964 g. Chernigovskim otrjadom Pridneprovskoj jekspedicii. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedicij). N 1964/60, 9 pp. (in Russian).

Yasnovska, L.V. (2009). D.I. Blifeld – doslidnyk davnorusykykh starozhytnosti Chernihivskoi okruhy. *Selo nad Desnoiu – Shestovytsia*, Nizhyn, 132–139 (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 20.04.2017
прийнята до друку 10.05.2017*

HISTORIOGRAPHY OF INVESTIGATIONS OF OLD RUS BURIAL MOUNDS IN CHERNIHIV REGION DURING THE 1950s–1980s (BASED ON MATERIALS FROM THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE)

Margaryta GARYGA-GRYCHNO

*Chernihiv Research Forensic Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
Stepan Razin, Str., 19, Chernihiv, Ukraine, e-mail: gariga-margarita@mail.ru*

Chernihiv burial mounds of Podesennya attracted the interest of historians and archaeologists starting from XVIII century. The burial mounds for the first time were described in O. Shafonskiy's work "Chernigov Namesnychestvo Topographic Description" published in 1851. Later, in the late XIX – early XX century excavations of burial mounds in the area at various times were made by D. Samokvasov, P. Uvarov, P. Dobrovolsky and others. But the thorough investigation of graves was started only when the research of material culture monuments of Old Rus period was started in our archeological science. Extremely significant contribution to the study of burial mounds of Chernihiv Podesennya was made by D. Blifeld, O. Shekun, O. Motsya, V. Kovalenko, O. Veremeychik and others. The participants of Chernihiv speleo-archaeological section, which was established in the 1970s. also assisted in exploration and excavations.

Key words: archaeology, barrows, burial grounds, Chernihiv, Podesenja.

ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ

УЯВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ-СРСР КІНЦЯ ХІХ–ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТ. ПРО ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ

Ігор ЦЕУНОВ

*Інститут археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12, 04210, м. Київ, Україна, e-mail: igortseunov@gmail.com*

Розглянуто зміну уявлень про час в археології. Палеолітична доба складає 99 % історії людства. Дивно думати, що протягом цього величезного фрагменту історії людство лишалося у статичному стані. Автор використав бінарну опозицію – “статика-динаміка”, через призму якої розглянув сприйняття протяжності палеолітичної доби археологами, які працювали в Російській імперії, а потім в СРСР наприкінці ХІХ–у першій половині ХХ ст. Темпоральність – це світоглядна категорія, яка відображає сприйняття та переосмислення людиною часу. Археологія Російської імперії просякнута еволюціоністським світобаченням. Еволюціоністи вважали, що розвиток людини відбувається поступово і кожен новий етап у розвитку людства є вищим за попередній. Після Першої світової війни, з приходом радянської влади поступово марксизм стає панівною філософською доктриною. Дослідження первісності також не обійшли ідеологічні штампи. Етнографами уперше використано поняття первісний комунізм, а археологи підхопили “хвилю”. Марксизм також став варіантом еволюціонізму, адже для марксистів притаманний погляд на історію як на поступову зміну формацій. Використовуючи бінарну опозицію “статика-динаміка” ми приходимо до висновків, що класики марксизму розуміли під палеолітичною добою статичність, а археологи-практики виключно динамічність. Таким чином, у цій роботі доводиться ідея про те, що еволюціоністські погляди на первісність характерні як для археологів Російської імперії, так і СРСР у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: палеоліт, динамічність, статичність, еволюціонізм соціологізаторство, кінець ХІХ–перша половина ХХ ст.

Доволі популярним серед істориків і філософів, які займаються новим та новітнім часом, є питання “чи існує прискорення історії?”. Якщо існує відчуття прискорення частоти історичних подій, то разом з таким питанням повинно виникнути полярне “чи має місце уповільнення історії?”. Чи виникали подібні питання у археологів, які займалися первісністю? Пошуку відповідей на ці, а також подібні питання присвячена ця робота.

Темпоральність – це світоглядна категорія, яка відображає сприйняття та переосмислення людиною часу [Барчук, 2011, с. 64; Борисюк, 2008, с. 35]. Часто термін “темпоральний” вживається як синонім слову “час”. Я використовую це слово як категорію тривалості, протяжності, інтенсивності подій. У цій статті піде мова про сприйняття археологами Російської імперії, а згодом і СРСР в останній третині ХІХ–першій половині ХХ ст. часовості, інтенсивності історичних процесів у палеолітичну добу.

Філософів цікавили проблеми часу ще з античної доби. У західній археології філософські та методологічні аспекти археологічного часу опинилися у фокусі досліджень у 1970-х рр. Питання часу в радянській та пострадянській археології розробляли представники Ленінграду/Санкт-Петербургу. У 1980 р. вийшли короткі тези Вадима Сергійовича Бочкарьова (“Простір і час в археології”), а також публікації Льва Самуїловича Клейна [1978; 1999; 2015]. У праці “Час в археології” [2015] Л. Клейн систематизував основні підходи до сприйняття часу в археології [Бочкарев, 2010, с. 35–37; Клейн, 2015, с. 6].

Стаття Л. Клейна написана у дедуктивному ключі, тобто від загального до конкретного. На переконання автора, неможливо розглядати суто археологічні проблеми, не враховуючи загальноісторичний контекст, стан науки та філософії наприкінці ХІХ-у першій половині ХХ ст. Зазвичай, як зазначав Л. Клейн, історики та археологи, розглядаючи проблеми часу, беруть для прикладу якісь дві ключові концепції часу в археології – ту, яку відстоює автор, а також ту, яку критикує. Так, у літературі відомі опозиційні пари: циклічний-лінійний час; ритуальний-мирський; довготривалий-послідовний; динамічний-релятивний; історичний-етнологічний; абсолютний-відносний; абстрактний-змістовний; субстанціальний-реляційний. Нами взята бінарна опозиційна пара статичний-динамічний час. Звісно, ми розуміємо певну штучність такої постановки питання, те, що реальний світ більш складний та цікавий. Такий стан речей обумовлений впливом структуралізму [Клейн, 2015, с. 17–18]. Подібний погляд на питання часу палеолітичної доби дозволить розкрити підтексти в роботах археологів кінця ХІХ-першої половини ХХ ст.

У 1870-х рр. відкрито першу палеолітичну пам'ятку на території України, а разом з тим і європейської частини Російської імперії. Таким чином, з останньої третини ХІХ ст. розпочалось дослідження палеоліту в Україні. У другій половині ХІХ ст. в історичній науці панував позитивізм, який розглядав розвиток людства як поступовий процес. На території Східної Європи в історичних студіях позитивізм проявився як еволюціонізм, а пізніше – марксизм [Яковенко, 2007, с. 162–164]. Як еволюціонізм, так і марксизм передбачають розвиток людства (технічний і соціальний), певне прискорення суспільних процесів.

Еволюціоністські ідеї на територію Російської імперії прийшли з європейської доісторії. Під час дослідження Гінців, Мізіна, Києво-Кирилівської стоянки та ін. основною метою археологів була фіксація палеолітичного матеріалу. Глобальні хронологічні, соціально-економічні реконструкції палеолітичного минулого людства не ставили за мету дослідження. Вітчизняна література, в якій робили би узагальнення палеоліту, здебільшого була відсутня. Археологи користувались європейською літературою про палеоліт. Наприклад, В. Антонович конспектував західну літературу: праці Габрієля де Мортильє, Джона Еванса, Джона Леббока, Жана Луї Армана Катрфажа та ін. Чи не єдиною із законспектованих праць російською мовою була узагальнююча робота Олексія Сергійовича Уварова з палеолітознавства Росії “Археология России. Каменный период” [ІР НБУВ, ф. 1, № 7796].

Під гаслом еволюціонізму пройшов весь дореволюційний період існування палеолітознавства Російської імперії. У 1920-х рр. зміни влади в країні не одразу радикально відобразились на науці. Академічна наука є консервативним механізмом, здебільшого, замкненим сам у собі, суспільно-політичні процеси знаходять своє відображення в науці протягом певного часу. Протягом 1920-х рр. тоталітарна система Російської імперії поступово трансформувалась на новий радянський лад, що намагався контролювати всі сторони життя нової радянської людини (*Homo soveticus*). Яскравим підтвердженням цієї тези (про поступовість змін у науці) є робота Василя Олексійовича Городцова 1923 р. “Археология. Кам'яна доба”. Н. Платонова зазначала, що В. Городцов – це систематизатор знань про археологію. Так сталося, що робота В. Городцова підвела ризик під періодом розвитку археології до “великого перелому” [Платонова, 2010, с. 199].

В. Городцов підкреслював, що всі витвори рук людських пройшли еволюційний розвиток, але цей розвиток не завжди був рівномірним. Так, кам'яна доба, як найдавніша епоха людства, продовжувалась сотні тисяч років. У той же час, доба металу не налічує навіть і десяти тисяч років. Палеоліт був довшим, аніж неоліт, а неоліт довший, аніж бронзова та ранньозалізна доба разом узяті. В. Городцов писав: “знаючи дію консервативних законів, можна думати, що на початку загальнолюдська культура розвивалась доволі повільно, але з плином часу темп її розвитку все пришвидшувався і пришвидшувався, указуючи, що найбільша швидкість вийде у майбутньому” [Городцов, 1923, с. 11].

Метою досліджень В. Городцова було підпорядкувати археологічні дані певним закономірностям, вивести специфічні археологічні закони. Дослідник виділив закон

індустріальної інерції: чим нижчий культурний рівень народу, суспільства, людини, тим більш вони культурно непорушні, консервативні; чим народ, суспільство та окремі люди ізольованіші, тим завзятіше вони зберігають первісні культурні форми, тим повільніше та прямолінійніше вони просуваються в своєму розвитку вперед [Городцов, 1923, с. 11].

Варто відзначити, що еволюціонізм серед археологів посідав доволі міцні позиції. Протягом 1930-х рр. теоретичні дискусії вели переважно у наукових центрах СРСР: Москві та Ленінграді. Цікавими для розуміння мислення поза науковими центрами СРСР є ідеї директора Ізюмського краєзнавчого музею Миколи Вікентійовича Сібільова, котрий не мав досвіду роботи в дореволюційній археології. Переїхавши на Ізюмщину на початку 1920-х рр., вже не молодий чоловік зацікавився давнім минулим краю. Тобто М. Сібільов був доволі відомим, але все ж провінційним археологом, який намагався максимально якісно досліджувати пам'ятки археології краю.

Так сталося, що палеолітичні пам'ятки на Сіверському Дінці відкриті М. Сібільовим у 1939–1941 рр., тобто незадовго до початку Другої світової війни на території УРСР. Опублікувати відомості про ці пам'ятки учений не встиг, але залишив рукописні праці, які написані в евакуації в Уфі, деякі з яких так і не були закінчені через хворобу та смерть дослідника у 1943 р. У цих студіях археолог виклав свої уявлення про палеолітичну добу на Дінці [НА ІА НАНУ, ф. 5, спр. 6; спр. 7]. Зміни у археологічному матеріалі М. Сібільов пов'язував зі змінами в побуті людини, а умови побутування напряму залежали від клімату. Під час тепліших періодів палеолітичної доби привалювало збиральництво як основне заняття людей, а під час похолодань – мисливство. В залежності від зміни характеру занять змінювались і знаряддя праці. Так, за М. Сібільовим, час побутування мустьєрського технокомплексу – це період у первісній історії людства, коли переважало мисливство на великих тварин (мамонтів, бізонів та ін.). Час домустье – час занять людей збиральництвом. У післяпалеолітичний час (за термінологією М. Сібільова “епіпалеоліт”) набула популярності мікролітична техніка обробки каменю. Така техніка виробництва знарядь праці була викликана необхідністю полювання на м'яку тварину [НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 6, арк. 5]. Розмірковуючи над особливостями топографії пам'яток, М. Сібільов писав: *“складається таке враження, що людина ашельського часу звідси нікуди і не йшла, а плодилась та пристосовувалась до клімату, який змінювався, тільки перебиралася на більш зручні місця по сусідству”* [НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 7, арк. 23]. Тобто палеоліт сприймався М. Сібільовим цілком динамічним періодом у первісній історії людства. Зміна техніки обробки каменю була напряму пов'язана із кліматичними змінами, які тоді були не одиничні (М. Сібільов був знайомий із альпійською схемою зледенінь: гюнц-міндель-ресс-вюрм).

З початку 1920-х рр. серед науковців починалася дискусія про застосування марксизму у вивченні історії. Нова держава мала вводити і нову освіту. Історія була замінена у школах суспільствознавством, а у ВНЗ – курсом “Історія розвитку суспільних форм”. З початку 1920-х рр. цей курс розробляв етнограф П. Кушнер у комуніверситеті ім. Я. Свердлова в Москві. Курс підтримували значною кількістю навчальної літератури, яка поступово з наукових центрів у Москві та Ленінграді розповсюджувалась провінціями. Для тієї літератури характерна захопленість питаннями періодизації зміни форм господарювання та впливу економіки на суспільство. Втілювався у життя марксистський принцип погляду на суспільство як на взаємодію економічного базису та суспільно-політичної надбудови [Альмов, 2006, с. 62–64].

Сприйняття палеолітичної доби, її темпоральності класиками марксизму (К. Марксом та Ф. Енгельсом) базується на відомостях про первісне суспільство середини XIX ст. У літературі 1930-х рр. утвердилась думка, що знання про палеоліт у “марксові” часи (1850–1880-ті рр.) знаходились у стані “початкового накопичення”. Палеолітична доба знаходиться поза межами общинно-родового суспільства, відповідно, поза межами розвитку людства, поза межами формаційної схеми. К. Маркс ніколи не ставив за мету спеціальне вивчення первісного суспільства. Палеолітичне минуле вивчали опосередковано, як предтечу до вивчення класового

суспільства [Ефименко, 1934, с. 4]. Ф. Енгельс вивчав первісне минуле людства виключно на основі етнографії. Археології у роботах філософа майже не приділено уваги.

У роботах К. Маркса і Ф. Енгельса дана чітка характеристика поняттю “комунізму” як формі економічної організації суспільства. “Комуністичною общиною” (комуною) може назватись будь-яка община, де наявне суспільне володіння засобами виробництва. Таким чином, “комуністичний устрій” може зустрічатись як у народів, що знаходяться на первісних стадіях розвитку, так і у міських цеховиків. Міський середньовічний цех також був своєю комуністичною общиною. В. Ленін стан суспільства до рабовласництва називав “часом більш-менш схожим на первісний комунізм” [Маркс, Енгельс..., 1934, с. 212, 468]. Комунізм – це форма організації суспільства, згідно з якою засоби виробництва є спільною власністю. Комуністична форма організації суспільства, як найбільш довершена, має стати останньою у історії розвитку людства. Після комунізму немає розвитку, немає змін.

Марксизм передбачає стадіальну схему історії, тобто певна стадія в історії людства має певну форму організації суспільства (формацію). Зміна формацій відбувається шляхом накопичення доданого продукту, надлишків та розподілу їх серед певних членів суспільства, суспільних груп. Первісний стан суспільства був розкладений переходом від привласнюючої моделі господарювання до відтворювальної. Таким чином, складається уявлення про дуже стабільну, статичну соціальну систему на основі мисливства і збиральництва. Реальний рух, активний розвиток суспільства, тобто перехід від формації до формації став можливим лише з появою землеробства.

Археологічна література марксистського толку про палеоліт об'єднана в течію соціологізаторства: суто археологічну хронологію науковці намагались прив'язати до етнографічних даних. Нова мета археологів-палеолітознавців сформована відомим теоретиком археології 1920–1930-х рр. В. Равдонікасом: “Марксистський підхід і до цього матеріалу, до голих археологічних та етнографічних фактів дасть можливість вже зараз намітити, наприклад, нову періодизацію палеоліту за соціально-господарчим ознакам, а не за формами та типами знарядь” [Равдонікас, 1931, с. 7]. В. Равдонікас був одним з авторів, що розробили соціологізаторську схему палеоліту. Важливо відзначити, що сам В. Равдонікас участь у дослідженнях палеолітичних пам'яток не брав. Розбираючи ідеї класиків марксизму про первісність, археолог дійшов до певного протиріччя. З одного боку, В. Равдонікас дійшов до цілком логічного висновку: К. Маркс вважав, що общинно-родовому суспільству передувало статичне, стабільне суспільство. Ця форма організації суспільства базувалась на мисливському та рибальському господарстві. З іншого боку, цитуючи К. Маркса про народи, які займалися випасанням худоби, В. Равдонікас зазначав, що ці народи стояли поза межами дійсного розвитку. На думку В. Равдонікаса, К. Маркс просто не займався докласовими суспільствами, “адже не міг же Маркс відкидати усякий розвиток у таких суспільствах” [Равдонікас, 1931, с. 20]. Інших аргументів, окрім неможливості через те, що це просто неможливо, В. Равдонікас не наводить. Власне кажучи, їх і не може бути.

Праця П. Борисковського “До питання про стадіальність у розвитку верхнього палеоліту”, опублікована 1932 р., насамперед, спрямована на критику міграціонізму. На думку П. Борисковського, загалом схема поділу палеоліту за Г. Мортильє є “правильною”. Але у різних місцях люди з різною швидкістю проходили різні етапи становлення своєї матеріальної культури. Таким чином, наприклад, нижньо- та середньооріньякська індустрії Атлантичної провінції Європи розвивалися в солютрейську індустрію [Борисковский, 1932, с. 14]. Розвиток верхньопалеолітичних індустрії відбувався не поступово, а різко змінюючись. Ці індустрії названі П. Борисковським окремими стадіями розвитку господарства у первісно-комуністичному палеолітичному суспільстві. Цікаво відмітити, що П. Борисковський брав участь у польових дослідженнях палеолітичних пам'яток. Але періодизаційні побудови археолога базуються на західноєвропейській літературі, критиці ідей міграціоністів, а не на матеріалах, що походять з території СРСР.

Робота П. Борисковського була зовсім іншого рівня, порівняно із студіями В. Равдонікаса. Головна мета праці П. Борисковського – побудова хроностратиграфічної колонки верхнього палеоліту, а етнографічні паралелі не так добре відомі археологу, як фактичний археологічний матеріал. Соціологічні побудови П. Борисковського побудовані в залежності від кам'яного інвентарю. Етапи у розвитку палеолітичного суспільства відповідають індустріям. Ця ситуація вдало підмічена одним з ідеологічних наглядців ДАІМК С. Биковським (у подальшому репресований як “шкідник” та “ворог” радянської археології) у передмові до статті П. Борисковського. Його робота, за визначенням С. Биковського, “на зламі” західної (буржуазної) і радянської археології [Борисковский, 1932, с. 3–8].

П. Єфименко писав, що основні положення про первісність закладено в роботах класиків марксизму (К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна як для 1930-х рр.). Археологам у потрібно лише уточнити та розвинути ідеї, які висловлено у цих працях [Єфименко, 1938, с. 1]. Основні свої ідеї 1920–1930-х рр. П. Єфименко сконцентрував у роботі “Первісне суспільство” редакції 1938 р. Історія первісного суспільства у цьому дослідженні поділена на послідовні соціальні форми існування суспільства. Найпершою формою організації суспільства було дезорганізоване первісне стадо. У ашельський час орда трансформувалась у первісну комуну, яка мала родову форму, а пізніше – ранню родову. Цікаво відмітити, що у межах комуністичної форми організації суспільства наявна динаміка, зміни – виникає родова організація. Родова організація суспільства, за П. Єфименком, виникає у верхньому палеоліті, тобто властива лише *Homo sapiens*. Поява родової організації суспільства пов'язана зі значними змінами у техніці обробки каменю, а також появою пам'яток первісного мистецтва [Єфименко, 1938, с. 342–349]. Таким чином, П. Єфименко використовував марксистську “обгортку”, у яку “загортав” ідеї динамічності, культурного руху у палеолітичну добу. Власне кажучи, навіть первісна комуністична община не є природною формою існування людства, а виникла з найдавнішої дикої орди, тобто еволюціонувала. У контексті бінарної опозиції статика-динаміка розробки П. Єфименка чітко відображають динамічність палеолітичної доби.

Отже, професійні археологи сприймали палеоліт як динамічний період, такий, коли відбувався розвиток людства. Протиставлення понять динаміки-статики є штучним конструктом. Через цю маленьку шпарину бінарної опозиції ми можемо поглянути на історичний шлях, яке пройшло палеолітознавство протягом останньої третини ХІХ–першої половини ХХ ст. Найцікавішим є розгляд ідей марксистів щодо динаміки-статики палеоліту. Номінально марксизм передбачає розвиток людства через зміну суспільно-економічних форм (формацій), а протягом певної формації відбувається накопичення надлишків виробництва і, як наслідок, перерозподіл власності на засоби виробництва. Тобто у самій формації подій, окрім як шлях до її розкладання, немає. Водночас у роботах археологів-марксистів, практикуючих палеолітознавців, ми бачимо динаміку, розвиток суспільства протягом палеолітичної доби. У П. Борисковського поняття первісно-комуністичної форми існування суспільства синонімічно поняттю “палеоліт” – у розвитку кам'яного інвентарю проявились зміни в побуті давніх людей. Подібна логічна схема повністю відповідає еволюційному сприйняттю минулого.

У єдиній цілісній схемі історії первісного суспільства (П. Єфименка) ми спостерігаємо динаміку, динамічний розвиток. Навіть стан первісної комуні розвинувся з ашельської орди. Таким чином, доходимо до висновку, що археологи-марксистично практично продовжували старі ідеї поступового еволюційного розвитку людства за палеолітичної доби. З методологічним переломом археології наприкінці 1920-х–на початку 1930-х рр. фактично змінились лише декларації, тоді як методи і підходи до вивчення палеолітичного матеріалу залишились старими. Археологи так і не прийняли концепту статичності родового стану суспільства.

Археологи, які здійснювали безпосередні й практичні дослідження палеоліту, будували свої схеми за еволюційним принципом. Отже, не дивлячись на декларативний марксистський перелом в археології, принципи написання періодизації та хронології є єдиними для усього

періоду кінця XIX – першої половини XX ст. Основні ідеї полягали у певному прискоренні суспільних процесів в палеолітичну добу, наявну динаміку в ній.

ЛІТЕРАТУРА

- Алымов С. (2006). П. И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920–1950 годы. – М.: ИЭА РАН. – 278 с.
- Барчук В. (2011). Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект // Мовознавство. – № 6. – С. 64–76.
- Борисковский П. (1932). К вопросу о стадильности в развитии верхнего палеолита // ИГАИМК. – Т. XIV. – Вып. 4. – 40 с.
- Борисюк О. (2008). Темпоральність як функціонально-семантична категорія в структурі українського художнього дискурсу // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Вип. 7. – С. 35–39.
- Бочкарев В. (2010). Пространство и время в археологии // Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – СПб. – С. 35–37.
- Городцов В. (1923). Археология. – Т. 1: Каменный век. – М. – 404 с.
- Ефименко П. (1934). Маркс и проблемы древнейшего периода первобытно-коммунистического общества // ИГАИМК. – Вып. 81. – С. 3–29.
- Ефименко П. (1938). Первобытное общество. – Л. – 636 с.
ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 7796.
- Клейн Л. (2015). Время в археологии. – СПб. – 384 с.
- Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин о первобытном обществе (1934) // ИГАИМК. – Вып. 87. – 519 с.
- Платонова Н. И. (2010). История археологической мысли в России. Вторая половина XIX–первая треть XX века. – СПб.: Нестор-История. – 316 с.
- Равдоникас В. (1931). К вопросу о социологической периодизации палеолита // ИГАИМК. – Т. IX. – Вып. 2. – 34 с.
- История первобытного общества (1939). Ч. 1. – Л. – 286 с.
НА ІА НАНУ. – Ф. 5 (М. В. Сибільов). – Спр. 6.
НА ІА НАНУ. – Ф. 5 (М. В. Сибільов). – Спр. 7.
- Яковенко Н. (2007). Вступ до історії. – К. – 368 с.

REFERENCES

- Alymov, S. (2006) *P.I. Kushner i razvitie sovetskoy etnographiyi v 1920–1950 gody*. Moskva, 278 pp. (in Russian).
- Barchuk, V. (2011). Hramatychna katehoriia temporalnosti: semantyko-strukturnyi aspekt. *Movoznavstvo*, 6, 64–76 (in Ukrainian).
- Boriskovskij, P. (1932). K voprosu o stadial'nosti v razvitii verhnego paleolita. *Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury*, 14 (4), 40 pp. (in Russian).
- Borysiuk, O. (2008). Temporalnist yak funktsionalno-semantychna katehoriia v strukturi ukrainskoho khudozhnoho dyskursu. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 7, 35–39 (in Ukrainian).
- Bochkarev, V. (2010). Prostranstvo i vremja v arheologii. *Kul'turogenез i drevnee metalloproduzvodstvo Vostochnoj Evropy*, Sankt-Peterburg, 35–37 (in Russian).
- Gorodcov, V. (1923). *Arheologija. Kamennyj vek, 1*. Moskva, 404 pp. (in Russian).
- Efimenko, P. (1934). Marks i problemy drevnejshogo perioda pervobytno-kommunisticheskogo obshhestva. *Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury*, 81, 3–29 (in Russian).
- Efimenko, P. (1938). *Pervobytnoe obshhestvo*. Leningrad, 636 pp. (in Russian).
- Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni Vernadskoho*. F. 1, 7796. (in Russian).
- Klejn, L. (2015). *Vremja v arheologii*. Sankt-Peterburg, 384 pp. (in Russian).
- Marks, Engel's, Lenin, Stalin o pervobytnom obshhestve. *Izvestija gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury*, 87. (1934). 519 pp. (in Russian).

Platonova N. I. (2010). *Istoriya arheologicheskoy mysli v Rosiyi. Vtoraya polovina XIX – pervaya tret XX veka*. Sankt-Peterburg, 316 pp. (in Russian).

Ravdonikas, V. (1931). K voprosu o sociologicheskoy periodizacii paleolita. *Izvestiya gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury*, 9(2), 34 pp. (in Russian).

Istorija pervobytnogo obshhestva, 1(1939). Leningrad, 286 pp. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytut arheolohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy. F. 5 (M.V. Sybilov). Spr. 6 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytut arheolohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy. F. 5 (M.V. Sybilov). Spr. 7 (in Ukrainian).

Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv, 368 pp. (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 20.10.2016
прийнята до друку 01.11.2016*

THE REPRESENTATIONS ABOUT THE PALEOLITHIC AGE BY ARCHAEOLOGIST OF RUSSIAN IMPERIA-USSR IN THE END OF XIX–FIRST HALF OF XX CENTURY

Ihor TSEUNOV

*Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Heroiv Stalingradu, 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: igortseunov@gmail.com*

This article consist of information about archaeological time, historiography of this issue. Paleolithic Age is 99 % of the history. It is strange to think that during this big fragment of history human's culture was static. The author use the binary opposition: static-dynamic. With help of this method, we can see archaeologists' representation of Paleolithic in the end of XIX–first half of XX. The category of temporal is category of worldview, which shows understanding and changing time by human. Archaeology before the Bolshevik's revolution was full by evolution worldview. Evolutionists thought that human's development is slow and progressive. An ever new phase is upper than last. After First World War, the Soviet power was support the ideology of the Marxism. Marxism became the main paradigm in society. The investigations of prehistory were connect with politic too. The ethnographers created "primary communism" conception in 20th and archaeologists support these ideas in 30th. The Marxism became the variant of the evolutionism because the Marxists understand history as changing of formations. The Author use binary opposition "static-dynamic" and has conclusions that K. Marx, F. Engels, and V. Lenin understood static cultural situation during Paleolithic, but practical archaeologists thought about Paleolithic as a dynamic ages. So, and the Marxism, and before Marxism tradition is one.

Key words: Paleolithic, dynamic, static, evolutionism, social reconstructions, the late XIX–first half of XX c.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ПАМ'ЯТЬ

МАГОМЕДОВ Б.В. КЕРАМИЧЕСКИЕ ПРЯСЛИЦА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ /
ИА НАН УКРАИНЫ. – КИЕВ, 2015. – 170 с.; 18 рис., 6 табл., илл.

Бібліографія Б. Магомедова протягом останнього часу поповнилась двома цікавими роботами з типології “малоінформативних” до сьогодні та майже втрачених для науки (т.зв. “чорна археологія”) дрібних речей – глиняних пряслиць та золотих кільцеподібних підвісок з вушком [Магомедов, 2015, 2016] (великі етнічні компоненти – житлобудівництво, поховальний обряд, кераміка – вже не проблема черняхівської культури для Бориса Вікторовича – Магомедов, 2001). Монографічній публікації пряслиць черняхівської культури – плоду багаторічного збору інформації та думання – і присвячено цю рецензію.

За Б. Магомедовим, пряслиця – звичайна знахідка на пам’ятках черняхівської культури, яка проте рідко привертає увагу дослідників. Виходячи з цього, автор формує мету роботи – “з’ясування походження окремих форм черняхівських прясел і способів їх декоративного оформлення, як одного з показників культурно-етнічного складу населення” (автор називає важок веретена то пряслицем, то пряслон: за нами, прясло – це конструкція з веретена, пряслиця та нитки на веретені, пряслице – лише важок на кінці веретена).

Подальшими тезами монографії Б. Магомедова є наступні твердження. Пряслиця в давніх суспільствах – це частина жіночої субкультури. У неоднорідних за складом археологічних культурах пряслиця з різними культурно-етнічними ознаками є показником присутності в них лише жіночої частини того чи іншого населення.

Автор використовує досить усталені терміни для визначення частин пряслиця – площадка (основа), бокова поверхня, бокове ребро, канал. В основі типологічного поділу пряслиць традиційно лежить їхня геометрична форма. У відповідності з цим в категорії “керамічні пряслиця черняхівської культури” автор виділяє наступні види: 1) вид А – біконічні пряслиця, 2) вид В – конічні пряслиця, 3) вид С – сферичні пряслиця, 4) вид D – циліндричні пряслиця, 5) вид Е – пряслиця з виділеною основою, 6) вид F – пряслиця “цибулеподібної” форми. В цю схему вкладаються практично усі черняхівські пряслиця.

На походження пряслиць, як і інших археологічних артефактів, вказує не лише їхня форма, а й декоративне оформлення. Декором для пряслиць слугують, насамперед, різні види орнаменту. Основними видами декору черняхівських прясел є графічний, штампований і пластичний, які іноді перемежуються.

Статистика вказує, що в черняхівській культурі повністю домінує вид А (біконічна форма – 80,8 %). Далі – вид В (конічні пряслиця – 7,1 %), С (сферичні пряслиця – 6,6 %), D (циліндричні пряслиця – 3,7%).

Черняхівський комплекс пряслиць виник в основному на базі традицій приїшлого населення вельбарської культури (готів) і в меншій мірі пшеворської культури (вандалів). У басейні Верхнього Дністра повністю переважала традиція місцевої зубрицької культури, яка частково проявилася і на Середньому Дністрі. У різних черняхівських регіонах в невеликій мірі помітний вплив інших місцевих культур – фракійських, сарматської та київської.

Набір типів пряслиць групи пам'яток Черепин–Теремці на Верхньому і Середньому Дністрі підтверджує генетичну спадкоємність цієї групи від зубрицької культури. Одночасно він демонструє різку відмінність групи Черепин–Теремці від основного масиву пам'яток черняхівської культури.

Форми пряслиць групи пам'яток “горизонту Боромля” є додатковим свідченням міграції частини населення з регіону Верхнього Придністер'я на схід України, але не дозволяють припускати її участі у формуванні черняхівського населення цього регіону.

Поступова уніфікація форм черняхівських пряслиць є відображенням процесу стирання рецидивів племінної і кланової відокремленості, відображенням у матеріальній сфері процесу зміцнення єдності “*готського народу*”.

У ранньому середньовіччі на основній території черняхівської культури (з Верхнім і Середнім Придністер'ям включно) поширюються слов'янські культури (пеньківська, празька, колочинська), які мали цілковито інший набір форм пряслиць.

Водночас в рецензованій роботі не розглянуто таку важливу сторону існування пряслиць, як їхній виробничий аспект, прядіння як археологічний артефакт. Форма пряслиць, їхня вага, в якійсь мірі – маркування, розподіл важків по об'єктах, їхня кількість, на наш погляд, дозволяють зробити цілу низку висновків щодо характеру прядіння, ступеню його спеціалізації, статеві-вікового поділу праці у цій галузі тощо.

“Прядіння ниток для тканини є одним з найдавніших видів домашнього виробництва”, с. 9. Ця, на перший погляд, аксіома потребує уточнення: прядіння, безумовно, проводилось в рамках домашнього виробництва, силами кожної жінки на селищі (пряслиця знаходять у всіх житлах і низці поховань). Але було воно лише етапом виготовлення кінцевого продукту – тканини, не самодостатнім, а допоміжним виробництвом, далі потребувалось ткацтво, яке могло бути й, очевидно, майже завжди було (на це вказує розподіл грузил-відтяжок нитки вертикального ткацького верстату на поселенні – лише в окремих спорудах-майстернях) професійним чи й товарним спеціалізованим ремеслом [Войнаровський, 2016]. Ткацтвом займались, очевидно, лише окремі майстрині, ткали в своїх звичайних житлах (скупчення грузил лише в окремих спорудах на поселенні). Напевно, саме майстрині-ткалі займались вищупуванням та первинною обробкою конопель в черняхівській культурі, а ось пряжу й нитки, очевидно, виготовляли жінки в кожному домогосподарстві (пряслиця чи не в кожному житлі, виготовлення ниток, до речі, займає 75 % часу виготовлення тканини взагалі – Колчин, 1985, с. 265). Цим, можливо, й пояснюється факт, що “В жіночих похованнях давніх народів часто знаходять по два і більше пряслиць різних типів та розмірів, очевидно, як змінних деталей веретена. Хоч знахідки пряслиць у кількості п'яти і, тим паче, десяти потребують іншого пояснення (черняхівський могильник Ружичанка, пох. 19, і вельбарський могильник Масломенч, пох. 474)”, с. 9: на наш погляд, жінки селища зносили напрядену ними нитку, намотану на кількох пряслах, до ткачинь, які й виробляли відповідну до кількості прясел тканину; для врахування кількості прясел і нитки й, відповідно, “заробленого” жінками селища полотна окремі пряслиця на пряслах ще й позначалися особистими мітками (“Нанесені на пряслиця написи та окремі зображення могли слугувати знаками власності чи магічними символами («оберегами»”), с. 29).

“Більшість черняхівських пряслиць є ремісничою продукцією гончарних майстерень. Правильна геометрична форма, склад глини та рівномірний горновий випал сірого кольору вказують на те, що їх виготовляли паралельно зі столовим чи, рідко, кухонним посудом”, с. 14. На наш погляд, усі пряслиця виготовлялись гончарами, навіть якщо пряслиця були явно ліпними: ліплений від руки посуд – теж продукція майстрів-гончарів (майстринь), а не кожного осідника селища; якщо б пряслиця продукувались кожною жінкою селища, їхня номенклатура була б набагато ширшою, ніж фіксується, до того ж, ніяких слідів виробництва пряслиць (глини, заготовок, браку, опалювання важків) у житлах не знайдено.

“Ми розглянули зображення кількох тисяч пряслиць черняхівської культури. З них в статистичних розрахунках використані 930 екземплярів з повних публікацій пам'яток, а також

іноді із звітів. В основному це могильники”, с. 17. На нашу думку, у такому відборі для статистики й криється важлива помилка, на що ми вже звертали увагу, рецензуючи раніші праці Б. Магомедова [Войнаровський, 2002]: статистичній обробці надають насамперед матеріали з черняхівських могильників. Поселення черняхівської культури вивчені недостатньо й нерівномірно, розкопаних широкими площами мало, повністю досліджених (житлова, господарська, виробнича частини, ресурсна зона), на відміну від могильників – жодного. Водночас і некрополі черняхівської культури на сьогодні досліджені односторонньо: розкопувались насамперед могильники, які легко знаходять і фіксують: розлогі, з тілопокладеннями, в зоні культури карпатських курганів – з курганами, з “багатим” інвентарем (готські); поля ямкових чи урнових поховань – маловловимих, майже без супровідного матеріалу, в масі знищених оранкою (для черняхівської культури – регіони зі слов’янським чи фракійським етносом, спорадично чи черезполосно з германськими – у всіх без виключення регіонах культури) – не виявлено й для аналізу не залучено. Тобто, проаналізовано насамперед могильниковий матеріал – часто специфічний, спеціально відібраний чи й виготовлений для поховання (“Як і в поховальному інвентарі перевага надавалась кружальному посуду (а не грубому ліпному), померлу в загробний світ частіше супроводжувало веретено з пряслищем ремісничого виробництва звичайної стандартної форми (а не грубіший домашній виріб)”, с. 37, в основному ж – з односторонньо вибраним етнічним наповненням. Тому висновок Б. Магомедова “Вельбарські й пшеворські типи 91,0 %, зубрицькі типи 3,0 %, київський тип 0,2 %, фракійські типи 3,0 %, сарматські типи 3,0 %... Переважна більшість типів пряслиць належить прийшлому компоненту, що представлений германськими культурами”, с. 47, потребує подальшої корекції із залученням виключно поселенської вибірки матеріалу всіх зазначених культур (вельбарські поселення, як і сарматські осідки, вивчені недостатньо).

Крім того, “Під час вивчення пряслиць слід враховувати, що їх типи могли переміщуватись у просторі лише разом з носіями цієї субкультури або з групою населення чи з окремими жінками, які потрапили в інше культурне середовище як полонянки чи дружини. В новому культурному оточенні традиція використання привичного типу пряслиць могла передаватись по жіночій лінії до іншого покоління разом з навичками домашнього господарства”, с. 10, ми вивчаємо пряслиця конкретної пам’ятки без врахування походження носія цього предмета (“У складних за складом археологічних культурах пряслиця з різними культурно-етнічними ознаками є показником присутності в них лише жіночої частини того чи іншого населення”), а пряслиця “прийшого” компоненту черняхівської культури (вельбарські й пшеворські) присутні практично на кожній дослідженій черняхівській пам’ятці.

До того ж, “Вид В, конічні пряслиця... (7,1 %) мають більш різноманітне походження, ніж біконічні пряслиця. ... Деякі форми конічних пряслиць в різних культурах практично співпадають, тому вони могли виникнути у черняхівського населення з різних джерел”.

“У цілому, за результатами картографування культурно-етнічних типів пряслиць можна заключити, що найбільш змішане населення проживало в західних та південно-західних регіонах черняхівського ареалу”, с. 47: це, в основному, справедливо відображає етнічну карту черняхівської культури, де саме західні й південно-західні простори населяли слов’яни, фракійці та прийшли сармати.

“За ознакою домінування типів пряслиць пам’ятки типу Черепин – Теремці виділяються з черняхівської культури так само впевнено, як і за комплексом решти археологічних ознак, і відображають змішання зубрицьких та фракійських форм... Це вповні погоджується з уявленнями про складання верхньодністровських створжитностей пізньоримського часу на основі зубрицької і (в меншій мірі) липицької культур. Можливо, мав рацію Д.Н.Козак, який пропонував розглядати пам’ятки типу Черепин Теремці (Черепин-Ріпнів) не як черняхівські, а як прояв пізнього етапу зубрицької культури”, с. 52. Ми вже вказували на штучність визначень АК чи КТ, у т. ч. й зубрицької культури, пізнього етапу зубрицької культури чи групи Черепин–Теремці черняхівської культури [Войнаровський, 2010]. Черняхівські пряслиця тут у найменшій мірі можуть вирішити цю проблему.

І наостанок: на кого розраховане розлоге українське резюме в науковій монографії, написаній російською мовою? Адже вітчизняний сегмент наукового загалу вільно володіє й російською. Чи не краще було б, враховуючи германськість (за автором) черняхівської культури, її поширеність у Молдові та Мунтенії, подати, крім англійського, ще й німецьке та румунське резюме (а самі монографії, звичайно, писати українською).

Загалом українська археологія римської доби неочікувано поповнилась цінним монографічним дослідженням досить поширеного артефакту давнього виробництва – глиняних пряслиць черняхівської культури, а українські дослідники – повною базою даних і глибокими висновками з типології, хронології та етнокультурного наповнення цієї категорії знахідок. З чим нас усіх, насамперед автора, і вітаємо.

ЛІТЕРАТУРА

- Войнаровський В. (2002). Рецензія на: Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001 // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. 244. – С. 687–693.
- Войнаровський В. (2010). Проблема культурной атрибуции памятников типа Черепин III–V вв. н.э. (производственный комплекс Гряды I около Львова) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний время и Великого переселения народов. Конференция 2. Ч. 2. – Тула. – С. 63–94
- Войнаровський В.М. (2014). Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів. – 440 с.
- Войнаровський В. (2015). Ткацтво у населення півдня Східної Європи в I тис. н. е.: артефакти та рівень спеціалізації // МДАПВ. – Вип. 18. – Львів. – С. 136–149.
- Войнаровський В. (2016). Про загальну типологію виробничих занять давнього населення // МДАПВ. – Вип. 20. – Львів. – С. 131–139.
- Колчин Б.А. (1985). Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва: Наука. – С. 260–265
- Магомедов Б.В. (2001). Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin. – 290 с.
- Магомедов Б.В. (2016). Черняховские золотые кольцевидные подвески с ушком // Оіум. – Київ. – № 5. Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура. – С. 164–169.

REFERENCES

- Voynarovskiy, V. (2002). Retsenziia na: Mahomedov B. Chernjahovskaja kul'tura. Problema jetnosa. Lublin, 2001. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 244. Lviv, 687–693 (in Ukrainian).
- Voynarovskiy, V. (2010). Problema kul'turnoj atribucii pamjatnikov tipa Cherepin III–V vv. n. je. (proizvodstvennyj kompleks Grjada I okolo L'vova). *Lesnaja i lesostepnaja zony Vostochnoj Evropy v jepohi rimskih vlijanij vremja i Velikogo pereselenija narodov. Konferencija 2(2)*. Tula, 63–94 (in Russian).
- Voynarovskiy, V.M. (2014). *Promysly ta dopomizhni remesla naseleennia pivdnia Skhidnoi Yevropy v I–XIII st. (arkheolohichne vidobrazhennia ta interpretatsiia)*. Lviv, 440 pp. (in Ukrainian).
- Voynarovskiy, V. (2015). Tkactstvo u naseleennia pivdnia Skhidnoi Yevropy v I tys. n. e.: artefakty ta riven spetsializatsii. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 18. Lviv, 136–149 (in Ukrainian).
- Voynarovskiy, V. (2016). Pro zahalnu typolohiiu vyrobnychych zaniat davnoho naseleennia. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 20. Lviv, 131–139 (in Ukrainian).
- Kolchin, B.A. (1985). *Remeslo. Drevnjaja Rus'. Gorod, zamok, selo*. Moskva, 260–265 (in Russian).
- Magomedov, B.V. (2001). *Chernjahovskaja kul'tura. Problema jetnosa*. Lublin, 290 pp. (in Russian).
- Magomedov, B.V. (2016). Chernjahovskie zolotye kol'cevidnye podveski s ushkom. *Oium*, 5. *Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnja narodzhennia I.S. Vynokura*. Kyiv, 164–169 (in Ukrainian and Russian).

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

Стаття: надійшла до редакції 15.05.2017
прийнята до друку 29.05.2017

ВИСТАВКА “ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК – ДОСЛІДНИК “ГАЛИЦЬКОЇ ТРОЇ”

Емілія ЗАРУБІЙ, Оксана КУЦЕНЯК

Львівський історичний музей,
пл. Ринок, 24, 79000, м. Львів, Україна, e-mail: okutsenyak@gmail.com

Рис. 1. Ярослав Пастернак.
Фотоательє “Marion”. Львів. Готель
“Краківський” 7 квітня 1931 року
Fig. 1. Jaroslav Pasternak.
Photo studio “Marion”. Lviv. Hotel
“Krakivskiy” April 7, 1931

2 січня 2017 р. виповнилося 125 років від народження знаного українського вченого, історика, археолога, музеєзнавця Ярослава Пастернака.

З нагоди відзначення цієї важливої дати у січні-квітні 2017 р. у Львівському історичному музеї експонувалася виставка “Ярослав Пастернак – дослідник “галицької Трої”.

Відкриття відбулося 17 січня 2017 р. у приміщенні Львівського історичного музею на пл. Ринок, 6 у виставковій залі на першому поверсі. Урочисто відкрив виставку директор Львівського історичного музею Роман Чмелик, наголосивши про важливість постаті Ярослава Пастернака для української науки і для Музею зокрема. До слова запрошено Миколу Литвина – професора, доктора історичних наук, директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, який розповів про вагомий внесок Я. Пастернака в розвиток історичної науки. Від обласної адміністрації про необхідність вшанування пам'яті знаного вченого розповів Ігор Гайдук, заступник директора департаменту освіти і науки ЛОДА.

Після відкриття виставки в актовій залі музею відбувся Круглий стіл, на якому з такими темами для обговорення виступили:

- д.і.н., проф. М. Литвин – “Служба Я. Пастернака в УГА”;
- д.і.н., проф. С. Терський – “Співробітництво Я. Пастернака з археологами Волині в світлі документів і археологічних матеріалів з фондів ЛІМу”;
- к.і.н., доц. І. Коваль – “Археологічна мрія Я. Пастернака”;
- к.арх. Ю. Лукомський – “Ярослав Пастернак – дослідник архітектурних споруд”;
- провідний науковий працівник ЛІМу О. Перелигіна – “Ярослав Пастернак – директор Львівського державного історичного музею”;
- зав. відділу археології ЛІМу Е. Зарубій – “Виставка Львівського історичного музею “Ярослав Пастернак – дослідник “галицької Трої””.

Ярослав Пастернак – одна з найвидатніших постатей в українській археології. На його долю випала велика місія розкриття давніх таємниць княжого Галича, одного з величних та багатолюдних міст середньовічної Європи. Названо виставку “Ярослав Пастернак – дослідник “галицької Трої”, позаяк відкриття фундаментів Успенського кафедрального собору в Крилосі прирівнювалось до відкриття німецьким археологом Генріхом Шліманом давньогрецького міста Трої.

Рис. 2. Експозиція виставки
Fig. 2. Exposition of the exhibition

Доля вченого пов'язана з Львівським історичним музеєм. Він був першим директором цієї інституції у лютому–червні 1940 р. Не дивно, що ми створюємо присвячені йому виставки.

Перша така виставка експонувалася у 2002 р. і називалася “Дослідник підземного архіву”. Вона розповідала про досягнення вченого в галузі археології і базувалася на матеріалах наших фондів. Частину ілюстративного матеріалу надав відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Цього разу ми вирішили розширити тематику виставки. Показати не тільки творчий, але й життєвий шлях Я. Пастернака, розкрити багатогранність його таланту, показати середовище його формування як людини, науковця та українського патріота. Щоб це здійснити, автори виставки звернулись з проханням про допомогу до багатьох інституцій.

Цінний матеріал на виставку надали:

- Відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького.
- Винниківський історико-краєзнавчий музей.
- Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

- Державний архів Львівської області.
- Відділ україніки Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.
- Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.
- Український католицький університет.
- директор художньої школи в Рогатині Олег Бойкевич.
- Михайло Криль – д.і.н., проф. Львівського національного університету ім. І. Франка.
- Родина вченого – Марія Бішко та Анісія Лагодська.
- Тарас Романюк та Ігор Коваль – дослідники життя та творчості Я. Пастернака.

Всього на виставці репрезентовано понад 400 експонатів і побудовано за такими розділами:

- Родина
- Роки навчання
- Воєнний період
- Чеський період
- Праця в НТШ
- Археологічні розкопки
- 1940–1944 роки
- В еміграції
- Родина Пастернаків
- Світлини Я. Пастернака

Перший розділ присвячено родині легенди української археології. Автори виставки показали середовище, в якому зростав майбутній учений, адже пріоритет духовності, культурної праці, повага до всього українського, які панували в родині, мали велике значення у формуванні характеру Ярослава Пастернака. Матеріали, які розкривали цю тему, передали на виставку родичі археолога: Марія Бішко та Анісія Лагодська.

Марія Бішко – дружина Ярослава Бішка, правнука Петра Пастернака, рідного брата о. Івана Пастернака (батька Ярослава Пастернака) на постійне зберігання у ЛІМ передала 15 предметів, пов’язаних з родиною Пастернаків: світлини, медальйон “Найдорожче Серце Ісуса”, нагрудний хрест, книжку “Апостоли і Євангелія” (Львів, 1892 р.) та поштівку (1909 р.).

Анісія Лагодська – онука Антоніни Пастернак, сестри Ярослава Пастернака, передала для тимчасового експонування на виставці картину із зображенням родинного хутора Пастернаків Верени та архівні матеріали Северина Пастернака (брата Ярослава): кресленик генеалогічного дерева родини Пастернаків, спогади про молоді роки (1904–1917), родинний фотоальбом, цифрові копії світлин з якого представлені відвідувачам.

Народився Ярослав Пастернак 2 січня 1892 р. в містечку Хирові на Львівщині в сім’ї греко-католицького священника. Його батько, отець Іван (1865–1954) (Фм-7044, рис. 3), був високоосвіченим душпастирем в Галичині, відомим суспільно-громадським діячем.

Рис. 3. Іван Пастернак (1865–1954), батько Я. Пастернака. Греко-католицький священник, громадський діяч

Fig. 3. Ivan Pasternak (1865–1954), J. Pasternak's father. Greek-Catholic priest, public activist

Рис. 4. Сім'я Пастернаків. Село Зіболки. Стоять: Северин та Володимир. Сидять: Іванна, Антонія та о. Іван. Фото Я. Пастернака. 1911 рік

Fig. 4. Pasternak's family. Zibolky village. Stand: Severyn and Volodymyr. Sit: Ivanna, Antonia and f. Ivan. Photo made by J. Pasternak. 1911

Мати Ярослава Пастернака – Ольга (1873–1904), донька пароха села Тростянець на Яворівщині (тепер село не існує) Миколи Мацюрака померла на тридцять першому році життя, коли Ярославу було лише 12 років. Батькові п'ятьох дітей (Ярослава, Іванну, Володимира, Северина, Антоніну) довелося виховувати самому.

Розпочинало виставку живописне полотно “Хутір Верени”, написане олійними фарбами на полотні Іваном Петровичем Пастернаком (племінником о. Івана) у 1901 р. Родинний хутір Пастернаків зображений у пору весняного цвітіння. Ця картина зберігалася у домі о. Івана, після його смерті картину передали родині, яка зараз проживає у Веренах.

Світлини та колажі на виставці розповідали про різні періоди життя родини Пастернаків. Особливу увагу відвідувачі звертали на світлини Тростянця (цифрові копії надано із Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького), зроблені самим Я. Пастернаком, позаяк цих перлин дерев'яної архітектури уже не існує. І вони, і село зруйновані, нині це територія Яворівського полігону.

На виставці експонувалася раритетна на нині відзнака Перемиської капітули (кінець XIX ст. *Жовтий метал, емаль; лиття, гравірування*), передана на виставку з Українського Католицького університету. Із слів Анісії Лагодської, її мама віддала цю відзнаку монахиням. Вони передали її о. Богдану Праху, який передав цей раритет Українському Католицькому університету.

Наступний розділ розповідав про роки навчання майбутнього вченого. У 1902–1910 роках Я. Пастернак навчався в класичній гімназії в м. Перемишлі, яку закінчив з відзнакою. Експонувався звіт гімназії за 1902/1903 навчальний рік, де в списку учнів гімназії можна знайти прізвище Я. Пастернака (із фондів Національної бібліотеки ім. В. Стефаника).

На особливу увагу заслуговувало видання "Апостоли і Євангелія", надруковане у Львові в 1992 р. (РК-2496; *папір, друк*), яке передала в ЛІМ Марія Бішко. На форзаці акуратним учнівським почерком виведено підпис: "Я. Пастернак учень IV Б ц. к. II гімназії. 1905. в Перемишлі". Під ним штамп: "Володимир Пастернак уч. 2 А кл. 1906". На титульній сторінці є автограф батька – о. І. Пастернака. Батько завжди

Рис. 5. Ярослав Пастернак під час етнографічної експедиції. 1913 рік
Fig. 5. Jaroslav Pasternak during ethnographic expedition. 1913

Рис. 6. Ярослав Пастернак біля церкви в с. Магерів Жовківського повіту. 1913 рік

Fig. 6. Jaroslav Pasternak near the church in Mageriv, Zhovkva powiat. 1913

був авторитетом для Ярослава. За його прикладом він ще в гімназії почав формувати власну бібліотеку. Тоді ж він переклав з німецької мови оповідання Ф. Гофмана "Скарб інків". На виставці експонувалося це, тепер вже рідкісне, видання (Коломия, 1908. Папір, друк), передане з відділу україніки Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.

Світлини та перші друковані праці розповідали про час навчання у Львівському університеті на філософському факультеті у 1910–1914 роках та праці в Національному музеї у Львові.

Рис. 7. Ярослав Пастернак у Ліберцях (Чехія). Худ. С. Пастернак. 1920 рік
Папір; туш, перо
Fig. 7. Jaroslav Pasternak in Liberec (Czech Republic). Painter S. Pasternak. 1920. Paper; ink, pen

Рис. 8. Будинок у Празі, де жив Я. Пастернак. Поштова листівка Я. Пастернака, адресована І. Свенціцькому. Прага. 10 жовтня 1926 року. Копія
Fig. 8. Building in Prague, where J. Pasternak lived. Post card from J. Pasternak to I. Swencicki. Prague. October 10, 1926, Copy

Низка матеріалів присвячена воєнному періоду. Цілих вісім років викреслено із наукового життя вченого. Вже в серпні 1914 р. Я. Пастернак стає вояком австрійської армії. Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки він записався добровольцем в Українську Галицьку армію. Очевидно, саме в той час зроблене фото, передане М. Бішко у ЛІМ, де ми бачимо Ярослава у військовій шинелі з аркушем в руках. Поряд сестри Іванна та Антоніна, брат Северин та тітка Олександра. У 1920 р. стрілецька бригада Я. Пастернака була інтернована чехами. Деякий час утримувався в м. Ліберці, потім у Йозефові. У таборі інтернованих перебував і брат – Северин. Він намалював Ярослава в таборі під час читання книг (рис. 7). Цей малюнок Северин зберіг для своєї родини і його на виставку передала А. Лагодська.

До уваги відвідувачів було представлено раритетне видання “Українського скитальця” (Йосифів, Чехія. 1921. Ч. 6) із фондів Наукової бібліотеки ім. Стефаніка, в якому опубліковано статтю Я. Пастернака “Народня традиція”.

Доповнював експозицію металевий шолом (т.з. “шолом Андріана”) (З-2720), виготовлений у Франції на початку ХХ ст., на якому рукою Я. Пастернака зроблено напис “Шолом, уживаний через жовніра української армії”.

Рис. 9. Ярослав Пастернак на археологічних розвідках. Тернопільщина. 1930-ті роки

Fig. 9. Jaroslav Pasternak on archaeological surveys. Ternopil region. 1930-s

На виставці експонувалися світлини вченого празького періоду. Автори виставки вдячні Тарасу Романюку, досліднику життя і творчості Я. Пастернака, який надав на виставку рукописи вченого: картотеку видань з археології та чернетки, написані у часі написання дисертації “*Ruské Karpaty v archeologii*”.

Наступний розділ експозиції розповідав про працю Я. Пастернака в НТШ. Влітку 1928 р. Я. Пастернак повернувся до Львова. Впродовж 1928–1939 років він очолював Культурно-історичний музей НТШ. На колажі, присвяченому цій темі, можна побачити світлини артефактів Музею НТШ та прочитати звіти директора Музею за жовтень та листопад 1935 р., які говорили про його велику завантаженість на цій посаді.

Я. Пастернак проводив просвітницьку та публіцистичну роботу. Регулярно публікував статті у періодичних виданнях: “Записки НТШ”, “Діло”, “Наша батьківщина”, “Новий час”, “Життя і знання”, “Богословія”, “Літопис Бойківщини” та ін. На виставці експонувалася низка таких видань, переданих з Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького та відділу україніки Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаніка.

Приїхавши у Львів, Ярослав Пастернак одружився з Марією Стецик. Марія зуміла стати для Ярослава не тільки доброю дружиною, але й справжнім товаришем та його надійним тилом. Відвідувачі виставки могли побачити на світлинах Марію з отцем Іваном, з чоловіком на розкопках в Крилосі, прочитати її лист до Ярослава. До уваги були преставлені друквані твори: оповідання 30-х років в “Українському довіклі” (депозити відділу україніки Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаніка).

Центральне місце в експозиції надано артефактам із фондів ЛІМ, знайденим під час археологічних розкопок. Майже всі вони передані у ЛІМ 1940 р. із Музею НТШ. Ярослав Пастернак здійснив розкопки різного масштабу у 72 місцевостях Галичини, Волині, Закарпаття і Чехословаччини, досліджуючи пам'ятки неоліту, бронзової, ранньозалізної, римської доби та княжого періоду. У вітринах відвідувачі могли побачити археологічні знахідки із розкопок могильника культури карпатських курганів в с. Переріслі на Івано-Франківщині, із розкопок княжих міст Белза, Плісеська, Галича та околиць Перемишля. Результати цих розкопок репрезентували різні за призначенням предмети.

Наймасштабніші розкопки проводилися у Крилосі. Дослідження стародавнього Галича Ярославом Пастернаком дозволило розв'язати дискусійну проблему локалізації літописного міста, а відкриття ним у 1936 р. фундаментів Успенського кафедрального собору на Крилоському городищі мало помітний вплив на розвиток самосвідомості українського населення, на пробудження суспільно-політичного і національного духу. Руїни святині перетворили Крилос у центр духовного життя. Про ці події на виставці розповідали численні фото, надані дослідником життя і творчості Я. Пастернака Ігорем Ковалем з Івано-Франківщини та директором Художньої школи в Рогатині Олегом Бойкевичем.

До уваги відвідувачів представлено фрагменти архітектурних деталей Успенського кафедрального собору. Навіть збережені у фрагментарному вигляді, вони дають уявлення про велич головної святині галицького князівства. Його розміри 32,5×37,5 м. Це лише на 1,5 м (за шириною і довжиною) менші від знаменитої Софії Київської – найбільшого храму в тодішній Русі.

Серед найцікавіших експонатів – декоративні плитки із Крилоса із зображенням грифона – високохудожні пам'ятки ужиткового мистецтва стародавнього Галича. Декоративна плитка (КР-21260) в 1997 р. експонувалася на виставці "Слава Візантії" у Метрополітен музеї (Нью Йорк, США). Взавши її за взірець, як одного з найкращих експонатів, у Метрополітен музеї виготовили сувенір. У Нью-Йорку він мав великий попит. При поверненні зі США у ЛІМ декоративної плитки, один екземпляр сувеніра передали в Музей. Його представлено на виставці.

Зацікавлювала відвідувачів і керамічна скульптурка "Княжна", депозит відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Такі сувеніри у другій половині 30-х років виготовляли в Галичі і з успіхом продавали.

Рис. 10. Українська делегація на VIII Міжнародному конгресі істориків у Варшаві 20–24 серпня 1933 р. 1-й ряд (зліва направо): о. Йосафат Скрутень, Мирон Кордуба, Дмитро Дорошенко; за ними (зліва направо): Микола Чубатий, Вадим Щербаківський, Ярослав Пастернак, Іларіон Свенціцький

Fig. 10. Ukrainian delegation on the VIII International congress of historians in Warsaw August 20–24, 1933. First row (from left to right): f. Josafat Skruten, Myron Korduba, Dmytro Doroshenko; after him (from left to right): Mykola Chubaty, Vadym Scherbakivskyi, Jaroslav Pasternak, Ilarion Swencicki

Рис. 11. З'їзд музеологів Польщі. Львів. Національний музей імені короля Яна III. Фото М. Мюнца. 1937 (?) рік. Серед присутніх: Олександр Чоловський; Ярослав Пастернак; Луція Харевичова; Іларіон Свенціцький

Fig. 11. Congress of museologists of Poland. Lviv. National Museum of King Jan III. Photo made by Munz. 1937 (?). Among present: Olexandr Cholovskyi; Jaroslav Pasternak; Lucia Harevychova; Iarion Swencicki

Про креслярський дар Ярослава Пастернака, про надзвичайну вимогливість до себе, свідчили оригінальні креслення археолога – депозит відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Ярослав Пастернак у роки польської державності в Галичині активно пропагував саме українську ідею, за що зазнавав критики і переслідувань з боку польських чиновників. Він зберігав і розвивав свої європейські контакти. В 1930-ті роки брав участь у багатьох міжнародних форумах – з'їздах і конференціях в Берліні, Братиславі, Будапешті, Бухаресті, Варшаві, Відні, Вроцлаві, Дрездені та Кракові, де представляв українську львівську археологію і рекламував її здобутки. Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника передав на виставку копію унікальної світлини Української делегації на VII Міжнародному конгресі істориків у Варшаві 20–24 серпня 1933 року (рис. 10). На фото бачимо знаних учених, що репрезентували українську історичну науку: о. Йосафата Скрутеня, Мирона Кордубу, Дмитра Дорошенка, Миколу Чубатого, Вадима Щербаківського, Ярослава Пастернака та Іларіона Свенціцького. Ярослав Пастернак з Іларіоном Свенціцьким в 1930-ті роки брали активну участь у з'їздах музеологів. До уваги відвідувачів представлено п'ять цифрових фотокопій, які надали на виставку Ігор Коваль та Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького.

Цікава світлина, оригінал якої зберігається у Національному музеї, засвідчує делегатів XIII з'їзду музеологів Польщі в Італійському подвір'ї на пл. Ринок, 6 (Львів, 1937 р.) (рис. 11). Серед встановлених осіб, крім Я. Пастернака та І. Свенціцького, бачимо Олександра Чоловського та Луцію Харевичову. Поряд, у вітрині, відвідувачі могли побачити унікальний

експонат із фондів ЛІМу: відзнаку учасника XIII з'їзду музейників Польщі у Львові (В-374) (рис. 12). Ця пам'ятка, очевидно, належала особисто Я. Пастернаку, позаяк подарована ним Культурно-історичному музею НТШ і вписана в Інвентар Музею в червні 1937 р.

Рис. 12. Відзнака “З’їзд музеологів Польщі у Львові”. Львів. 1937 рік. Тканина, метал; штампування, емаль. Подаровано Музею НТШ Я. Пастернаком. Із фондів ЛІМ

Fig. 12. Insignia “Congress of museologists of Poland in Lviv”. Lviv. 1937. Fabric, metal; stamping, enamel. Presented to the Museum of Shevchenko’s scientific society by J. Pasternak. From collection of the Lviv Historical Museum

Восени 1942 року вчений провів свої останні розкопки на теренах України на місці поселення культури лінійно-стрічкової кераміки біля с. Котоване на Дрогобиччині. Матеріали із цих розкопок зберігаються у фондах ЛІМу, а найкращі знахідки знайшли своє місце на виставці (всього 45 предметів).

Найбільші випробування випали на долю дослідника у 1944 році. З наближенням фронту, археолог виїхав за межі України. У травні 1949 р. Я. Пастернак емігрував до Канади. У 1961 р. вийшла узагальнююча монографія вченого “Археологія України”, яка представлена до уваги відвідувачів. Поряд лежала книга його дружини Марії Пастернак – “Українська жінка в хореографії” – праця, яка стала головним підсумком її творчості і вийшла друком у Вінніпезі в 1963 р. (депозит Т. Романюка).

Під час своїх вимушених мандрівок знаний археолог постійно возив дві реліквії: золотий колт (КР-42792, СК-10) із розкопок у Крилосі та фрагмент кістяної іконки-складня з Пліснеська (КР-42793) – цінні пам’ятки XII – XIII ст. Довший час, навіть заробляючи на хліб насущний тяжкою фізичною працею, він зберігав ці реліквії і заповів після його смерті повернути їх в Україну, коли вона відновить свою незалежність. У 1997 р. громадянка Канади письменниця Лідія Палій виконала заповіт ученого і повернула раритети до ЛІМу і вони стали головною окрасою виставки.

Помер Ярослав Пастернак 22 листопада 1969 р. в Торонто (Канада).

Про Я. Пастернака писало чимало дослідників, деякі з цих видань можна було побачити у вітрині.

Завершувалась виставка міні експозицією світлин дерев'яних храмів Жовківщини і Сокальщини, зроблених Я. Пастернаком в 1911–1914 роках. Їх оригінали зберігаються в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького і про них вже говорилося вище.

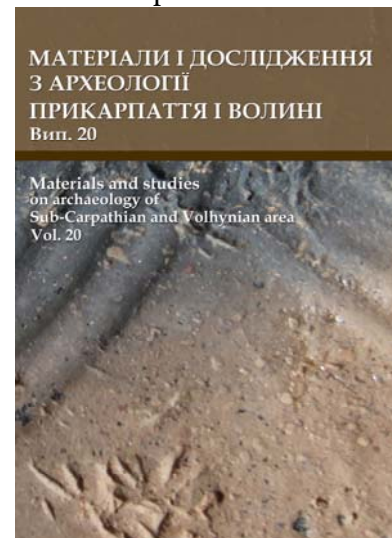
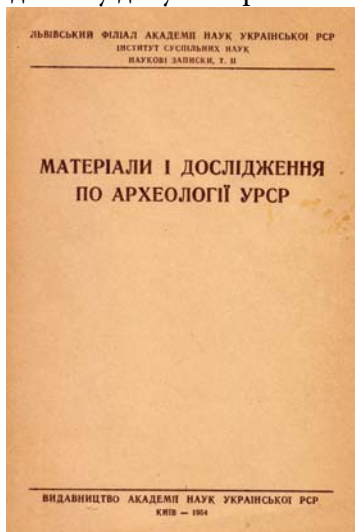
Для зацікавлення відвідувачів в окремій вітрині у вільному доступі виставлено копії газети "Діло" за 1937 рік (від 17 березня, 13, 24 серпня, 14 та 29 жовтня) та особової справи Ярослава Пастернака за час його праці у Львівському університеті. Так само можна було ознайомитися з бібліографічним покажчиком видань вченого.

Виставка мала добрий відгук у відвідувачів. Вона була цікавою як для науковців, студентів, так і для пересічних відвідувачів. Велична постать знаного вченого є добрим прикладам для наслідування нових поколінь його земляків.

*Стаття: надійшла до редакції 18.05.2017
прийнята до друку 29.05.2017*

ДВАДЦЯТЬ ВИПУСКІВ ПЕРІОДИЧНОГО ВИДАННЯ “МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ”

Минуло більше шести десятиліть з часу появи першого фахового збірника Інституту суспільних наук АН УРСР, присвяченого археології Прикарпаття і Волині. У 2016 році в руки читачів та авторів надійшов ювілейний двадцятий випуск. На перший погляд здається, що за такий тривалий період надруковано не так вже й багато випусків, однак на це були свої вагомі причини. Можна стверджувати, що цей збірник вже має свою історію, яка почалася ще в радянську добу та отримала своє продовження вже в умовах незалежної України.

На початку 50-х років ХХ ст. в Інституті суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) створено редакційну колегію “Наукових записок Інституту суспільних наук”. Перший том записок стосувався проблем літературознавства, другий віддано археологам і саме ним започатковано серію “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”. Перший випуск цієї серії, який побачив світ у 1954 р., мав назву “Матеріали і дослідження по археології УРСР”; головним редактором був Іван Крип'якевич; він же очолював редколегію ще двох наступних збірників. Редактором четвертого і п'ятого випусків, після яких настала довголітня перерва, був Маркіян Смішко. Перші п'ять збірників виходили нерегулярно, зокрема, другий випуск з'явився через п'ять років, у 1959 р., і вже мав назву “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині” (МДАПВ), яку збережено до сьогодні. Третій, четвертий і п'ятий випуски побачили світ, відповідно, у 1961, 1962 і 1964 рр. Спочатку у збірнику друкувалися переважно вчені Інституту, однак вже у п'ятому випуску, крім статей львівських археологів, поміщено дослідження вчених з Києва і Луцька (В. Петров, А. Каліщук) про Качинський скарб та Москви (Ю. Щапова) і Мінська (М. Безбородов), про унікальну склоробну майстерню в Комарові Чернівецької обл., яку розкопав М. Смішко.

З середини 60-х років ХХ ст. посилювався компартійний ідеологічний тиск на Інститут суспільних наук, вихолощувалися праці його співробітників, деяких було звільнено, закривалися інститутські видання. Під цей прес разом з такими збірниками як “Дослідження з української мови”, “З історії західноукраїнських земель” потрапили й “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”.

Через більш ніж три десятиліття (1996), вже в часи незалежної України вдалося відновити видання збірника, в якому зберегли його назву та продовжили загальну нумерацію, підкреслюючи тяглість із збірником, який виходив в радянську добу. Це єдине інститутське

видання, яке веде свою історію фактично від перших років існування Інституту до сьогодні. У складних економічних умовах 90-х років МДАПВ теж друкувався нерегулярно, зокрема за 10 років після відновлення цього наукового збірника вдалося надрукувати тільки три випуски.

Починаючи з 2005 р., налагоджено регулярний випуск збірника МДАПВ як щорічника, який змінив свій формат, структуру та об'єм, значно розширив коло авторів, залучаючи дослідників з інших країн. У ньому друкують статті не тільки українською, але й англійською, польською, білоруською, російською мовами. В цьому немала заслуга довголітнього головного редактора збірника Олександра Ситника та редколегії.

Вже стало доброю традицією присвячувати окремі випуски МДАПВ ювілейним датам відомих українських археологів – 120-річчю Я. Пастернака (вип. 17), 110-річчю М. Смішка (вип. 15), 100-річчю О. Ратича, О. Кандиби (Ольжича), Ю. Захарука та І. Свешнікова (вип. 10, 11, 18, 19), 90-річчю О. Черниша (вип. 13), 80-річчю Л. Крушельницької, В. Ауліха, В. Циглика (вип. 12, 14, 20), 60-річчю О. Ситника (вип. 16). Традицію вивчення історії археологічної науки започатковано у сьомому випуску МДАПВ (1998), де висвітлено роль окремих дослідників у вивченні різночасових археологічних пам'яток, продовжено 19 випуском (2015), в якому розкрито розвиток археологічних знань в Україні та Польщі впродовж ХІХ–ХХ ст., проаналізовано біографії та епістолярну спадщину археологів, міжособистісні та інституціональні комунікації.

Збірник “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині” є фаховим виданням, має державну реєстрацію, добре знайомий за межами нашої держави, він займає вагомe місце серед великої кількості археологічних праць, які заповнили український науковий простір.

Для зручності дослідників публікуємо зміст усіх двадцяти випусків і сподіваємося, що цьому виданню судилося довге наукове життя.

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

*Стаття: надійшла до редакції 23.12.2016
прийнята до друку 15.01.2017*

Матеріали і дослідження по археології УРСР. – Київ, 1954. – 153 с.

О.О. Ратич. Підсумки досліджень древньоруських археологічних пам'яток на території Галицької і Волинської земель. – С. 5.

Ю.М. Захарук. Пізнютрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних. – С. 16.

К.К. Черниш. Житлові споруди ранньотрипільського поселення біля с. Ленківці. – С. 34.

В.П. Кравець. Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі. – С. 49.

О.П. Черниш. Карта палеоліту УРСР. – С. 67–145.

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Київ, 1959. – Вип. 2. – 160 с.

Від редакційної колегії. – С. 3.

М.Ю. Смішко. Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади. – С. 5.

О.П. Черниш. Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту. – С. 29.

О.П. Черниш. Нова пам'ятка первісного мистецтва. – С. 40.

Ю.М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою. – С. 54.

К.К. Черниш. Результати досліджень нижніх шарів Незвиського поселення. – С. 73.

Г.І. Смирнова. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення. – С. 87.

В.Д. Баран. Розкопки на поселенні І тисячоліття н.е. в с. Ріпневі (Ріпнів ІІ), Львівської області, в 1957 р. – С. 102.

В.В. Савич. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей. – С. 114.

О.О. Ратич. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель. – С. 119.

М.П. Кучера. Основні етапи розвитку стародавнього Плісеська. – С. 132.

В.В. Ауліх. До питання про господарство, соціальні відносини і племінну належність древньоруського населення Західної Волині. – С. 146.

МДАПВ. – Київ, 1961. – Вип. 3. – 156 с.

О.П. Черниш. Мустьєрські шари багат шарових палеолітичних стоянок Молодове I та Молодове V. – С. 3.

Ю.М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині. – С. 22.

Е.А. Балагурі. Дослідження могильника пізньобронзового часу біля с. Острівець, Станіславської області. – С. 42.

І.К. Свєшніков. Два бронзові скарби зі Станіславської області. – С. 52.

М.Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. – С. 59.

В.Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу. – С. 77.

М.Ю. Смішко, І.К. Свєшніков. Могильник III–IV століть н.е. у с. Дитиничі, Ровенської області. – С. 89.

О.О. Ратич. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій Горі у Львові. – С. 115.

В.В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне, Волинської області. – С. 128.

М.А. Пелещишин. Нові матеріали до археологічної карти Волині. – С. 140.

В.Д. Баран. Поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (Ріпнів II), Львівської області. – С. 154.

МДАПВ. – Київ, 1962. – Вип. 4. – 140 с.

О.П. Черниш. Дослідження мустьє на Дністрі в 1959 р. – С. 3.

В.П. Савич. Багат шарова палеолітична стоянка Липа VI. – С. 19.

М.Ю. Смішко, М.А. Пелещишин. Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області. – С. 28.

І.К. Свєшніков. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя. – С. 44.

М.Ю. Смішко. Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області. – С. 54.

В.М. Цигилик. Нові матеріали до вивчення культури Карпатських курганів у Закарпатській області. – С. 71.

В.Д. Баран. Поселення I тис. н.е. в с. Ракобути на Західному Бугу. – С. 80.

В.В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне Волинської області. – С. 92.

О.О. Ратич. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області в 1957–1959 рр. – С. 106.

Р.С. Багрій. Нові слов'янські і древньоруські пам'ятки на території Волині. – С. 120.

Л.І. Крушельницька. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я. – С. 131.

МДАПВ. – Київ, 1964. – Вип. 5. – 140 с.

О.П. Черниш. Верхній шар стоянки Молодове I. – С. 3.

В.П. Савич. Мустьєрські знахідки біля с. Липа, Ровенської області. – С. 15.

М.А. Пелещишин. Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області у 1960–1961 рр. – С. 18.

Е.А. Балагурі. Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Острівець, Івано-Франківської області. – С. 28.

І.К. Свєшніков. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. – С. 40.

М.Ю. Смішко. Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області (Попереднє повідомлення). – С. 67.

М.А. Безбородов. Исследования стекол из стеклоделательной мастерской III–IV вв. н. э. у с. Комаров. – С. 81.

Ю.Л. Щапова. Результаты спектрального анализа стекляных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой в с. Комаров Черновицкой области. – С. 86.

В.П. Петров, А.П. Калищук. Скарб срібних речей в с. Качин Волинської області. – С. 88.

В.Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. – С. 95.

О.О. Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі. – С. 115.

Л.І. Крушельницька. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів, Івано-Франківської області у 1961 р. – С. 130.

МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – 267 с.

Від редколегії. – С. 3.

Пам'яті Маркіяна Юліановича Смішка. – С. 4.

О.П. Черниш. Археологічні дослідження на території західного регіону України в повоєнні роки. – С. 7.

Е.А. Балагурі. Проблеми первісної історії Верхнього Потисся у світлі найновіших археологічних досліджень. – С.17.

В.П. Савич. Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці. – С. 22.

В.М. Конопля, Р.Т. Грибович. Пам'ятка свідерської культури Лютка II. – С. 32.

Л.Г. Мацкевий. До питання про найдавніше заселення території сучасного Львова та його околиць. – С. 47.

М.Ф. Потушняк. Деякі наслідки дослідження багатозарового поселення Ково Домб поблизу с. Заставне в Закарпатті. – С. 59.

М.А. Пелешишин. Житлобудівництво у племен культурі лійчастого посуду в Західному Побужжі. – С. 66.

В.М. Конопля. Періодизація пам'яток лендельської культури заходу України і їхнє хронологічне співвідношення зі спорідненими пам'ятками Центральної Європи. – С. 72.

В.І. Івановський, В.М. Конопля, Д.Ю. Павлів. Нові поховання лендельської культури на території Західної Волині. – С. 79.

І.К. Свешніков. Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської обл. – С. 85.

Д.Ю. Павлів. Могильник лужицької культури поблизу с. Тяглів на Львівщині. – С. 93.

М.А. Пелешишин, Р.М. Чайка. Могильник висоцької культури поблизу с. Деревляни на Західному Бузі. – С. 117.

І.І. Попович. Нові джерела для вивчення латенських старожитностей Закарпаття. – С. 121.

В.М. Цигилик. Поселення липицької культури поблизу с.Липівці на Львівщині. – С. 127.

В.М. Конопля, І. Т. Кочкін. Рятівні розкопки могильника культури карпатських курганів на Івано-Франківщині. – С. 139.

І.П. Герета. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури. – С. 144.

М.С. Бандрівський. Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі на Львівщині. – С. 163.

В.І. Івановський, В.М. Цигилик. Черняхівський могильник поблизу с. Острівець на Івано-Франківщині. – С. 169.

В.М. Цигилик. Археологічні дослідження нижнього шару поселення Ріпнів II. – С. 185.

В.Д. Баран. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови. – С. 191.

Л.І. Крушельницька. Ранньослов'янські печі із Непоротова. – С. 204.

С.І. Пеняк. До виникнення та ранньої історії Ужгорода. – С. 209.

Б.О. Тимошук. Східні хорвати. – С. 214.

М.А. Филипчук. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті. – С. 219.

В.Д. Гупало. До питання про функціональне призначення гончарних клейм. – С. 233.

В.М. Петегирич. Кургани волинян поблизу с. Майдан-Липенський. – С. 238.

Р.С. Багрій. Особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруського Львова. – С. 250.

І.Р. Михальчишин, Р. М. Смішко. Виготовлення бойових кам'яних сокир на території Прикарпаття і Волині. – С. 259.

МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7: Постаті української археології. – 116 с.

Олександр Ситник, Роман Грибович, Леонід Мацкевий. Пам'яті Олександра Черниша. – С. 5.

І. Олександр Черниш і палеолітознавці.

Олександр Черниш. Археологічна Діяльність Юрія Полянського. – С. 14.

Олександр Ситник. Біля джерел формування палеолітичної науки в Україні (Юрій Полянський). – С. 16.

Олександр Ситник. Олександр Черниш і Молодове. – С. 21.

Леонід Мацкевий. Вклад Павла Борисковського у вивчення кам'яної доби Придністров'я. – С. 24.

- Володимир Петегирич.* Археолог Левко Чикаленко (до 110 річниці з дня народження). – С. 26.
Олександр Ситник. Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки. – С. 28.
Лариса Кулаковська. Дослідник палеоліту Михайло Клапчук. – С. 31.
Леонід Мацкевий. Він любив археологію (пам'яті Миколи Демидюка (1932–1995)). – С. 33.
Сергій Пивоваров. Дослідження старожитностей Буковини Євзибієм Лазарем. – С. 36.
Богдан Крушельницький. Науковий здобуток палеолітознавця з Волині Ю. Шумовського (до 90-ліття з дня народження вченого). – С. 38.

II. Колеги, друзі, сподвижники.

- Володимир Петегирич, Василь Оприск.* Життєвий шлях і наукова творчість Вітольда Ауліха (до 70-річчя від дня народження). – С. 40.
Володимир Цигилик. Маркіян Смішко – дослідник римської доби на Прикарпатті і Волині. – С. 47.
Орест Смішко. Тридцять роки в науковій діяльності Маркіяна Смішка. – С. 50.
Леонід Мацкевий. Багатогранність таланту Ігоря Свешнікова. – С. 53.
Ніколай Мерперт. Бронзовий вік у творчості Ігоря Свешнікова. – С. 55.
Святослав Терський. Володимир Шеломянцев-Терський та археологія середньовічних міст заходу України. – С. 56.
Лариса Крушельницька, Микола Бандрівський. Вклад Володимира Канівця у дослідження пам'яток висоцької культури. – С. 58.
Любомир Михайлина, Юлія Мисько. Внесок Ірини Русанової у вивчення пам'яток давніх слов'ян. – С. 61.
Віктор Войнаровський. Видатні дослідники археології римського часу Північної Буковини Ірина Русанова та Борис Тимощук. – С. 63.
Михайло Филичук. Ірина Русанова та Борис Тимощук – дослідники слов'яноруської доби Прикарпаття і Волині. – С. 65.

Микола Пелешишин. Про львівський період наукової діяльності Юрія Захарука. – С. 68.

Степан Пеняк, Павло Пеняк. Костянтин Бернякович – перший археолог російської школи на Закарпатті. – С. 70.

III. Біля джерел археології заходу України.

- Лариса Крушельницька, Микола Бандрівський.* Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. – С. 73.
Михайло Сохацький. З життя та творчого доробку археолога Готфрида Осовського. – С. 75.
Роман Берест. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності. – С. 78.
Микола Бандрівський. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). – С. 79.
Микола Стефанович, Олег Яницький. Західноукраїнський археолог Богдан Януш. – С. 82.
Богдан Крушельницький. Археологічні зацікавлення Антоні Шнайдера (1825–1880). – С. 84.
Володимир Петегирич. Іван Борковський – видатний археолог з Прикарпаття. – С. 86.
Іван Попович. Археологічна спадщина Йосипа Янковича. – С. 88.
Світлана Фрунчак, Андрій Фантух. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля. – С. 90.
Богдан Прищеп, Олена Прищеп. Якуб Гофман – організатор досліджень історії та культури Волині. – С. 92.
Володимир Петегирич, Володимир Чорновус. Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби. – С. 93.

Микола Бандрівський. Археологічна діяльність Ізидора Шараневича. – С. 95.

Дмитро Павлів. Олег Кандиба-Ольжич – археолог. – С. 97.

Микола Бандрівський. Ярослав Пастернак і антропологічні студії у Львові. – С. 99.

Лариса Крушельницька. Іван Франко і археологія. – С. 101.

IV. Вітання ювілярам

Микола Бандрівський. Лариса Крушельницька: 50 років в українській археології. – С. 103.

Ігор Возний, Олександр Масан. Борис Тимощук і проблеми давньої історії слов'ян (до 80-річчя з дня народження та 50-річчя наукової діяльності). – С. 108.

Леонід Мацкевий. Степан Пеняк – дослідник старожитностей Закарпаття. – С. 110.

Лариса Крушельницька. До ювілею “львівського” Володимира Барана. – С. 112.

Леонід Мацкевий. Відділ археології Інституту українознавства НАН України. – С. 114.

МДАПВ. – Львів, 2002. – Вип. 8. – 184 с.

Від редколегії та укладачів. – С. 3.

I. ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ, МАРКІЯН СМІШКО ТА ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ РЕГІОНУ

Леонід Мацкевий. 60 років відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – С. 4.

Володимир Баран. Дослідник давньої історії слов'ян. – С. 8.

Володимир Цигилик. Вчений, педагог, людина. – С. 10.

Леонід Мацкевий. Маркіян Смішко – видатний дослідник археології України. – С. 12.

Олександр Ситник. Архівні матеріали археологічних досліджень Маркіяна Смішка. – С. 20.

Anna Zakościelna, Jan Gurba. Wkład Marcjana Śmiszki w badania nad eneolitem Podkarpacia i Wołynia. – С. 24.

II. ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Леонід Мацкевий. Результати історико-археологічних досліджень печер заходу України. – С. 27.

Павло Пеняк. З історії дослідження археологічних пам'яток Закарпаття. – С. 33.

Леонід Мацкевий, Галина Панахид. Деякі історико-природничі аспекти заселення людиною Середнього Подністров'я. – С. 35.

Святослав Терський. З історії дослідження Волинського краю археологічною експедицією Львівського історичного музею (1957–2000 рр.). – С. 41.

Дарія Романова. Археологічні дослідження Романа Багрія на теренах Львова і Львівщини. – С. 44.

III. ВІД КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ДО ЕПОХИ БРОНЗИ ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Олександр Ситник. З історії дослідження мустерських пам'яток Передкарпаття. – С. 48.

Леонід Мацкевий, Роман Грибович. Основні підсумки вивчення мезоліту заходу України. – С. 53.

Олена Сминтина. До проблеми носіїв культури кукрекського кола: нові матеріали до вивчення. – С. 61.

Вадим Артюх, Віктор Ідзьо, Богдан Рідуш, Іван Власов. Археологічні дослідження поблизу с. Комарів на Дністрі. – С. 67.

Іван Попович. Нові джерела для вивчення передкуштановицького горизонту пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття. – С. 73.

Ігор Прохненко. Військова справа даків за даними археології. – С. 91.

IV. СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД І КНЯЖА ДОБА

Володимир Баран. Слов'янський період в історії України: три хронологічні етапи. – С. 94.

Віктор Войнаровський. До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н. е. – останній чверті I тис. н. е. – С. 98.

Ярослав Онищук. До проблеми поширення складно орнаментованих намистин з “личинами” на території Центрально-Східної Європи. – С. 103.

Юрій Малєєв, Олександр Симоненко. Сарматські поховання на півдні Тернопільщини. – С. 108.

Ліана Вакуленко. Два курганні могильники поблизу с. Трач на Прикарпатті. – С. 111.

Микола Бандрівський. Нові матеріали до західної периферії культури карпатських курганів. – С. 119.

Лариса Крушельницька, Микола Бандрівський. Нові пам'ятки римського часу в околиці Доброміля. – С. 122.

Володимир Цигилик. Неслухів – перше досліджене черняхівське поселення в Західній Україні. – С. 128.

Ігор Герета. Місце білівського могильника серед інших черняхівських пам'яток. – С. 131.

Богдани Строєнь. Закономірності розташування черняхівських поселень на Західному Поділлі. – С. 137.

Володимир Тиліщак. До питання про озброєння і військову справу черняхівського часу. – С. 139.

Іон Винокур. Волинська група черняхівської культури. – С. 141.

Богдан Томенчук. Про планувальну структуру дохристиянських могильників як “поселень мертвих”. – С. 145.

Едуард Балагурі, Ярослав Дашкевич. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX–X століттях. – С. 148.

Роман Чайка. Сільське господарство і промисли Листвинського городища. – С. 151.

Віра Гупало. Звенигородські сакралії. – С. 158.

Марина Ягодинська. Жертовні споруди зі Звенигородського городища-святилища. – С. 169.

V. ХРОНІКА

Леонід Мацкевий. Археологічні читання “Постаті української археології”. – С. 175.

Леонід Мацкевий, Юрій Лукомський. Пам'яті Олександра Овчиннікова. – С. 177.

МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – 386 с.

Віра Гупало. Ігор Кирилович Свешніков: віхи життєпису. – С. 7.

ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ігор Сапожніков. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту Східної Європи. – С. 14.

Олександр Ситник, Кишиштоф Цирек, Руслан Коропецький, Анна Вжесінська. Гравецька пам'ятка Галич I. – С. 32.

Леонід Мацкевий. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту у печерах заходу України. – С. 90.

Микола Бандрівський. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700 - 2900 рр. до народження Христа). – С. 135.

Віктор Войнаровський. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини. – С. 174.

КАМ'ЯНА ДОБА – ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Микола Оленковський. Оселівська епігравецька культура. – С. 194.

Анжей Броніцкі, Славомір Кадров, Анна Закошєцьєльна. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду в світлі останніх досліджень у Зимному. – С. 217.

Віталій Конопля. Нова інтерпретація матеріалів середнього культурно-хронологічного горизонту поселення Винники-Ласки. – С. 248.

Дмитро Павлів. Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України. – С. 257.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД І РАННЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич. Черняхівське поселення в селі Березець над Верещицею. – С. 273.

Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, Ігор Принада. Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині. – С. 280.

Ігор Возний. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X–XIII у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. – С. 297.

Ярослав Погоральський. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі. – С. 324.

Володимир Петегирич, Олександр Позіховський. Борисоглібський енколпій з Рівненщини. – С. 337.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Володимир Цигилик. З історії досліджень пам'яток перших століть нашої ери в басейні Верхнього Дністра. – С. 340.

Віра Гупало. З історії дослідження середньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині. – С. 353.

Наталя Булик. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті. – С. 372.

МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – 351 с.

Володимир Петегирич. Олексій Ратич – дослідник пам'яток княжої доби Прикарпаття і Волині. – С. 11.

ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вадим Степанчук. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей. – С. 17.

Олександр Ситник. Варіабельність левалузьких індустрій середнього палеоліту заходу України. – С. 50.

Микола Бандрівський. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи. – С. 72.

Йосип Кобаль. Бронзові казани у верхів'ї Дністра. – С. 92.

Володимир Цигилик. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті. – С. 100.

Ігор Возний. Шляхи утворення слов'яно-руських міст X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. – С. 107.

Ярослав Дашкевич. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. – С. 112.

РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Василь Олійник, Ярослав Михайлівський. Пшеворське поховання поблизу с. Шипівці на Тернопільщині. – С. 122.

Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич. Черняхівське поселення біля села Тарасівки. – С. 124.

Ярослав Онищук. Археологічні дослідження поселення Дудин II у 2003 р. – С. 134.

Віктор Войнаровський. Поселення доби середньої бронзи Калинівка II на Яворівщині (Львівська область). – С. 143.

Дмитро Павлів. Пам'ятки кінця доби бронзи – початку ранньозалізного періоду з с. Ульвівок на Сокальщині. – С. 154.

Віра Гупало. Середньовічний цвинтар при костелі св. Андрія у Дубні. – С. 166.

Володимир Шишак, Юрій Лукомський. Результати археологічно-архітектурних досліджень на вулиці Руській у Львові. – С. 185.

Наталя Войцещук, Тарас Милян, Олег Осаульчук. Археологічні дослідження у Жовкві. – С. 194.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Віталій Конопля. Скарб крем'яних виробів з Івано-Франківська. – С. 201.

Віталій Конопля. Рідкісний тип кам'яної булави з фондів Львівського історичного музею. – С. 209.

Микола Бандрівський, Віталій Конопля. Нові знахідки наверхів булав і бойового молота доби енеоліту–ранньої бронзи з Верхнього Подністрів'я. – С. 211.

Jerzy Kuśnierz. Skarb wyrobów brązowych ze Szczepreszyna w Powiecie Zamojskim jako przykład powiązań terytorium grupy ulwóweckiej z kulturą wysocką. – С. 215.

Сергій Пивоваров. Вироби дрібної кам'яної пластики з давньоруських пам'яток Буковини. – С. 224.

Віталій Конопля, Володимир Петегирич. Енколпійон із Млинова. – С. 231.

Юлія Мисько. Давньоруські прикраси з Недобоївського городища. – С. 233.

Роман Берест. Середньовічний натільний хрестик з Унева. – С. 237.

Anna Drązkowska. Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Dubnie (Ukraina). – С. 239.

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ

Віра Гупало, Наталя Булик. Розвідкові роботи в басейні р. Вишні. – С. 247.

Михайло Бігус. До археологічної карти Тернопілля: нові пам'ятки на волино-подільському порубіжжі. – С. 252.

Андрій Гавінський. Археологічні розвідки у верхів'ях рік Ставчанки, Старої та Щирця. – С. 259

Ярослав Погоральський. Археологічні розвідки на території Мостиського та Яворівського районів у 2003 році. – С. 267.

Павло Пеняк. Археологічні старожитності у Зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області. – С. 272.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Роман Дмитрук. Реконструкція природних умов часу формування лесово-грунтової пачки багатопарової палеолітичної стоянки Великий Глибочок I (на основі малакофауни). – С. 277.

Ольга Олійник. Скіфо-сарматські музичні інструменти (за матеріалами археологічних розкопок на території України). – С. 283.

Ірина Зінків. Давньослов'янські ліроподібні гусла VI–XIV ст.: проблеми генези та пошуки вихідного прототипу. – С. 291.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX–на початку XX ст. – С. 298.

Тарас Романюк. Навчання та дослідницька праця Ярослава Пастернака у період еміграції (1920–1928). – С. 318.

Оксана Старчук. Спогади про батька. – С. 329.

РЕЦЕНЗІЇ. КОНФЕРЕНЦІЇ

Віктор Войнаровський. Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy – Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – 374 с. ілл. – огляд-рецензія. – С. 334.

Олександр Ситник. На шляху до “концептуальної археології” регіональних досліджень... (Перша та Друга Міжнародні наукові конференції “Археологія заходу України”. 2004. 2005). – С. 344.

Леонід Мацкевий, Галина Панахид. Міжнародна наукова конференція “Польські та українські геологічні дослідження (2004-2005) в Старуні – місці знахідок шерстистих носорогів та інших вимерлих хребетних” (24-25 листопада 2005 р., м. Краків, Польща). – С. 349.

МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – 424 с.

Дмитро Павлів. Перша муза Олега Кандиби. – С. 11.

Микола Ільницький. Ідея циклічності культур і доля України в творчості Олега Ольжича. – С. 25.

ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, УЗАГАЛЬНЕННЯ

Володимир Круц, Владислав Чабанюк. Досліди з трипільського домобудівництва. – С. 30.

Микола Бандрівський. Клепані “казани” і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході українського лісостепу в пізній період епохи бронзи. – С. 38.

Юрій Малеев. Зооморфна пластика племен голіградської групи у Подністер’ї. – С. 65.

Микола Бандрівський. Сучасне розуміння “скіфського” і проблема етно-культурної приналежності носіїв середньодністровської групи. – С. 77.

Володимир Петегирич. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. – С. 101.

Анна Беліцкая. Тыпалогія місак з паселішча зарубінецької культури Хотамель 2. – С. 121.

Анна Drązkowska. XVII-wieczny czepek ze złotej nici wydobyty w kościele p.w. niepokalanego poczęcia najświętszej Marii panny w Dubnie. Analiza kostiumologiczna. Problemy konserwatorskie. – С. 131.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Ситник, Лариса Кулаковська, Віталій Усик, Жан-Мішель Женест, Ліліан Меньян, Андрій Богуцький, Поль Езартс. Молодове V. Дослідження мустьєрських поселень у 1998–1999 роках. – С. 136.

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Руслан Коропецький, Лариса Кулаковська, Жан-Мішель Женест, Ліліан Меньян, Поль Езартс. Нові польові дослідження Куличівки. – С. 180.

Роман Грибович, Віталій Конопля. Пам’ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті. – С. 216.

Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич. Поселення Стрілки II в контексті слов’янського етногенезу. – С. 231.

Ігор Готун. Споруди давньоруських пам’яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону. – С. 250.

Святослав Терський. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 років. – С. 256.

Орест Корчинський. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень). – С. 264.

Роман Берест. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища. – С. 281.

Остап Лазурко. Датування церкви Параскеви в Белзі за матеріалами археологічних досліджень. – С. 287.

Святослав Терський, Віктор Войнаровський, Олександр Овчінніков. Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року. – С. 295.

Віра Гупало. Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні. – С. 315.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Йосип Кобаль. Нові знахідки стародавніх бронзових предметів на Закарпатті. – С. 337.

Василь Олійник, Оксана Ротар. Поселення черняхівської культури біля с. Лисичники. – С. 343.

Марина Ягодинська. Нові культурні речі з давньоруських пам’яток Західного Поділля. – С. 346.

Леонід Мацкевий, Віктор Войнаровський. Нова пам’ятка середньовічного чинбарства на березі Полтви у Львові. – С. 358.

Radosław Liwoch. Wielkie kurhany latopisowego Pleśńska. – С. 367.

Віра Гупало. Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Ракова на Прикарпатті. – С. 379.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. Наукові з’їзди XIX ст. та участь у них львівських археологів. – С. 387

Maria Krajewska. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. – С. 394.

Анастасія Баукова. Маловідомі факти наукової діяльності Олександра Черниша. Дослідження мезоліту Керченського півострова. – С. 399.

Юлія Мисько. Борис Тимошук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури. – С. 402.

Павло Пеняк. Давні слов'яни Закарпаття у працях Федора Потушняка. – С. 407.

РЕЦЕНЗІЇ. КОНФЕРЕНЦІЇ

Віктор Войнаровський. Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – Київ, 2004. – 336 с. – С. 412.

Леонід Мацкевий, Галина Панахид. Чорноморсько-середземноморський коридор упродовж останніх 30 тис. років. – С. 422.

МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – 482 с.

Микола Бандрівський. Лариса Крушельницька: життя віддане науці. – С. 11.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Олександр Ситник. Молодове V – 11-й шар мустье: класифікація знарядь та заготовок. – С. 16.

Роман Дмитрук, Андрій Богуцький, Ірина Думас. Умови формування лесово-грунтової серії відкладів палеолітичної стоянки Молодове V на Середньому Дністрі (за даними фауни молюсків). – С. 41.

Віталій Усик. Верхній палеоліт Закарпаття: хронологія и культурная принадлежность ориньяка Берегово I. – С. 49.

Дмитро Павлів. Ульвівецькі келихи. – С. 68.

Віталій Конопля, Ярослав Онищук. Кременярство висоцької культури. – С. 103.

Микола Бандрівський. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи (проблеми хронології й періодизації). – С. 127.

Володимир Цигилик. До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров'ї в першій половині I тис. н. е. – С. 162.

Віктор Войнаровський. Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.). – С. 170.

Наталя Войцещук. Типологія горщиків з поселення Грубешів Підгірний. – С. 182.

Володимир Петегирич. Розвиток сільського господарства у Надбужанщині за доби раннього середньовіччя. – С. 200.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Андрій Богуцький, Марія Ланчонт, Ярослав Кусяк. Палеолітична пам'ятка Єзупіль III. – С. 214.

Леонід Мацкевий, Ігор Кочкін, Галина Панахид. Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. – С. 242.

Орест Корчинський. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. – С. 267.

Ярослав Погоральський. Ранньосередньовічні житла у басейні Серету. – С. 283.

Роман Миська. Долітописний Теребовль. – С. 292.

Jerzy Kuśnierz, Andrzej Urbański. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie). – С. 304.

Александр Башков. Археологические исследования древнего Волчина в 2005–2006 гг. – С. 316.

Віра Гупало. Дослідження крипти № 4 у колишньому Бернардинському костелі в Дубні. – С. 324.

Barbara Szybowicz. Analiza antropologiczna szczątków kostnych odkrytych w krypcie numer 4 znajdującej się w kościele pobenedyktyńskim w Dubnie na Wołyniu. – С. 342.

Barbara Chudzińska. Nowożytne dewocjonaalia z badań archeologicznych z terenu Polski Południowo-Wschodniej i Wschodniej Słowacji. Różnice i podobieństwa. – С. 346.

Роман Берест. Дослідження монастиря в селищі Підкамін на Львівщині. – С. 360.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Олег Шманько. Випадкова знахідка ритуального скарбу трипільської культури з території Середнього Подністров'я. – С. 368.

Микола Ільків. Знахідки кельтів у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. – С. 375.

Віталій Конопля, Дмитро Павлів. Кременеві серпи із Старого Яричева. – С. 387.

Василь Олійник, Віталій Олійник. Знахідки давньоруських енкалпійонів на півдні Тернопільщини. – С. 390.

Василь Оприск, Михайло Рожко. Скарб срібних монет з вул. Клепарівської у м. Львові. – С. 393.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

- Наталя Булик.* Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914). – С. 407.
Ігор Берест. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни. – С. 429.
Павло Пеняк. Із історії археологічних з'їздів. – С. 435.
Олена Томенюк. Палеогеографічні та археологічні дослідження Юрія Полянського. – С. 438.
Лариса Чернописька. Професор Юрій Шумовський (до 100-річчя з дня народження). – С. 444.
Тарас Романюк. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині. – С. 448.
Леонід Мацкевий, Роман Могитич. Дослідник давньої архітектури Іван Могитич. – С. 454.
Яна Яковишина. Деякі аспекти класифікації трипільської кераміки (історіографія питання). – С. 458.
Віталій Ляска. Планувальна структура Галича XI–XIII ст.: історія досліджень. – С. 467.

РЕЦЕНЗІЇ

- Віра Гупало.* Anna Drażkowska. *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku.* Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – Toruń, 2007. – 260 s. – С. 477.

МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – 346 с.

- Олександр Ситник.* Олександр Черниш – визначний дослідник палеоліту та організатор науки. – С. 11.
- #### ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ
- Андрій Богущкий, Марія Ланчонт, Олександр Ситник, Тереза Мадейська, Ярослав Кусяк, Станіслав Федорович, Роман Дмитрук, Андрій Яцишин, Ірина Думас, Беата Голуб.* Палеолітична стоянка Галич II: проблеми стратиграфії та хронології. – С. 17.
Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Андрій Богущкий, Марія Ланчонт, Тереза Мадейська. Техніко-типологічний аналіз археологічних матеріалів палеолітичної стоянки Галич II. – С. 47.
Яна Яковишина. Заліщицька локальна група трипільської культури: питання історіографії. – С. 74.
Леонід Мацкевий, Марія Лосик, Галина Панахид. Питання комплексного міждисциплінарного аналізу шарів енеоліту, ранньої бронзи та ранньозалізного часу з першого навісу Прийма I. – С. 80.
Дмитро Павлів, Володимир Петегирич. Доісторична пастуша будівля-“стая” з Добростан. – С. 102.
Микола Бандрівський. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства скотів. – С. 113.
Віра Гупало. До питання про “особливі печі” у давньому Звенигороді на Білці. – С. 127.
Роман Берест. Житлово-побутові умови середньовічного чернецтва на землях Українського Прикарпаття. – С. 154.
- #### ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
- Андрій Гавінський, Олена Ленартович.* Дослідження верхніх шарів пам'ятки Єзупіль I у 2008 р. – С. 162.
Андрій Гавінський. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах. – С. 172.
Ян Махнік, Дмитро Павлів, Володимир Петегирич. Кургани центральної частини Сянсько-Дністрянської височини. – С. 198.
Микола Бандрівський. Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар. Хр. на Тернопільщині. – С. 215.
Орест Корчинський. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова. – С. 234.
Роман Миська. До питання локалізації літописного Моклекова. – С. 255.
Віра Гупало, Марія Лосик. Скляні вироби із розкопок у колишньому Бернардинському костелі в Дубні. – С. 263.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

- Павло Пеняк.* Три бронзові скарби із Закарпаття. – С. 280.
Віталій Конопля, Василь Оприск. Пам'ятки археології села Ременів. – С. 286.
Василь Олійник. Дослідження печери Луг у селі Винятинці на Тернопільщині. – С. 299.
Володимир Петегирич, Василь Оприск, Богдан Закалик. Кам'яна іконка із Звенигорода. – С. 301.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

- Наталя Булик.* Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901). – С. 307.
Олена Томенюк. Педагогічна діяльність професора Юрія Полянського в Академічній гімназії Львова. – С. 322.
Віталій Ляска. Середньовічні пам'ятки Розточчя в світлі краєзнавчих та археологічних досліджень (XIX – 30-ті роки XX ст.). – С. 336.

МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – 521 с.

Володимир Петегирич. Внесок Вітольда Ауліха у дослідження княжого Галича. – С. 11.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Олександр Ситник, Руслан Коропецький. Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV. – С. 16.

Микола Бандрівський. Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації. – С. 76.

Мікалай Плавінскі. Браслаўскае паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: сучасны стан і перспектывы даследаванняў. – С. 114.

Володимир Петегирич. Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби. – С. 135.

Ігор Возний. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. – С. 151.

Віра Гупало. До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці. – С. 172.

Роман Берест. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині. – С. 204.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ірина Думас. Основні риси природного середовища Галицького Придністер'я у верхньому палеоліті. – С. 218.

Олена Ленартович. Неолітичне та енеолітичне поселення багатощарової пам'ятки Єзупіль I. – С. 224.

Ельжбета Клосіньска, Галина Тарас, Сильвестр Садовський. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза в 2000–2007 роках у середній частині Східної Польщі. – С. 243

Дмитро Павлів, Тарас Милян, Олег Осаульчук. Унікальне поховання поморської культури поблизу с. Заставне на Львівщині. – С. 258.

Наталя Войцещук. Результати археологічних досліджень на багатощарових пам'ятках в околицях села Грушів на Яворівщині. – С. 273.

Jerzy Kuśnierz. Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Żukowa stan. 1, pow. Zamojski, woj. Lubelskie. – С. 288.

Віктор Войнаровський. Керамічний комплекс виробничого поселення IV ст. н.е. Гряда I поблизу Львова. – С. 296.

Роман Миська. Літописний Теревовль у світлі археологічних джерел. – С. 313.

Вадзім Кошман. Гарадзішча Свіслач на сярэдняй Бярэзіне. – С. 324.

Александр Башков, Ольга Емельянчик. Родовая каплица Ожешков. – С. 339.

Павло Пеняк. Розкопки замкової церкви Ужгорода. – С. 345.

Богдан Строценъ. Розкопки поля Зборівської битви. – С. 354.

Юрій Лукомський, Василь Оприск. Рятівні архітектурно-археологічні дослідження решток церкви Святого Духа у Львові 2008 року. – С. 360.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Олександр Ситник, Віра Гупало. Знахідки крем'яних артефактів на місці бернардинського костелу в Дубні. – С. 377.

Віталій Конопля. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення лінійно-стрічкової кераміки Мединя на Івано-Франківщині. – С. 385.

Андрій Гавінський. Археологічні розвідки у верхів'ях рік Ставчанки та Щирця у 2008 році. – С. 394.

Орест Корчинський. Пам'ятки давньої історії та культури в околицях сіл Ілів, Борусів, Суходіл та Поляна на Львівщині. – С. 402.

Сергій Пивоваров. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки). – С. 424.

З ІСТОРИЇ АРХЕОЛОГІЇ

Роман Голик. Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури. – С. 428.

Наталя Булик. Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога. – С. 440.

Тарас Романюк. Ярослав Пастернак: родина, особистість, творчість. – С. 454

Марія Данилів. З історії дослідження культури лійчастого посуду на теренах заходу України. – С. 493.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

Віталій Ляска. Słowianie wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia / Red. J. Libera. – Łęczna, 2008. – 107 s. – С. 505.

Петро Шкраб'юк. Підземний архів і звірята Лариси Крушельницької. – С. 511.

Ярослав Левкун. Вшанування Івана Борковського в Україні. – С. 515.

Леонід Мацкевий, Галина Панахид. Конференція: Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра і Тиси у 2000–2007 роках. – С. 518.

МДАПВ. – Львів, 2011. – Вип. 15. – 450 с.

Роман Смішко. Спогади про Маркіяна Смішка. – С. 11

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Magdalena Krajcarz, Maciej Tomasz Krajcarz. Paleolityczni łowcy czy XX-wieczni archeolodzy? Tafonomia śladów na kościach ze stanowiska Molodova I, warstwa IV (Молодово I, шар IV). – С. 19.

Maciej T. Krajcarz, Magdalena Krajcarz, Adam Nadachowski, Oleksandr Sytnyk, Andrij Bogucki. Nory ssaków drapieżnych ze stanowiska Ihrowica I (Ukraina) jako przykład plejstocenijskich bioturbacji na archeologicznych stanowiskach paleolitycznych. – С. 28.

Леонід Мацкевий, Галина Панахид. Мезоліт і палеоекологія Галицько-Городенківського Придністер'я. – С. 35.

Олена Ленартович. Топографічні особливості поселень культури лінійно-стрічкової кераміки у верхів'ї Дністра та Західного Бугу. – С. 64.

Микола Бандрівський. Поховання прото- і ранньоунетицького типу на Верхньому Придністер'ї і проблема верхньодунайських впливів на захід Українського Лісостепу впродовж періодів BrA1–BrA2. – С. 78.

Микола Бандрівський. Питання функціонального призначення і семантичного значення окремих речей з Михалківських скарбів та спроба розподілу їх за комплектами. – С. 109.

Володимир Тилішак. Інгумації східної орієнтації у черняхівській культурі. – С. 147.

Володимир Петегирич. Про одне поховання княжої доби з Волині. – С. 162.

Юрій Долженко. Краніоскопія похованих у курганных могильниках Чернігова X–XII ст. – С. 173.

Роман Миська. Тербовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами). – С. 186.

Віктор Войнаровський. Вапнярство на галицьких землях IX–XV ст. – С. 210.

Роман Берест. Середньовічне чернече житло та його особливості (за матеріалами археологічних, спелеологічних та писемних джерел). – С. 226.

Орест Корчинський. Про печери та печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях. – С. 232

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Руслан Коропецький, Олена Томенюк, Марія Ланчонт, Ярослав Кусяк, Тереза Мадейська. Нові датування та геологічно-археологічні дослідження палеолітичної стоянки Пронятин. – С. 257.

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Руслан Коропецький, Олена Томенюк, Марія Ланчонт, Ярослав Кусяк, Тереза Мадейська. Пронятин II – пам'ятка початку верхнього палеоліту Волино-Подільської височини. – С. 280.

Сергій Пивоваров, Микола Ільків. Старожитності епішнурового горизонту в межиріччі Верхнього Сірегу та Середнього Дністра. – С. 291.

Наталія Войцешук, Дмитро Павлів. Горизонт ранньозалізного часу пам'ятки Грушів II на Львівщині. – С. 299.

Ярослав Онишук, Віталій Ляска, Галина Вітвицька. Дослідження пам'ятки Малинище I у верхів'ї р. Серет. – С. 320.

Сергій Панишко. Стіжкові городища Волині. – С. 329.

Віктор Баюк. Дослідження в Боратині поблизу Луцька у 2009–2010 роках. – С. 338.

ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ. ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ

Ольга Ігнатенко. До питання про походження кримського левалуа-мустьє: характеристика кам'яного комплексу Кабази II, горизонт II/8. – С. 342.

Яна Яковишина. Розписний орнамент керамічного посуду трипільського поселення Заліщики. – С. 353.

Андрій Гавінський. Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду. – С. 363.

Марія Войтович. Археологічні знахідки доби бронзи із белзького шкільного музею. – С. 371.

Микола Бандрівський, Вадим Кошман. Ефес чорноліського однолезового залізного клинка із с. Перевоз у Білорусі. – С. 376.

Дмитро Павлів. Нові знахідки зброї ранньогальштатського часу з Прикарпаття. – С. 385.

Сергій Пивоваров. Медальйон зі святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації. – С. 392.

Віра Гупало. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода. – С. 397.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича. – С. 415.

РЕЦЕНЗІЇ

Віталій Ляска, Ярослав Погоральський. Pogranicze Polsko-Ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Skarby z przeszłości / Praca zbiorowa. – Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, 2009. – 168 s. – С. 429.

Наталя Булик, Роман Миська. Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут / Роман Берест. – Львів, 2011. – 332 с. – С. 444.

МДАПВ. – Львів, 2012. – Вип. 16. – 564 с.

Андрій Богуцький. Археолог від Бога. – С. 11.

Лариса Кулаковська. Замальовка про Ситника. – С. 20.

Бібліографія наукових праць Олександра Ситника. – С. 24.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Олександр Ситник. Середній палеоліт Поділля: підсумки, перспективи, прорахунки. – С. 38.

Андрій Богуцький, Марія Ланчонт, Олена Томенюк, Олександр Ситник. Делювіально-соліфлюкційні процеси й проблеми перевідкладення і датування палеолітичних культурних горизонтів. – С. 55.

Magdalena Krajcarz, Maciej Tomasz Krajcarz. Middle Palaeolithic mammoth site at Molodova I (layer IV) – zooarchaeological studies of collection stored in Ivan Krypiakevich institute of Ukrainian studies, National Academy of Sciences of Ukraine, in L'viv. – С. 65.

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Руслан Коронецький, Марія Ланчонт, Тереза Мадейська, Ярослав Кусяк. Нові датування палеолітичних шарів Куличівки. – С. 76.

Микола Оленковський. Походження класичного епіграфету Східної Європи. – С. 104.

Олена Ленартович. Техніко-технологічні особливості керамічних виробів культури лінійно-стрічкової кераміки. – С. 114.

Яна Яковичина. Розписний орнамент керамічного посуду заліщицької групи Трипілля як історичне джерело. – С. 123.

Марія Войтович. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. – С. 141.

Галина Тарас, Христина Балага. До питання про господарство в епоху бронзи на території Ленчинсько-Влодавського Поозер'я. – С. 155.

Janusz Kowalski-Biłokryłyu. Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kręgu kulturowego. – С. 160.

Віктор Войнаровський. Допоміжні ремесла й промисли населення України I – початку II тисячоліття н.е. (проблематика та джерельна база), або про “виробничий хіатус” в дослідженнях вітчизняних археологів. – С. 190.

Сергій Панишко. Городища “motte and bailey” як перші лицарські двори Волині. – С. 205.

Микола Бандрівський. До проблеми локалізації “мегале екклезія” руських князів у Львові. – С. 216.

Віра Гупало. Історична топографія Звенигорода. – С. 239.

Дмитро Каднічанський. Фортифікації міста Самбора. – С. 254.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наталя Білас, Олександр Сілаєв, Юрій Плеханов, Віталій Конопля. Дослідження багат шарової пам'ятки Підберізіці-“Лазки”. – С. 264.

Ян Махнік, Дмитро Павлів, Володимир Петегирич. Кургани на Войнилівській височині у міжріччі Сивки та Лімниці. – С. 283.

Володимир Шишиак, Ярослав Погоральський, Віталій Ляска. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі. – С. 307.

Роман Миська. Нові дані до історії наскельної фортеці “Тустань”. – С. 331.

- Роман Берест.* Середньовічні оселі печерного чернецтва Миколаївщини. – С. 344.
Дмитро Шевченко, Руслан Нагнибіда. Нові археологічні матеріали за результатами архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004–2010 роках на території НІАЗ “Кам’янець”. – С. 353.
ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ
Олександр Ситник, Руслан Коропецький. Куличівка: культурний шар III. – С. 367.
Андрій Гавінський. Пам’ятка культури лійчастого посуду Винники-Лисівка: дослідження 1963 року. – С. 431.
Дмитрій Кириченко. К палеоантропологии ямной культуры с территории Молдовы. – С. 448.
Віктор Баюк. Нова знахідка посудинки ульвівського типу з Надстир’я. – С. 461.
Микола Бандрівський, Михайло Білик, Роман Зубик. Кінська упряж зі скарбу з Бірок Великих як індикатор поствисоцького горизонту на Тернопільському плато. – С. 463.
Павло Пеняк. Знахідка давнього календаря. – С. 475.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

- Наталя Булик.* До питання про наукові контакти львівських археологів у XIX–на початку XX століття. – С. 478.
Олена Томенюк. Геоморфологічні дослідження професора Юрія Полянського (до 120-річчя від дня народження). – С. 504.
Мар’ян Колос. Палеолітичні колекції Ю. Полянського в чорнових нотатках О. Черниша. – С. 519.
Андрій Гавінський. Микола Пелешин – дослідник культури лійчастого посуду доби енеоліту. – С. 535.
Оксана Адамишин. Дослідження давньоруського періоду працівниками відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. – С. 541.

КОНФЕРЕНЦІЇ. РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

- Лариса Крушельницька.* Олександр Ситник. Археологічна наука у Львові в першій половині XX століття. – Львів–Жешів, 2012. – 365 с. – С. 551.
Віра Гупало. Конференція: Актуальні проблеми археології, етнології та мистецтвознавства. – С. 555.
Віктор Петрунь. Краткое заключение о результатах археолого-петрографического изучения части хранящихся в г. Львов материалов из раскопок и подъемных сборов А. Сытника, предпринятого по его инициативе в июне месяце 1993 г. – С. 558.

МДАПВ. – Львів, 2013. – Вип. 17. – 342 с.

- Олександр Ситник.* Ярослав Пастернак – визначний український археолог XX ст. (до 120-річчя з дня народження). – С. 11.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

- Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Андрій Богуцький, Олена Томенюк, Марія Ланчонт, Тереза Мадейська, Магдалена Крайцаж, Мацей Крайцаж.* Багаточарова палеолітична стоянка Ігровиця I. – С. 22.
Микола Бандрівський. Поселенські структури голіградської культури і основні критерії їх виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер’ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. – С. 73.
Марія Войтович. Пам’ятки “загальноєвропейського горизонту” культур шнурової кераміки на теренах Українського Прикарпаття. – С. 111.
Віктор Войнаровський. Давні вуглярство та дігтярство: технології, археологічні ознаки, ступінь спеціалізації. – С. 129.
Володимир Проконів. Поширення кістяних гребенів в першій половині I тис. н.е. на території Верхнього Подністров’я та Західного Побужжя. – С. 148.
Віра Гупало. З історії заселення Звенигорода та його околиць у доісторичну добу. – С. 153.
Віталій Ляска. Поховальні комплекси княжої доби у верхів’ях Західного Бугу. – С. 169.
Володимир Петегирич, Дмитро Павлів. Дослідження пам’яток княжої доби на Малому Поліссі Львівщини і питання локалізації “белзьких полів”. – С. 193.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Артем Гоцицький.* Нова знахідка кургану у Львові. – С. 223.
Роман Берест. Рятівні археологічні дослідження на пам’ятці липицької культури біля села Ганачівка. – С. 225.
Андрій Гавінський, Юрій Лукомський. До археологічного кадастру Львівської області: Самбірщина. – С. 233.

Святослав Терський. Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень. – С. 252.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Андрій Гавінський. Пам'ятка культури лійчастого посуду Потелич на Львівщині. – С. 264.

Юрій Долженко, Віктор Баяк. Череп Ізяслава Інгваревича. – С. 268.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології (до 140-річчя з дня народження). – С. 278

Анна Яненко. Музеї Західної України і перспективи археологічних досліджень регіону в 1945–1946 рр. (за матеріалами архіву М. Рудинського). – С. 295.

Мар'ян Колос. Погляди О. Черниша на періодизацію та хронологію палеоліту Наддністрянщини. – С. 301.

Оксана Адамишин. Польова діяльність працівників відділу археології Інституту суспільних наук у 1951–1970 роках. – С. 317.

РЕЦЕНЗІЇ

Роман Дзюбан. Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля / НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – Львів: Ліга-Прес, 2012. – 242 с.: 36 іл. – С. 335.

Володимир Петегирич. До епістолярної спадщини Ярослава Пастернака. – С. 339.

МДАПВ. – Львів, 2014. – Вип. 18. – 441 с.

Лариса Крушельницька. Замість заспіву. – С. 11.

Олександр Ситник, Оксана Адамишин. Археологічна діяльність Юрія Захарука на заході України (до 100-річчя з дня народження). – С. 15.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Олександр Ситник, Руслан Коропецький. Пізньопалеолітична стоянка Куличівка: культурний шар II. – С. 33.

Petr Škrdla, Pavel Nikolajev. Preliminary comparison of Kulychivka (lower layer) and the Moravian Bohunician. – С. 78.

Андрій Богуцький, Олександр Ситник, Марія Ланчонт, Станіслав Федорович, Кароль Стандзіковський, Олена Томенюк. Опорний розріз Буглів V та його значення для вивчення однойменної палеолітичної пам'ятки. – С. 87.

Яна Яковишина. Трипільський орнамент: окремі аспекти історіографії та методики досліджень. – С. 97.

Марія Войтович. Пам'ятки середнього етапу культур шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. – С. 110.

Віктор Войнаровський. Ткацтво у населення півдня Східної Європи в I тис. н.е.: артефакти та рівень спеціалізації. – С. 136.

Віталій Ляска. “Чи Домамири, чи Домажири”: повертаючись до дискусії про літописну печеру 1242 р. – С. 150.

Марат Клімаў. Некаторыя археалагічныя сведчанні кліматычных зменаў у паўночнай частцы Беларусі ў 2-й палове XIII–XIV стст. (на выніках доследаў помніка Лучна-1). – С. 164.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Марія Ланчонт, Тереза Мадейська, Руслан Коропецький, Олена Томенюк. Ванжулів I – опорна палеолітична пам'ятка Волино-Поділля. – С. 172.

Роман Чобан, Олександр Ситник. Нові епіграфетські пам'ятки на лівобережжі Черемошу. – С. 212.

Тетяна Слободян. Поховальні пам'ятки ранньоримського часу в околицях Звенигорода (дослідження 2013 року). – С. 230.

Микола Бандрівський, Лариса Крушельницька, Михайло Білик. Нововідкритий “скарб” з Базіївки в контексті визначення етнокультурної приналежності “скарбів” неділиського типу у Верхньому Придністров'ї. – С. 245

Артем Гоціцький. Нова пам'ятка наскельного мистецтва у Сколівських Бескидах. – С. 262.

Володимир Захар'єв. Нові поховання подільської групи культури кулястих амфор. – С. 274.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Андрій Гавінський. Пам'ятка культури лійчастого посуду Ромош на Львівщині: дослідження 1957 року. – С. 286.

Віра Гупало. Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині. – С. 291.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Віра Гупало. Проблема локалізації літописного Звенигорода у історіографії XIX–XX ст. – С. 322.

Мар'ян Колос. Історія дослідження палеолітичних пам'яток Передкарпаття і Поділля: від 70-х років XIX ст. до Другої світової війни. – С.330.

Наталя Булик. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини. – С. 342.

Анна Яненко. Захист промоційної праці Кирила Коршака “До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні” у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. – С. 369.

Катерина Юхимчук. Внесок Ігоря Сवेशнікова у дослідження культури кулястих амфор. – С. 387.

Володимир Петегирич. Вігольд Ауліх та його внесок у вивчення археології Волині слов'янської і княжої доби. – С. 400.

Оксана Адамишин. Наукові контакти працівників відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР з науковцями країн Західної і Центральної Європи у 1950–1960-х роках. – С. 407.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

Віталій Отроценко. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. – Львів, 2014. – 573 с. – С.417

Микола Ільків. Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів, 2014. – 438 с. – С. 419.

Роман Берест. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів, 2014. – 532 с. – С. 423.

Роман Берест. До історії Великого Скиту у Маняві. – С. 428.

Василь Оприск. Зустрічі з Денисом Козаком (спогади про відомого українського археолога). – С. 432.

МДАПВ. – Львів, 2015. – Вип. 19:

Історія археології: міжособистісні і інституціональні комунікації. – 460 с.

Віра Гупало. Звенигородський період у дослідженнях Ігоря Сवेशнікова: міждисциплінарний напрямок. – С. 13

Катерина Юхимчук. Співпраця Ігоря Сवेशнікова з Рівненським обласним краєзнавчим музеєм та його участь у музеєфікації знахідок із досліджень місця битви під Берестечком. – С. 23.

ПЕРСОНАЛІЇ

Ірина Якімова. Жінки-аматори в українській археологічній науці (1800–1917). – С. 34.

Ольга Собчук, Микола Тупчієнко. Володимир Ястребов: особистість дослідника в його епістолярній спадщині. – С. 40.

Олександр Кузьміщев. Науково-педагогічна та організаційна діяльність Ернста Романовича Фон Штерна. – С. 46.

Наталя Булик. “Вмів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури”: Кароль Гадачек в оцінці сучасників. – С. 58.

Marzena Woźny. “Wielki szkodnik naukowy” czy “jedna z najwybitniejszych postaci”? Leon Kozłowski w ocenie współczesnych. – С. 69.

Віра Павлова. Київський археолог Сергій Вельмін. – С. 82.

Микола Бандрівський. Митрополит Андрей Шептицький – меценат західноукраїнської археології (за матеріалами співпраці з директором музею НТШ Ярославом Пастернаком). – С. 93.

Олександра Бузько. Із щоденника Марії Вязьмітіної: прогулянка на Карадаг і візит до Максиміліана Волошина. – С. 100.

Анна Тупієс. Józef Żurowski, archeolog i konserwator krakowski. – С. 106.

Наталія Михайлова. Валентин Миколайович Даниленко та його сучасники. – С. 113.

Валерій Саєнко. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. – С. 123.

Олександр Ситник. Археологічно-геологічний тандем Олександра Черниша та Ірини Іванової. – С. 136.

Віталій Гуцал. Співпраця археологів Іона Винокура та Яна Гурби. – С. 162.

ЛИСТУВАННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Галина Станиціна. Особисте листування науковців як джерело свідчення про становище населення України у 20-ті– на початку 30-х років ХХ ст. (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). – С. 170.

Юлія Зиновіїва. Листування з приватними особами щодо археологічних знахідок з фондів наукового архіву Національного художнього музею України. – С. 181.

Сергій Кузьмініх, Анатолій Усачук. Листи Миколи Макаренка до Елліса Міннза (Кембриджська колекція). – С. 187.

Анна Яненко. “Здається я ніколи ще не писав нікуди такого великого листа”: кореспонденція Левка Чикаленка з кабінетом антропології ім. Ф.Вовка. – С. 193.

Тарас Романюк. Листування Ярослава Пастернака й Іларіона Свенціцького. – С. 208.

Олександр Принь, Марина Принь. Листування у науковому співтоваристві: три листи Олександра Якубського до Петра Курінного. – С. 261.

СергейТатаринов. З епістолярної спадщини Василя Городцова. – С. 267.

Катерина Чуєва. “Чайнік” і “коробка з трьома дельфінами” або “приезжайте, дорогая Фани Моисеевна”. Доля Фані Штігельман та Ольвійські історії у листах з архіву музею Ханенків. – С. 280.

Андрій Іллінський, Валерій Саєнко. Листи Бориса Мозолецького до Олексія Тереножкіна і Варвари Іллінської. – С. 287.

ЕКСПЕДИЦІЇ

Олександр Каряка. Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського. – С. 295.

Ігор Цеунов. Польові дослідження палеоліту півдня України новобудовними експедиціями у 20–30-х рр. ХХ ст. – С. 307.

Анастасія Баукова. Радянсько-польські археологічні експедиції: кримський епізод. – С. 313.

Дмитро Павлів, Володимир Петегирич, Ян Махнік. Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. – С. 323.

Андрій Богущкий, Олександр Ситник, Олена Томенюк, Марія Ланчонт, Тереза Мадейська. Українсько-польські польові лесові семінари як форми наукової комунікації палеогеографів і археологів. – С. 348.

Євгеній Феценко, Катерина Мінакова. Обмін досвідом між українськими та польськими археологами у рамках II Міжнародної експедиції на території Нижньої Сілезії. – С. 355.

Тарас Милян. Рятівна археологія в Україні: тенденції розвитку і традиції. – С. 360.

Юрій Фігурний. Археологічна експедиція як форма наукової комунікації. – С. 369.

DOCENDO DISCIMUS

Дар'я Черкаська. Навчальні практики та наукові гуртки в педагогічній діяльності Лазаря Славіна. – С. 375.

Любов Самойленко. Кафедра археології та музеєзнавства 1959 р.: мрії про перебудову (від комунікації до комутації без комунікаційних бар'єрів). – С. 384.

Сергій Палієнко. Методологічні семінари наукових установ АН СРСР та УРСР як засіб розвитку радянської теоретичної археології. – С. 392.

МУЗЕЇ. БІБЛІОТЕКИ. АРХІВИ

Тетяна Ананьєва. Київські археологічні старожитності та економіка престижу на початку ХІХ ст. (за даними джерел особового походження). – С. 398.

Сергій Білокінь. Бібліотечні й музейні збірки Ханенків: міжособистісні наукові комунікації. – С. 404.

Павло Пеняк. Старожитності Закарпаття на сторінках угорських і чесько-словацьких часописів наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. – С. 413.

Антон Костенко. Херсонський археологічний музей як південноукраїнський центр тяжіння скандинавських дослідників (1910–1928). – С. 419.

КОНГРЕСИ. З'ЇЗДИ. КОНФЕРЕНЦІЇ

Adrianna Szczerba. U źródeł prehistorii. Międzynarodowe kongresy antropologii i archeologii prehistorycznej (1866–1912). – С. 426.

Валерій Скирда, Ірина Скирда. XII Археологічний з'їзд як форма наукової комунікації. – С. 432.

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Аліна Вейбер. Погляд на проблеми вивчення гендерної археології крізь призму наукових підходів. – С. 437.

Олег Чирков. Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель новітніми інформаційно-комунікаційними засобами (на прикладі багатомовної веб-енциклопедії “Вікіпедія”). – С. 442.

ХРОНІКА

Андрій Гавінський. Віталію Коноплі 70. – С. 450.

Віра Гупало, Емілія Зарубій. Виставка до 100-річчя з дня народження Ігоря Свешнікова. – С. 454.

МДАПВ. – Львів, 2016. – Вип. 20. – 432 с.

Віктор Войнаровський. Пам’яті Володимира Циглика. – С. 11.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Petr Škrdla, Olexandr Sytnyk, Ruslan Koropets’kyi. New observations concerning Kulychivka site, layer IV. – С. 14.

Михайлова Наталія. Шамани у суспільствах мисливців на оленя. – С. 26.

Андрій Гавінський, Войцех Пастеркевіч. До питання “баденізації” південно-східної периферії культури лійчастого посуду. – С. 45.

Яна Яковишина, Оксана Куценяк. Керамічний комплекс трипільського поселення Незвисько з розкопок Л. Козловського: спроба систематизації. – С. 57.

Марія Войтович. Поховальні пам’ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. – С. 69.

Тетяна Слободян. Супровідний інвентар у поховальних комплексах ранньоримського часу Прикарпаття: до проблеми визначення складових наборів за статевим та віковим аспектом. – С. 117.

Віктор Войнаровський. Про загальну типологію виробничих занять давнього населення. – С. 131.

Василь Федевич. Конструктивні особливості стін заглиблених жител слов’яно-руського часу Верхнього та Середнього Придністер’я. – С. 140.

Едвард Зайкоўскі. Малыя гарадзішчы-свяцілішчы славян. – С. 150.

Юрій Долженко, Богдан Прищепя. Антропологічні матеріали X–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. – С. 165.

Ігор Возний. Міста другої половини XIII–XIV ст. між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром: історія досліджень та етапи формування. – С. 191.

Віра Гупало. Поховальний обряд та ритуальна атрибутика у XVII–XVIII ст.

(за матеріалами розкопок у бернардинському костелі в Дубно). – С. 209.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Ситник, Андрій Богуцький, Марія Ланчонт, Олена Томенюк, Руслан Коропецький, Кароль Стандзіковський, Пшемислав Мрочек. Маріямпіль V – нова середньопалеолітична пам’ятка Галицького Придністер’я. – С. 221.

Андрій Богуцький, Олександр Ситник, Марія Ланчонт, Олена Томенюк, Кароль Стандзіковський, Пшемислав Мрочек. Ямпіль – нова верхньопалеолітична пам’ятка Північного Поділля. – С. 237.

Микола Бандрівський. Про ймовірність антропогенного впливу на формування плейстоценового тафоценозу з околиць Хоросна-Виняви поблизу Львова (за матеріалами 2002 року). – С. 251.

Василь Ільчишин. Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. – С. 259.

Степан Тимків. Про сільськогосподарські заняття населення середньовічного Губина у світлі археологічних джерел. – С. 273.

Назарій Войтович, Марія Войтович. Результати археологічних досліджень у внутрішньому дворикі Львівської ратуші. – С. 287.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, Наталія Склярєнко. Рідкісні керамічні вироби тшинецько-комарівської культури. – С. 307.

Віталій Конопля, Олександр Сілаєв. Культурно-хронологічна інтерпретація кам’яних свердлених сокир з дископодібним лезом заходу України. – С. 318.

Микола Бандрівський, Михайло Білик. Снітинський і Лубенський “скарби” в контексті проблеми східних впливів голіградської металеві індустрії. – С. 325.

Marcin Wołoszyn, Anna Bochnak. Plombu typu drohiczyńskiego w świetle najnowszych badań. – С. 349.

Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, Олена Томенюк. Унікальне бронзове навершя булави з околиці літописного Звенигорода. – С. 357.

Віра Гупало, Ольга Мамчур. Кам'яний хрест зі Звенигорода: історія, морфологія та реставрація. – С. 362.

Роман Берест. Керамічні кахлі без поливи з розкопок унівських монастирів. – С. 375.

Віра Гупало, Остап Лазурко. Медальйон із зображенням чудотворного образу розп'ятого Ісуса Милятинського. – С. 382.

Віктор Баюк. Фондова група “Археологія” Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. – С. 387.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. Археологічний вимір пам'яткоохоронних практик у Галичині (1918–1928). – С. 394.

Павло Пеняк. Давні слов'яни Тисо-Дунайського басейну в угорській історіографії. – С. 414.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

Ігор Возний. Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів, 2014. – 438 с. – С. 423.

Володимир Петегирич. “Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою й невтомною працею любіть Україну”... До ювілею Дмитра Павліва. – С. 426.

Василь Оприск. Наша Даруся. – С. 429.

Наталя Стеблій. Світлої пам'яті Михайла Филипчука. – С. 431.

ЖАРИНКИ В СЕРЦІ (світлій пам'яті Лариси Іванівни Крушельницької)

12 листопада 2017 р. у Львові відійшла у засвіти видатна вчена-археолог, письменниця, художниця Лариса Іванівна Крушельницька.

Я не буду називати установи, де працювала Лариса Іванівна, називати роки, коли це було, і перераховувати кількість статей і монографій. Це дуже вагомий доробок, але така статистика вже зроблена. Я хочу згадати про інше. Про те, що від того дня, як я побачив Ларису Іванівну, живе в моєму серці, моїй пам'яті і моїй душі.

Пізній, вже прохолодний серпневий вечір. Величезний місяць, зійшовши з-за крутої скелястої гори, заливає таємничим світлом широку долину, по якій, виблискуючи сріблом, тече звивистий Дністер. Велике табірне вогнище археологічної експедиції, кидаючи в небо стріли-жарини, вихоплює з темряви десяток мальовничих постатей хлопців і дівчат, які вмостилися навколо ватри. Серед них на низенькому стільчику сидить керівник експедиції – Лариса Іванівна Крушельницька. Мова точиться про сиву давнину, про наших далеких предків – трипільців, кіммерійців, скитів, тракійців, про знаменитих царів і великі битви, про загублені в нетрях міста і загадкові скарби, про науку археологію, яка розкриває такі цікаві таємниці минувшини. Як цікаво про все це розповідала Лариса Іванівна! Сиділи і слухали допізна, поки не розганяла нас по наметах: *“Так, дітиська, ану спати! Завтра рано на роботу!”*

Експедиції дійсно були рятівними (досліджували археологічні пам'ятки, які мали бути знищені) і досить важкими. Працювали на розкопках по три–чотири місяці. Жили в польових умовах, далеко від “цивілізації”. Найближче село за шість кілометрів польовими дорогами, на сільській пошті телефонну розмову треба замовляти за два тижні наперед (смартфонів і айфонів ще не було). Нелегко було в ті часи організувати експедицію – обмежене фінансування, дефіцит продуктів харчування (дістати кілька ящиків “тушонки” чи згущеного молока вважалося великим успіхом), відсутність автотранспорту, нормального спорядження, та й робітників на розкопки важко знайти, бо дуже мала оплата – всі ці проблеми лягали на плечі керівника експедиції. Лариса Іванівна – дієва, рішуча, смілива, винахідлива і дуже емоційна – успішно давала з цим раду. В експедицію їхала здебільш молодь – учні і студенти, які, без сумніву, прагнули романтики, трохи шукали пригод, але під впливом Лариси Іванівни швидко захоплювались археологією і самовіддано працювали на розкопках не один сезон.

Якось так ставалось, що майже всі археологічні пам'ятки, які досліджувала Лариса Іванівна, виявлялися дуже цікавими, значимими для науки, навіть якимись... величними! Наприклад, велетенське городище в Городниці над Дністром з потужними шарами трипільської культури, культури Гава-Голігради та княжої доби, унікальні солеварні осередки в Карпатах (Лоева, Текуча), які діяли за доби енеоліту, бронзи та раннього заліза, поселення, поховання та попелища культури Ноа на Покутті. І місцевість, де працювала експедиція також завжди була якась незвичайна – особливо мальовнича. Чи то Лариса Іванівна так вмiла підбирати пам'ятки, чи то пам'ятки самі знаходили Ларису Іванівну – хто знає, але містики тут трохи є. Так чи інакше, але експедиції Лариси Крушельницької завжди були вдалимими, а результати розкопок завжди вагомими.

Мабуть, наймасштабнішими можна вважати археологічні дослідження в зоні будівництва водосховища Дністрянської ГЕС в Чернівецькій обл., які тривали сім сезонів – з 1974 по 1980 рр. Середня Наддністрянщина – археологічна скарбниця України. Правий і лівий береги Дністра – важливої частини шляху, який поєднував від найдавніших часів історії людства Циркумпонтійську зону із Центральною і Північною Європою, всіяні безцінними, світового значення пам'ятками різних культур і народів від палеоліту до пізнього середньовіччя. Те, що за кілька років рятівних досліджень вдалося врятувати українськими археологами, є

маленьким відсотком від затоплених, очевидно, назавжди знищених пам'яток давньої української історії. На наших очах у зоні затоплення ліквідовували цілі села, які були засновані тут ще, мабуть, з княжих чи козацьких часів, нищили старовинні церкви, вивозили цвинтарі, людей примушували переселятися в інші місцевості. Порожні очі-вікна залишених хат, зарослі кропивою подвір'я, бездомні пси і коти (наша експедиція кілька років базувалася в такому напів-виселеному селі). І чудова, надзвичайно мальовнича унікальна природа цього краю, яка також мала загинути. Лариса Іванівна дуже боляче переживала. Називала це історичним і культурним геноцидом. Писалися всілякі листи, звернення, прохання до Києва і Москви, щоб відмовитися від цього злочинного для української культури і врешті економічно малоефективного проекту. Марно.

Експедиція досліджувала комплекс унікальних багатошарових пам'яток в околицях с. Непоротів Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Розкопки проводили широкими площами на великому мисі правого берега Дністра. Поселення трипільської культури, сарматське поховання, ранньослов'янські печі-кам'янки. Але основними були велике селище і культовий осередок чорноліської культури, які існували тут впродовж X-VII ст. до н.е. Відкрито 27 споруд, понад 100 ям, п'ять жертвників, культові поховання людей і тварин, попилице та

Рис. 1. Лариса Крушельницька (сидить в центрі) серед членів експедиції на розкопках кургану поблизу с. Лоївці. 1977 р.

один великий курган. Культурний шар потужний, об'єкти складні, глибокі, величезна кількість різноманітного керамічного матеріалу, кістяні та бронзові вироби. Вражали рештки великих наземних будівель-храмів із високим шатроподібним перекриттям із дерев'яних балок, глиняні жертвники, особливі людські поховання, надзвичайне багатство форм і орнаменталістики глиняного посуду. Пам'ятка дуже цікава, але й дуже складна для дослідження. Лариса Іванівна робила на розкопі все: копала, розчищала, фотографувала, малювала. Швидко і добре. Археологічні креслення, плани і перерізи об'єктів (так звана документація) у Лариси Іванівни мали особливий вигляд – зроблені кольоровими олівцями, детальні, дуже інформативні. Надзвичайна наукова інтуїція дозволяла бачити за окремими елементами цілісну картину, і коли ми, дивлячись на план розкопу, фантазували, що мало б “вилізти” на новій, ще не розкритій ділянці розкопу, передбачення дослідниці здебільш справджувалося. Про художній талант Лариси Іванівни слід розповідати окремо. Вона чудово малювала. Її рисунки археологічного матеріалу, зроблені чи то до наукових звітів, чи до публікацій, вражають своєю точністю, вдалим показом характеру предмета і матеріалу, з якого він зроблений. Це було поєднання здібностей професійного археолога і професійного художника.

Рис. 2. Біля щойно розчищеного сарматського поховання. Непоротів, 1979 р.

Незабутні моменти, коли після розкопок, обіду і відпочинку експедиція займалась впорядкуванням знахідок. Мили і сушили кераміку, заповнювали інвентарні книги, викінчували креслення, дописували щоденники. Лариса Іванівна сиділа серед гори пакетів, уважно розглядаючи знахідки одразу описуючи та замальовуючи їх. І розповідала. Про посуд, уламки якого тримала в руках, як і коли він був зроблений і як виглядав, про орнамент на ньому, про об'єкти, які ми відкрили, про археологічну культуру, яку ми досліджуємо. Це була справжня практична польова археологічна школа. І хоча більшість членів експедиції не пов'язали свою долю з археологією, вони й досі (а вже минуло 40 років) добре пам'ятають ці студії і знають більше, аніж деякі теперішні випускники історичних факультетів наших вузів. Якщо в експедиції було авто, Лариса Іванівна знаходила час відвідати інші експедиції, які працювали неподалік. Інколи брала нас із собою. Було дуже цікаво. Різноманітні місцевості, інші пам'ятки, цікаві люди, нові знайомства. Не раз відвідували всесвітньовідомі палеолітичні розкопки Олександра Черниша в Молодово і Кормані, розкопки Володимира Цигилика в Оселівці, Тамари Мовші в Жванці, Володимира Барана в Рашкові, Юрія Малеева. Ларису Іванівну завжди радісно зустрічали, охоче показували свої знахідки, радилися. До нас також навідувались гості, і не лише археологи. В 1970-х роках популярним став сплав по Дністру. Пливли від Галича аж до Чорного моря на різноманітних плотах човнах, байдарках. Цікаві товариства, найбільше було науковців-«технярів» і не лише з України, а й з Москви чи тогочасного Ленінграду. Археологічні розкопки були поруч Дністра і мандрівники часто приставали до берега, щоб подивитися, що тут таке незвичайне робиться. Лариса Іванівна із задоволенням блискуче провадила екскурсії розкопами, розповідаючи не лише про наші знахідки і про археологію, але й про історію взагалі, впевнено перемагаючи в дискусіях, які інколи виникали щодо деяких питань «спільної радянської історії».

В експедиції Лариса Іванівна була абсолютним авторитетом. Не лише тому, що керівник. Вона все знала і все вміла. Як правильно влаштувати табір, як поставити намети, як розпалити вогнище, як в'язати вузли, як випрати в Дністрі шалено модні, дорогі і на той час рідкісні джинси. Юні кокетливі дівчатка (яких, чомусь, завжди було більше в експедиції, аніж хлопців) щойно вистрибнувши з-під маминої опіки, потрапляли під суворий нагляд Лариси Іванівни і вчилися господарювати на кухні. Слід сказати, що Лариса Іванівна навіть у непростих

Рис. 3. Після місяця тяжких розкопок кургану поблизу с. Лоївці виявилося, що глибока поховальна камера пограбована і абсолютно порожня. Л. Крушельницька – перша зліва. 1977 р.

польових умовах знаменито готувала, і ми час від часу мали нагоду ласувати якоюсь оригінальною стравою “від шефа”. Окрім того, Лариса Іванівна чудово зналася на музиці – від класики до джазу, рок-н-ролу і диско, дуже цікаво розповідала про композиторів, твори, жанри, стилі. Перша медична допомога також була в руках Лариси Іванівни. Десь подряпався, подерся, порізався, а то й щось не те з’їв – все лікувалося у великому наметі начальника експедиції. Яка величезна відповідальність лежала на Ларисі Іванівні не лише за проведення розкопок, а й за здоров’я і навіть життя членів експедиції, фактично ще дітей: нелегкі побутові умови, фізична робота, спека, грози, складний рельєф, а найгірше – поряд розкопу дуже підступна ріка – швидкий з непередбачуваною течією і вирами Дністер, в якому постійно купалися. Ми були молоді, самовпевнені, легковажні і не завжди слухали Ларису Іванівну, яка забороняла далеко запливати або видиратися на круті скелі, які височіли навколо табору. Дякувати Богу, в нашій експедиції ніколи не траплялося біди. Але, очевидно, Лариса Іванівна знала, що такі експедиції для молоді є добрим гартом, своєрідною школою життя і, беручи на себе тягар відповідальності, везла нас на розкопки. Лариса Іванівна не була начальником-“добрячком”. За лінощі, безвідповідальність, безгосподарність могла добряче “збештати”. Наука була на все життя.

Щоб пізнати людину, треба взяти її в археологічну експедицію. Бажано туди, де багато тяжкої роботи, де складні побутові умови. За кілька днів буде зрозуміло, хто є хто. Через експедицію Лариси Іванівни пройшло багато різних людей. Не всі витримували. Комусь було не цікаво, комусь не комфортно. Ті, хто залишався, входили до своєрідного товариства. Його ніхто спеціально не створював. Це швидше духовне братство тих, яким в серце і душу потрапили ті жаринки від табірної вогнища, навколо якого ми сиділи разом із Ларисою Іванівною, вони гріють нас тепер і, мабуть, будуть гріти завжди. Я хочу пам’ятати Ларису Іванівну Крушельницьку, видатну вчену, яка дуже любила свою землю і вчила нас бути самими собою, власне такою, як біля експедиційного вогнища – гарною, мудрою, дотепною і дуже оптимістичною.

Дмитро ПАВЛІВ

*Стаття: надійшла до редакції 15.11.2017
прийнята до друку 16.11.2017*

МОЯ УЛЮБЛЕНА ЖІНКА (пам'яті Лариси Крушельницької)

Мій есей про Ларису Крушельницьку містить лише коротко викладені особисті враження та спомини від зустрічей з цією дивовижною Людиною.

Знайомством з пані Ларисою я зобов'язана своїй тітці Тамарі Мовші. Вони товаришували з 1950-х років з експедицій Тамари Сергіївни Пассек, і ще до нашої першої зустрічі, я неодноразово чула про Ларису. Власне з Тамарою я і приїхала на Дністер у с. Непоротове в експедицію Лариси Крушельницької, де дослідженнями під пізнішим культурним шаром була відкрита трипільська площадка і знадобився фахівець-трипіллезнавець.

Ті мої перші враження радше на відчуттях: красива впевнена жінка, яка однаково добре та розважливо спілкується як з селянами забутого Богом села, так і з різновіковими учасниками експедиції, щоденні поїздки на розкоп на інший берег затягнутого туманом Дністра поромом, готування їжі на вогнищі... Тільки зараз починаю розуміти, що саме завдяки україномовному середовищу експедиції Лариси Іванівни почав зникати мій сором (!) говорити українською, а до лексики додалися такі екзотичні для мене слова як “начиння” (по відношенню до посуду: “Хто сьогодні митиме начиння?”), “звірі” (тобто фрукти в компоті). Але найбільш та назавжди – емоційно забарвлений вислів пані Лариси, як відповідь на будь-які неприємності – “Хай мастять собі голову!”

Рис. 1. Лариса Крушельницька (зліва) з подругою Тамарою Мовшею

Наступна зустріч – так само на Дністрі, але вже в експедиції Тамари Мовші у с. Жванець. Несподівано, як веселка, і така сама яскрава, проїздом до Львова з'являється Лариса Іванівна. Довга квітчаста спідниця, намисто, перстені (“І чого вона їх начепила?” – дивується господиня хати, яку ми знімаємо). Гостює недовго, і з Кам'янця-Подільського літаком летить до Львова. Я досі можу відтворити ці події, як кіноролик. Отже. Глибоко радянські часи, провінційний аеродром з літаками на кшталт “кукурузників”, доволі багато народу. Квитки вже куплені,

Лариса Іванівна десь відійшла. Ми сидимо з її речами, яких є декілька валіз. По радіо вже 2–3 рази оголошують, щоб пасажир такого-то літака, що летить до Ужгорода, зайняв своє місце. Підходить Лариса Іванівна і СПОКІЙНО каже: “О, то це ж мій літак, то він летить через Львів”. Ми хапаємо частину валіз і біжимо на летовище, благо доступ туди вільний, моя заполошлива тітка підганяє Ларису Іванівну, яка СПОКІЙНО та доволі ПОВІЛЬНО йде до літака. Підходить, піднімається всередину, зручно вмощується на лавці, яка розташована вздовж стіни цього літального апарату, розправляє довгу квітчасту спідницю та СПОКІЙНО каже: “То я вже сіла. Можна їхати”. Коли кілька років тому я нагадала Ларисі Іванівні історію, яка трапилась з тим перельотом, вона стисла плечима, бо геть її не пам’ятала. І я зрозуміла – для неї в тому не було нічого ексцентричного, нічого надуманого чи демонстративного – просто достойна поведінка впевненої в собі людини.

Рис. 2. Лариса Крушельницька разом з донькою Тетяною (сидять на передньому плані) в експедиції Тетяни Пасек, 1950-ті роки

Наступні кільканадцять років – це лише короткі зустрічі, переважно в Києві: на конференціях, в Інституті, на захисті докторської дисертації Лариси Іванівни. Або новини, що розповідає Тамара: Лариса хворіє, Лариса очолила Бібліотеку імені В. Стефаніка (ти уявляєш??), Лариса приїжджала, була в мене. При цих зустрічах, навіть недовгих, завжди відчуття, що людина поруч з тобою – інакша, ніж решта. Зовні – бо завжди елегантно вдягнена, але головне – сильніша, відвертіша, вільніша, впевненіша, повсякчас має власну сформовану точку зору та її висловлює, якщо того вимагає ситуація, – може бути суворою та наполегливою, але завжди залишається чарівною.

Наступні враження пов’язані переважно зі Львовом. Я потрапляю у Львів взимку по дорозі з моршинського санаторію, подзвонивши Ларисі Іванівні та запитавши, чи може вона мене прийняти, бо не маю, де зупинитися (а на дворі тяжкі 90-ті). “Та приїжджай, дитино, ми тебе переночуємо”, – каже пані Лариса. Потрапляю до її помешкання вже ввечері, затемна і гублюся в часі: рояль, обкладені кахлем печі, якими досі обігриваються кімнати (щоправда із заведеним в них газом), скриня, ліжники, великий портрет неймовірно гарної жінки (Галини Левицької – матері Лариси Іванівни), по стінах та на книжкових полицях – купа картин,

більшість з яких, як виявилось, намальовані пані Ларисою, та ще більше фотографій. І, звісно, звірі – пси та коти, які в домі Лариси Іванівни не переводились.

Той візит був коротким, але відтоді я поверталася до Львова, до цього затишного помешкання доволі часто – на день чи декілька, сплановано чи спонтанно. Там завше було добре, а пані Лариса з роками не переставала вражати своєю працездатністю, внутрішньою силою, налаштованістю на позитив. А ці смачні страви, приготовлені нею, а обов'язково блюдечко під горнятком, серветка, цукор у срібній цукерниці... Довершена краса побутових речей та щоденних звичних справ... *“Ларисо Іванівно, як Ви то все встигаєте?” “Та мушу встигати, дитино”,* – відповідає з посмішкою. Ненав'язлива турбота: *“Віто, ти візьмеш бутерброда з собою, чи хочеш спробувати львівських пляцків?”*

З тих приїздів найбільше запам'ятався один, коли я привезла до відділу археології Інституту українознавства свою дисертацію для відгуку провідної установи (на той час ще існувало таке правило). Несподівано швидко завершила з усіма справами та мала кілька вільних днів. Був початок літа, тепло. Зранку ми з Ларисою Іванівною неспішно снідали, тоді я відправлялася у подорож містом, або всідалася з книжкою в садочку у внутрішньому дворіку, в який виходили вікна квартири, а ввечері ми багато розмовляли... Скільки несподіваних розповідей з життя пані Лариси мені пощастило тоді почути! Про дитинство, про війну, про особисте. Проте найбільш вразило в одній з розповідей те, що завжди вирізняло Ларису Іванівну – вміння радіти життю. Історія розгорталась на тлі тяжких повоєнних часів, коли несподівано померла мати, донька була ще маленькою і впевненості у тому, що станеться завтра, не було жодної – в коридорі завжди стояла приготовлена про всяк випадок валіза з найнеобхіднішими речами, бо прийти з арештом могли будь-коли... В цей час Лариса Іванівна запросила до себе пожити родину колег з малою дитиною, яким не було, де мешкати. В розповідях про стояння в чергах по хліб (хтось на світанку займав чергу, потім підходив інший), перелаштування одягу, лікування хвороб нема скарг та негативу. Розповідь іронічна та трохи ностальгічна. І раптом те, що зовсім несподівано, що дійсно вражає: *“Навіть не уявляєш, ЯК ВЕСЕЛО МИ ТОДІ ЖИЛИ!”*

Власне те саме світло йде і зі сторінок автобіографічних книг Лариси Іванівни. Навіть коли вона описує страшні трагічні речі. Я досі не можу збагнути, як вдалося написати *“Рубали ліс... Спогади галичанки”*, книгу про рід Крушельницьких та Левицьких, так, щоб читач відчув весь біль, всю невідворотність та жах подій і при тому провести всіх головних героїв (у тому числі 6-річну Ларису) через усі страшні випробування з гордо піднятою головою. В книзі нема цього улюбленого українського надриву, надламу, а натомість є впевненість та віра.

Що вже казати про книгу *“Звірятка у моєму житті”*, оздоблену малюнками Лариси Іванівни? То взагалі психотерапевтична книга. Її треба читати для покращення настрою та позбавлення від депресії. Моя улюблена розповідь там – *“Чорна”*, про ластівку, яку маленька Лариса вигодовувала разом зі своїм приятелем Левчиком та з якої врешті-решт виросла ворона. Тримаю в руках перевидання *“Звіряток”*, подароване нам з сином на Львівському книжковому Форумі 2014 року: *“Усім нащадкам родини Корвін-Піотровських, З теплотою, Л. Крушельницька”*. Тобто, усім моїм онукам.

Впевнена, що про всі здобутки Лариси Іванівни як вченого, громадського діяча, директора бібліотеки буде написано багато розумних та потрібних текстів. Але для мене особисто, попри безумовну повагу до тих усіх речей, вона передусім залишиться неперевершено чарівною жінкою, якій завжди хотілося наслідувати. А ще, я обов'язково знайду записаний колись рецепт сирника від Лариси Крушельницької та спечу його і пригощу друзів у пам'ять про неї.

Вікторія КОЛЕСНІКОВА

Стаття: надійшла до редакції 15.11.2017

прийнята до друку 16.11.2017

Адреса редколегії:
відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів,
e-mail: viddarch@ukr.net

Архів номерів:
<http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/>

Підписано до друку 24.11.17
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro Med.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 45
Тираж 300. Зам. № 11

Надруковано: ПП "Ліана-М", 79013, Львів, вул. С. Бандери, 45
тел./факс (032) 235-22-32
E-mail: ommzmik@ukr.net